

ARİF
MUSTAFAYEV

AZƏRBAYCANIN
MADDİ-MƏDƏNİ İRSİ

Avt 2010
1923

AZƏRBAYCAN MİLLİ EMLİLƏR AKADEMİYASI
A. BAKIXANOV adına TARİX İNSTITUTU

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

ARİF MUSTAFAYEV

AZƏRBAYCANIN
MADDİ-MƏDƏNİ İRSİ

(etno-tipoloji tədqiqat)

89567

261466 Az
261467 Az
261468 Az
261469 Az

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

ARKIV

Bakı - «Adiloğlu» nəşriyyatı-2010

Əsər Azərbaycan Respublikası Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin
dəstəyi ilə çap olunub.

Elmi məsləhətçi: akademik **Rasim Əfəndiyev**

Elmi redaktor: AMEA-nın müxbir üzvü
Yaqub Mahmudov

Rayçılər: tarix elmləri doktoru, Nərgiz Quliyeva,
tarix elmləri doktoru, professor Rafael Süleymanov,
tarix elmləri namizədi, dosent Qəzənfor Rəcəbli,
tarix elmləri namizədi, dosent Kərəm Məmmədov.

M 84 A.N.Mustafayev. "Azərbaycanın maddi-mədəni irsi" (etno-tipoloji tədqiqat).
Bakı, «Adiloglu» nəşriyyatı, 2010, 640 səh.

Monoqrafiya Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinin etnotipoloji tədqiqinə həsr olunmuşdur. Azərbaycanın tarixi etnografiyasında bu sayət tədqiqat ilk dəfə aparılmışdır. Əsərdə xalqımızın öten nəsilləri tərəfindən yaradılmış maddi-mədəni sərvətlərin tipoloji növlərinin həm maddi dəyər kimi ilkin olaraq əhatəli şəkildə araşdırılmışdır. Maddi mədəniyyət örnəklərinin təkamülünün dərin qatlarmı izləmək üçün əsərdə etnografik faktlərlə yanışı, digər mədənlərdən, xüsusilə arxeoloji, yazılı mənbə, terminoloji, sənətşünaslıq məlumatlarından da istifadə olunmuşdur.

Əsər tarixçi, etnograf, mədəniyyətşünas, arxeoloq, sənətşünas və digər ixtisasdan olan mütəxəssislər, tarixçi tələbələr, habelə Azərbaycan xalqının mədəni irsi ilə maraqlanan geniş oxucu kütütləri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978-9900411-66-4

MÜƏLLİFDƏN

Yurdumuzun zəngin təbii sərvətlərindən səmərəli şəkildə yararlanan qüdrətli el sənətkarları minilliliklərlə ölçülən öten tarixi dövr ərzində böyük həvəs və hövələ ilə çox zəngin mədəni irs yaradıb yadigar qoymuşlar. Gələcək nəsillərə əmanət edilmiş həmin maddi mədəniyyət nümunələri etnomədəni dəyərlərimizin bir növ külliyyatını xatırladır. Bu böyük mədəni irsi tipoloji tədqiqinə həsr olunmuş hazırlı monoqrafiq araşdırma müəyyən qədər ensiklopedik səciyyə daşımaqla, xalqımızın ümumi kulturoloji səviyyəsini göstərməkdən əlavə, həm də onun dünya sivilizasiyası məkanında tutduğu layiqli mövqeyini əşyavi faktlərin dili ilə çox dürüst ekş etdirir. Bu səbəbdən də maddi-mədəni dəyərlərimizin etnografik aspektlərinin araşdırılması ilə yanaşı onların bədii məziyətlərinin müəyyənləşdirilməsi də olduqca önemlidir. Bu baxımdan əsərə əlavə edilmiş rəngli foto və qrafik rəsmlərin mütəxəssis dizayner və peşkar rəssam tərəfindən işlənib nəfis hala salınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əsərə əlavə edilmiş rəngli tablolardan 200-dən çox olması ucbatından yaranan maddi-texniki çətinliklər nəticəsində adı tutulan monoqrafiyanın çap mərhələsi 5 ilə yaxın bir müddətdə yubanmışdır. Nəhayət, Bakı Dövlət Universiteti rəhbərliyinin iki il yarım davam edən gərgin səyləri nəticəsində əserin ilk ixtisar variantı 52,5 çap vəraqi həcmində işıq üzü görə bildi. Bakı Dövlət Universitetinin yaradmasının 90 illik yubileyinə ithaf olunmuş həmin nəşrin elmi və poliqrafiya uğurları onun xarici dillərə tərcümə edilərək çap yolu ilə yayılması zərurətindən əlavə, həm də ümumən əsərin tam naşrinin çapa hazırlanması ideyاسını gündəmə gətirdi.

Azərbaycan etnografiyasında maddi mədəniyyət tarixi etnotipoloji baxımdan ilk dəfə elmi araşdırımıya məruz qaldığından, müəllif bir sira çətinliklərlə karşılaşmışdır. Hər şədən öncə, onu qeyd edək ki, maddi-mədəni ərsimizin müxtəlif sahələrinə dair bu vaxta qədər aparılmış araşdırımlar, əsasən, təsviri səciyyə daşımış və çox vaxt ayrı-ayrı məhəlli bölgələrin maddi mədəniyyətinin, yaxud onun konkret bir sahəsinin tədqiqi ilə möhdudlaşmışdır. Bundan fərqli olaraq, tipoloji tədqiqat zamanı araşdırma obyektiini geniş Azərbaycan məkanında, həm də onu küll halında, maddi-mədəni ərsimizin bütün tipoloji növlərini izləmək lazımdır. Digər tərəfdən isə tipoloji tədqiqatın tələblərinə müvafiq olaraq, zəmanəmizdək gəlib çatmış maddi-mədəni dəyərləri konkret bir məhdud tarixi mərhələdə deyil, çox böyük zaman kəsiyində, minilliliklərlə ölçülən geniş xronoloji çərçivədə nəzərdən keçirmək zərurəti yaranmışdır. Elmi tədqiqatın belə geniş aspektdə aparılması, təbii ki, maddi mədəniyyətin bütün sahələrinə aid külli miqdarda faktik material toplayıb elmi dövriyyəyə daxil etməyi tələb edirdi.

Tədqiqat obyektiinin bu cəhəti, yeni araşdırmanın çox geniş zaman və məkan çərçivəsində aparılmasından əlavə, mədəni ərsimizin bütün sahələrini əhatə edən faktik etnografik materialların əldə olunması zərurətini yaratmışdır. Ona görə də müəllif bilavasitə özünün 45 illik etnografiq çöl tədqiqatları zamanı əldə etdiyi zəngin material bazası ilə kifayət-lənməmiş, sabiq etnograf həmkarlarının topladığı faktlər əsasında yazılmış çap işlərinə də müraciət etməli olmuşdur. Bu mənada elmi araşdırılmalarına istinad etdiyimiz görkəmli etnograflar: Q.T.Qaraqaşlı, İ.M.Cəfərzadə, M.N.Nəsirli, Z.A.Kılçevskaya, M.I.Atakişiyeva,

Ə.O.İzmayilova, H.A.Quliyev, Q.C.Cavadov, Ş.A.Quliyev, Y.Ə.Rüstəmov, H.A.Həivilov, T.M.Kərimov və b. həmkarlarının sanballı etnoqrafik tədqiqatlarını ehtiramla xatırlayır və onların ruhuna Tanrıdan rəhmet dileyirəm. Yeri golmişkən, undulmuş bir cəhəti də qeyd etməyi özümə borc bilirəm. Ötən önləmlərda taşkil olunmuş elmi səfərlər zamanı etnoqraflarımızın ağır zəhmətlə toplayıb elmi dövriyyəyə daxil etdikləri çox dəyerli etnoqraf faktlara dair qrafik rəsmlərdən ibarət nəfis illüstrasiyaların hazırlanması da olduqca ənənəvi bir iş olmuşdur. Elə bu sababdan də çoxdan dünyasını dəyişmiş etnoqraf həmkarlarının layiqli xidmətlərini xatırlayarkən, onların əldə etdikləri faktlara dair qrafik rəsmlərin dərin səriştə və yüksək peşəkarlıqla hazırlanmasını xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Bu baxımdan xüsusi vurğulamaq istəyirəm ki, etnoqrafik rəsmlər üzrə ixtisaslaşmış fədakar rəssamlarımız mərhum Bibixanım Muradova və Fəridə Cavadovannın səmərəli fealiyyətləri daima ehtiramla xatırlanacaqdır. Beləliklə, yurdumuzun etnoqrafik gerçəkliliyinin öyrənilməsi sahəsində ötən olayları xatırlayarkən, Azərbaycanın tarixi etnoqrafiyasında layiqli iz qoymuş sabiq qələm dostlarının gelecek nesillərə töhfə olacaq fədakar səyərini təqdir etməklə yanaşı, onlarım səmərəli elmi fealiyyəti yüksək qiymətləndirir və hər cür ehtirama layiq hesab edirəm.

Monoqrafiyanın geyim və nəqliyyat mədəniyyətləri ilə bağlı bölmələrinin tipoloji tədqiqi prosesində f.r.e.n. Sabire Dünayamalyevanın və t.e.n. mərhum Tofiq Kərimovun təqdim etdikləri materiallardan, xüsusilə illüstrasiyalardan qismən istifadə olunmuşdur. Onlara lütfən səmimi minnətdarlığını bildirirəm.

Tədqiqatının əsas çətinliklərindən biri də etnomədəni irs olaraq maddi mədəniyyətin tipoloji növlərinin hamısına dair informativ məlumatlar toplamaqdan əlavə, onların hər birini əks etdirən zəruri illüstrativ materialların (rəngli və ağ-qara fotoşəkillər, qrafik rəsm və cizgi işlərinin) əldə edilməsi olmuşdur. Xüsusilə, monoqrafiyanın nəfis halda çap olunmasına imkan verən ranglı fotoqrafiyanın ölkəmizdə çox gec dəb düşməsi əsərin nəşri ilə bağlı çətinlikləri bir qədər də artırımsızdır. Məhz buna görə də müəllif, əsasən, dövlət və diyarşunaslıq muzeylərindəki maddi mədəniyyət nümunələrini rəngli fotoya alındırmalı kifayətlənməli olmuş, etnoqrafik çöl materiallarına dair illüstrasiyaları isə ağ-qara foto və qrafik rəsm nümunələrindən ibarət təqdim etmək mecburiyyətində qalmışdır.

Monoqrafiyanın müvafiq bölmələrinə aid rəngli illüstrasiyaların hazırlanmasında Azərbaycan Dövlət İncəsənat Muzeyinin, Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyinin, «Şirvanşahlar sarayı kompleksi» Dövlət Tarixi-Memarlıq Qoruğu Muzeyinin elmi əməkdaşlarının, nəhayət Azərbaycan Milli Kulinariya Mərkəzinin direktoru Tahir Əmirəslanovun, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin Mədəni irs şöbəsinin müdürü Rizvan Bayramovun və peşəkar fotoqraf Mübəriz Hüseyn oğlu Dadaşovun təmənnasız köməyi olmuşdur. Onların xeyirxah səyərini yüksək qiymətləndirir və minnətdarlıqla xatırlayıram.

Əsərin rəngli illüstrasiyalarla təchiz olunmasında ölkəmizin görkəmli foto mütəxəssisi H.Hüseynzadənin uzun illər boyu dərc etdirdiyi albomlardan, habelə ənənəvi maddi mədəniyyət nümunələrinin həvəskar toplayıcı Ş.Həbibullayevin şəxsi kolleksiyası əsasında dərc olunmuş albomdan reproduksiyalar müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinin tipoloji baxımdan tədqiq olunmasının, onun tədris və təbliğ edilməsinin ilk təşəbbüskarı olmaq etibarı ilə, eyniadlı elmi-tədqiqat laboratoriyasının yaradılmasında BDU Tarix fakültəsinin sabiq dekanı, əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü, millet vəkili Yaqub Mikayılov oğlu Mahmudovun misilsiz

xidmətləri olmuşdur. Əsərin bu cildinin redakte edilib nəşrə hazırlanmasında xeyirxah səyərini əsirgəməyən Y.M.Mahmudova səmimi təşəkkürümüz bildirirəm.

Azərbaycan xalqının zəngin sənət dönyasından, onun əmək hünərindən, qurub yaratmaq sərişəsindən sonra maddi mədəniyyət tarixi fundamental elmi tədqiqat problemlərindən biri olmaq etibarı ilə çoxşaxəli səciyyə daşıyır. Onun etnoqrafik, arxeoloji, mülki tarix aspektləri ilə yanaşı, incəsənat və memarlıq aspektlərinin araşdırılması sahəsində də olduqca dəyerli və səmərəli elmi tədqiqat işləri görülmüşdür. Bu baxımdan onların ötən əsrdeki təqdirələyiş səmərəli fealiyyətini və sanballı tədqiqat işlərini xatırlamamaq olmur. Onların sırasında akademiklər S.Ə.Dadaşov, M.Ə.Hüseynov, Ə.Ə.Salamzadə, R.Əsfandiyevin müstəsna xidmətləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələrinin nadir nüsxələrinin dünya müzeylərindən və şəxsi kolleksiyalardan təpiş üzə çıxaran, onların yanlış ünvanlarını islah edərək, dərc etdirib elmi ictimaiyyətə çatdırıran, habelə bu əsərin nəşrə hazırlanmasında olduqca faydalı, xeyirxah elmi məsləhətlərini əsirgəməyən akademik Rasim Əsfandiyevin ruhuna Tanrıdan rəhmet dileyirəm.

Maddi-texniki çətinliklər, xüsusilə, kifayət qədər maliyyə məsrofinin və illüstrasiyaları lazımi səviyyədə hazırlaya bilecək yüksək ixtisaslı peşəkar mütəxəssislərin (memar, rəssam, cizgiçi, bərpaçı, fotoqraf, foto-şop programı ilə işləyən kompüterçi və b.) çatışması: monoqrafiyanın nəşrinin xeyli müddət yubanmasına səbəb olmuşdur.

Monoqrafiyanın çapa hazırlanması prosesi, həmçinin bir sıra texniki çətinliklərlə də bağlı olmuşdur. Bunların aradan qaldırılmasında lütfkar səyərini əsirgəməyən BDU Tarix fakültəsinin «Azərbaycanşunaslıq» ETM-in əməkdaşı Sevil Heydərovaya səmimi təşəkkürüm bildirirəm.

ÖN SÖZƏVƏZİ

Her bir xalqın yaradıcılıq hünəri, onun istehsal qüdrəti, etnomədəni səviyyəsi, bir sözə, nəyə və nələrə qadir olduğu, har şeydən öncə, ötən tarix boyu araya-ərsəyə gətirdiyi maddi və mədəni sərvətlərin zənginliyi ilə ölçülür. Bu mizan-tərəzidə Azərbaycan xalqının yaradıcı dövüşü çox sanballı və tutumlu görünür. Ölökəmizin dünya sivilizasiyasının mühüm mərkəzlerindən biri olduğuna əminlik üçün qədim daş dövründə üzü bəri Azərbaycan ərazisində aşkar olunmuş saysız-hesabsız maddi mədəniyyət örnəklərinə öteri nəzər salmaq da, zənnimizcə, kifayət eder.

Yurdumuzda dərin kök atmış və xronoloji cəhətdən bir-birini ardıcılıqla izləyən arxeoloji mədəniyyətləri nəzərdən keçirdikdə, Azərbaycanın qədim avtoxton əhalisinin etnomədəni ərsinin yaradıcılarının cəfəkes eməyinə, tükənməz əməli səylərinə heyran qalmaya, onların empirik bılık və bacarıqlına məstən olmaya bilmərsən. Qanuni ixtixar hissə doğuran bu zəngin mədəniyyət ərsinin təşəkkül tarixini, onun inkişaf mərhələlərini, tərəqqi və tənzəll məqamlarına təsir göstərən sosial-iqtisadi amilləri araşdırıb öyrənməyə istəristəməz tükənməz həvəs, dərin maraq oyanmışdır. Bütün bu səylərin nəticəsində keçən əsrin sonundan Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin nəzdində yaradılmış Azərbaycanın Məddi Mədəniyyət Tarixi elmi tədqiqat laboratoriyasının səmərəli fəaliyyəti məhz bu xoş məramın gerçəkləşdirilmesinə xidmət etmişdir.

Universitetin Tarix fakültəsində o zamanlar həyata keçirilən islahat səciyyəli yenidənqurma və struktur dəyişikliklərinin tərkib hissəsi olmaq etibarı ilə adı çəkilən elmi-tədqiqat laboratoriyası təzliklə ümidişləri doğrultmağa başladı. 1990-ci ildən etibarən qisa bir zaman kasiyində laboratoriyanın elmi-texniki heyəti formalasdırıldı, çöl-tədqiqat işləri üçün garək olan texniki avadanlıq və ləvazimatlardan əldə olundu, ən başlıcası isə Ölökəmizin milli münaqişa ocağına çevrilə biləcəyi güman edilən şimal-şərq, şimal-qərb və cənub-şərq sərhəd bölgələrinə kompleksli arxeoloji və etnoqrafik ekspedisiyalar təşkil olundu. Təessüf ki, çox uğurla başlanan arxeoloji və etnoqrafik çöl-tədqiqat işləri Sovetlər Birliyi çökəndən sonra Ölökəmizdə yaranan maliyyə çatışmazlığı üzündən dayandırılmış oldu. Bütün burlara üstəlik də, maliyyə çətinlikləri ucbatından laboratoriyada yüksək ixtisaslı elmi-texniki kadrların axınınum artması, memar, rəssam, cizgiçi, kartoqraf, fotoqraf və digər mətəxəssislərin çatışmaması onun əməli fəaliyyətini müəyyən qədər engəlləyib ləngitmişdir. Bununla belə, bütün bu obyektiv çətinliklər təzəcə yaranmış laboratoriyada ümumən tədqiqat işlərini dayandıra bilməmişdir. Laboratoriya əməkdaşları onların qarşısında qoyulan elmi-tədqiqat vəzifələrini layiqinçə yerinə yetirə bilmışlar. «Azərbaycanın məddi mədəniyyət tarixi» arxeoloji və etnoqrafik materiallар əsasında, iki cilddən ibarət yazılıb başa çatdırılmışdır.

Ariq monoqrafiyanın etnoqrafik materiallara əsaslanan cildi çapa hazırlanmışdır. Elmi redaktörən çıxmış həmin cild həm də nəfis şəkilde hazırlanmış rəngli foto və qrafik onurlarla ibarət zəngin illüstrasiyalarda təchiz olunmuşdur. Əminlik ki, Azərbaycanı, yeni əsər təkcə etnoqrafik məziyyətlərinə görə deyil, həm də məzmun və mündəricatı,

struktur tamlığı baxımından Azərbaycan tarixşunaslığının tələblərinə layiqincə cavab verən fundamental tədqiqatlar sırasında sanballı yer tutacaq, xalqımızın ötən nəsilləri tərəfindən yaradılmış etnomədəni ərsimizi dünya icimaiyyətinə çatdırmaqdə körpü olacaqdır.

Bir cəhəti xüsusi vurgulamaq isteyirik. Bu vaxtadək Azərbaycanın maddi mədəniyyəti müxtəlif aspektlərdən (arxeoloji, etnoqrafik, memarlıq, incəsənat və s.) dəfələrlə elmi tədqiqatda məruz qalmış, onun ayrı-ayrı problemləri mütəxəssislər tərəfindən həm ölkə miqyasında, həm də məhəlli bölgələr üzrə müfəssəl araşdırılmışdır. Bu sayaq tədqiqatlar etnoqrafıclarımız tərəfindən de aparılmışdır. Lakin həmin araşdırmacların əsas qayası etnoqrafik bölgələr üzrə maddi mədəniyyət faktlarını toplayıb təsbit etməkdən, onların məhəlli xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməkdən ibarət olmuşdur. Başqa sözə, bu vaxtadək ənənəvi maddi mədəniyyət örnəklərinin Ümumazərbaycan miqyasında tipoloji təhlili aparılmış, onların təkamül tarixi izlenilməmiş, yayılma arealları, əzxetmə, yaxud yerli mənşəyə malik olmaları kifayət qədər aydınlaşdırılmışdır. Bu baxımdan geniş elmi icimaiyyətin diqqətine təqdim olunan bu monoqrafik tədqiqat işi in迪yədək Ölökəmizin ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrinin maddi mədəniyyətində hər olunmuş məhəlli araşdırmalardan əsaslı surətdə fərqlənir.

Çox mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edən daha bir ümde cəhət də diqqəti çekir. Tədqiqat işinə tarixi-tipoloji aspektlən yanaşma əsaslı sayında ənənəvi maddi mədəniyyət ünsürlərinin araşdırılması özünün başlıca etnomədəni aspektindən əlavə, həm də kulturoloji məna çaları kəsb edir. Etnoqrafik araşdırmanın belə mərcədə aparılması özünü tərixi ərazi zəmanesinə görə çox yüksək və zəngin mədəni sərvətlər yaratmağa müvəffaq olmuş Azərbaycan xalqının dünya sivilizasiyasının qədim və orta əsr mərhələlərində Şərqi qabaqcıl xalqları sırasında özünəməxsus layiqli yer tutduğunu tutarlı kulturoloji faktlar əsasında təsbit etməye imkan vermişdir.

Ənənəvi maddi mədəniyyət tarixinin araşdırılmasının tarixşunaslıq baxımından önemli olan daha bir vacib məqamı da unudulmamalıdır. Maddi mədəniyyət nümunələri xalqımızın mənşəyi və təşəkkülü probleminin hərtərəflü və dərindən tədqiq olunmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edən təkzibəilməz, tutarlı tarixi məxəzələrdən hesab olunur. Maddi mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə (əmək alətləri, silahlar, məsiş vasitəleri, məskənlər, evlər, təsərrüfat tikililəri, dini-memorial abidələr, icimai binalar, geyim və bəzəklər, dekorativ-təbiqi sənət nümunələri, yemeklər, içkilər, xalq nəqliyyatı və rabito vasitələrinə) aid ətən nəsillərin yaradıldığı tipoloji nümunələri bu mədəni sərvətlərin sahibinin kimliyindən, onun etnik mənşəyyətindən soraq verir, genetik kökümüz dair qan yaddaşımızı təzələyir. Maddi mədəniyyət tariximizin müxtəlif aspektlərdən öyrənilmesi lüzumu, bu dəyərlərin mükemməl qaydada, elmi əsaslarla tədqiq olunması zərurəti da məhz buradan irəli gelmişdir.

Təqdirəlayıq haldır ki, monoqrafiyada Azərbaycanın ənənəvi maddi mədəniyyətinin bütün sahələri əhatəli şəkildə öz əksini tapmışdır. Məlum olduğu kimi, tarixi etnoqrafiyaya hər olunmuş tədqiqat işlərindən çox vaxt əmək alətləri və yaraqlar təsərrüfat məsiyatına aid edilmişdir. Bu əsərdə isə onlar, haqlı olaraq, maddi mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi araşdırılmışdır. Çünkü ənənəvi maddi mədəniyyətin digər sahələrinə aid olan mədəni nümunələrin hamısı bilavasitə əmək alətlərinin köməyi ilə istehsal olunmuşdur. Ulu əc-dadlarımız əvvəlcə əmək alətlərinin bu və ya digər tipoloji növünü düşünüb düzəltmişlər, sonra onların vasitəsilə digər mədəni sərvətləri yaratmışlar. Məhz bu səbəbdən də, bu və ya digər tarixi mərhələdə ümumən istehsalın, o cümlədən maddi mədəniyyət nümunələrinin inkişaf səviyyəsi məhz əmək aləti və vasitələrinin təkmilləşməsindən xeyli dərəcədə asılı olmuşdur. Əmək alətlərinin təkmilləşməsi isə məhsuldaların artmasına və ümumən

texniki tərəqqiyə, o cümlədən etnomədəni irəliləyişə güclü təkan verən amillərdən idi. Əlamətdar haldır ki, bütün bu inəq mətləblər ononəvi emək alətlərinin tarixi-tipoloji tədqiqi zamanı özüün müfəssəl elmi şərhini tapmışdır.

Monografiyanın ugurlarından və müsbət elmi məziiyyətlərindən birini də ona çox zəngin və nəfis illüstrasiyaların, xüsusilə, rəngli fotomaterialların elave olunmasını hesab edirik. Zorif duygular aşlayan inəq, emosional təsir gücünə malik olan həmin illüstrasiyalar onuñ informasiya vasitəsi olaraq, Azərbaycan xalqının yaradıcı döhasından, onun içərisindən yetişmiş qidrətlər el sonətkarlarının sonət ugurlarından, peşəkarlıq məhərətindən, onlarıñ istedad və bacarıqlıdan soraq verir. Bu mənəda çapa təqdim olunmuş monografiya Azərbaycan xalqının ötən nəsillərinin maddi-mədəni ugurlarını dünya ictimaiyyətinə yetərine çatdırmaq, beləliklə də dünyanın sivil xalqları, sırasında onun sanballı mövqeyini müyyənləşdirmək baxımdan olduğə təsirli əyani vasitədir. Bunu biz monografiyanın çox böyük ugurlarından biri hesab edirik.

Yaxın vaxtlarda işq üzü görəcək «Azərbaycanın maddi-mədəni irsi (etno-tipoloji tədqiqat)» əsəri sanballı elmi tədqiqat işi olmaq etibarı ilə uzun illər aparılmış gərgin elmi axtañış və araşdırmacların bəhrəsidir. Belə sayaq tədqiqat işlərinin çap olunub elmi ictimaiyyətə və geniş oxucu kütürlərinə çatdırılmasını təqdirəlayıq hal hesab edirəm. Əminəm ki, monografiyanın arxeoloji materiallar əsasında hazırlanmış növbəti cildi də tezliklə işq üzü görə biləcək və elmi ictimaiyyətimizin sevincinə səbəb olacaqdır.

*Yaqub Mahmudov,
AMEA-nın müxbir üzvü*

MÜQƏDDİMƏ

Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinin tipoloji baxımdan tədqiq olunması ideyası hələ keçən əsrin sonlarında, o zamankı Azərbaycan Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsində meydana çıxmışdır. Ele bu niyyətlə də, Universitetin elmi potensialını gücləndirməyə çalışan uzaqgörən ziyanlılarımızın xeyirxah səyləri nəticəsində 90-ci illərin əvvəllerində ilk əməli addımlar atılmış, Tarix fakültəsi nəzdində bir sira yeni elmi özəklər, o cümlədən Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi elmi-tədqiqat laboratoriyası təsis olunmuşdur.

Bələ bir elmi tədqiqat özəyinin meydana gelməsi təsadüfi olmamış həyati zərurətdən irəli gəlmüşdir. Məlum olduğu kimi, XX əsrde Azərbaycanın bir sıra bölgələrində səmərəli arxeoloji və etnoqrafik cöl-tədqiqat işləri aparılmış, olduqca dəyərli maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Həmin faktik materiallar əsasında ayrı-ayrı abidələrə həsr olunmuş xeyli monografik əsər və çoxsaylı məqalələr yazılmışdır. Lakin parakanda sacıvaya daşıyan bu tədqiqatların nəticələri əsasında Ümumazərbaycan məqyasında yekunlaşdırıcı araşdırma aparılmamış, ümumiləşdirici monografik əsər yazılmamışdır. Ən başlıcası isə, həmin araşdırmaclarla bu problemin tədqiqinin tipoloji aspekti yeterince nəzərə alınmamış, əsas diqqət ənənəvi maddi-mədəni örnəklərin aşkarlanıb təsbit edilməsinə və onların təsviri şərhinə yönəldilmişdir. Bu səbəbdən də, xalqımızın minilliliklər boyu yaratdığı nadir mədəni dəyərlərin, o cümlədən, zəngin maddi-mədəni örnəklərin tekamül tarixi, xüsusilə də, onun tipoloji zənginliyi yeterince araşdırılmışdır. Tarixşünaslıq baxımdan önemli olan bu çatışmazlığın aradan qaldırılması zərurəti Azərbaycan xalqının zəngin maddi-mədəni dəyərlərinin tekamül tarixini xüsusi olaraq, tipoloji baxımdan hərtərəflə və dərinlən tədqiq edə biləcək əlavədə bələdər elmi araşdırma mərkəzinin yaradılmasını labüb etmişdir.

Bu sayaq elmi tədqiqat özəyinin yaranması lizumu həm də ölkəmizin hüdudlarından kənarda elliklə məskunlaşmış soydaşlarımızın yaşadıqları tarixi ərazilərdə: Gürcüstan (Borçalı, Başkeçid, Pəmbək), Ermenistan (Göyçə, Dərələyə, Vedi, Gümrä, Zəngəzur), Dağıstan (Dərbənd), İran, İraq, Türkiyə, Orta Asiyada arxeoloji və etnoqrafik cöl-tədqiqat işlərinin aparılması zərurətindən irəli gəldirdi. Məlum olduğu kimi, yurdumuzun qədim avtoxton sahələri olan azərbaycanlılar qurucu və yaradıcı bir etnos olmaq etibarı ilə, tarixen məskunlaşdıqları hər bir məhəlli ərazidə siyasi cəhətdən hakim və ya təbe vəziyyətində yaşamalarından asılı olmayaraq, özlərinə məxsus zəngin etnomədəni irs, yüksək maddi mədəniyyət örnəkləri yaratmağa müvəffəq olmuş, tarix səhnəsində dərin iz qoya bilmışlar. Onlar indiki vətənlərindən kənarda, qürbət əlkələrdə də qurub yaratmaq əzmələrini itirməmişlər. Əsaslı tədqiqata möhtac olan, lakin müəyyən səbəblər üzündən uzun müddət elmi araşdırma orbitindən kənarda qalan, bir növ, sanki «qəribliyə düşmüş» həmin etnomədəni dəyərlərin hərtərəflə və dərinlən öyrənilməsi lizumu tarixşünaslığımız üçün olduqca önemli olub, çox müüm elmi əhəmiyyət kəsb edirdi. Ölkəmizin müstəqillik yoluna qədəm qoyması da bu işlələ ümidişləri xeyli dərəcədə artırmışdır. Bütün bu amillər respublikamızın ali təhsil sistemindəki tədris müəssisələrinin nəzdində Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyət tarixini xüsusi olaraq tədqiq və tədris edən mükəmməl bir elmi mərkəzin təsis olunmasına təkidlə tələb edirdi.

Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi elmi-tədqiqat laboratoriyası məhz bu işqli niyyətlərle Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 1 fevral 1989-cu il tarixli 76 sayılı əm-

rino əsasın Bakı Dövlət Universiteti tarix fakültəsinin struktur vahidi kimi yaradılmışdır.

Laboratoriyanın maddi-texniki bazasının yaradılması, arxeoloji ekspedisiya və etnoqrafik sofarların təşkil, tarixçi tələbələrin çöl-tədqiqat işlərinə cəlb edilməsi, arxeoloji qazıntı işlərinin müasir elmi tələblər səviyyəsində aparılması təcrübəsinin onlara öyrədilməsi, etnoqrafik müşahidə və sorğu aparma üsullarının mənimsədilməsi yeni elmi özəkdə aparılan amoli işlərin əsas məzgini təşkil edirdi.

Tədris və elmi tədqiqat baxımından olduqca gərkli olan həmin mərhamaların gerçəkləşdirilməsi üçün 1990-ci ildən başlayaraq, Azərbaycanın milli münaqişə ehtimalı gözlənilən şəhərd bölgələri üç kompleksli arxeoloji və etnoqrafik ekspedisiya təşkil edildi.

Görkəmlı arxeoloq, tarix elmləri namizədi mərhum Fərman Mahmudovun rəhbərlik etdiyi Muğan kompleksli ekspedisiyasının çöl-tədqiqat işləri daha uğurlu olmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə Cəlilabad rayonunun Üçtəpə kəndindəki Əlikömək təpəsi adlanan qədim yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tariximizin Eneolit və Tunc dövrü mərhələlərini öks etdirən olduqca zengin maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilib üzə çıxarılmışdır. Bunnarın arasında erkən ekinçilik mədəniyyətinin izlərini öks etdirən mədəni bugda növü, taxıl anbarı kimi istifadə olunmuş gil «kəndi», gil çəllək, sümük çalov, daş və sümük toxalar, daş sürtkəcələr tarixsünaslığımız üçün müstəsna elmi əhəmiyyət kəsb edir. Əlikömək abidəsindən aşkar olunmuş boyalı, boyasız, anqoblu saxsı məmələtləri və dulus kürələri təkə Azərbaycanda dulusluq sonatının meydana gəlmə tarixinin öyrənilməsi baxımından deyil, həm də onun Şərqi ölkələri ilə hələ Eneolit dövründən başlanan mədəni-iqtisadi əlaqələrinin tədqiq olunması nöqtəyi-nozorindən müstəsna elmi əhəmiyyət kəsb edir. Əlikömək təpəsindən aşkar edilmiş Eneolit dövrünə aid ikiyaruslu dulus kürələri tipoloji baxımından bütün Qafqaz regionunun həmdövr arxeoloji abidələri arasında yeganədir. 6 mədəni təbəqədən ibarət olan Əlikömək abidəsinin üst qatlardan tapılmış Tunc və Dəmir dövrələrinə aid maddi mədəniyyət nümunələri də özlərinin tipoloji zənginliyi baxımından xüsusi elmi dəyərə malikdir.

Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinin orta əsrlər mərhələsini araşdırmaq üçün laboratoriyanın yaratdığı Müşkür arxeoloji-ethnoqrafik ekspedisiyasının (rəhbəri t.e.d. T.M.Dostiyev) çöl-tədqiqatları zamanı əldə olunmuş tapıntılar da mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Ekspedisiyanın ən böyük uğurlarından biri də Xaçmaz rayonunun Canaxır kəndi yaxınlığında yurdumuzda şəhərsalma tarixinin qədim mərhələsinə aid şəhər xaraballarının izinə düşməsi olmuşdur. Qədim Məsqət şəhərinin xarabaları olduğu güman edilən bu abidə Şabran və Çola şəhərləri arasında orta mövqə tutmaqla, Şimal-Şərqi Azərbaycan ərazisində şəhərsalmanın tarixini öyrənmək baxımından olduqca önemlidir. Bu abidə qədim zamanlardan başlayaraq, Qafqazın şimal əyalətləri ilə canub əraziləri arasında keçid rolunu oynayan Dərbənd dəhlizində yaşayış maskənlərinin, o cümlədən şəhərsalmanın six səciyyə dəsidini söyleməyə əsas vermişdir.

Müşkür ekspedisiyasının digər bir elmi uğuru da Seyidli kəndi yaxınlığında Azərbaycanın Şimalı Qafqaz regionu ilə etnomədəni əlaqələrini öyrənmək baxımından önəmli olan Tunc dövrüne aid kurqanın aşkar etməsi olmuşdur.

Müşkür ekspedisiyasının arxeoloji tapıntıları arasında Azərbaycanın orta əsrlərdə uzaq Çinlə iqtisadi-ticarət əlaqələrini təsbit edən kaşı və selədon qab nümunələrinin qırıqları da müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Arxeoloji ekspedisiyalardan əlavə, laboratoriyanın etnoqraf əməkdaşları (t.e.d., prof. A.N.Mustafayev, t.e.n. A.Ə.Əlizadə, t.e.n. H.N. Məmmədov) Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində elmi səfərlərdə olmuş, xalqımızın zəngin və çoxşaxəli maddi mədəniyyətinə dair

müsəir kənd və şəhər əhalisinin mösətində ilişib qalmış külli miqdarda etnoqrafik çöl materialları toplamışlar.

Bu illər ərzində Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi ETL-in elmi-təşkilatı fəaliyəti də çox səmərəli keçmişdir. Laboratoriyanın təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə 1990, 1991, 1992, 1993-cü illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik çöl-tədqiqat işlərinin yekunlarına hasar olunmuş respublika məqyaslı elmi konfranslar keçirilmiş, onların tezisləri çap edilmişdir. Azərbaycan MEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya bölməsi (sonralar o, institut) əməkdaşlarının da qatıldığı həmin konfranslar Elmlər Akademiyası və Təhsil Nazirliyinin müəssisələri arasında elmi əlaqələrin gücləndirilməsinin bariz nümunəsi olub, elmi ictimaiyyətin dərin maraşına səbəb olmuşdur.

Laboratoriada görülen işlərin spesifikasiyi çöl-tədqiqat işlərinin aparılması üçün yüksək ixtisaslı arxeoloq, etnoqraf, mülki tarixçi, memar, sənətşünas, bərpacı, rəssam, cizgiçi, foto-texnik və b. mütəxəssislerin iştirakı ilə kompleksli ekspedisiyaların yaradılması kimi geniş elmi-təşkilatlı tədbirlər həyata keçirmək zərurəti yaratmışdır. Bundan əlavə, arxiv, muzey, arxeoloji fond və ədəbiyyat materiallarının toplanıb elmi dövriyyəyə cəlb edilməsi ilə əlaqədar olaraq, mütəxəssis kadr korpusunu formalasdırmaq, möhkəm maddi-texniki baza yaratmaq lazımlıdır. Xeyli əməli səy və maliyyə məsrəfləri tələb edən bu mərhamaların reallaşdırılması üçün Tarix fakültəsinin o zamankı rəhbərliyi lazımi əməli tədbirlərin həyata keçirilməsindən yaxından iştirak etmiş, laboratoriyanın elmi-təşkilatı fəaliyyətində qarşıya çıxan çətinliklərin dəf edilməsində yardımçı olmuşdur.

Universitet rəhbərliyinin təz-tez dəyişməsinə baxmayaraq, çöl-tədqiqat işlərinin səmərəli aparılması üçün laboratoriyyada zəruri maddi-texniki baza yaratmaq mümkün olmuşdur.

Təessüflər olsun ki, arxeoloji və etnoqrafik çöl-tədqiqat işlərini öten əsrin 90-ci illərinin ortalarından əgərlə də davam etdirən Muğan (Əlikömək), Müşkür və Alazan (Qabaqcöl) ekspedisiyaları labüb maliyyə çətinlikləri üzündən öz fealiyyətlərini dayandırmalı olmuşlar. Bundan sonra laboratoriya əməkdaşlarının əməli səyləri mövcud ədəbiyyat, arxiv və muzey materialları əsasında «Azərbaycanın maddi-mədəni irsi» monoqrafiyasını yazıb çapa hazırlanmaq istiqamətinə yönəldilmişdir.

Kövrək maliyyə dəyaqları üzərində təşəkkül tapan laboratoriyanın elmi-təşkilatı fəaliyyəti təkəcə çöl-tədqiqat işləri ilə bitməmişdir. İki cilddən ibarət nəzərdə tutulmuş «Azərbaycanın maddi-mədəni irsi» monoqrafiyasını yazıb başa çatdırmaq üçün zəruri ədəbiyyat və arxiv materialları toplanmış, həmin məlumatların mükəmməl kataloq bazası yaradılmış, sorğu-məlumat vərəqələri tərtib edilərək çap olunmuş, keçmişdə həyata keçirilmiş etnoqrafik sefərlər və arxeoloji qazıntılarından əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri pasportlaşdırılmış, onların bər qismiňin resmləri və cizgi-layihə işləri yenidən işlənmişdir.

Monoqrafiyanın yazılıması prosesinde digər elmi-təşkilatlı tədbirlər, xüsusilə, kadi həzirlığına və çap işlərinə qayğı daima laboratoriya rəhbərliyinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyət əməkdaşlarının tarixini milyon yarım illik geniş xronoloji çərçivədə araşdırmaq üçün laboratoriyanın 15 illik qısa fəaliyyəti dövründə iki nəfər tarix elmləri doktoru, 5 nəfər tarix elmləri namizədi yetişdirilmişdir.

Laboratoriyanın müdürü A.N.Mustafayev 1993-cü ildə «Azərbaycanda sənətkarlıq (tarixi-ethnoqrafik tədqiqat)» mövzusunda, böyük elmi işçi T.M.Dostiyev 2004-cü ildə «Şimal-Şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərde (tarixi-arxeoloji tədqiqat)» mövzusunda doktorluq dissertasiyalarını müdafiə etmişlər. Laboratoriyanın aspirantlarından H.N.Məmmədov 1998-ci ildə «Muğanın maddi mədəniyyəti (tarixi-ethnoqrafik tədqiqat)», Ş.H.Əliyev 2001-ci ildə

«İngiloylar (tarixi-ethnografik tədqiqat)», E.M.Lətifova «İllisu sultanlığı (tarixi-ethnografik tədqiqat)», Ə.I.Sayev 2005-ci ildə «Şimal-Şərqi Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (tarixi-tədqiqat)», Ə.I.Sayev 2005-ci ildə «Şimal-Şərqi Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (tarixi-tədqiqat)» mövzularında namizədlik dissertasiyalarını müdafiə etmişlər. Bunlar-ethnografik tədqiqat» mövzularında namizədlik dissertasiyalarını müdafiə etmişlər. Bunlar-ethnografik tədqiqat» mövzusunda lordo Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələri (ərob mənbələri əsasında)» mövzusunda namizədlik dissertasiyاسını müdafiə etmişdir.

Oton illor ərzində laboratoriya omokdaşlarının nəşr fəaliyyəti də çox məhsuldar olmuşdur. Onlar 10-a qədər monoqrafiyələr, 150-dən çox elmi məqalə nəşr etdirmiş, bir sıra beynəlxalq və respublika məqyaslı elmi məclislerdə Azərbaycan arxeologiyası və etnografiyasını kəşf etmişlər.

Laboratoriyanın nəşr işləri onun elmi fəaliyyətində önemli yer tutmuşdur. Çap işləri arasında laboratoriyanın elmi tədqiqat problemi ilə bağlı monoqrafiyələr xüsusi yer tutur. Bu iller ərzində bölmənin müdürü, t.e.d., prof. A.N.Mustafayevin 3 monoqrafiyası: Azərbaycanda şərbəatlı sənəti, B., 1991 (11,5 ç.v.); Azərbaycanda sonətkarlıq, B., 1999 (27,5 ç.v.); İngiloyların maddi mədəniyyəti, B., 2005 (24,5 ç.v.), böyük elmi işçi, t.e.d. T.M.Dostiyevin 2 monoqrafiyası: Şimal-Şərqi Azərbaycanın orta əsr arxeoloji abidələri (rus dilində), B., 1999 (9,2 ç.v.); Şimal-Şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə, B., 2001 (24 ç.v.) çap olunub elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır. Bölmənin böyük elmi işçi, AME-nin müxbir üzvü, prof. I.H.Nərimanov «Kültürtə pəzdiyəne éneolitika Səvernogo Azərbaydanı», B., 2001 (8 ç.v.); böyük elmi işçi, t.e.n. H.N.Məmmədov Muğanın maddi mədəniyyəti, B., 2001 (14 ç.v.); bölmənin aspirantları: E.M.Lətifova Şimal-Qərbi Azərbaycan: Illisu sultanlığı (rus dilində), B., 1999 (9,5 ç.v.) və Ş.H.Əliyev Şimal-Qərbi Azərbaycan: İngiloylar, B., 2001 (10 ç.v.) monoqrafiyalarını çap etdirmişlər. Bunlardan əlavə, bölmənin sabiq kiçik elmi işçi Y.H.Gözələva Əbu Osman Amr bin Behr Əl-Cahiz əl-Bəsri. Kitab ət-təbassur bi-t-ticəra (Ticarət haqqında düşüncələr; ərob dilindən tərcümə). B., 1999 (1,68 ç.v.); bölmənin müdürü, prof. A.N. Mustafayev Elmin paklığını qorumaq hamının borcu olmalıdır (mütərək), B., 2002 (6,1 ç.v.) kitablarını nəşr etdirmişlər.

Bütün bu uğurlarla yanaşı, labüb maliyyə çətinlikləri üzündən 1995-ci ildən etibarən laboratoriyanın cöl-tədqiqat işləri dayandırılmışdır. Beləliklə, laboratoriya təsis edilərkən onun qarşısında qoyulmuş əsas vəzifelərdən birini-Universitetin tarixçi teləbələrini cöl-tədqiqat işlərinə callə etmək, arxeoloji qazıntı və etnografik araşdırma işlərinin əməli təcrübəsinə onlara mənimsətmək vəzifəsini axıradək yerinə yetirmək mümkün olmamışdır. Ona görə də əsas diqqət mövcud faktik materiallar əsasında Azərbaycan xalqının qədim və zəngin maddi mədəniyyətinin təkamül tarixini tipoloji baxımdan tədqiq edib monoqrafiya hələndə çapa hazırlanmasına yönəldilmişdir.

İki cilddən ibarət olub əlyazması halında başa çatdırılmış həmin monoqrafiyanın ilk cildində Azərbaycanın maddi mədəniyyət abidələrinin təkamül tarixi arxeoloji faktlar əsasında qədim dən dövründən başlamış son orta əsrlərdək izlenilmişdir. Əsərin digər cildində Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyəti örnəkləri etnografik materiallar əsasında təsnif edilərək, etno-tipoloji cəhətdən müfəssəl tədqiq edilmişdir. Hələlik monoqrafiyanın yalnız etnografik cildini lazımi illüstrasiyalarda təchiz edib çapa təqdim etmək mümkün olmuşdur. Tarix elmləri doktoru, professor A.N.Mustafayev BDU-nun 90 illik yubileyi ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnografik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat), B., 2009 (52,5 ç.v.) monoqrafiyasını ixtisar variantında çap etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Hazırda əsərin tam variantı çapa təqdim olunur.

GİRİŞ

AZƏRBAYCANIN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏKAMÜL MƏRHƏLƏLƏRİ

1. Azərbaycan qədim sivilizasiya məkanıdır

Mədəniyyət insan cəmiyyətinə xas olan tarixi kateqoriya olmaq etibarı ilə, hər şeydən onca, zaman və məkan meyarları ilə bağlıdır. Başqa sözlə, o, müəyyən məkan hüdudunda və konkretna zaman kəsiyində yaranmış inkişaf edir, yaxud obyektiv tarixi amillerin təsiri nəticəsində tənzəzzül uğrayıb aradan çıxır.

Tipoloji baxımdan mədəniyyət cəmiyyət hayatının həm maddi, həm də mənəvi (ruhi) sahələrini əhatə edir. Bir-birindən fərqli, spesifik tədqiqat usullarına və özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmamış baxmayaq, mədəniyyətin maddi və mənəvi sahələrinin hər ikisi bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olub qarşılıqlı vəhdətdə inkişaf etmişdir. Cəmiyyətin mədəni hayatındə bunlar qoşa qanad kimi bir-birinə təsir göstərmüş, biri digərinin tərəqqisine zəmin yaradıb, inkişafına təkan vermişdir.

Başer mədəniyyətinin tarixi çox qədim zamanlardan başlansa da, elmədə bu anlayışın tətbiqi XVIII əsrən etibarən dəb düşmüştür. Filosoflar cəmiyyət tarixini vəhşilik, *barbarlıq* və sivilizasiya olmaqla, üç şərti dövri bələdən bəşəriyyətin inkişafının son mərhələsini bildirmək üçün «*mədəniyyət*» istilahından istifadə etmişlər. Sonralar etnograflardan L.Morgan həmin bölgünü elmi cəhətdən daha dərindən, həm də tutarlı hayatı faktlara əsaslandıraq, mədəniyyəti bəşəriyyətin sosial-iqtisadi inkişafının sonuncu mərhələsi hesab etmiş və onu sivilizasiya ilə eyniləşdirmiştir.

Azərbaycan ərazisinin qədim sakinləri özlərinin sosial-biooloji inkişafının vəhşilik və *barbarlıq* mərhələlərini keçib arxada qoyandan sonra mədəniyyət pillosinin astanasına çatmışlar. Sosial-iqtisadi tərəqqinin sonrakı təkamülü nəticəsində onlar mədəniyyətin daha yüksək pillosi sayılan sivilizasiya mərhələsinə qədəm qomyuşlar.

Azərbaycanın olverişli təbii-coğrafi şəraiti burada ibtidai insan tipinin təşəkkül tapması, onun təkamülü, yaşayıb yaratması üçün müsbət bioammillərə malik olmuşdur. Onun münasib mülayim ilim şəraiti ilə yanşı, bol qida ehtiyatı taşkil edən zengin nəbəbat və heyvanalı aləmi mənşə etibarı ilə bio-sosial varlıq olan ibtidai insanların ulu əcədələrinin meydana gəlməsinə, yaşayıb törəməsinə hayatı təminat yaratmışdır. İbtidai insanların genetik əcədəyi sayılan primatların, başqa sözlə, ali meməlilər dəstəsinin, o cümlədən, insanabənzər canlıların buradakı olverişli mühitdə təşəkkül tapması Cənubi Qafqazi dönyünün ilk insan məskənləri sırasına çıxmışdır. Bu haqiqəti Cənubi Qafqaz, o cümlədən idiki Şimali Azərbaycan ərazisindən aşkar olunmuş paleontoloji və antropoloji qalıqlar da təsdiqləyir. Belə dəyərli paleontoloji faktlardan biri 1873-cü ildə Qazax rayonunun Qıraq Kəsəmən kondi yaxınlığında tapılmışdır. O zaman buradan, Kür çayının hündür sahilində sel sularının açdığı derin yarğandan nəslü kəsilmış mamontun iki növüna aid 5 ədəd aži aşkar edilmişdir.¹

Ibtidai insanların təşəkkül tapması üçün olverişli zəmin yaranmasını sələyməyə əsas verən digər paleontoloji qalıq - insanabənzər meymunu dişleri 1939-cu ildə Ceyrançöl massivinin şimal hündüdündəki Udadbo dağlarından tapılmışdır. Elm aləmində aşkar olunduğu yerin adı ilə Udadnopitek adlandırılan bu tapıntıının 2 milyon ildən çox yaşı olduğu müəyyən edilmişdir.² Ölkəmizdə ibtidai insanların təşəkkül tapması tarixini eks etdirən en qiymətli tapıntı isə yurdumuzun antropogen mərhələsinə aid olub, 1968-ci ildə dünya sõhretli Azix mağarasından aşkar edilmişdir. Görkəmli Azərbaycan arxeoloğu M. Hüseynov "azixantrop" adlanan ibtidai insanların təsiri alt çənə sümüyüñün mağaranın aşəl mədəni təbəqəsindən aşkar etməklə, onun 350-400 min il bundan əvvəl yaşadığını müyyənənləşdirmiştir.³

Böş tarixinin en büyük kəşflərindən biri sayılan ocaq dünyada ilk dəfə Azərbaycandan, Azix mağarasının aşel təbəqəsində tapılmışdır.⁴ Sivilizasiyaya yol açan bu kəşin yanında, Azix mağarasının qədim sakinləri qızınmaq və vəhbi heyvanlardan qorunmaqla yaşasında Azix mağarasının qədim sakinləri qızınmaq və vəhbi heyvanlardan qorunmaqla yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvanlarının etinin bişirilməsinə mənimsəməyə yanaşı, qida məhsullarının, xüsusilə ov heyvandropIfExists, qida (mətbəx) mədəniyyəti, süfrə mədəniyyəti, məişət mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti, qida (mətbəx) mədəniyyəti, süfrə mədəniyyəti, bədii-estetik mədəniyyət, səhiyyə mədəniyyəti, nitq mədəniyyəti, inşaat mədəniyyəti, geyim mədəniyyəti, yol-nəqliyyat və rəbitə mədəniyyəti, yazı mədəniyyəti və s. kimi daha bir sıra dar anamları da mövcuddur.

İnsan cəmiyyətinin hayatı bir-biri ilə üzvi vəhdətdə olan maddi və mənəvi amillərlə bağlı olduğundan, onun yaratıcı mədəniyyət örnəkleri, ilk növbəde maddi və mənəvi sahələri əhatə edir. Mədəni olmaq üçün təkcə mənəvi cəhətdən zənginleşmək kifayət etmir, həm də maddi istehsal və istehlak vasitələrinin inkişaf etdirilməsini, başqa sözə, yüksək mədəni-texniki təməl yaradılmasını tələb edir.

Məlum olduğu kimi, mədəniyyətin maddi əsasları onun inkişafında başlıca, həm də aparıcı rol oynayır, mənəvi mədəniyyət formaları olan siyur, idrak, tarbiya, maarif, hüquq, fəlsəfe, elm, incəsənət, mifologiya, dil, adət-ənənələr və s. isə bilavasitə maddi təməl üzərində parvarış tapır. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinin xüsusi olaraq tədqiq olunması lüzumda ilə ilk növbədə məhəz bu tərəfdən, mədəni tərəqqidə maddi amillərin üstündə rol oynamasıdan irali galır.

Geniş mənada maddi mədəniyyət insan əməyi ilə yaradılmış və onun mösəfət həyatı ilə bağlı olan bütün maddi-mədəni sərvətlərin toplusunu əhatə edir. Bununla yanaşı o, həm də cəmiyyətin maddi ehtiyaclarını təmin etməye yönəldilmiş əmək vərdişlərini, istehsal alat və vasitələrini de əhatə edir. Bir qədər dar mənada isə maddi mədəniyyət insanın bilavasitə həyatı ehtiyaclarının ödənilməsini xidmet edən əmək alətləri və silahları, mösiət vasitələrini, bər-bəzək və ziynət əşyalarını, yaşayış maskonşalarını, evləri, təsərrüfat tülküllərini, içtimai və dini binaları, xatirə abidələrini, yemək və içikləri, geyim və bəzəkləri, ev müxələfəti və mətbəx ləvazimatlarını və s. əhatə edir. Maddi mədəniyyət, habelə həyat təminati yaradan istehsal sahələri ilə üzvi surətdə bağlı olduğundan o, həm də istehsal avadanlığı, nəqliyyat və rəbitə vasitələrini de özündə cəmləndirir.

Diger tərəfdən, etnoqrafik tədqiqatın başlıca məqsədi bütövlükdə insan cəmiyyətinin həyat və mösəfət tərzini öyrənmək nəticəsində ibarət olduğu üçün etnotipoloji tədqiqat bütün sosial zümrələrin mədəni nailliyətlərini araşdırmağı nəzərdə tutur.

Maddi mədəniyyət məsələləri etnoqrafik baxımdan araşdırılarken, bütövlükdə xalqın mədəni uğur və dəyərlərinin tarixi aspekti də ciddi surətdə nəzərə alınır. Həm də bu haldə, əsasen, zəhmətəksə xalq kütlələrinin maddi-mədəni sərvətlərinin plana çekilərkən başlıca tədqiqat obyektiñən cəvrilir. Bununla belə, geniş xalq kütlələrinin maddi mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsi və onun əsas istiqamətləri müəyyən edilirkən məmənədir. Azərbaycan xalqının zamanımızda gələlib çatmış zəngin maddi-mədəni dəyərləri tipoloji baxımdan araşdırılarken bütün bu ince mətləblər nəzərə alınmışdır.

Maddi mədəniyyətin tarixinin etnotipoloji tədqiqat aspektləri arasında həmin nümunələrin təsnifləşdirilməsi başlıca yer tutur. Maddi-mədəni dəyərlərinin təsnifatında əsas meyar kimi, onların daşıdığı mösəfə funksiyasına xüsusi əhəmiyyət verilir. Bununla belə, bu nümunələr əşyayı səciyyətini daşıdırıldığında, onların hansı materialdan hazırlanması da nəzərə alınır.

Maddi mədəniyyət nümunələri tədqiq olunarkən etnoslararası tarixi-mədəni əlaqə və temas məsələlərinə, habelə miqrasiyaların roluna da diqqət yetirilmiştir.

Maddi mədəniyyət tarixinin metodoloji əsasını cəmiyyət həyatına materialist baxış təşkil etmişdir. Buna müvafiq olaraq tədqiqat zamanı, ümuman, cəmiyyətin sosial-mədəni təraqqisının dialektik qanunauyğunluqları əsas tutulmuşdur. Maddi-mədəni dəyərlərinin bu və ya digər tipoloji növünün meydana gelmesi insani əhatə edən mühit və sosial şəraitlə bağlı olduğundan, tədqiqat prosesində həmin amillərin təsirini ciddi surətdə nəzərə almaq lazım gəlmişdir. Maddi mədəniyyət örnəklerinin sadəcə mürəkkəbə, bəsitdən müəkəmələ doğru toplamılığını əsas tutan beşən sayəcən araşdırma prosesində eyni zamanda ölkənin ara-sıra düber olugu ümumi təsərrüfat düşkünüyü və bunun nəticəsində maddi-mədəni həyatda baş verən işləmə və tənəzzül anları da nəzərdən qəçrilməmişdir. Zəngin təbii sərvətlərə malik olan Azərbaycan tarix boyu belə təlatümündən uzaq olmamışdır.

2. Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin inkişaf mərhələləri

İbtidai icma cəmiyyətinin maddi mədəniyyət örnəkləri

Azərbaycan ərazisinin füsunkar tabii-coğrafi şəraiti biososial varlıq olmaq etibarilə ibtidai insanın təşəkkül tapması üçün zəruri şort olan hər cür əlverişli ekoloji amillərə: mülayim iqlima, zengin flora və fauna aləminə malik olmuşdur. Məhz ekoloji şəraitin bu cür əlverişli olması səbəbindən Cənubi Qafqazın bu dilbər güşəsi tarixən dünyanın ilk sivilizasiyası mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Yaşı milyon yarım ili haqqında dünaya şöhrəti Azix düşərgəsi və onun ibtidai sakinlərindən biri hesab edilən azıxantrop olduqca münbüt və bol təbii qida mühitində təşəkkül tapmışdır. Təbiatın saxavəti üzündən tarixi Azərbaycan ərazisi dünyanın en qədim sivilizasiyasına beşiklərindən birinə çevrilmişdir. Bu ərazidə zaman etibarı ilə biri digərini əvəz edən bir sıra arxeoloji mədəniyyət örnəyi təşəkkül tapmışdır.

Ölkəmizin ilk arxeoloji mədəniyyətlərdən biri Kiçik Qafqazın cənub-şərq ətəklərinə düşən Quruçay hövzəsində təşəkkül tapmışdır. *Quruçay mədəniyyəti* daşıyıcıları çaydaşından basit əmək alətlərinin ilk tipolojisi nümunələrinin yaratmaqla, yurdumuzun qədim sakinlərinin sonrakı sosial-mədəni tarəqqisində texniki zəmin hazırlamışdır.

İbtidai icma cəmiyyətinin maddi mədəniyyəti bilavasitə insanın yaranması prosesinin gedisində təşəkkül tapmaqla, zaman etibarı ilə 0, 1,5-2 milyon ilə yaxın çox böyük tarixi mərhələni əhəna edir. İbtidai insanın yaranmasının ilk mərhələsi üçün səciyyəvi olan *erken ovçuluq, yığıcılıq, bəsət əmək alətləri və oddan istifadə* kimi ümde mədəni dəyərlər meydana gəlmüşdür.

Inkişaf etmiş ovçuluq, ixtisaslaşmış yığıcılıq, habelə torpağı bəsət becərilməsi (*toxa əkinçiliyi*) və maldarlıq meydana gəlmişindən başlamış ilk sinifli cəmiyyətlərin yaranmasına qədərki çox dövrün maddi mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi arxeoloji araşdırılmalarla yanaşı, həm də etnoqrafik tədqiqat orbitinə daxildir.

Azix mağarasının Şel və Aşel dövrlərinə aid alt mədəni təbəqələrindən çaydaşından düzəldilmiş en bəsət əmək alətləri aşkar olunmuşdur. Bunların arasında «gigantolit» adlanan və benzerindən paleolit abidələri arasında çox nadir hallarda təsadüf edilən iri (azman) daş alətlər diqqəti cəlb edir. Bununla yanaşı, mağarada yurdumuzun en qədim sakinlərindən olan azıxantroplara məxsus daşdan düzəldilmiş *əl çapacığı*, kobud çapılmış *bizvari alətlər, itiulular, bəsət qoşovlar* tapılmışdır.⁴ Bütün bu faktlər Azərbaycan ərazisində ibtidai insanın uzaq daş dövründə təşəkkül taplığı gösterən nadir maddi mədəniyyət nümunələri olub misilsiz elmi əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda Paleolit dövrünün maddi mədəniyyət örnəkləri *mağara məskənləri* və (Azix, Damcılı, Daşsalahlı, Tağlar və s.) *açıq tipli düşərgələr* (Qayalı, Acidərə, Şısquzey, Qədirdərə, Çaxmaxlı, Marallı və s.), habelə onlardan əldə olunmuş müxtəlif tipoloji növə malik daş alətlərlə təmsil olunur.⁵

Quruçay mədəniyyəti dövründə daşışləmə texnikasının təkmilləşməsi *Mustye* və *Son Paleolit* mədəniyyətlərinin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Mustye (orta paleolit) dövrünün əmək alətlərini düzəltmək üçün qədim insanlar xammal kimi tekce çaydaşından deyil, «obsidian» adlanan vulkan şüşəsindən de istifadə etməyin yollarını öyrənib mənimsimişdilər. Bu fakt yurdumuzda Mustye mədəniyyətinin en gözəçarpan nailiyyətlərindən biri sayılır. Mustye dövrü insanların digər sosial uğuru bu dövrün sonlarında etibarən *qəbila* qurulşunun təşəkkül tapması olmuşdur.⁶

Azərbaycanın son paleolit abidələrindən (Tağlar, Damcılı, Yataq yeri) əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri, əsasən, çaxmaqdır, bazalt, obsidian və dolomitdən olub, daha təkmil texniki üsullarla hazırlanmışdır. Bunların çoxu uzunsov qəlpələrdən düzəldilmiş mikro-alətlərdən (bıçaq, biz, qəşəv, kəski və s.) ibarət olmuşdur.⁷

Paleolit dövrünün maddi-texniki üsulları, öz növbəsində, Mezolit mədəniyyətinin təşəkkül tapmasına gətirib çıxmışdır.

Qədim Daş dövrünün başa çatması ilə əlaqədar Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış ibtidai icmaların heyatunda, həm də onların maddi mədəniyyət tarixində yeni bir mərhələ başlanılmışdır. Elmde «Mezolit» adı ilə bəlli olan *Orta Daş dövrü* (e.e. X-VIII minilliliklər) ölkəmizin qədim sakinlərinin heyatına yeni növ əmək alətlərinin yaranmasına ilə qədəm qoymuşdur. Mezolit mədəniyyətinin en böyük uğuru *ox və kamanın* keşfi olmuşdur.⁸ Bunun sayesində ovçuluq təsərütündə əmək mahsuldarlığı xeyli yüksəlmış, fərdi ovçuluğa keçmək imkanı yaranmışdır.

Mezolit dövründə daşışləmə texnikasının təkmilləşməsi nəticəsində həm əmək aləti, həm də silah kimi istifadə olunan, elə bu səbəbdən da, universal səciyyə daşıyan daş məməlatının rolü getdiyek artmış, həyati əhəmiyyət daşıyan müxtəlif əməliyyatların yerinə yetirilməsində onların faydalı iş əmsali yüksəlmışdır.

Qədim və Orta Daş dövründə məhsuldar qüvvələrin inkişafı mədəni-texniki tərəqqinin artmasına gətirib çıxmışdır. Bunun nəticəsində daşışləmə texnikası daha da təkmilləşmiş, onun bir sıra yeni texniki üsulları meydana gəlmışdır. *Çapma, qəlpələmə, dişəmə, cilalama, pardaxlama* kimi texniki üsullar bilavasitə ibtidai icma tarixinin Daş dövrü mərhələsində icad olunmuşdur.

Mezolit dövründə xırda ölçülü mikrolit alətlər xeyli təkmilləşmiş, iti ucluqlu (*qurama silahqurma*) texniki meydana gəlmışdır. Damcılı və Qobustan tapıntıları buna parlaq nümunədir. Bütün bu texniki əralıleyişlər, o cümlədən, *ox və kamanın* ixitəsi tədricən təbətinə hazır məhsullarını mənimseməkdən bilavasitə *istehsal təsərrüfatına* keçilməsi üçün əlverişli zəmin yaratmışdır.⁹

Həmin kecidi «Neolit» adlanan Yeni Daş dövründə (e.e. VIII-VI minillik) baş vermişdir. Azərbaycanın *Neolit mədəniyyətinin* uğurları tekce daş alətlərin işləmə texnikasının təkmilləşməsi, daha təkmil alət və silahların hazırlanması ile bitmir. Bu dövr həm də istehsal təsərütünün, başqa sözlə, *əkinçilik və maldarlığın* yaranması ilə səciyyələnir.

Neolit dövründə oturaq əmək məşguliyyətinin (*toxa əkinçiliyi, ev maldarlığı*) və bununla əlaqədar oturaq həyat tərzinin bərəqər olması daimi səciyyə daşıyan *möhre, das və ya çiy karpic* ilə hörülmüş *ev tiplerinin* və kəndlərdən ibarət ilk daimi *məskən* növlərinin yaranmasını labüd etmişdir.

Neolit mədəniyyətinə xas olan oturaq maişət tərzi üç böyük mədəni nailiyyətin yaranmasına gətirib çıxmışdır. Əvvəla, bununla oturaq əkinçi və maldar tayfalara məxsus icma kəndləri və köçəbə tayfalara xas olan elat obalarından ibarət, qan qohumluğuna əsaslanan ilk nəsl *qəbilə* məskənləri yaranmışdır. İkinci, oturaq məskənlərin meydana gəlmesi vaxtı ilə gəzərgi həyat tərzi keçirən *qəbilə* və tayfalardan müəyyən bir məkanın bağlanması zəruri etmiş, «yurd» anlayışı yaratmışdır. Üçüncüsü, oturaq maişət tərzi yaranması qarışılıqlı ünsiyyət əlaqələrinin və qohumluq münasibətlərinin güclənməsinə əlverişli sosial-mədəni zəmin yaratmışdır. Bütün bu mütərəqqi əralıleyişlər isə təsərrüfat faaliyyəti üçün əlverişli şəraitə malik olan məskunlaşma ərazilərində *etnikləşmə* prosesinin ilk rüseymlərinin yaradığını göstərirdi.

Neolit dövrü, habelə, maddi mədəniyyətin zənginleşməsi, onun bir sıra yeni tipoloji növlərinin yaranması ilə xarakteriz olunur. Əkinçilik və maldarlıq məhsullarının emalı, saxlanması, bişirilib qida halına salınması yəni tip əmək alətlərinin (daş və sümük *toxa, həvəng və sürkəclər*) yaranmasının, müxtəlif növ qabllərin (*gil, toxuma, dəri*) və bisirəmə vasitələrinin (*cölmək, kūvəc, kūpə, sac, təndir* və s.) meydana gəlmesini de labüb etmişdir.

Yurdumuzun neolit sakinləri mədəniyyət tarixində ilk dəfə olaraq, daşı kəsməyi, deşməyi və cilaşmaya öyrənmişlər. Bu texniki üsullarla daşdan düzəldilmiş *toppuz* nümunələri Kütəpə, Çalağantəpə, Qarğalar təpəsi və digər abidələrdən aşkar olunmuşdur.¹⁰

Təbriz etrafındaki Yanıqtəpə, Urmiya gölü cəvarindakı Həsənlı kondi yaxınlığında Firuzətəpə, sabiq Xanlar şəhəri həndəvərindən Gillikdəq, Naxçıvan yaxınlığında Kütəpə, Abşeron-dakı Qobustan düşərgələri (Ovcular zağası, Ana zağası, Kəmizə) və digər neolit abidələri Azərbaycanın ibtidai icma dövrü maddi mədəniyyət tarixini saysız-hesabsız yeni tipoloji nümunələrlə zənginləşdirmişdir.¹¹ Əkin, bincin və döyümlə ilə əlaqədar əmək alətləri, maldarlıq məhsullar-

rinin emali, saxlanması, bişirilmesi ile bağlı müxtəlif formalı saxsı və dəri qabların ilk bəsit nümuneleri məhz bu dövrde ixтиra olunub mənimsənilmişdir.¹² Daşqura və möhrə hörgülü divarlar malik sabit ev tipləri məhz bu dövrdən etibarən dəb düşmüşdür.

Yeni Daş dövründə baş verən texniki irəliliyə mehsuldalar qüvvələrin sonrakı inkişafına güclü təkan vermişdə, taxıl, et, süd və ağartı məhsullarından ibarət etibarlı qida chtiyati-bolluğuñ yaranmasına, insanların təbiətdən asılılığının xeyli dərəcədə azalmasına götirib çıxarmışdır.

Qida məhsullarının bişirilmesi (çörək və xörəkbitirme) ənənələrinin sabitləşdirilməsi səciyyə almışdır ki Azərbaycanın Neolit mədəniyyətinin en mühüm nailiyyətlərindən idi.

Əhlişədirilmiş ev heyvanlarının bir qismindən həm də yək daşmaq üçün illər dəfə *nəqliyyat* vasitəsi kimi istifadə olunması faktı yenə də Neolit dövründə başlanılmışdır.

Neolit dövründə baş verən «qrar inqilabının gedisiñde torpağıbecərmək üçün bir sira əkinçilik alətləri icad olunmuş, başlıca mədəni bitkilərin becerilməsinə başlanılmış, ev heyvanları əhlişədirilmiş, saxsı məmulatının ilk tipoloji növləri meydana gəlmİŞdir. Beləliklə, insanların təbiətdən asılılığının aradan qaldırılması və etraf mühəndis səmərəli istifadə olunmasına kecid yoluñ həlfedici addimlar atılmışdır. Bütün bu mütəreqqi irəliliyələr nəticəsində yurdumuzun qədim sakinlərinin bütöv bir kompleks mədəni nailiyyətləri yaranmışdır.

Neolit dövrünün elə ilk mərhələlərindən etibarən əkinçiliyin maldarlıqlanı ayrılmış *ic-timai əmək bölgüsüñiñ* dəha da derinleşdirilmişdir. İbtidai icma tarixinde baş verən bütün bu sosial-mədəni nailiyyətlər öz növbəsində Cənubi Qafqazda *etnik və məhəlli xüsusişləşməni* xeyli gücləndirmişdir. Bunun yarısında də, hər birin özünəməxsus sosial-mədəni xüsusiyyətləri və texniki əmək vərdişleri olan müxtəlif etnosların yaranması prosesi başlanmışdır. Etniklaşmə prosesində əmək məşguliyətinin təməyülü də mühüm rol oynamışdır. Oturaq əkinçi tayfalar təsərүfat məsəli və həyat terzi baxımdan maldar etlatlardan seçiliydi.

Qeyd olunan mütəreqqi irəliliyələr *Polimetal* dövrü insanların mədəni tərəqqisində müstəsna ro oynamışdır. Dulus kürələrinin tekniləşməsi herəratın artırılmasını təmin edən körküllü metalərlərə və metalisləmə kürələrinə keçmək üçün yol açmışdır. Bu irəliliyələr nəticə etibarilə Azərbaycanda metallurgiyanın yaranmasına götirib çıxarmışdır. Kiçik Qafqaz sira dağlarının Azərbaycan ərazisinə düşən filiz yataqlarının mənimşənilməsi sayesində bu zəngin diyar Qafqazın ən qədim metalluriya ocaqlarından birinə çevrilmişdir.

E.ə.VI-IV minillikləri əhatə edən *Eneolit* dövrünün mədəni-texniki irəliliyələri həmin prosesləri dəha da gücləndirmiş, qan qohumluğuna əsaslanan etnik xüsusişləşməni xeyli dərəcədə artırmışdır.

İlk metal (mis) məmulatının (*bıçaq, bız, işıq, sancaq, ox ucluğu*) illər olnması o zamanki Azərbaycan icmalarının sosial-iqtisadi həyatında ciddi irəliliyəsə səbəb olmaqla, ölkəmizdə *tunc* texnologiyasına keçidin əsasını qoymuşdur.

Naxçıvan, Məl-Qarabağ, Gence-Qazax, Muğan, Qobustan, Urmiya ətrafi ərazilərdən aşkar olunmuş oturaq əkinçi və maldar tayfalarla məxsus eneolit abidələri (Kültəpə, Şomutəpə, Qar-Azərbaycan əhalisinin istehsalı təsərrüfat sahəsində neolit sakinlərinə nisbətən xeyli qabağılıq, dağotayı və düzənlik bölgələrində yeni-ənənə ərazilərin təsərrüfat cəhətdən mənimsənilməsinə şərait yaratmış, qonşu ölkələrlə iqtisadi əlaqələri gücləndirmişdir.

Mis külçəsi ərintisində mərgümüş, qalay, qırğuşun və ya sən qatmaqla illər olunmuş tunc ilə harada, hansı etnos tarafından keşf olunması tarixi daqiq belli olmasa da, Azərbaycanda tuncun istehsalına və ondan da məhkəm əmək alətləri və silahlar hazırlanmasına dən əvvəl, qeyd edək ki, Azərbaycanın Kiçik Qafqaz bölgəsi (müasir Gədəbəy, Daşkəsan, Dağlıq Qarabağ əraziləri) qədim zamanlardan tuncun illər olnması üçün zəruri xammal olan misəl mehz burada, Kiçik Qafqaz həndəvərində tanış olmuşdur. Azərbaycanda həla Eneolit

mədəniyyəti dövründə peydə olmuş dulus kürələrinin sonrakı təkmilləşməsi, misəritmə sahəsində əldə edilmiş emalı təcrübə və vərdişlər burada tunc texnologiyasının mənimsənilməsi üçün əlverişli zəmin hazırlamışdır.

Övvəlcə mis filizinin əridilmesi, bir qədər sonralar isə qatışq ərinti texnologiyasının mənimsənilməsi *misgərlək*, daha sonra isə *tuncçorlik* pesələrinin, başqa sözü, tunc metallurgiyasının yaranmasına götirib çıxarılmışdır. Beləliklə, 2 min ildən çox davam etmiş Eneoli mədəniyyəti tədrisicən Erkən Tunc dövrü mədəniyyəti ilə evez olunmuşdur. Erkən Tunc dövründən (c.e. IV minilliyyət sonu və III minilliğ) başlayaraq, ənənəvi *döymə* texniki *tökme* əsaslı ilə evez olunmuşdur. Azərbaycanın Erkən Tunc dövrü abidələrindən tökme əsaslı ilə hazırlanmış əmək alətləri və soyuq silahlar yanaşı, xeyli miqdarda tunc üzükler, bilsəzik nümunələri, qəbzezinin üzeri bəsit oyma və həkketmə üsulları ilə naxışlanmış qılınc və xəncər əskər olunmuşdur.

Tunc metallurgiyasının yaranması ilə yanaşı, heyvanlardan qoşqu qüvvəsi kimi istifadə, toxuculuğun inkişafı, yaq emali, gil nəhrələrin peydə olması, çörəkbitirme vasitələrinin (gil sac, təndir) təkmilləşməsi Erkən Tunc dövrü mədəniyyətinin mühüm nailiyyətləri idi. Əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, sənətkarlığın, xüsusi, metal emalının inkişafı bu mədəniyyətin daşıyıcısi olan yerli tayfaların ictimai həyatında ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuş, əmlak bərabərsizliyin artmasına, patriarxatın cəmiyyətdə hakim mövqə tutmasına və tayfa başçılarının imtiyazlarının artmasına şərait yaratmışdır.

Azərbaycanın Tunc dövrü abidələrindən (Kültəpə, Babadəvş, Qaraköpək təpə, Qobustan, Həmşəra təpələri) misəritmə kürələrinin qalıqları, saxsı və daş *qəliblər*, *puta*, saxsı görük *ucluğu* və s. əskər olunmuşdur. Arxeoloji tapıntılar göstərir ki, Azərbaycanın tunc ustaları misərəgümüş ərintisindən müxtəlif növ *tesərrüfat* alətləri, silah və bəzək əşyaları düzəltməyin texnoloji üsullarına mükemmel yiyələnmışlar.

Tunc dövrünün maddi mədəniyyət tarixi özünün inkişaf səviyyəsi və məhəlli etnomədəni xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif mərhələlərə və bir-birindən fərqli arxeoloji mədəniyyətlərə aynılır.

Azərbaycanda Erkən Tunc dövrü *Kür-Araz mədəniyyəti* ilə xarakterizə olunur. Etnik mənsəbliyəti hürilərə aid olduğu güman edilən bu mədəniyyət xas olan abidələrə tərəf haşarla məhkəmləndirilmiş təpə tipli maskenlərden ibarət olub, Naxçıvan, Mil, Muğan, Mingəçevir, Qobustan, Urmiya ətrafi ərazilərdə (Göytəpə, Yanıqtəpə) genç yayılmışdır.

Kür-Araz mədəniyyəti *«təbarzin»* adlanan tunc *balta*, *oraq*, *bız*, *nizə ucluğu*, *sancaq* nümunələri ilə təmsil olunur. Bu mədəniyyətin daşıyıcıları çox vaxt daş, çiy kərpic və ya mərhədən tikilmiş dairəvi planlı evlərdə yaşışmışlar. Onlar *taxa* əkinçiliyindən *sum* əkinçiliyinə keçmiş, torpağı iribuyuzlu heyvan (öküz və ya kəl) qoşulmuş *xış* vasitəsi ilə şumlaşmışdır. Bu sebəbdən də Neolit və Eneolit mədəniyyətlərinə xas olan buynuz və ya sümükden hazırlanmış toxalar bu dövrden etibarən istifadədən çıxmaga başlamışdır. *Kətan* bitkisi ilk dəfə Erkən Tunc dövründə becərilməye başlamış, bu dövrde bəsit *suvarma sistemləri* yaranmış, *bağçılıq* meydana gəlmİŞdir.¹⁴

Kür-Araz mədəniyyətinin mühüm nailiyyətlərindən biri de *qoşqu* naqliyyatının, xüsusi *ikitəkərləi arabaların* meydana çıxmazı olmuşdur. Bu dövrə aid arxeoloji abidələrdən ortasında ox keçirmək üçün deşik olan dairəvi lövhəcikdən ibarət saxsı təkərciklər («diyir», qoşqu heyvanı kimi istifadə olunmuş öküz fiqurları və s. tapılmış) bunu aydın göstərir.¹⁵ Dəlidəğin yamaclarında qayaüstü rəsmlər arasında öküz qoşulmuş təkərləi arabə resmi de bu naqliyyat növünün o zaman yuxdadışmadı təsərrüfat rolundan xəber verirdi.

Tunc dövründə maldarlığın, xüsusi də, *qoyunçuluğun* inkişafı dağlarda yaylaqlar hesabına yeni otaq sahələrinin mənimşənilməsini zəruri etmişdir. Yaylaq-qışlaq yemləmə üsulunun meydana gəlməsi yanımotraq səciyyə daşıyan *köçəbə* maldarlıq formasının və *köçəbə mədəniyyətinin* təşəkkül tapmasına səbəb olmuşdur. Bu həm de yaylaqlarda daimi məskən tiplərinin meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır. Maldarlıq məhsullarının artması *sərnic*, *godus*, *badya*, *nehra* və s. kimi bir sira zəruri qab tiplərinin yaranmasını labüb etmişdir.

Məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafı e.ə. II minilliyyin əvvəllərində **Orta Tunc** dövründən daha yüksək mədəniyyət örnəyinin yaranması ilə nəticələnmişdir. **Səhər** tipli ilk yaşayış məskənləri – möhkəm müdafiə divarları ilə əhatə olunmuş **səhər-qalalar** məhz bu dövrdə yaranmış, *dəş və ağac vəllər, küləklə təndir, dulus carxi və s.* peydə olmuşdur.¹⁶

Əmək məhsuldarlığının artmasına təkan verən bütün bu texniki irəliləyişlər qəbilə üzvləri arasında əmlak bərabərsizliyinin artmasına, tayfa aşyanlarının meydana çıxmamasına sosial-iqtisadi zəmin yaratmışdır.

Orta Tunc dövründə metal məmələti nümunələrinin hazırlanmasında *döymə, tökmə, basma, oyma, cizma, həkketmə, lehimləmə* texnikası başlıca yer tutmuşdur.

E.ə. II minilliyyin ikinci yarısında Azərbaycanda *Son Tunc* dövrü başlanmışdır. Mingəçevir, Yaloylutəpə, Xocalı, Qəbələ, Xınıslı, Qaratepe və s. abidələrindən tapılan metal bəzək əşyaları Azərbaycanda *zinət* istehsalının çox geniş araziyə yayıldığı göstərir.¹⁷ Mingəçevir və Xocalıdan tapılmış tunc kamərlər, həmçinin Urmia gölü ətrafindakı Hesənlı təpəsindən aşkar edilmiş qızıl cam, Ziviyə mahalindən əldə edilmiş qızıl döşlük zərgərlik sənətinin ən gözəl nümunələridir.

Bu dövrün sosial-iqtisadi inkişafı *Xocalı-Gədəbəy, Talış-Muğan və Naxçıvan* mədəniyyəti adı ilə bəlli olan bir sıra məhəlli arxeoloji mədəniyyətləri tərəmtmişdir. Son Tunc dövründə şum əkinçiliyi, köçər maldarlıq formaları, sənət istehsalı daha da inkişaf etmiş, erkən **səhər mədəniyyəti** təşəkkül tapmağa başlamışdır. Məhsuldar qüvvələrinin artmasına, izafə məhsul istehsalına və xüsusi mülkiyyətin meydana çıxmamasına sərafit yaranan bütün bu mütərəqqi proseslər *sinifli cəmiyyətin* və *dövlətin* meydana galmasına əlavəli zəmin hazırlamışdır.

Qədim dövrün etnomədəni inkişaf mərhələləri

Dəmirin peydə olması və onun istehsal xüsusiyyətlərinin mənimsenilməsi bəşər tarixinin inqilabı rol oynamış, məhsuldar qüvvələrin inkişafına güclü təkan vermişdir. *Döymə* üsulu ilə hazırlanaraq və daha yüksək mexaniki keyfiyyətlərə malik olan dəmir alət və silahların istehsalı çox tezliklə kütłəvi səciyyə almışdır.

Azərbaycanda Erkən Dəmir dövrü e.ə. I minilliyyin əvvəlində başlamışdır. Dəmirin istehsal texnologiyasının mənimsenilməsi, dəmir alət və silahların yaranması müasir sivilizasiyanın təməlini qoymuşdur. Dəmirdən istifadə Azərbaycanın ənənəvi maddi mədəniyyətinin inkişafı tarixində ciddi tərəqqiye səbəb olmuş, sosial-iqtisadi və texniki tərəqqinin sonrakı gedisatına əsaslı təsdiq göstərmüşdür. Bundan sonra daşdan düzəldilmiş kəsərsiz əmək alətləri təsərrüfat və ev məsiyətindən sıxışdırılmış, tunc məmələti geniş surətdə dəmir alət və silahlarla əvəz olunmuşdur.

Dəmir dövründə *silahsızlıq* sənəti gur inkişaf etmiş, xəncər, qılınc, nizələrin müxtəlif tipoqanadlı ucuqlanı, mühafizə əvəziməti (zirəh, dəbilqə, qalxan və s.) meydana çıxmışdır.

Dəmir və poladdan düzəldilən kəsici alətlərin istehsalının genişlənməsi sənət növlərinin təkənmişdir. Dəmir alətlərinin istehsalının genişlənməsi təkənmiş, aqacısləmə, tikinti, əkin, biçin işlərinin inkişafına güclü təkan vermişdir.

Dəmir alətlərin istehsalının genişlənməsi nəticəsində məhsuldar qüvvələrin sürətli inkişafı cəmiyyətin sosial-mədəni həyatında köklü təbəddülət yaratmışdır. Əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi nəticəsində *izafə məhsul* istehsalı artmış, insanın insan tərəfindən istismarı güclənmiş, bununla da tayfa quruluşu, ibtidai icma münasibətləri sürətli dağılmışa başlamışdır. İstehsal vasitələrinin həkim azählığın mülkiyyətinə çevriləməsi, sosial təbəqələşmənin dərinləşməsi ilk sinifli cəmiyyətlərinə siyasi dövlət qurumlarının yaranması ilə nəticələnmişdir.¹⁸

Azərbaycan ərazisində ilk sinifli cəmiyyətlər onun sosial-iqtisadi cəhətdən ən çox inkişaf etmiş canub ərazilərində, xüsusiələ, məhsuldar Urmiya ətrafi bölgələrdə təşəkkül tapmışdır. Əmlak bərabərsizliyi və sosial təbəqələşmənin güclü olduğu bəlsə cəmiyyətlərin əmələ gəlməsinin başlıca şərtləri hələ e.ə. III minilliyyin sonu və II minilliyyin əvvəllerində görünməyə baş-

lamışdır. Erkən **səhər** sivilizasiyasının yaranması həmin cəmiyyətlərin maddi-texniki bazasını təşkil etmişdir. Siyasi idarəetmə qurumu səciyyəsi kəsb edən bəlsə cəmiyyətlərin çoxu möhkəmləndirilmiş iri **səhər-qalalar** əsasında, onların mədəni-iqtisadi təsir dairəsində olan *kənd və oba* tipli məskənlər sayesində yaranırdı. Yazılı mənbələrdə bəlsə xırda siyasi birliliklər arasında e.ə. I minilliyyin əvvəllerindən ən önemli yer tutan Zamua, Allabriya, Gilzan, Andiya, Zikertu çarlıqlarının adı çəkilir.¹⁹ E.ə. I minilliyyindən bəhs edən Assur və Urartu mənbələri Urmiya gölü ətrafında çoxsaylı yaşayış məskənləri, **səhər-qalalar** və paytaxt əhəmiyyəti kəsb edən, bürclü qala divarları, müdafiə istehkamları ilə möhkəmləndirilmiş, möhtəşəm sarayı «çar səhərləri» haqqında məlumatlı verilir.²⁰ Assur hökməri II Sarqonun e.ə. 714-cü ilə aid kitabəsində Manna ərazisində İzirtu, Uşkay, Aniaştaniya, Ulux, Tarun, Tarmagis kimi **səhər-qalaların** adı çəkilir.²¹ Bu məlumatların həqiqəti uyğun olduğunu Hasənlı, Mərlük, Həftəvan, Qəluraz, Ziviyə, Rezayə, Yanıqtəpə və digər abidələrdə aparılan arxeoloji qazıntılarından elde edilmiş şəhər mədəniyyətinə xas olan zəngin maddi mədəniyyət nümunələri aydın göstərir.²²

Azərbaycan ərazisində erkən sinifli cəmiyyətlərin təşəkkül taplığı dövrde sivilizasiyanın daşıyıcıları onun yerli (aborigen) əhalisi: *tullubi, kuti, hürribər* və onların sonrası varislərindən sayılan *manna* tayfları olmuşdur.

E.ə. I minilliyyin əvvəllerində Azərbaycanın canub torpaqlarında hakim etnomədəni və sosial-siyasi qüvvəyə çevrilmiş manna tayfları bir qədər sonralar (IX əsrin ikinci yarısı) Urmia gölü ətrafında zəngin maddi mədəniyyətə malik olan çox qüdrətli Manna dövlətini yaratmışlar.²³

E.ə. I minilliyyində Azərbaycanın canub torpaqlarında Ərdəbil, Qanzak, Fraaspə (Maraga), Salmas, Nəriz, Xoy, Nakşuna (Naxçıvan) diqqəti çekən şəhərlər sırasında idi.²⁴ Bunlar erkən şəhər mədəniyyətinin daşıyıcıları və onun məhəlli mərkəzləri idi.

Bu dövrde Şimali Azərbaycan torpaqlarında dil mənşəbiyyəti etibarilə Şimal-Şərqi Qafqaz dillərinə yaxın hesab edilən *alban* tayflarının²⁵ erkən sinifli cəmiyyət qədərkə maddi mədəniyyəti təşəkkül tapmaqdır idi. Həmin dövrdə Albani tayflarının sosial-iqtisadi və mədəni həyatında gözəçarpacaq irəliləyişlər baş vermişdir. Bu mədəni tərəqqinin ən bariz nümunəsi *Yaloylutəpə mədəniyyəti* idi.

Antik dövr Azərbaycanın mədəni həyatında mühüm mərhələ təşkil edir. Bu dövrün əvvəllerində Azərbaycanın canub ərazilərində mənəmədəni varisi hesab olunan Atropatena dövləti və onun mədəniyyəti təşəkkül tapmışdır. Həmin vaxt Azərbaycanın şimal torpaqlarında albani tayfa ittifaqı əsasında siyasi dövlət qurumunun ilk konturları da yaranmaqdır idi. Antik dövrün əvvəllerində Azərbaycanın şimal və canub əyalətlərinin *ellin* ölkələri orbitinə daxil olmasının *ellin mədəniyyəti* ilə onun qarşılıqlı mədəni-texniki əlaqə və təmasını xeyli gücləndirmişdir.

Yeni eranın 3-cü əsrin ilk qarinasında İranda hakimiyət başına gələn Sasani süləsəsi çox tezliklə genişləyişmiş işğalçılıq emalıyyatına başlamış və ətraf ölkələri, o cümlədən Atropatenanı tutub imperiyanın bir əyalətinə çevirmişdi. Sasani, həmçinin Alibanı və dəbət etməyə dəfələrlə cəhd göstərmiş, lakin niyyətlərinə tam nail ola bilməmişdir. Alibani Sasani imperiyasının nüfuz dairəsinə keçəsə, də, özünən daxili müstəqilliyyini Ərəb Xilafətinə tabe olana qədər, qismən də olsa, qoruyub saxlaya bilmədi.

Alban tayfa ittifaqı hələ e.ə. I minilliyyin ortalarında, V-IV əsrlərden etibarən təşəkkül tapmağa başlamışdır. Antik yunan müəllifi Arrian e.ə. IV əsrin 30-cu illərində baş verən hadisələrdən bəhs edərək, Atropatin müttəfiqləri sırasında Albaniyada yaşayan kadusilər və sakəsinlər yanaşı, albaniların da adını çəkməmişdir.²⁶

Arxeoloji qazıntıları zamanı aşkar edilmiş e.ə. I minilliyyə aid qəbir abidələrinin müxtəlifliyi (cəsədləri uzadılmış və ya bəkülü vəziyyətdə dəfn olunmuş torpaq, ciy kərpic, saxsı təkən, taxta qutu, katakomba qəbirləri və s.), dəfn adətləri yerli əhalinin mərasimlərindən fərqlənən qeyri-alban mənşəli gəlmə tayfların Albaniya ərazisində məskunlaşmalarını xəbər verir. Tədqiqatçıların fikrincə, bu dəfn mərasimlərinin daşıyıcıları müxtəlif vaxtlarda Albaniya ərazisindən gəlmiş, asasən, irandilli etnoslardan: skif, sak, sarmat, massaget (məsqət) və alanlardan, qisəmən də bəzi parfiyalı əhali qruplarından ibarət olmuşdur.²⁷

Azərbaycan xalqının etnik konsolidasiyası prosesinin cərəyan etdiyi şimal və cənub mərkəzlərinin hər ikisində əhalinin böyük əksəriyyətini oturaq möşət tərzinə malik etnoslar təşkil etmişdir. Oturaq möşət tərzində nəzərə çarpan yaxınlıq hər iki mərkəzdə yaranan etnomədəni sərvətlərin oxşarlığının maddi əsasını təşkil etmişdir. Bu isə hər iki etnik konsolidasiya mərkəzinə xas olan maddi mədəniyyət nümunələrinin tipoloji bənzəyişində özünü bürüzə verirdi.

Albaniya ərazisinə qeyri-alban mensəli etnik ünsürlərin yürüşleri antik dövrde və ondan sonra həm erken orta əsrlər dövründə de tekrar olunmuşdur. Yeni eranın I əsrində Xəzəryani düzənliliklərdə massagetlərin Məsqət çarlığı meydana gəlməmişdir.²⁸

Albaniyada parfiya etnik ünsürlərinin təsiri eramızın I əsrindən VI əsrinədək fasilələrlə həkimlik etmiş və alban Arşakilerinə çevrilmiş sülalənin hakimiyəti dövründə xeyli güclənmişdir.

Albanianın siyasi və etnomədəni həyatında gəlmə etnoslar, o cümlədən, irandillilər, ünsürlər müəyyən rol oynasalar da, onlar ölkənin yerli əhalisini assimiliyasiyaya uğradı, yerli zəmindəki etnik fasiləsizliyi qıra bilmisdilər. Antik dövrde və erkən orta əsrlərdə alban etnosunun və onun "Arən mədəniyyəti" adı ilə bəlli olan etnomədəni ərsinin mövcudluğu bunu bir daha təsdiq edir.²⁹

Antik dövrün sonlarından etibarən Albaniya və sabiq Atropatena ərazisinə *türkdilli* tayfaların küləvi yürüşləri başlamışdır. Sonraları həmin axınlar müəyyən fasilələrlə de olsa, aramsız surətdə davam etmişdir. Türkdilli tayfaların (hun, barsil, suvar, xəzər, qıpçaq, oğuz və b.) Cənubi Qafqazın Kiçik Asiya və İran körfezindən çox geniş ərazini əhatə edən bu küləvi axınları gələcək Azərbaycanın etnik simasının müəyyənləşməsindən həllədici amil olmuşdur. Türkdilli Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesi ölkənin şimal (Albaniya-Arran) və cənub (Atropatena-Aderbadaqan) əyalətlərində müxtəlif aborigen ünsürlər əzminində baş verən də, onların etnik dəyişiricisi və qovusdurucusu mənşə etibarı ilə eyni bir etnos – türkdilli tayfalar olmuşdur. Yerli (avtoxton) və gelmiş etnosların erkən orta əsrlərdə baş verən qovuşma prosesi ölkənin şimal və cənub etnik mərkəzlərinin hər ikisində eyni vaxtda, həm də etnogenetik cəhətdən çoxluq təşkil edən vahid bir etnos əsasında cərəyan etmişdir.

Türkdilli elatların Azərbaycanın hər iki regionuna eramızın əvvəllərindən başlayaraq, bir neçə asr davam edən müntəzəm miqrasiyası bu sosial-mədəni mərkəzələr arasında baş verən etno-mədəni integrasiya proseslerində birləşdirici, etnogenetik qovusdurucu rolunu oynamışdır. Say eti-ərialı üstünlük təşkil edən türkdilli gelmə etnoslar ölkənin hər iki konsolidasiya mərkəzində yerli etnik ahalı kütlesi ilə qaynayıb qarışmaqla, onun *avtoxton* sakinlərinə çevrilmişlər. Türkdilli elatların Azərbaycana aramsız hicrəti yerli *oturaq* əkinçi-maldar etnosların möşət və mədəniyyətinə tədəniyyəti ilə qovusdurmışdır. Bununla da türkdilli etnoslar Azərbaycanın şimal və cənub əyalətlərində oturacağıb sabitləşəndən sonra onların hər ikisində müstərek xas olan mütəraqqi etnomədəni ənənələrinə daşıyıcısına və davamçısına çevrilmişlər.

Yüksək şəhər mədəniyyəti, inkişaf etmiş irriqasiya sistemlərinə malik əkinçilik və bağçılıqlı təsərrüfatı, mükəmməl sənət istehsalı yaratmağa nail olmuş oturaq əhalinin minilliklərlə ölsindən əldə etdiyi zəngin empirik təcrübəsi və peşə uğurlarının bir-birinə qovuşması müxtəlif mədəniyyət elementlərinin sintezi üçün əlverişli təmirin yaratmışdır. Mehəz bu sayaq etnik ala-bəzəkliliklə müsayiat olunan etnososial amillərin qarşılıqlı təsiri sayəsində Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi coxsəxəli və coxçularlı xüsusiyyət kəsb etmişdir. Tarix boyu davam edən etnososial-iqtisadi və texniki irəliləyişə nail ola bilməşdir. Beləliklə, ölkə hüdudlarında aramsız şəhərətərəfli etnomađəni hayatı zanginlaşmış, digər tərefdən isə onun dəniz sivilizasiyasına deyərlər töhfələr başxəs etmək imkəni artmışdır.

Tarixi təleyin hökmü ilə Azərbaycan əyalətləri əvvəlcə Assur və Midiya, bir qədər sonra- lar isə Əhəməni, Yunan, Roma, Parsiya, Bizans, Sasani mədəniyyətləri ilə six təməmdə olmuşlar.

Bu yaxınlıq sayəsində Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələrini yaradanlar tarixən dünyadan qabaqcıl ölkələrinin texniki nailiyyətləri ilə tanış olmaq, onları mənimsəyib inkişaf etdirmək imkanı əldə etmişlər. Bununla da, maddi mədəniyyət tarixinin bir sıra nailiyyətləri üzrə orta bir müştərəklik təşəkkül tapmışdır. Mehəz bu səbəbdən de *gavahınlı kotan*, *dəndləli tekər*, at qosulmuş yüngül *cəng arabası*, iki və ya dördtekər *yılk arabası*, *dulus kürəsi*, körəkli *metalərimə* və *metalıslama kürələri*, *dulus çarxi*, *cəhrə*, *ol iyı*, müthəhərrök *toxucu dəzgahları* və s. kimi müümən texniki ixtriralər ilk vətənini, onları icad edənlərin mənsubiyyətini dəqiq müəyyənləşdirmək olduqca çətindir. Bu gün antik dövrün mədəni nailiyyətlərindən nəyin yerli, nəyin güneyi məhəsulları olduğunu təsbit edən külli miqdarda arxeoloji faktalar aşkar olunmuşdur.

Antik dövrün etibarən Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin inkişafı daha çox *şəhər* həyatı ilə bağlı olmuşdur. Çünkü bu dövrə sənət istehsalı və sənət məhsulları, əsasən, şəhərlərdə cəmləşmişdir. Azərbaycanda antik şəhərlərin yaranması ölkənin ümumi mədəni-iqtisadi həyatına, o cümlədən, onun maddi mədəniyyətinin tərəqqisinə əsaslı təsir göstərmişdir. Siyasi-inzibati və mədəni-ticarət mərkəzlərinə çevrilmiş Izirtü, Ziviyə, Mərlik, Sulduz, Qəluraz, Qazaka, Qəbəla, Şamaxı, Dərbənd və başqa şəhərlər sənət məhsulları istehsalı sahəsində yüksək seviyyəyə çatmışdır. Tekə belə faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, antik mənbələrde 30-dan çox alban şəhərinin adı çəkilir.³⁰

Erkən Dəmir dövrünün şəhər-qalaları əsasında təşəkkül tapmış antik şəhərlər (Qəbəla, Şamaxı, Şəki, Xunan, Dərbənd, Paytakaran və s.) ətraf mahalların mədəni həyatına ciddi təsir göstərildilər. Həsənlər və Mərlikdən tapılmış zəngin dulus memulatı, qızıl və gümüş işləməli soyuq silahlara, dəbilqə, qiyamılı metallardan düzəldilmiş müxtəlif növ zinat əşyaları, bəzəklər parça hissələrinin qalıqları Azərbaycanın o zamankı maddi mədəniyyətinin yüksək seviyyəsindən soraq verirdi. Antik dövr abidələrinən aşkar olmuş arxeoloji materiallər arasında Azərbaycanın ətraf ölkələrində iqtisadi-ticarət əlaqələrini eks etdirən xeyli gotirilən idxləl memulatı nümunələrinə də təsadüf olunmuşdur. Onların tipoloji oxşarlarının yerli istehsal qalıqları diqqəti cəlb edir.

Feodalizm dövrünün maddi-mədəni örnəkləri

Feodalizmin erkən mərhələsində maddi mədəniyyət sahəsində antik dövr ənənələri hələ davam etsə də, aramsız baş verən ara mühərbiələri və xarici hücumlar ölkənin ümumi sosial-iqtisadi həyatına ağır zərba vurmaş, onun mədəni inkişafını xeyli dərəcədə ləngitmişdi. Bununla belə, feodal kəndlərinin natural təserrüfatla səciyyələnən «avtoxton» istehsal ənənələri ilə antik şəhər mədəniyyəti örnəklərinin sintezi prosesi də baş vermişdir. Feodal şəhərlərində cəmləşmiş, əsasən də, zadegan-küber zümərlərinin sifarişlərinə yerinə yetirən sənət ustaları ölkədə ümumi mədəni seviyyəni müəyyən etməklə yanaşı, kənd sənətkarlığını da təsir göstərə bilirdilər.

Belə bir əlamətdar cəhəti de qeyd etmək lazımdır ki, erkən orta əsrlərin sonlarına doğru türkdilli vahid Azərbaycan xalqı təşəkkül tapşa da, onun mədəniyyətində hələ də məhəlli xüsusiyyətlər güclü olaraq qalmaqdır idi. Onun ümumxalq mədəniyyəti səciyyəsi kəsb etməsi üçün uzun müddət davam edən mərkəzləşmiş vahid dövlətin yaranması tələb olunurdu. Azərbaycan əyalətləri isə çox vaxt ya onun hüdudlarını aşan imperiyaların, ya da kiçik miqayash məhəlli siyasi qurumlarının tərkibində olmuşdur. Belə vəziyyət Ərəb Xilafəti dövründə və onun süqutundan sonra tarixi mərhələlərdə de tekrarlanmışdır.

VII əsrda Ərabistan yarımadasında yeni dini dünyagörüşü olan İslamın peydə olmasından başlar tarixinin gedisiyində ciddi dönüş məqamlarından biri oldu. Ərəb Xilafətinin yaranmasının ilk çağlarından İslami yaymaq məramı ilə işgalçı yürüşlərə rəvac verildi. İlk növbədə Sasani imperiyası zəbt edilib çökəndürdü. Imperiyanın paytaxtı Mədinə şəhəri alıandan sonra ərab qoşunları

sabiq Atropatena torpaqları olan Cənubi Azərbaycanı tutdular. Az sonra «Arran» adlandırılan Al-baniya, yəni Şimali Azərbaycan toslım edildi. İslam etiqadı dini alabəzəkliyin uzun müddət hökm sürdüyü bu orazidə də yaşılmışa başlandı. Ölkdə yeni din etiqadın bərqrər olması sosial-modeni həyatın bütün sahalarına ciddi təsir göstərmiş, maddi və mənəvi mədəniyyət sahəsində təzə mərkəz tərziinin, yeni bedii-estetik dəyərlərin təşəkkül tapması ilə nöticələnmişdir.

İslamın yayıldığı ölkələrdə tədrice «müsəlman mədəniyyəti» adlanan ümumi bir ortaq mədəniyyət örnəyi təşəkkül tapmağa başlamışdır. Bu ortaq mədəniyyətin yaranmasında İslami qəbul etmiş bütün müsəlman xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının sanballı olmuş eməyi və layiqli təhsisi olmuşdur. Daha doğrusu, İslama qəderki Azərbaycan mədəniyyəti tədriceşen İslam məzmunu kost etməye başlamışdır. Mənəvi dəyərlər sahəsində olduğu kimi, maddi mədəniyyət sahəsində da İslam rəmzləri (ələm, ay-ulduz, günbəz, ərəb hürufatı və s.) özüne üstün yer tutmağa başlamışdır. Həm də bu təməs və təsir mədəni örnəklərin hamisində eyni olmayıb, bir sahədə özünü az, digər sahədə çox bürzə vermişdir.

Memarlıq sahəsində İslam dəyərlərinin təsiri dici rolunda böyük olmuşdur. Sabiq ateqgah (ateqgədə), məbəd, kilsə və bütövəst ibadətgahları əvəzində tanrı məkanı sayılan göy qübbəsinə xaturladan günbəzli məscidlər, şərfəli minarələr, tağılı mədrəsələr, xəznəli hamamlar, saray kompleksləri, köşkü darvazalar, sərdabə və türbələr ucaldır, xanəgahlar, hücre və təkəyələr tikilidi.

Bunlardan əlavə, yaşayış məskəni olaraq, aməli əhamiyyətini itirməkdə olan *qala* və *qalaçaların* müqabilində Şərqi memarlığı üçün səciyyəvi sayılan bürclü və mazğallı istehkamlar, *qasr tipli* möhtəşəm yaşayış və müdafiə kompleksləri ucaldırıd.

Erkən orta əsrlər dövrünün əvvəllerində Azərbaycan şəhərlərindəki bazar və çarasarda sərbəst fəaliyyət göstərən *tənha* sənətkarlıdan əlavə, xüsusi *saray karxanaları* da mövcud idi. Həkim zümraların mədəni-maişət ethiyaclarını ödəyen bu karxanaların zərif və texniki cəhətdən mükemmel sənət məhsulları ənənəvi maddi mədəniyyət nümunələrinin inkişafının sonrakı gedidiñə güclü təsir göstərmişdir.

Erkən orta əsrlərde Azərbaycanda 100-dən çox şəhər mövcud olmuşdur. Bunların arasında Partav (Bərdə), Qazaka (Şiz), Bakı, Şabran, Xunax, Xalxal, Naxçıvan, Gəncə, Şəmkir, Dərbənd, Şirvan mühüm sənət və ticarət mərkəzləri kimi əlkənin mədəni həyatında xüsusi yer tuturdu.³¹

VII əsrindən etibarən Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi tədriceşen ümumislam mədəniyyəti ilə bağlanmağa, onunla müxtəşək inkişaf etməye başlamışdır. Maddi mədəniyyətin yerli örnəklərinə müsəlman mədəni standartları tədriceşen öz təsirini göstərməkdə idi.

İslam dəyərləri Azərbaycanın maddi mədəniyyətinə müxtəlif yollarla, həm də müxtəlif tarixi dövrlərdə sırayet etmişdir. Bu mədəni dəyərlərin bir qismi İslamiyyətin ilk mərhələsində birbaşa ərəb miqrantları və Azərbaycan şəhərlərindəki hərbi qarnizonların döyüşçüləri vəsiatılı keçmişdi. Ərəb işğallarının ilk mərhələsində İslama bağlı maddi və mənəvi dəyərlərin ötürülməsində məhsuldar Azərbaycan torpaqlarına ərəblərin kültəvi miqrasiyasının mühüm rolü olmuşdur. Əvvələk Kufa, Bəsra və Suriyadan, sonra isə Xilafətin digər əyalətlərindən məhsuldar torpaq sahələri əldə etmək üçün buraya kültəvi ərəb axınları baş vermişdir.³² Gəlmə ərəblər Xilafətin siyasi hakimiyətino arxalanaraq, əzilərinin bedəvi meişət tərzi ilə yanaşı, müsəlmanlıq qəbul etmiş digər Şərqi xalqlarından əzəx elədikləri mütəəqqi maddi və mənəvi dəyərləri de Azərbaycan əhalisine sırayet etdirirdilər. Bu dövrdən etibarən yerli əhalinin maddi mədəniyyət nümunələri tədriceşen əreb terminləri ilə əvəz olunmağa başlamışdır. Bununla belə, gəlmə ərəblər (onların izləri Azərbaycanın tarixi və müasir toponimiyyasında hələ də qalmadı) Azərbaycanın türkəlli əhalisi əsasında təşəkkül tapmış etnosunu assimiliyasiyaya uğradı biləməmiş, əksinə, onlar özləri tədriceşen türkəmiş və azərbaycanlaşmışlar. İslam mədəni və mənəvi dəyərlərinin ilk nümunələrinin daşıyıcısi olan hemin ərabların mədəni tədriceşen xalqlarımız maddi sərvətlərinə qoşuşaraq sinkretik mədəni lay əmələ getirmişdir.

İslam dəyərləri Xilafətin zəifləməsi və onun süqtundan sonra da müsəlman xalqlarının, o cümlədən, azərbaycanlıların mədəni həyatına öz təsirini davam etdirmişdir. Ərəb dili xeyli

müddət müsəlman ölkələrində, o cümlədən, Azərbaycanda rəsmi kargızarlıq, şəriat, elmi-ədəbi dil olaraq öz təsir gücünü saxladığından, maddi mədəniyyətə dair terminologiyasının yaranmasında yerli istihalələrlə yanaşı, ərəb məstərəkliyindən geniş istifadə olunmuşdur. Bütün inqərası prosesləri nəticəsində mədəni sərvətlərin sonrakı təşəkkülündə terminoloji və faktoloji cəhətdən türk, ərəb və fars məstərəkliyi yaranmışdır. Mözh bu sabəbdən, ortaq müsəlman mədəniyyətinin yaranmasında İslami qəbul etmiş digər qeyri-ərəb mənşəli etnosların, o cümlədən, Azərbaycan xalqlarının da sanballı eməyi olmuşdur.

Feodal cəmiyyətinin sonrakı inkişafı, hakim zadəgan zümrärlərin təsərrüfat və mərisat ettiyacları ilə bağlı olaraq, sənət və ticarətin tərəqqisi, nəhayət, şəhər həyat tərzinin qatı suradə bərqrər olması *elitar* feodal mədəniyyətinin təşəkkül tapmasına labüb etmişdir. Əhalinin çox hissəsinin taşkıd edən və natural təsərrüfat şəraitində maddi sərvətlərin əsas istehsalçıları olan geniş xalq kütłələrinin yaratdığı *ümumxalq* mədəniyyətindən sonra suradə fərqlənən bu elitar mədəni dəyərlər, əsasən, məhdud bir zümräyə, əhalinin zadəgan-ruhani təbəqəsinə xidmət edirdi. Feodalizmin son mərhələsindən dönmədən davam edən belə hal Şərqi ölkələrində, o cümlədən, unun bir parçası olan Azərbaycanda mədəni tərəqqini xeyli dorcasda ləngitmiş, Qərbi Avropa xalqlarının mədəni-texniki yüksəlişi ilə müşqayıda onu kifayət qədər salmışdır.

Inkişaf etmiş feodalizm dövründə Azərbaycanda bir sira türk mənşəli sülələ dövlətləri yaranmışdır. Xilafət tənəzzülə ugryab süqut edəndən sonra unun ərazisində yaranmış sülələ dövlətlərinin hakimiyətləri dövründə *məhəlli* səciyyəli bir sira mədəniyyət örnəkləri da təşəkkül tapmışdır. Albaniya dövlətinin sıqtundan sonra unun mədəni mirası üzərində Aran, Şirvan və Naxçıvan mədəni mərkəzləri təşəkkül tapmışdır. Yerli *məhəlli* mədəniyyət örnəklərinin yaranmasında Azərbaycan ərazilərindən meydana gələn və çox vaxt bir-biriన avzlayan siyasi qurumlar – Məzyədilər, Kəsranilər və Derbəndilərin Şirvanshahlar dövləti, Sacilər, Saralılar, Rəvvadılər və Şəddadilərin qısa ömürlü siyasi dövlət qurumları, XI əsrdən etibarən onları özüne tabe etmiş Səlcuq sultanlığı, Azərbaycanda unun varisi və davamçısı olmuş Eldəgizlər dövlətinin siyasi fealiyyətinin müsbət rolü olmuşdur.

XIII əsrin əvvəllərində başlanan monqol istiləşmələrə təsir etdikdən sonra Azərbaycanın təsərrüfat həyatına dağdicilər təsir etmiş, onun mədəni inkişafını xeyli ləngitmişdir. Elxanilərin hakimiyəti dövründə Qızıl Orda xanları ilə 100 il çəkən mührəbələr nəticəsində bu dağlıqlar daha da artmışdır. İstilaçılar əsərət altına saldıqları xalqların minilliklər boyu yaratdıqları mədəniyyət xazinələrini dağıdır, incəsənət abidələrini, kitabxanaları, suvarma sistemlərini, saray komplekslərini, məscid və mədrəsələri yerlə-yeksan edirdilər. Buna baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz tarixinin bu məşəqqətlə dövründə de mədəni inkişafını davam etdirirdi.

Elxanilərin hakimiyətinin ilk çağlarında bütün orta əsr Şərqinda ilk dəfə Marağā rəsədxanası yarandı. Onun əsasını astronomiya, riyaziyyat və fəlsəfəyə dair bərə dəyərlərə sənərlərin müllifliyi olan görkəmli Azərbaycan alimi Mehəmməd Nəsirəddin Tusi qoymuşdur. Elxanilərin hakimiyəti dövründə Azərbaycan memarlığı özünün köhnə ənənələrini davam etdirirək, bir sırada diqqətəşayan abidələr yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Abşerondakı Bayıl, Mərdəkan, Ramana, Nardaran qəsrləri, Təbriz şəhərində ucaldırılmış əzəmətli Ərk qalası, Naxçıvanda Qarabağlar, Bərdədə rəngli kaşı ilə bəzədilmiş məqbarələr, Urmiya və Mərəndə təkiliş möhtəşəm məscidlər o dövrde yaşayış-yaratmış Azərbaycan memarlarının sənət hünərindən soraq verən on dəyərlə abidələr idi.

Elxanilərin hakimiyəti süqut edəndən sonra (1335) onun xarabaları üzərində yaranmış qısa ömürlü Çobanlılar və Cəlairilər hakimiyətinə son qoyan (1387) Teymurilərin ağlığı da uzun sürmədi (1408). Teymurilər dövründə öz müstəqilliyini, qismən də olsa, qoruyub saxlaya bilmiş Şirvan dövləti eyniadlı *məhəlli* mədəniyyət örnəyinin sonrakı inkişafına əlverişli sosial-siyasi zəmin yaratmışdır.

Inkişaf etmiş feodalizm dövründə Azərbaycanda şəhərlərin sayı xeyli artmışdır. XI-XII əsrlər aid məxəzələrdə Azərbaycan ərazisində şəhər və şəhər tipli yaşayış məskənlərinin bir qismindən adı xatırlanır. Bunların arasında köhnə şəhərlərlə (Şamaxı, Şirvan, Bakı, Şəki, Gəncə,

Amaras, Naxçıvan, Şabran, Şirvan, Şamaxı, Xunan, Marağa, Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Varsan, Miyano, Sısar, Gülsar, Zoncan, Mımaz, Bərzənd, Nəriz, Cəbrəvan, Salmas, Sarab, Şiz, Əhər, Dihərəqan və s.) yanaşı, Guştaşlı və Müğanın da adı çekilir.³³

XV əsrde Azerbaijan əyalətləri Şirvanşahlarla yanaşı, oğuz mənşəli Qaraçöyünün (1410-1467) və Ağçöyünün (1467-1501) tayfalarının hakimiyyəti altında idi.

Azərbaycanın son orta əsr maddi mədəniyyəti tarixinin ilk çağları Şirvanşah, Qaraçöyünün və Ağçöyünün hökmdarlarının hakimiyyəti illerindən təsadüf edir. Bu dövrdə tikilmiş möhtəşəm memarlıq abidələrinin çoxu zəmanətimizdək gəlib çatmışdır. Bunların arasında orta əsr memarlığının incisi sayılan Şirvanşahlar sarayı xüsusi yer tutur. 1565-ci ildə Təbrizdə tikilmiş «Göy məscid» Cahanşah Qaraçöyünün dövründün en möhtəşəm abidələrindən idi. 1483-cü ildə Ağçöyünün Yaqub padşah Təbrizdə «Həşt-behiş» («Səkkiz cənnət») adlanan əzəmətli bir saray kompleksi tikdirilmişdir.

XVI əsrin əvvəllerində mərkəzləşmiş Səfəvilər dövlətinin yaranması nəticəsində yadelli basqınların azalması, təsərrüfat həyatının canlanması, sənət və ticarətin yüksəlməsi Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı üçün olverişli şərait yaratmışdır.

Azərbaycanın yeni və müasir dövr maddi-mədəni inkişafı

Azərbaycanın yeni dövr sosial-mədəni inkişaf tarixi ölkənin xırda siyasi qurumlara – xanlıqlar, sultaniq və malikliklərə parçalanması ilə elamətdardır.

XVIII əsrin ortalarında ölkədə xanlıqların yaranması ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycanın mədəniyyət və sənət həyatında yenidən məhəlli xüsusiyyətlər güclənməye başlamışdır. İri xanlıqların paytaxtına çevrilmiş Təbriz, Şamaxı, Şəki, Gəncə, Şuşa, Naxçıvan, Quba, Bakı və s. şəhərlər ölkənin mühüm sənət və ticaret mərkəzləri olmaqdandır. Həm də məhəlli mədəniyyət ocaqları sayılırdı. Onları birləşdirən yeganə cəhət bu məhəlli mədəniyyət mərkəzlərinin hamisini eyni bir məskuraya, İslami idealinə, İslam dəyərlərinə söykənmələri idi. İslam mənəvi dəyərləri 1000 illik tarixi dövr ərzində ölkənin məzmun etibarı ilə ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyan mədeni örnəklərinin hamisini eyni dərəcədə sirayət etmiş, onları Şərqi ümumi müsəlman aləmi ilə eyni tellərlə qovşurdurmusdur.

Xanlıqlar dövrünün feodal çəkişmələri zamanı şəhərlər arasında iqtisadi-ticarət əlaqələri zəifləmiş, ara mühəharələri və yadelli basqınları artdı, nəticədə bəzi şəhərlər dağıdılıb tənəzzülə uğramışdır. Maddi-mədəni ərisin ümumxalq macrasında inkişafı pozulmuşdur.

Kapitalizmə keçid dövrünün maddi mədəniyyəti daha çox sinfi qütbleşmə və sosial təbəqəlaşmaya meyllərinin artması, etnik spesifikasiyinin azalması ilə səciyyələnir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan kapitalist inkişafı yoluyla xeyli gec, XIX əsrin ikinci yarısında düşmeye başlamışdır.³⁴ Azərbaycan iqtisadiyyatının gur inkişafı ilə səciyyələnən bu dövrdə kapitalist münasibətlərinin yaranması ilə yanaşı, Azərbaycan milləti də təşəkkül tapmağa başlayır. Bu proseslər nəticə etibarilə mədəniyyətin, o cümlədən, maddi mədəniyyətin milli məzmun kəsb etməsinə götrib çıxarmışdır. Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturunda əsaslı dəyişiklik baş vermiş, milli burjuaziya, ziylə zümrəsi və fəhlə sinfi meydana gəlməşdir. Bununla belə, on çox hakim burjua-mülkədar zümrələrinin sosial-iqtisadi və mədəni ehtiyaclarına xidmət eden yeni formasiya zəhmətkəs xalq kütłələrinin də maddi mədəniyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Hər seydon əvvəl, bu təsir öz əksini istehsal proseslərində, o cümlədən, sənət istehsalının bəzi sahələrində mexaniki maşın və dəzgahların tətbiqində tapmışdır. Bunu Azərbaycanın ənənəvi ipkətxuma sənətləri ilə bağlı olan sərbəf karxanalarının timsalında daha aydın izleyə bilirik. Toxucu dəzgahlarının tekniləşdirilmiş mexaniki növlerinin tətbiqi ipək parçaların kəmiyyət və keyfiyyətinə əsaslı təsir göstərmişdir. Digər tərəfdən, kapitalist istehsal müəssisələrinə xas olan texniki təqəri qənəvə maddi mədəniyyət nümunələrinin bəsit ol əsulu ilə istehsalını tənzüllə ugurlaşmağa başlamışdır.

XIX əsrde Azərbaycan mədəniyyətinin tətbiqi sənətlə bağlı növləri: boyakarlıq, divar-

rossamlığı, gəctərəşləq, oymakarlıq, şəbəkəçilik, misqorlik, silahsازlıq, zərgərlik, xalçaçılıq, basmagolılıb və gələmkarlıq sahələri xüsusiilə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında kapitalist münasibətlərinin inkişafı nəticəsində Azərbaycan əhalisinin ictimai tərkibində ciddi dəyişiklik baş vermiş, yeni siniflər, burjuaziya və proletariat yaranmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının ümumrususuna və dünya əmətə tədəvülməsənədən başlamışdır. Kənd burjuaziyasını temsil edən qolçomaglar Azərbaycan milli burjuaziyasının tərkibində müəyyən zümrə təşkil edirdi. Digər tərəfdən, kəndlərdən şəhərlər, ilk növbədə isə neft sonəsisi mərkəzi kimi böyük məsələdən idarəetməyi, Bakıya kəsbkarlıq gedən kəndlərlərin hesabına proletariatı əcəviliş fəhlə sinifinə qovşanıclarının sayı durmadan artırdı. Kəsbkar axınları təkəcə neft mədenləri və neft emalatı müəssisələrini deyil, dağ-mədən sonəsisi, gəmi təmiri, maşınçayırma, kənd təsərrüfatı alətləri istehsal edən mexaniki zavodları, balıq vətagələri, ipək emalı, şərab və spirtpəkme müəssisələrini, tütin və ipkətxuma fabriklarını, dəmiryolu və su nəqliyyatını da əhatə etmişdir. Beləliklə, Azərbaycanda burjuaziya kimi, coxmillətlər səciyyə daşıyan fəhlə sinifi də təşəkkül tapmışdır.

Kapitalist əmək bölgüsünün yaranması, istehsalın təmərküzleşməsi, ümumi bazar əlaqələrinin güclənməsi, iqtisadi və mədəni mərkəzlərin meydana çıxması nəticəsində Azərbaycan burjua cəmiyyəti və burjua milləti təşəkkül tapmaqdır. Beləliklə, XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xalqlarının tarix boyu ümumi ünsiyyət vasitəsi olan dil birlüyü (Azərbaycan türkçəsi), vahid orası, iqtisadi həyatı birləşdirən, mədəniyyət ümumiliyində təzahür edən mənəviyyatı birliliyindən o, millət keyfiyyəti kəsb etmişdir.

Kapitalizmin son mərhəlesi olan imperializm keçid dövründə maddi mədəniyyətin inkişaf meylləri iki istiqamətdə baş vermişdir. Bu cəhət özünü, hər seydon önce, sinfi qütbleşmenin dərinleşməsində göstərir. Digər tərəfdən, həmin meyli müasir Avropa mədəni standartlarının Azərbaycanın ənənəvi maddi mədəniyyətinə sırayat etməsində özünü təzahür etdirirdi. Bunun nəticəsində ənənəvi maddi mədəniyyət elementlərinin xeyli qismi aradan çıxmışa başlamışdır. Bununla belə, Azərbaycanın maddi-mədəni ərisinin ayrı-ayrı sahələrində, xüsusiilə, kənd təsərrüfatı alətləri və bəzi sənət məhsullarının timsalında köhnə ənənələr davam etdirilməkdə idi.

Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinə müasir dövr mərhəlesi imperializmin meydana gələməsi, onun böhrəni, Birinci Cahan mühəharəsi ilə əlaqədar təsərrüfat düşkünlüğünün artması və sosialist sisteminin yaranması ilə səciyyələnir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra burjuaziya və mülkədarların bir sinifi kimi leğ olunması, habelə ruhanilərin mövqelərinin zəiflədilməsi nəticəsində istismardan azad yeni bir cəmiyyət, burjua və qolçomqlaşış sosialist cəmiyyəti qurulmağa başladı. Zəhmətkəs kütłələrə, fəhlə və kəndlilərə, onların içərisində yetmiş ziyahılara esaslanan sosialist milləti və onun özünəməxsus sosialist mədəniyyəti təşəkkül tapmağa başlamışdır.

Keçən əsrin 90-ci illərində Sovetlər Birliyinin səqutu ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan müstəqillik alda edəndən sonra onun əhalisinin sosial tərkibində və mədəni həyatında köklü dəyişikliklər baş vermişdir. «Vətəndaş cəmiyyəti» qurmadan məramı meydana gəlməşdir. Əslində isə Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturunda ciddi dəyişiklik yaranmış, əhalinin sosial tərkibində təbəqələşmə güclənmiş, cəmiyyət yenidən varlı zənginlərə və kasib zümrələrə bölünmüdüd. Bir sözlə, ümumxalq mülkiyyətinə esaslanan sosialist milləti tədricin öz mahiyyətini deyib xüsusi mülkiyyətinin hökmran rol oynadığı burjua cəmiyyətinə, kapitala səyəkən burjua millətinə əcəvilişənədən başlamışdır. Həkim təbəqələrin gőz qamaşdırın təmtəraqa həyat tərzi və buna müvafiq «kəltar» mədəniyyəti təşəkkül tapmağa başlamışdır. Varlı zümrənin ümumxalq mədəniyyətindən uzaqlaşan, bununla da, millilidən uzaq düşən kosmopolit mədəniyyəti daha çox Avropa mədəni standartlarına yaxınlaşmışdır.

3. Problemən araşdırılma vəziyyəti və başlıca mənbələri

Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi çox geniş elmi-tədqiqat aspektlərinə (arxeoloji, etnoqrafik, sonetşünaslıq, memarlıq, kulturoloji, qidaşunashlıq, etnolinqvistik, kartoqrafik və s.) məxsusdur. Buna baxımayaraq, onun həm bütün haldə, həm də konkret sahələr üzrə öyrənilməsinə görə, XX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır.

Azərbaycanın ənənəvi maddi mədəniyyət nümunələrinin bu və ya digər tipoloji növü bilavasita bəlkən avtomotiv sakinləri, onun yerli əhalisi tərəfindən çox böyük zaman keşiyində yaradılmışdır. Ona görə də bu mədəni servetlərin tarixi baxımdan etnomədəni irs olaraq, araşdırılıb öyrənilməsi vəzifesi ilk növbədə arxeoloq və etnoqrafların üzərinə düşmüştür.

Azərbaycan xalqının qədim və zəngin maddi mədəniyyət tarixini tədqiq etmək üçün başlıca faktoloji mənbə bazasını **əyavı mənzərlər**: arxeoloji qazıntı və tesadüfi tapıntı materialları, muzey eksponatları, şəxsi kolleksiyalar, miniatürlər, divar rəsmləri, əhalinin müasir mösiətinində ilisib qalmış arxaşa yaşayış vasitələri təşkil edir. Bu tapıntıların bir qismını arxeoloqlar qazıntı yolu ilə yerin altında, digər qismını isə etnoqraflar çöl tədqiqatları (elmi səfər) yolu ilə yerin üstündə məskən salmış şəhər və kənd əhalisinin gerçek mösiətindən, sorğu-sual, yaxud bilavasita müşahidə yolu ilə eldə edirlər.

Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinin etnoqrafik aspektindən elmi əsaslarla öyrənilməsi Sovet İklimiyət illarına tasadüf edir. Bu işdə 1923-cü ildə N.Nərimanovun Təşəbbüs ilə yaradılmış Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin fəaliyyəti xüsusü bir mərhələ təşkil edir. Öz qarşısına Azərbaycanı elmi baxımdan hərtərəfli və dərindən tədqiq edib öyrənməyi məqsəd qoyma hemin Cəmiyyətin üç şöbəsindən biri «Tarix və etnoqrafiya» adlanırdı. Azərbaycanı tarixi və etnoqrafik cəhətdən elmi əsaslarla tədqiq etməyə başlayan bu şöbənin içinde o zamankı milli ziyanlıları (Ü.Hacıbeyov, Ə.Haqverdiyev, H.Zeynalı, T.Şahbazi, N.Quliyev, C.Məmmədquluzadə, S.S.Axundov, A.Sübhənverdiyanov, M.Baharlı, H.Cəbiyev, H.Sultanon, R.Axundov, B.Çobanzadə və b.) yanaşı, V.V.Bartold, A.N.Samoylovic, N.Y.Marr, İ.İ.Messaninov, F.S.Oldenburq, M.V.Abramoviç, N.İ.Aşmarin, P.K.Juze, A.İ.Baqri, Q.S.Qubaydulin, Y.Paxomov, V.M.Sisoyev və b. görkəmli şərqşünas-alimlər də yaxından iştirak etmişlər.

Cəmiyyətin 1929-cu ildək davam edən fəaliyyəti dövründə arxeologiya və etnoqrafiya sahəsində Ə.K.Ələkbərov, Q.T.Qaraqaşlı, D.P.Şərifov, İ.M.Cəfərzadə, S.M.Qaziyev kimi ilk milli kadrlar mühüm rol oynamışlar.

Azərbaycanın ənənəvi maddi mədəniyyət nümunələrinin toplanması, tədqiq və təbliğ olunması işdə 1920-ci ildə təşkil edilmiş Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyinin müstəsnə rolu olmuşdur. Xalqımızın zəngin maddi mədəniyyət nümunələrinin toplanıb mühafizə olunmasına də bu muzeyin xidmətləri misilsizdir.

1929-cu ildə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin bazası əsasında Azərbaycan Elmi Tədqiqat İnstitutu yaranandan sonra etnoqrafik araşdırımlar onun «Ölkəşünaslıq» şöbəsinə cəmləşmişdir. Həm Cəmiyyət, həm də Elmi Tədqiqat İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən etnoqrafların köməyi ilə Azərbaycanın azsaylı xalq, etnik və etnoqrafik qruplarının (ayırımlar, kürdlər, talyşlar, tatlar, rus teriqatçılari və b.) öyrənilməsi məqsədilə bir sıra tematik və kompleksli ekspedisiyalar təşkil olunmuşdur. Hemin tədqiqatların bir qismının nəticələri o dövrdəki nəşrlərdə çap olunmuş,³⁵ yerde qalan hissəsi əlyazmasi, fotosəkil, plan, çizgi və rəsm əsərlərinin ibarət olub, Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun elmi arxivində saxlanılır. Bu materiallara arasında milli geyimlər aid sulu boyla işlənmiş rəsmlər diqqəti xüsusilə cəlb edir.³⁶

1932-ci ildə SSRİ EA Zaqqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsi təsis olundan sonra etnoqraf işlər Tarix bölməsinin Maddi mədəniyyət seksiyasında cəmləşmişdir.³⁷ Həmin şöbə 1935-ci ildə SSRİ EA Azərbaycan filialına çevriləndən sonra onun tarix bölməsi Tarix, Arxeoloji və Etnoqrafiya institutuna çevrilmişdir.³⁸ Bu illər ərzində Azərbaycanın maddi mədəniyyət və səciyyə dasımıdır. Bunların arasında İ.İ.Meşaninov,³⁹ Ə.K.Ələkbərov,⁴⁰ A.Bükşan,⁴¹ E.Pə-

lina⁴² və b. tədqiqatları yeni faktik materialların zənginliyi və konkretliyi baxımından diqqəti daşa çox cəlb edirdi.

1945-ci ildə Azərbaycan EA təsis olundan sonra Tarix İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən Arxeologiya şöbəsinin tərkibində etnoqrafik tədqiqat işləri ilə yeganə bir nəfər kiçik elmi işçi (R.I.Babayeva) məşğul olmuşdur. Onun əsas tədqiqat obyekti Quba əhalisinin adət-ənənələri olsa da, işin gedişində o, Quba əhalisinin mösət və təsərrüfat hayatı, o cümlədən, maddi mədəniyyətinə dair də xeyli material toplamışdır.⁴³ Daha sonra R.I.Babayeva Abşeronun toy adətlerinə tədqiqinə başlamış⁴⁴ və bölgə əhalisinin ənənəvi yemeklərinə və matbax qabalarına dair külli miqdarda faktik material toplamışdır.⁴⁵ Xüsusilə, kond təsərrüfatı məhsulları və yeməli yabanı bitkilərin əldə olunması, qurudulması və saxlanması üsullarına dair müellifin topladığı məlumatlar özünün zənginliyi və yeniliyi ilə seçilir.

Həmin dövrə Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əməkdaşları da Azərbaycan rayonlarına ekspedisiya və səfərlər təşkil etmək yolu ilə xeyli maddi mədəniyyət nümunəsi toplayıb muzeyin stand və fondlarını zənginləşdirmişlər. Bununla yanaşı, onlar həm də tədqiqat səcivəli bir sıra işlər görmüşlər. Muzeyin əməkdaşlarından Z.A.Kilçevskaya,⁴⁶ M.I.Atakişiyeva⁴⁷ Azərbaycan təkmələri, təkəldüz məməlati, qadın geyimləri, ev avadanlığı və s. barədə xeyli faktik material toplayıb dərc etdirmişlər.

Mühərribədən sonra Azərbaycan Tarixi İnstitutunda etnoqrafik tədqiqatları genişləndirmək məqsədilə İ.A.Məcidova və D.S.Şəfərova çöl-tədqiqat işlərinə cəlb edilmişlər. İ.A.Məcidova Abşeronda maldarlıq məhsullarının hazırlanması və saxlanması üsullarını öyrənmək üçün yarımadanın 43 kəndində etnoqrafik çöl materialları toplamışdır.⁴⁸

1947-ci ildən etibarən İ.A.Məcidova Şirvan bölgəsinin Küdrü düzündə məskunlaşmış maldar padarların mösiətini öyrənməklə məşğul olmuşdur. İ.A.Məcidovanın müəyyən etdiyinə görə, başlangıcın Xançoban təyfa birliyində götürür və 12 qəbilədən (oymağdan) ibarət olan Şirvan padarları vaxtilə Ərdebil mahalında yaşamışlar. Onlar Küdrü düzündə Muğandan keçib gəlmişlər. Müellif il boyu alaçılarda yaşayan padarların təsərrüfatı möşgülüyyəti (qoyunluq, sığırçılıq, atçılıq, dəvəçilik və s.) ilə yanaşı, onların maddi mədəniyyətinə (geyimlər, bəzəklər, yemeklər, qablar, süd məhsulları, onların hazırlanma, saxlanma və istifadə üsullarına) dair zəngin etnoqrafik materialları toplamışdır.⁴⁹

Eyni sayaya etnoqrafik çöl materialları Mil düzündən D.S.Şəfərova tərəfindən də əldə olunmuşdur.⁵⁰

XX əsrin 50-ci illərindən etibarən Azərbaycan etnoqrafiyasında peşəkar elmi tədqiqatçılar nəslisi yetişməyə başlamışdır. Azərbaycanın tarixi etnoqrafiyasının müxtəlif sahələri, o cümlədən, maddi mədəniyyət tarixinin ayrı-ayrı məsələlərinə dair ciddi elmi tədqiqat və axşarsızlaşdırılmışdır. H.A.Quliyev,⁵¹ T.Ə.Bünyadov,⁵² Ş.A.Quliyev,⁵³ Q.C.Cavadov,⁵⁴ Ə.İ.İzmayılova⁵⁵ və b. Azərbaycanın aqrar etnoqrafiyasının mühüm problemlərini araşdırarkən, maddi mədəniyyətin spesifikasi sahəsi olan əmək alətlərinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Bu cəhətdən Q.C.Cavadovun Azərbaycanın xalq ekinçilik texnikasına həsr olunmuş məqalə və monografiyaları təqdirəlayıq tədqiqat işlərindən sayılır.

Azərbaycanın tarixi etnoqrafiyasının bütün bu uğurları ilə yanaşı, maddi mədəniyyət tarixinin bütün haldə, bütün bölgələr üzrə tam şəkildə tədqiq olunmasının elmi prinsiplerinin işlənib hazırlanması bilavasita Q.T.Qaraqaşının əməli fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Onun «Azərbaycanın maddi mədəniyyəti» adlı təqdim etdiyi monografik tədqiqat işi Kiçik Qafqaz əhalisinin həsr olunsa da, əslinde o, tövülkükde Azərbaycan ərażisini əhatə etmişdir. Hətta tədqiqat prosesində müellif bir sira hallarda maddi mədəniyyətin bu və ya digər elementinin tipoloji oxşarlarını vətənimizin hüdudlarından çox-çox uzaqlarda bəlli olan faktlara tutusdurub müqəyyisli şəkildə araşdırılmışdır.⁵⁶ Həmin tədqiqat işinin digər bir əməli əhəmiyyəti də Azərbaycanın maddi mədəniyyətini etnoqrafik bölgələr üzrə öyrənmək zərurətinin elmi surətdə əsaslanırdı. Bundan sonra Şirvan,⁵⁷ Gəncəbasar,⁵⁸ Qarabağ,⁵⁹ Şəki,⁶⁰ Şahbuz
dağ xalqları,⁶¹ Qəribi Azərbaycan⁶² və Muğanın⁶³ maddi mədəniyyəti etnoqrafik bölgələr üzrə

tədqiq olunmağa başlanılmışdır. Bunlarla yanaşı, Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələri həm bölgələr üzrə (M.Nosirli,⁶⁴ Ə.İzmayılova,⁶⁵ Y.Ə.Rüstəmov⁶⁶), həm də bütləvliliklə Azərbaycan materialları əsasında (V.P.Koibiçev,⁶⁷ M.M.Quliyev,⁶⁸ T.M.Kərimov,⁶⁹ V.Ə.Əhmədova,⁷⁰ Q.Rəcəbov,⁷¹ S.A.Quliyev,⁷² H.A.Quliyev,⁷³ Z.A.Kilçevskaya,⁷⁴ M.Xalıfina-Qubaydufina⁷⁵) tədqiq olunmuşdur.

Bu sayaq məlumatlar Azərbaycanın sənət istehsalı⁷⁶ və şəhər mösiətindən⁷⁷ bəhs edən etnoqrafların tədqiqatlarında da müümən yer tutur.

Azərbaycan etnoqrafları, habelə Ermənistan,⁷⁸ Gürcüstan⁷⁹ və Dağıstanda⁸⁰ yaşayan azərbaycanlıların da maddi mədəniyyətinin ənənəvi sahəsində xeyli işlər görmüşlər.

Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin inceşənət və memarlıq aspektindən tədqiq olunması sahəsində də xeyli ənənəvi araşdırılmalar aparılmışdır. Maddi mədəniyyət elementlərinin, xüsusilə, ənənəvi geyim və bəzəklərin sonetşünsənəqli baxımından elmi əsərlərlə dərinlənən tədqiq olunmasında Azərbaycan MEA akademiki R.S.Əfəndiyevin çox böyük zəhməti və ənənəvi rəhīmliyi olmuşdur.⁸¹

Maddi mədəniyyətin ümde elementləri olan xalça,⁸² parça,⁸³ ziñət,⁸⁴ keramika,⁸⁵ ağac,⁸⁶ şüşə,⁸⁷ bədii metal⁸⁸ məmulatı və s. növlərinin sənətşünsənəqli baxımından araşdırılması ənənələri sonralar da uğurla davam etdirilmişdir. Bütün bu tədqiqatlar ənənəvi maddi mədəniyyət nümunələrinin etnoqrafik aspektində xeyli dərəcədə aydınlaşdırılmışdır.

Azərbaycanın ənənəvi inşaat mədəniyyətinin memarlıq aspektlərinin araşdırılması sahəsində XX əsrda olduqluca təqdirəlayıq işlər görülmüşdür. Bunların arasında məskənsalma (qala, şəhər-qala, kənd, qəsəbə, şəhər, qəsəbə), xalq yaşayış evləri, içtimai bina və tikililər (saray kompleksləri, karvansara, rasta-bazar, köprülər, müdafiə istehkamları), dini-xatirə abidələri (məbed, xanagah, məscid, tekya, zaviye, türbə və s.) ilə bağlı tədqiqatlar xüsusi yer tutur.⁸⁹ Peşəkar memarlıqla üzvi surətdə bağlı olan bu sayaq tikililərin inşası həm də əsrlərin, minilliklərin dərinliklərindən süzülüb gələn xalq inşaat ənənələrindən nəşət tapmışdır. Ona görə də xalqımızın tikiinti mədəniyyətinin memarlıq və etnoqrafik aspektləri bir çox cəhətdən bir-birilə vəhdətdə öyrənilmişdir.

¹ Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического Общества , 1973, т. III, № 1; Нəмəçinin bax: А.Д.Еринов. Экономический быт государственных крестьян Казахского уезда Елизаветпольской губернии. - МИЭБГЗК, т. II, ч.2., Тифлис, 1886, с.8; Нəмəçinin bax: М.М.Гусейнов. Древний Палеолит Азербайджана. Б., 1985, с.9.

² Советский Энциклопедический словарь. М., 1990, с.1389.

³ М.М.Гусейнов. Древний Палеолит Азербайджана. Б., 1985, с.7,15.

⁴ М.М. Hüseynov. Göst. əsəri, s.15-16.

⁵ М.М. Hüseynov. Das dövrü və onun Azərbaycanda inkişaf mərhələləri. Bax: Azərbaycanın arxeoloji abidələri. B., 1981, s.5-6; Q.M.Əhmədov. Azərbaycan ibtidai icma quruluşu dövründə. Bax: Azərbaycan tarixi. B., 1993, s.11.

⁶ Q.M.Əhmədov. Göst. əsəri, s.11.

⁷ Yenə orada, s.12.

⁸ M.M.Hüseynov. Göst. əsəri, s.16.

⁹ Yenə orada, s.18; Нəməçinin bax: Q.M.Əhmədov. Göst. əsəri, s.12.

¹⁰ O.A.Əlibəlləvəl. Ənənəvi və bronza na teritorii Naxçıvanşəhəri. B., 1982; İ.G.Narimanov. Kultura drevneishego zemledel'stvo-skokotovod'stvo naseleniya Azerbaidzhan'a. B., 1987, s.113-114.

¹¹ Q.M.Əhmədov. Göst. əsəri, s.13-14; Нəməçinin bax: C.Rüstəmov. Qobustan dünəysi. B., 1994, s.59.

¹² Q.M.Əhmədov. Göst. əsəri, s.14.

¹³ Yenə orada, s.15; Нəməçinin bax: O.Həbibullayev. Göst. əsəri; İ.H.Narimanov. Göst.əsəri; G.C.Ismailov. Arxeologicheskie issledovaniya drevnego poseleniya Baba-Derвиш. B., 1977; F.R.Məmmədov. Kultura i govorich'yan. B., 1979.

¹⁴ Q.M.Əhmədov. Göst.əsəri, s.19-21.

¹⁵ Yenə orada, s.21.

¹⁶ Yenə orada, s.23.

¹⁷ Г.М.Асланов, Р.М.Вайдов, Г.И.Ионе. Древний Мингечеяр. Б., 1959; О.Ш.Исмизаде. Ялойлутепинская культура. Б., 1956; Н.В.Минкевич - Мустафаева. Ходжалы-Кедабекская археологическая культура (автореф.). Б., 1961; F.L.Osmanov. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti. B., 1982; Дж.А.Халилов. Материальная культура Кавказской Албании. 1985.

¹⁸ İ.H.Əliyev. Azərbaycan qədim dövrü. Bax: Azərbaycan tarixi. B., 1993, s.30-41.

¹⁹ Yenə orada, s.46-47.

²⁰ S.Qaşqay. Manna dövləti. B., 1993, s.48-53.

²¹ ASE, X c., s.521.

²² S.Qaşqay. Göst.əsəri, s.10-21, 53-56.

²³ Yenə orada, s.59.

²⁴ ASE, X c., s.521.

²⁵ İ.Əliyev. Göst. əsəri, s.90.

²⁶ Azərbaycan tarixi. B., 1993, s.94-95.

²⁷ Yenə orada.

²⁸ Yenə orada, s.95.

²⁹ Yenə orada.

³⁰ ASE, I.c., 1976, s.216; Нəməçinin bax: Azərbaidžanцы. Историко-этнографический очерк. Б., 1998, с.14; S.Qaşqay. Manna dövləti. B., 1993, s.54.

³¹ З.М.Буниятов. Азербайджан VII-IX vv.B., 1965, с.149.

³² Yenə orada, s.171.

³³ Историческая география Азербайджана. Б., 1987, с.67-73.

³⁴ А.С.Сумбатзаде. Промышленный капитализм в Азербайджане. Б., 1969, с.20.

³⁵ Вах: В.А.Рюмин. Талышский край. Б., 1923; Yenə opis: Краткий исторический и этнографический очерк Азербайджана. - "Азербайджанский настольный календарь, 1922-1923"; М.Г.Велиев. Население Азербайджана. -АНК, 1924-1925 г. Б., 1925г.; Б.В.Миллер. Предварительный отчет о поездке в Талыш летом 1925 г. Б., 1926; Г.Ф.Чурин. Азербайджанские куды (этнографические заметки). -"Изв. Кавказского историко-археологического института", т. III, Тиф., 1925; Yenə opis: Талыш (этнографический очерк). "Изв. КИИ". т. IV, Тиф., 1926; Р.Эфендиев. Памятники древности в Нухинском уезде. - "АЗКОМСТАРИС", Б., 1927; Б.В.Миллер. Таты, их расселение и говоры. Б., 1929; А.Губайдулин. К истории шелководства в Азербайджане. - "Изв. Общества обследования и изучения Азербайджана", 1927, №5; М.В.Кулиева. Китибни на яйлагах полукочевых тюрок Казахского уезда. -"Изв. ООИАЗ", 1927, №5; М.Авдеев. Мишко-Карабахская степь. Б., 1929; Д.Колистинов. Кочевое скотоводство. -"Изв. ООИАЗ", 1926, №3; Кося оглы. Каичевый быт Казахского уезда. - ЭВА, 1925 №10-11; А.Караашары. Санитарно-бытовые очерки азербайджанской провинции: сел. Агадабеди-Халыфардин Агадамского уезда. - "Изв. ООИАЗ", 1927, №2; А.Караашары. Нухинский уезд. - "Изв. ООИАЗ", 1927, №4; А.К.Алекперов. У айрумов. -"Изв. ООИАЗ", 1927, №5; Yenə opis: Поездка в Зангезур и Нах. край. -"Изв. ООИАЗ", 1927, №6.

³⁶ И.М.Джафарзаде. Этнографическая работа в Азербайджанской ССР за 1946-1947 годы. - «Изв. АН Азерб. ССР», 1948, № 7, с.54; Yenə opis: Искусственное орошение и народные способы водобозаборения на Ашпарше. -ВЭК, Тб., 1952; Yenə opis: 1933-cü il Şamaxı-Nuxa ekspedisiyasının hesabatı. Azərb. MEA TİEA, inv. №60.

³⁷ А.И.Халилов. Великий Октябрь и научный прогресс на примере Азербайджанской ССР. -«Изв. АН Азерб. ССР» (серия истории, философии и права), 1987, № 4, с.55.

³⁸ «Изв. Азерб. филиала АН СССР», 1936, №1.

³⁹ И.И.Мещанинов. Пирсы Азербайджана. Л., 1931.

⁴⁰ А.К.Алекперов. Задачи этнографии Азербайджана. - СЭ, 1932, № 5-6, с.187-195; Yenə opis: К вопросу изучения культуры курдов Азербайджана. - "Тр. АзФАН ССР", XXV. Историческая серия. Б., 1936, с.33-61; Yenə opis: Женская одежда Азербайджана. - Исследование по археологии и этнографии Азербайджана. Б., 1960, с.118-133; Yenə opis: Секция истории материальной культуры за первый год работы; Там же, с.10-18.

⁴¹ А.Букишан. Азербайджанские куды. Б., 1932.

⁴² Е.Пчелинц. По Курдистанскому уезду Азербайджана. - СЭ, 1932, №4.

⁴³ R.I. Babayeva. Quba şəhərinin toy adları. B., 1946.

⁴⁴ R.I.Babaeva. Материалы для изучения свадебных обрядов на Ашпарше в прошлом. - АЭС, вып.1, Б., 1964.

⁴⁵ R.I.Babaeva. Pıncı nasıllığı Aşperonu; Yenə opis: Utvarı Aşperonu. Hər iki şayxatı Azərb. MEA TİEA-da saxlanılır. Inv. №3632, g.1, s.10-11.

⁴⁶ З.А.Кильчевская. Азербайджанские вышивки XIX века. - МКА, т.1, Б., 1949; Yenə opis: Нухинское вышитое покрывало для седла. - ДАН Азерб. ССР, 1946, №1; Yenə opis: Азербайджанский женский kostüm XIX века из селения Оджек Халданского района. - МКА, т.II, Б., 1951; Yenə opis: Азербайджанский женский kostüm XIX v. из Карабаха-ВЭК, Тб., 1952.

⁴⁷ M.I.Atakışevə. Mingəçevir şəhərinin straf kəndlərində ev avadanlığı. - AMM, II c. B., 1951; Yenə opis: Народная утварь в селениях и окрестностях г. Мингечевир и Самурского района. - ВЭК, Тб., 1952.

⁴⁸ И.А.Меджидова. Способы изготовления и хранения продуктов скотоводческих хозяйств на Ашпарше. - НАИИ НАН Азербайджана, инв. №3632.

- ⁴⁹ И.А.Меджидова. Изучение быта и обычая падарцев-бывших кочевников Ширвана. – НАИИ НАН Азербайджана, инв. №3632, ф.1, с.з.д. 1865; Yənə onun (müstərək): Sırvana elmı safrın hesabatı. Yənə orada, s.22.
- ⁵⁰ Д.С.Сафарова. Этнография бывших кочевников Миньско-Карабахской степи. - НАИИ НАН Азербайджана, инв. №3632.
- ⁵¹ Г.А.Гулиев. Земледельческая культура Азербайджана (автореф. докторской диссертации). Б., 1968; Yənə onun: Gil səcər haqqında qısı məlumat - "Azarb. SSR EA Məruzələri", 1955, №7; Yənə onun: Azerbaydžanlısın qışının - "Cəsəd", 1959, №2; Yənə onun: XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Lahic kəndində mis qab istehsalı. - "Azarb. SSR EA Xəborları", 1961, №2; 1962, №1; Yənə onun: ƏZ Azerbaydžanlısının həmşəsi. - "Cəsəd", 1964, №2.
- ⁵² Т.Ә.Bünyadov. Azərbaycanda qədim nəqliyyat vasitələri. - "Azarb. SSR EA Xəborları", 1961, №3; Yənə onun: Qədim Azərbaycanda su nəqliyyatı vasitələri. - ATMƏ, IV c., B., 1961; Yənə onun: Azərbaycanda aqıncılıyin inkişaf tarixini dair. - B., 1964; Yənə onun: Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. - B., 1969.
- ⁵³ S.A.Quliyev. Azərbaycanda çaltılıklı. B., 1977; Yənə onun (müstərək): Azərbaycan qara kotanı. - "Azarb. SSR EA Xəborları", 1964, №6; Yənə onun: Azərbaycanda kəndlər lışının ayrılmazı və eşilmiş əsillərinə dair. - AEM, I bur., B., 1964; Yənə onun: Azərbaycanda su qışlarının ovlanması haqqında. - AMM, B., 1965; Yənə onun (müstərək): Azərbaycanın ənənəvi nəqliyyat vasitələrindən. - "Az. SSR. EA Xəborları", 1979 №4.
- ⁵⁴ Q.C.Cavadov. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda aqıncılıyin ələtləri. B., 1979; Yənə onun: Nərap- dañız zəmərdəli texnika Azerbaidžana. B., 1989; Yənə onun: Azərbaycanda aqıçılıma sanəti haqqında. - AEM, III bur., B., 1976.
- ⁵⁵ А.А.Измайлова. О некоторых похочных орудиях Ленкоранского, Леринского и Астаринского районов. - «ДАН Азерб. ССР», 1964, №2; Yənə onun: К вопросу о карадамах на территории Азербайджанской ССР в XIX - нач. XX вв. - АЭС, вып. I, Б., 1964; Yənə onun: О ведении сельского хозяйства в Ленкоранском, Астаринском и Леринском районах Азерб. ССР. - «Изв.АН Азерб.ССР».1962, №9.
- ⁵⁶ К.Т.Караашлы. Материальная культура азербайджанцев северо-восточной и центральной зон Малого Кавказа (историко-этнографическое исследование). Б., 1964; Yənə onun: Женская одежда населения Малого Кавказа в XIX - нач.ХХ.вв. - АЭС, вып.І.Б., 1964; Yənə onun (müstərək): Об азербайджанских головных уборах. - ТР.МИА, т. IX, Б., 1973.
- ⁵⁷ А.Н.Mustafayev. Şirvanın maddi mədəniyyəti. B., 1977; Yənə onun: XIX əsr Şirvan evlərinin təsnifatına dair. - "Azarb. EA Məruzələri", 1968, №5; Yənə onun: Şirvanda saltoxuma dəzgahı. - "Azarb. EA Xəborları", 1968, №4; Yənə onun: Bir toxuculuq alıcı haqqında. - "Azarb. EA Məruzələri", 1969, №10; Yənə onun: Qobustanda qədim ev tipi-kühül haqqında. - "Azarb. EA Xəborları", 1970 №3-4; Yənə onun: Этнографические наблюдения об одном неизученном месемле в Азербайджане. - «ДАН Азерб. ССР», 1977, №2; Yənə onun: Şirvanda xalq nəqliyyatı vasitələri. - AEM, III bur. B., 1977; Yənə onun: Şirvanda daşlaşmış sanatına dair. - AEM, IV bur. B., 1981; Yənə onun (müstərək): Qobustanda daşlaşmış etnoqrafiya tədqiqiyyəti dair. - AEM, V bur. B., 1985; Yənə onun: Obraşabata kamına və Şirvanə. B., 1986; Yənə onun: Şəki sanatkarlar diyarındır. B., 1987; Yənə onun: Azərbaycanda şərbətlər sanatı. B., 1991; Yənə onun: Azərbaycanda sanatkarlıq. B., 1999; Yənə onun: Ingiloyla- rın maddi mədəniyyəti (tarixi-etiografiq tədqiqat). B., 2005.
- ⁵⁸ Г.А.Гавилов. Материальная культура Азербайджана конца XIX - нач. ХХ вв. (по материалам Гянджабасарской зоны). - Автореферат канд. дисс. Б., 1969; Yənə onun: XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda nəqliyyat vasitələrinin bəzi növürləri haqqında. - ADU-nun elmi əsərləri, 1967, № 8; Yənə onun: İnsan, məisət və mədəniyyət. B., 1981.
- ⁵⁹ Е.Н.Бабаев. Азербайджанская народная одежда конца XIX - нач. XX вв. (по материалам Карабахской зоны). - Автореф. канд. дисс. М., 1967.
- ⁶⁰ К.М.Иbrahimov. Материальная культура Шекинской зоны в конце XIX - нач. XX века. - Автореф. канд. дисс. Б., 1982; Yənə onun: Şəki bölgəsinin ənənəvi nəqliyyatı vasitələri haqqında. - "Azarb. EA Xəborları"1980, № 2; Yənə onun: Şəki zonasının ənənəvi evlərinin üzünlüklərinə dair. - "Azarb. EA Məruzələri", 1981, №3.
- ⁶¹ И.Г.Шахбазов. Материальная культура народов Шахдагской группы. - Автореф. канд. дисс. Б., 1981; Yənə onun: Şahdag etnoqrafiq əsərlərin yaşayış evlərinin bəzi xüsusiyyətləri. - "Azarb. EA Xəborları", 1980, №1;
- ⁶² Ф.И.Велиев. Материальная культура западной зоны Азербайджана в XIX - нач. XX в. - Б., 1996; Yənə onun: "Durma" yaşayış ev tipi haqqında. - "Azarb. EA Məruzələri", 1987, №12; Yənə onun: XIX əsrda Azərbaycanın qəbələ zonasında kəç və koc yolları haqqında. - "Azarb. EA Məruzələri", 1989, №2.
- ⁶³ H.N.Məmmədov. Müğanın maddi mədəniyyəti. - Namiz. diss. avtoref. B., 2001; Yənə onun: Müğanın xalq yaşayış evlərinin tipləri haqqında. - "Azərbaycan tarixi problemləri", B., 1993; Yənə onun: Müğanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etiografiq tədqiqat). B., 2001.
- ⁶⁴ М.Н.Насралы. Сельские поселения и крестьянские жилища Нахичеванской АССР. Б., 1959; Yənə onun: Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evləri. B., 1975; Yənə onun: Azərbaycanın bəzi ikikiləri - AEM, I bur., B., 1964.; Yənə onun: Ob azerbaidžanlıksın postrojikh kruplu plana. - AEM, II bur., B., 1966; Yənə onun: Yaşayış evinin mönzüyünə dair. - AEM.III bur. B., 1977; Yənə onun: Bir orta əsr yatağın yaşayış evi haqqında. - AEM, 1977, III . Yənə onun: О некоторых источниках водоснабжения населенных пунктов Азербайджанской ССР. - АЭС, вып. IV, B., 1981; Yənə onun: Maraqlı tapıntı. - ATM, VI c., B., 1963.
- ⁶⁵ А.А.Измайлова. К вопросу о карадамах на территории Азербайджанской ССР в XIX - нач. XX в. - АЭС, вып. IV, Б., 1964; Yənə onun: К истории развития жилищ юго-восточных районов Азербайджана. - АЭС, вып. III,
- ⁶⁶ Б., 1977; Yənə onun: Женская народная одежда Закатальской зоны в конце XIX - нач.ХХ века. «Изв. АН Азерб. ССР», 1974, № 4.
- ⁶⁷ А.А.Рустамов. О поселении и крестьянском жилище азербайджанцев Карабахской зоны. - АЭС, вып. II, 1966; Yənə onun: Этнографические данные о кяргизской системе водоснабжения в Азербайджане в XIX-XX вв.-VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук.У.М., 1970.
- ⁶⁸ В.П.Кобыльев. Крестьянское жилище народов Азербайджана в XIX в. - КЭС, вып. III, М., 1962.
- ⁶⁹ М.М.Кулиев. Kovordelen Azerbaidžan'a materialas - sevəro-vostochnykh rayonov Azerbaidžana - Autorref. kand. diss. TB, 1969; Yənə onun: Azərbaycan xalçısının şöhrəti. - "Elm və hayat", 1971, №9.
- ⁷⁰ Т.М.Керимов. Народные транспортные средства Азербайджана в XIX - нач. XX вв. - Б., 2004; Yənə onun: XIX əsrdə Azərbaycanda karvan (dəvə) nəqliyyatı haqqında. - "Azarb. EA Xəborları", 1978, № 4; Yənə onun: Azərbaycanda su nəqliyyatı - AEM, IV bur., B., 1981; Yənə onun: Из истории транспортных средств Азербайджана. - АЭС, вып. V, Б., 1985.
- ⁷¹ В.А.Ахмедов. Традиционное хлебопеченье в Азербайджане. Б., 1977.
- ⁷² Q.Ə.Rəcəbov. Azərbaycanda süd mahsullarının hazırlanmasının xalq işləşləri. - AEM, III bur., B., 1977.
- ⁷³ S.A.Quliyev. Azərbaycanda su qışlarının ovlanması haqqında. - AMM, VI c., B., 1965.
- ⁷⁴ Г.А.Кулиев. Классификация пахотных орудий Азербайджана. - В кн.: Земледелие в Центральной и Восточной Европе. Будапешт, 1971.
- ⁷⁵ З.А.Кильчевская. Азербайджанский женский костюм XIX века из Карабаха. - В кн.: Вопросы этнографии Кавказа. Тб., 1952, с. 183-199.
- ⁷⁶ М.Халыфина-Губайдуллина. Заметка о пите азербайджанских тюрок. - «Изв. Восточного факультета АГУ», 1928, № 3.
- ⁷⁷ Т.Ә.Bünyadov. Qədim Azərbaycanda ipin boyanması qaydalarına dair. - ATM, VI c., B., 1963; Yənə onun: Qədim Azərbaycanda toxuculuq və keçəciliyin inkişaf tarixini dair. - AEM, I, B., 1964; H.A.Quliyev. Azərbaycanda basmanaxış sanatı haqqında. - "Azarb. EA Məruzələri", 1957, №7; Yənə onun: Azərbaycanda toxuculuq sanatı tarixindən. - "Azarb. EA Xəborları", 1961, №6-7; Yənə onun: XIX-XIX əsrin əvvəllərində Lahic qəsəbəsində mis qab istehsalı. - «Azarb. EA Xəborları», 1961, №2, 1962, №1; Yənə onun: Metal və xalq sanatkarlığı. B., 1968; S.A.Quliyev. Azərbaycanda kəndlər lışının ayrılmazı və eşilmiş əsillərinə dair. - AEM, Ibur., B., 1964; Q.C.Cavadov. Azərbaycanda aqıçılıma sanəti haqqında. - AEM, III bur. B., 1978; Yənə onun: Azərbaycanda aqıçılıma dəzgahı haqqında. - "Azarb. EA Xəborları", 1973, №1; K.Əliyeva. Naxçıvan badii tikmələri. - "Azarb. EA Xəborları", 1961, №8; A.N.Mustafayev. Bir toxuculuq alıcı haqqında. - "Azarb. EA Məruzələri", 1969, №10; Yənə onun: XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Şirvanda naqqatlıq. - "Azarb. EA Xəborları", 1974, №1; Yənə onun: Şirvanda şaltoxuma dəzgahı. - «Azarb. EA Xəborları», 1968, №4; Yənə onun: Şirvanda tərrəfli. - "Azarb. EA Xəborları", 1976, №1; Yənə onun: Azərbaycanda sanatkarlıq. B., 1999; Yənə onun: К историю изучения ткацкого производства в Азербайджане. - «ДАН Азерб. ССР», 1972, №3; Yənə onun: О традиционном станке для изготовления сунка. - «ДАН Азерб. ССР», 1973, №9; С.М.Агамалиева. Гончарство Азербайджана. Б., 1987 və s.
- ⁷⁸ А.А.Пашаев. Город Ordubad в XIX - нач. XX вв. (автореф. канд. дис.) Л., 1988; Yənə onun: Ordubadda meyvaların qurudulmasının xalq işləşləri. - AEM, V bur., B., 1985.
- ⁷⁹ Ə.İ.Abdullayev. XIX əsrin əvvəllərində Yerevan guberniyası Şərur-Dərələyəz uyezdində yaşıyan azərbaycanlıların məskənlərinə dair. - ATM, I c., B., 1973.
- ⁸⁰ А.М.Набиев. Поселения и жилища азербайджанцев, проживавших в Грузии в конце XIX-начале XX вв. Тб., 1981; Yənə onun: К изучению типов и форм сельских поселений азербайджанцев, проживавших в бывшем Борчалинском уезде. - «Изв. АН Азерб. ССР», 1977, №3; Дж.Норузов. Традиционная и современная материальная культура азербайджанцев, проживающих в Грузии (автореф. канд. дис.) Б., 1991; Yənə onun: О растительной пите азербайджанцев, проживающих в Грузинской ССР. - «Изв. АН Азерб. ССР», 1990, №1, с.155-159.
- ⁸¹ Н.В.Дадашов. Современная материальная культура азербайджанцев. Дагестан (автореф. кандидатской диссертации). М., 1989; С.Ш.Гаджиева, А.Ф.Голдштейн. Жилище дагестанских тerekmencev XIX нач. - XX вв. - ДЭС, вып.1, Махач., 1974; А.И.Исламмагомедов. Дореволюционные поселения дагестанских азербайджанцев - Быт сельского населения Дагестана (сб.статьей). Махач., 1981.
- ⁸² Р.С.Эфендиев. Азербайджанский костюм XVI-XVIII вв. (автореф. канд. дис.) Л., 1961; Yənə onun: Azərbaycan geyimləri tarixindən (XVI əsr baş geyimləri). - "Azarb. EA Məruzələri", 1959, №9; Yənə onun: Azərbaycanın maddi mədəniyyətin nümunələri. B., 1960; Yənə onun: Azerbaidžanский костюм. Альбом. Б., 1963; Yənə onun: Ювелирное искусство Азербайджана. Б., 1964; Yənə onun: Azərbaycanın badii sanatkarlığı. B., 1966; Yənə onun: Azərbaycan parçaları (XVI-XVIII əsrlər) - "Azarb. EA Xəborları", 1968, №3; Yənə onun: XVI-XVII əsr Azərbaycan geyim və bəzəkləri - "Qobustan", 1977, №2; Yənə onun: Azərbaycan badii sanatkarlığı dünya muzeylərində. B., 1980; Yənə onun: Azərbaycan xalq sanəti. B., 1984; Yənə onun (müstərək): Azərbaycan geyimləri. B., 1997; Yənə onun: Декоративно-прикладное искусство Азербайджана. Авт. доктора искусствоведения. Б., 1972.
- ⁸³ L.Kərimov. Azərbaycan xalçası. I c., B., 1961, II - III c., B., 1983; Н.А.Абдулаева. Ковровое искусство Азербайджана. Б., 1971; Ковры Азербайджанской ССР (Альбом). М., 1952; А.С.Алиева. Ворсовые ковры Азербайджана XIX-нач. XX века. Б., 1987.

⁵³ К.М.Әлиева. Azərbaycanın bədii pərça və təkmləri. B., 1990.

⁵⁴ S.B.Əsədova. XIX-XX asrlarda Azərbaycan zərgarlıq incəsənəti. B., 1978; Katalog narodno-dekorativnogo isətçiliyi Azərbaycanda. B., 1963.

⁵⁵ H.H.Raev. Hudojественная керамика Кавказской Албании. Б., 1964; Yenə onun: Зооморфные сосуды-особый вид художественной керамики Кавказской Албании. - "Изв. АН Азерб. ССР", 1961, №7; N.Nadzafova. Hudojествennaya keramika Azerbaydzhana. B., 1984; Yenə onun: Hudojествennaya glazurovannaya keramika Azerbaydzhana IX v.-"Izv. AN Azerb. SSR", 1958, №4.

⁵⁶ A.C. Alisova. Hudojествennaya obrabotka derева. B., 1986.

⁵⁷ N.H.Raev. Hudojествennye steklo Kavkazskoy Al'baniy. -"Doklady AN Azerb. SSR", 1964, №5.

⁵⁸ Ювелирное украшения Азербайджана. Б., 1973; N.H.Raev. Ювелирное искусство Кавказской Албании. -"Doklady AN Azerb. SSR", 1965, №1; Медные орнаментированные изделия Азербайджана. Б., 1973; Восточные оружия. Б., 1973.

⁵⁹ Г.М.Ализаде. Narodnoe zodchestvo Azerbaydzhana i ego progresivnye traditsii. B., 1963; Yenə onun: K izucheniju narodnogo zodchestva Azerbaydzhana. Ob arkhitekture narodnogo zhizni XIX-XX vv. -"Izv. AN Azerb. SSR", 1953, №8; L.S.Bretanitski, Ə.V.Salamzada. Azərbaycan memarlıq abidaları. Naxçıvan MSSR abidaları. B., 1951; L.S.Bretanitskiy, M.A.Useynov, A.B.Salamzade. Istorija arkhitektury Azerbaydzhana. M., 1963; L.S.Bretanitskiy, K istoriji dvortsa Shemkinikh hanov. -"Izv. Az. FAN CCCP", 1944, №5; Yenə onun: Oboronitelnoe sooruzheniye Zaqatalch'ko i Belokanskogo rayonov. - Pamiatniki arkhitektury Azerbaydzhana. t. II, B., 1950. Yenə onun (müsətərək): Poseleniya i zhilya (v razdiele "Azerbaydzhan"). - Naroxy Kavkaza. t. P.M., 1962; C.A.Dadaşov, M.A.Useynov. Ansambly dvortsa shirvanshahov v Baku. M., 1956; Yenə onun: Bakının memarlıq abidaları. B., 1955. Ə.S.Salamzada, Ə.Ə.Sadiqzadə. XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda yaşayış binaları. B., 1961; M.A.Useynov, L.S.Bretanitskiy, A.B.Salamzade. Istorija arkhitektury Azerbaydzhana. B., 1960; A.B.Salamzade. Arkhitektura Azerbaydzhana XVIII-XIX vv. B., 1964; Yenə onun: Arkhitektura kultulovszych sooruzhenij XVIII-XIX vv. "Iskusstvo Azerbaydzhana", t. U.P., B., 1959; Yenə onun: Arkhitektura narodnogo zhizni naugornih rayonov Azerbaydzhana. -Arkhitektura Azerbaydzhana. B., 1952; A.B.Sarkisov. K izucheniju narodnogo zhizni Azerbaydzhana. "DAN. Azer. SSR", 1949, №5; Ş.C.Fatullayev. Zhilye doma v zastryike gorodov Azerbaydzhana na rubrike XIX-XX vv. B., 1963; Yenə onun: Gradostroitelstvo i arkhitektura Azerbaydzhana XIX-XX vv. L., 1986; İ.L.Varbanecov. Zhilye doma goroda Ordubada XVIII-XIX vv. - Pamiatniki arkhitektury Azerbaydzhana. B., 1950; K.M.Mamedzade. Stroitelnoe iskusstvo Azerbaydzhana. B., 1983; V.G.Muradov. Gradostroitelstvo Azerbaydzhana XIII-XVI vv. B., 1984; R.D.Salaeva. Ordubad-istoki i formirovaniye. B., 1989; Z.Avalov. Arkhitektura goroda Shushi. B., 1977; V.Kerimov. Oboronitelnye sooruzheniya Azerbaydzhana. B., 1998; A.M.Mehxitis. Narodnoe zhizniye Azerbaydzhana. B., 1986; Yenə onun: Derevyannoe zodchestvo Azerbaydzhana. B., 1987.

İSTEHSAL MƏDƏNİYYƏTİ

Əmək alətləri

İnsanın təşəkkül prosesində müstəsna rol oynamış əmək və əmək alətləri cəmiyyətin inkişafının sonrakı gedisiндə də özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Əmək fəaliyyəti və istehsal sahələri genişləndikcə, əmək alətləri də artıb çoxalmış, onların müxtəlif tipoloji növürləri yaranmışdır. Bununla yanaşı, həyatı ethiyalas əmək alətlərinin təkmilləşməsini labüb etmiş, yaradıcı düşüncəyə təkan vermiş, texniki tərəqqiyə səbəb olmuşdur.

Ənənəvi əmək alətləri, hər şeyden öncə, tətbiq sahələrinə görə: təsərrüfat-istehsal alətləri, ev-məişət alətləri, musiqi alətləri, təbabət alətləri və s. olmaqla, müxtəlif tipoloji qruplara bölünür.

Tipoloji zənginlik baxımından bunların arasında təsərrüfat alətləri müstəsna yer tutmuşdur. Daha qədim tarixə malik olan təsərrüfat alətləri həm ev, həm də çöl təsərrüfat işlərində istifadə olunmuşdur. Bu mənəda çöl təsərrüfat işlərinin həcmi çox geniş olduğundan və buradakı iş-istehsal proseslərinin coxnlövlü olması səbəbindən burada tətbiq olunan əmək alətlərinin də zəngin tipoloji növ və çeşidləri yaranmışdır.

Əmək alətləri, habelə hazırlanma materialına görə: *daş, sümük, ağac və metal* olmaqla, tipoloji növlər ayrılmır. Erkən metal dövrünə qədərki tarixi mərhələdə *daş və sümük*den, qismən isə *ağacdən düzəldilmiş əmək alətləri* təsərrüfat-istehsal fəaliyyətində başlıca yer tutmuşdur. Antik dövründə etibarən *dəmir* (polad) alətlərin də mükəmməl tipoloji növləri yaranmışdır.

Azərbaycan xalqının yeni dövr maddi mədəniyyəti onun sosial-iqtisadi inkişafının otən tarixi mərhələlərdə eldə etdiyi texniki nüaliyyətlər üzərində pərvərş tapmışdır. Nəsildən-nəsillərə ötürülən irsi varislik, ənənə mühafizəkarlığı maddi mədəniyyətin bütün sahələrində, o cümlədən ənənəvi əmək alətləri və məişət vasitələrində də özünü aydın təzahür etdirir.

Feodalizm dövrünün əmək alətləri, məişət vasitələri və silahlarının bir qismi yeni dövrde də özlərinin əməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

Yeni dövrün əmək aləti, məişət vasitəleri və silahlarının səciyyəvi xüsusiyyəti bundan ibarət idi ki, müasir texniki tərəqqi ilə əlaqədar olaraq, onların bir qismi təkmiləşib deyişikliyə uğraması, özlərinin əməli əhəmiyyətini xeyli dərəcədə qoruyub saxlaya bilmiş, yeni məişət tələblərinə cavab verə bilməyən qismi isə tədricən aradan çıxmış, yaxud yeniləri ilə əvəz olunmuşdur. Heyatın bu deyişməz, dialektik qanunauyğunluq yeni dövrün maddi mədəniyyətinin bütün sahələrində, o cümlədən əmək alətləri və silahların tarixi taleyində də aydın izlənilir.

Azərbaycanın ayrı-ayrı tarixi etnoqrafiq bölgələrində geniş yayılmış, qismən də məhəlli səciyyə daşıyan əmək alətləri və ənənəvi məişət vasitələri etnoqraflar tərəfindən ətraflı tədqiq olunmuşdur.

Əkinçilik alətləri. Ənənəvi əmək alətləri arasında tipoloji müxtəlifliyinə və istifadə əhəmiyyətinə görə, əkinçilik məisəti ilə bağlı təsərrüfat alətləri xüsusi yer tutmuşdur. Zəmənmizədək bu alətlərin geniş tipoloji çeşidi gelib çatmışdır.

Şum alətləri. Ənənəvi əkinçilik təsərrüfatında, əsasen, «bel» adlanan müxtəlif forma və quruluşa malik əmək alətlərindən istifadə edilmişdir. Quba-Xaçmaz bölgəsi əhalisi arasında o, «qazqır bel», «Quba beli», «Dərbənd beli», «ləzgi beli», Şirvanda «Navahi beli», Şəki-Zaqatala bölgəsində «Gülüstan beli», «Qarabağ beli», Naxçıvanda «Şərur beli», «Naxçıvan beli». Lənkəran-Astara bölgəsində «suxm (sum) beli», «yayı bel», «xıllıng» və b. adlarla məlum idi. Bunların hamısı tipoloji cəhətdən *qalaqlı* bel qrupuna aid edilir. Ənənəvi qalaqlı bellər bir qayda olaraq, *təpkənclı* düzəldilirdi. Forma etibarı ilə onlar xiş gavahının xatırladırı. Bu tip bellər, əsasən, Azərbaycanın düzənlik rayonlarında, xüsusiylə, bağ-bostan kimi kiçik torpaq sahələrinin bellənməsində və çəltik zəmərlərinin əkilib bacarılmışında dəha çox tətbiq olundur.

Torpaq layının dərin qatlarını qazıp çevirə bildiyindən yumşaq torpaq sahələrini əkmək

üçün «qalaqlı bel», bir növ, xış və ya kotanı əvəz edirdi. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində belin bu növünün «şum beli» adlanması da buradan irəli gelmişdir. Şumlama əməliyyatını yaxşı yerinə yetirə bilmək üçün onun qalağının sağ və ya sol küncələri «təpkən» adlanan qulaqcılqla təmənləndirilirdi.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanın bir sıra bölgələrində «təpkəncli» dəmir bəllər peydə olmağa başlamışdır. Belin bu tipi zavodda kütləvi istehsal olunduğuundan, «zavod», yaxud «rus» beli də adlanırdı. Ucuz başa gelməsinə baxmayaraq, təpəgnəcli bel əkin işində uzun müddət «qalaqlı bel» ilə yanaşı işlənmişdir.

XIX əsrə əkin tosərəfatında, xüsusilə, bostan və tərəvəz sahələrinin becərilmesində müxtəlif quruluşlu metal *toxa* başlıca emek aləti olaraq qalırdı. Dəmirin peydə olması ilə əla-qadər olaraq, xüsusilə, antik dövrden etibarən demir toxası daş və sümük toxaları sıxışdırıb aradan çıxmışdır. Metal toxalar dəstək keçirilən kütünpə gərə «dmıqlı» və «borulu» (lüleli) olmaqla, iki qrupa bölünür. Lülefli toxalar həcm etibarı ilə xeyli böyük olub «kətmən» adlanırdı. Kətmən emek məhsuldarlığını artırmaqdən əlavə, həm də nisbətən ağır olduğundan, iş prosesində əkin sahəsinin dərin qatlara keçə bilir, bununla da alaq otlarını kökündən kəsib çıxmamaq və becərlən bitkinin dibini yaxşı yumşaltmaq imkan verirdi.

Toxa və kətmənin becərmə-yumşaltma əməliyyatında əzi əmsallarının olması nəzərə alıñaraq, Azərbaycanın aqrar terminologiyasında «toxalamə» istilahı ilə yanaşı, «kətmənləmə» anlayışı da yaranmışdır. Kətmənləmə əməliyyatı en çox pambıq, tenbaşı, qızıl boyalı, ketan və s. kimi texniki bitkilərin becərilmesində tətbiq olunmuşdur.

Əvvəller olduğu kimi, XIX əsrde də əkinçilikdə qoşqu qüvvəsi ilə işlədirilən şum alətləri başqa yer tuturdı. Konstruktiv quruluşuna və əməli vazifəsinə görə şum alətləri xış və kotan olmaqla, iki qrupa bölünür. Öz növbəsində qurulus etibarı ilə xış ulamasız (əyri xış) və ulamalı olmaqla, iki qrupa bölünür.

Xış aqadan düzəldilən en qədim şum aləti olub, Azərbaycanın bütün əkinçilik rayonlarında geniş yayılmışdır. Xışın en sadə və qədim forması kökündən çıxarılmış əyri aqadan düzəldilirdi. Elə bu sebəbdən də el arasında o, çox vaxt əyri xış adlanırdı. Belə halda bitili ağaçın kökü xış köftüyü, gövdəsi isə onun qolu rulunu oynayırı. Ona tekçə dəstək əlavə olunurdu. Xışın basit növü olan «əyri xış» əvvəller uzun müddət *gavahınsız* işlənmişdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda demir gavahın antik dövrden etibarən dəb düşməş və XX əsrin əvvəllərinə qədər özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Xüsusilə, ağır və mürəkkəb quruluşlu «qara» kotanın işləyə bilmədiyi dağavar torpaqların əkilib becərilmesində gavahını xış uzun müddət yeganə şum aləti olaraq qalmışdır.

Ulamalı xış qurulşa malik olub, *gol*, *kötük*, *ulama*, *dəstək* və *gavahın* olmaqla, 5 hissədən ibarət düzəldilirdi. Ulamalı xışlar «bazi» adlanan qolunun əyri və ya düz olmasına, habelə onun ulama ilə birləşmə üslubuna görə bir-birindən fərqlənirdi. Xışın kötüyündə demir gavahın əlavə olunması tipoloji cəhətdən onu qismən kotana yaxınlaşdırılmışdır.

Bir qayda olaraq, xış bazısının uc hissəsində 2-3 ədəd oyuq açılırdı. Ulama həmin oyuqlardan birinə keçirilmiş «güç ağacı» vasitəsi ilə əyri qola calanib birləşdirilirdi. Daha sonra ulasəddə çox vaxt silğir və ya tənək burmasından istifadə olunarmış. İmkanlı ailələr çox vaxt bu məqsədə mal gönündən köşə çəkib «kağan» hörmişlər. Bazi oyuqları bir qayda olaraq, torpağın darın və ya üzəndə şumlanması tənzimləməye xidmət edirdi. Darın şum etmək üçün alaraq, kötüyün dabannın bir qədər yuxarı qalxmasına səbəb olurdu. Əkin torpağının ilk və son şırını salan zaman, xış ulaması, adətən, ilk oyuqdan qoşulardı. Bundan fərqli olaraq, qumşal torpaqlar, habelə səpilmüş toxumun batırılması üçün aparanın ikinci şumlama prosesi o dilar. Bir qayda olaraq, xışın bazi və destəyi bilavasitə kötüyə birləşdirildiyindən, əkinçilər arasında ona həm də «bazi binəsi», yəni «bünövrəsi» deyilirdi. Adətən, xış kötüyünün ucu na-

zik, arxası isə yoğun və enli formada düzəldilirdi. Bəzən xış qolunun kötüyə birləşdirilməsi üçün onun ortasında deşik açılırı. Əyri qolun aşağı ucu kötüyün desiyinə geydiriləndən sonra onun arxa tərəfinə *dəstək* birləşdirilirdi. Qolun kötükdən çıxmaması üçün onun arxasına ağac paz vurulub bərkidləridi.

Xışın şumlama əməlini artırmaq üçün onun kötüyünə *gavahın* keçirilirdi.

Torpağın asan şumlanması temin edən demir gavahının ucu, bir qayda olaraq, küt üçbucaq formasında olub, burnu nazik və ensiz, küpü isə enli və qalın olurdu. Lakin hansı növ torpaq sahəsinin şumlanmasından, yaxud hansı bitki növü üçün şum ediləcəyindən asılı olaraq, xış gavahları böyük və ya kiçik olurdu. Bundan əlavə, gavahların ucunun oval və yaxud iti olması ilə də onlar bir-birindən seçilirdi. Bir qayda olaraq, gavahın sıfarişə yerli dəmirçilərə düzəldilirdi.

Azərbaycanda istifadə olunmuş xışlar quruluş və formalarına görə, bir sıra mahəlli xüsusiyyətlərə malik olmuşlar. Bunların en təkmil növü «ulamalı xış», «qollu xış», «çatma xış», «işkili xış» və s. adılar tanınmışdır. Xışın bu növlərinə Azərbaycanın demək olar ki, öksər etnoqrafi bölgələrində rast gəlinirdi.

Ulamalı xış xüsusilə, Şəki-Zaqatala, Qarabağ, Naxçıvan bölgələrində geniş yayılmışdır. Ulamalı xışın qolu, adətən, onun bazısına calaç əlavə etməklə düzəldilirdi. Bazi calağı Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində «ulama», «çilə», «çatma», «məsənə», «uzatma» və s. adlandırılır. Xışın bu növü çox vaxt elə həmin adlarla da fərqləndirilib tanınırı.

Ulamalı xış, adətən, kötüyünün arxadan «qulaqlı», dəstəyini iki eləkli düzəldilməsi və metal *qılınc* malik olması ilə fərqlənir. Xışın qılıncı torpağı kəsmək, qulaqları torpaq layını çevirmək məqsədi güdür, onun qoşa dəstəyi isə alətin sanbalığını tənzimləməyə xidmət edirdi.

Ulamalı xış nisbətən təkmilləşmiş şum aləti olub, torpağı daha yaxşı şumlayırdı. Belə xışlardan dağavar və dəməyə torpaqların şumlanmasında daha çox istifadə edilirdi. Adətən, ona iki-üç, bəzən isə dörd boyun öküz qoşuları.²

Çeltikçilik təsərəfatında istifadə edilən xış yüngül və kiçik ölçülü olması ilə fərqlənir.

Suvərlən torpaqların şumlanması nisbətən çatın olduğundan, qaim torpağı kəsmək üçün xışların qoluna hem de «qılınc» bərkidləridi. Bündən əlavə, xışın kötüyündə «qulaq» adlanan ayaq yeri düzəldilirdi. Torpağı dərin şumlamaq üçün dəstəci (majgəl) ayağı ilə arabir həmin «qulaq»ın üstündən aşağı basıldı.

İkinci il tekrar əkilən çeltik sahəsi nisbətən yüngül xışla şumlanırdı. Xalq arasında çeltik gərinin şumlanması əməliyyatı «gervanlama» adlandırdıdan xışın bu növünə, adətən, «gervan xış» deyilirdi.

Azərbaycanın ənənəvi şum alətləri arasında istehsal göstəricilərinə görə, kotan xüsusi yer tutmuşdur. Xalq arasında o, daha çox «diyircəkli» kotan və ya «qara kotan» adı ilə məlum idi.

Azərbaycanda şum aləti qədim tarixə malikdir. Diyircəkli kotan xış ilə qara kotan arasındakı bir növ keçid vəsilesi taşkil edirdi. Onun «xəməse» adlanan və iki hissədən ibarət olan qolunun bir ucu kotanın «kötük» və ya «küne» adlanan binəsinə, digər ucu isə *məsənə* yə birleşdirilər. Məsənə isə öz növbəsində qoşa təkerli ox ağaç bərkidləridi. Diyircəkli kotan kötük (küne, binə), *xəməsə*, *məsənə*, *dəsta* (maj, mac, mac), *batar*, *gavahın*, *qılınc* və bir cüt *təkərdən* ibarət olub, 3-4 boyun qoşqu heyvanı ilə işlədilmişdir.³

Zaqafqaziyada hełe VIII-IX əsrlərdən məlum olan *qara kotan* əkinçilik texnikasının inkişafı baxımından təkmilləşmiş və yüksək məhsuldarlıq malik şum aləti hesab olunur.⁴

Qara kotan aşağıdakı hissələrdən ibarət idi: *əyribazı* (qol), *topal* (binə, küne, kötük), *taxta* (çevirən, laydır), *dəstək* (tutqac, ələck, mac, maj), *daraq*, *gavahın* (demir), *qılınc* (zivinc), *təkar* (carx, diyircək, ziyrlik), *kolbasan* (çəmbər, alaf taxtası), *qır* (şoldu), *çillə* (ejdaha), *silikar*, *gayış* (kağan, çançorək), *oturacaq taxtası*, *boyundurug*, *çatallar*, *səmi* (sinəçula), *toxmaq* (top-puz, pərsəng).⁵

Qara kotanı digər şum alətlərindən fərqləndirən başlıca cəhət onun kəsilmiş torpaq layını

asırı çevirməsindən ibarət idi. Əkinçilik təsərrüfatında qara kotanın yüksək şum aləti kimi dəyərləndirilməsi də möhəz bunuluna, şum layını çevirməsi ilə bağlı idi.

Qara kotanın tekərleri ölçü etibarı ilə biri digərindən böyük olurdu. Onun böyük çarxi «qara» və ya «fəgər» (şum) tekəri, kiçik çarxi isə «bala tekər» («bala çarx») adlanırdı.⁶ Dəndə ağacından düzəldilmiş tekər *bud*, *dəndə* və *top* olmaqla, üç hissədən ibarət olurdu. Böyük tekər (diametri 50-53 sm) şırımnı içi ilə, kiçik tekər (diametri 35-40 sm) isə şırımnı kənarı ilə hərəkət edirdi. Bunuluna da kotanın baş hissəsinin hərəkət müvazinəti tənzimlənmiş olurdu. İlk şırımnı zamanı tekərlər arasındaki fərqli kotanın yera yaxşı batmasına mane olduğundan, adətən, onun kiçik çarxi çıxarırlar, sonrakı şırmamlama yerinə salınırdı.

Kotan çarxlarının oxu boyunduruga 2-2,2 m uzunluğunda ağac «qırı» vasitəsilə birləşdirildi. Qır, adətən, ləğər tekərinə bir qədər yaxın məsafədə oxa keçirilirdi.

Şımlama zamanı gavahın üçün torpaq layının (ləğər payı) enli və dar götürülməsi qır vasitəsilə tarazlanndı. Bu məqsədlə də qırın oxa keçen hissəsinin sağ və sol tərəfinə ağac para (paz) vurulurdu. Şımlama zamanı torpağın ləğər payını enli götürmək lazımlı gəldikdə para soldan, dar götürmək istədikdə isə sağdan vurulurdu. Ləğər layı qırdan əlavə, həm də «kolbasan» vasitəsilə tarazlanıb tənzimlənirdi. Bu məqsədlə kolbasanın bir ucu qıra, digər ucu isə oxa keçirilməklə, lazımlı qədəhdə onu sərbəst surətdə iştirilə və ya geriyə çəkmək mümkün olurdu. Kolbasan həm də kotanın qabığına çıxan cör-cöpü və kol-kosu basılı aşağı yatırıldı.

Kotan qoşqu heyvanlarına boyundurug və «çatal» adlanan ağac *yedəklər* vasitəsilə qoşulurdu. Dartı gücünü tənzimləmək üçün qırın altına «əjdahə» adlanan tənzimləyici bərkidilirdi. Onun bir ucu xüsusi açıla qır və kolbasana, digər ucu isə çatala bərkidilirdi. Göründüyü kimi, «əjdahə» dartı gücünü təkcə dib kəllərinə deyil, həm də qabaqçı qoşqu heyvanlarına eyni dərəcəde payladırı.

Qara kotana, adətən, dörd boyun kəl, bəzən isə 6-8 boyun öküz və ya kəl qoşulurdu. Kotana qoşulan birinci boyun *dib* (hambil), ikinci boyun *cərgov* (qaraqayış), üçüncü boyun *minik* (hörmət), sonuncu isə *uc* adlanırdı.

XIX əsrin sonlarında başlayaraq, Azərbaycanın kənd təsərrüfatında təkmilləşdirilmiş yeni tipli metal kotanlar meydana çıxmışdır. Bundan sonra qara kotan tədricən təsərrüfat həyətindən sixisdirilib çıxarılmıga başlamışdır.

Mala. Şımlanmış torpağın şəpiñə hazırlanması prosesində bir sıra malalayıcı alətlərdən istifadə olunurdu. Azərbaycanda bu tip alətlərin quruluş etibarı ilə fərqlənən *sax mala*, *ağac mala*, *dişli mala*, *dirmix mala*, *dəmir mala* və s. adlarla bəlli olan müxtəlif növləri yaranmışdır.⁷ Adətən, şımlanmış sahənin qurulusundan, onun xiş və ya kotanla dərin, yaxud dayaz şımlanmasından, habelə beceriləcək bitkinin növündən asılı olaraq, müvafiq mala növündən istifadə olunurdu.

Sax mala ağac budaqlarından bağlanıb düzəldilirdi. Bunun üçün şüvülli ağacın bir və ya bir neçə budağı kəsildir və şaxların ucları iplə bir-birinə bağlanırdı. Bu növ saya malalar, əsasən, göyəm, eżgil, yemişan, cir alça və s. kimi tikanlı ağac növlərindən düzəldilirdi. *Sax mala* çəltik, noxud, mərci, lərgə və s. kimi «yazılıq» bitkilərin toxumlarının şuma basdırılıb üstündən malalanması üçün səciyyəvi mala növü olmuşdur. Bu tip malada əlahiddə «diş» olmadıqdan, onlar səpilmiş toxumun ancaq üstünü örte bilir, onları şumun dərin qatına sala bilmirdi. Bu xüsusiyyətinə görə *sax mala*ndan en çox yumşaq əkinə malik olan «çala» və «tala» əkinlik sistemlərində geniş istifadə edilmişdir.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın əkinçilik təsərrüfatında *toxuma* və ya *hörmət* mala tipi geniş yayılmışdı. Düzənlilik ərazilərdə cir üzüm (qora) tənəyini, dağlıq və dağəmetr uzunluğunda 3-4 adəd nisbətən yoğun ağac zolalarını bir-birinə paralel halda yere uzadıb nirdi. Malanın bu növü, əsasən, payız və yaz əkinini, xüsüsilə də çəltik əkinini üçün şımlanmış sa-

XIX əsrə Azərbaycanda en geniş yayılan mala növlərindən biri də *ağac mala* olmuşdur. Ağac malanın quruluşa ən sadə növü *budama mala* sayılır. Budama mala düzəltmək üçün uzunluğu təxminən 2,5-3 m, diametri isə 10-15 sm olan ağac zolası keşib kəsildilər. Sonra onun budaqları toxumın bir çərək uzununda budanırdı. Ağacın qısa keşilmiş itiml budagları «diş» rolu oynayırı. Ağac malanın her iki ucu burğu vasitəsilə deşilirdi. Həmin deşiklərə vələs və ya tənək çubuğu keçirməkə malə boyunduruğa bənd edilirdi.

Budama mala sonralar təkmilləşdirilərək, dərin şumlarda tətbiq edilən *dişli mala* ilə əvəz olunmuşdur. Dişli malalar XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda en geniş yayılmış mala növü sayılırırdı.

Toxum səpilmış şumun malalanmasında ən tək mil və səmərəli əmək aləti olan dişli mala daha çox qara kotanla şımlanmış saha üçün xarakterik olmuşdur. Dişli mala «sürünçək» adlanan, uzunluğu 2 m, eni 20-25 sm, qalınlığı 8-10 sm olan ağac tirdən və onun ortasına keçirilən haçaltı qoldan ibarət düzəldilirdi. Malanın dişləri ağacdən olub müyyən qaydada cərə ilə ma-la tırına çalınub bərkidilirdi. Məsləm olduğunu kimi, *ağac dişli* malalar daşlı-kəssəklə əkin sahələrində istifadə oluna bilmirdi. Məhz bu səbəbdən onlar *dəmir dişli* malalarla əvəz olunmuşdur.

Dəmir dişli malanın haça və ya tay qolı 3 m uzunluğunda ağacdən ibarət olub, malanın sürünçinə keçiriləndən sonra arxası çüy vasitəsi ilə bərkidilirdi. Bir qayda olaraq, mala qolunun sonuna hündürlüyü 60 sm-ə qədər olan «dəstək» bərkidilirdi. İş zamanı malaçı sürünçinə üstünə dayanaraq bir eli ilə desteklə tutur, digər eli ilə hevyanları idarə edirid.⁸

Lənkəran-Astara bölgəsində torpağın əkin üçün hazırlanmasında istifadə edilən çəltik malalar quruluş etibarı ilə başqa bölgələrdə yayılmış malalardan xeyli fərqlənirdi. Həmin malalar burada peşkovil, goranda, çəpə, dişli mala olmaqla, müxtəlif adlarla tanınırı.

Peskovil və goranda, əsasən, birinci şumdan, çəpə isə ikinci şumdan sonra çəltik ləkəlinin şumunu əzib yumşaltmaq üçün işlədirdi. Bu malalardan sonra əkin sahəsinin yumşaltmaq məqsədi ilə dişli mala və nəhayət, axırda «çəpə» adlanan hamar maladan istifadə edilirdi.⁹

Goranda mala növü peşkovile nisbəten daha böyük olub onun alt işlek hissəsi gəzli düzəldilirdi.

Çəpə malanın qollarının areaları diametri təxminən 1,5-1,8 sm olan elastik çubuqlarla hörlürdü. Onun ortasından və her iki başından eşilmiş tənək çubuğu keçirməkə boyunduruğa qoşulardı.

Biçin və döyüm alətləri. Yetişdirilmiş taxıl məhsulunun yiğilması emalıyyati əkinçilik təsərrüfatında başlıca yer tuturdu. Azərbaycanda başlıca biçin aləti *çin* və *orاق* olmuşdur. Çin və orاق metal *tiyə* və «dəstək», yaxud «sap» adlanan ağac tutacaqdən ibarət olub, dəmirçi tərəfindən hazırlanır. Forma və quruluşlarına görə bir-birinə oxşar olan orاق və çin arasında mü-hüm fərqli bundan ibarət idi ki, çin dişli, orاق isə dişsiz düzəldilirdi. Çinin tiyasi dəmirçi tərəfindən dişinər, orاق isə das bülüvə vasitəsilə hazırlanır.

Orağın böyük ölçülü növü «mərəndil» adlanırı. Dəmir orاق peydə olandan sonra onun bəsif tipoloji növü növü «qurrama» dişli orاقlar, tədricən aradan çıxmışdır.

Biçin məqsədilə «kərənti» və ya «dəryazə» adlanan uzun dəstəklə əmək alətiindən də istifadə edilirdi. Adətən, ot biçimində işlənən dəryazə qısa bəlimli taxıl növlərinin bicilməsi prosesində də istifadə edilirdi. Bir qayda olaraq, onun dəstəyinin ortasına «elcək» adlanan tutacaq bərkidilirdi.

Azərbaycanın etnoqrafik bölgələrində geniş yayılmış universal döyüm aləti *agac vəl* olmuşdur. Vəl ağır və möhkəm oduncaqlı ağacdən, əsasən, paliddan düzəldilirdi. Yerli iqlim şəraitindən, taxıl növünə bəlimindən və qoşu qüvvəsindən asılı olaraq, vəlin tay və qoşa olmaqla, qurulucu iki növünə tesadüf olunurdu. Vəl taylarının uzunluğu təxminən 1,5-1,7 m-ə qədər, eni 60-70 sm, qalınlığı isə 7-8 sm olurdu. Döyüm prosesini sürətləndirmək və məhsulun etmək üçün vəlin işlek alt hissəsində açılmış gözlərə xırda daş parçaları pərcimlənirdi. Bədar etmək üçün vəlin işlek alt hissəsində açılmış gözlərə xırda daş parçaları pərcimlənirdi. Bəzən bu daşları xırda metal parçaları ilə də əvəz edilirdələr. Bu isə döyüm prosesini xeyli tezləşdirməyə imkan verirdi.

Vəlin qabaq hissesi bir qədər yuxarıya doğru qatlanmış vəziyyətdə düzəldildirdi. Bunun sayəsində vəlin xırmandı hərəkəti nizama salınır və küləşin topalanıb bir yerə yığılmışının qarşısı alındı. Vəlin qabaq hissəsində «vəlbənd» adlanan düzbucaqlı formalı xüsusi çıxıntı düzəldildirdi. Vəli boyunduruga qoşmaq üçün vəlbəndin kənarlarında kərt açılırdı. Vəlbəndə keçirilən ip və ya zencir vasitesi ilə vəli boyunduruga birləşdirilirdi. Vələ, adətən, tək at və ya bir boyun öküz qosulardı.

Taxıl döyümdənə vaxtilə *daş* vəldən də istifadə olunmuşdur. Daş vələ, əsasən, bazalt daşından hazırlanırdı. Onun uzunluğu texminən 70-80 sm, eni 50-60 sm, qalınlığı 18-20 sm, ağırlığı isə 70-80 kq-a qədər olurdu.¹⁰

Əsasən, dağavən bölgelərdə işlənən daş vəlin *girdə* növüne də tesadüf olunurdu. Qabırğalı formada yonulmuş girdə vəli hərəkət etdirmək üçün onun hər iki başında oyuq açılırdı. Daş vəlin ağac çərçivəsinin ox rolu oynayan çıxıntıları həmin oyuqlara keçiriləndən sonra o, boyundurug və ya gərdənbənda qoşulurdu.

Taxıl döyümdənə istifadə edilən ənənəvi əmək alətlərindən biri də *carcar* olmuşdur. Naxçıvan bölgəsində geniş yayılmış carcar üç əsas hissədən; *çərçivə*, *pərli ox* və *oturacaq* olmaqla düzəldildi. Dördəbucaklı formada olan carcar çərçivəsinin ortasına pərli ox keçirilirdi. Carcarın eni 1 m, uzunu 2-2,5 m olurdu. Carcar xırmandı bir boyun qoşqu qüvvəsi vasitesi ilə hərəkət etdirilirdi. Carcar hərəkət etdikcə ox fırlanır və dəmir dişler kılışla doğrayıb azırdı. Lakin carcar vasitəsilə sünbüllər kifayət qədər eziilmədiyindən, onların bir qismi «diri» qalırdı. Ona görə də taxıl sünbüllər xirdalanıb «dənə düşəndən» sonra, çox vaxt carcardan sonra xırmandı ağac vələ sürlürdü.¹¹

Xırmandı taxıl döyümü zamanı ağac *yaba*, *şana*, *kürək*, *xəlbir*, *şadara*, *hövsər* və b. əmək aləti və vasitelerindən istifadə edilirdi. Qədim tarixə malik olan bu alətlərin, demək olar ki, hamisi XIX əsrə qədər gelib çatmışdır.

Taxıl döyülib qurtarandan sonra sovrulub bir kənarə «tiş» yiğilir, xırmandı qalan saman *yığan* vasitəsilə topalanır, sonra da *səbət* və ya *çəli araba* ilə daşınım samanlığa yiğilirdi.

Diger dənli bitkilərdən forlı olaraq, çəltik döyülib bəlməndən çıxarılandan sonra həm də serilib qurudulur və tekrar *dibək* və ya *ding* vasitəsi ilə döyülib qılfadan temizləndirdi.

Bütün bu proseslər bitdən sonra dənli bitkilər *kirkirə* və ya *dəyirman* vasitəsilə üyüdüyüb *yarma*, yaxud *un* halına salınırdı. Azerbaycanda unüyümə vasitələrinin tarixən *su dəyirmanı* və *həngəli dəyirmanı* olmaqla, iki başlıca tipoloji növü yayılmışdır. Həm də su dəyirmanının alt çarxlı növü səciyyəvi olmuşdur. «Malakan dəyirmanı» adlanan, yan çarxlı su dəyirmanları XIX əsrin ikinci yarısından etibarən dəb düşmüşdür. Diger dənli bitkilərdən forqlı olaraq, düyib *dibək* vasitəsilə əzilib üyüdüür və un halına salınırdı.

Çəltiyi qılfadan temizləmək üçün nisbətən geniş yayılmış döymə alətlərindən biri də *ding* olmuşdur. Azerbaycanda tarixən dingin *ayaq* və *el dingi* olmaqla, iki əsas növü yayılmışdır.

Ding yerli ustalar tərəfindən palid, qoz, şabalıd və möhkəm oduncaqlı ağac növlərində hazırlanır. Ayaq dinginin qabaq hissəsində girdə çala, arxa hissəsində bir cüt qol olurdu. Ding ağacı ox vasitəsilə həmin qolların arasına salınır və təpmə yolu ilə qaldırılıb-endirilirdi. Dibəyin dişli dimidiyi çalaya doldurulmuş çəltiyə dəyidikə onu qılfadan ayırbət təmizləyirdi.

Çəltiyi vaxtı ilə su *dingi* vasitəsi də döyüb temizləmişlər. Bu tip dinglər Azərbaycanın bütün çəltikçilik bölgələrində geniş yayılmışdır. Quruluşuna və istehsal gücünə görə, su dingi ayaq dingindən farqlanırdı. Su dingi *nov*, *pər* (su çarxı), *sapalaqlı ox*, *ding qolu*, *döyec* və 5-6 Dinglərin çarxına birləşdirilmiş ox firlandıqca onun üzərindəki şapalaqlar dingin qollarına toxunaraq onları müyyən qədər yuxarıya qaldırıb buraxırdı. Beləliklə, qollar zərbələ aşağı enib ding peşə sahələrində işlənən əmək alətlərinin zəngin tipoloji növləri zəmanəmizdək gelib çat-

Sənətkarlıq alətləri. Azerbaycan xalqı özünün çoxəsrlik tarixi ərzində zəngin sənət irsi yaratmışdır. Ayri-ayrı sənət sahələrində istehsal prosesinin tələbindən asılı olaraq, tarixən müxtəlif növ əmək alətləri yaranmışdır. Çox vaxt universal səciyyəvi daşıyan bu alətlərin bir qismi ev peşəsi və sənət istehsalının müxtəlif sahələrində müştərak işlənmüşdür. Bununla belə, xüsusi peşə yönümlü əmək alətləri də az deyildi.

Daşışləmə sənətində sal daşın çıxarılması və daşınması prosesində *külliŋ*, *ling*, *bel*, *kürək*, *para* (paz), *yanpara* (nalçaq), *qalaqburun*, *gürz*, *girdin* və s. kimi əmək alət və vasitələrindən istifadə edilmişdir.

Daşyonma prosesində, adətən, *daş baltası*, *diyak* (təvar-dişək), *düsəri*, *dəzgə*, *künyə*, *gireh* və s. işlənlərdi. Bəzək daşının cilaalanıb hazırlanmasında iri və narın dişli *törpü*, yasti, üçgül, dördgül, yuvarlaq formalı («bülül») *yeş*, *ülgü*, *künyə*, *pərgar* və s. istifadə olunurdu.¹³

Ağacişləmə sənətində müxtəlif növ *kəsici*, *deşici*, *yoncu*, *oyucu*, *kərtləyici* alətlər başlıca yer tutmuşdur. Ağacın kəsilib doğranması prosesində xüsusi *meşə baltası*, *nacaq* və *batman balta* işlənlərdi. Tay və qosa üzü baltalardan forqlı olaraq, nacaq kiçik tiyili və yüngül olurdu. Polad tiyili demir baltalar antik dövrdən etibarən dəb düşməklə, tipoloji baxımdan tunc təbərzini xatırladırdı. Bunlardan əlavə, ağac həm də *kərkı* vasitəsilə yonulurdu. Ağacişləmə sənətində «el kərkisi» və «ayaq kərkisi» olmaqla, ölçü etibarilə bir-birindən forqlənən iki cür kərkı işlənlərdi.

Ağac materiallarının yonulmasında tətbiq olunan əmək alətlərinin en mürekkeb növü «xərrat dəzgahı» adlanan mexaniki yonma çarxı olmuşdur. Ağacişləmə sənətində yeganə mexaniki əmək aləti sayılan xərrat çarxının el və su qüvvəsi ilə hərəkət etdirilən iki növü zəmanəmizdək gelib çatmışdır.

Ağac məmulatının yonulub hamarlanmasında *dartı* və *rəndə*, mexaniki yonma işində *lisə* və *əydi*, oyuq açmaq üçün *burğu* (burov), *lobur*, *matqab* və müxtəlif formalı *ışqənə* növündən istifadə edilmişdir.

Ağac ustaları, xüsüsilə, xərratlar hazırladıqları məmulatları formaya salmaq və onlara bəzək vermək üçün *lisə*, *əydi*, *tişa*, *xətkəs* və s. əmək alətləndən istifadə edirdilər.

Saxsı məmulatı istehsalında tətbiq edilən əmək alətləri arasında başlıca yeri *dulus çarxi* tutmuşdur. Onun «el» və «ayaq» çarxi olmaqla, iki növünə tessadüf edilir.

Yuvarlaq şəkildə olan el çarxının üst səthi hamar, alt üzü isə qabarlı formada olmaqla çıxıntılı düzəldildi. El çarxının itmil formalı mərkəz çıxıntısı onu fırlatmaq üçün ox rolu oynamışdır.

Azərbaycanın dulusçuluq sənəti mərkəzlərində ayaq çarxının yasti və konusvari olmaqla, iki forması geniş yayılmışdır.

Dulus ustaları iş prosesində ağacdən düzəldilmiş müxtəlif formalı «dulus biçağı»ndan istifadə etmişlər. Hündür ölçülü qabların dibini hamarlamaq üçün *tranc*, dar boğazlı qabların boğazını formalasdırmaq üçün qarğı *çilik* məmulatını hamarlamma və bəzək tərtibatında *satıl*, *iy*, *lələk*, *qaraqlaq tikani* və b. əmək alətləri işlənlərdi.¹⁴

Metalişləmə sənəti sahələrində əmək alətlərinin daha geniş tipoloji növləri yaranmış və böyük bir qismi zəmanəmizə qədər gelib çatmışdır.

Mis memulatının hazırlanmasında tətbiq olunan istehsal proseslərinin (misin əridilib «qırsı» halına salınması, *istidöymə* yolu ilə onların yastılanması, *çarxlama*, *naxışlama*, *qalaylama* və s.) tələbini müvafiq olaraq, misir dükənlərində müxtəlif növ tutucu, *kəsici*, *tapdıcı*, *sixici*, *hamarlayıcı* alətlərindən istifadə olunmuşdur.

Misəritmə prosesində qoşa və tay *körük*, *kürə*, müxtəlif ölçülü gil *qəlib*, ərintini qalıblərə tökmək üçün böyük və bala *çömcə*, ərintidə konar qatışığı temizləmək üçün uzun dəstəkli *öd-rənc* və s. istifadə olunurdu.¹⁵ Misgerlik sənətində en ümddə proseslərdən biri əridilmiş mis qırşlarının «tapun» adlanan uzun dimdikli *tov* çəkici vasitəsilə kollektiv surətdə tapdanıb yasti təbəqə halına salmaqdan ibarət idi. Qırsın tapdayıb yastılanması prosesi və kəsilib posta halına salınması «qıble» zindan üzərində, müxtəlif növ *çəkic*, *kəlbətin*, *qayçı* (gaz) vasitəsi ilə icra edilirdi. Posta soyuduqca, onu *tov* kürəsindən qızdırıb təkrar döyürdürler.

Mis məməlumatın ayrı-ayrı hissələri müxtəlif növ *zindan* («qiblə» zindan, «qulaqlı» zindan) üzərində döyüllü müvafiq formaya salınan sonra «calğa» adlanan həmin hissələrin kənarı *gaz* vasitəsilə doğrulan dilimləri. Calğaların «dəndə» adlanan qırq dilimləri «yastidodaq» kəlbətin vasitesi ilə «icəri-geri» olmaqla, əyiləb qatlanırdı. Bundan sonra calğa dəndələri bir-birinə keçirilərkən ağız-ağıza birləşdirilir və zindan üzərində *tapun* ilə tapdanbən aşağı yatzırıldır. Bu əməliyyat başa çatanan sonra calğaların calqları lehimlənib bir-birinə birləşdirilirdi.

Mis məməlumatın bir qismi hazır olandan sonra *çarxa* verilib hamarlanır və onların səthində çəkic izləri itirilirdi. Ona görə de önenəvi mis məməlumatları istehsal texnologiyası baxımdan „çarxi“ və „qarapatdaq“ olmaqla, iki qismə bölünürdü. Bütün bunlardan əlavə, mis qabları bir qismi «ənəkkak» və ya «yazıcı» adlanan *nəqqəs* tərefindən polad *qələm* və *həkkak* çəkic vasitəsilə naxışlaşdırıb bəzədilirdi. Üzərində əlavə əməliyyat aparıldığı üçün naxışlanmış qablar «izafə», naxışız qablar isə «xara» adlanırdı.

Domir məməlumatın hazırlanmasında müxtəlif çeşidli istehsal ləvazimati və alətlər: *körük-lü kiir* (qoşa və tay körük), *zindan* («qiblə zindan», «yumru zindan», «qulaqlı zindan», «nalbənd zindan»), *məngənə*, *tutaq* (qdəqir), müxtəlif formalı kəlbətin (yastidodaq kəlbətin, sac kəlbətin, novlu kəlbətin, nal-mix kəlbətin), *çəkic* (gürz, tayəlli, naldöyen, mixkəsən, nalbənd çəkici), *süməbə*, *qəlib*, *qələm*, *qayçı* (taydəste, qoşadətə, ayaq qayçı), *yeyə* (balıqbəli, bülül, yasti, üygül, dördgül), *törpü* (iri, miyana, narın dişli), *çarx* (kart), *gira*, *qura* və s. işlənirdi.¹⁶

Önenəvi metalişləmə sənətində istifadə olılmış əmək alətləri tipoloji zənginliyə malik olmaqla yanaşı, həm də onların xeyli qismi tətbiq sahələri üzrə spesifik səciyyə daşımışdır. Nalbənd, təkərçi və yaxud zərgərlərin işlətdikləri əmək alətləri bir-birindən xeyli dərəcədə fərqləndirdi.

Önenəvi zərgərlik sənətində *zərgər kürosi*, *körük*, *məngənə*, *zindan*, *çəkic*, *kəlbətin*, *həddə*, *simkəs*, *zərrədin*, *zərrəbin*, *qələm*, *biz*, *süməbə*, *biçag*, *matqab*, *buta*, *hövə*, *yeyə*, *maq-qas*, *məhək* daşı və s. kimi müxtəlif növ əmək alətlərindən istifadə edilmişdir.

Gön-dəri məməlumatın hazırlanmasında (dabbaqliq sənətində) istifadə olunan əmək alətlərinə *şırvıqac*, *şıfrıq*, *biçag* (*gorda*), *tişə*, *qaşov*, *qrov*, *vərəçü*, *doğanaq*, *xərcü*, *xortaçü*, *si-ğalçü*, *oxlov*, *qulab*, *çapasəng* və *saxilid* idi.

Bunlardan əlavə, *papaqlıq*, *kürkçülüklər*, *başmaqcılıqlı*, *çəkməçilik*, *çarlıqlıq*, *pinəcilik*, *sərraqlıq*, *qaltaqlıq*, *palanduzluq*, *həllacılıq* və b. sənət sahələri bir sıra spesifik əmək alətləri ilə bağlı olmuşdur. Məsələn, başmaqcı dükənlərində *əndəzə* (ülgü), *qəlib*, *çərməkəi*, *mixat*, *xul*, *kərki*, *pədaval*, *biz*, *iyən*, *gazan*, *tükətopan* və s. vasitəsilə icra olunan əməliyyatların çoxu «*dəzzə*» adlanan alçaq *mız* üzərində görüldürdü. Yaxud sərraqlıq sənətində *cəldə*, *pərgar*, *süməbə*, *saxək*, *iyən*, *biz* başlıca yer tuturdular.

Toxuculuq, boyaqçılıq, hörmə, tıkmə kimi sənət sahələri bir sıra dəzgahlara, əmək aləti və istehsal ləvazimatına malik idi.

Toxucu dəzgahlarının *sabit* və *mütəhərrrik*, *üftügi* və *şaquli* olmaqla, müxtəlif tipoloji növürləri yaranmışdır.

Musiqi alətləri

Azərbaycan xalqı özünəməxsus zəngin musiqi mədəniyyəti və musiqi alətləri yaratmışdır. Hazırda Azərbaycanın tezə Şərq ələmində, hətta bütün dünyada gündən-güna çıxaklışan inkişaf edən zəngin musiqi mədəniyyətinə malik bir ölkə kimi tanınmaqdadır.¹⁷

Həyati gerçəkliliyi xoş, oynaq və həzin tərənslərlə eks etdiyən musiqi sənəti insanların nüanisi ələminə zənginləşdirən, onların qəlbində emosional duyğular oyadan qidrətlə sosial oynamışdır.

Tarix boyu xalq həyatını müşayit edən, onun özünüñ fəal iştirakı ilə yaradılmış həmin ritm və tərənləri səsləndirib ifa etmək üçün bir sıra musiqi alətləri də yaradılmışdır. Zaiman

keçidkən, təkmilləşib müasir, kamil görkəmə düşmüş həmin alətlər səsləndirmə üsul və vəsiti tələrinə görə simli, nəfəsli (üfürülmə) və zərb musiqi alətləri olmaqla, üç osas qrupa ayrılır.

1. Simli musiqi alətləri. Önenəvi simli musiqi alətləri *qopuz*, *saz*, *tar*, *kamança*, *tonbur*, *ud*, *rübab*, *çeng* və s. ilə temsil etmişdir. Bununla yanaşı, vaxtıxlı Azərbaycanda «setar» adlanan üçsimli musiqi alətiindən də istifadə olılmışdır. Musiqişunaslar onu tonburun bir növü və sazin ulu ecdadı hesab edirlər.¹⁸

Simli musiqi alətləri səsləndirmə vasitəsinə görə *yaylı* (kamançalı), *barmaq* və ya *mizrab* (təzəvan) ilə çalanın «*dartma*» alətlərə bələddir.

Bunlardan əlavə, Azərbaycanda yayılmış simli musiqi alətləri sırasında zahiri görkəmi etibarilə *qanonu* xatırladan, həm simli, həm də zərb aləti kimi istifadə olunan *santura* da təsdiç edilir. Santur bir cüt kiçik çubuğu ucunu simlərə toxundurmaqla çalışır. Nizami Gəncəvinin əsərlərində dənə-nədo vəsf edilən çoxsimli qanon kimi, santur da sonralar dəbdən dübüş işlek əhəmiyyətini itirmişdir.

Simli musiqi alətlərinin ən qədim tipoloji növü *qopuz* və *tonbur* olmuşdur. Xalq çalğı alətlərinin bu arxaik növlərinin hər ikisi ilk vaxtlar üçtelli, yəni üçsimli olmuşdur. Sonralar, zaman keçidkən, xalq içərisindən çıxmış peşəkar çalğıçılar onları təkmilləşdirərək simlərin sayını artırıb və beləliklə də çoxsaylı ses rezonansı əldə etmək mümkün olmuşdur. Simlərin artırılması öz növbəsində onların çanağının, qolunun və sim bağlanan aşıqlığının təkmilləşib dəyişməsinə götürüb çıxarmışdır. Bütün bu təkmilləşmələr nöticə etibarilə simli musiqi alətlərinin *saz*, *tar*, *ud*, *kamança* və s. kimi zəngin tipoloji növlərinin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Saz – Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin en malahəti melodik səs tembrinə malik növü olmaqla etibarilə başlangıcıını qopuzdan alan çox böyük təkamül yolu keçmişdir. Saz havacatının (bil, bəm, dəm) zənginləşməsi ilə əlaqədar olaraq, sazin simlərinin və pərdələrinin sayı artmışdır. Bu sabəbdən də onu «*çanaq*» adlanan gövdəsi böyümüş, qolu uzanmışdır.

Bir qayda olaraq, sazi peşəkar sazbəndlər bağlaşmışlar. Hər eldə, obada peşəkar sazbəndlər çalışır. Saz «*çanaq*», «*boğaz*», «*qol*» və «*qasıx*» adlanan qulaqcılardır. quruluş etibarilə dörd hissədən ibarət yonulub hazırlanmışdır. Ölçüsündən asılı olaraq, ona 5-6 adəddən 10-15 adədə qəder «*tel*» adlanan sim qoşular. Simlər bağlamاق üçün saz çanağının arxasına buynuzdan düzəldilmiş ürk formalı xırda «*nal*», onun qolunun həb hissəsinə isə «*qayıp*» lar keçirilir. Simləri nizama düzüb sazin üst səthindən bir qəder aralıq saxlamaq üçün çanağın arxa tərəfinə və qolun «*qasıxlığın*»na xərək bərkidilir. Mal buynuzu və ya xırda taxta parçasından kərtənilib düzəldilən xərək simlərinin səslənən hissəsinin uzunluğunu məhdudlaşdırmaqla yanaşı, onların səs ehtizazını çanağa ötürür və beləliklə də sesi gücləndirməyə xidmet edir. Bütün bunlardan əlavə, müxtəlif tembrdə ses rezonansı yarada bilən üç simzənin asılı olaraq, onlar *baş pərdə*, *orta pərdə*, *şah pərdə*, *yastı pərdə*, *ayag pərdə* və *beça pərdə* olmaqla bir-birindən fərqləndirilir.

Sazın çanağı, adətən, damarları çox sıx olan, elə bu səbəbdən də yüksək səs rezonansı yarada bilən tut ağacından yonulub hazırlanır. Sazın çanağı 3-4 mm qalınlığında əymə «*qabırğa*»lardan quraşdırılbər bağlanır. Bunun üçün əvvəlcə yaş tut ağacından arxa tərəfi enli, qabaga doğru tədrisən nazılıb trapez forması kəsb edən qabırğalar yonulub hazırlanır, sonra onlar əymə adlanan metal qəliblər vasitəsilə əyiləb müvafiq görkəmə salır. Qabırğaların elastikiyyini artırmaq üçün əvvəlcə onlar qaynar suda «*ebişirlib*» körvəkliyi azaldılır. Sonra onların hər birini azca əyib müvafiq qəlibə bağlayır və bir neçə gün bətər veziyətdə saxlayırlar. Sonra sarğıını açıb əymə bucağını bir qəder də daraldır və qabırğanı qəlibə yeniden sariyırlar. Bu əməliyyatı bir neçə defə təkrar etməklə çanağı əmələ getirəcək qabırğaların hər biri əyilib lazımi heddə çatdırılır və kölgə yerdə qurudulur.

Növbəti mərhələdə qabırğa əymələri sumbata kağızı ilə sürtülüb hamarlanır və ağıza düzülür. Bir qayda olaraq, əymələrin ensiz qabaq başı sazin qövsvari formalı «*boğazın*». qabırğanın 2-3 yerindən qabırğanın əymələrini mötəbəb «*badaq*»lar vasitəsilə bir-birinə tikilir.

Sazın qolu qız ağaçından yonulub müvafiq formaya salınan sonra onun «aşixlıq» adılan kəllasında matqab vasitəsilə müvafiq sayda deşiklər açılır və həmin deşiklər taxtadan düzəldilmiş «şaxıx» (qulaq) keçirilir. Qolun arxa ucu azca kərtlənib yonulandan sonra ağac yapışqanı vasitəsilə çanağın «boğazına» yapışdırılır.

Saz çanağının üstü nazik (2-3 mm) taxta lövhə ilə qapanır. Sazın üzülüyü ağac yapışqanı ilə çanağın üst kənarlarına yapışdırılır.

Ölüsdüründən asılı olaraq, «tavar», «orta» və «cüre» olmaqla, sazin müxtəlif növünə təsdiq edilir.

Saz gilənar ağacının qabığından düzəldilmiş elastik *təzənə* vasitəsilə çalınır.

Şimi alətlərin digər tipoloji növləri də quruluş və çalğı principi etibarilə sazi, yaxud onun əcdadi sayılan tənburu xatırladır. Bunların arasında başlıca fərq çalğı alətinin çanağının və aşixlığının forma və quruluşunda, simlərin sayında, qismən də çalma usul və vasitələrdində nəzərə çarpır. Məhz bu səbəbdən də xalq çalğı alətlərinin ifaçıları çox vaxt «sazəndə» adlanır.

Tar – müsəlman ölkələrində geniş yayılmış şimi musiqi aləti olsa da, Azərbaycan tarı təkmillik səciyyəsinə görə onların hamisindən seçilir.

Sazdan fərqli olaraq, tarin çanağı bütöv kötükdən, həm də iki gözdən ibarət yonulub həzirlanmaqdən əlavə, onun çanağının üzü taxta lövhə vasitəsilə deyil, kamançasayağı balıq dərisi və ya mal ciyərinin pərdəsi ilə örtülür.

Tarin qolunu çanağa düzgün oturtmaq üçün bala çanağın içərisinə xüsusi dayaq taxtası bərkidilir.

Tarın qolunun aşixlığı da formasına görə sazdan və digər şimi alətlərdən fərqlənir. Onun aşixlığı düzbucaqlı qutunu xatırladır.

Üzərinə müxtəlif səs rezonansına malik simlər düzülmüş tar mal buynuzundan yonulmuş *mizrab* vasitəsilə səsləndirilir və ehtiyatlıca gotirilir.

Şimi alətlərin ikinci qrupuna «kamanə» adlanan *yay* vasitəsilə, sürtmə yolu ilə çalınan alətlər (*kamança*, *tənbur*, *rübab*) daxildir.

Kamança – şimi musiqi alətləri içərisində çanağının kürəvi formada olmasına, qolunun pərdəsiz qalmasına və nazik çubuğa bağlanmış bir çəngət at saçığından hazırlanmış *kamanə* vasitəsilə çalınma üsuluna görə seçilir. Kamança çalınma tarzında çərçivədən görə də fərqlənir. Sinədə çalınan saz və tardan fərqli olaraq o, sol qıçın üzərində, «şış» adlanan ucu düyürçəli xüsusi metal mizrab vasitəsilə dik tutulur və kamanənin köməyi ilə səsləndirilir. Son dərəcə teşirli səs tembrinə malik olan kamança lirik musiqi növlərinin ifasında xüsusi gözəl təsir bağışlayır.¹⁹

Tənbur – üçsimli qədim musiqi aləti olub, zahiri görünüşü etibarilə sazi xatırladır. Tənburun çanağı saza nisbatən xeyli kiçik, qolu isə ondan uzun olmuşdur. Tənburun simləri sağ əlin şəhərdə barmaqda taxılmış «anaxunək» adlanan polad halqanın qarmağı ilə dərttilib ehtiyata gətirilməklə səsləndirilməsidir.²⁰

Rübab - Şimi musiqi alətlərinin qədim növlərindən olan rübab vaxtılı Yaxın Şərqi xalqların musiqi məişətində geniş yayılmışdır. Orta əsrlərde Azərbaycanın küber məclislerində rübab çox sevilən musiqi alətlərindən olmuş və klassik şairlərimiz tərəfindən dənə-dənə vəfat edilmişdir.

Müsəlman ölkələrində geniş intişar tapmış rübab ilk vaxtlar 3 simlə çalınmışdır. Zaman keçidkən rübabın səs rezonansını artırmaq üçün ona bir neçə əlavə sim də qoşulmuşdur. Müasir

Ud – mizrabla çalınan 5-6 simli musiqi aləti olub orta əsrlərdə Yaxın Şərqi ölkələrində geniş yayılmışdır. Çanağının və kəllasının formasına görə digər şimi musiqi alətlərindən fərqlənən ud, əsasən, elitar küber məclisləri üçün səciyyəvi çalğı aləti sayılır. Mütəxəssislərin fikrincə, çox qədər malik olan ud əvvəller dördəsimli olmuş, müasir ud isə altısimli musiqi alətidir.²¹

Bunlardan əlavə, vaxtılı Azərbaycanda bir sıra şimi musiqi alətləri də mövcud olmuşdur ki, onlar məhdud miqyasda yayılmışdır, sonralar tədricən aradan çıxmışdır. Belə alətlərin sırasında çoxsimli *qanon* (72 sim) və *santur* müümən yer tutmuşdur.

Görkəmlı Azərbaycan şairleri Nizami və Füzuli tərəfindən məhəbbətlə vəfs edilən bu çalğı alətləri ilə yanaşı, keçmişdə hakim zümrələr arasında *cəng* də dəbdə olmuşdur. Cəngin ilk vətonu Misir hesab olunur. Sonralar o, buradan İran və digər Şərqi ölkələrinə yayılmışdır.²³

Orta əsrlərdə qanon və santur kimi, cəngi də dinləməyi, onun məlahətli səsindən xoşal olub məstənə şeirlər söyləməyi şairlər də çox sevirdilər. Bu cəhətdən Nizami Gəncəvinin cəngin vəsfinə həsr olunmuş aşağıdakı şeiri olduqca səciyyəvidir:

Çəldiqçə badamgöz dilbər nəğməkar,
Sımların üstüne töküller saçlar.
Nazla dilləndikcə o ipək sımlar
Sökülüb töküle ipək geyimlər.
Sən qəzel deyəsən gələrək dilə,
O da cavab verə cəngin səsi ilə.²⁴

Cəngin səsindən cuşa gəlib qəzel söyleyən şairin bu beytlərində bəlli olur ki, əvvəla, keçmişdə cəngi, əsasən, dilbər nəğməkar, yeni müğənni qadınlar özürlər çalarılar; ikincisi, cəngin telleri XII əsrde hələ də ipəkdən çəkilmiş; üçüncüüsü, Cəng müstəqil çalınan musiqi aləti olmaq etibarilə oxunan, yaxud bədəhətən söylənilən qazəli melodik halda müsəyiat edərmiş.

Qövşvar formalı əyri qola və ona birləşdirilmiş düz dayağ malik olan çəngə müxtəlif uzunluquq ipək tel və ya simlər bağlanarmış. XV əsrde yaşaması görkəmlili musiqiçinəs Əbdülqədir Marağı «Həft-cam» əsərində cəngə 24 adəd sim qoşulduguq söyləyir.²⁵

Cəng musiqi məclislerində öz mövqeyini XVII əsrde hələ də itirməmişdir. Musiqi alətlərinin tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislərin fikrincə, son orta əsrlərdə cəngin üzvəcəq formalı 6 simli və düzbucaqlı qutuya bənzəyən çoxsimli növləri mövcud olmuşdur.²⁶ Sonralar cəng tədricən musiqi məclislerində öz mövqeyini itirib aradan çıxmışdır.

Bərbət – saza bənzər şimi musiqi alətlərindən olub qədim tarixə malikdir. Ərəb mənşəli adından bəlli olur ki, Azərbaycanda o, İslam dininin yayılması ilə əlaqədar olaraq, erkən orta əsrlərdə peydə olmuşdur. Nizami və Xaqani əsərlərində adının çəkilmiş bir daha göstərir ki, XII əsrde bərbət hələ də musiqi məclislərində dəbdə olan şimi çalğı alətlərindən biri idi. Sonralar klassik şairlər tərəfində adının çəkilməməsi onu istifadədən çıxdığını göstərir.

Ənənəvi musiqi alətlərinin, o cümlədən şimi çalğı alətlərinin tipoloji növlərinin xeyli qismi ərəb mənşəli istilahlarla adlanmaqla, ümumi müsəlman mədəniyyətin ilə üzvi surətdə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, müsəlman mədəniyyətinin taşəkküllündə və sonrakı inkişafında Azərbaycan xalqı yaxından, faal iştirak etmişdir. Bu yaxınlıq və doğmaliq müsəlman möhürü daşıyan ümumi musiqi mədəniyyətinə xas olan çalğı alətlərinin oxşarlığında aydın izlenilir.

Bir sıra şimi musiqi alətlərinin təkmilləşməsində və onların yeni tipoloji növlərinin yaranmasında Azərbaycanın görkəmlili musiqi xadimlərinin da sanbılı oymayı olmuşdur. Bu cəhətdən Azərbaycan musiqiçinəslerindən Səfiəddin Urməviniñ, Əbdülqədir Marağının, Sadiqcan adı ilə məşhur olan görkəmlili tarzın Mirzə Sadığın xüsusilə böyük xidmətləri olmuşdur. Məsələn, böyük Azərbaycan musiqiçinəsi Səfiəddin Urməvi (1230-1294) «müğni» və «nüzhe» adlı çoxsimli musiqi alətlərini icad etmişdir.²⁷ Zahiri görünüşə cəngə bənzəyən mügni 81 simə malik olmuşdur.□

2. **Nəfəslı (İftüləmə)** musiqi alətləri tipoloji zənginliyə malik olub, *sümsü*, *tütök*, *zurna* (*züy*), *ney*, *nay*, *kərənay*, *balaban* (*bülban*), *tulum*, *ərgənun*, *seypur*, *nəfir*, *şahnəfir*, *mızmar*, *musiqar* və s. ilə təmsil edilmişdir.

Bunların arasında materialının bəsət (*qarğı*) olmasına və asan əldə edilməsinə görə *sümsü*, *tütök* və *ney* dəhə kütłəvi səciyyə daşımışdır. Bu alətləri icad edənlər də, onları səsləndirənlər də sadə əmək adamları olmuşlar. Elə bəsəbdən də el arasında tütəyə çox vaxt «çoban tütəyi» də deyilir.

Tütök – Sümsü kimi, *tütök* də qarğıdan düzəldilmişdir. Sümsüdən azca böyük olan (uzun-

lu 30-35 sm) tütöyin üfürülən ucuna ağacdən yonulmuş nazik «dilçək» keçirilir və bunun sa-
yosində hava axınını fasılısızlıyi ve qənaətə sərf olunması təmin edilir.

Tütöyin üzərində 7, altında 1 deşik açılır və burları barmaqla qapayıb aqmaqla, ondan çı-
xan səsin əcəlmiş, ahaştılı və məlahəti tənzimlənir. Hazırda tütök tökez qarğıdan deyil, ağac
və misden də düzəldilir.

Balaban - çox qədim zamanlardan Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Fərdi üsləmə musiqi
aləti olmaq etibarılı o, həm sazəndə dəstəsinin tərkibində müşayitçi (dəmkeş), həm də müs-
toqil çalğı aləti kimi istifadə olunmadıqdadır.

Əsasen, toy-düyün və digər el şənliliklərində istifadə olunan balaban tut və ya ərik ağacından
tütəksayağı lülə formasında düzəldilməklə, üzərində 8, altında bir adəd deşik açılır. Üfü-
rülü hava axınını tənzimləmək üçün onun başına qarğı qabığından yonulub düzəldilmiş müş-
tiük taxılı. Müştiük dilçəkləri yasti hala salındığında el arasında ona «yasti balaban» da de-
yilir. Musiqi avazının kökünü dəyişdirmək üçün müştiyünün ortasına mütəhərrik *xərək* keçirilir.
Orta əsrlərdə balaban Yaxın Şərqi ölkələrində «bülbən» adı ile geniş yayılmışdır.²⁸

Ney - qarğı, ağac və ya büründən lülə formasında düzəldilməklə, uzunluğu 60-70 sm-ə
çatır. Onun üzərində 3-dən 6-ya qədər girdə deşik açılır. Bu deşiklərin qapanıp açılması ilə səs
tərənlərin müxtəlif ucalıqla çıxmazı təmin olunur.

Nefəslisi musiqi alətlərinin bu tipoloji növlərinin hər üçü həm forma və quruluş etibarılı,
həm də çalğı-səslendirilmə tərzinə görə bir-birinə çox yaxın olub, teklikdə səslendirilə bilir.
Onların hər birinin köməyilə xudmani çalğı məclisini yola vermək, musiqisevərlərin könlünü
oxşamaq olurdu.

Nay. Tipoloji cəhdən, xüsusiilə, çalğı tərzinə görə neyə çox yaxın olan nefəslisi musiqi
alətlərindən biri olmaq etibarılı nay çox gur, uca-zil səsi ilə seçilmişdir. Nayın lüləsinə bərk
hava axını iftürmekle, çox uca, həm də gur səs havacatı əldə olunmuşdur. Elə bu səbəbdən də
onu əmin-amanlıq, toy-düyün məclislərində səslendirilmək olmurdur. Güclü hava axını nayın
lülə boşluğununda gur və uca səs titrəyi əmələ götürək, tərəneni zilə ucaldırırdı. Elə bu səbəbdən
də o, hərbi çalçılar dəstəsi üçün səciyyəvi musiqi aləti sayılmışdır.²⁹

Nayın harayı köçəbə* türk tayfaları arasında tarixən səfərbəredici siqnal, köç və ya yürüş
üçün xəbərdarlıq işarəsi rolunu oynamışdır.

Kərənay. Adı «böyük nay» mənasında bildirən bu nefəslisi musiqi aləti 3 m-ə qədər uzun-
luqda olub mis və ya tuncdan sonluq genələn boru formasında düzəldilmişdir. Kərənayı çal-
maq üçün onun yuxarı başına müştiük taxılırdı. Kərənayın səs avazı olduqca gur, şiddəti və
güclü olub çox uzaqlara yayılmışdır. Keçmişdə kərənay əsas etibarilə hərbi musiqi aləti kimi
işlədilmişdir.³⁰ Keçmiş musiqi məsiətində kərənaydan, həmçinin rəsmi xəbərləri əhaliyə çat-
dırmaq məqsədilə bazar və məydanişlarda car çəkmək, yaxud kəndirbaz oyunları və xalq tama-
şalarına cəmiati səsliyib toplamaq üçün istifadə edilmişlər.

Kərənay son orta əsrlərdə Azərbaycanda özünün işlek əhəmiyyətini hələ də itirməmiş-
dir. Görkəmlili alman səyyahı E. Kempfer 1683-cü ilde Azərbaycanda olarkən kərənaydan isti-
fada olunduğu və onun uzunluğunun 2 m-ə çatdığını xəbər vermişdir.³¹

Sonralar müsəlman ölkələrinin bir qismində, o cümlədən Azərbaycanda kərənay özünün
əməli əhəmiyyətini itirib aradan çıxmışdır.

Azərbaycanın onənəvi boru formali nefəslisi musiqi alətləri arasında güclü səs tembri ilə
seçilən *zurna*, *şeypur*, *nəşir*, *şahnafir* xüsusi yer tutmuşdur.

Zurna (suma) – Toy-düyün, böyük ziyanət məclisləri, kütləvi el şənlilikləri, adətən, zurna
sədaları ilə yola verilmişdir.

Ərik ağacından yonulub, ağızı gen, arxası dar olub, boru formasında hazırlanan zurnanın
üzərində 7, altında 1 adəd deşik açılır. Həmin deşiklər barmaqların ucu ilə örtülüb açıldıqca

* Azərbaycanda tarixən yaylaq və qışlaq şəraitində otarma maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul olmuş, mütəhərrik
məşit tərzi keçirmiş elat əhalisi «köçəbə» adlanmışdır.

zurnaya üfürülmüş hava axını müxtəlif səciyyəli səslerin ahəngdar avazını əmələ gətirir. Hava
axını tənzimləyib onun fasılısızlığını təmin etmək və beləliklə də küyü ahəngdar musiqi ta-
rananlarından ibarət səsler əmələ gətirməyə sərf etmək üçün zurnanın nazik ucuna müştiük ke-
çirilir. Müştiük qarğı qabığından yonulmuş bir cüt nazik lövhəcikdən ibarət olub, ağacdən dü-
zəldilmiş «xərək» vasitəsilə tənzimlənir.

Mütəhərrik vəziyyətdə olan xərəyi müştiük boyunca irəli-geri çəkməklə, qarğı dilçəklərinin
arasındaki boşluğun ölçüsü dəyişdirilə bilir. Beləliklə, zurnanın zil səsini bəm həddində en-
dirmək imkanı yaranır. Zurnanın müştiyünə, həmçinin sümükden yonulma, sikke formalı dai-
rəvi lövhəcik keçirilir.

Qədim tarixa malik olan zurnanın «əsəfi», «ərabı», «əcəmi», «qaba», «qara», «səhabı»,
«cüre» zurna olmaqla, müxtəlif növləri yaranmışdır.³²

Zurnanın nisbetən böyük növü «sur», «surna», yaxud «surnay» adlanmaqla, daha güclü,
şiddəti və qulaq batıcı səsə malik olmuşdur.³³

Misdon boru şəklində düzəldilmiş nəfəslər alətlərindən olan nəfərin səsi kərənaya
nisbetən az gurultu vermişdir. Kərənaydan bir qədər qisa olan nəfərin kəl buynuzu təki ayılmış
növü «şahnafir» adlanmışdır. Mütəxəssislərin fikrincə, vaxtilə şahnafirə məhz kəl buynuzdan
düzəldirmişlər.

Nəfərin müştiyü zurnasayağı qarğı qabığından yonulub hazırlanmışdır. Kərənay və şeypur
kimi nəfər də hərbi səciyyəli nefəslisi musiqi aləti olub XIX əsrəndə etibarən istifadən çıxmışdır.

Şeypur. Ərbəca «boruv» mənasını ifa edən şeypur istiləhi, həmçinin hərb sənəti üçün sa-
ciyyəvi nefəslisi musiqi alətini bildirmişdir. Əsasən, döyüşün başlanmasına, yaxud bitməsi sına-
lmış bildirmək məqsədilə işlənmişdir. Kərənay kimi, misdən uzun boru şəklində düzəldilən
şeypurun ağız xeyli gen olmuşdur. Hərbi musiqi aləti sayılan şeypurdan, həmçinin ölkənin üzə-
rinin düşmən təhlükəsi aləti zaman haray qoparan səfərbəredici musiqi aləti kimi də istifadə
olunmuşdur. Keçmişdə Şərqi şəhərlərində şeypur əhalini rəsmi hökm və sərəncamlardan hali
etmək üçün da işlənmişdir.

Tulum. Qədim tarixa malik nefəslisi musiqi alətlərindən biri olmaq etibarılı tulum mürəkkəb
təkamül yolu keçmişdir. Zəmanəmizdək gəlib çatmış tulum iki hissədən - aşınmış da-
var dərisindən tikilib içərisinə hava üfürülən tuluqdan və onun qollarına keçirilmiş zurnaya
bañer nefəslisi musiqi alətindən ibarətdir. Tulumda musiqi calmaq üçün, adətən, ona bir adəd
qarğı *lülə*, 1-2 adəd müştiük keçirilir. Lülə vasitəsilə tulum vaxtaşında hava ilə doldurulur, müs-
tiükler təxilmə lülələrindən biri ilə musiqi calırmış, digəri ilə züy tutulur. Bunun üçün tulumcu
onu qoltquşa tutub sıxmaqla, içindəki havanı aramsız olaraq çalğı alətinə ötürür və sağ əlin
barmaqları ilə istenilən havanı çalır, bu halda sol əlin barmaqları ilə digər tütəkdə züy tuturdu.

Musiqar. Qədim musiqi alətlərindən biri olan musiqar zamanomizdək gəlib çatmamışdır.
Musiqar biri digərindən azca uzun, 8 adəd ağız lülələndən ibarət olmuşdur.³⁴ Lülələrə
hava üfürməklə onlardan müxtəlif tembər malik ahəngdar səsər çıxarırlırdı.

3. Zərb musiqi alətləri. Cox geniş tipoloji növə malik olan zərb musiqi alətləri çıxardıqları
səsini səciyyəsinə görə, *gumbutlu* və *cingiltli* olmaqla iki qrupa ayrılır. Bu alətlərin bir
qismi hərb sənəti ilə üzvi surətdə bağlı olmuş, müyyəyen bir hissəsi isə məlki səciyyə daşımaqla,
məsiət şənliliklərində, xüsusiilə, toy-düyündə səslendirilmişdir.

Birinci qrup zərb alətləri *kus*, *boxul*, *nağara* (qoşa nağara), *təbil*, *dəf* (qaval), *dünbək*, *dai-*
ra və s. ilə təmsil olunmuşdur.

Kus – Azərbaycanda zərbə vurmaq yolu ilə seslendirilen ən qədim musiqi alətlərindən
biridir. Kusun silindrşəkilli saqanağı çox böyük olmuşdur. Gövdəsi təbili xatırladan
kus mis və ya büründən hazırlanardı.³⁵ Hərbi səfər zamanı böyük gövdəli kus öküz və ya kəl
arabasında aparıllar və iki nəfər təbili tərəfindən başı toppuzlu toxmaq vasitəsilə sesləndirilər-
di.³⁶ Bir qayda olaraq, kusun üzərinə aşınmış gün çəkərdilər. Cox vaxt toppuz və ya dəyənə-
tinin başına parça, yaxud dəri dolayarmışlar. Bəzən kus öküz vətərindən düzəldilinş şallaq vasi-
təsilə səslendirilərmiş.³⁸

Kusun haray-həşir qoparan gurultulu səsini mötədil hala salmaq üçün onun gövdəsi köşə ilə dərtlib tor şökləndə bağlanardı.

Hərbi musiqi aləti olmaq etibarilə kusun nərə qoparan guppultusu savaş zamanı döyüşçülərin qanını çağırır, zəfər əzmini artırır. Elə bu səbəbdən də döyüş zamanı kus çox vaxt diğər hərbçilərə olan kərənay, nəfir, sur, şeypur ilə birgə çalınardı.

Musiçinəs mütxəssislərin fikrincə, keçmişdə kusun böyük, orta və kiçik olmaqla, müxtəlif ölçülü mövcud olsa da, onların hamisi eyni ad daşımışdır.³⁹ E.Kempfer XVII əsrin sonlarında Azərbaycanda olarken kusun uzunsov formalı böyük ölçülü növünü təsbit etmişdir.⁴⁰

Təbil – zərb ilə çalınan musiqi alətlərinin ən geniş yayılmış qədim növü sayılır. Əvvəller təbilin sağınaqı ağac və ya saxsından olmuş, hər iki başına aşılanmış dana dərisi (kosala) çəkilmişdir. İbtidai təbillörün sağınaqı çox böyük, həm də ellips formasında, ortası isə xaşal olmuşdur.⁴¹ Təbil yumru başlı *dəyənak* vasitəsilə çalınmışdır.

Sonralar təbil mis və ya büründən hazırlanmaqla, onun forması dəyişib qif halına düşmüsdür. Ən başlıcası isə aşılı dəri tekə onun gen ağızına çəkilmişdir. Təbilin sesinin gurultusunu gücləndirmək məqsədilə onun üz pərdəsi dərtli halda saxlanılır. Bunun üçün üz pərdəsinin içində halqlarına keçirilmiş köşə vasitəsilə təbilin gövdəsi çal-çarpaz bağlanır.⁴²

Kus kimi, təbilin də üz pərdəsi çox vaxt qurd dərisindən çəkilirdi. Onu, həmçinin dəyənak vasitəsilə səsləndirirdilər.⁴³

Təbilin qıvari kiçik növü «*təbil-bas*» adlanmaqla, ən çox quş ovu zamanı istifadə olunardı. Bu səbəbdən də o, çox vaxt «şahin təbil» adlanmışdır. Şahin, terlan, qırğı və digər «köyrədilmiş» il qoşuları vasitəsilə ov edən ovçular onu atın yəhərinin sol böyrүnə bağlayar və səsləndirməkən quşunu geri çağırırlardı.⁴⁴

Keçmişdə təbil-bas, həmçinin meşət musiqi aləti kimi toy-düyün, aila şənliliklərində də istifadə edilmişdir. Meşət şənliliklərində çalınan kiçik təbil «*nəqrəzan*» da adlanardı.⁴⁵

Nağara (qoşa nağara). Gumbultulu səs çıxaran zərb alətlərinin bir qismi kiçik sağınaqlı olmaları ilə səciyyələnir. Bunların arasında *nağara* xüsusi yer tutur. Nağaranın silindirvari sağınağı avşollar saxsından, sonralar oyım, nazik ağac lövhədən hazırlanmışdır. Onun sağınağının hər iki başına aşılanmış deridən üz pərdəsi çəkilir.

Nağara digər musiqi alətlərinin müşayiəti ilə çalınmaqla, əl, yaxud qoşa çubuqla səsləndirilir. Balaban və ya sazi müşayiət etdikdə o, əllə, zurnanı müşayiət etdikdə isə çubuqla çalınır.

Ölçüsündən asılı olaraq, nağaranın «böyük», «balab», «cüre» adları ilə bəlli olan müxtəlif növləri yaranmışdır. Bundan əlavə, onun «qoşa nağara», yaxud «döyvə» («daray») adlanan xüsusi tipoloji növləri də yaranmışdır.

Qoşa nağara – biri kiçik, digəri böyük olmaqla, bir-birinə bağlanmış bir cüt nağaradan ibarətdir. Qoşa nağaranın gövdəsi saxsından, üz pərdəsi aşılı deridən olub bir cüt çubuq vasitəsilə çalınır. Nağarasayağı onların da gövdəsinə çal-çarpaz ip bağlanır. Həmin ipler vasitəsilə nağaraların üz pərdələri dərtli vəziyyətdə saxlanılır.

Doxul. Qoşa nağaradan fərqli olaraq, doxulun ağac sağınaqlarının hər iki başına aşılı dəri çəkilirdi. Həm də doxulun üz pərdələri çox vaxt qurd dərisindən çəkilirdi. Doxulun bu növü daha gur səslenər və hərbi sənənlərə kimi istifadə olundur.⁴⁶

Dəf (qaval). Dairəvi formaya malik olan defin sağınağı ərik ağacından düzəldilir. Onun sağınağının diametri 35-45 sm, eni 6-7 sm-ə çatır. Girdə sağınağın bir tərəfinə balıq dərisindən üz çəkilir, içərisinə isə cingiltili səs çıxarmaq üçün hərləmə halqacılardır. Əvvəller halqacılıq avşınan dövrəsində zinqirovlar bərkidilərmiş.⁴⁷

Dumbul. Girdə sağınaqlı zərb alətlərinin geniş yayılmış tipoloji növlərindən biri də dumbul. Onun sağınağının hər iki tərəfinə buzov və ya qoyun dərisindən üz çəkilir. Dumbulcu (dumbul vuran) onun hər iki tərəfinə çubuqla zərbə vuraraq səsləndirir.

Dümbək. Girdə sağınaqlı zərb alətlərinin ən kiçik ölçülü növü olan dümbək əl ilə, daha doğrusu, barmaqların ucu ilə səsləndirilir.

İkinci qrupdan olan zərb alətlərinin bir qismi zəmanəmizdək gəlib çatmışdır. Orta əsr nəzməsərlərində «dəray», «çərəs», «sinc», «zəng», «zinqirov» və s. kimi cingiltili səs çıxaran zərb alətlərinin adlarını təsadüf olunur. Bu alətlərin bir qismi əzəxtəmə yolu ilə Azərbaycana da keçmişdir. Onların çoxu hərbi musiqi alətlərinin tərkib hissəsi kimi işlənmişdir.

Çərəs Avropanın mənşəli zərb aləti olub, orta əsrlərde Azərbaycana keçmişdir. Nizami Gəncəvi «Xosrov və Şirin» poemasında onun xoş səsini gecə quşlarının avazına bənzətmışdır.⁴⁸

Dəray. Çərəs kimi, «dəray» da əzəxtəmə zərb aləti olub, müstəqil səsləndirilmir, digər çəkiliş alətlərinə səsişilə, hərbi musiqi alətlərinin müşayiət edilmişdir. Musiqişünərlər orta əsr klassik şairlərin əsərlərindəki məlumatları təhlil edərək, rus və hind dərəyi olmaqla, bu zərb alətinin müxtəlif növlərinin mövcud olduğunu söyləyirlər.⁴⁹

Məzəhər dərvizlərə məxsus zərbli musiqi aləti sayılırdı. Keçmişdə dərvizlər oxuyub-oy纳yan zaman məzəhərin ritmik sədaları altında rəqs edərdilər.

Qaşığek. Bəsit zərb alətlərindən biri de qaşıqlar vasitəsilə səsləndirilən və cingiltili ritmik səsler çıxaran qaşığek olmuşdur. Bunun üçün bir cüt qaşığın içərisinə xırda zinqirovlar doldurulandan sonra onları ağız-ağıza qoyub qapayıv və silkləyib səsləndirirdilər. Çox vaxt çəkilişçi digər elində tutduğu mili qaşıqlara vurmaqla, yeni növ səslenmələr eldə edirdi.⁵⁰

Lakqıt – məhəlli səciyyəvi basıt, həm də çox nadir musiqi alətlərindən biri olmaq etibarilə qədim tarixə malikdir. O, düzübaqlı formaya malik olan taxta qutudan ibarətdir. Bir cüt çubuğu boş vüqutu vurdurduqca ahəngdar səsler çıxarılır.

Lakqıt ilk dəfə Lerik rayonunun dağ kəndlərindən musiqişünəs Əhməd İsaçadə tərəfindən aşkar olunmuşdur.⁵¹

Sinc. Cingiltili musiqi alətlərinin qədim tarixə malik tipoloji növlərindən biri sayılan *sinc* mis, bürunc və gümüş qatışından hazırlanmış, boşqab formalı bir cüt böyük nimçədən ibarətdir. Nimçələri bir-birinə vurmaqla səsləndirildikdə cingiltili səs avazı eldə edilir.

Zəng. Rəqqasələr, adətən, rəqs edən zaman havacatın ritmində müvafiq cingiltili səsler çıxarmaq üçün bılıklerinə və topuqlarına xırda zinqirovlardan ibarət sarçı və ya halqlar bağlayardılar. Musiqi aləmində o, «*zəng*» və ya «*şaxşax*» adlanır.

Ev-məişəti ʃəvəzimati

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin təsərrüfat hayatı əkinçilik, bağçılıq, maldarlıq, quşçuluq, baliqçılıq, ovçuluq, sonatrkarlıq və s. məşğulliyet sahələri ilə üzvi surətdə bağlı olub, bir sira əzəri mövişət vasitəsinin mövcud olmasını tələb edirdi.

Şəhər və kənd əhalisinin keçmiş məişətində istifadə olunan əmək alətlərinin bir qismi müşterək səciyyə daşıyır, həm də əkin təsərrüfatında, həm də sənət dükənləndə işlənilmişdir. Bu mənada ənənəvi əkinçilik alətlərinin xeyli qismi (bel, kürək, yaba, tox, şəta və s.), habelə *kəsici* (balta, dehra, kerki), *deyici* (burğu, matqab, iskənə), *döyücü* və *tapdayıcı* (ding, çəkic, toxmaq, əzəmə və s.) alətlər eyni zamanda keçmiş şəhər və kənd ailələrinin əzəri mövişət ʃəvəzimati sayılırdı. Bunnardan əlavə, bir sira ev müxəlləfat, xüsusi, əzəmə, döymə, iyyütmə, çaxalama və bişirmə əməliyyatlarında (*hevəngdəstə*, *kirkirə*, *əzəmə*, *sacayaq*, *sac*, *kıyə*, *kürsə*, *təndir*, *ərsin*, *qıra* və s.) sırf ev məişəti səciyyəsi daşıyan əmək vasitələri idi. Bütün bunnarla yanaşı, keçmiş ev məişətində *qənd* çanğı, *qənd* çəkic, *qayçı* (qənd qayçısı, xov qayçısı, parça qayçısı, qırxılıq), *qasov*, *çanaq* (daqqə) və s. kimi əzəri mövişət vasitələri mühüm yer tutmuşdur.

Azərbaycan əhalisinin ev məişətində etnoqrafik bölgələr üzrə bir sira fərqli xüsusiyyətlər yaranmışdır. Ölkənin əksər bölgələrində, xüsusi, mərkəzi aran və şərq bölgələrindən şəhər və kənd əhalisinin məişət heyətinin başlıca prosesleri: yemək, yatmaq, ev işləri görmək, asuda vaxt keçirmək, məşvərat, söz-söhbət və s. dəşəmə üzərindən baş verdiyindən onun səliqə-səhmanlı saxlanması, *həsir*, *keçə* (noməd), *palaz*, *xalça* ilə dəşənməsinə xüsusi diqqət yetirilər, divar saxlanması, *həsir*, *keçə* (noməd), *palaz*, *xalça* ilə dəşənməsinə xüsusi diqqət yetirilər, divar boyunca, *döşəkə* (nimdər), *nüşt*, *mütəkkə*, *balınc* (nazbatlı) düzülərmiş. Belə evlərdə soyuq boyunca, *döşəkə* (nimdər), *nüşt*, *mütəkkə*, *balınc* (nazbatlı) düzülərmiş. Belə evlərdə soyuq vaxtlarda dəşəmənin ortasında *kürsü* quraşdırılar, üzərinə xüsusi «*kürsü yorğanı*» salınmış.

Bundan fərqli olaraq, bir sırə bölgələrdə yaşayış evində *taxt* (login), *çarpayı*, bəzi şəhər evlərində *mız*, *masa* və s. qoyularmış. Məhəccərlər *taxta çarpayılara* ən çox ziyanlı evlərində təsadüf edilərmiş.

Keçmiş şəhər evlərində körpələr üçün *beyik*, kənd evlərində isə *nənni* (yürük) ən ümddə mösiş vasitələri sayılırdı. Bütün bunnlardan əlavə, yaşayış evlərinin çoxunda *rəhil*, *sandıq* və *mürçü* ümddə mösiş vasitələri iddi.

Ənənəvi mösiş vasitələri arasında müxtəlif növ *pərdə* və *örtükklər* (qapı-pəncərə, taxça və camaxatdan pordeleri), *pərdəbaşı*, *sallamancı*, *zərəndaz*, *yük üzü*, *gərdək*, *namazlıq*, *canamız*, *süzəni*, *boşqalıq* mühüm yer tutmuşdur.

Varlı, əsilzadə evlərində *sulu qolyan*, kasib evlərində «dəmi» adlanan çubuq *qolyan* zəruri mösiş vasitəsinə əvərilmüşdür. Qolyana od vurmaq üçün *satıl*, *çaxmaqlaşı* və qov onu müsiyət edərdi.

Evlərin işçiləndirilmasında mis və ya gildən hazırlanmış *qara çıraq*, *qəndil*, *lopa* başlıca yer tuturdu. Varlı, kübar evlərində *qəndil* ilə yanaşı, *cıl-çıraq*, *buxurdan*, *şamdan*, *piydan* və s. mühüm mösiş lavazimatı sayılırdı.

Keçmiş ev mösiştində müxtəlif tipoloji növə malik *nəhrələr* («çalxar», «arxid», *gil* nəhrə) bəzək yer tutmuşdur.

Ev mösiştinin zəruri emək vasitələri sırasında *daraq*, *cəhrə*, *əliyi*, *hörmə milləri*, *sürtkəc* və *kirkira* kütləvi səciyyə daşımışdır.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində şəhər və kənd əhalisinin ev mösiştində gərək olan zəruri lavazimat və avadanlıqlar xammalın səciyyəsinə görə *daş*, *ağac*, *gil*, *metal*, *dəri* və *hörmə-toxuma* məmulatları kimi təsnif olunur.

XIX əsrde daş a sərfəli tikinti materialı olmaqdan əlavə, həm də təsərrüfat və ev mösiştində özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdi. Ondan hələ də müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunurdu. *Su daşı*, *xırmən daşı*, *kirkira*, *hovuz*, *axur*, *həvəng*, *dibək*, *əzma*, *bülöv* və s. daş məmulatı keçmiş mösiştə özünün əməli əhəmiyyətini hələ də saxlamışdı.⁵² K.Xatisov XIX əsrin sonlarında Zaqafqaziyada daşlaşdırma senatının ən çox inkişaf etmiş mərkəzləri arasında Bakı, Naxçıvan, Qazax, Cəbrayıllı və Şamaxı qəzalarını xüsusi olaraq qeyd edir.⁵³

Ev mösiştində istifadə olunan daş məmulatı içərisində *su daşı* xüsusi yer tuturdu. O, «gəvək» adlanan məsaməli daş növündən yonulurdu. Həcmindən asılı olaraq, belə daşlar 15-20 litrdək su tuturdu. Adətən, daşdan süzülen su damcılarını toplamaq üçün onun alt hissəsi sferik formada düzəldilirdi. Süzülmüş suyu bir yerə toplamaq üçün su daşı ağac *çərçivə* üzərinə quraşdırılır və onun altında iri tutumlu saxsı və ya mis qab qoyulurdu. Çox vaxt süzülmüş suyun serin qalmasını təmin etmək üçün su damcıları çərçivənin altında basdırılmış saxsı küpə tökültürdü. Bu, suyun serin qalmasını təmin edirdi. Su daşı XIX əsrde da başlıca olaraq, Azərbaycanın düzənlilik, qismen isə bulaq suyu çatışmayan dağtəyi yaşayış məskənlərində geniş yayılmışdı. Aran kəndlərində bulanıq çay (ark) suyunu süzmək üçün su daşı əvəzsiz durultma vasitəsi sayılır.

Keçmiş ev mösiştində tez-tez təsadüf edilən *dibək* nisbətən bərk daş növündən yonulub hazırlanır. Forma etibarı ilə o, su daşını xatırlatır da, ondan xeyli kiçik və dərin olurdu. DİNÖVÜ *əzəmə* və *nisbətən* mösişlərə istifadə olunmuşdur. Onun ən kiçik ölçülü *tək* əlavə edilir və belə halda o, «həvəngdəstə» adlanırı.

Ənənəvi daş məmulatı arasında *əzəmə* və *üyütme* vasitələri xüsusi yer tuturdu. Bunların arasında *dən daşı* («zəməmə») və *kirkira* (əl deyiməni) kütləvi səciyyə daşımışdır. Keçmiş ev mösiştində daş məmulatının bu növlerinə bütün ailələrdə rast gəlinirdi.

Azərbaycanın bir sırə bölgələrində daşdan «gırgino» adlanan yuvarlaq formalı *damdaşı* və *xırmandası* düzəldilirdi.

Daş mədənərinə yaxın olan kəndlərdə daşdan, həmçinin *hovuz*, *nov*, *novça* (şirdan), *axur*, *qıstab* və s. hazırlanğı qeydə alınmışdır.

Daşdan, habelə *xatırə abidələri* (başdaşı, sinədaşı, sənduqə) düzəldilirdi. Bu ənənələr indi de davam etdirilməkdədir. Tekke, sənduqə sinədaşı ilə əvəz olunmuşdur. Bundan əlavə, orta əsrlərdə qəbirüstü abidə kimi geniş yayılmış at və qoş heykəlləri son orta əsrlərin axırlarında aradan çıxmaya başlamışdır.

Azərbaycanda *ağac məməlati* istehsalı qədim tarixə malikdir. Azərbaycan meşələri istehsal əhəmiyyətli ağac növlərinin - qarağac, palıd, göyrüş, vələs, cökə, dəmirağacı, zoğal, alça, yemişan, ażgil, şabalıd, qoz, findiq, fistiq (pir) və s. zəngin ehtiyatına malikdir. Bu qiymətli xammallardan tarixdə müxtəlif növ ev avadanlığı və mətbəx ləvazimatı hazırlanmışdır.

Əthalinin keçmiş mösiştində, xüsusilə, varlı ailələrdə ağacdən düzəldilmiş *beyik*, *mız*, *masa*, *taxt* (ağac çarpayı, login), *kürsü* və s. kimi ev avadanlığı mühüm yer tuturdu. Mösiş müxəlləfatının bu növləri şəhər əhalisi arasında, ələlxüs kubə ailələrdə daha geniş yayılmışdır.

Yüngül və qaim ağac növlərindən hazırlanın nehrəni düzəltmək üçün yoğun ağac kötү-yünün içini «eydi» adlanan xüsusi aletlən yonulub çıxarırdılar. Sonra onun hər iki başına girdə qapaq düzəldib bərkidirdilər. Ağac nehrə «çatma» və ya «çatma ayağı» adlanan 3 adəd başı haça ağacdən asılmaqla çalxanırdı. Bunun üçün çatmalar baş-başa çatıldan sonra nehrə *sicim* vəsilelə onlardan asılır və içərisi ağarti ilə doldurulurdu.

Ağacdən düzəldilmiş cürbəcür *mürçü*, *sandıq*, *sandıqça*, *rəhil*, *ovşala qaşığı* və s. kimi mösiş əşyaları zerif oyma nəşərlərə bəzədilirdi.

Keçmiş mösişdə işlənən ağac məməlati arasında *taxıl çanağı* (daqqa), *qənd çanağı*, *həvəngdəstə* xüsusi yer tuturdu.

*Qənd çanağı*nın ortasındaki çıxığının üzərində xüsusi qənd çekici ilə qənd sindirilirdi. Qənd çanağı formaca girdə və dördkunc olmaqla, iki cür hazırlanır. Kellə qənd iri qəlpələrə parçalanırdan sonra tabağı tökülb qənd çanağında xırda doğranır.

Azərbaycanda *saxsı* məmulatı istehsalı özünün əməli əhəmiyyətini sonralar da qoruyub saxlamışdır. Ev mösiştinən elə bir sahəsi yox idi ki, orada dulus məmulatı işlənənəsin. Bu cəhat orta əsrlərdə Azərbaycanda olmuş Avropa seyyahlarının da diqqətini cəlb etmişdir.⁵⁴ Zəngin çeşidə malik olan dulus məmulatı hər şeydən önce, mösiş ehtiyaclarını təmin etməkden irəli gelmişdir. Ona görə de Azərbaycanın dulus ustaları əhalinin zəruri mösiş və təsərrüfat ehtiyaclarını ödəmek üçün müxtəlif növ saxsı məmulatı istehsal etmişlər.

Ənənəvi *metal* məmulatının xeyli hissəsinin dəmir əşyaları təşkil edirdi. Bunların böyük əksəriyyəti qədim tarixə malik olub, əhalinin ev mösişti və təsərrüfat həyatında geniş yer tutmuşdur. Bunların arasında *balta*, *dəhrə*, *çapacaq*, *bıçaq*, *qəndquran çəkic*, *ərsin*, *qırı* (koğası) və s. mühüm yer tuturdu.

Bundan əlavə, keçmiş ev mösiştində bir sırə dəmir məmulatı: *sac*, *sacayağı*, *şış*, *qıyməkəs* (*poladadan*), *bıçaq*, *qırılxıq*, *qənd qayçısı*, *parça qayçısı*, *manqal*, *maşa*, *xəkəndəz* və s. işlənirdi.

XIX əsrda məmulatın başlıca istehsal mərkəzləri arasında Şamaxı qəzasının Dəmirçi və Əhəmə kəndləri, Yelizavetpol (Gəncə) qəzasının Bayan, Quşçu, Seyid və Daşkəsən kəndləri,⁵⁵ Cavanşir qəzasının Kasapet kəndi, Cəbrayıllı qəzasının Hadrut kəndi, Şuşa qəzasının Ağdam icması, Nuxa qəzasının Küsnət kəndi xüsusilə fərqlənirdi.⁵⁶

Ənənəvi dəmir məmulatı arasında başlıca çörəkbırırmə vasitəsi olan *sac* mühüm yer tuturdu.

Dairəvi formada olub, ortası azacıq qabarlı şəkəl salınmış sacda yarma (yuxa), xamralı, lavas, çıraq və s. çörək növləri bisirməkdən əlavə, et, göy və balqabaq qutabı, fesli, kökə, maxara və s. də bişirilirdi. Keçmişdə sac bütün ailələrdə işlənirdi.⁵⁷ Xüsüsilə, köçəbə (elat) mösişti üçün sac ən serfəli çörəkbırırmə vasitəsinə əvərilmüşdür. Metal sac mənşə etibarılı qədim dövrün gil saclarından tərəmisidır.

Sacayağı, adətən, üç ayaqlı olub dəmirdən düzəldilirdi. Sacı onun üstünə qoymaqdan əlavə, qazan, çölmək və ya sapılıcada xörək bişirən zaman sacayağından istifadə olunurdu.

Şış. Boyu üç çərək, eni 0,5 sm olan dəmir çubuqdan döyülli dözdilən şişin ucu iti, baş tərəfi buruqlu, yaxud halqavari vəziyyətdə hazırlanır. Şizi asmaq üçün ona məftildən əlavə

halqa düzəldildi. Şiş, əsasən, kabab bişirmək üçün istifadə olunardı. Bundan əlavə, yuxa çörəyi bişiriləndə xəmır yaymasını əks üzüna şış vasitəsi ilə çevirirdilər. Bir qayda olaraq, kabab şisi «dəst» halında düzəldildi.

Qıyməkəs, adətən, poladdan hazırlanmaqla, sulğucu ağac dəstəyə keçirildi. Müxtəlif formada düzəldilən qıyməkəsin bəzisinin ucu sıvı olub, geri qatlanır, bəzisinin isə ucu dördkünc şəkildə hazırlanır. Qıyməkəsin digər bir növü odun baltasına oxşamaqla, uzun dəstəklə tamamlanır. Qıyməkəs sümük çapmaq, gøyərti və ya heyvan ətinə «qiymə» halına salmaq və s. məqsədlərlə işlənirdi.

Bıçaq. Mətbəx bıçaqlarının tiyəsi poladdan, dəstəyi ağacdən hazırlanır. Belə bıçaqlarla ət, kartof, soğan, kələm, xiyar və s. kimi qida məhsulları soyulub doğranılır. Boyvəboy bütöv tiyili mətbəx bıçaqları ile yanaşı, açılıb-bükülen («qatlanma») bıçaqlar çox vaxt cibdə gəzdirlidiyindən «cib bıçaq» da adlanır.⁵⁸

Qəmə qatlanmayan bıçaqların bir növü olub, ölçüsünün kiçik olması ilə xəncərdən fərqlənidir. Mətbəx bıçağından fərqli olaraq, qəmənin tiyəsi ikiqizli olmaqdan əlavə, həm də ayrica qinda saxlanılır. Qəmə çox vaxt xəncər əvəzinə kəmərdən asılıraq, fərdi soyuq silah növü kimi də işlənmişdir.

Qənd çəkici, adətən, ikibaşı düzəldildi. Onun bir başı yumru, digəri isə yastı və iti olur. Qənd çəkicinin dəstəyi çox vaxt demirdən lülə formasında düzəldildi. Sonralar ağac dəstəkli qənd-qıranlar deb düşümdür. Çəkicin yumru başı ilə kəllə qənd sindirilir, iti ucu ilə qalpeler qırılır.⁵⁹

Qənd qayçı ölçü etibarı ilə böyük və kiçik düzəldildi. Onların bir qisminin ağızı mişar kimi diş-diş olurdu. Böyük qənd qayçısının vasitəsilə iri qənd parçaları sindirilir, kiçikləri ilə parça qənd xurdalanır.⁶⁰

Qayçı, həmçinin müxtəlif böyüklükdə hazırlanır. Məsiət qayçısının (dərzi, bərbər, biğ) qolları ortadan biri-birinə bəndləndirid. Qayçıdan, əsasən, palter biçmək, saç, biğ düzəltmək və s. məqsədlərlə istifadə edilirdi.⁶¹ Bundan əlavə, «ilmə» (xov) qayçısı və «qırıqlıq» adlanan təsərrüfat qayçısından da istifadə olunurdu. İlmə (xov) qayçısının ucu dimdikli düzəldilməkə, xalçanın xovunu qırımaq üçün işlənilirdi.

Ərsin ev məsiətindən en çox işlənən kəsici və qaşıyıcı hacat olub, iki cür hazırlanır. Kiçik ölçülli xəmirkəsən ərsinin ağız tərəfi yastı, əl tutan dəstəyi isə buruq-buruq düzəldildi. Xəmır ərsinindən fərqli olaraq, təndir ərsininin bir başı qarmaq şəklində olub, «koğa» və ya «qıra» adlanırdı.

Maşa. Mətbəx maşası, əsasən, od götürmək, közü çəkib sərmək, yaxud bir yerə toplamaq üçün istifadə edilirdi. Maşa iki cür hazırlanır. Onun köz tutan başı yastı düyməciklə tamamlanır. Maşanın qolları aşağı gəldikcə aralanır. Mətbəx maşasından fərqli olaraq, «qələyan maşa» kiçik ölçülli düzəldildi.

Dudkəs. Közün alovlanması, tüstüsünün yaxşı çıxmazı və hərarətin artırılması məqsədi ilə «dudkəs» adlanan tüstüçəkən borudan istifadə olunurdu. Dudkəs çox sonralar, soba, samovar peydə olandan sonra məsiətə daxil olmuşdur. Dudkəs, adətən, tənəkə demirdən düzəldildi.

Xəkəndaz hər bir ailədə zəruri ev ləvazimati sayılırdı. Xəkəndaz məsən və ya tənəkə demirdən olmaqlı iki cür düzəldildi. Xəkəndazın yarım arşın uzunluğunda borusayaq dəstəyi və ortası getdiğən enlənən çökək çələvə olurdu.

Maqqas ev məsiətində müxtəlif məqsədlərlə işlənirdi. Varlı ailələr üçün maqqas gümüşdən hazırlanır. Şəkərbura hazırlanır qurtarandan sonra onun yanları və üzəri maqqas vasitəsi ilə naxışlanır. Keçmişdə Dərbənd cörəyinin hər tərəfi maqqasla naxışlanır.⁶² Ev məsiətinde, xüsusiylə, məşətə qadınlar maqqas vasitəsi ilə həm də üz-qas alırlar.

Çəngol (qarmaq) qoşa və tay olmaqla, iki cür düzəldildi. Çəngolin yuxarı başı qövsvari şəkildə syri olub, ağacdən asılırdı. «Qənarə» adlanan qəssab çəngolindən fərqli olaraq, balıq qarmağının ucunda dil düzəldilir və «ilov» adlanır.

Keçmişdə Abşeron əhalisinin su təchizatından quyu suyu mühüm yer tuturdu. Quyudan su çıxmamaq üçün aşılı gəndən hazırlanmış *dol*, habələ su daşımıq üçün istifadə edilən *tuluq* ən

sərfəli vasiti sayılırdı. Vaxtilə, Abşeron neftini dəvə karvanları vasitəsilə uzaq ölkələrə iri tulularda daşıyırdılar.

Zəngin xammal ehtiyatına malik olan Azərbaycanda müxtəlif növ *hörmə* və *toxuma* məmulatlarından da istifadə olunmuşdur. Sucar sahələrdə yetişən *lifli bitkilər* (lığ, ziyoğ, dala, cil), elastik ağac *cubugları*, *sığır*, *tənək*, dənli bitkilərin *külək* hörmə işində yaxın keçmişdək əməli əhəmiyyətinə itirməmişdi. Ev məsiətindən geniş yayılmış *cıybənd*, *zənbil*, *kövsərə*, *sıfrə*, *tərəzi* gözü hüssə üzulla hazırlanır. Çubuqdan hörülən *sobat*, *toraca*, *salğar*, *çilovsü-zən* və s. özünlü təsərrüfat ve məsiət əhəmiyyətini osrlər boyu saxlamışdır.⁶³

Toxuma məsiət vasitelerinin tipoloji növü dəha zəngin idi. Bunların arasında *yun* və *keci* məməlati xüsusi yer tuturdu. *Xurcun*, *heybə*, *məfrəs*, *çuval*, *kısa*, *siyəz* və s. keçmiş məsiətdə geniş yayılmışdı.

Yaraqlar

Təhlükədən qorunmaq, yaxud başqasına hücum edib ona xətar yetirib zərərsizləşdirmək üçün döyüş-savaş vasitesi olan *silah* çox qədim zamanlardan meydana gəlmışdır.

Həla Daş dövrü insanları *dəyənək*, *toppuq*, *toxmaq*, *koğ'a*, *çomaq*, *yaba*, *sapand*, *sapand daşı*, *yay-ox* və s. kimi basit *zərbə*, *sancma* və *atma* silah növləri düzəltmişlər. Onlar hətta daş və ya sümük «xəncər» kimi ilk *kəsici-deşici* silah növlərinin hazırlanması texnikasına da yiye-lənə bilmişdilər. Azərbaycanın Daş dövrü abidelerindən aşkar olunmuş coxsayı ibtidai silah növləri qədim insanların *silahqayırma* sahəsindəki ilk əməli təcrübəsindən sonra verir.

Azərbaycan ərazisindən zəngin təbii və mədəni sərvətləri tarix boyu yadelli işgalçlarının diqqətini yüksələrətmişdir. Ona görə də yerli əhali aramsız olaraq, bitib-tükənenk bilməyən səyiz-hesabsız hərbi yürüs və hücumlara məruz qalmışdır. Hətta o. dönya aqallığı təmənnasına düşmüs cahangır dövlətlərin, qüdrətli imperiyaların dəfələrlə münaqış məkanına, hərbi əməliyyat meydanına çevrilmişdir.

Her dəfə mamləket üçün təhlükə, təcavüz qorxusu yaramıb, savaş məqamı yetişəndə igid ərələr, mərd ərenlər silahı sarılıb votan torpağını, onun sərvətlərini qorunmaq olmuşlar. Savaş meydanda rəngi yaşı düşmənə üz-üzə galon mərd igidər alyalın deyil, kəsərlə, təkmil yaraqlarla silahdanalar, hünər göstərir ad-san çıxarardılar. Məhz bu sebəbdən də ölkəmizin qədim sakinləri daima silah-sursat, əsləhə tədarükü qayğısına qahr, onları tekmilləşdirməyə çalışırdılar. Bütün bu səyərin nəticəsində ölkəmizdə *müdafiə* və *hiçum* silahlarının müxtəlif tipoloji növləri yaranmışdır. Yurdumuzun müxtəlif guşələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı qədim Daş dövründə başlamış son orta əsrlərdekən ənənəvi yaraqların zəngin tipoloji növləri aşkar olunmuşdur.

Arxeoloji materialları yazılı mənbələrdəki məlumatlarla tutuşdurduğda bəlli olur ki, dəmirin kəş olunmasından sonra, xüsüsilə, antik dövrdə qonşu Şərqi ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da soyuq silahların bütün tipoloji növlərinin təşəkkülü prosesi başa çatmışdır. Bundan sonra ənənəvi yaraq istehsalında baş verən irəliliyi onların tipoloji dəyişməsində deyil, əsasən, keyfiyyət etibarilə təkmilləşməsində özünü bürüza vermişdir.

Yunan coğrafiyasını Strabon e.ə. I əsrədə baş vermiş bir döyüdə albanların 60 min piyada və 22 min nəfərlik süvari qoşunla Roma sərkərdəsi Pompeyə qarşı vuruşduqlarını xəbər yada və 22 min nəfərlik süvari qoşunla Roma sərkərdəsi Pompeyə qarşı vuruşduqlarını xəbər verərək yazırı ki, alban döyüçləri yay-ox, zirehli geyim, uzunsov qalxan və üzərinə gön çəkilmis dəbilqədən istifadə edirdilər.⁶⁴

Alban döyüçlərinin o zamankı silah növlərindən bəhs edən Strabon süvari havasının olan albanların savaş zamanı zirehə bürünmiş atlardan istifadə etdiklərini də xəbər verməyi unutmadı.⁶⁵

Roma tarixçisi Plutarx e.ə. 66-cı ildə romalıların Albaniyaya hərbi yürüşündən bahs edərək Alban hökmədərinin qardaşı Kozis'in 60.000 piyada və 12 min süvaridən ibarət orduya qəzəbli etdiyini və Roma sərkərdəsi ilə elbəyaxa döyüdə nizə ilə onu vurub ölümçül yaraladığını xəbər verir.⁶⁶

Azərbaycanın qədim və antik dövrlərə aid arxeoloji abidələrindən (Mingəçevir, Şamaxı, Nüydi, Qırlar, Uzunboylar adlı yaşayış yerlərindən, habelə Qəbələ, Quba, Şəmkir, Lənkəran və Lerik rayonlarındakı necropollardan) külli miqdarda soyuq silah və əsləhə növləri: *qilinc*, *xancar*, *yay-ox*, *nizə*, *mizraq* (*cida*), *cəng yabası*, *sapand daşları*, «durbəş» adlanan ikişerli *nizə ucluqları*, *koməndalaran*, *koməndqayıtaran*, habelə bir sira müdafiə əvazimatı: *dəbilqə*, *cövşən*, *golcqə*, *galxan* və s. aşkar edilmişdir.⁶⁷ Bu cəhətdən Ağsu rayonundakı Qırlar kəndi yaxınlığında şəhərgahda aparılmış arxeoloji qazıntıtlar zamanı qəbir abidələrindən aşkar edilən silah-sursat növləri xüsusi maraq doğurur. Buradakı torpaq qəbirlərdən iki ədəd dəmir *qilinc*, iki ədəd *xancar*, *nizə* və *ox ucluqları*, sümükden düzəldilmiş kaman hissələri, ikibarmaqlı *cəng yabası*, *sapand daşları*, hətta kosicisi silahlara itiləmək üçün bülvə daşı da tapılmışdır.⁶⁸

Azərbaycan ərazisində arxeoloji abidələrənəldə olunmuş soyuq silah və sursat qalıqlarını yazılı mənbə və etnoqrafiyalı məlumatlarla tutuşdurduqda məlum olur ki, ənənəvi yaraq növləri təkcə tipoloji cəhətdən deyil, istehsal texnologiyasına görə də böyük təkamül yolu keçmişdir.

Azərbaycan yaraqlarının təkamül tarixində baş verən bu irəliliyiş *hicüm* (*kəsici*, *deşici*, *atma*, *vurma* və s.) və *müdafia* saciyyəli soyuq silahlara bütün tipoloji növlərində aydın nəzərə çarpır. Hətta *odlu silahlar* (*qumbara*, *top*, *tüfəng*, *tapança* və s.) meydana çıxandan xeyli sonralar, ta son orta əsrlərin sonlarında ənənəvi soyuq silah və əsləhə növlərinin əməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

Azərbaycanda soyuq silah istehsalına çox erkən başlanmışdır. Arxeoloji materiallara yurdumuzun qədim sakinlərinin həle *Dax* dövrünün ilk çağlarından başlayaraq, Son orta əsrlərədək müxtəlif növ soyuq silahlara: *cida* (*mizraq*), *nizə*, *toppuz*, *sapand*, *kaman*, *ox*, *təbərzin*, *cəng yabası*, *daş* və *gil kürəciklər* düzəldiklərinə ayəni şəkildə təsbit edir.

İbtidai silahlarnın böyük əksəriyyəti minilliklər boyu daşdan, xüsusilə, çaxmaq daşından və sümükden düzəldilmişdir. Daş dövrü abidələrindən aşkar edilmiş silah növləri arasında belə *ox* və *nizə ucluqları* çoxluq təşkil edir. Bununla belə, qədim dövrde silah istehsalı hələ əmək alətləri istehsalindan tamamilə ayrılmışdır. Məhz bu səbəbdən də daş ustalarının əməyi universal saciyyə daşımaqla, onlar həm əmək alətləri, həm də hücum və müdafiə silahları (xüsusi sila, onların ucluqlarını) düzəldirdilər.

Tunc dövründən etibarən soyuq silah növləri: *xancar*, *qilinc*, *nizə*, *təbərzin*, *cəng yabası* və s. metaldan hazırlanmağa başlamışdır. Bu silahlara hazırlanması spesifik istehsal texnologiyasına malik olub, xüsusi əmək vərdişləri, peşə səriştəsi tələb edirdi. Məhz bu andan etibarən silahsaçı əlahiddə sənət sahəsinə çevrilmişdir.

Qeyd etmek lazımdır ki, «yaraq» anlayışı məhz *döymə* və *tökəmə* üsulu ilə hazırlanmış metal silahlara yaranmasından sonra meydana çıxmışdır. Tuncdan hazırlanan soyuq silahlara meydana gəlməsi hərb senetinin inkişafına güclü təkan vermişdir.

Dəmirin meydana gələsi məhsuldar qüvvələrin inkişafını sürətləndirməklə yanaşı, həm də xüsusi mühəyyətin möhkəmlənilən bərqrər olmasına, bu isə öz növbəsində qənimət əldə etmek məqsədi güden münəaqiqə və herbi toqquşmaların baş verməsinə, qəsbkar mühərribələrin, hərbçi yürüşlərin artmasına elverişli zəmin yaratmışdır. Belə vəziyyət bir tərəfdən döyüş silahlarının təkmiləşməsini və onların tipoloji növlərinin artmasını labüb edir, digər tərəfdən isə xüsusi növ hərb əvazimatını (*dəbilqə*, *golcqə*, «cövşən») adlanan *cəng köynəyi*, *galxan* və s.) meydana çıxmamasını şörtləndirmiştir.

Arxeoloji abidələrənəldə aşkar olunmuş soyuq silahlara zəngin tipoloji növü (*nizə*, *cida* və *ox ucluqları*, *təbərzin*, *qilinc*, *xancar*, *cəng yabası*, *dava köynəyi*, *dəbilqə*, *golcqə*, *galxan* və s.) qədim manna, atropaten və albən döyüşçülərinin yüksək hərb texnikasından və silahqayırmaya ustalarının somƏrəli əməli təcrübəsindən soraq verir. Soyuq silah və döyüş əvazimatının sonrakı inkişafına *poladın* kəş edilməsi xüsusi təkan vermişdir. Xüsusilə, antik dövrdən etibarən *xaspold* əldə etmə texnologiyasının mənimşənilməsi ənənəvi silahqayırmaya istehsalının gur inkişafına səbəb olmuşdur.

Orta əsr silah ustaları ənənəvi hücum və müdafiə silahlarını daha da təkmilləşdirməklə

yanaşı, eyni zamanda qədim dövrün hərbi texnikasını yeni silah və sursat növləri (*toppuz*, *kürz*, *sespər*, *əmud*, *mancanag*, *qumbara* və s.) ilə zənginləşdirmişlər. Orta əsr hərb sənətində *bartın* təbibi yeni silah növlərinin yaranmasında müstəsnə rol oynamışdır.

Məlum olduğu kimi, bənt dünəyada ilk dəfe Çinə ixтиra olunmuşdur. XII əsrə əsrlər, XIV əsrə isə avroplılar ondan odlu silahlara hazırlamağa başlamışlar.⁶⁹ Azərbaycana odlu silah (*tüfəng* və «zənburok» adlanan top), görünür, ilk dəfə Şərqi ölkələrindən keçmişdir. Son orta əsrlərdə Azərbaycan silahqayıranlarının cəbbəxanasına bir sira odlu silah növləri (müxtəlif tipli *tüfənglər*, *tapança*, *zənburk* və s.) daxil olmuşdur. Bununla soyuq silahlara təbibi və hərb əhəmiyyəti tədricinə əlavəlmə başlamışdır.

Ənənəvi silahqayırmaya sənəti, başlıca olaraq, şəhərlərdə və şəhər tipli qəsəbələrdə cəmləşmişdir. Son orta əsrlərdən başlayaraq, mərkəzi dövlət nəzdindəki silah karxanalarından əlavə, ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində fərdi silahsaşalar da fealiyyət göstərirdi. Ölkəmizdə yerli silahqayırmaya sənəti Rusiya işğalından davam etmişdir. Şimali Azərbaycan şəhərləri arasında Şamaxı, Şəki, Şuşa, Naxçıvan, Ordubad, Baki, Gəncə, Lenkəran, Quba ustaları bu sahədə xüsusi səhər qazanmışdır.

XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən soyuq silah qazanılmışdır. Bunlardan 5 nəfəri tabərzin, 9 nəfəri xancar, 12 nəfəri isə qondaq ustası idi.⁷⁰ XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində silah ustalarının sayının artırmasına baxmayaq, bu irəliliyiş, əsasən, soyuq silah, xüsusilə, xancar istehsalının genişlənməsi hesabına baş vermişdir. 1849-cu ildə Şamaxı şəhərində silah ustalarının sayı 66 nəfərə çatırdı.⁷¹

İşğala məruz qalmışına baxmayaq, Azərbaycanın digər şəhərlərində silahsaçı sənəti davam etməkdə idi. 1848-ci ilde təkçə Şəkida 13 nəfər silahqayırmaya usta çalışırdı.⁷² Həmin dövrdə Şuşa, Naxçıvan, Ordubad şəhərlərinin hər birində hələ də 2-3 nəfər silah ustası işleyirdi.⁷³

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda odlu silah istehsalı məhdud səciyyə daşımına baxmayaq, bir sıra istehsal mərkəzlərində o, yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Uzun lüleyə malik olan yerli tüfənglər möhkəmliyi, sərrast atəsi və gülləsinin uzaq mesafəyə süzmesi ilə fərqləndirdi. O.V. Markopfın yazdıǵına görə, Qafqaz müharibəsi (1817-1864) zamanı yerli tüfənglər məhz bu cəhətdən rus qoşunlarının silahlandığı süngülü tüfənglərdən üstün idi.⁷⁴

XIX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda odlu silah istehsalı mərkəzlərindən Ləhic kəndi xüsusilə fərqləndirdi. Həmin dövrdə burada 8 silah emalatxanaları fəaliyyət göstəririd.⁷⁵ O zamanki statistik adəbiyyatda «zavod» adı ilə təqdim edilən həmin emalatxanaların hər birində silahsaçı ustadan başqa, bir neçə nəfər kargor və şadırvançı çalışırdı. Ləhic ustalarının hər birində silahsaçı ustadan başqa, bir neçə nəfər kargor və şadırvançı çalışırdı. Ləhic ustalarının hər birində silahsaçı ustaların bütün Şirvan, Şəki, Quba, Qarabağ, Baki eyaletlərində, Dağıstan və İranın bir sıra yerdərində məşhur idi.⁷⁶ Bu tip kustar silah «zavod»ları Azərbaycanın digər şəhərlərində də qeyd olunmuşdır. O.Yevetskinin yazdıǵına görə, XIX əsrin 30-cu illərində Şəkida bir neçə silah zavodu (emalatxana -A.M-) işleyirdi.⁷⁷ D.Zubaryevin yazdıǵına görə, Qarabağın Çiləbürt mahalında tüfəng və tapança lüssəsi hazırlanıqla 1 nəfər usta məşgül olurdu. Onun 4 nəfər köməkçi var idi. Bundan başqa, Vəng və Şəşigirt kəndlərinin hərəsində bir nəfər tüfəng sünəgüsü hazırlayan usta var idi.⁷⁸

XIX əsrin son rübündə Azərbaycanda silah istehsalının əsaslı surətdə azaldığı nəzərə çarpar. Silahsaçı sahəsində baş verən tənəzzül təkçə Ləhic və Şamaxı karxanalarını deyil, digər silah istehsalı mərkəzlərini də bürümüşdü. Akademik Ə.S.Sumbatçada arxiv sənədlərinə əsaslanaraq, XIX əsrin 80-ci illərində Şamaxida 2 nəfər, Bakıda 3-4 nəfər, Lənkəranda 2 nəfər, Gəncədə 8 nəfər, Şuşada 1 nəfər, Şəkida 11 nəfər silah ustası işlədiyini xəbər verir.⁷⁹ XIX əsrin 80-ci illərindən az miqdarda silah ustası kendə yerlərində də qeyd olunmuşdur. 1885-1886-ci illərde Ərəs qəzasında Ağdaş, kəndində 3-4 nəfər silah ustasının çalışığı və bunlardan 3 nəfərinin bilavasitə xancar istehsalı ilə məşgül olduğu o zamanki dövri mətbuatdan aydın görünür.⁸⁰ Xancar istehsalı sahəsində sabiq Nuxa qəzasının Kürsət kəndi də məşhur idi. Kürsət ustalarının hazırladığı xancərlər nəinki yerli bazarlarda satılır, habelə Şuşa və Tiflis şəhər-

lorunu da ixrac olunurdu.⁸¹ XIX əsrin 80-ci illərində Qutqaşəndə (indiki Qəbələ şəhəri-A.M.) cədal əsa hazırların, Xaçmaz kəndində isə odlu silah-tüfəng istehsal olunurdu.⁸²

Silah istehsalına dair mövcud statistik materialları XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda tüfəngsazlıq sənətinin tənzəzzülə uğradığını göstərir. Ə.S.Sumbatzadə bu tənzəzzülün başlıca səbəbini həmin dövrdə Avropa və Rusiyannı silah zavodlarında istehsal olunan daha tekmil odlu silahların satışının genişlənməsi ilə izah edir.⁸³ Bu cəhət, yəni odlu silah istehsalının azalması faktı XIX əsr müəlliflerinin də diqqətindən yayılmamışdır. Həmin dövrdə Zaqafqaziyada tüfəng və tapança istehsalının tənzəzzülə uğramasının səbəbini K.Xatisov nisbatən ucuz başa gələn Tula və Belçika ixrac mallarının rəqabətində görürdü.⁸⁴ A.S.Piralov isə yerli silahçılırına sənətinin tənzəzzülə uğramasının başlıca səbəbini Rusiya və xaricdən ixrac olunan yüksək keyfiyyətli zavod məməlütünün rəqabəti ilə yanaşı, Qafqaz mühərabəsindən sonra burada odlu silah istehsalının qadağan edilməsinə görürdü.⁸⁵ Yerli silah istehsalının, o cümlədən, tüfəngsazlıq sənətinin süqut etməsi səbəbləri arasında bu amil daha önəmlı rol oynamışdır.

Silahçılırına sənətində başlıca məsələlərdən biri yüksək keyfiyyətli poladın əldə ediləsi və ondan istifadə üsulunun maniçənləşməsi idi. Silahın keyfiyyəti hər şeydən önce, onun hazırlanğı xammallandı asılı olduğundan ister soyuq, istərsə de odlu silah istehsalçıları bu cəhətə xüsusi diqqət yetirirdilər. Ona görə de silahçılırına sənətində xammal tədarükü zamanı çox vaxt xam dəmirə nisbatən işlənilən sıradan çıxmış köhnə metal məməlütü qırıntılarına daha çox üstünlük verildi. Xüsusilə, istifadə nəticəsində korlanıb sıradan çıxmış «nalparası» adlanan köhnə nal parçaları silah ustalarının ən etibarlı xammal növü sayılırdı. Məhz bu səbəbdən de keçmişdən nəlbəndlər köhnə nalları toplayıb silah ustalarına satıldılardı. Səbəbi indiyədək tam aydınlaşdırılmışdır: bu empirik təcrübənin səmərəli cəhati bundan ibarət idi ki, nəlparadan xaspolda daha asan əldə edildi. Görünür, işlənən zamanı reaksiya nəticəsində nəlmə kimyəvi tərkibində dəmirin miqdarı azalıb və o, polad keyfiyyəti kəsb edirdi. Yüksək istehsal keyfiyyətinə malik olan köhnə xammalı polad qatmaqla, silah istehsalı üçün zəruri olan olduqca serfeli yəni metal-dəmirqarışq polad əldə olunurdu. Silah ustaları xaspoldad keyfiyyəti kəsb etmiş bu metal növünü çox vaxt «qaynaq dəmir» adlandırmırlırlar. Xalq empirik təcrübəsi əsasında hazırlanınen yeni metal əslindən dənərən dənərən çox sərtlik xassəsini itirmiş yumşaq poladi xatırladır. Qaynaq yolu ilə əldə olunmuş metalin bu xüsusiyyəti isə silah istehsalı üçün olduqca vacib sərtlərdən sayılırdı.

Bununla belə, köhnə dəmir ehtiyatının kifayət etməməsi üzündən yerli silah emalatxanaları xam dəmir və polad tədarükü qayğılarından tam azad deyildilər. Yerli dəmir istehsalı çətin, həm de həba gəldiyindən və məhdud səciyyə daşıduğundan Azərbaycanın silah emalatxanalarında idxl yolu ilə əldə olunan əcnəbi xammalı daim ehtiyac hiss olunurdu. Orta əsrlər boyu Azərbaycana dəmir və polad Türkiye və Rusiyadan ixrac olunmuşdur.⁸⁶ Türkiye vasitəsilə gətirilən polad Osmanlı imperiyasının müxtəlif güşələrində (Ruminiya, Bolqarıstan, Suriya və s.) hasil olmasına baxmayaraq, Azərbaycana «Osmanlı poladı», yaxud «Dəməşq poladı» adı ilə daxil olurdu. Həm de silah ustaları dənərən çox Dəməşq poladına üstünlük verirdilər.

XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanın silahçılırına emalatxanalarının xammal təchizatından bəhs edərək belə bir faktı da qeyd etməliyik ki, Qərbi Azərbaycanda dənərən çox yerli, Daşkəsən dəmiri, ölkənin şərqi əyalətlərində isə Rusiyadan idxl olunmuş xammal üstünlük təşkil edirdi. Lakin XVIII əsrin əvvəllerindən başlayaraq, işğalçılıq siyasetini genişləndirən Rusiya qonşu ölkələri silah istehsalından məhrum etmək və onları hərbi cəhətdən zəif salmaq üçün Şərqi ölkələrinə dəmir və polad ixracını məhdudlaşdırmağa çalışırdı. I. Pyotr İran və Xəzərsahili əyalətlərinin silah istehsalı üçün zəruri xammaldan məhrum etmək məqsədilə özünü 1717 və 1719-cu il tarixli fərمانları ilə buraya dəmir ixracını qadağan etmişdi. Bu məhdudiyyətlər XVIII əsrin ortalarında davam etmişdir.⁸⁷ Yalnız Rusiyaya sadıq olan bəzi yerli hakimlər mərhəmət olaraq, Rusiyadan dəmir almaq salahiyəti əldə etmişdilər. Y.Veydenbaumun söylədi-

⁸¹ İstifadə nəticəsində yararsız hala düşmüş nə silah ustaları arasında «nalpara» adlanırdı.

yinə görə, XVIII əsrin 70-ci illərində Xəzərsahili vilayətlərin əhalisi çox baha qiymətə olan dəmir, polad və qurğusunu açgözlükle alırdı.⁸⁸ A.S.Piralovun yazdığına görə, cüzi metal qırıntısına burada çox vaxt olduqca qiyməti bir əşyanı almaq mümkün idi.⁸⁹

XIX əsrde silah istehsalı üçün zəruri olan xammal Azərbaycana başlıca olaraq, Bakı və sitəsile Rusiyadan gətirilirdi.⁹⁰

Azərbaycanın xam dəmir və polad təchizatında sonralar da Rusiya həlledici rol oynamışdır. Y.Veydenbaum akademik Abixə istinad edərək, Qafqazda dəmir filizi yataqlarından çox qədim zamanlarda istifadə olunduğu söyləsə də, burada dəmirə həmişə böyük cəhiyac olduğunu, yerli əhalinin uzaq ölkələrdən ixrac edilən bu xammalı çox yüksək qiymətə aldığı xəbər verirdi.⁹¹

XIX ərin 40-ci illərində Bakı şəhəri regionda dəmir ticarətinin başlıca mərkəzinə çevrilmişdi. İran və Zaqafqaziya üçün zəruri olan xam dəmirin hamısı avvalca Bakıya gətirilir, sonra buradan quru və su nəqliyyatı vasitəsilə hər yana daşınırırdı. Yerli dəmir istehsalı baba başa gəldiyindən və onun istehsalı məhdud səciyyə daşıduğundan rus dəmiri burada heç bir rəqabətli qarşılaşmındı.⁹²

Ənənəvi silahlıların təsnifati. İstifadə məqsədlərinə və səciyyəsinə görə, ənənəvi yaraqlar soyuq və odlu silah olmaqla, iki böyük qrupa bölünür. Soyuq silahlar öz növbəsində hücum (həmə) və müdafiə (mühafizə) yaraqları olmaqla, iki qismə ayrırlar.

Hücum silahları atma (kəmənd, yay-ox, sapand, nizə, «durbaş» adlanan haça nizə), səncama (cəng yabası, cida), çapma (təbərzin, qılinc, xancer) və zərbə (topuz, gürz, əmud, şəspər) olmaqla, müxtəlif məqsədlərlər istifadə olunurdu. Ənənəvi müdafiə-mühafizə vasitələrinə zi-reh («cövşən») adlanan dava köynəyi, qolçaq, dibilqə və qalxan) daxil idi.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda xəzineyə (şah, xan, sultan) məxsus zireh karxanalarından əlavə, iri şəhərlərdə fərdi zireh emalatxanaları da faliyyət göstərmişdir.

Azərbaycanın ənənəvi odlu silahları (tüfəng, tapança, top), həmçinin atəşşəcəma üsuluna görə, «çaxmaglı» və «pistonlu» olmaqla, iki qismə bölünür.

Odlu silahlar meydana gələndən sonra ənənəvi soyuq silahların (nizə, ox, kaman, təbərzin, topuz, şəspər və s.) bir qismi aradan çıxmış, yalnız xancer və qılinc istehsalı davam etdirilmişdir. Odlu silah istehsalının genişlənməsi nəticəsində bir sira əsləhə növü (dəbilqə, qalxan, qolçaq, cövşən və s.), həmçinin gərəksiz olmuşdur.

Odlu silahların meydana gəlməsi ilə əlaqədar Azərbaycanın ənənəvi silahçılırına sənətində ixtisaslaşma baş vermiş, tüfəngsazlar tədricən soyuq silah ustalarından ayrılmaga başlamışdır.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanın silahçılırına sənətində dənərən ciddi dəyişiklik də baş vermişdir. Qafqaz mühərabəsindən sonra odlu silah istehsalının qadağan olunması⁹³ ilə əlaqədar olaraq, soyuq silah istehsalı dənərən çox biçaqçılıq, odlu silah istehsalı isə cilingərlər səciyyəsi kəsb etməye başlamışdır.

Soyuq silahlar. Ənənəvi soyuq silahların xeyli hissəsinin çox qədim tarixə malik olan bəsit zərbə vasitələri (dayənək, toxmag, kötək, zopa və s.) təşkil etmişdir. Lakin ağacdən düzəldilmələri səbəbindən onların ilk nümunələri zəmanəmizdək gəlib çatmayırdı. Bununla belə, zərbə silahlarının tekmilləşmiş növürlərinin xeyli hissəsi (topuz, toxmag, şəspər, gürz, əmud) mənşə etibarı ilə dəyənək və toxmaqla bağlı olub, son orta əsrlərə qədər özlərinin əməli əhəmiyyətindən itirməmişdir.

Qədim və orta əsr hərb sənətində kütləvi səciyyə daşıyan yaraq növləri arasında atma silahları (sapand, yay-ox, nizə və s.) başlıca yer tutmuşdur.

Sapand uzaqyrulan atma silahlarının ən bəsit növü olub, çox qədim zamanlarda meydana çıxmışdır. Yumru və oval formalı xırda çay daşları vaxtilə atma silah növü - mərmi kimi işlənmişdir.

İlk vaxtlar əllə atılan daşın hədəfə çatma məsafəsini uzatmaq məqsədi ilə «sapand» adlanan xüsusi daşatma vasitəsi icad olunmuşdur.

Neolit dövründə meydana gəldiyi güman olunan sapand üç hissədən: daş qoyulan «aya» və hər tayının uzunluğu 1 metrə çatan bir cüt hörmə «qol»dan ibarət hazırlanırdı.

Qədim dövrde sapandın qolu və enli «aya»si lifli bitkilərdən, elastik ağaç sıyrılmından, sonraları isə ip və ya köşədən hörülürmiş.

Sapand daşını atmaq üçün onun qollarından birinin iləgkili ucunu sağ əlin şəhadət barmağı keçirib, digər ucunu əldə tutur və ayasına qoyulmuş daşı baş üzərində bir neçə dəfə furlardan sonra iləgiksiz qolunu serbest buraxırdılar. Bunun nəticəsində daş sapandin ayasından çıxır və süzüb uzaq məsafəyə düşürdü.

Tir-kaman. Atma silahlарın tipik nümunəsi olan yay-ox hələ Mezolit dövründə bəlli idi. Mezolit abidelerindən çaxmaq daşından qəlpələmə əsaslı ilə düzəldilmiş xeyli saplaqlı ox ucluqlarına təsadüf edilmişdir. Bu fakt, yəni daş saplaqlı ucluqların aşkar olunması atma silahların tek millesiyini göstərməkən yanaşı, yay (kaman) və oxdan hələ Mezolit dövründən etibarən istifadə olunduğunu təsbit edir. Şübhə yoxdur ki, ucu sürtmə yolu ilə itilənib işsə hala salmış və ocaqda ütülərkən möhkəmləndirilmiş ağaç cubug uzun müddət ucluqlu oxu əvəz etmişdir.

Maraqlı haldür ki, sonralar tuncdan düzəldilən ox ucluqları həm tipoloji cəhətdən, həm də forma və quruluş etibarı ilə çaxmaq daşından hazırlanmış saplaqlı və qoşq qanadlı ox ucluqlarını tekrar etmişdir. Ox ucluqlarının bu cür qanadlı və itmil formada düzəldilməsi oxun havada yaxşı süzbə uzaq məsafəyə çatmasına tömən etməkdən əlavə, həm də hədəfə dərin batmasına və onun ölümcül yaranmasına imkan vermişdir.

Dəmir dövründə istehsal olunan ox ucluqları tipoloji cəhətdən, xüsusilə də forma və quruluş etibarı ilə özlərinin daş və tunc sələflərinən qədər də fərqlənmirdi. Qəlpələmə və ya xud təkmə əsaslı ilə hazırlanmış daş və ya tunc ucluqlardan fərqli olaraq, dəmir (polad) ucluqlar «istiqmət» texnikası ilə düzəldilirdi.

Qədim tarixə malik olan fərdi döyük vasitələrindən biri də *kəmənd* olmuşdur. Məlum olduğunu kimi, qədim və orta əsrlərin döyük taktikasında ordu başçısını, yaxud onun sərkərdələrini kəməndə salmaqla, atdan yixib tutmaq, beləliklə də sarəsərgin itirmiş döyüşçüləri tərən-pərən salmaq üsulundan geniş istifadə olunurdu. Bu taktiki fənd əlbəyaxa döyük əməliyyatlarında çox vaxt rəqibi çəş-baş salmaqla, qələbənin əldə olunmasına və düşmənin basılması təminat yaradırdı. Ona görə də keçmişdə döyükən orduda digər hərbi təlim və savaş fəndlərini təminin edib mənimşətməklə yanaşı, sərrast kəmənd atmağı bacaran mahir kəməndçilər yetişdirilməsinə də qayğı göstərilirdi. Xüsusilə, düşməni at belində təqib edərkən, kəməndin halqasını rəqibin başına keçirmək əməliyyatını sərrast icra edə bilmək üçün «durbaş» adlanan uzun dəstəklə (4-5m), iki barmaqlı yabaya oxşayan döyük vasitəsindən istifadə olunurdu. Azərbaycanın orta əsr məsihtəmə, o cümlədən, hərb sənətinə dərindən bələd olan Nizami Gəncəvinin məşhur «hanı o kəmənd ki, durbəzi olmasın» mətələli beytindəki misradan aydın olur ki, o zamanki döyüşlərdə düşmənin sərəsgərinin kəməndə salıb tutmaq və bu yolla savaşı udmaq üçün kəməndə yanaşı, «durbaş» adlanan silah növü də gərək olurmuşdur.⁹⁴

Durbaşdan həm də düşmən kəməndini dəf edib ondan qorunmaq üçün müdafiə vasitəsi kimi də istifadə olunmuşdur. Bütün bunlardan əlavə, keçmişdə asılzadə şəxslər və zamanı bərk qacaq heyvanları (ceyran, cüyür, tur) kəməndə salmaq üçün durbaşdan istifadə edərmişlər.

Nizə. Qədim və orta əsr hərb sənətində tətbiq olunmuş atma-sancma səciyyəli hücum silahları arasında *nizə* xüsusi yer tutmuşdur. Nizənin təkamül tarixinə nəzər salıqda bəlli olur ki, o, ibtidai insanların vəhşi heyvanları ovlamaq üçün istifadə etdikləri ucu yonulub işsə hala salılmış toxmaqdən töremişdir. Qədim insanlar ov kimi işlətdikləri cidavarı toxmağın təsir gücünü artırmaq məqsədi ilə ona daş və ya sümük ucluq, sonraları isə metal ucluq əlavə etmişlər. Buna nüfuzlu ağaç toxmaq tədricən ikili səciyyə kəsb edərək, ov aletindən soyuq silah növünü əvvəlmişdir.

Nizənin bir növü olan polad ucluqlu *cida* Azərbaycanda ərəb işgalları dövründən etibarən «mizraq» adlanmışdır. Yarpaqvari quruluşa malik olan *cida* (mizraq) ucluğu bir qayda olaraq, ağaç keçirilirdi. Ona görə də onun «küp» rolunu oynayan saplaqlı boru formasında düzəldilirdi.

Nizə tipli soyuq silah növləri əlbəyaxa döyüşlərde həm sancma, həm də atma silah kimi istifadə olunmuşdur. Uzun dəstəklə nizə dəha çox süvarı silahı sayılırdı. Lakin əlbəyaxa döyüşdən piyadalar da istifadə edirdilər. Kütləvi silah növü olması səbəbindən antik dövrdə aid əsgər qəbirlerinin hər birində 7-10, bəzən dəha çox nizə ucluqlarına təsadüf edilir.⁹⁵ Alban döyüşçülərinin vaxtı ilə istifadə etdikləri yarpaqvari nizə ucluqları on çox Mingəçevir, Şamaxı, Qəbələ, Nüydi, Uzunboylar, Qırlartəpə və digər arxeoloji abidələrin necropollardakı torpaq qəbirlərindən tapılmışdır.⁹⁶

Düşməni yaxın və uzaq məsafədən vurub yaralamaq üçün istifadə olunmuş alban nizənin ucluqları dəfnə yarpağı formasında, uzunsov düzəldilmişdir. Müxtəlif ölçüyə malik olan nizə ucluqları, bir qayda olaraq, iki hissədən: boruçəkilli küp və ucu itmil hala salılmış yastı tiyədən ibarət düzəldilirdi. Nizə ucluğunun tiyəsinin ortası azca qabarlı olmaqla, yanlara doğru getdiyəcək nazılır və kenarları iti kəsərlə lövhə halını alırı. Tiyənin bu forması onun hədəfə yaxşı sancılmasını təmin edirdi.

Kəsici silahlər. Qədim və orta əsr hərb sənətinin ən kəsərlə və geniş yayılmış kəsici və deşici yaraq növü *xəncər* və *qılinc* idi.

Qılinc. Əlbəyaxa savaşın ən deyərli, həllədici silah növü olmaq etibarı ilə qılinc hələ Tunc dövründə meydana çıxmışdır. Azərbaycanın Tunc dövrü abidələrində xeyli miqdarda tunc qılinc aşkarlanmışdır.

Tunc qılınclar tökmə-qəlib əsaslı ilə düzəldilməklə, uzun tiyə və «qəbzə» adlanan qısa dəstəye malik idi. Tunc qılıncların tiyəsi, adətən, düz və ikiyaglilı hazırlanır, onların qəbzəsinin üzərinə ağaç, sümük, sümük üzlük, bəzən, bundan əlavə, qızın ucuna xüsusi formalı metal ucluq bərkidilir.

Mənşə etibarı ilə xəncərdən tərəyen qılinc, əsasən, tiyəsinin uzun və enli olmasına, həbələ qəbzəsinin formasına görə ondan fərqlənirdi.

Düz tiyeli qılincin uzunluğu 80-90 sm, bəzən də 1 m olurdu. Qılincin qəbzəsinin hər iki üzüne ağaç və ya sümük üzlük, bəzən, bundan əlavə, qızın ucuna xüsusi formalı metal ucluq bərkidilir.

E.İ. minilliyyin əvvəllerindən etibarən qılınclar dəmir və poladdan istidöymə əsaslı ilə hazırlanmağa başlamışdır. Arxeoloji materiallardan göründüyü kimi, Erken Dövrünə aid qılıncların qəbzəsinin tuncdan, düz və ikiyaglilı uzun tiyəsinin isə dəmirdən hazırlanıldığı nəzərə çarpir. Bundan fərqli olaraq, antik dövr qılınclarının qəbzəsi dəmirdən, tiyəsi isə dəmirqarışq poladdan düzəldilmişdir.

Tiyəsinin formasına görə polad qılınclar *ayıri* və *düz* tiyeli olmaqla, bir-birindən seçilmişdir. Qədim türklər məxsus olan *ayıri* tiyeli qılınclar «gorda», yaxud «yatagan» adlanmışdır. Əyri tiyeli qılınclar, adətən, birağılı düzəldilirdi.

Ərəb işgalları dövründə Azərbaycanda «qəddarə» adlanan uzun və düz tiyeli qılinc növü xüsusilə geniş yayılmışdı.

Qılinc, bir qayda olaraq, tiyəsinin formasına müvafiq *qinda* saxianırdı.

Xəncər. Əlbəyaxa döyüşdə digər soyuq silahlara yanaşı, ikiyaglilı xəncərlər başlıca yer tuturdu. İkili səciyyə daşıyan xəncərdən həm hücum, həm də müdafiə məqsədilə istifadə olunmuşdur. Adətən görə, keçmişdə həddi-bülüğə çatandan sonra bütün kişilər yanlarında xəncər gəzdirirdilər.

Dəstək (qəbzə) və tiye olmaqla iki hissədən ibarət düzəldilən xəncərin tiyəsi nisbatən qısa, düz və ikiyaglilı olmaqla, uca doğru tədricən nazılıb itmil forma kəsb edirdi. Bu da onun sancma-deşmə silah növü kimi işlənməsi lüzmundan irəli gəlirdi. Elə bu səbəbdən də sancılar kən qan çıxın deyə, xəncər tiyəsinin ortasına «nov» salınırdı. Xəncər tiyəsi bəzən qoşa növü kimi də işlənirdi.

Xəncər tiyəsi müxtəlif ölçülərdə düzəldilirdi. Qısa tiyeli xəncər növü «qəmər» adlanırdı. Qəmənin tiyəsi bir qədər də qısa olub, biçq kimi istifadə edildikdə «qəməlti» adlanırdı. Qəməndən fərqli olaraq, qəməlti kəsici əmək aləti olmaqdan əlavə, yeri gəldikdə sancma silah növü kimi də işlənirdi.

Qılinc kimi, xəncər də *qında* gəzdirilirdi. Bu məqsədlə xəncərin qızının yuxarı hissəsinə xüsusi olaraq, metal «bönd» düzəldilib bərkidilirdi.

Keçmişdə xəncər yaraq olmaqdan əlavə, həm də kişilərin ənənəvi üst geyim komplekstini tamamlayan dekorativ bəzək növü sayılırdı. Bu səbəbdən də onun qızının və qəbzəsinin yaraşlı görünüşəsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Odur ki, çox vaxt onların səthi zərgerlik əslü ilə bəzədilir səsləndirilirdi. Orta əsrlərdə zadəgan zümrələri arasında qız və dosteyi nəfis şəkildə bəzədilmiş polad xəncərləri qeyrət, hünər və aliconablıq nişanəsi kimi bir-birinə hədiyyə etmək dəb halını almışdı.

Təbərzin. Kəsici silahlardan tipik nümunelerindən biri olan təbərzin hələ *Tunc* dövründə meydana gəlməmişdir. *Tunc* təbərzin ilk vaxtlar tökmə-qəlib əsəri ilə, antik dövrən etibarən isə həm də istidöymə əsəri ilə düzəldilmişdir.

Soyuq silahlarnın istehsal texnologiyası. XIX əsrə Azərbaycanın silahçılarının ustaları on çox qılinc və xəncər hazırlayırdılar. Zaqqafqaziyada soyuq silah istehsalının yüksək kamillik səviyyəsinə çatdığını XIX əsr tədqiqatçıları dənə-dənə etiraf etmişlər.⁹⁷ S.Qulışambarov bu cəhətdən Şamaxı, Göyçay və Quba qəzələrinin xüsusilə fərqləndiyini və əmək alətlərinin bəsit olmasına baxmayaraq, bəsənətkarların çox zərif silah-sursat hazırladığını qeyd edirdi.⁹⁸

Ədəbiyyat materiallarından anlaşıldığı kimi, XIX əsrda qılinc və xəncər tiyəsinin «şığa» adlanan poladqarışq dəmirdən xüsusi əsərlər hazırlayırmışdır. V.Leqkobitovun yazdığına görə, yerli silah ustaları tiyə üçün düzəldikləri metal şığanın istehsal texnologiyasını məxfi saxlayırdılar.⁹⁹ Əbdürəhim adlı bir nefer Lahic silahsazının emalatxanasında onun apardığı müşahidəyə görə, tüfəng və tapança lülesi kimi, qılinc və xəncər tiyəsi də yaribarayı polad və nəlpara qatışından hazırlanmışdır. Bu məqsədlə, onları qızdırıb döyməklə, əvvəlcə nazik və eni lövhələr (şığa-A.M.) hazırlayırlar, sonra onları üst-üstə qoypub, yenidən qızdırıb döyməklə, yuvarlaq və uzunsov zolağa çevirirdilər. Daha sonra zolağı qızdırır və bir ucunu məngənə vasitəsilə sıxıb sabit saxlayır, digar ucunu kəlbətinlə burub eşirdilər.¹⁰⁰ Xəncər və ya biçaq 1-2, qılinc tiyəsi isə 4-5 adəd metal eşəsindən hazırlanırı.

Növbəti mərhələdə şığa eşmesi yastılınb «pəstəha» halına çatdırılır. Lakin «yatağan» üçün əvvəlcə o, əylib müvafiq görkəm salımdır. Düz tiyeli qılınclandan fərqli olaraq, «yatağan»ın ayri tiyəsi ortadan başlayaraq uca doğru tədricən geriye tərəf əylib qövsvari görkəm almışdır.

Tiyə halına düşmək üçün postəha bir neçə dəfə kürədə qızdırılb zindan üzərində döyüldür. Həm də bu haldə təkcə tiyənin özü deyil, habelə onun dəstəyi də döyültüb müvafiq görkəm salımdır. Tiyənin beli və «qəbzə»si nisbətən qalın olur, kəsər hissəsi isə tədricən nazılıb iti hala düşürdü.

Qəbəzə döyülb müvafiq görkəm alandan sonra ona ağac, buyuz və ya sümükden «üzlük» çəkilirdi. Bunun üçün qəbzənin maha vasitəsilə üzərində iki-üç yerdə desik açılır. Qılinc və xəncər qəbzəsinə çox vaxt qoz və ya çınar ağacından hazırlanmış qoşa üzlük bərkidilirdi.

Düz tiyeli qılıncların «qəddar» adlanan böyük və ağır növü çox vaxt qoşa novlu hazırlayırdı. Qəddarəni, adəten, süvarı döyüşçülər, ən çox isə sərkərdə və hökmardarlar kəmər və ya qurşaqlarında gəzdirirdilər.

Qılinc və xəncər tiyəsi «yarma-şığa» əsəri ilə də hazırlanardı. Bu halda tiyənin küpü poladqarışq dəmirdən, kəsər hissəsi isə xalis polad şığadan döyülb düzəldilirdi. Bunun üçün əsta əvvəlcə «qaynaq demir»indən silahın tiyəsinə müvafiq postəha hazırlanırdı. Sonra onu qızdırıb arası yarır və «ağzına» polad şığa kəsib qoypurdu. Daha sonra onları tekrar-təkrar qızdırıb döyməklə, bir-birinə *qaynaq* edirdi. Bir qayda olaraq, soyuq silahlardan tiyəsi *tənəkər* vasitəsilə *qaynaq* edilirdi. Yarmaşığa əsəri ilə ən çox təkəğızlı silahlardan tiyəsi hazırlanırdı. Bu əsl silahın elastikiyini artırmaqla yanışı, onun sərtliyini və sinmə ehtimalını azaldırı.

Tiyə istehsalı *ovxalama* və *suyatutma* əməliyyatları ilə başa çatırıldı. Digər kəsici alətlər də olduğu kimi, soyuq silahlardan tiyəsi də, bir qayda olaraq, isti halda ovxalanırdı. *Törpü*, iri və nərənin dişli *yeyələr* vasitəsi ilə icra olunan bu əməliyyat nəticəsində tiyənin ağızının kəsər hissəsi nazılıb tələb olunan iti həddə çatdırıldırı.

Tiyənin sərtlik xassəsi kəsb etməsi və iti qalması suya tutmaq yolu ilə təmin edildi. Poladın növündən asılı olaraq, soyuq silahlardan tiyəsi müxtəlif vasitələr (su, hava, neft, ərinmiş yağı və s.) ilə suya tutulurdu. Tiyənin kəsərliyi və tələb olunan sərtlik xassəsi əstən möhərətindən, suvermə əməliyyatına onun düzgün əməl etməsindən asılı idi. Belə ki, suyunu çox götürməs təyə sərtliyindən tez sınır, az su almış tiyə isə çarxa verilərkən onu «çıllov vurur» və tezliklə korsarlırdı.

Ənənəvi tiyə istehsalında ciddi əməl olunan texnoloji proseslərdən biri də *zağlama* idi. Tiye, adətən, 2-3 gün zağ möhəllündə qalırırdı. Bunun sayəsində zağın kimyəvi təsiri nəticəsində tiyənin tərkibindəki demir qismən aşırı, xalis polad nisbəti isə sabit qalırırdı. «Cövhələmə» adlanan bu əsər ilə hazırlanmış tiyə oldukça yüksək qiymətləndirilirdi.

Tiyənin itilinmə əməliyyatı *xart daşı*, *büləv* və *satıl* vasitəsilə görüldürdü. Tiye əvvəlcə çarxa verilir, sonra satılıb çekiliridir.

Xəncər və qılinc iniliyi, başqa sözlə, həm də onu hazırlayan sənətkarın ustalık möhərət tük və ya ipək yaylıq vasitəsilə sınadından keçirilirdi. Həvəda yaylığı kəsə bilən tiyə el arasında iti, onu hazırlayan usta isə kamil sənətkar sayılırırdı.

Xəncər və qılinc ustaları tiyənin formə və quruluşuna müvafiq *qın* da hazırlanırdı. Qın şam, xımsad və ya qoz ağacından yonulmuş qoşa lövhədən ibarət olub, üzərinə aşlanmış dəri, yaxud məxmər üzüllük çekiliridir. Üzlük, adətən, qına *cırış* vasitəsilə yapışdırılır. Qının möhkəm qalması üçün onun ucuna «dürçək» adlanan metal ucluq bərkidilirdi. Gülmix vasitəsilə qına bərkidilən ucluq çox vaxt gümüşdən düzəldilirdi. Qarasavad əsəri ilə bəzədilmiş qın ucluları, adətən, sıfırlaşdırılaraq gümüşbəndlərə düzəldilirlər. Qının *bəndi* metaldan düzəldilir və xırda gülmixla ona bərkidilirdi. Qın kəmərdən asmaq üçün bəndin üst kənarına halqa keçirilirdi.

Keçmişdə soyuq silahlarnın qəbza və qızını zərgərlük əsərləri (xamətkarlıq, qarasavad, minalama, aynalama və s.) ilə bezebdirmə onəna halını almışdır.

XIX əsrin sonunda Zaqqafqaziyada silahsazlıq, xüsusi, soyuq silah istehsalının güclü inkişaf etmiş mərkəzləri arasında Nuxa və Cəbrayıl qəzələri mühüm yer tutmuşdur. K.Xatisovun yazdığına görə, bu qəzəldərə silahsazlıq kustar sonet səciyyəsi daşımışdır.¹⁰¹

Odlu silahlər. Azərbaycanda odlu silah istehsalı son orta əsrlərde, ham da oxetmə yolu ilə meydana gəlməmişdir. Azərbaycanın silah ustaları müxtəlif yollarla ölkəyə düşmüş odlu silahların (*zənburək*, *tıfəng*, *tapança*) hazırlanma texnologiyasını çox tezliklə manisəməmişdilər. Lakin odlu silahlardan təsdiq etmək təhlükəsizliyi və səciyyəsi daşığından Azərbaycanda silah-qırıma sənətinin bu sahəsi, əsasən, *TİFƏNGSAZLIQ* istiqamətində inkişaf etmişdir.

Azərbaycanın tıfəng ustaları müxtəlif sistemli *döyüş* və *ov* tıfəngləri, *caxmaqlı* və *pistonlu* tapançalar hazırlanırdı. Bundan əlavə, onlar asudə vaxtlarında müxtəlif sistemli əcnəbi silahlardan temirli ilə də məşqül olur və *cılıngər* vəzifəsinə də yerinə yetirirdilər.

Tıfəngsazlıq. Etnoqrafik materiallardan təhlili vaxtilə Azərbaycanda ham caxmaqlı, həm də pistonlu tıfənglərinin (*aynalı*, *sizəmli*, *qoşalılu* və *təkkilə*) müxtəlif tipoloji növlərinin dəbdə olduğunu göstərir.

Tıfəngsazlıq sənətində işləmən istehsal ləvazimatı və əmək alətlərinin (*«dəzgə»* adlanan *miz*, onun başına bərkidilmiş *ənbur*, *kötük*, *zindan*, müxtəlif ölçülü *sarğı milləri*, *çəkicilər*, *kəlbətin*, *simkəs*, *iskənə*, *yeşə*, *matqab*, *arşın*, *künya*, *mix*, *pinç* və s.) böyük əksəriyyətinə əsta düzəldir, yaxud çilingər dükənlərindən satın alındır. Lüleinin zağlanmasından istifadə olunan kimyəvi maddələr əczaçı dükənlərdən, qara neft isə çarvardarlardan satın alındırdı.

Caxmaqlı tıfəng *lüle*, *caxmaq*, *qundaq* və *lüle* yatağı olmaqla, müxtəlif hissələrdən ibarət düzəldilirdi.

Lüle və caxmaq istehsalı ilə bilavasitə *«lülekeş»* adlanan silah ustasının özü, qundağın hazırlanması ilə *«qundaqsaz»* məşqül olurdu. Ədəbiyyat materiallarından göründüyü kimi, XIX əsərin əvvəllerində odlu silahla telebat hələ böyük olduğundan çox vaxt caxmaq hazırlayan usta - *«çaxmaqsaz»* müsteqil işləyirdi.¹⁰² Kustar tıfəng istehsalı tənəzzülə ugrayanından sonra silahsaz nəinki lüle və caxmaq düzəltməklə, habelə qundaq hazırlamaqla da özü məşqül olurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, pistonlu tüsənglər dəb düşəndən sonra çaxmaqlı tüsənglər özlərinə əməliyiyetini tamam itirməmişdi. Sərrast atəsi və gülesinin uzaq məsafəyə süzməsi ilə fərqlienən çaxmaqlı tüsənglər uzun müddət ov silahı kimi istifadəde qalmışdır.

Odlu silahlарın istehsal texnologiyası.¹⁰³ Çaxmaqlı tüsənglərin metal hissəsi lülə və çaxmaq olmaqla, iki hissədən ibarət hazırlanandan sonra ona sünbə əlavə olunurdu. Tüsəng lüləsi «yuvarlaq» və «ülli» olmaqla, iki cür hazırlarındı. Lülənin uzunluğu 105-110 sm, diametri «odluq» adlanan küp hissəsi 3 sm, ucu 2,5 sm-ə çatır. Çaxmaqlı tüsənglərin lüləsinin içərisi, adətən, xırız (yivsiz) düzəldildir.

Azərbaycan silahsازlığında, lülə «sarima» üsulu ilə hazırlanırdı. Bunun üçün, ilk növbədə, iki barmaq enində sıqı düzəldirdilər. Şığa, bir qayda olaraq, biri dəmir, digəri polad olmaqla, bir cüt metal çubuqdan döyülbər hazırlanırdı. İstidöymə yolu ilə tapdəmən yastı hala salınmış sıqı spiralvari formada iligü milinin üzərinə sarırdı.¹⁰⁴ Bunun üçün əvvəlcə ülgü mili və sıqanı ucu birləlikdə ənbura bağlanır. Tüsəng lüləsinin daxili boşluğunun ölçüsündən asılı olaraq, müxtəlif kalibrə (24, 20, 16, 12, 8 mm diametrə malik) lülə milindən istifadə olunurdu. Sarıma əməliyyatı başa çatandan sonra usta ənbura boşaldır və ülgü milini pəstəha halına düşməş sarığının arasından sıyrıb çıxarırdı. Sonra sarğı kürədə qızdırılaraq onun ara birləşmələri tənəkkə, bürünç, sink və galav vasitəsilə qaynaq edilib birləşdirilirdi. Qaynaqetmə əməliyyati sayesinde sağlı boru şəklində düzürdü.

Lüləni tilli (8 və ya 6 güşəli) hala salmaq istədikdə, onu təkrar ənbura qoşub üzərinə əvvəlcə iri, sonra narin dişli yeyə ilə yeyəleyirdilər.

Lülənin odluq hissəsinin üst kenarında, adətən, nişangah məqsədi ilə, 1 sm hündürlüyündə qövşəri «gəz», onun ucunda isə kiçik «arpacıq» düzəldildi. Daban gəzinin ortasında açılmış dar deşik nişangah roluunu oynayırdı.

İkinci mərhələdə lülənin daxili boşluğu yonulub hamarlanırdı. Sənət dili ilə bu əməliyyat «həddələmə» adlanırdı. Bunun üçün lülə yenidən ənbura bərkidilir və onun içərisi «həddə» adlanan yonucu alətlə yonulub hamarlanırdı. Lülə boşluğunun diametrindən asılı olaraq müvafiq ölçülü həddən istifadə olunurdu. Lülə boşluğunun tam hamar olması üçün əvvəlcə, onun içərisi iri dişli, sonra isə narin dişli həddə ilə yonulurdu. Yonma əməliyyatını asanlaşdırmaq və həddənin korsəlməsinə yol verməmək üçün iş prosesində arabir lülənin içərisi qara neftle yağılanırdı.

Lülənin həddələnmə əməliyyatı başa çatandan sonra atəş açılması, başqa sözlə, barıtı alışdırmaq üçün onun odluğunda matqabla dar deşik açılırı.

Üçüncü mərhələdə lülənin xarici səthi işlənilə harmar hala salınırdı. Bu məqsədə, onun səthi əvvəlcə yeyəlenir, sonra sumbatla ilə sərtülüb hamarlanırdı.

Bəzən, sıfarişçinin taləbi ilə lülə həm də zağlanırdı. Bunun sayəsində onun estetik məziyyəti və əmtəə dəyəri xeyli artırdı. Tüsəng ustaları lüləni sulfat duzu (göydəş) vasitəsilə zağlayıb cövhərə tuturdular.

Silah ustalarının verdiyi məlumatə görə, keçmişdə Quba qəzasında lülə istehsalı sahəsinin kəndi bütün mahalda məşhur olmuşdu.¹⁰⁵ Suvacal ustalarının hazırladığı zağlı lülələr yüksək keyfiyyəti ilə seçilirdi.

Çaxmaqlı tüsənglər spesifik alışdırma sistemindən malik olduğunu onların çaxmağı pistonlu silahlardan köklü surətdə fərqlənirdi. Bu tip tüsənglərdə odluğa tökülmüş barıt çaxmaqdan əməliyətən gələn qığılçım sayəsindən əldir. Çaxmağın formasının müəyyənləşməsində onun bu funksiyası, yəni çaxmaq dasını özü ilə birge hərəkət etdirməsi mühüm rol oynamışdır.

Məlum olduğu kimi, çaxmaq dörd hissədən: onu geriye qanıran şeytan, bir cüt polad yay, onu yaydan çıxarıb qoşlaşdırırlı atan tətik və çaxmaq dasını saxlayan qoşa çənədən ibarət düzəldildi. Çaxmaq daşı çənə dislerinin arasına pərçimlənib piñç vasitəsilə bərkidilirdi. Çaxmaq daşı onun zərbəsi neticəsində qığılçım çıxarırdı. Çaxmağın şeytan, tətik və çənəsi ayrıca dabanına bənd edilirdi.

Çaxmaqlı tüsənglərin qundağı və lülə yatağı qundaqsaz tərəfindən yonulub lazımi görkəm salımdan sonra lüləyə bitişdirilirdi. Tüsəngin lüləsi 6 adəd metal halqa vasitəsilə qandaq və lülə yatağına bəndlənirdi.

Çaxmaqlı tüsənglər bir qayda olaraq, sünbə vasitəsilə lülənin ağızından doldurulurdu. Keçmişdə, çaxmaqlı tüsənglər dəbdə olan vaxtlarda atəşə ara verməmək üçün hər bir döyüçaya ayrıca «sünbəkeş» təhkim edilirdi.

Atəş aşqam üçün şeytan vasitəsilə çaxmağı geri qanırb odluğun desiyinin üstünü açır və oraya barıt dəbbəsindən bir qəder barıt tökürdür. Çaxmaq daşı tez qığılçım versin deyə, çox vaxt ləpiyin ön hissəsində azca barıt sürtülürdü. Tətiyi çəkdikdə çaxmağın daban yandan çıxır və ləpiyə toxunub qığılçım əmələ göturməklə yanaşı, dərhal odluğun desiyini apayırdı. Qığılçımdan otutan barıt yana-yana odluqdan «xəzneyə» keçir və oradakı barıtı alışdırmaqla, atəş açılmasına səbəb olurdu.

Sünbə və barıt dəbbəsi daima çaxmaqlı tüsənglərin yanında hazır saxlanırdı. Barıt dəbbəsini əksər hallarda buynuz və ya aşılı göndən, bəzən gümüşden düzəldirdi.

Çaxmaqlı tüsənglərdə işlənən barıt yerli ustalar tərəfindən kustar üsulla hazırlanırdı.¹⁰⁶

¹ K.T.Karakaşlı. Məterialnaya kultura azerbaydžançev severo-vostochnoy zony Malogo Kavkaza (istoriko-etiograficheskoe issledovaniye). Bakı, 1964; M.I.Atkasiyeva. Mingəçevir şəhərinə etrafı kəndlərindən ev avadanlığı - Məterialnaya kultura Azerbaydzhan. II c., Bakı, 1951; R.I.Babaeva. Utbər Aşbənerə - Azərb. MƏTİ. Tİ-EA, f.3632; H.A.Quliyev. XIX əsrda və XX əsrin əvvəllərində Lahic qəsəbəsində mis qab istehsalı. - «Azərbaycan SSR EA Xəbərləri», 1962, №1; A.N.Mustafayev. Şirvanın maddi mədəniyyəti (tarixi-ethnografik tədqiqat), Bakı, 1977; Yeno onun: Azərbaycanda sanatkarlıq (tarixi-ethnografik tədqiqat). Bakı, 1999; Yeno onun: Ingiloyların maddi mədəniyyəti (tarixi-ethnografik tədqiqat). B., 2005; H.A.Havilov İnsan, məsiət, mədəniyyət. Bakı, 1981; Yeno onun: Azərbaycanın maldarlı mədəniyyəti. Bakı, 1987; K.M.Ibrahimov. Məterialnaya kultura Şekincə zonya və konqre XIX-nachale XX veka (istoriko-ethnograficheskoe issledovaniye). Avtorreferat dok. kand. istor. nauk. Bakı, 1982; B.A.Axmədova. Tradisiyonnoe chlebopечenie v Azerbaydzhanie (istoriko-etiograficheskoe issledovaniye). Bakı, 1997; C.M.Arəmaliyeva. Gorchinstvo Azerbaydzhan. Bakı, 1987; F.I.Weliver. Məterialnaya kultura zapadnoy zony Azerbaydzhan v XIX-nachale XX v. (po materialam Kazakhskogo, Tauskogo i Shamxorskogo rayonov). B., 1990; H.N.Məmmədov. Müğanın maddi mədəniyyəti. Bakı, 2001.

² Q.C.Cavadov. Azərbaycanın şum alətlərinin təsnifatına dair. - «Azərb. EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seyrəsi)», 1979, № 3, s.57; G.D.Jakavold. Nərodnaya zemledel'cheskaya tekhnika Azerbaydzhan. B., 1989.

³ Q.C.Cavadov. Göst. əsəri, s.57.

⁴ S.Quliyev. Y.Rüstəmov, T.Bünyadov. - Azərbaycan qara kotani. - Azərb. EA Məruzaları. 1964, № 6, s.82-85.

⁵ G.Dż. Jakavold. Narochnaya zemledel'cheskaya tekhnika Azerbaydzhan. Bakı, 1989, s.95.

⁶ Yeno orada, s.98.

⁷ G.A.Guliyev. Zemledel'cheskaya kultura Azerbaydzhan (istoriko-etiograficheskoe issledovaniye). Avtorreferat, Bakı, 1968, c. 18; hemçinin bax: G.D.Jakavold. Obrusia boronovaniya Azerbaydzhan (XIX-nachale XX v.). «Sovetskaya etnografiya», 1977, № 4, c.68-78.

⁸ T.Bünyadov. Azərbaycanda əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair. Bakı, 1964, s.18.

⁹ S.A.Quliyev. Azərbaycanda çalıçılık (tarixi-ethnografik tədqiqat). Bakı, 1977, s.44-45.

¹⁰ S.A.Quliyev. Qarabağdan tapılan daş vallar. - Azərb. SSR EA-nın Məruzaları. 1968, №11, s.79.

¹¹ Azərbaycan etnografiyası. I c., Bakı, 1988, s.72.

¹² Yeno orada, s.105.

¹³ A.N.Mustafayev. Daşşılıma. Bax: Azərbaycan etnografiyası. I c. Bakı, 1988, s.335.

¹⁴ C.M.Arəmaliyeva. Gorchinstvo Azerbaydzhan (istoriko-etiograficheskoe issledovaniye). Bakı, 1987, c. 39-40.

¹⁵ H.Quliyev. N.Tağızadə. Metal və xalç sanatkarlığı. Bakı, 1968, s.33-34.

¹⁶ A.N.Mustafayev. Azərbaycanda sanatkarlıq (tarixi-ethnografik tədqiqat). B., 1999, s.179-181.

¹⁷ Ə.Bədəlbəli. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. B., 1969, s.5.

¹⁸ Yeno orada, s.66.

¹⁹ Ə.Bədəlbəli. Göst. əsəri, s.43.

²⁰ Yeno orada, s.69-70.

²¹ Ə.Bədəlbəli. Göst. əsəri, s.62-63.

²² Yeno orada, s.72-73.

²³ K.Zaxc. Muzikal'naya kultura Vaviliionii i Accurini.- Muzikal'naya kultura drevnego mira. M., 1937, c.105.

²⁴ Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. B., 1941, s.242.

²⁵ Bax: Ə.Bədəlbəli. Göst. əsəri, s.78.

²⁶ C.Abdullaeva. Narochnye muzikal'nye instrumenty Azerbaydzhan. B., 1972, c.14.

- ²⁷ Ə.Bədəlbaylı. Göst. əsəri, s.52, 57.
- ²⁸ Yeno orada, s. 31.
- ²⁹ K.Kasimov. Muzikalnye instrumenty v Azerbaydzhan - Искусство Азербайджана. т. II, Баку, 1943, с.55.
- ³⁰ Ə.Badalbaylı. Göst. əsəri c.44.
- ³¹ Bax: Yena orada
- ³² Ə.Badalbaylı. Göst. əsəri c.41.
- ³³ Yena orada, c.67
- ³⁴ Yena orada, s.55
- ³⁵ Q.Qasimov. Göst. əsəri, s.54; Həmçinin bax: S.Abdullayeva. Göst. əsəri, s.19.
- ³⁶ Q.Qasimov. Göst. əsəri, s.56.
- ³⁷ Ə.Badalbaylı. Göst. əsəri, s.45.
- ³⁸ Q.Qasimov. Göst. əsəri, s.56.
- ³⁹ Yena orada, s.57.
- ⁴⁰ Yena orada.
- ⁴¹ Ə.Badalbaylı. Göst. əsəri, s.68.
- ⁴² S.Abdullayeva. Göst. əsəri, s.29.
- ⁴³ Q.Qasimov. Göst. əsəri, s.58.
- ⁴⁴ Yena orada.
- ⁴⁵ Ə.Badalbaylı. Göst. əsəri, s.55.
- ⁴⁶ Q.Qasimov. Göst. əsəri, s.57.
- ⁴⁷ Ə.Badalbaylı. Göst. əsəri, s.32.
- ⁴⁸ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, s.117.
- ⁴⁹ Q.Qasimov. Göst. əsəri, s.56-58.
- ⁵⁰ Ə.Badalbaylı. Göst. əsəri, s.33.
- ⁵¹ T.Ə.Bünyadov. Əşlərdən gələn səsler. B., 1975, s.119.
- ⁵² A.N.Mustafayev. Daşılaşma. - Azərbaycan etnoqrafiyası. I c., B., 1988, s.337; Yenə onun: Azərbaycanda sənətkarlıq, s.75-77.
- ⁵³ K.H.Xatışov. Kustarnыe promysly Zakhavkazskogo kraja. - Otchety i issledovaniya po kustarnoy promyslennosti Rossini. t. II, SPB, 1894, c.340.
- ⁵⁴ Plutoshenniki ob Azerbaydzhan. II c. AMEA TIEA., inv.№, s.153.
- ⁵⁵ K.Xatışov. Göst. əsəri, s.323.
- ⁵⁶ Yeno orada, s.325.
- ⁵⁷ R.İ.Babayeva. Göst. əsəri, s.31; M.İ.Atakışiyeva. Göst. əsəri, s. 174.
- ⁵⁸ R.İ.Babayeva. Göst. əsəri.
- ⁵⁹ Yeno orada, s.33.
- ⁶⁰ Yeno orada.
- ⁶¹ Yeno orada.
- ⁶² Yeno orada, s.35.
- ⁶³ A.N. Mustufayev. Azərbaycanda sənətkariq, s.262.
- ⁶⁴ Stribon. Geografiya XI kitab. Q.A.Stratovskinin tərcüməsi. M.-L., 1964, s.476.
- ⁶⁵ Strabon. Göst. əsəri, XI kitab, s.14, 92.
- ⁶⁶ Plutarkh. Pompei. - Cvravnielnoye zhizneopisanie. t. II, M., 1963, c.395.
- ⁶⁷ F.Osmanno. Azərbaycanın antik dövr hərb tarixindən. «Tarix və onun problemləri», B., 1997, №1, s.167-171.
- ⁶⁸ F.L.Osmanno, G.Dż. Djabiev. Antichnye pamiatniki. Gıvrıartene. B., 1985, c.8.
- ⁶⁹ Fedorov. V.G. Evolюciya strilevkovo oружия. ch.1, M., 1938.
- ⁷⁰ Obzorenje Rossijskikh vladeniij zakhavkazom. ch.III, SPB, 1836, c.321.
- ⁷¹ Azərbaycan Respublikasi Milli Arxiv. F.10, s.1, is 14,v.1-901.
- ⁷² Yeno orada, f.37, s.1, is.25, v.1-439.
- ⁷³ A.C.Sumbatzade. Promyslennost Azerbaydzhana v XIX v. Baku, 1964, c.167.
- ⁷⁴ O.B.Märkgraf. Öcherk kustarnoy promyslennosti Severnogo Kavkaza. M., 1882, c.206-207.
- ⁷⁵ OPB3K, III his, SPB, 1836, s. 122.
- ⁷⁶ Yeno orada, s. 24.
- ⁷⁷ O.Evetskiy. Statisticheskoe opisanie Zakhavkazskogo kraja. SPB, 1835.
- ⁷⁸ D.Zübarov. Karabahskaya provinsiya. Vax. OPB3K, III hisse, s. 299-300.
- ⁷⁹ Ə.S.Sumbatzada. Göst. əsəri, s. 169-170.
- ⁸⁰ «Qafqaz» qaz., 1882, №310.
- ⁸¹ Yeno orada.
- ⁸² Yeno orada.
- ⁸³ Ə.S.Sumbatzada. Göst. əsəri, s.170.
- ⁸⁴ K.Xatışov. Kustarnыe promysly Zakhavkazskogo kraja. - Otchety i issledovaniya po kustarnoy promyslennosti v Rossini. t. II SPB., 1894, c.326.
- ⁸⁵ A.C.Piralov. Kratkiy ocherk kustarnykh promyslova Kavkaza. - Kustarnaya promyslennost Rossiini. t. II, SPB., 1913, c.85.
- ⁸⁶ Yeno orada, s.83.
- ⁸⁷ Yena orada.
- ⁸⁸ E.Beißenbaum. Zametki ob upotreblenii kamnia i metallov Kavkazskikh narodov. - Izv. KOIPRGO, t. IV, 1891, №5.
- ⁸⁹ A.S.Piralov. Göst. əsəri, s.84.
- ⁹⁰ OPB3K, III his, s. 123.
- ⁹¹ E.Veydenbaum. Göst. əsəri, s.257.
- ⁹² C.Gulishimbayrov. Obzor fabrik i заводов Bakinskoy gubernii. Tiflis, 1890, c.235.
- ⁹³ A.C.Piralov. Göst. əsəri, s.85.
- ⁹⁴ Nizami Gəncəvi, Iskandarnama. B., 1983, s.43.
- ⁹⁵ F.L.Osmanno, F.Ə. Ibrahimov. Nüydidən tapılmış antik dövr alban silahları haqqında. - «Azərb. EA Xəbərləri», 1976, №4, s.55.
- ⁹⁶ F.Osmanno. Azərbaycanın antik dövr hərb tarixindən. «Tarix və onun problemləri». B., 1997, №1, s. 168.
- ⁹⁷ K.Xatışov. Göst. əsəri, s.320.
- ⁹⁸ S.Qulismbarov. Göst. əsəri, s.237.
- ⁹⁹ OPB3K, III h., s. 123.
- ¹⁰⁰ Yena orada, s.122-123.
- ¹⁰¹ K.Xatışov. Göst. əsəri, s.325-326.
- ¹⁰² OPB3K, III h., s.299.
- ¹⁰³ Məlumat Qusar rayonunun Yuxarı Ləğər kəndinin sakini, tūfəngsaz Yunis İsa oğlu Yunisovdan alınmışdır.
- ¹⁰⁴ Bu işla maşgıl olan ustə «ilüksə» və ya «ülübükən» adı ilə qeydə alınmışdır. Bax: H.Quliyev, N.Tağızadə. Metal və xalq sənətkarlığı, Bakı, 1968, s.87.
- ¹⁰⁵ Məlumat qundaqsız Məmməd Heydər oğlu Novruzovdan (Quba şəhəri) alınmışdır.
- ¹⁰⁶ A.N.Mustafaev. Nekotorye svedeniya o kustarnom proizvodstve poroха v selе Afurda. Vax: Tezisy dokladov konferencii «Belikii Oktyabr i razvitiye arxeologicheskoy i etnograficheskoy nauki v Azerbaydzhanе». Baku, 1877, c. 111-112.

BƏZƏK MƏDƏNİYYƏTİ: TƏTBİQİ SƏNƏT MƏMULATI

Hörmə məmələti

Hörmə və toxuma məmələti istehsalının zoruri şətti olan xammal (elastik *cubuq*, *qamış*, *garşı*, *lığ*, *ziyəlh*, *pizə*, *dala*, *kətan*, *kənaf*, *yun*, *pambıq*, *ipək*) ehtiyatının bolluğu cəhətdən, Azərbaycan tarixin tükənməz imkanlara malik olmuşdur.

Ənənəvi hörmə və toxuma məşgiliyyəti məhz belə zəngin xammal bazası əsasında yaradılmışdır. Obyektiv tarixi sahələrin üzündə, XIX əsrde texniki cəhətdən qabaqcıl kapitalist ölkələrindən nisbətən geridə qalmışın baxımıayaq. Avropana sənaye çevrilmiş baş verənədək Azərbaycan dünyanın ən ənənəvi toxumaların mərkəzlərindən biri olaraq qalırdı. XIX əsrde Azərbaycanın ənənəvi toxuma istehsalının bir sıra sahələri, xüsusilə, parça toxuculuğu tənəzzüle uğrasa da, *xalça* sənəti özünün köhnə səhərlərinə davam etdirilməkdə idi.

Hörmə və toxuma məşgiliyyəti sahəsində xammal növləri üzrə qədim zamanlardan baş vermiş və bütün orta əsrlər boyu davam edən pəşə ixtisaslaşması XIX əsrde hələ de özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu manada, qədim kökləri hələ Mezolit dövründə izlenilen hörmə məşgiliyyəti *hasır*, *tor*, *kövsərə*, *zənbil*, *ciyəbənd*, *lığarştən*, *kəndir*, *buraz*, *çatı*, *sicim*, *örkən*, *rəsmə*, *çətən* (*cığ*), *salğar*, *səbət*, *çəpəra* və s. timsalında XX əsrin əvvəllerinədək özünün əməli əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Hətta bir sıra zərur geyim ləvazimatı (*əlcək*, *corab*, *badi*, *golcqə*, *şərf*, *köynək*, *iplik*, *bağ*, *cövşən* və s.) uzun müddət hörmə əsulü ilə hazırlanmışdır. Hörmə əsulü ilə, habelə *zəncirə*, *qotaz*, *sərəmə*, *qayıt*, *qaytan*, *serid* və s. kimi ağləndən məmələti düzəldilmişdir. Bunların hər birinin özünəməxsus xammal növü və hörmə texnologiyası teşəkkül tapmışdır.

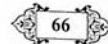
Hörmə məmələtinin hazırlanmasında təbii və becərmə yolu ilə əldə edilən müxtəlif xammal növlərinən istifadə olunmuşdur. Bunların arasında sucar sahələrdə bitən *lifli bitkilər* (*lığ*, *ziyəlh*, *cil*, *dala*, *pizə* və s.), habelə elastik ağac çubuqları və sıyrımları, sılgır, denli bitkilərin külesi, kətan, *kənaf* (*çətənə*, *kəndir*), pambıq lifi ən qədim xammal növləri olub, yaxın keçmişadək özərinin əməli əhəmiyyətini itirməmişlər. Lığ və ziyəlhəndən, adəten, *əymə* əsulü ilə yumru *ciyə* (*lığarştən*) hazırlanırdı. Bundan əlavə, ondan hörmə yolu ilə yasti *ciyə* düzəldilirdi. Bunlar Lənkəran bölgəsi əhalisinin ev mösiətində hələ də istifadə olunmaqdadır. Həsir toxuculuğunda əriş məqsədi ilə istifadə olunan *əymə ciyə* (*lığarştən*), yaxud vaxtile ev mösiətində geniş yet tutan *ciyəbənd*, *zənbil*, *kövsərə*, *süfrə*, *terəzə* gözü və s. hazırlanmışdır. Lığ hörmə məşgiliyyətinin qədim kökləri Mezolit dövründə izلنir.

Qədim dövrün hörmə ənənələri *cubuq*, *qamış* və *qarğıdan* hörülən *səbət* (saman *səbəti*, *meyvə səbəti*, *dəngi səbət*, *dən səbəti*), *tərəcə*, *çətən*, *salğar*, *çilovşuzən* və s. kimi mösiət əşyalarının timsalında XIX əsrədək galib çatmışdır. Onların hazırlanması sahəsində əldə olunmuş əməli təcrübə kənd əhalisinin ev mösiətində yaxın keçmişadək qalmaqdır idı.

Əymə və hörmə materialı kimi, digər lifli bitkilərdən: *kətan*, *kəndir*, *pambıq*, *habelə yun* və *keci* sapdan istifadə edilməsi faktı çox qədim tarixa malik olmaqla, XIX əsrə qədər özərinin əməli əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Bunların arasında yun, kətan və pambıq hörmə məmələti istehsalında istifadə olunmaqdən əlavə, daha çox toxuma materialı kimi işlənmişdir. Başqa sözələ desək, lifli bitkilər, yun və ipək toxuculuq sənətinin başlıca xammallına çevrilmişlər. Bütün bunlardan əlavə, yun həm də *basma* (*həlləchq*) sənətinin başlıca xammallı olmuşdur.

Toxuma məmələti

Mezolit dövründə hörmə toxumasının tekmilləşməsi və bəsit *əl iyi* (teş) vasitəsi ilə əyri-zirlənmiş meydana gəlməsi sayəsində *yun ip*, *kəndir* və bir qədər sonralar isə pambıq lifindən hazırlan *iplik*, erkin orta əsrlərdən başlayaraq, *ipək teli* (*keci sap*) toxuma məmələtinin başlıca xammallına çevrilmişdir.

İp əyirmək üçün yun əvvəlcə didilib *daraq* vasitəsi ilə daranır, kətan döymə yolu ilə soyulub liflenir, pambıq isə çiçiddən temizlənib *mahlic* halına salınır. Beləliklə, *dəzgah toxuculuğu*, başqa sözə, *parça* və *xalça-palaz* istehsalı üçün ölkədə əlverişli zəmin yaranmışdır. Bütün bu texniki irəliləyişlər, *basma* (*basmaqəlib*) və *qələmkarlıq* məmələtinin yaranmasına təkan vermişdir.

Mingəçevir qazıntılarından Tunc dövrünə aid parça qalıqlarının tapılması faktı² artıq həmin dövrde parça istehsalı sahəsində *dəzgah toxuculuğunu* mövcud olduğunu söyleməyə əsas verir.

Bəsit toxucu dəzgahı olan yer hanası hörmə əməliyyatından əriş-ərgac sisteminə malik, çal-çarpaz keçirme əsulü ilə icra olunan toxuma texnikasına keçməyə imkan vermişdir. Tədrিচən yer hanası ilə yanaşı, dikhana da meydana gəlməmişdir.

Məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafı nəticəsində baş verən texniki irəliləyişlər təpkən vasitəsilə hərəkət etdirilən *mütəhərrik* toxucu dəzgahlarının yaranmasına gətirib çıxmışdır.

Məlum olduğu kimi, *üfüqi* dəzgahların ayaklı işlədilən mütəhərrik növü ilk dəfə hələ yəni eranın I-III əsrlərində meydana gəlmüşdür.³ Onun ilk vətəni ərazisi və mədəni-tarixi əlaqə baxımından Azərbaycanda yaxın olan Mesopotamiya, Suriya və Iran olduğunu gümən edilir.⁴ İlk orta əsrlərə Azərbaycanın İranla siyasi-inzibati və mədəni-texniki əlaqələri nəzərə alınarsa, *nirə* və *şana* sistemine malik, təpkənlə toxucu dəzgahlarının ölkəmizdə məhz həmin dövrə yayıldığını söylemək olar.⁵ Bu faktı erkən orta əsrlərə aid arxeoloji qazıntılarından əldə olunan parça qalıqlarının texnoloji təhlili deyidin göstərir. Antik dövr və orta əsrlər məxsus parça toxuculuğu üçün səciyyəvi olan bu tip təpkənlə mütəhərrik dəzgahlar XIX əsrde Azərbaycanda hələ də istifadə olunmaqdır idı. Həm də Azərbaycanda «şərbəf dəzgahı», «ceccim dəzgahı», «mahud dəzgahı», «şal dəzgahı», «kətan dəzgahı», «xalça (palaz) hanası», «yer hanası» «bağ dəzgahı» (*«şalabəndçi*», *«xonçar dəzgahı*», *«dağar*») və s. adları belli olan və tekmillik baxımdan bir-birindən seçilən toxucu dəzgahlarının müxtəlif tipoloji növləri mövcud olmuşdur. Toxucu dəzgahlarının bu bəsit növləri müxtəlif tarixi dövrlərdə yaransa da, onların çoxu XIX əsrə qədər gəlib çatmışdır.

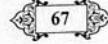
Ənənəvi dəzgah toxuculuğu, tipoloji cəhətdən parça və *xalça-palaz* məmələti istehsalı olmaqla, iki istiqamətdə inkişaf etmişdir.

Parçalar. Azərbaycanda tarixen *saya* və *gülülli* (naxışlı) olmaqla, əsasən, iki növ parça istehsal olunmuşdur. Toxuma materialına, başqa sözə, xammal növüne görə, ənənəvi parçaların yun, kətan, pambıq, ipək və bunların qatışıqlığı olmaqla, müxtəlif tipoloji növlərinə təsadüf olunur.

İstehsal texnologiyası baxımından, Azərbaycanın ənənəvi parça növlərinin hamısı əriş (uzatma, çillə) və *ərgac* (atma, lılı, araqatı) olmaqla, toxuma liflərinin bir-birinə perpendikulyar keçirilib, çal-çarpaz edilməsi nəticəsində hazırlanmışdır. Qədim ənənələrə malik olan əriş-ərgac sistemli toxuma texnologiyası XIX əsr və XX əsrin əvvəllerinədək özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Parçaya bəzək vurmaq üçün əlavə naxış sapından (xov) Azərbaycan toxucuları, demək olar ki, istifadə etməmişlər. Bunun müqabilində Azərbaycanın dəzgah toxuculuğunda parçaların bədii, dekorativ möziyyətini arturanıq məqsədi ilə *boyag*, *qələm* ve ya *gəlib* vasitəsilə naxışalma üsullarından geniş istifadə olunmuşdur. Qədim tarixə malik olan bu istehsal ənənələri XIX əsrde da davam etdirilməkdə idi.

Bəsit səciyyə daşıyan boyama əməliyyatından fərqli olaraq, *qələmkarlıq* və *basmaqəlib* işi nisbətən müərkkəb istehsal texnologiyasına malik olub, xüsusi peşəkarlıq tələb edirdi. Ona görə də evlərdə və ya kütə boyaqxanalarında icra olunan və ilki səciyyə daşıyan boyayaqçılıq sənətindən fərqli olaraq, qəlemkar və basmaqəlib məmələti xüsusi dükən və ya karxanalarда hazırlanır. Diger tərəfdən, boyama əməliyyatı həm məmələt toxunmazdan əvvəl, həm də toxunub hərəkət halasından sonra tətbiq olunduğu halda, qəlemkar və ya basmaqəlib əsulü ilə naxışalma əməliyyatı yalnız hazır parça üzərində icra olunurdu.

Parçaların boyama əsulü ilə bəzədilər yaraşlı hala salınması təcrübəsi çox böyük təkmüll yolu keçmişdir.

Bəsít xalq əsəl ilə, həm də, əsasən, təbii boyaqlar vasitəsi ilə icra olunan ev boyaqçılığından fərqli olaraq, küp boyaqxanalarında her cür rəng və onların müxtəlif çalarları boyanırdı. Ona görə də ev əsərində çatın əldə edilən rəngəblər (tünd gəy, mavi, yaşıl, al-qırmızı və s.) üçün küp boyaqxanalarına müraciət olunurdu.

Məlum olduğu kimi, toxuma prosesində çıxmış xam parça bir sıra əlavə tamamlama əməliyyatlarından (ağartma, boyama, naxışsalma, habelə yuyulub temizləmə) keçirdi. Toxuma liflərinin növüne (yun, kətan, pambıq, ipək) görə, bə əməliyyatların hər birinin özünəməxsus fərqli texnoloji istehsal xüsusiyyətləri yaranmışdır. Məsələn, yun ip, iplik və ya parça *isti*, ipək isə *səyəq* boyama əsəl ilə boyanırdı. Pambıq və kətan parçaların da özünəməxsus boyaq maddələri boyaq əsəl taşəkkül tapmışdır.

Xammalın növündən asılı olaraq, ənənəvi toxuculuq məşgülüyyətinin müxtəlif sahələri: *həsir*, *xalça-palaz*, *ağləbənd*, (*şərid*, *bağ*) və parça toxuculuğu təşəkkül tapmışdır.

Azərbaycanda parça (kətan, qumas, yun, ipək) istehsalının *şalbaşlıq*, *kətançılıq*, *bəzzazlıq* və *şərəfliq* olmaqla, tarixən dörd sahəsi yaranmışdır. Hətta bunların bir qismının daxilində məməlüt növü üzrə dar ixtisaslaşma da baş vermişdir. Məsələn, ipək parçaların istehsalı *keci* və *xam ipək* toxuculuğu olmaqla, bir-birindən fərqli istiqamətlərdə inkişaf etmişdir.

Azərbaycanda ipəkçilik təsərrüfatı erkən orta əsrlərdən etibarən təşəkkül tapdıqından keçici toxuculuğun tarixi də həmin dövrə təsadüf edir. Keci sapdan zəngin çeşiddə *Cecim* məmulati toxunmuşdur.

Keci sap bishirmə əsəl ilə baramadan hasil olunmuş pilədən *əl iyi* vasitəsi ilə ayırlırdı. Cecim istehsalı, əsasən, kümddarlıqla məşğul olan kəndlərdə geniş yayılmışdı. Digər kəndlərin əhalisi ona ya salımla, ya da mübadilə yolu ilə əldə edirdi.

Keçmişdə kiündər qadınlar əylərinin ehtiyacını ödəmək, qismən isə satış məqsədi ilə keci sapdan «həmyan», «cobagəzər», «alaköynək», «şalvar», «çuxa», «tətinlik», «exasqrizmiz», «aloyşa», «alaca», «yorgan üzü», «döşək üzü» və s. adlarla bəlli olan müxtəlif növ cecim tipli parçalar toxuyurdular.

Keçmiş ev meşətində, xüsusile, əhalinin kasib təbəqələri arasında cecim toxunuşlu parçalarla tələbat böyük idi. Evin döşəməsi üzərində düzülmüş *nimdər* (döşəkçə), *mütəkkə*, *balınc*, *püsti*, *örtüy*, *buxarı qabağı*, *canamaz*, *süfrə*, *gərdək* və s. cecim tipli parçalarlardan düzəldildi. Bir sıra geyim növü (köynək, *şalvar*, *arxaçı*, *çuxa*, *qurşaq*, *dolaq*), habelə *heybə*, *yəhərqaşı*, *çul*, *ladi*, *garok torbasi*, *duz torbasi*, *çanta* və s. kimi məşət lavazimatı cecimdən düzəldildi.⁶

Keci məməlütündən fərqli olaraq, xam ipəkdən toxunan parçaların istehsalı ilə «şərbaf» adlanan peşəkar ustalar, həm də xüsusi şərbaf karxanalarında məşğul olurdular.

Şərbaf karxanalarında toxuma və naxışlama proseslərinin tələbindən asılı olaraq, müxtəlif növ emək alətləri və dəzgahlardan istifadə olunmuşdur. Bir qayda olaraq, xam ipək telləri mançılıq vasitəsilə baramadan açılıb sarınanın sonra bir sıra texniki emalıyyatlardan keçirdi. Bütün bunlardan sonra xam ipək toxuma prosesinə maruz qalmaqla, mütəhərrik şərbaf dəzgahları vasitəsi ilə zərif ipək parçalara çevrilirdi.

Dar peşə ixtisaslaşması xam ipək toxuculuğu daxilində də baş vermişdir. Bunun nəticəsinin *basmaqalıb* əsəl ilə əlavə bəzək vurulmuş kələğayı istehsalı xüsusişəlib ayrıca istehsal sahəsinə çevrilmişdir. Hətta orta əsrlərdə Azərbaycanın ipək toxuculuğunda bu və ya digər parça məmulatı (*diba*, *zərbaf*, *zərxara*, *atlaç*, *tafta*, *mov*, *daray*, *qanovuz* və s.) istehsalı üzrə də dar peşə ixtisaslaşması baş verdiyi nəzərə çarpır. Məsələn, *güləbətin*, *yəni qızıl* və ya gümüş telləri sarıtexnologiyası digər ipək parçalarдан seçilirdi. Hətta *diba* nisbetən mürəkkəb istehsal texnologiyasına malik olduğunu (*dibac*), yeni *diba* toxuyan peşəkar ustalar tərəfindən toxunurdu.⁷

Ənənəvi parça növü bəzən bu və ya digər geyim üçün nəzərdə tutulub ədədi qaydada toxunulurdu. Belə haldə geyim növü ilə parçanın adı eyniləşirdi. Məsələn, bir ədəd *çuxa* və ya *şalvara* yetəcək ölçüdə, ədədi qaydada toxunan mahud, yaxud şal parça tikəsi müvafiq geyim

növünün adı ilə «çuxa» və ya «şalvar» adlanırdı. Gəncə-Qazax bölgələrində «məndulə» adı ilə yayılmış arxalıq kənardan götürülmə eyniadlı yun parça növündən tikildiyi üçün əhali arasında həmin istilahla tanınır. Eyni hal cecim tipli parçalarda da nəzərə çarpıldı. Cecim toxunuşlu «yorgan üzü», «döşək üzü», «canamaz», «yük pərdəsi», «taxça pərdəsi», «mütəkkə üzü» və s. bu qəbildən olub, ədədi qaydada toxunur və eyni istilahla həm parça, həm də məməlüt növünün adını bildirirdi.

Kətan məmulatı. Qədim tarixə malik olan bəsít *burma*, *əşmə* və *hörmə* vərdişləri sahəsində əldə edilən ilk əməli təcrübə sonralar əyirma əsərlərinə yaranmasına və bu əzəm əsasında geyim və digər mösiət vasitələri üçün zəruri olan parça toxuculuğunun meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Toxuma texnikasının tədricən tekmilləşib inkişaf etməsi bol ehtiyata malik olan lıflı bitkilərdən səmərəli şəkildə istifadə olunmasını zəruri etmişdir.

Toxuculuğun başlıca xammalları olan *ip* (sap) əyirmə üçün o zamana qədər bəlli olan lıflı bitkilər arasında ən önəmlisi *kətan* (kənaf) olmuşdur. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində müxtəlif adlarla (*kəndir*, *çətənə*, *vic*, *sigizi* və s.) bəlli olan bu lıflı bitkinin istehsal xassələrinin mənimsənilməsi, xüsusile, onun saplaşğını teşkil edən elastik və zərif liflərin cecədən ayrılib təmizlənməsi yollarının tapılması parça toxuculuğunun meydana gəlməsi üçün zəmin yaratmışdır. Bununla də yurdumuzun qədim sakınlarının heyatında müstəsna rol oynayan yeni bir fəaliyyət sahəsi açılmışdır. Bu mənada Azərbaycan ərazilərinin dağlıq rütbəti sahələrində yabanı halda biten lıflı bitkilər müstəsna rol oynamışdır. Bu bitkilərdən əldə edilən nazik və zərif tellər ibtidai parça toxuculuğunun ilk, həm də ən sərfəli xammali olmuşdur. Yabanı kətan lıfının emal olunma üssüllərinin və texniki vasitələrinin tekmilləşməsi həm də onun becmə yolu ilə yekunlaşdırılmışdır.

Kətan bitkisinin mədəni yolla becmələnmesi onun liflərinin keyfiyyətinə yaxşı təsir göstərmişdir.

Azərbaycanda mədəni kətan bitkisinin becmilmə tarixini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün faktik materiallar kifayət etmir. Doğrudur, qədim Mingəçevirdə arxeoloji qazıntılar zamanı Tunc dövründə aid kətan toxunuşlu parça qalıqlarına tesadüf edilmişdir.⁸ Bununla belə, onun yabanı, yaxud mədəni kətan lifindən toxunduğu söyləmənən çətindir. Çünkü botaniki tədqiqatlar nəticəsində qədim Mingəçevir ətrafında yabanı kətan bitkisinin yetidiyi müəyyən olunmuşdur.⁹ Bu mənada Azərbaycan əraziləri tarixin yabanı kətanın qədim vətənlərindən biri olmuşdur. Məlum olduğu kimi, mədəni kətanın boyu, deməli, həm də lifləri 2-3 m-ə çatmaqla, yabanı kətanandan fərqlənir.

Kətanın saplaşğını əmələ gətirən elastik liflər onu *tikmə*, *hörmə* və *toxuma* işlərinin ən sərfəli xammal növünü əvələnmişdir.

Azərbaycanda kətan parça toxuculuğu təkcə qədim dövrə deyil, erkən orta əsrlərdə¹⁰ və ondan sonra gələn tarixi mərhələlərdə də davam etdirilmişdir. Yaxılı mənbələrdən göründüyü kimi, Azərbaycanda kətan və kənaf istehsalı X əsrden etibarən əhamiyyətli dərəcədə azalmışdır. İ.P. Petruşevski bu tənəzzülün səbəbini həmin dövrden etibarən ölkədə pambıqcılığın inkişafı və pambıq parça istehsalının artması ilə izah etmişdir.¹¹ Bununla belə, inkişaf etmiş orta əsrlərdə Azərbaycanda kətan parça istehsalı məhdudlaşsa da, o tamamı aradan çıxmamışdır. XIII əsr coğrafiyasının Yaqut el-Həməvi o zamanki Dərbənd şəhərində bəhs edərən xəber verir ki, burada və onun ətrafında kətanandan elə paltalar hazırlanır ki, beləsi nə Aranda, nə də Azərbaycanda yoxdur.¹²

XVIII əsrin sonlarında aid arxiv sənədlərində Dərbənd əyalətində bəhs olunarkən burada pambıq və ipəklə yanaşı, meşələrlə əhəmə olumlu dağ kəndlərində kətan (*kəndir*) becmiləşmə barədə məlumat verilir.¹³ XVIII əsrde «kəndir» adı ilə tanınan kətan bitkisinin Quba xanlığının dağ kəndlərində həle de becmələnən barədə məlumat vardır.¹⁴ XVIII əsrin sonlarına aid başqa bir mənbədə kətan bitkisinin az məqdərdə Qazax və Şəmşəddin sultanlıqlarında da becmələnən xəber verilir.¹⁵

XIX əsrin əvvəllərində Quba əyalətinin Tip mahalına daxil olan Küpcəl, Üçkün və Qəçrəş kəndlərində kətan (*kəndir*) bitkisinin ekilib becmələnən və bundan 200 pud kəndir lifi hasil

olduğu xəbər verilirdi.¹⁶ Quba əyalətində kətan (kəndir) bitkisinin becəriləməsi faktı XIX əsrin əvvəllərinə aid başqa bir mənbədə da təsbit olunur.¹⁷

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda *kətançlıq* məhdud miqdarda da olsa, fərdi kəndli təsərrüfatlarında davam etdirilirdi. XIX əsrin 80-ci illərinə aid bir mənbədə Quba qəzəsimin xüsusi hissəsindəki Üçküñ, Qəçrəs, Küpcəl, Susay, Gəray, Gican və Dützahir kəndlərində kətan (kəndir) ekilib becərildiyi xəbər verilir.¹⁸ Bu lifli bitkinin, habelə qəzanın cənub hissəsində dağçı, qışın da dağ kəndlərində becərildiyi bildirilir.¹⁹

Quba qəzəsində kəndir lifindən ayrılmış sapdan «sığızı» adlanan kobud kətan parça növü toxumadan eləvə, ev möşətində gerek olan bir sıra zəruri möşət və təsərrüfat levazimati (*buraz, tay kəndiri, yüksək kəndiri, çidər, cilov, çatı, sinə-cula, ciyə, təlis, xaral, cuval, xircun, kəndir palazı, balıq və quş toru və s.*) hazırladığı etnoqrafik ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır.²⁰

Məlum olduğu kimi, qədim zamanlarda istifadə olunan *əyirmə* və *esma* (burma) vasitələrinin böyük bir grup müəyyən təkmilləşmə və dəyişmələrə uyğrayandan sonra zəmanəməzədək galib qatılmışdır. Xammalın növündən asılı olaraq, bunlar forma, ölçü və çəki etibarı ilə bir-birindən müəyyən qədər fərqlənsərlər də, işləmə prinsipinə və tipoloji oxşarlıqlarına görə çox yaxın olmuşlar. Hətta onların bəzi ləri universal səciyyə daşımaqla, həm kətan, həm yun, həm pambıq, həm də ipək əyirmə və ya esma (bükdərme) əməliyyatlarında müstərək istifadə olunmuşlar. Əl iyi (teşı, əyircək), yaxud müxtəlif quruluşlu cəhrə (dövr) bu cür universal əyirmə və esma vasitələri sırasına daxil idi. Bu əmək atletləri ilə yun, kətan, pambıq və ipək (keçi) əyirib bükdərəmək olurdu. Bu atletlərə yanaş, hər bir xammal növünün özünməxsus spesifik əmək atletləri də yaranmışdı. Belə atletlərə kətan və ipək emali sahəsində daha çox təsədüf edildi.

Kətan (kəndir) sap istehsalında tətbiq olunan əmək atletlərinin böyük bir qismi Azərbaycanın cənub-şərqi və şimal-şərqi bölgələrində XIX əsr və XX əsrin əvvəllərinədək qalmaqdır idi.

Lənkəran-Astarə bölgəsində tətbiq dilində «vix» və ya «vix» adlanan kətan (kəndir) lifi «vişo» adlanan xüsusi lifleyici dəzgah vasitəsilə hazırlanır. Bunun üçün kətan dəstələrinin vişonun çənəsi arasına salıb döyəcləməklə, ezişdirir və onların saplaqlarını cüledən ayırdırlar. Sonra kətanın saplağının özəyini təşkil edən cülə qırıntılarını liflərdən tamam temizləmək üçün onları *miz* üzərində «lat» adlanan taxta biçaq (cülkəş, sıyrığac) vasitəsilə təkrar-təkrar sıyrınlardır. Liflərin uzun və qıṣasını bir-birindən ayırmak üçün çox vaxt kəndir lifi *daraq* vasitəsilə dərəndən. Darama prosesi zamanı liflər həm də cüle qırıntılarından temizlənir və «əlçim» adlanan xalis *piltə* halına döşürdü. Əlçimlənmiş kətan piltəsindən əl iyi²¹ və ya cəhrə vasitəsilə «kej», yaxud «kej» adlanan zərif kətan sapi hasil olunurdu. Kej həm tikiş, həm də parça, palaz, xaral, kisə, süfrə və s. toxuma məqsədilə istifadə olundur.

Bir qayda olaraq, vicin (kəndir lifinin) daraqda qalan kılıkından «ciyə» adlanan yoğun ip (kəndir) əyirilirdi. Kilkə piltələrindən talişərin «lanqa» adlandırılduğu dördpərli əyircək vasitəsilə hasil edilirdi.

Qədim tarixə malik olan lanqanın qolları bir-birinə keçiriləndən sonra ox vasitəsilə ortadan birləşdirilirdi. Oxun ucuna bərkidilmiş qarmağa bənd edilən ciyəni burub eşməklə, kec (keş), yəni kəndir ipi hasil edilirdi.

Kətan lifindən ayrılmış kecdən parça toxumaqdan eləvə, bir sıra zəruri möşət və təsərrüfat vasitələri də hazırlanır.

Kecin bərk bükədərmiş növündən «navşa» adlanan ikibaşlı əmək aləti vasitəsilə «səl» (quş toru), «navet» (sallama balıq toru), «muloşq» (atma tor), «domja» və s. hərülüüb hazırlanır. Kecdən, habelə «kargah» adlanan dəzgahda şalvar və tuman üçün *bağ* toxunurdu.

Vicdən, habelə *dük* (əyircək, teşı) vasitəsilə nazik sap əyirilirdi. Kecin nazik növündən qadınlar *kargah*, yaxud «giş dəzgah» adlanan hanada eyniadlı kətan parça növü (giş) toxuyurdular. Keçmişdə gişdən qadın və kişi geyim desti tikilib hazırlanlığını qocalar indi də xaturlayırlar.

Kec və ya ciyə qatışından «çaxçu» (çaxçu) adlanan xüsusi eşmə dəzgahında müxtəlif yoğunluqda *kəndir* (tay kəndiri, yüksək kəndiri, sicim, buraz, komend və s.) əslib hazırlanır.²² Azerbaycanın şimal-şərqi bölgəsində dəha çox «kəndir» adı ilə bəlli olan kətan lifinin ay-

rilməsi və eşilməsi əməliyyatlarında istifadə olunmuş əmək alətləri Talyş bölgəsindəki alətlərən xeyli fərqlənirdi. Burada, əvvələ, kətan bitkisinin saplağı xüsusi lifleyici dəzgahın köməyi ilə deyil, *toxmaq* (deyeñek) vasitəsilə, bəsit döymə üsulu ilə döyəclənib lifden ayrılrırdı. İkin-ci, ezişmiş kətan saplağının lifləri cüledən əl ilə seçilib temizlənirdi.

Bunlardan eləvə, Quba kəndlərində cod xassəli kəndir lifini yumşaldıb zərif hala salmaq üçün onu demir dişləri çıxarılmış əl və ya ayaq dingi vasitəsilə ehmələ döyəcləyiridər. Hətta kəndir lifi as olduqda, onu ding vasitəsi ilə deyil, əldə övkəşdirmə üsulu ilə yumşaldırdırlar.²³

Quba bölgəsində kətan lifinin əyirməsinin müxtəlif üsul və vasitələri qeyd olunmalıdır. Əlharayı xırda-para tikiş işlərini görmək (çarıq tikiş, xaral, kisə ağızını gözəmək, yamaq salmaq, palan-navar tikiş, «sığızı» adlanan kətan kisənin yanını calamaq və s.) üçün *cilik* vasitəsilə, bəsit burma üsulu ilə qısa ölçülü nazik ciyə hazırlanır. Bunun üçün lif cangesindən bir qarış boyda üzədib ucunu ciyə bənd etdiğindən sonra onu sağ əl ilə firladırlar. Çilik firlandıqca çəngədən ayrılan lifi burub ip, ciyə və ya sap halına salırı. İpin nazik və ya yoğun əyirməsi burulmaqla olan kəndir liflərinin sayı ilə müəyyən edilirdi.

Kəndir lifini əyirməyin nisbətən təkmilləşmiş üsulu *firlağan* və ya *vəlvələ* vasitəsi ilə əyirmə olmuşdur. Bu arxaik üsul və alətlərin bir qismi zəmanəməzədək galib qatılmışdır.²⁴

Üç hissədən (gövdə, onun uclarına keçirilmiş dəstək və idyən) ibarət olan firlağan vasitəsilə ip əyirmə dəha geniş yayılmaqla, kütlevi səciyyə daşımışdır. Dəstək vasitəsi ilə firlağanı hərəkət etdirib firlatıdığa onun iyinə bənd edilmiş kəndir lifi burulub uzanır və ipə, yaxud sapa çevriliridər. Kəndir lifi burulub uzandıqca firlağanın iyinə sarınib *dükçə* eməle götəriridər.

Kətan lifini əyirməyin digər bir səmərəli əmək aləti Qubanın dağ kəndlərində geniş yayılmış, «vəlvələ» adlanan pərsəngli əyircək olmuşdur. Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, Şahdag xalqları keçmişdə vəlvələdən təkcə kətan (kəndir) lifi deyil, həm də lazım gəldikdə yun ip əyirəmələr.

Vəlvələ bir qarış uzunluğunda ağac hərləncəkdən, onun ortasına keçirilmiş ox rolini oynayan dəstəkdən, hərləncəyin hər iki ucunda açılmış gəzlərə siyirtmə bağlanan 25-30 sm uzunluğunda əyircək ipindən ibarət olurdu. Hərləncəyin sürətlə firlanmasını təmin etmək üçün onun bir başına pərsəng daşı bağlanır. Cox vaxt uzunsov və hamar çaydaşından ibarət olan pərsəng hərləncədən 6-7 sm-ə qədər aralı qalırı.²⁵

Kəndir lifinin əyirməsi və eşilməsi əməliyyatının ən təkmil və qismən də mexanikləşdirilmiş vasitəsi *çarx* olmuşdur. Quruluşuna və işləmə prinsipinə görə, Şəki (Vəndam), Lənkəran (Hişkədər) və Quba (Yuxarı Ləğər) bölgələrində qeyd olunmuş kəndir çarxi arasında elə bir ciddi fərqli yox idi.

Çarx (çaxçu, çarxa) «köütük» adlanan 10-12 sm qalınlığında düzbucaqlı formali taxta lövhədən ibarət olmuşdur. Onun üzərində mütəhərrik vəziyyətdə spiralvari yivə malik 4 ədəd eyni ölçülü ağac çarx bərkidilirdi. Bundan eləvə o, «qıraq» (gire, qırca) adlanan və üzərində 4 ədəd novo olan tənzimləyicidən və bir ucu qarماqlı «midbar»dan ibarət olurdu. Çarxlardan firlanması üçün onların her biri başı qapaklı ox vasitəsi ilə kötүə birləşdirilirdi. Çarxlardan her birinin ucuna metal qarماq bərkidilir və halqavari bağlanmış uzun ciyə vasitəsilə firladırlar. Bütün bunlardan eləvə, axırıncı çarxın yivinə dolanmış ciyənin seviyyəsini tənzimləyib sabit saxlamaq üçün kötük üzərinə xırda *haç* və qövsvari ağac *qarماq* taxıdırırlar.

Kəndir çarxi vasitəsilə həm əyirmə, həm də esme əməliyyatı yerinə yetirilirdi.

Bir qayda olaraq, çarxi 2 nefer müstərək işlədirdi. Onlardan biri çarxlardan yivlərinə dolanmış ciyəni dartmaqla, onları hərəkətə getirib firladır, «qıraq» adlanan ikinci nəfər isə qucagında tutduğu kəndir lifinin ucundan bir qədər burub uzatmaqla, çarxın qarماğına bənd edib, dal-dalı olmaqla, tödricən geri çəkilirdi. Bu halda çarxçı dolama ciyəni ellə dərtliqə çarxlardan mexaniki sürətdə firlanır və kəndir cengəsindən ayrılmış lifləri burub ip, yaxud sap halına salırı. Əyrici geri çəkilib çarxdan uzaqlaşdıqca kəndir lifləri əyrib uzanırı.

Mexaniki sürətdə firladılan çarx əmək mehsətdərliyinin yüksəldilməsinə imkan verdiyindən çox vaxt *bükədərme* əməliyyatı da onun köməyi ilə icra olunurdu. Bu halda əyirilmiş kəndir

ciyələrini qoşlaşdırıb, ikiqat, üçem və ya dördqat olmaqla, her birinin ucunu çarxlardan birlərin qarşısına bənd edirildi. Çarxlар hərəkətə götürülib fırıldanıq qırışının qıraq vasitəsilə tutduğu tayları eşib bir-birinə dolayırdı. Kəndir taylarının dolasmaşması üçün onların her biri qırın üzərindəki novlara salınırdı. Qırıcı çarxa təref irəlilidək onunla midbar arasında qalan kəndir hissəsi eşilib bir-birinə dolanırdı.

Bələliklə, kətan lışından hem ciyə, hem də kətan parça toxumaq üçün sap hazırlarındı.

Nazik və zərər olan kətan sapından mütəhərrik toxuma dəzgahlarında müxtəlif növ kətan parçaları toxunurdu.

Pambiq parçalar (qumaslar). Antik dövrənə başlayaraq, Azərbaycanda pambiqçılıq təsərrüfatının meydana gəlməsi və inkişafı burada yeni bir toxuma materialının yaranmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda pambiq parça toxuculuğunu yaranmasına tekən verən amillər sırasında pambiq mahlıcindən ibarət xammal ehtiyatının bolluğu ilə yanaşı, ölkənin mülayim-isti iqlim şəraitində əhalinin sərin pambiq parçalarla tələbatının böyük olması faktı da mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanın təbii-iqlim şəraitini üçün pambiq parçalar həm geyim, həm də ev məişəti üçün ən serfəli toxuma materialı sayılırdı.

Ev məişətində, xüsusi də ənənəvi geyim dəbində pambiq parçalara tələbatın böyük olması, həm də əhalinin orta və kasib təbəqələrinin maddi imkanı ilə bağlı olmuşdur. Bahalı ipək və yun parçaları əldə etmək imkanı məhdud olan ictimai zümrələr pambiq parçalarla kifayətlənməli olurdular.

Ənənəvi pambiq parçalar arasında başlıca yeri *bez* tutmuşdur. Azərbaycanda pambiq bitkisi sanki beş üçün becərlib yetişdirilirdi. Yun və kətan parçaları kimi, bez toxuculuğu da yerli xammallar əsasında təşəkkül tapmışdır. Məlum olduğu kimi, pambiqdan toxunan parçaların ən arxaik növlerindən biri *kərbəs* olmuşdur. Bu istilahın mənşə etibarı ilə sanskrit dilində «pambiq» mənasını bildiren «karpassi» sözündən törediyini nazərə alan mütexəssisler onun hind mənşəli olduğunu və hələ e.ə. IV əsrə Hindistandan İrana və digər qonşu ölkələr keçdiyini güman edirlər.²⁶ Bununla yanaşı, orta əsrlərdə Azərbaycanda ərəb mənşəli «qütñi», yəni pambiq mənasını bildirən zərif parça toxunduğu belli olur.²⁷

M.X. Heydərov yazılı mənbələrdə istinad edərək, qütñinin kerbasa nisbətən daha zərif olduğunu, hətta bezoş ipək və ya gülləbatın qatışığı ilə toxundığını da xəber verir.²⁸ Görünür, hələ ərəb işğalları dövrünə qədər Azərbaycanda pambiq parça istehsalı geniş yayılmış və onun toxuma texnikasında xeyli dərəcədə təkmilləşmə baş vermişdir.

Görünür, sonralar tədricən «kerbəs» və «qütñi» ifadələri aradan çıxıb işlek formasını itirmiş, müvafiq surətdə «bez» və «ağ» istilahları ilə əvəz olunmuşdur. «Ağ» təkcə rənginə görə deyil, həm də zərif toxunuşu ilə kənd və qaba bezoş fərqlənləndir.

Ənənəvi pambiq parçaların boyama işləsi ilə hazırlanınan bir sıra növləri: *kisəyi* və *fitə* son orta əsrlərdən etibarən tədricən *şilə* və *qədək* ilə əvəz olunmağa başlamışdır. Şilə və qədəyin dəb düşməsində, şübhəsiz ki, bez istehsalının geniş yayılması və kütləvi səciyyə daşması faktı mühüm rolyonuymusdır.

Məlum olduğu kimi, xam bezi qırmızı rəngə boyamaqla, ondan *şilə*, tund göy və ya mavi rəngə boyadıqda isə *qədək* əldə edilirdi. Bezdən hazırlanan *şilə* çox vaxt *fitə* kimi istifadə olunduğundan, Görünür, nazik ağdan, yaxud bahalı ipək parçalarдан *fitə* hazırlanmasına ehtiyac qalmışdır. Bunun müqabilində məhdud miqdarda istehsal olunan nazik ağ («hümayun ağı») başlıca olaraq, *çit* və *gələmkar* parçaların hazırlanmasına serf olunmuşdur.

Göründüyü kimi, ənənəvi pambiq parça növlərinin bir qismının adı dəyişib yerli istilahları əvəz olunsa da, onların istehsalı dayanmamışdır.

XIX əsrde Azərbaycanın ənənəvi pambiq parça istehsalında tarixən olduğu kimi, yənə də Gəncə, Naxçıvan və Ordubad görkəmlər yə tuturdu. Qeyd etmek lazımdır ki, XIX əsrin ikinci xalı ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycanda ümumən pambiq parça istehsalı tənəzzülə uğramışdır. Bununla belə, həmin əsrin sonlarına doğru Naxçıvan qəzasında hələ də pambiq becərilir və

evdar qadınlar ondan parça toxuyurdular.²⁹ Bu dövrədə bez və ağ istehsalı Şamaxı və Şuşa şəhərlərində də davam etdirilməkdə idi.

XIX əsrin 30-cu illərinə aid yazılı məlumatlar Azərbaycanda pambiq parça istehsalının ümumi vəziyyəti barədə dolğun təsvərvür yaradır. Bu dövrədə bez istehsalı əvvələr olduğu kimi, şəhərlərdə «bəzzazzxana» adlanan bez karxanalarında kustar üsul ilə hazırlanmaqdən əlavə, bir sira kəndlərdə və peşəsi formasında hələ də qalmadı idi. Bu faktı o dövrə aid mənbələrdən əzəx olunmuş məlumatlardan da aydın görkəm olur. XIX əsrin 30-cu illərində səbiq Qazax sultanlığından bəhs edən bir mənbədə xalça, palaz, şal və s. kimi yun məmulatları ilə yanşı, hər bir ailədə bez toxunduğu xəbər verilir.³⁰

Ənənəvi pambiq parça, o cümlədən, bez istehsalında şəhər karxanaları (bəzzazzxanalar) başlıca yer tuturdu. XIX əsrin 30-cu illərinə aid statistik məlumatlarda vaxtile Azərbaycanın iri toxuculuq, o cümlədən, pambiq parça istehsalı merkezlərindən olmuş Gəncə şəhərində 164 nəfər toxucu işlədiyi xəbər verilir.³¹ Şəhərdə parça toxucularının xeyli hissəsinə bəzzazzlar (bez toxuyun ustalar) təşkil edirdi. Onlar müxtəlif çeşiddə *qumas* parçalar: *ağ bez*, *qırmızı bez*, *calamaya* və s. toxuyurdular. Mənbenin yazdıqına görə, həmin dövrə Gəncənin toxucu karxanalarında idə 2000 ədəd ağ bez, 200 ədəd qırmızı bez (şila-A.M.), 400 ədəd «calamaya» adlanan nazik ağ toxunurdu.³² Bundan əlavə, Gəncə eyaletinin ekser kəndlərində də bez toxunurdu. Bu cəhətdən Samux mahali əhalisi xüsusi fərqlənirdi. Onlar əla xalçalar, ipək və yarımipak parçalar toxumaqla yanaşı, «calamaya» adlanan yüksək keyfiyyəti pambiq parça (zərif ağ) da istehsal edirdilər.³³

Əvvəller olduğu kimi, XIX əsrde də pambiq parça, xüsusiələ, onun qalın növü olan bez istehsalı Azərbaycanın hər yerində, həm şəhər karxanalarında, həm də kəndlərdə geniş yayılmışdır. Əksər bölgələrdə bezi qadınlar toxuyurdular. Onlar cecim və şal kimi, bezi də besit yer hanasında toxuyurdular. Bundan fərqli olaraq, bəzzazzlığın inkişaf etdiyi bir sira bölgələrdə bez xüsusi *culfə* dezgahında, «bəzzazz» və ya «culfə» adlanan peşəkar kişi toxucular terəfindən toxunurdu. Həm də bu halda bezin boyanıb şile və ya qədək halına salınması əməliyyati ilə bilavasitə bəzzazz özü deyil, «şiləç» adlanan peşəkar küp boyacıları məşğul olurdular.

Azərbaycanda tarixən pambiq parça, o cümlədən, bez istehsalının klassik vətoni Naxçıvan olmuşdur. Bölge öz üstünlüyünü uzun müddət qoruyub saxlaya bilmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın digər bölgələrində pambiq parça istehsalı tənəzzülə uğrayıb aradan çıxdı halda, Naxçıvanda bez toxuculuğu həm kustar senet, hem də ev peşəsi formasında hələ də davam etməkə idi. Maraqlı haldır ki, burada bez toxuculuğu təkcə şəhər və şəhər tipli qəsəbələrdə deyil, həm də kəndlərdə emtərə istehsalı səciyyəsi daşımaqla, satış məqsədi gündündür. XIX əsrin 80-ci illərinə aid bir mənbədə göstərilirdi ki, Naxçıvan qəzasının 3 mahalında o zaman bez istehsalı ilə məşğul olan kənd toxucularının sayı 910 nəfərə çatırdı. Bundan əlavə, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində də xeyli *culfə*, başqa sözlə, bez toxuyan (bəzzazz) cəmləşmişdi.³⁴ Bir qədər əvvəllerə aid başqa bir mənbənin yazdıqına görə, Çar Rusiyası Cənubi Qafqazı əla keçirib bu yerlərə sahib olan zaman Naxçıvan şəhərində 40 nəfər bəzzazz işleyirdi.³⁵ XIX əsrin 30-cu illərinə aid arxiv sənədində isə həmin dövrə Naxçıvan şəhərində, ümumiyyətlə, toxucuların sayıının 126 nəfər olduğu və Ordubadda çalışan 145 nəfər bəzzazzla birlikdə isə hər iki şəhərdə 271 nəfər *culfə* işlədiyi xəbər verilirdi.³⁶

XIX əsrin sonlarından bəhs edən başqa bir mənbənin yazdıqına görə, o zaman Ordubad şəhəlisinin yarısi toxucularından ibarət olub, İrəvan və digər quberniyaların əhalisini pambiq parça ilə temin edirdi.³⁷

XIX əsrin birinci yarısında pambiq parça, o cümlədən, bez və ağ parça istehsalı Azərbaycanın digər şəhərlərində (Gəncə, Şamaxı, Şuşa, Şəki, Quba, Dərbənd və b.) hələ qalmadı idi.

Şəhər bəzzazzxanalarında olduğu kimi, Bakının Əmircan, Bülbüle və Suraxanı kəndlərində də bezi kişilər,³⁸ həm də mütəhərrik *culfə* dezgahında toxuyurdular. Lakin pambiqçı çıyiddən təmizlənməsi, onun yay ilə atılıb *mahlid* halına salınması, *əli iyı* və ya *cahrə* vasitəsi ilə eyrilib-bükədərilmesi, hətta kələfənləb boyanması əməliyyatları ilə qadınlar məşğul olurdular.

Etnografik materiallardan məlum olduğu kimi, kənd bəzzazları pambıqın ciyidini ilə çi-xarib tomizleyirdilər. Bundan fərqli olaraq, bez istehsalı ilə daimi möşğul olan peşəkar şəhər karxanalarında pambıq ciyiddən təmizləmək üçün, adətən, «ciyriq» adlanan ciyidətmizləyen alətdən istifadə olunmuşdur.

1829-cu ilin məlumatına görə, Şuşa şəhərində 80 toxucu dəzgahı olan 28 bez karxanası fəaliyyət göstərirdi. İl ərzində hemin karxanalarda hər birinin uzunu 10 arşın, eni 7 gireh olan 8000 adad bez toxunurdu.³⁹

Hemin dövrde bez, alaca və digər pambıq parça növlərini toxumaq üçün Dərbənd şəhərində 115 culfa dəzgahı fəaliyyət göstərirdi. Burada toxunan bezin hər bir tikesinin uzunluğu 9-10 arşına qədər olurdu. Keyfiyyətindən asılı olaraq, onun hər bir topu (tikəsi) 2 manat 50 qə-pikdən 5 manatadakı müxtəlif qiymətlərə satılırdu.⁴⁰ Bu faktdan bir daha bəlli olur ki, o zaman bezin müxtəlif çeşidləri toxunulurmuş.

Quba qazası rəisinin 1841-ci il hesabında qəzada toxunan yun məmulatlari (xalça, palaz, məfrəs, xurcum, şal, corab və s.) ilə yanaşı, bir sıra pambıq parça növləri: bez, xasa (kisəyi) və qızıl boyalı şəhər boyaqxanalarında qırmızı rəngə boyadılan *bürmət* istehsalından bəhs olunur.⁴¹ Qeyd etmək lazımdır ki, bu fakt pambıq parçaların «xasa» və «bürmət» adlanan tipoloji növləri barədə XIX əsr mənbələrində təsadüf olunan ilk məlumat sayılır.

Hemin dövrde Şamaxı şəhərində fəaliyyət göstərən bez karxanalardan əlavə, bir sıra kəndlərdə pambıqdan tuman, köynək, örtük üçün bez və ya digər parçalar toxunulurdu.⁴² Mənbə müəllifinin yazdığını görə, Rusiyada kətan necədirse, burada da bez eləcə adı id.⁴³

XIX əsrin 30-cu illerində Şamaxı şəhərində ağ və qara rənglərdə olmaqla, iki cür bez toxunurdu. Ağ bezin hər bir tikesinin uzunu 12 arşın, eni 1,25 arşın, qara bezin isə uzunu 10 arşın, eni 3/4 arşın olurdu.⁴⁴ Burada bezdən əlavə, hər birinin uzunu 8 arşına çatan *yorğan üzü* də toxunurdu.⁴⁵ Şamaxının bez (culfa) dəzgahlarında hər birində 2 nefer işləməklə, gün ərzində 3 adad bez və ya yorğan üzü toxumاق olurdu.⁴⁶ Əmək məhsuldarlığının sacıyyəsi barədə aydın təsəvvür yaranan bu faktdan məlum olur ki, şəhər karxanalardakı bez dəzgahları mütəhərrik quruluşa, yeni təpkən vasitəsilə hərəkətə gotirilən nır-şəna sistemine malik olmuşdur.

V.Leqkobiton Şamaxı bezinin yuyulub temizlənməsi və ağardılması proseslerinin ətraflı təsviri-ni de vermişdir. Onun yazdırılmışa görə, bez toxunub qurtarandan sonra temiz suda diqqətlə yuyulub sixril, daha sonra ikili-birlər nisbətində götürülmüş əhəng və qalyədaşı məhlulunda qaynadılırdı. Hər birinin uzunu 10-12 arşın olan 10 top bezi 1 batman əhəng, yarım batman qalyədaşı sərf olunurdu. Ağardılmış bez yenidən temiz suda yuyulub qurudurdu.⁴⁷

Daxili tələbatla əlaqədər olaraq, bez istehsalı Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsində XIX əsrin ortalarında hələ də davam etdirilməkdə idi. Bölgədə həm yerli, həm də satınalınma pambıq mahlici işlənirdi. XIX əsrin 30-cu illerində Quba əyalətində daxili istehlak üçün hər il 2500 adad pambıq istehsal olunurdu.⁴⁸ Qurbanın bir çox kəndlərində bundan bez toxunurdu.⁴⁹

Yenə hemin dövrde Dərbənd əyaləti əhalisinin xeyli hissəsi ipək və bez istehsalı ilə məşğul olurdu.⁵⁰ Tekce Dərbənd şəhərində fəaliyyətdə olan 115 toxucu dəzgahında *bez*, alaca və digər pambıq parçalar toxunurdu.⁵¹

Xəzər vilayeti rəisinin 1841-ci ilə dair hesabında Şirvan, Talyış, Quba qəzalarının fərdi kəndli təsərrüfatlarında becerilən pambıq məhsulunun bir hissəsinin ev meşətində istifadə edilməsi, yerdə qalan hissəsinin isə yerli bez istehsalına sərf olunması, yaxud xarici ölkələrə ixrac edilmək üçün satış bazarlarına çıxarılmış barədə məlumat verilirdi.⁵² Bakı qəza rəisinin 1842-ci ilə dair hesabında isə Abseronda məhdud miqdarda becerilən pambıqın bir hissəsindən bez toxunduğu, qalan qışminin isə satış məqsədi ilə Quba əyalətinə göndərildiyi xəber verilir.⁵³

Yerli xammal əsasında işləyən pambıq parça müəssisələrinde ən çox *bez* toxunurdu. XIX əsrə aid rəsmi sənəd və ədəbiyyatlıarda onlar, adətən, *karxana*, yaxud «bez karxanası» kimi təqdim olunurdu. O dövrün arxiv materiallarında 1843-cü ilde Şirvanda 35, Dərbənddə isə 10 bez karxanasının fəaliyyət göstərdiyi xəber verilirdi.⁵⁴ XIX əsrin ortalarında Gəncə şəhərindəki bez karxanalarda təkcə *calamaya*, yəni nazik ağ toxunuy 30 dəzgah fəaliyyət göstərirdi.⁵⁵

Faktlardan göründüyü kimi, Rusiya tərəfindən işğal olunandan xeyli sonra da Azərbaycanın ənənəvi pambıq parça istehsalı davam etdirilməkdə idi. Lakin xaricdən ixrac olunan və ucuz başa gələn manufakturnı rəqabəti nəticəsində yerli bəzzazxanalar tədricən tənzəzzülə doğru gedirdi.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın ənənəvi pambıq parçalarının ən geniş yayılmış kütləvi növü olan bezi hər bir ailədə evdə qadınlar *yer hanası*, yaxud *culfə* dəzgahında toxuyub ailənin daxili istehlakına sərf edirdi. Bundan oləvə, bez ham də şəhərlərə cəmləmiş xüsusi karxanalarda «bəzzaz» adlanan peşəkar ustalar tərəfindən toxunurdu. Karxana bezi mütəhərrik cultfa dəzgahında toxundugundan, keyfiyyət etibarı ilə yer hanasında toxunan ev behindən üstün tutulurdu.

Bez toxumaq üçün pambıq, ilk növbədə el ilə, yaxud «ciyriq» adlanan xüsusi ciyid çıxaran alet vasitəsilə ciyiddən təmizlənib mahlic halına salınırdı. Naxçıvan bölgəsində isə gec açılmış pambıq qozaları *çalxov* vasitəsilə gerzəkden təmizlənirdi. Bundan sonra *el iyı* və ya *cəhrə* vasitəsilə mahlicdən sap və ya iplik əyrilirdi. Çox vaxt sap öz təbii rəngində, bezen isə qara, qızırızı və ya qırmızı rəngə boyanılandan sonra toxunurdu.

Adətən, «ərənnüma» qaydada toxunan bezin hər topu çox vaxt 8 və ya 10 arşın, bezen isə 12 arşına çatırıldı. Bezin eni, adətən, 1 arşın, yaxud ondan 1 çərək az və ya çox toxunurdu.

Bez mahlicin öz təbii rəngində toxunduqda o, əhəng və qalyədaşı məhlulu vasitəsilə bir dəfə ağırdırıldı. *Ağartma* emalıyyatı bezi keyfiyyətinə və zahirin görkəmənə təsir göstərməklə yanaşı, hem də boyanan zaman rəngi yaxşı götürməsinə kömək edirdi.

Bezin əriş və argıcı bəzən toxunmadan əvvəl müxtəlif rənglər boyanırdu. Bu səbəbdən də *boyali sapdan* müxtəlif çeşidə *zolaqlı*, yaxud *xanali* pambıq parçalar toxunurdu. Buna müvafiq olaraq, zolaqlı toxunmuş bez «*təfsilə*», onun xanəli bəzəyə malik olan və ədədi qaydada toxunan növü isə «*çadraşan*», yaxud «*codanə*» adlanır. Yerli bez istehsalı aradan çıxandan sonra onun aşağı növü sayılan və ədədi qaydada toxunan codana hem də *çadra* kimi istifadə olunmuşdur.

Təfsilə toxumاق üçün əriş düzümnü əmələ getirin sapların rəng çaları hər dəfə müəyyən saydan sonra növbəli suradə aləyişlik edilirdi. Bunun sayəsində parça toxunduqca onun üzərində uzun zolaqlar əmələ gelirdi. Parçanın zolaqlarını köndələn şəkildə salmaq lazımlı dəkədə isə əriş düzümü eyni rəngdə sabit saxlanılır, onların arasından keçirilən müxtəlif rəngli arğac sapları müəyyən saydan sonra dəyişdirilirdi.

Pambıq parçada bəzək zolaqlarının enli və ya dar salınması, yaxud bir-birini əvəzləməsi əriş düzümdə, yaxud arğac keçirmələrində eyni rəngli sapların miqdarını dəyişdirmək yolu ilə tənzimlənirdi.

Təfsilənin bəzək zolaqları, bəzən müxtəlif rəngli arğac saplarını eyni qaydada əvəzləmə yolu ilə əmələ getirilirdi. Təfsilənin bu çeşidi «*miləmil*» adlanır.

Keçmiş məişətdə miləmil təfsilə ən çox yorğan, döşək, mütəkkə, niimdər üçün mitil və ya üzlük məqsədi ilə işlənirdi. Bəzən onu qadın geyim tiplərində astar çəkmək məqsədi ilə istifadə edirdilər.

Miləmil toxunuşlu təfsilə Orta Asiya xalqları arasında «*süzeni*» adı ilə geniş yayılmışdı. Həm də təfsilədən fərqli olaraq, süzeni təkcə pambıqdan deyil, ipakdan da toxunulurdu.

Çadraşan təfsilədən fərqli olaraq, sahmatsayağı xanəli toxunurdu. Bunun üçün toxuma prosesində həm əriş düzümü, həm də arğac keçirmələri müxtəlif rəngli sapların köməyi ilə müəyyən saydan sonra aləyişlik edilirdi. Xanelərin ölçülərinin böyük və ya kiçik olması müxtəlif rəngli arğac saplarının müəyyən saydan sonra aləyişlik edilməsi, başqa sözlə, onların sayının azaldılıb artırmaları yolu ilə təmin edilirdi.

Çadraşan, əsasən, *çadra* (*çarşab*) məqsədi ilə istifadə olunmaqdən əlavə, həm də *boxça*, *fıtə*, bəzən *qəfə* kimi də işlənirdi. Elə bu səbəbdən *çadraşan* ədədi qaydada toxunub satılır, o. d. Məməlütün növbündən, başqa sözlə, hansı məqsədle istifadə edilməsindən asılı olaraq, o, müxtəlif ölçülərdə toxunurdu.

Keçmiş məişətdə istifadə olunan yerli qumaşlar arasında *miqal* və çit mühüm yer tutmuşdur.

Mitqal. Əslî ərəbcədən olan «mitqal» sözünün Azərbaycan etnoqrafik mühitinə nə vaxt düşməsi daqiq bəlli olmasa da, orta əsr mənbələri onun bu ad altında istehsalının Azərbaycanın başlıca toxuculuq mərkəzlərində geniş yayıldığını göstərir.

Azərbaycanın ənənəvi pambıq parça növləri arasında *mitqal* xüsusi yer tutmuşdur. Nazik, həm də çox six toxunmuş pambıq parça növü olmaq etibarı ilə mitqal bezdən xeyli fərqlənirdi. Bu səbəbdən də, o, çox və yüksək qiyamətləndirildi. *Mitqal*, əsasən, alt palṭaların tikilimsinə sərf olunurdu. Lakin ondan çox vaxt basmaqəlib üsulu ilə *çit və qələmkar* parçalar hazırlamaq üçün xammal kimi istifadə olunurdu. Məsələ bu səbəbdən de bilavasito təbii halında möisətdə az işlənən mitqal basma, yaxud qəlemlərlə məməlumatların hazırlanmasına sərf olunduğundan xalq arasında o, çox vaxt «xam mitqal» adlanır.

Pambıq sapının on nazik növündən *tənzif*, onun ikiqat və ya üçəm bükədərilmiş növündən isə *calamaya* (nazik ağı) istehsal olunurdu. *Calamaya* six toxunmuş pambıq parça növü olub, ən çox Gəncədə toxunmuşdur.

Codana. Bezin nisbətən yoğun sapdan toxunmuş qaba növü «codana» adlanır. Adətən, codana özünün tabii rəngində az istifadə olunurdu. Codanani çox vaxt *mavi* (göy) rəngə boyamaqla, ondan *çadra* hasil olunurdu. Bu səbəbdən də codana çox vaxt ədədi qaydada, başqa sözlə, çadra ölçüsündə (2x1,5 arşın) toxunurdu.

Xalis pambıq mahlincində toxunan qurşaklarla yanaşı, XIX əsrin əvvəllərində şəhər karxanalarında ipək və pambıq qatışı ilə bir sira parça növləri: *kəsənfə*, *namazı*, *tətinlik*, *alaca* və s. toxunduğu ədəbiyyat materiallarından aydın görünür.⁵⁶

Diger ənənəvi parça növləri (yun, ipək, kətan) kimi, pambıq parçalar da toxunub hazır olandan sonra bir sira texnoloji əməliyyatlardan (yuyulub təmizlənmə, ağardılma, bişirilib sixlaşdırılma və s.) keçirid. Bundan əlavə, hazır pambıq parçaların böyük qismi, habelə boyama, yaxud basma-qəlib üsulu ilə naxışlanıb bəzəklə hala salınır, bələliklə də dekorativ-tətbiqi sonət məhsuluna çevrilirdi.

Bunların arasında *boyag* məməlumatı (*şilə*, *qədək*) xüsusi yer tuturdu. Pambıq parçaların naxışlanması bəzədilməsi ilə xüsusi karxanalarda, həm də peşəkar boyaqçı və qəlibkeş ustalar məşğul olurdular. Bu məməlumat növlərinin hər birinin özünəməxsus bəzək texnologiyası təşəkkül tapmışdır.

Pambıq parça məməlumatının bezi növlərinin bəzədilib naxışlanmasında isə həm boyama, həm də basmaqəlib (basmanaxış) üsullarından müştərek istifadə olunmuşdur.

Etnoqrafik materialları ədəbiyyat məlumatları ilə tutuşturduğda məlum olur ki, XIX əsrdək gəlib çatmış ənənəvi pambıq parçaları (*bez*, *codana*, *calamaya*, *mitqal*, *ağ*) ən çox boyama, qışın isə basmaqəlib üsulları ilə bəzədilmişdir. Boyaq üsulu ilə bezdən *şilə*, *qədək*, bezin qaba (*cod*) növü olan codanadan isə çadra hazırlanır. «*Calamaya*» və ya «humayın ağı» adlanan zərif ağdan basmaqəlib üsulu ilə *çit* hazırlanır.

Azərbaycan əhalisinin kasib zümrələrinin möisətdə boyama üsulu ilə ağ bezdən hazırlanan *şilə* və *qədək* o dərəcədə mühüm yer tutmuşdur ki, ilk baxışda elə görünürdü ki, sanki burada yəhəz boyaq materialı məqsədi ilə kasıblar üçün toxunulurmuş.

Ağardılmış bezi qurşu rəngə boyamaqla, ondan *şilə*, mavi (göy) rəngə boyadıqda isə *qədək* əldə edilirdi. Adlanın etimoloji mənası Azərbaycan dilinin leksik materialı ilə o qədər de səsleşməyən bu pambıq parça növləri⁵⁷ XIX əsrə Azərbaycan əhalisinin müxtəlif sosial zümrələrinin geyim mədəniyyəti və möisətdə hələ də mühüm yer tutmaqdır idi. *Şilə*dən bir sira qadın geyimləri tikiləməkdən əlavə, həm də balıncı və mütekkə üzü, taxça və camaxatan pərdəsi düzəldilir, habelə ondan boxçşa və hamam fitisi kimi da istifadə olunurdu.

Kəçmişdə qədəkən ən çox köynək, bulaş, kişi arxalığı tikilərmiş. Bu mənada qədək bir növ kasib libası, abır palṭalar üçün on münasib və sərfəli parça materialı sayılırmış. Bununla belə, rəqabətinə dözməyib XIX əsrin ikinci yarısından etibarən tənəzzülə uğramağa başlamışdır. Burunla əlaqədar olaraq, yerli bezdən hazırlanın *şilə* və *qədək* istehsalı da aradan çıxmışdır.

Ucuz fabrik parçalarının idxlə neticəsində tənəzzülə uğrayan bezdən fərqli olaraq, cədəna daha möhkəm və davamlı olması səbəbindən xeyli müddət özünü istehsal əhəmiyyətini qoruyub saxlamış və kənardan idxlə olunan ucuz manufaktura ağının rəqabətinə döza bilmədir. Codanın möhkəmliyini temin etmək üçün, adətən, onun uzatma və atmacı nisbətən yəğun əyirləmdən əlavə, həm də möhkəm bükədərlirdi.⁵⁸

Pambıq parçalarla, xüsusiilə də zərif toxunuşlu *ağ* (humayun ağı) və basma üsulu ilə ondan hazırlanın *çit* parçalarla əhalinin varlı təbəqələrinin də möisət və geyim tələbələri böyük idi. Ona görə də pambıq parçalarla əhalinin müxtəlif zümrələrinin geyim və möisət tələbətini bütün orta əsrlər boyu dəyişmiş olaraq qalmışdır. Bütün bu amillar Azərbaycanda pambıq bitkisinin becərilməsini və ondan müxtəlif növ qumaş parçalar toxunmasını zaruri etmişdir.

Lakin XIX əsrin sonlarına doğru nəinki yerli pambıq parçalar, habelə ipək qatışı ilə toxunxanın ənənəvi qumaşlar tənəzzülə uğrayıb aradan çıxmışdır. Əvvəlcə İngilterədən, sonralar isə Mərkəzi Rusiyadan idxlə olunan yüksək keyfiyyətli fabrik parçaları ucuz başa gəlmələri səbəbindən tədricən yerli pambıq parça istehsalını sixışdırıb aradan çıxmışdır.⁵⁹ A.S.Piraloğlu yazdıqına görə, bunun üçün, yeni yerli pambıq parçaların istehsalının aradan çıxmamasına yarım əsredək vaxt gərek olmuşdur. Kustar pambıq parça istehsalı ilə bərabər, pambıq bitkisinin becərilməsi də aradan çıxmaga başlamışdır.⁶⁰

İpək parçalar. Azərbaycanın ənənəvi ipək parçaları *keci* və *xam ipək* telindən toxunmaqla, tarixən iki tipoloji növdə istehsal olunur. Buna müvafiq olaraq, burada ipək emalının texnoloji cəhətdən bir-birindən fərqlənen *ayırmə* və *sarma* olmaqla, iki başlıca forması təşəkkül tapmışdır. Bu səbəbdən də Azərbaycanda tarixən istehsal texnikası və inkişaf seviyyəsi cəhətdən bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənən *keci* (cecim) və *xam ipək* toxuculuğu təşəkkül tapmışdır. Ənənəvi ipək toxuculuğunun bu formalarının hər birinə xas olan fərqli texnoloji xüsusiyyətlər istehsal proseslərinin hər bir mərhələsində: baramanın açılması, ipək tellərinin ilk emalı, xam ipəyin bişirilməsi, cille və arı ipəyinin hazırlanması, toxuma texnologiyası, boyama və naxışsalma üsul və vasitələrindən aydın nəzərə çarpıldı.

Keci (cecim) məmələti. Şəhər şərbafxanaları ilə üzvi surtdə bağlı olan və mütəhərrik toxucu dəzgahlarında istehsal olunan, həm də kişi məşğulliyəti kimi təşəkkül tapmış *xam ipək* toxuculuğundan fərqli olaraq, keci (cecim) məmələti kümər qadınlar tərəfindən, basit quruşlu toxuma dəzgahlarında, əsasən *de yer hanasında* toxunmuşdur. Kəçmişdə keci məmələti istehsalı baramaçılığın inkişaf etdiyi kümərdə kəndlərə dənən geniş yayılmışdır.

Sarma üsulu ilə hasil olunan *xam ipək* telindən fərqli olaraq, keci sap hazırlamaq üçün barama əvvəlcə kül və sabun məhlulunda bişirilib *pilə* halına salınır. *Pilə* həm salamat, həm də «çıqıdaş» baramadan bişirilib hazırlanır. Lakin əməli işdə saf barama, əsasən, xam ipək istehsalına serf olunduğundan *pilə* ən çox çıxdaş (*topمال*, *çatal*, *kənsarıq*, *kəpənakələmisi* və s.) baramadan hazırlanır.

Pile («bisişirilib») hərəkətən sonra evdar qadınlar *əl iyı* (teşı, ayircək, tağlaq, diyir, fırlağın) vasitəsilə onu ayırıb keci sap halına salardılar. Bəzən keci sap şərbaflar arasında «dövr» adlanan böyük çarxlı *cəhrə* vasitəsi ilə əyirləb bükədərlərmişdir. Lakin əmək məhsuldarlığının yüksək olmasına baxmayaq, əməli işdə cəhrəyə nisbətən daha zərif keci sap əyirməyə imkan verən el iyinə üstünlük verilirdi.

Məlum olduğu kimi, əl iyı (teşı) üzərinə dolanıb dükən halına salınmış keci teli mafraq olurdu. Ona görə də onu bir neçə qatdan ibarət olmaqla, eşmə yolu ilə bükədər və bələliklə toxuma və ya tikmə əməliyyatı üçün yaralar olan müvafiq yoğunluqda *sap* halına salırdılar.

Bunun üçün üzərinə keci teli sarılmış bir neçə ədəd əl iyini qazan, ələk və ya xəlbirə qızılı hərəsindən bir tel götürməklə, əvvəlcə onları açıb *yumaq* halına salır, sonra da ikiqat, üçəm və ya dördəqat olmaqla, başqa bir boş teşı, yaxud *cəhrə* vasitəsilə eşib bükədərlər. Sənət dili ilə bu əməliyyat «tovlama» və ya «dov verme» adlanır.

Keci sapı teşı vasitəsilə tovlayıb bükədərmək üçün kümərdə əyirmə prosesində olduğu kimi, baş və şəhadət barmağının köməyi ilə teşinin başını burub buraxmaqla, onu havada fırla-

dirdi. Bu halda teşinın başına bənd edilmiş keci sapın sol ələ tutulan hissəsi burulub eşilir və bir-birinə sarılmışdır, daha möhkəm sapa çevrilirdi. Beləliklə, cecim məmələti toxumaq üçün zəruri olan lazımi yoğunluqda keci sap hasıl olunurdu.

Keci sap təkər pilədən əyirmə üsulu ilə deyil, islaq baramadan sarıma yolu ilə də hasıl olundur. Keci sap hazırlamaq üçün qazana tökülmüş barama tam bişirilmeyib, sadecə isti su da isladılma yolu ilə yaşışan möhəllulandan təmizlənilir. Sonra islaq baramaldan 3-4 ədədini təlçəkən ilə döyəcəyib, hərəsindən bir tel ayır və uclarını birləşdirərkən əl iyi (teşı) üzərinə səriyirdilər. Teşı sağ ələdə fırladıldığca baramaların «şərt» adlanan baş təli açılıb sapa çevrilir və teşı üzərinə sarınlırdı. Barama üzərindəki 36 m-e qədər uzunluğu olan ipak telinin saf hissəsi açılıb tükənənə qədər sarıma prosesi davam etdirilirdi. Baramalardan hansının baş teli tez tükənərdi, digər xam baramanın baş teli tapır və sarınlıqda olan tellərə «qat» veririldi. Əsas diqqət ona yetirilirdi ki, sarğı gedən ipak tellərinin sayı azalmayıb sabit qalsın. Əks təqdirdə, sarq ipayının teli gah nazik, gah da yoğun düşməklə, xam keci qeyri-bərabər yoğunda hasılı gəlirdi. Bu isə sarıq telinin mafraqlaşmasına səbəb olmaqla, həm də toxuma prosesində parçanın keyfiyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Sarıma yolu ilə xam ipak teli hasıl etməyin bu bəsit üsulu Qarabağ kündərləri arasında yaxın keçmişək qalmadı idi.⁶¹

Xam ipak teli əldə etməyin digər sadə bəri üsulu da hər iki başı aypara formasında yonulub çökək hala salınmış sarğı lövhə vasitəsi ilə sarıma əsəru olmuşdur. Bu məqsədə, isti suda isladılıb yaşışdan təmizlənmiş 3-4 ədəd baramanın hər birinin baş teli tapıb birlikdə sarğı lövhəcisinin deşiyindən keçirəndən sonra telləri dərtib uzadır və lövhəcik üzərinə səriyirdilər. Sarıma prosesi bu qayda ilə davam etdirildikcə baramadan çöztülüb tükənmiş tellər yenisi ilə avaz olunurdu. Bu üsul ilə hazırlanmış xam ipak telindən müxtəlif növ zərif ipak parçalar, o cümləndən, *çarsab*, *yorğan* və *döşək* üzü toxunurdu.⁶²

Keci sapdan qadınlar evdə *hanya* qurub müxtəlif növ ipak məmələti toxuyardılar. Dik hanadan fərqli olaraq, yer hanasının «uzatma» adlanan əriş tellərini lazımi qədər uzatmaq olurdu. Ona görə də keci məmələti müxtəlif ölçülərdə toxuna bilirdi. Bununla belə o, hüdudsuz deyildi. Bir qayda olaraq, yer hanasında toxunan məmələtlərin, o cümlədən, keci parçaların uzunluq ölçüsü hananın əriş uzatmalarının iki mislinə bərabər olurdu. Əgər yer hanası 5 arşın məsafədə qurulardısa, onda toxunmuş parçanın boyu 10 arşın almındı. Əgər yer hanasında əriş tayları 6 arşın məsafədə qurulardısa, belə həlada parça 12 arşın uzununda toxunmuş olurdu. Bu ölçülər isə keci parçadan hazırlanacaq məmələtin boyuna müvafiq gelirdi. Elə bu səbəbdən də keci parçalar, adətən, əddi qaydada, həm də bu və ya digər məmələt növünün ölçüsünə, başqa sözlə, onun biçilib tikişinə kifayət edəcək müvafiq ölçüdə toxunurdu. Ona görə də cecim toxunuşu keci parçalar çox vaxt bu və ya digər geyim növünün («şalvar», «köynək», «çuxa», «çarsab», «qurşaq» və s.) yaxud möisət vasitəsinin («yorğan üzü», «döşək üzü», «mütəkkə üzü» və s.) adını daşıyırı.

Keci sapdan toxunmuş geniş çeşiddə ipak məmələti arasında *cecim*, *tətinlik*, *xasqırmızı*, *aloşa*, *alaca*, habelə geyim adları ilə bəlli olan *çuxa*, *şalvar*, *köynək* və s. mühüm yer tuturdu.

Keçmiş möisətdə keci məmələtin tipoloji növləri arasında cecimə tələbat xüsusiyyətən böyük idi. Şəhər və kənd evlərində döşəmə üzərinə sərilmüş *dördəşyi*, *nimdər*, *mütəkkə*, *ba-xarıbaşı*, *gərdək*, *canamaz*, *boxça*, *süfrə* və s. məqsədlərlə ən münasib və sərfli parça materialı keci sapdan toxunmuş cecim sayılırdı. Bularlardan əlavə, *heybə*, *yəhərgaş*, *lədi*, *çul*, *gərək torbası*, *düz torbası* və s. kimi zəruri möisət lavazimatı cecimden düzəldilirdi. Bütün bunu-larla yanşı, sarıma əsəru ilə əldə olunmuş xam ipak telindən yer hanasında toxunmuş cecim təkili parçalar keçmiş möisətdə *cah-cələl*, *qiymati* və müxəlləfati sayılırdı.⁶³ Keci sapdan toxunmuş məmələtlər, hər seydon önce, özünün yüksək keyfiyyəti, yumşaq, möhkəm və davam-dugundan keçmiş ev möisətdən yarım esrə qədər işlənirdi.⁶⁴ Bundan əlavə, al-əlvən boyanmış keci saplarının köməyi ilə müxtəlif nəşşəli cecimlər toxumaq olurdu.

«Qafqaz» qəzetiñin yazdıguna görə, cecim istehsalında Şuşa qəzasının Lənbəran və Ağcabədi kəndləri xüsusiylə ferqlənirdi.⁶⁵ Burada ondan yorğan-döşək üzü kimi istifadə olunduğu xəber verən mənbənin yazdığına görə, bu kəndlərin əhalisi cecimi, əsasən, öz ailələrinin ethiyatını ödəmək məqsədilə toxuyur və çox nadir haldə satışa çıxarırlırdı.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, satlıq cecim istehsalının artığı müşahidə olunur. Bunun nəticəsində də üfüqi cecim dəzgahının quruluşunda bəzi dəyişiklik baş verdiyi nəzərə çarpır. Müteherrik şərafat dəzgahlarına xas olan *şana*, *nira* və *dəftin* üfüqi cecim hanasına da tətbiq olunmağa başlamışdır. Bunun sayəsində yer hanasında toxuma prosesi sürətlənmiş və beləliklə də cecim istehsalında əmək məhsuldarlığının artmasına şərait yaranmışdır.

Cecim tipli parçalar *saya* və *bəzəkli* olmaqla, iki kür toxunur və iki qrupa bölünürdü. *Saya* (bəzəksiz) cecim, adətən, tek qadın toxuyurdu. Lakin mürəkkəb naxışlı ornamental cecim növlərinin istehsalında toxucunun yanında ipak tellərini aralayan daha bir nəfər «yançı» adlanan kəməkçi işləyirdi.⁶⁷

Cecim istehsalında istifadə olunan *dəzgah* tipoloji cəhətdən ev toxuculuğunun digər sahələrində işlənən *saquli* və *üfüqi* dəzgahlarla oxşarlıq təşkil edirdi. Digər parça (şal, kətan, bez) növləri kimi, cecim toxunuşlu parçalar da ən çox üfüqi əriş (uzatma) düzünmə malik yer hanasında toxunurdu. Bununla belə, ədəbiyyat məlumatlarından aydın olur ki, *saquli* əriş düzünmə malik *dik han* vasitəsilə cecim toxuculuğu da mövcud olmuş və XIX əsrin sonlarında Şamaxı və Göyçay qəzələrinin Kürətrafi kəndlərində toxucu dəzgahının bu tipinə, nagah halda olsa, hələ də təsadüf edilirdi.⁶⁸

Keci məmələti istehsalının bu arxaik formasında tətbiq olunan dik han tipoloji cəhətdən xalça hanası ilə, demək olar ki, eyni idi.⁶⁹ *Saquli* quruluşa malik cecim hanası bir qədər ensiz qurulması və qollarının nisbətən yüngül və nazik olması ilə böyük qolu, ağır xalça hanasından seçilirdi.

Keçmişdə qadınların böyük ilham və məhəbbətlə toxuduqları alabəzək cecimlər də xalça kimi, hər bir ailinən iqtisadi tavanasının göstəricisi sayılırdı.

Cecim naxışları çox vaxt həndəsi səciyyə daşımaqla, köndəلن, qismən də uzun zolaqlardan ibarət olurdu. Cecim naxışlarının tipik növü olan alabəzək dar və ya enli, yaxud bunların müxtəlif sayaqla bir-birini əvəzləyib qovuşmasından ibarət tərtiblənirdi. Bunun üçün, əsasən, əriş düzünmə zamanı müxtəlif ranglı sapların alabəzək tərtibatından istifadə olunurdu. Bununla yanaşı, cecim toxuculuğunda nəbati məzmunlu digər naxış-bezək nümunələrinə da təsadüf olunurdu. Belə olan halda alabəzək zolaqlar cecim üçün fərqli təşkil edir, ara ipayı (atma) vasitəsilə emələ getirilən nəbati məzmunlu ornamental rəsmlər isə parça məmələtin naxış xüsusiyyətini və çeşni əlamətini qabarıq surətdə təzahür etdirirdi. Məhz bu səbəbdən cecim çeşniliyi zolaqların səciyyəsindən görə deyil, məhz həmin ornamental bəzəklərə görə «dirnaqlı», «gül yarpağı», «qönçəli», «butalı», «badamlı», «tovuz» və s. adlarla ferqləndirilirdi.

Cecim məmələti təkcə bəzək-naxış xüsusiyyətlərinə görə deyil, habelə istehsal texnologiyası baxımından da bir-birindən seçilir. Belə ki, cecimlərin bir qismi «ikiüzlü», müyəyyən hissəsi isə «birüzlü» toxunurdu. Bu da onların istifadə olunma məqsədlərindən irəli gelirdi. İkiüzlü toxunun cecimlər elə arasında «həmyan» adlanıb, dəha keyfiyyəti olur və yüksək qiymətləndirilirdi. Onun istehsalına xeyli artıq xammal və əmək sərf olunurdu. Bəzək tərtibatı baxımından ikiüzlü («həmyan») cecimin müxtəlif çeşniləri: «tovuz», «malikəli», «alaköynək», «belibağlı», «obagəzər» və s. mövcud olmuşdur.⁷⁰

Keçmişdə zolaqlı həmyan ən çox Şuşa qəzasının Lənbəran kəndində istehsal olunarmış. Zolaqlı cecimlərin «obagəzər» adlanan digər növü isə yenə də həmin qəzanın Ağcabədi və Xəl-fərəddin kəndlərində toxunarmış.⁷¹

«Köynək» və ya «alaköynək» adlanan cecim növü həmyanla eyni ölçülərdə, yəni 8 gireh enində və 12 xan arşını uzununda toxunurdu.⁷²

Şalvar, arxalıq, çuxa tikmək üçün nəzərdə tutulan eyniadlı keci parçalar, həmçinin, həm-yansayağı ikiüzlü, lakin yekrəng toxunarmış.

Bunlardan fırqlı olaraq, «yorğan» və ya «döşöküzü» (eni yarım arşın, uzunu 6 xan arşını) həm bışmə kecidən, həm də sarıma xam ipəkdən, bəzən isə bunların hər ikisinin qatışığından toxunurdu. Belə haldə, adətən, əriş (uzatma) tayları xam ipək telindən, ara ipəyi isə keci sapdan ibarət olurdu.

Bazək tərtibatına görə döşöküzü «gül yarpağı» və «dırnaqlı» adlanmaqla, iki çeşidde toxunur. Döşöküzü xam ipək qatışığı ilə toxunduqda «çarqat», yəni dörd qat adlanırdı. Onun əriş uzatmaları bir qayda olaraq, dörd qatdan ibarət bükədərilirdi.

Bəzəkli cecimlərdən fırqlı olaraq, «saya» adlanan naxışsız döşöküzü «ağyerli» və «ağəbirlı» olmaqla, iki çeşidde toxunurdu.⁷³

Birzülü toxunan cecimlərin tipik nümunəsi «saya» adlanan keci parça növü, adətən, yekrəng, həm də nazik və bəzəksiz toxunurdu. Az döziümlü və mafraq olan saya cecimin istehsalına qismən as material (keci sap, boyaq) sərf olunduğundan o, nisbətən ucuz başa gəlir və aşağı qiymətləndirilirdi.

Xam ipək məməlati. Yazılı mənbələr orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində istehsal olunmuş ipək parçaların bir qrupunun adını zəmanəmizə çatdırılmışdır. Onların bir qismi (*siglatun, xitai*) gəlmə mənşeyə malik olub, Azərbaycanda hələ monqol işğallarından xeyli əvvəller istehsal olunmağa başlamışdır.

Azərbaycanda baramaçlıq məşgiliyyəti və bu zəmin əsasında ipək istehsalının hələ erkən orta əsrlərdə geniş yayıldığı nəzərə alınarsa, onda burada ipək parçaların zəngin çeşidlərinin mövcud olduğunu söyləmek olar. Lakin həmin dövrə dair yazılı məməxəzlerin qılıqlı və mövcud mənbələrdə ümumən toxuculuq sənətinə, o cümlədən də ipək toxuma istehsalına dair məlumatların kasad olması səbəbindən yerli ipək parçaların növləri, eləcə də onların adları barədə müfəssəl məlumat azdır. Azərbaycandan bəhs edən erkən orta əsr ərəb, fars, erməni mənbələri burada ipək, o cümlədən, xam ipək məhsulunun bolluğu və ipək parçalar toxunduğu barədə konkretlikdən çox uzaq olan ümumi məlumat verməkdən irəli getmir.

Erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda xam ipəkden toxunma zərif parça növləri barədə məlumatın məhdud olmasının bir səbəbi də əhalinin böyük əksəriyyətinin meişətindən ev istehsalı olan keci parçaların üstün yer tutması ilə izah olunur. Baramadan keci sap hazırlamağı və ondan cecim tipli parçalar toxumağı, demək olar ki, hamı bacarırdı. Kütüvli istehsal səciyyəsi daşıyan keci parçaları əldə etmək hamıya müyəssər olduğu halda, xam ipəkdən karxana şəraitində, mütəhərrik toxucu dəzgahlarında hazırlanmış yüksək keyfiyyətli, zərif ipək parçaların başlıca müştərisi cəmiyyətin azlıq teşkil eden yuxarı zümrələri idi. Başqa sözələ, yüksək keyfiyyətli ipək parçalar məhdud daxili bazara malik olmaga, əsasən, ixrac üçün istehsal olunmuşdur.

İnkışaf etmiş feodalizm dövründə Azərbaycanın xam ipək parçalarına həm daxili, həm də xarici bazarda təlabat artlığından onların zəngin çeşidi və tipoloji növləri yaranmışdır. Orta əsr mənbələri Azərbaycan şəhərlərində istehsal olunmuş ipək parçaların xeyli qisminin adlanrı dövrümüzə çatdırılmışdır.

Bədii-texniki xüsusiyyətlərinə görə, Azərbaycanın kustar ipək parçaları istehsal texnikası baxımında, güləbətin və *tafta* toxunuşlu olmaqla, iki qrupa bölünür.

Güləbətin parçaları. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində qızıl və gümüş telləri sarılmış güləbətin sapla çox geniş çeşidde qiymətli ipək parçalar toxunmuşdur. Yazılı mənbələrdə müxtəlif adlarla təqdim edilən *zərbaf* (parça), *xərzara*, *diba*, *kimxa* (kəmxa), *kitayı* (xətayı) və b. güləbətin parçaları bu qəbildən idi.⁷⁴

Tafta toxunuşlu adı ipək parçalarından fırqlı olaraq, güləbətin parçaların toxuma texnologiyası hədə mürəkkəb olmuşdur. Bu mənədə güləbətin parçaların istehsalına xeyli gec, erkən orta əsrlərin sonu və inkışaf etmiş feodalizm dövrünün əvvəllərində başlangıçı güman edilir. Bunu üçün sosial-iqtisadi zəmin məhz bu dövrə yaranmışdır. Feodallaşma prosesi gücləndikcə, cəmiyyətin yuxarı təbəqələrinin yüksək geyim debləri və tentənəli meişət şəraiti «güləbətin» ilə toxunmuş al-əlvən naxışı, yüksək bədii keyfiyyətə malik parçalar tələb edirdi. Şəhər əhalisinin, ilk növbədə onun ali zümrələrinin küber məişət tələbləri artdıqca güləbətin parçala-

rın çeşidləri çıxalı, toxuma texnologiyası təkmilləşirdi. Güləbətin parçaların toxuma texniki-sında qızıldan çəkilmiş, yaxud qızıl suyunu tutulmuş zərif metal tellər başlıca yer tutduğundan çox vaxt bu qəbilden olan digər ipək parçaların (*diba*, *parça*, *kumxa*, *xara*, *xərxara*, *xitayı* və s.) hamisi ümumi bir ad altında «zərbaf» adlanırdı.

Orta əsrlərde Azərbaycan şəhərlərində güləbətin sap istehsalı ilə xüsusi məşğul olan və «şirmakeş» adlanan peşəkar ustalar çalışırı. Zərbaf karxanalarını güləbətin sapla onlar təmin edirdilər. Bəzən isə zərbafxanaların özündə çalışan sirmakeşlər güləbətin hazırlayırdılar.

Rusilli mənbələrdə zərbaf bəzən «parça» adı ilə de təqdim olunmuşdur.⁷⁵ Bu haldə zərbaf, o cümlədən, digər güləbətin toxunuşlu parçalar əddə qaydada, standart ölçülərdə istehsal olunub satışı çıxarıldı. Həttə yazılı mənbələrdən digər ipək parçaların, məsələn, atlat, məxmər, darayı və s. bəzən güləbətin qatışığı ilə toxunduğu malum olur.⁷⁶

Zərbaf, yəni güləbətin toxunuşlu parçaların növündən asılı olaraq, onların tərkibində qızıl və gümüşün miqdərini fırqlı olurdu. Yazılı mənbələrdə onun orta növünün tərkibində qızıl teliniñ miqdari 5, yuxarı növündə 10, əla növündə 15 faiz təşkil etdiyi xəber verilir.⁷⁷ Bu sabəbdən də güləbətinin əla növü ilə toxunmuş zərbaf çox yüksək qiymətləndirilməklə, hökmədar, xan, bay, sultan saraylarının qapı, pəncəre və divarlarının bezoxdılmasında istifadə olunurdu. Ondan habelə öpək, külək, arxalıq (qasfan), küləcə, xələt və digər yaraşlıqlı geyimlər tikilirdi.

XVII-XVIII əsrlərə qədər istehsalı davam etmiş güləbətin toxumu parça növlerindən biri də *kimxa* (kəmxa) olmuşdur. Mütxəssislərin (F.Akkerman) fikrincə, kimxanın toxuma texnikası Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinə XIII əsrdən gec olmayıraq, Cindən keçmişdir.⁷⁸ Lakin M.X.Heydərin «Əcəyib əd-dünya» əsərində istinad edərək, onun əzə olunma tarixini XII əsrdə aid edir.⁷⁹ Müəllifin fikrincə, Yaxın Şərqi ölkələrində kimxa istehsalının ən məşhur mərkəzləndirini Təbriz şəhəri olmuşdur.⁸⁰

Yeri gəlmisən qeyd edək ki, orta əsrlərdə kimxa Azərbaycana yaxın və uzaq qonşu olan bir sira Şərqi ölkələrində, o cümlədən, Kiçik Asiya şəhərlərində də toxunulurdu. Six toxunuşlu, qalın parça növü olan kimxa Anadolu türkleri arasında «kemha» adı ilə belli olmuşdur. Mənbələrdən məlum olduğu kimi, burada «gülüstani kemha», «dolabi kemha», «tabi-dehi kemha», «yekrəng kemha», «səsəd kemha», «alaca kemha» olmaqla, onun rəng çaları, bəzək tərtibatı, toxuma sıxlığı müxtəlif olan bir sira növləri istehsal olunmuşdur.⁸¹ Həttə toxuma texnikası baxımdan kimxanın birzülü və ikiyüzlü növləri də təsədүf edildi. Bir qayda olaraq, bəzəkli toxunan kimxanın rəng etibarı ilə də çoxşayı boyla çəşidləri (qızılı, qırmızı, yaşıl, sarı, narinci, ağ, qəhvəyi, zəfərani, zoğalı) mövcud olmuşdur.⁸² Maraqlı haldır ki, kimxa bezebkərələr arasında üstünlük təşkil edən nabati motivi ornament nümunələri (susən, zanbaq, qızılıqlı, çiçək, yarpaq və s.) ilə yanaşı, zoomorf bəzəklər (durna, tovuz quşu, bühləb, gəyərçin), həttə şəriət yasaqlarına baxmayaraq, insan rəsmlərinə də təsədüf edildi. Məlum olduğu kimi, monqol işğallarından sonra hakim ideologiya olmaq etibarı ilə İsləm dini ehkamlarının mövqeyi bir müddət zəiflədiyindən toxuma məməlatları və digər dekorativ-təbliği sənət nümunələri üzərində zoomorf motivi bəzək nümunələri və insan surətlərinin təsvirinə şəriət qadağaları aradan qalxmağa başlamışdır. Belə təsvirlər əvvəller olduğu kimi, daha «şeytan əməli» sayılmırıd.

Orta əsrlərde, xüsusiilə, monqol istilasına qədər Azərbaycan şəhərlərində (Gəncə, Təbəriz, Ərdəbil, Naxçıvanda) toxunan güləbətin parçalarında *diba* xüsusi yet tutmuşdur. Həttə dibanı güləbətinsiz toxunmuş sayı növü də mövcud olmuşdur. Mənbələrdə «diba-i zərbaf», «diba-i xətai», «diba-i siyah» adalarına rast gəlmək olur.⁸³ Mütxəssislər «dibai xətai» istilahına əsaslanaraq, bu parça növünün istehsal texnikasının XI-XII əsrlərdə, başqa sözələ, selcūklu hökmərənligi dövründə Cindən keçdiyini güman edirlər.⁸⁴ Həttə «Əcəyib əd-dünya» və İbn Əsirə tez-tez adı çəkilən «xitai» (xətai) parça növü «dibai xətai»nın qısalılmış variantı, onun sinonimini hesab edilir.⁸⁵

Tafta toxunuşlu parçalar. Orta əsrlərdə Azərbaycanda xam ipəkdən güləbətinsiz toxunan ipək parçaların çox geniş çeşidi (*atlat, tafta, darayı, məxmər, kisəyi, fitə, qanovuz, alaca* və s.) yaranmışdır. Bunların hər birinin də özünəməxsus toxuma texnikası, rəng və bəzək-nəqs

xüsusiyyətləri mövcud olmuşdur. Güləbətinsiz parça növlərinin hamısı istehsal texnikası baxımdan taftasayağı toxunmuşdur.

Atlat. İnkış etmiş feodalizm dövrünün yüksək keyfiyyətli ipək parçaları arasında atlat spesifik toxuma texnikasına görə xüsusi yer tutmuşdur. Uzatma (çille) düzümünün sixligəna görə atlat toxum kimxadan geri qalırı. Bu mənəda o, ən sıx toxunuşlu ipək parçalarlardan biri sayılır. Digər ipək parçaların toxuma texnikasından fərqli olaraq, atlat toxumasının çarplazları hər dəfə 7 tay utmadan (çille tuyandın) bir olmaqla, «əgiz» açır və arası ipəyi onların arasına düşürdü. Elə bu səbəbdən də çillə və ara ipəyinin çarplazları seyrək düşdүündən onun səthi hamar alınırdı. Onun adı da buradan, ərəbcə «hamar» mənasını bildiren «atlat» sözündən götürülmüşdür.⁸⁶

XII-XIII əsrlərdə Azərbaycanda atlat istehsalının müüm mərkəzləri Təbriz və Gəncə şəhərləri olmuşdur.⁸⁷ Monqol işğalından sonra da Təbriz şəhəri Şamaxı ilə yanaşı, atlat toxuculuğunun ən qabaqcıl mərkəzlərdən biri olaraq qalrıdı.⁸⁸ XVI-XVII əsr mənbələrində atlat istehsalının müüm mərkəzləri sırasında Çin, Türkiyə (Bursa, Yezd) ilə yanaşı, tez-tez Təbriz və ya Qızılıbaş atlazinın adı çəkilir.⁸⁹

Istehsal texnikasına və bəzək-nəqş xüsusiyyətlərinə görə, vaxtilə atlazin nebatı və həndesi motivli bəzəklərinə malik çox zengin çeşidləri toxunmuşdur. Bəzən atlat üzərində insan surətinin əks olunması faktlarına da təsadüf edildi.⁹⁰ Hətta atlat üzərində güləbətin sapla müxtəlif motivli tikmə nümunələri hazırlanırdı. Həmin tikmələrin ölçülerindən (böyük, orta və kiçik) asılı olaraq, atlazin keyfiyyətində və qiymətində fərq nəzərə çarpıldı.⁹¹

Tafta. Azərbaycanın ənənəvi xam ipək parçaları arasında ümumən *tafta* toxunuşlu parçalar üstünə yer tutmuşdur. Bulunların böyük əksəriyyəti enli və dar zolaqların şaquli kəsişməsindən əmələ gələn böyük və ya kiçik ölçülü xanəldərən ibarət olurdu. Bununla yanaşı, taftanın yekrəng olmaqla, müxtəlif boyaya çalarları da mövcud olmuşdur.

Mütxəssislər «tafta» istilahının orta əsrlərdə Yaxın Şərqiin məşhur toxuculuq mərkəzlərindən biri olmuş Yezd şəhəri yaxınlığındakı Tafta kəndinin adından götürüldüyüնü güman edirlər.⁹²

Tafta müxtəlif rənglərdə, bəzəksiz (saya) və bəzəkli (güllü) olmaqla, iki cür toxunmuşdur. Səfəvilər dövründə Şamaxıda toxunmuş və Moskvaya ixrac olunan yekrəng tafta Rusiyada «Şemaxeyka» adı ilə məşhur olmuşdur. O zamanlar burada Ərdəbil taftası da şöhrət qazanmışdır.⁹³

Cox vaxt bəzəksiz (saya) toxunan hamar tafta bəzən güləbətin tikmə ilə bəzədirildi. Yalnız qara rəngli taftaya bəzək vurulmurdu.⁹⁴

Darayı. Toxuma texnikası baxımından tafta ilə oxşar olan ipək parçaların geniş yayılmış növlərindən biri də darayı olmusdur. Darayı çox vaxt zolaqlı, yaxud zolaqların şaquli kəsişməsindən əmələ gələn xanəldərən ibarət toxunurdu. Hətta bəzən onun toxumalarını güləbətin telərlə bəzəyirdilər. Bu səbəbdən də rusilli tarixi sənədlərdə o, «darayı-zerbaft» adı ilə təsbit olunmuşdur.⁹⁵

Tafta kimi, darayı da müxtəlif rəng çalarlarında, ən çox isə yaşıl və mavi rənglərdə, həm də bir və ya ikiüzlü toxunarmış.⁹⁶

Məxmər. Azərbaycanın ənənəvi ipək parçaları arasında məxmər də müüm yer tutmuşdur. Mürakkəb istehsal texnikasına malik olan və bu səbəbdən də baha başa gələn məxmərin başlıca müştəriləri feodal cəmiyyətinin hakim təbəqələri idi. Onların dəbdəbəli mösiət tərzi üçün məxmər on münasib bahalı parça növü sayılırdı. Məxmərin qısa xovları onu xəsagelen, ürəyəyətmiş etmişdi.

Orta əsrlərə Təbriz şəhəri məxmər parçaların başlıca istehsal mərkəzinə çevrilmişdi. Mənbələrdə o, çox vaxt «Təbriz məxməri» adı ilə təqdim olunurdu.⁹⁷

Kəçmişdə məxmər, adətən, «həlil məxmər» adı ilə müxtəlif rəng çalarında (qırmızı, qıraqı, göy, mavi, abi, yaşıl, qəhvəyi və s.) toxunmuşdur.⁹⁸ Bəzən məxmər güləbətin sap maqdən əlavə, həm də müxtəlif növ tikmələrdə yerlik material kimi işlənmişdir.

Fito. Monqol istilasına qədər Azərbaycan şəhərlərində, ən çox isə Xoy, Naxçıvan, Urmiya və Uşniyədə istehsal olunan ipək parçalarından biri də fitə olmuşdur.⁹⁹ Ərəb mənşəli bu istiləh, görünür, həmin parçanın hamamda fitə məqsədi ilə istifadə olunması ilə bağlı yaranmışdır.¹⁰⁰ Maralı haldır ki, fitə tekə ipəkdən deyil, pambiqdan da toxunurdu. Hətta bəzən bezi qırmızı rəngə boyamaqla hasil edilən şilə də fitə məqsədi ilə istifadə edilirdi.

Yüngül və nazik ipək parça növü olan fitə istehsal texnikası baxımından *kisayini* xatırladır. Son orta əsr mənbələrində fitə istehsal mərkəzləri arasında Təbriz, Ərdəbil və Şamaxı şəhərlərinin adı xüsusi olaraq vurgulanırdı.¹⁰¹

Alaca. Orta əsrlərdə Ərdəbilde «alaca» adlanan zolaqlı rəngli, ucu ipək parça növü toxunduğu yene də o dövrün mənbələrində belli olur.¹⁰²

XIX əsrin evvəllərində Rusiya tərəfindən işgal olunanından sonra Azərbaycanın sosial-iqtisadi vəziyyətinin dayışmışlığı ilə əlaqədardır, yuxarıda adları çəkilən ənənəvi ipək parça növlərinin bir qismının istehsalı danışmış, bir qismı isə başqa adlarla toxunmağa başlamışdır. Bu işdə iki amil, işğaldan sonra Azərbaycanın başlıca toxuculuq mərkəzlərində ümumən şəhər təserrüfatının, o cümlədən, toxucu karxanalarının tənəzzülə uğraması və xaricdən, xüsusiilə, Avropa və Rusiyadan ucuz manufaktura malları və fabrikde toxunma parçaların idxlərinin güclənməsi müüm rol oynamışdır. Maşınlı sənaye istehsalı olan və daha mükəmməl toxuma texnikasına malik manufaktura mallarının rəqəbatına tabqatlaşdırılmış kustar sərbəxfəna məhsulları öz müştərilərini itirdiyindən tədricən tənəzzülə uğrayıb aradan çıxırı. Bununla belə, XIX əsrdə Azərbaycanın bir sıra sərbəfləq mərkəzlərində ipək karxanaları ənənə gücü hesabına, rəqəbat şəraitində də olsa, öz fealiyyətlərini həla da davam etdirirdilər.

XIX əsrdə Şamaxı şəhəri və onun ətraf kəndləri (Bəsqal, Mücü və b.) yene də karxana toxuculuğunu, xüsusiilə, ipək parça istehsalının başlıca mərkəzi olaraq qalmadı idi. Belə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, 1843-cü ilde tekə Şamaxı şəhərində 220 sərfəkarxanası işləməkdə idi.¹⁰³

XIX əsrin 30-cu illərindən bəhs edən bir mənbədə Köhne Şamaxıda¹⁰⁴ ipək parça toxuyan 650 dezagħ, Şirvanın başlıca sərfəkar kəndləri sıyan Əlvənd, Zərdəb, Ağsu və Basqalda 50 ipək-toxuma dəzgahı fəaliyyətdə idi.¹⁰⁵ Bu dəzgahlarda ənənəvi ipək parça növləri olan darayı, tafta, mov, ipək örtük, örpək, kəlagayı, zolaqlı çadra, cecim və digər ipək parçalar toxunurdu. Bunların arasında Şamaxının mov və darayıı on yüksək keyfiyyətli parçalar sayılırdı.¹⁰⁶ Mənbənin yazdırığına görə, Şamaxı karxanalarının ipək malları keçmişdə o qədər böyük şan-şöhrət qazanmışdı ki, hətta İran parçaları arasında onlar on yüksək keyfiyyətli ipək məmələti hesab olunurdu.¹⁰⁷

Mənbədə Şamaxı sərbəxfənlərində toxunan ipək parçaların ənənəvi ölçüləri, onların istehsalın serf olunan xam ipəyin miqdarı, maliyyə məsəfləri və qiymətləri barədə də müfəssəl məlumat verilir. Məsələn, 32 misqal xalis xam ipəkdən hər birinin uzunluğu 3 arşın olan 26 ədəd tafta toxunurdu.¹⁰⁸ Yaxud 30 misqal xam ipəkdən hər birinin uzunluğu 7 arşın olan 11 ədəd darayı toxunurdu. 38 misqal xam ipəkdən hər bir tikəsinin uzunu 7 arşın olan 26 ədəd böyük ölçülü mov, 30 misqal ipəkdən yənə 30 ədəd orta ölçülü mov toxunmaq olurdu.¹⁰⁹

Mənbələrdən göründüyü kimi, o zaman kəlagayı və çarsab (örtük), həmçinin, ədədi qaydada toxunurdu. Mənbənin yazdırığına görə, 54 misqal xalis ipək telindən hər birinin uzunu 2,25 arşın, eni 1,75 arşın olan 34 ədəd kəlagayı hasılə golirdi.¹¹⁰

Şamaxı karxanalarında toxunan ipək parçalar, xüsusiilə, darayı və tafta yerli bazarlarda satılıqla başqa, Moskva, Həştərxan, Tiflis, Bakı, Quba, Dərbənd, Şəki, Şuşa şəhərlərinə göndərilir, kəlagayı və çarsab isə bütün burlardan əlavə, həm də Türkiyə və İrana ixrac olunurdu.¹¹¹

XIX əsrin ilk qərinosunda Gəncədə satılan Şamaxıya məxsus ipək parçalarдан bəhs olunur kən onların ölçüləri, rəng və bəzək çeşidləri, habələ toxuma texnikası barədə ötəri, lakin olduqca gərəkli məlumat verilir. Bu məlumatlardan aydın olur ki, o zaman Şamaxıda eni 1 arşın, uzunu 10 arşın olan zolaqlı mov parça toxunulurdu. Yaxud, darayıının «çüfttel» adlanan, eni 1,25 arşın, uzunu 10 arşına çatan tünd yaşıl və mavi rəngli növləri istehsal olunurmuş. Şamaxı taftası müxtəlif rənglərdə olmaqla, eni 4 çərək, uzunu 4 arşın ölçüdə toxunurmuş. Kəlagayı alabəzək ol-

maqla, eni və uzunu 1 arşından 2,5 arşinadək müxtəlif ölçülərdə toxunulmuşdur. Yorğan üzü 2,5 arşın eni və 3 arşın uzunu olmaqla, hemçinin, ədədi qaydada istehsal olunurmuşdur.¹¹²

İpək parça istehsalı Azərbaycanın digər şəhərlərindən də davam etdirildi. XIX əsrin 30-cu illərində təkcə Şuşa şəhərində 132 toxucu dəzgahı olan 42 şərbaf karxanası fəaliyyət göstərirdi. 1829-cu ildə həmin karxanalarda 7200 ədəd müxtəlif növ ipək parça, 740 ədəd kələgayı, 6100 ədəd kəmsənəf toxumusdu. İpək parçaların (*daray, qadra, kəmsənəf* və s.) hər topunu eni 4 çərkədən 1 arşinadək, uzunu isə 25 arşın ölçülərdə toxunurdu.¹¹³

Kəmsənəf pambıq qatışlıq qızılı rəmzi parça olub, uzatması ipək telindən, atmacı isə pambıq sapdan toxunur, əsasən də köynək və şalvar tikmək üçün işlənir.¹¹⁴

Həmin dövründə bəhs edən digər bir mənbədə vaxtilə Dərbənd şəhərində ipək parça toxumaq üçün 200 dəzgah olduğunu və həmin dəzgahlarda müxtəlif rənglərdə tafta və darayı toxunduğu, habelə həmin parçaların keyfiyyət etibarı ilə Şamaxı məllərindən heç də geri qalmadığı xəber verilir.¹¹⁵

Yuxarıda tətirilən faktlardan göründüyü kimi, Azərbaycanın ənənəvi ipək parçalarının bir qismi (*atlaç, təfa, daray, mov, qanovuz, yorğanüzü, çarsab, qadra, kələgayı*) XIX əsrin sonlarına, başqa sözlə, yerli şərbaf karxanaları tənəzzülə ugryayıb aradan çıxana qədər davam etmişdir. Bunların arasında təkcə kələgayı istehsalı uzunmümlü və davamlı olmuşdur.

Azərbaycanın kustar ipək parça istehsalının tənəzzülə ugramasının başlıca səbəblərindən biri maddi-texniki baxımdan zəif olan yerli şərbafxanaların Rusiyadan ixrac olunan ucuz və ya raşaqlı parçaların rəqəbatına dözməməsi olmuşdur. Bu işdə xarici bazarda xam ipəyi və bərama məhsuluna tələbatın artması ilə əlaqədər yerli bazarlarda ipayın qiymətinin keşkin surətdə bahalaşması da mühüm rol oynamışdır. Belə şəraitdə yerli şərbaflar üçün elə bir mənəfət götürür bilmədikləri kustar ipək parçaları toxuyub satmaqdansa, heç bir zəhmət çekmədən onu xammal halında satmaq sərfli idi. Xam ipək məhsulunun qiymətinin bahalaşması nəticəsində möhdud maliyyə məsrüfə malik olan və heç bir yerdən kredit yardımına ala bilməyən yerli şərbaflar öz fealiyyətlərinə əvvəlki miqyasda davam etdirmək imkanından möhrum olmuşdular. Belə şəraitdə onlar ya ipək parça istehsalını azaltmaq macburiyyyətdə qalır, ya da karxanaları tamam bağlamalı olurdular.¹¹⁶

Azərbaycanın ənənəvi ipək parça toxuluğunda keşkin tənəzzül XIX əsrin 90-ci illərinin ortalarında başlamışdır.¹¹⁷ Bakı qubernatorunun 1882-ci ilə dair hesabatında bildirilirdi ki, əvvəller külli miqdarda istehsal olunan ipək parçalar, demək olar ki, daha hazırlımlı və xaricə ixrac olunur, yaxud çox məhdud miqdarda göndərilir. Buranın yüksək qiymətli *mov* və *ganovuz* parçaları xarici fabriklərin çox vaxt Zaqqafqaziyanın baramasından toxunan aşağı keyfiyyəti, bekar malları ilə əvəz olunmuşdur. Əgər Zaqqafqaziyanın həmin xam ipəyi yerlərdə emal olunub toxunsa, əhali bundan külli miqdarda golir götürə bilər, dövləti isə xaricdən ipək parça idxlətək xərclərindən azad edərdir.¹¹⁸ Lakin bu hal baş verə bilməmiş, Azərbaycanın başlıca şərbaflıq mərkəzi olan Şamaxı qəzasında ipək parça istehsalının tənəzzülü davam etmişdir. S.İ.Qulışambarov Azərbaycanın ənənəvi ipək parça istehsalının bu dövrki tənəzzüllüünən asas səbəbini Moskvadan fabrik mallarının, xüsusiilə Asiya məzmunlu nəqşlərə malik parçalarının burada peyda olmasında görürdü. Moskva ipək parçalarının idxləti nəticəsində yerli parçalar o dərəcədə qiymətdən düşməndür ki, bu karxanaların nə üçün hələ də işləməsi təecüb doğurur.¹¹⁹ Həmin fikri görkəmli ipəkçilik mütexəssisi N.N.Şavrov da səsləndirərkən yazırı ki, yerli parçaların satışı olduqca möhdud səciyyə daşımaqla, Moskvadan ucuz və yüksək keyfiyyətli toxuma məhsulları tərəfindən sixişdirilər istifadədən çıxarılrı.¹²⁰

Bir zamanlar Azərbaycana şan-söhərət qazandıran ənənəvi ipək parça istehsalının düşür olduğu acımcıqlı təleyinə acıyan H.B.Zərdabi yazdırdı: «Şirvan xanlarının keçmiş paytaxtı Şamaxı şəhəri həmisi ipək toxuculuğunun mərkəzi olmuşdur. Şamaxılılar, sözün əsl mənasında, yalnız bu sənətə yasaşan peşəkar toxuculardır. Ona görə də fabrikin yerli ipək toxuculuğuna mənfi təsiri kəndlərdə və Şamaxı şəhərində eyni deyildi. Kənd kustarları ipək toxuma feali-

yətlərini tərk edib, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmağa başladıqları halda, şamaxılılar ucuz fabrik məhsulları tərəfindən sixişdirilən mövəqə və qanovuz istehsalını dayandırmış, bunun avəzinidə, yorğanüzü, örəpək, şərf və digər memulatlar istehsal etməyə başlamışlar. Bir sözlə, şamaxılılar fabrik qarşı müharibə elan etmişlər, bu onlar üçün həyatı məsələ olduğundan həmin mübarizəni aparmağa məcbur olmuşlar.¹²¹

Yun parçalar. Azərbaycan əhalisinin geyim mədəniyyəti və ev mösiətindən vaxtı ilə yundan toxunma parça, *xalça-palaz və basma* (helləcliq) memulati önməli yer tutmuşdur.

Etnoqrafik materialların təhlilində bəlli olur ki, Azərbaycan əhalisinin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynamış çoxsaylı ev peşələri və kustar sənət sahələri arasında əsrlər boyu yun məməlati istehsalı başlıca yer tutmuşdur. Bu isə təsəddüf olmayıb, bir sıra amillərlə üzvi surətdə bağlı idi. Ölkədə yun məməlati istehsalının hərtərəfli inkişafına, hər şeydən önce, həmin memulatlara əhalinin daxili tələbatı, başqa sözlə, zəruri geyim və mösiət ethiyalı güclü təkan vermişdir. Belə vəziyyət isə ilk növbədə, Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatından, burada tarixən təşəkkül tapmış təsərrüfat tipinin xüsusiyyətindən irəli gəlmışdır. Azərbaycanın oturaq və kocəbə əhalisinin *qoyunculuq* məşğılıyyəti ilə üzvi surətdə bağlı olan xammal ehtiyatının bolluğu tarixən burada yun məməlati (*parça, xalça-palaz, keçə, çopoz, yapıcı*) istehsalının inkişafına elverişli zəmin yaratmışdır.

Etnoqrafik materiallardan anlaşıldığı kimi, Azərbaycanda yun məməlati istehsalının meydana gəlməsində, hər şeydən önce, müxtəlif növ xammal ehtiyatının *qoyun yunu, dəvə yunu, qacıl* və s. yanaşı, təbii boyaq bitkilərinin bolluğu da həllədici rol oynamışdır.

Azərbaycanda yun ehtiyatının bolluğu barədə aydın təsəvvür elődə etmək üçün belə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, XIX əsrin sonlarında təkcə Bakı quberniyasında 2 milyon baş qoyun saxlanılır. Hər il bu təsərrüfatlardan 250 min pud yun hasil olunurdu.¹²² Buraya o zamanki ölkə ərazisinin ikinci yarısını əhatə edən Yelizavetpol (Gence-A.M.) quberniyasındaki 1 milyon və Naxçıvan qəzasındaki 80 min baş qoyun¹²³ da əlavə olunarsa, Azərbaycanın həmin dövründə yun ehtiyatının ümumi miqdardı bəredə tam təsəvvür yaranmış olar. Belə bol xammal ehtiyatı zəminində yun məməlatinin müxtəlif növləri və çoxsaylı çeşidləri yaranmaya bilməzdi.

Yun məməlati toxuculuğunu labab edən digər mühüm bir amil də ölkədə cəl təsərrüfat işlərindən azad qadın əməyindən ibarət külli miqdarda asudə ethiyat əmək qüvvələrinin mövcud olması idi. Əsas məşğılıyyəti ev-məsiət işləri ilə məhdudlaşan evdar qadınların keçmiş guşənişin həyatı onları ailədən aralanıb, digər kənar işlərlə, xüsusilə, faydalı içtimai fealiyyət-lə məşğul olmaq imkanından möhrum etmişdi.¹²⁴ Belə şəraitdə onlar ev toxuculuğu ilə məşğul olmaq, öz əməklərinin toxuyub-tikməyə sərf etməklə, fərdi istedad və qabiliyətlərinə təzahür etdirmək imkanı elődə edirdilər. O zamanki digər Şərq qadınları kimi, Azərbaycan qadınlarının da sosial vəziyyəti, onların şəriətə məhdudlaşdırılan guşənişin həyatı ailədən kənar işlərlə məşğul olmağa imkan vermirdi. Ona görə də onlar ömür-günlərini ev işlərinə həsr etməli, ev peşələrinə yiyələnməli, bütün səy və bacarıqlarını tikib-toxumağa sərf etməlidirlər. Belə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, 1900-cü ildə Yelizavetpol quberniyasında təkcə xalça-palaz toxuculuğu ilə 100 min nəfər qadın məşğul olurdu.¹²⁵ Onlar təkəx xalça-palaz məməlati deyil, həm də *parça* (*şal, cecim, örəkən, dolag, patava* və s.) toxuyurdular.

XIX əsrde Azərbaycanın fərdi qoyunculuq təsərrüfatlarından elődə edilən yunun bir hissəsi rəvac ticarət məhsulu kimi, xaricə ixrac edilir¹²⁶, yerde qalan hissəsindən isə yerli istehlak məhsulları: hörmə, basma və toxuma (*parça, xalça*) məllər hazırlanır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda tarixən müxtəlif qoyun cinsləri (*bozax, herik, dönmə, mazix, balbaz, qaradolaq, qala, şahsevən* və b.) yetişdirilmişdir. Qoyun cinslərindən asılı olaraq, yunun keyfiyyətində fərqli nəzərə çarpırı. Bundan əlavə, qırxım məvşümündən asılı olaraq, qoyun yunu qaba və ya zərif, cod və yaxud yumşaq, liflərin uzun (*çaynağı*), yaxud qisa (*küzəm*) olması, habelə rəng çaları (ağ, boz, çal, qara, qonur, qumral və s.) etibarılı bir-birindən fərqlənirdi. Bu və ya digər məməlat növünün hazırlanmasında yun növlərinin hər birinin istehsal xüsusiyyətləri, hansı məqsəd üçün istifadə edilməye yararlı olduğu nəzərə almır-

di. Yunun istehsal xassoləri arasında onun liflərinin uzun və ya qısa olması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu səbəbdən uzun lifli «yolma» yun, adətən, «qırxma» yundan fərqləndirilirdi.¹²⁷

Yun ipin boyagi yaxşı götürməsi yunun rəng çalarından və zəriflik xüsusiyyətindən xeyli dərəcədə asılı idi. Ona görə da bu və ya digər məmələt növü üçün xammal tədrükü zamanı bu cəhətə xüsusi diqqət yetirilirdi. Məsələn, quzu küzəni həddən ziyadə zərif olub hər cür rəngi, xüsusi ilə qara boyanı yaxşı götürür və şəva parlıtları verirdi.¹²⁸

Yuxarıda adları çökilən yun növlərinin hər birinin özünəməxsus ənənəvi tətbiq sahəsi mövcud idi. Yun toxuculuğu mərkəzlərində qisa lifli quzu küzəni başlıca olaraq, *şal* və ya *mahud* istehsalına, subay davar güzəni *keçə*, *yapinci*, *copoz* basmaq üçün, yapağı yun xalça-palaz toxuculuğuna, xüsusiilə, arğac və ilmə ipinə sərf olunurdu.

Toxuma məqsədi ilə yuyulub *cubug* və ya *yay* vasitəsilə atılmış yun, əvvəlcə *daraq* ilə daramış əlçimlənir və *piltə* halına salınırdı. Sonra əlçim edilmiş yun piltələri əl iyi (teş) və ya cəhra ilə ayrlıq yarınqat ip halına salınırdı. Sonra yalınqat ip bir neçə qatdan ibarət yumaq-lamb bükədərilirdi.¹²⁹

Azərbaycanda cəhrənin *bütöv* və *qurama* toplu olmaqla, müxtəlif tipoloji növləri yayılmışdır. Xarrat çarxi vasitəsi ilə xüsusi peşəkar ustalar tərəfindən yönəlub hazırlanmış bütün top-lu cəhrədən fərqli olaraq, *qurama* cəhrəni dülərgərlikdən az-çox səriştəsi olan hər bir kes özü də düzəldə bilirdi.

Ənənəvi ipəyirmə vasitələri tekce əl iyi və cəhrədən ibarət olmamışdır. Keçmişdə Azərbaycanın bir sıra etnoqrafik bölgələrində *vəlvələ*, *fırlaşan*, *novşa*, *dük* və s. kimi basit ipəyirmə vasitələrindən istifadə olunduğu qeyd olunmuşdır.

Yun ip toxuma prosesinə qədər daha bir sıra texniki əməliyyatlara məruz qalırı. İlk növbədə o, işin tələbindən asılı olaraq, ikişər, üçəm, yaxud dördqat edilməklə yumaqlanır, sonra bük-dəriib «qırıtız» vasitəsilə qırıtlarılanır, nehayət, axırda boyanmaq üçün *kələf* halına salınırdı.¹³⁰

Yun ipin təbii boyaga vasitəsi ilə müxtəlif rənglərə boyanması sahəsində Azərbaycan toxucuları çox zəngin əməli təcrübə əldə etmişdir. Nəsildən-nasıl keçərək davam edən bu empirik xalq təcrübəsi *boyaqçılıq* sənətinin, xüsusiilə, peşəkar *küp* boyaqçılığının yaranması ilə nəticələnmişdir.

Mövcud statistik materialları nəzərdən keçirdikdə bəlli olur ki, vaxtilə Azərbaycan əhalisinin geyim dəbəndən *şal*, *mahud* və *cecim* tipli parçalar mühüm yer tutmuşdur. XIX əsrin 80-ci illərindən bəhs edən mənbələrdən keçək *Qazax* qəzasında hər il 5000 ədəd,¹³¹ Şamaxı və Göyçay qəzalarında isə 5000-dən 6000-ə qədər satılıq *şal*¹³² istehsal olunduğu xəbər verilir.

Maraqlı haldır ki, Azərbaycanın qərb, qışmanın də şorq və cənub bölgələrində şalı yer hənasında qadınlar, mərkəzi (Şirvan) bölgəsində isə mütəhərrik şal dəzgahında, həm də «şalbaş» kimi, Bakı qəzasının 3 kəndində (Ömircan, Bülbüllə və Suraxanı) cəmləşmiş parça (bez, mahud) toxuculuğu ilə, həmçinin kişilər məşğul olmuşdur.¹³³ Başqa bir mənbədə isə mahud (şal) toxuculuğu ilə qazanın digər kəndlərində qadınların məşğul olduğu xəbər verilir.¹³⁴ Bu faktlardan belə məlum olur ki, keçmişdə Abşeronun əksər kəndlərində yer hanasında qadınlar «qılın-«təpmə şal» toxumuşlar.

Zəmanəmizdək çox məhdud sayıda yun parça növü gəlib çatmışdır. Həmin parça növlərindən onların adlarını oks etdirən istehsalçıların yeknəsəq səciyyə daşımاسının səbəblərini nəzər-raitı ilə yanaşı, həm də burada çox geniş çeşidə malik olan digər parça növlərinin (pambıq, kətan) hərtərəfli inkişafı mühüm rol oynamışdır. Əlbətə, adları yazılı mənbələrdə qal-sayıyahı Jak Şarden orta əsrlərdə Azərbaycan və İranda yüzlərlə parça növü istehsal olunduğu xəbər verir.¹³⁵ Onların çoxunun adı zəmanəmizdək gəlib çatmayışdır. Azərbaycanın

şal. Orta əsr məxəzələrində, xüsusiilə, ərəbdilli mənbələrdə «sus» kimi təqdim edilən yun parça növü zəmanəmizə «şal» adı ilə gəlib çatmışdır. Məlum olduğu kimi, yazılı mənbələrdə susfun, başqa sözlə, yun parçanın müxtəlif növlərinin adları (*mürəbbe*, *mühəttəm*, *tafsila*¹³⁶, *ma-hi-zirə*¹³⁷ və s.) xatırlansa da, onların çox cüzi bir qismi dövrümüzə qədər qalmışdır. Bunun müqabilində ənənəvi yun parçaların *şal*, *mahud*, *dügürd*, *məndulə* və s. adları tanınan, toxuma texnikasına və xammal növünə görə bir-birindən müəyyən qədər fərqlənən müxtəlif növləri zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Bununla belə, Azərbaycan etnoqrafik gerçəklilikdə yun parçaların hamisi çox vaxt ümumi bir ad altında «şal», onu toxuyan usta isə «şalbaş» adlanmışdır. Hem de şalbaş, əsasən, mütəhərrik şal, yaxud mahud dəzgahında yun parça toxuyan usta deyilirdi. Bir qayda olaraq, şalbaşlı sənəti ilə kişilər məşğul olurdu. Onlar həm şal, həm də mahud toxuyurdular. Bunda fərqli olaraq, yer hanasında toxunan «qılıcı şal» və ya «yer şalı» adlanan, nisbətən qaba parça növünü, bir qayda olaraq, evdar qadınlar istehsal edirdilər.

Diger ənənəvi parça növləri kimi, yer şalı da «ədədi» qaydada toxunarmış. Bu da yun parçanın boyunun bu və ya digər məmələt növünün biçilib-tikilmasına kifayət etməsi lüzmündən irəli gəldi. Bununla belə, şal parçalar həmisi tam vahid ölçüde toxunmurdu. İstehsal mərkəzlərindən və toxucunun istəyindən asılı olaraq, şalın ölçülərində müəyyən qədər fərq nəzərə çarpıldı. Məsələn, Yelizavetpol (*Gəncə-A.M.*) qəzasının 1841-ci ilə dair statistik icməlindən göründüyü kimi, o zaman qazanın demək olar ki, hər kəndində qadınlar xalça, palaz, çul, çuval, məfrəs və s. ilə yanaşı, «mənahud» adlanan çox zarif və yüksək keyfiyyəti şal toxuyurdular. Onun hər bir ədədinin uzunu 7 arşın, eni 4 çərçəvə çatırdı. Keyfiyyətindən asılı olaraq, şalın hər bir ədədi o zamanın pul məzənnəsi ilə 7 manatdan 10 gümüş manatadək qiymətləndirilirdi.¹³⁸

Ənənəvi şal toxuculuğunda «yer şalı» istehsalı daha geniş yayılmışdır. Ev peşəsi səciyyəsi daşıyan şal istehsalının bu forması hər bir ailənin daxili tələbatının ödənilməsi məqsədi güdümüştür. Ölkədə uzun müddət davam edən natural təsərrüfat səratı da bunu labüb edirdi. Diger tərəfdən, əmtəə-pul münasibətlərinin zəif inkişafı da ev peşələrinə, o cümlədən, yer şalı istehsalıñ əlverişli zəmin yaratmışdır. Belə halda evdar qadınlar öz ailələrinin istehlakı üçün gərek olan şal parçanı özləri toxumalı olurdular.¹³⁹

XIX əsrde Azərbaycanda şal istehsalı, demək olar ki, bütün bölgələrdə geniş yayılmışdır. Lakin onun qabaqcıl mərkəzləri arasında Qazax, Gəncə, Şamaxı, Göyçay, Quba, Şuşa, Cəbrayıł, Cavad, Zəngəzur, Naxçıvan qəzaları xüsusi yer tuturdu. Bununla belə, şal istehsalının həcmində və inkişaf səviyyəsinə görə, bunların arasında müəyyən fərq nəzərə çarpıldı. Məsələn, xammal (yun) ehtiyatının bolluğu baxımından daha çox fərqlənən Qazax, Şamaxı və Göyçay qəzalarında şal istehsalı texniki inkişaf səviyyəsinə görə bir-birinə bənzəmirdi. XIX əsrin 80-ci illərində Qazax qəzasında ilə 5000 ədəd *şal*¹⁴⁰ toxunsa da, onun istehsalçıları evdar qadınlar olmaqla, ev peşəsi səciyyəsi daşıyırı. Həmin dövrdə Şamaxı və Göyçay qəzalarında isə hər il bazara 5-6 min ədəd satılıq şal çıxarırlırdı.¹⁴¹ Mənbənin yazdırılmışa görə, Şirvanın dağ kəndlərində (Ximran, Həftasiyab, Cülyan, Daxar-Mulux, Zarət-Xeybəri, Aşağı Zarət, Məlhəm və b.) xüsusi olaraq, «bazarı şal» toxunurdu.¹⁴² Bazarı şal istehsalı ilə yanaşı, Şirvanın aran kəndlərində, xüsusi olə elat obalarında qadınlar yer hanasında «yer şalı» və ya «qılıcı şal» adlanan, nisbətən kobud yun parça toxuyurdular.

Əmtəə istehsalı səciyyəsi daşıyan «bazarı şal» mütəhərrik toxucu dəzgahında, həm də çox vaxt arşınnuma toxunurdu.

Satış məqsədi ilə istehsal olunan şal toxunub hazır olandan sonra «bibirilirdi». Bunun üçün təzə toxunmuş xam şal təknəyə tökülmüş isti suda ayaqla tapdanib toxumaları sıxlışdırıldı. Bu səbəbdən də el arasında şalın bu növü çox vaxt «əpmə şal», hemin proses isə «əpmə» və ya «basma» adlanır. Şirvan əhalisi arasında o, dəha çox «basma şal» adı ilə tanınır.

Ara ipi uzatma taylarınıñ çarpzaları arasındandən əllə ötürülür və yer hanasında fərqli olaraq, mütəhərrik dəzgahlarda ara ipi «məkkə» vasitəsilə keçirilirdi. Məkkik uzatma taylarınıñ arası boşluq ilə gah sağдан sola, gah da soldan sağa sürətlə ötürüldükçə onun milinə keçirilmiş lülə-

dən çözənlənən araya ipi uzatma çarpaclarının «ağzına» düşdü. Bu halda külkə-bağaradan asılmış şanlı *dəfətin* vasitəsilə araya ipini çəkib irəli getirmək və beləliklə də əvvəlki toxumaya yapışdırmaq mümkün olurdu. Hər dəfə uzatma çarpaclarının vəziyyətini nüre vasitəsilə dəyişdirəndən sonra çarpacların təzə emələ getirdiyi «ağzı» boşluğuna yenidən araya ipi ötürürdü. Bu sayaqla növbəti araya ipi şanlı vasitəsilə özündən əvvəlki ötürməyə yaxınlaşdırılırlıqda parça toxumasi emələ gəlməyə başlayırı.¹⁴³

Şal toxunub irəli getdikən dəzgahın «küngah» adlanan oturacağında əyloşmiş ustadan uzaqlaşırı. Ona görə də şalbaf toxuma əməliyyatını dayandırıb şalın hazır hissəsinə pöləşə vasitəsilə «nəvərdə» adlanan dolagac oxuna dolayırı. Sonra əvvəlki qayda ilə toxuma prosesi davam etdirilir.

Basmal (təpmə) şal istehsal texnologiyası baxımından mahuddan bir o qədər də seçilmir. Məhz bu səbəbdən də XIX əsrə aid rusilli mənbələrdə çox vaxt onların hər ikisi «sukno», yaxud yerli terminologiya ilə «çəşəl» adlandırılırdı.

Təpmə şal *yalıncat*, *əməle* və *ikiqat* olmaqla, üç növdə toxunurdu. Yalıncat şalın uzatma və atması birqat əyrilmiş ipdən, əmələ şalın uzatması ikiqat bükderilmiş ipdən, ara atması isə birqat ipdən toxunurdu. «Dügürd» adlanan ikiqat şalın həm uzatması, həm də atmacı iki tay ipdən ibarət bükderilir və çox səx toxunurdu. Dügürdün six toxunmasını təmin etmək üçün dəfti-nin zərbələri möhkəm vurulurdu.

Təpmə şalın çəsidişlərinin hər biri texniki keyfiyyət etibarilə digərindən fərqlənirdi. Ona görə də təpmə şal növlərinin hər birinin özünəməxsus tətbiq sahəsi yaranmışdı. İkiqat şal möhkəm və six toxunmaqla, en çox cuxa və xırqə tikmək üçün serif olunurdu. Əmələ şaldan şalvar, yalıncat şaldan isə arxalıq tikermişlər.¹⁴⁴

Mahud istehsalını şaldan fərgləndən başlıca cəhət: onun atma və uzatma iplərinin daha nazik (zərif) əyrilib bükderilməsi, en başlıcası isə toxunmadan əvvəl qara, yaxud göy (mavi) rəngə boyanması olmuşdur.

Bəzən mahudun həm atması, həm də uzatması ikiqat ipdən bükderilməklə, çox six toxunurdu. Elə bu səbəbdən də mahudun bu növü el arasında çox vaxt «dügürd» adlanırdı. İstehsal keyfiyyətlərinə görə, dügürd tezə yalıncat və ya əmələ mahuddan deyil, habelə «təpmə» (basma) və ya «qılıncı» şaldan yüksək tutulurdu.

Qoyun və quzu güzəmindən əlavə, keçmişdə şal (mahud) parça daha zərif liflərə malik olan dəvəyümən ipindən də toxunurdu. Ən çox *başlıq* tikmək, yaxud *qurşaq* üçün istifadə edilən dəvə yundan toxunmuş şal zərflilik baxımından düğürde bərabər tutulardı. Lakin dügürdən fərqli olaraq, onun nə atması, nə də uzatması boyanmayıb, öz təbii rəngində toxunurdu.

Yun cecim. Bütün bunlardan əlavə, yun ipdən, bəzən isə ipak qatışığı ilə alabəzək *cecim* toxunurdu. Həm də zolaqlı toxunan cecimlərlə yanaşı, bir sira *cecim* istehsalı mərkəzlərində, xüsusi şəhərlərdə, qoyunculuq və baramaçılığın müvəzəti inkişf etdiyi Kür və Araz çayları boyu düzənliliklərə alabəzək *cecim* toxuculuğu geniş yayılmışdı. Şirvan bölgəsində *cecimin* mürəkkəb bəzək kompozisiyasına malik növünün istehsal mərkəzləri arasında Əlvənd kəndi məşhur olduğundan el arasında o, «Əlvənd şalı» adı ilə de tanınırı.

Tirmə. Kustar üsul ilə karxana şəraitində toxunmuş yun parçaların en yüksək növü *tirmə* (tirməşəl) olmuşdur. Şərq ölkələri üçün dən çox səciyyəvi olan bu parça növü vaxtı ilə Azərbaycanın cənub şəhərlərində, en çox isə Təbriz karxanalarında toxunmuşdur. Varlı, zadəgan ailələrin qadın libasında (tuman, ləbbadə, küləcə, arxalıq, baş örpəyi, qurşaq və s.) başlıca yer tutan tirməndən, həmçinin, məşətdə tirmə *süfrə*, tirmə *zərendəz*, taxça, qapı-pencərə *pərdəsi* də hazırlanırdı. Varlı kişilər keçmişdə tirmə qurşaq bağlamağı xoşlayırmışlar. Kübar qadınların başmaqlarını üzü çox vaxt tirmə parçadan tikiyirmış.

XIX əsrə Avropa ölkələrindən ixrac olunan yüksək keyfiyyətli fabrik mahudu ticarət tədricən tənzəzzüle uğrayıb aradan çıxırı. Bununla belə, XIX əsrin ortalarında Şamaxı şəhərində hələ də 20- yə qədər mahud karxanası fəaliyyətini davam etdirməkdə idi.¹⁴⁵

Qələmkar parçalar

Azerbaycanın ənənəvi pambiq parçaları arasında *qələmkarlıq* əsası ilə bəzədilib hazırlanmış məmulat növü xüsusi yer tuturdu. Qələmkar *süfrə*, *pərdə*, *canamaz*, *dəsmal* (məhrəba) və s. xaxın keçmişdək Azerbaycanın şəhər və kənd əhalisinin ev məişətində en zaruri bəzək məmulatı olaraq qalmadı idi. XIX əsrin ikinci yarısında Avropa və Rusiyadan fabrik istehsalı olan ucuz pambiq parçaların idxlərinin güclənməsinədək yerli qələmkar parçalar özlərinin eməli əhəmiyyətini qoruyub saxlayıblıdı.

Qələmkar məmulatının bəzədilib hazırlanmasına nisbəten mürəkkəb texnoloji proses olub, spesifik iş əsası və müəyyən qədər peşə səriştəsinə malik ixtisasi stətə eməyi tələb edirdi. Ona görə də qələmkar parça məmulatının istehsalı kütləvi səciyyələ bilməmiş və xüsusi qələmkar dükənlərində cəmləşmişdi.

Son orta əsrlərdə Azerbaycanın qələmkar ve basma parça istehsalı mərkəzləri arasında Təbriz, Marağa, Naxçıvan xüsüsile fərqlənirdi.¹⁴⁶ Orta əsrlərdə Azerbaycanın qələmkar parça istehsalı mərkəzləri arasında ənənəvi pambiqciliq mərkəzləri sayılan Təbriz, Mərənd, Marağa, Naxçıvan, Ordubad, Gəncə xüsüsile fərqlənirdi.¹⁴⁷ Ö.Çələbinin yazdığını görə, Naxçıvanın qələmkar parçaları, basmaçı süfrələri bütün dünyada məşhur olmuşdur.¹⁴⁸

Qələmkar *süfrə*, taxça, pəncərə, qapı *pərdəsi*, *canamaz*, *dəsmal* (məhrəba) və s. özünün eməli əhəmiyyətini XIX əsrde hələ də itirməmişdir. Bunlar keçmiş ev məişətinin en zəruri ləvazimatı sayılır. Ənənəvi *nəqqaşlıq* sənətinin mühüm sahələrindən biri olmaq etibarilə qələmkarlıq peşəsinin özünəməxsus istehsal texnologiyası yaramışdır.

Hər seyden əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, qələmkarlıq məmulatı çox vaxt «ədədi» qaydada toxumur, sonra müxtəlif naxış motivləri ilə bəzədirildi. Bəzən isə arşınımı toxunmuş pambiq parçaları (ağ, bez, mitqal) satın alan qələmkar usta onu müvafiq ölçüdə kəsib «kərgah» adlanan çərçivəyə çəkir və üzərində qatı boyalı naxışlar salırı.

Bir qayda olaraq, qələmkar boyası məmulat üzərində yaxılmasından əvvəl parça (bez və ya mitqal) *əhəng* və *qəlyədaşı* qatışığından hazırlanmış xüsusi qələvi məhlulda bisiriləb ağardılır və toxumaları sıxlığından toxunurdu. Bunun üçün xam bez və ya mitqal əvvəlcə soyuq suda yuyulub çirkən təmizlənir, sonra əhəngqarışq qəlyədaşı məhlulunda qaynadılır. Parçanın ağarıb «bişdiyi» bəlli olandan sonra onu sərib qurudur və kargaha çəkib üzərində qarğı *qələm* vasitəsi ilə müvafiq neqs-bəzək əməliyyatı aparılır.

Ədəbiyyat məlumatlarından görüñündüyü kimi, Şamaxı bəzzəzləri hər 10 top bezin bisirilməsi üçün bir batman *əhəng*, yarımbatman qəlyədaşı sərf edirdilər.¹⁴⁹ Qeyd edək ki, ağardıcı məhlulun ikili-birli nisbətdə hazırlanması qaydasına *siləçilik* sənətində də ciddi əməl olunurdu.¹⁵⁰

Qələmkar boyası, adətən, solmayan təbii boyaq bitkilərindən, həm də rəngaba nisbətən qatı hazırlanır. Bunun sayəsində boyanın rəngi parçanın astar üzünə keçmirdi. Taləb olunan naxış motivinin mühit xətlərinə müvafiq olaraq, qatı boyalı xüsusi *qələm* vasitəsilə məmulat üzərində yaxılırı.

Qarğıdan düzəldilmiş qələmkar qələminin nazik və enli ucu həm də dilimlənib çərtlərin və firça halına salınır. Neqs xətlərinin enli və ensiz düşməsi qələmin köməyi ilə təmin edilir. Bunun üçün qələm naqşin mühit xətləri üzrə çəp və ya düz çəkmək lazımlıydı. Ucu boyaga batırılmış qələmi parça üzərinə çəp vəziyyətdə çəkdikdə neqs xətləri nazik, düz çəkdikdə enli düşürdü.

Qələmkarlıq məmulatlarının hazırlanmasında həm *süjetli*, həm də *ornamental* neqs motivlərinən geniş istifadə olunmuşdur. Bununla belə, süjetli məmulat növü xaxın sıfırlaşdırılmışdan onların istehsalı müəyyən qədər məhdud səciyyədən ibarət idi. Adətən, bu məmulatların haşiyəsində Quran və ya Şərq şairlərinin əsərlərindən əzx olmuş ibrətəmiz kəlamlar yazılırdı. Ən ümədi isə bundan ibarət idi ki, qələmkar ustaların əlində orəb əlibəsinin müxtəlif yazı xətlərinin özü nəqşə çevrilirildi.

Süjetli məmələtlərdən fərqli olaraq, kütłevi səciyyə daşıyan və satış məqsədilə istehsal olunan məmələtlər, adətən, ornamental naxış nümunələri ilə bəzədirildi. Bu bəzək nümunələrlə arasında *buta*, *gönçə*, *zanbaq*, *badag*, *badam*, *sərv ağacı* və b. bəzək motivlərinə daha nəşrlər arasında istifadə edildi. Bəzək issi məmələtin bəzədilməsində həndəsi və astral səciyyələri nəqş ünsürləndən de istifadə olunurdu.

Qələmkar istenlən rəsm və ya nəqşin «rədd» adlanan mühit xətlərini əvvəlcə ütmə yolu ilə ucu qaraldılmış sıvı qələm vasitəsilə parça və ya məmələ üzərində çəkəndən sonra həmin iz ilə ucu qaraldılmış sıvı qələm vasitəsilə parça və ya məmələ üzərində boyayış bəzəklə hala sahirdi. Bu mənada lərin üzərini boyaga baturılmış yastı uclu qarğı qələmlə boyayıb bəzəklə hala sahirdi. Bu mənada qələmkar usta həm rəssamlıq, həm də nəqşşalıq əməliyyatlarını müştərək icra etmiş olurdu.

Nəqş ünsürünün tələbindən asılı olaraq, qələmkarlıq sonatında ucu müxtəlif ölçüdə yonulmuş qələm növbələrindən istifadə olunurdu. Bəzəyin ara doldurmalarını çəkib tamamlamaq üçün ucu yarıqlanmış, yaxud ucuna əski dolanmış xüsusi qələm növündən istifadə olunurdu.¹⁵¹

Basma məmələti

Azərbaycanın ənənəvi basma məmələti «basmaqəlib» və «təpəmə» olmaqla, texniki cəhətən iki əsulla istehsal olunmuşdur. Bunların hər birinin özünəməxsus istehsal texnologiyası yaramamışdır.

Basmanaxış parçalar. Basma üsulu ilə pambiq və ipək (kəlağayı) məmələtinin bəzədiləməsi dekorativ-təbqiçi sonatın mühüm sahələrdən biri olub, XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir.

Parçaları basmanaxış üsulu ilə bəzəmək ənənəsinin tarixi çox qədim zamanlara gedib çıxır. E.ə. V əsrə yaşaması görkəmli yunan tarixçisi Herodot Qafqazdan bəhs edərkən yazdı ki, bu yerlərin meşələrində elə ağaclar bitir ki, yerli əhalisi onların yarpaqlarını ezerək su ilə qarışdırır və bu məhlul ilə palitarlarına naxışlar vururdu. Bu naxışlar silinməyiş parça köhnələnə qədər qalırdı.¹⁵²

Basma bəzəklər parça üzərinə xüsusi naxış çeşnilərinə malik *qəliblər* vasitəsi ilə köçürüldü. Ona görə də sənətkarlar arasında bu texniki üslub çok vaxt «basmaqəlib» adlanırdı. Göncə, Şəki, Naxçıvan şəhərləri, Şamaxı və onun ətraf kəndləri (Basqal və Mücü) parça üzərinə ağaç qəliblərlə basmanaxışlar köçürtmə işində mahir idilər.

Basma qəliblər xüsusi *qəlibkey* ustalar tərəfindən, əsasən, tilişkə və çat verməyən armud ağacından hazırlanır. Bu məqsədə, ağacdən müyyən ölçüdə «pəstahə» kəsilih, polad qələm və çökik vasitəsilə qazma və qışma yolu ilə onun üzərinə lazımi naxış-bəzək motivi salınırdı. Çox vaxt hər bir rang üçün ayrıca qəlib nümunələri hazırlanır.¹⁵³

Basmanaxış ünsürleri «haşıyə» («kənarə»), «köbək» (göl), «oxonça» və «ara sahə» (aralıq) olmaqla, səciyyə etibarilə bir-birindən fərqlənirdi. Bunların hər birinin bəzək tələbinə müvafiq qəlib nümunələri hazırlanır. Bu səbəbdən de basma məmələtinin bəzədilməsi prosesində bu qəlib növlərinin hər birinin özünəməxsus yeri var idi. Məsələn, haşıyə qəlibləri köbək (göl) və xonça bəzəklərində, yaxud aralıq sahələrin naxışlanmasında işlənirdi. Bütün bunlardan əlavə, ədədi qaydada hazırlanın basmaqəlib nümunələri haşıyəsiz naxışlaşdırıldıqda xüsusi «künc» qəlibləri ilə bəzədirildi. Bunun sayəsində naxış çeşni tamamlanıb bitkin hala gotirilir.

Üzərindəki bəzəklərin səciyyesine görə, basmaqəliblərin hər birinin müxtəlif çeşni nümunələri yaranmışdır. Bu baxımdan «haşıyə» («kənarə») qəliblərinin ən çox istifadə olunan səciyyəyinə nəqş növləri aşağıdakı bəzək nümunələrindən ibarət idi.

Cığçık haşıyə. Qəlibin hər növü uzun və ensiz olub, içərisində sekkiz ləçəkli gül, yarpaq və ya üz ləçəkli qoñçadan ibarət bitki mənşəli naxışlar olurdu. Bu qəliblərlə parçanın kənar haşıyəsinə naxış basılır.¹⁵⁴

Kölgə buta. Qəlibin hər iki kənarında bir-birindən azca aralı, xırda nöqtələr düzülürdü. Qəlibin ortasında isə yenə də nöqtələrdən ibarət yan-yanaya düzülmüş xırda butalar olurdu. Qəlibin bu növü haşıya bəzəyində dəha çox istifadə olunurdu.

Yarpaq haşıyə. Parçanın konar haşıyəsini bəzəmək üçün işlənən ensiz qəlib növü olub, bir tərəfi əyri xətlərdən, əsas naxış ünsürü isə içərisindəki yarpaqşəkilli, tağvari formalardan ibarət olurdu. Her bir tağın üstündə beş ədəd xırda nöqtə qoyulurdu. Tağların birləşmə yerdə paxlavəşəkilli xırda xonçalar düzülürdü.¹⁵⁵

Quyrum haşıyəsi. Kəlağayı və ya pambiq parçaların kənarına naxış basmaq üçün işlənən ensiz qəlib olub, əyri tərəfi dalğavarı, fasilesiz xətlərdən, digər tərəfi isə təkrar olunan quyrumlu bitki naxışlarından ibarət olurdu.

Basmaqəlib əməliyyatlarında *künc* naxışları xüsusi yer tuturdu. Bu məqsədə işlənən künc qəliblərinin aşağıdakı növləri daha geniş yayılmışdır.

Künc gülü. Ürkəvər formada olsaqla, kənarında yan-yanaya xırda nöqtələr düzülürdü. Qəlibin ortasında əyri xətlərdən düzəldilmiş bəzəkləri xonçalar kiçik üzərkicik və halqalarla əhatələnirdi. Bu tip qəliblərlə məmələtin yalnız küncləri bəzədirildi.

Künc-paxlava. Kənarları həndəsi xətlərlə bəzədilmiş və aşağı tərəfində qoç buynuzuna bənzeyən naxışları olan, düzbucaqlı üçbucuğa oxşar qəlib növü idi. Onun ortası paxlavani xatırladan siniq xətlərlə bəzədirildi. Belə qəliblərlə məmələtin küncləri bəzədirildi.

Badambuta. Basmaqəliblərin bir qismi müştərək səciyyə daşımaqla, məmələtin həm ortasında, həm də künclərində işlədirildi. Badambuta da belə qəliblərdən idi. O, içərisində dörd ədəd badama oxşar buta yerləşən uzunsov qəlib növü idi.

Köbək dövrəsi. Ürkəkəline bənzeyən bu qəlibin ortasında uzunsov bir medalyon (xonça), onun sağ və solunda isə budağın oxşar əyri xətlər olurdu. Bu qəlib növü məmələtin ya künclərinə, ya da xonçanın ətraflarına naxış basmaq üçün işlədirildi. Elə bu səbəbdən də basmaqəlib ustaları onu «karalıq» qəlibləri qrupuna aid edirdilər.

Şah buta (bala buta). Ölçü etibarı ilə bir-birindən fərqlənən bu uzunsov qəliblərin kənarları düz xətlərlə diş-diş kəsilmiş, ortasında butadan ibarət güllü xonça motivi əmələ gatırılmışdır. Bu qəliblər haşıyədən bir qədər aralı oxşarla, parçanın istenilən yerinə, xüsusilə, haşıyə və köbək arasındakı boşluqlara naxış basılır.

Basmaqəlib üsulu ilə parça üzərinə naxış və ya bəzək salma əməliyyatı xüsusi hazırlanmış «boyaq yağı» və «rəngab» vasitəsi ilə görüldü. Bunun üçün ilk növbədə «boyaq yağı» hazırlanır. Bu məqsədə müəyyən nisbatlarda götürülmüş saqqız, mal piyi və arı mumunu qarışdırıb mis qazan və ya tiyanda qaynadırıllar.

Karxana şəraitində boyaq yağı, adətən, kiçik tavalarla bölbüb isti qalmaq üçün vam yanın kömür kürsisi və ya köz üzərində saxlayırdılar. Hər bir basmanaxış ustasının əlinin altında daima isti saxlanılan yağ tavası olurdu. Məhz bu səbəbdən da kəlağayı istehsalında basmaqəlib ustası çox vaxt «tavakeş» adlanırdı. Bu da tosadüfi deyildi. Çünkü basmanaxış əməliyyatı bilavasitə təvadə isti saxlanıla və məmələtənə basıldıqdan sonra tezliklə donub silinməz, qalın örtük əmələ gətirən yağ vasitəsilə icra olunurdu. Sənət dili ilə bu əməliyyat «gül götürmə» adlanırdı.

Basmaqəlib məmələti yekrəng və çoxrəng oxşarla, müxtəlif növdə hazırlanır. Basma əməliyyatı həm pambiq parça, həm də ipək, əsasən də kəlağayı üzərində aparılır.

Cit. Ənənə olaraq, bez toxunuşlu, nazik pambiq parçalardan basmaqəlib üsulu ilə al-əlvənən bəzədirilmiş *cit* hazırlanır.

Citsaz ustalar başlıca olaraq, nəbatı naxışlı qəliblərdən istifadə edirdilər. Bu səbəbdən də el arasında ona çox vaxt «güllü cit» deyilirdi.

Citin basmaqəlib üsulu ilə naxışın bəzədilməsi əməliyyatı texnoloji baxımdan kəlağayı ilə eyni idi. Onların hər ikisinin bəzədiyi əməliyyatı xüsusi *boyaq yağı* və müxtəlif növ *rəngablar* vasitəsilə görüldür. Bundan əlavə, bu prosesdə müxtəlif naxışlı qəlib və istehsal levəzimatından istifadə olunurdu.

Basmaqəlib üsulu ilə bəzədilmiş toxuma məmələti arasında kəlağayı (çarqat) istehsalı mühüm yer tutmuşdur.

Kəlağayı (çarqat) ədədi qaydada toxunub qurtarandan sonra basmaqəlib üsulu ilə al-əlvən boyalarla naxışlanıb bəzəklə hala salınırdı. Kəlağayı üzərində ornamental səciyyəli müxtəlif

nəqş nümunələri düzəldilmiş ağac qəliblər vasitesi ilə bəzədilirdi. Kəlağayının bəzədilməsi müxtəlif rənglərdən “gül görmə” prinsipi əsasında icra olunduğundan xüsusi tərkibə malik “kəlağayı yağı” və rəngablardan istifadə edilirdi.

“Qəlibəsəz” adlanan peşəkar ustalarla sıfırışlı düzəldirilən kəlağayı qəlibləri tətbiq sahəsinə və bəzək-nəqş səciyyəsində görə *hasiyə* (konarə, yelen), xonça (köbək) və aralıq olmaqla, üç qrupa bölündürdü. Bundan əlavə, hər bir kəlağayı istehsalı mərkəzinin özünəməxsus məhəlli naxış motivləri də mövced olmuşdur. Cox vaxt bu və ya digər kəlağayı çeşnisi onun istehsal mərkəzinin adını (Şamaxı, Basqal, Şəki, Gəncə, Təbriz, Herat və s.) daşıyır.

Basmaqəlib əməliyyatı qoruyucu kəlağayı yağı və soyuq rəngablarsı vasitesi ilə icra olunurdu. Basma əməliyyatı ilk növbədə kəlağayının hər hansıının əmələ getirilməsindən başlanır. Bunun üçün “ağzəmin” adlanan hamar səthli saya qəlibi qoruyucu yağı batırıb tarıma çəkilmiş kəlağayının həşiyəsi boyunca, dalbadal olmaqla, onun üzərinə basır və beləliklə də yeleni növbəti rəngablarnın təsirindən qoruyurdular. Beşən işə yeləndə kəlağayının öz rəngində ağ gül-lərdən, yaxud çıçık və ya laçəklərdən ibarət bezək motivi əməle getirmək üçün müvafiq nəqşli qəlibi kəlağayı yağına batırıb həşiyə boyunca onun üzərinə basırdılar. Bunun sayəsində kəlağayının həşiyəsində boyaq götürməyən örtük təbaqəsi əmələ gəldi. Kəlağayı “gül” götürmək məqsədi ilə növbəti rəngaba salınarken yağ örtüyüünün altında qalan sahələr boyaqın təsirindən qorunub, qəlibin bəzək dekoruna malik müvafiq “gül”-lər əmələ getirirdi. Həşiyə naxışları təmamlanana qədər bu əməliyyat takrir olunurdu.

Kəlağayının xonça və aralıq sahələrinin bəzəkləri də bu qaydada müvafiq bəzək-nəqş ünsürlərinə malik qəliblər vasitesilə bəzədirildi. Bu qayda ilə kəlağayı müxtəlif rəngablara salıb hər bir rəngdən “gül” götürmə yolu ilə onu bəzəyib nəqşli (güllü) hala salırdılar.

Kəlağayı sabunu suda yuyub təmizlədikdən sonra ləkələrinin altında qorunub qalmış gül-lər aksaçı çıxır və müvafiq bəzək ünsürünə çevrilirdilər.

Təpmə (keçə) məmulatı. Əsnəvəi basma məmulatının ikinci qrupunu “təpmə” üsulu ilə hazırlanır keçə məmulatı təşkil etmişdir.

Vaxtilə Azərbaycanda geniş yayılmış basma (təpmə) məmulatı kənd əhalisi, xüsusiylə də köçəbə elat obalarında uzun müddət özünü əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Keçmişdə *həllacılıq* (basma) sənəti hətta ətraf elat mahalları ilə üzvi surətdə bağlı olan bir sıra şəhərlərdə də intişar tapmışdır. Lakin elat əhalisinin oturaqlaşması prosesinin güclənməsi ilə əlaqədar olaraq, XIX əsrin ikinci yarısında şəhər həllacxanalarında hazırlanan keçə məmulatına təlabat keyli azalmağa başlamışdır. Hətta bu təlabat iləbən o dərəcədə azalmışdır ki, əhalinin basma məmulatına olan ehtiyacı kəndbəkənd, oba-oba gəzib dolşanın sayyar həllaclar layiqincə ödəyə bildirlər. Bunu Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində fealiyyət göstərən həllac diikanlarının timsalında aydın izləmək olur. Akademik Ə.S. Sumbatzadənin arxiv sənədlərinə istinadən yazdığını görə, 1831-ci ildə Naxçıvan şəhərində 16 naşer həllac işlədiyi halda, 1865-ci ildə onların sayı azalıb 4 nəfərə enmişdi.¹⁵⁶ Yaxud 1832-ci ildə Ordubad şəhərində 29 nəfər həllac fealiyyət göstərdiyi halda, 1864-1865-ci illerde onlardan yalnız 8 nəfəri işləyirdi.¹⁵⁷

Həmin dövrə Baku və Şamaxı şəhərlərində 10 nəfərədək həllac işlədiyi halda, XIX əsrin 80-90-ci illərində onların hamısı öz fealiyyətlərini dayandırmışdır. Belə vəziyyət ölkənin digər şəhərlərində də müşahidə olunmaqdır idi.¹⁵⁸

XIX əsrin 70-90-ci illərində Şuşa şəhərində keçə məmulatı (qəlib, yapıcı) istehsal edən 3 həllacxana fealiyyət göstəridi.¹⁵⁹ Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrde Azərbaycan şəhərlərinin də həllacılığın zəif inkişaf etməsinin başlıca səbəbinə akad. Ə.S. Sumbatzadə ümumən, keçmişdə yun məmulatı istehsalının əyalətlərdəki kəndli təsərrüfatlarında cəmləşməsindən görürdü.¹⁶⁰

Keçə. Basma məmulatı istehsalı tarixən *keçə* (naməd), *yapıcı* (kəpənək), *xılliq*, *copoz*, *tərlik*, *bədış* (topuqluq), *papaq* (çəltarı) və s. ilə təmsil olunmuşdur.

Keçmişdə keçə sayə və bəzəklili (nəməd) olmaqla, iki növbədə hazırlanır. Keçə məmulatının basılması prosesi tədarük olmuş xammalın (yun, qəzil) yuyulmasından başlanır. Bu işi, adətən, qadınlar görürdü. Bunun üçün axar suyun (çay, arx) dayaz sahilində yunu suya sə-

rib, çubuq və ya “sırçıq” adlanan toxmaq vasitəsi ilə döyücləmə (sırçıqlama) üsulu ilə yuyub çirkədən temizləyirdilər. Axar su olmadıqda yunu durğun su hövzasının konarında yerə serib üzərinə su sepiр və yenə də sırçıqlama üsulu ilə yuyub temizləyirdilər. Yunu bəzən “bado” adlanan mineral tərkibli bulaqların suyu ilə yuyub kirovdan temizləyirdilər. Qələvi tərkibli su-da yunanın cırkıbı daha tez və temiz yuyulurdu.

Yuyulmuş yun sorılıb qurudalandan sonra çəsidlənirdi. Yun təkcə rəng çalarına və keyfiyyətinə görə deyil, habelə qoyunun gövdəsinin hansı hissəsindən, başqa sözlə, liflərinin uzun və qısa olmasına görə də ayrılb çəsidlənirdi.

Qoyun yununun ilkin çəsidləmə əməliyyatına hələ qırxım mövsümündə başlanır. Qırxımdan asılı olaraq, qoyun yunu *yapağı* (yaz yunu) və *küzəm* (payız yunu) olmaqla, iki növə ayrılrı.

Hətta küzəm yun davarın yaşına görə quzu (toğlu) və qoyun küzəmi olmaqla, iki qismə ayrılrı. Elastik və yumşaq olması sabəbindən quzu küzəmi keyfiyyətcə daha yüksək tutulur və bilavasitədən istehsalına sərf olunurdu.

Payız istehsalından əldə edilən “yapağı” yun hörmə-toxuma məmulatından əlavə, həm də *basma* (təpmə) məmulatının hazırlanmasına sərf olunurdu.

Bir qayda olaraq, basma məmulatının hazırlanması əməliyyatı ilə “həllac” adlanan peşəkar ustalar meşğul olurdular. Onlar yunu ilk növbədə daraqdan keçirmədən, “yay” adlanan atıcı alət vasitəsi ilə atıb pərvənləndirdilər.

“Təpmə” (basma) əməliyyatı döşəmə üzərində, palaz və ya həsir üstüne yunun bərabər qalınlaşdırılmasına sərfləndirilir. Bu məqsədə çox vaxt bezdən tikilmiş xüsusi ölçülü “qəlib torbası”ndan istifadə olunurdu. Əvvəlcə yun layı torbanın üstüne yayılıb sərfləndən sonra onu torbaqarışq loğalaqlayır və beləliklə də torbanın alt qatını onun üstüne qəvirirdilər. Sonra torbanın içində qalmış yun loğalağının açıb, yeniden həllac oxu üzərinə dolayırdılar. Uzunu 3 m, diametri 10-12 sm-ə çatan hamar ox üzərinə dolanmış yun loğanasi dağılmamasın deyə, onu iplə möhkəm sariyırırdılar.

Cox vaxt, xüsüsilə, şəhər həllacxanalarında bu məqsədə, “karxana” adlanan ayrıca otaq və ya dəyər ayırdırlar. Loğalağı, adətən, karxananın hamar döşəməsi üzərində 3 nəfər həllac təpikləyə-təpikləyə irəli-geri istiqamətdə bir qədər diyriləyəndən sonra onun səri və dolagini açıb sərir, seyrək və aladəmgil yerlərini bərpə edəndən sonra üstüne isti su çileyib, təkrar loğalaqlayırırdılar. Loğalağı yenidən palaza bürüyüb örknən vasitəsi ilə əvvəlkindən də bir qədər bərk sariyandırıb sonra təpmə əməliyyatı davam etdirilir.

Bu qayda ilə su çilemə prosesini bir neçə dəfə təkrar etməklə, loğalağı aramsız olaraq, təpikləyib diyriləyirdilər. Təpmə əməliyyatı neticəsində yun layları bir-birinə möhkəm yapışaraq bərk kütle halına düşürdü.

Gəzərgi həllaclardan fərqli olaraq, şəhər həllacxanalarında çox vaxt keçə qara rəngə boyadırlırdı. Bununla belə, keçmişdə Qazax və Gəncə qəzalarında varlı ailələr alaçıqlarının üstünü də rəngli keçə qəlibləri örtməyi üstün tutarmışlar. Bu səbəbdən də onlara qədər yundan keçə qəlibləri basmaq sifariş edərmişlər.¹⁶¹

Saya keçənin sethi hamar və bəzəksiz olurdu. Standart ölçülərdə basılıb hazırlanın keçə qəlibləri istifadə məqamından asılı olaraq, bir qədər fərqli formada basilırı. Ən çox trapes formalı keçə qəlibləri dəbdə olmuşdur. Alaçıq tipli evlərin üstüni örtmək üçün belə qəlib forması dənə səfəri sayılırdı. Evin döşəməsinə, çarpayı, taxt və ya kürsü üzərinə salmaq, yaxud alaçıq qapılığı üçün düzbucaqlı formaya malik qəlib növü də hazırlanır.

Keçmiş məisətdə keçə qəlibin üzünə yer palazı və ya şəddə çəkməklə, ondan “kürsü yorğanı” düzəldənlər də az deyildi.

XIX əsrin sonlarına doğru yerli keçəçiliyin tədricon tənəzzüle uğradığı müşahidə olunur. Bu işdə 1889-cu ildə Tiflis şəhərində buxar maşınları ilə işləyən keçə fabrikinin fealiyyəti başlaması¹⁶² faktı mühüm rol oynamışdır. Bu məsələdə köçəbə elat əhalisinin oturaqlaşması prosesi, habelə getdikcə, atlı nəqliyyatın rolinin azalması faktı da az rol oynamamışdır.

Nəməd. İstehsal texnologiyası baxımından saya keçədən o qədər də fərqlənmirdi. Bunlara arasında başlıca fərqli bəzək-nəqş tortibatında ve düzbucaqlı formada basılmasında nəzərə çarptırdı. Trapes formada olan saya qəlibdən fərqli olaraq, evin döşəməsinə, çarpayı və ya taxt üstüne salınan nəməd düzbucaqlı formada 2,5-3 m x 1,5-2 m ölçülərde, həm də bəzəkli basılırdı. Nəməd bəzəkləri həm ornamental nəqşlərləndir, həm də heyvan (qoç, at, dəvə və s.) rəsm-lərində ibarət olurdu. Bunun üçün nəmədin yerini təskil edən yun layının aralarına bu və ya digər rəsmiñ mühit xətləri boyunca fərqli rəngdə yun döşənirdi. Nəməd basılıb hazır olanda fərqli rəng çalarına malik yun layı onun səthində müvafiq bəzək-nəqş tənsürü əmələ getirirdi.

Tərlük. Keçmişdə uzun müddət dəbdə olmuş minik vəyük yəhəri üçün kiçik ölçülərdə tərlük və palan-navar basılıb hazırlanırdı.

Yapinci. Əsrlər boyu elat məsiət üçün səciyyəvi mövsümü geyim növü olmuş yapincının saçagli və saçqsız (saya) olmaqla, iki tipoloji növü hazırlanmışdır. Bunların hər ikisi zəmənəmizdək gəlib çatmışdır.

Sacaqsız (saya) yapincı daha qədim tarixə malik olub, keçəsayağı basılıb hazırlanırdı. Lakin keçəndən fərqli olaraq, onun qəlibi nisbətən qısa, həm də trapes formasında basılırdı. Yapincını ciyinə alımaq üçün onun kənar qanadlarını bir qarış ölçüdə öz üzərinə qatlayıb, ciyin birləşmələrini bir-birincə tikirdilər.

Yeri galmişkən qeyd edək ki, Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində geniş yayılmış *copoz* da eyni texniki ıssula, lakin bir qədər fərqli formada basılıb hazırlanmışdır. Belə ki, ciyinə alınan yapincıdan fərqli olaraq, copozu əyinə geydiklərindən onun qəlibi qollu basılırdı. Bundan fərqli olaraq, xüllü qolsuz basılır, lakin qol yeri qoyulurdu.

Bunlardan fərqli olaraq, saçaklı yapincının qəlibinin ovandı üzü uzun saçqala örtülürdü. Bu səbəbdən də onun layının altına əlavə saçqay lajı döşənirdi. Bundan sonrakı basma əməliyyatı sayə keçə və ya nəməd istehsalında olduğunu kimi davam etdirildi.

Basma əməliyyatı başa çatanan sonra qəlibin saçqaları dərənib düzəldilərək nizamlanır və salıqəyə salınırdı. Qəlibin astar üzündən bayira çıxan tükələrin ucu qayçı ilə qırılxılıb hamar halı salınır, yaxud ütülüb mucullanırdu.

Bütün bu əməliyyatlar başa çatanan sonra saçaklı qəlibin kənar qanadlarını öz üzərinə qatlayıb ciyinən bitişdirir və yaxa yarığının ətrafinə tumac, yaxud parçadan köbə tikiliirdi. Yapincını boğazın altında bağlamaq üçün köbənin hər iki ucu qaytanla tamamlanırdu.

Yapincı qəlibi basılıb hazır olandan sonra, adətən, qara rəngə boyanır. Hətta onun qəlibi qara rəngli yundan basılmış olsa belə, yənə də onu qara rəngəba salırdılar. Boyaqdan əvvəl yapincı qəlibi suda yuyulub temizləndirdi. Nadir haldə osılzadə varlı şəxslər sıfırışlı ağ rəngli yapincı basdırıldılar. Belə haldə yapincının qəlibi seçmə, xalis ağ yundan basılırdı.

Xalça-palaz məmələti

Azərbaycanın ənənəvi yun toxuculuğunda məsiət əhəmiyyətinə və iqtisadi sərfəliliyinə görə, tarixən xalça-palaz məmələti müştəsnə yer tutmuşdur.

Mütəxəssislərin fikrine, xalçanın ilk vətoni qədim Misir olmuş, sonralar o, buradan Kiçik Asiya, İran və Hindistana keçmişdir.¹⁶³

Azərbaycanda xalçaçılıq sənətinin meydana gəlmə tarixi siyasi-inzibati və mədəni cəhətdən vaxtıla qədim Şərqlə sızı bağlı olan qonşu İran və Kiçik Asiya ölkələri ilə eyni dövrə təsadüf edir. E.ə. V-IV əsrlərde yaşamış yunan alimi Ksenofont farşların məşhur Midiya xalçalarını işlədiklərini xəber verirdi.¹⁶⁴

Midiya dövlətinin mövcud olduğu dövrədə onun sosial-iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş inzibati-ərazi vahidləri sırasında sabiq Manna vilayətlərini əhatə edən Kiçik Midiya (Atropatena) arazisinin, başqa sözlə, Azərbaycanın canub əyalətlərinin mühüm yer tutduğunu nəzərə alsaq, burada xalça toxuma sənətinin xeyli əvvəl, hələ Manna dövründə meydana gəldiyini söyləmək olar. Bununla belə, Azərbaycanda xalça-palaz toxuculuğu miladdan əvvəl I minilliyin ib-

tidasına təsadüf etsə də, Albaniya, başqa sözlə, Şimali Azərbaycan ərazisində onun gur inkişafı erkən orta əsrlərin əvvəllerinə aid edilir.¹⁶⁵ Mingəçevir ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqları (hana hissələri, xalça və palaz toxuması, yun ip qalıqları) antik dövrün sonu və erkən orta əsrlərin əvvəllerində Azərbaycan əhalisinin ev məşitində xalça-palaz məmələtinin mühüm yer tutduğunu söyleməyə əsas verir.¹⁶⁶

Tarixi mənbələrdən bəlli olduğu kimi, xalçaçılıq sənəti sonralar, xüsusiilə, inkişaf etmiş feodalizm dövrü və son orta əsrlərdə daha yüksək inkişaf seviyəsinə çatmışdır. Ərab mülliiflərinin verdiyi məlumatə görə, Bərdədə toxunan xalçaların misli-berabəri yox idi.¹⁶⁷ X əsrə Naxçıvan, Xoy, Ərdəbil və Muğan özünün yüksək keyfiyyəti xalça məmələti ilə geniş səhərət qazanmışdı.¹⁶⁸ Muğan özünün əvvəl və palaz məmələtləri ilə, Naxçıvan, Xoy, Salmas şəhərləri zili və xalçaları ilə, Ərdəbil, Şirvan issa özlərinin ipək və yun məmələtləri ilə məşhur idi.¹⁶⁹

X-XIII əsr yaxızlı mənbələri monqol hücumlarından əvvəl Azərbaycan şəhərlərində çox geniş çeşiddə xalça-palaz məmələti toxunması barədə aydın təsəvvür yaradır.¹⁷⁰

«Hüdud əl-ələm» əsərində həmin dövrə Şirvan və Xursan əyalətlərində «məxfuri» adlanan müxtəlif növ xovlu xalçalar və palazlar toxunduğu xəbər verilir.¹⁷¹

Inkişaf etmiş feodalizm dövründə Azərbaycanda xalça istehsalının kütləvi səciyyə daşıdığını belə bir faktdan da aydın görmək olur ki, monqollar Azərbaycanı işgal edəndən sonra budadan minlərlə xalça qarət edib aparmışdır.¹⁷²

M.X.Heydərov son orta əsr mənbələrinə istinad edərək, Azərbaycanda XVI-XVII əsrlərdən etibarən Təbriz xalçaları arasında gümüşü güləbətin qatışığı ilə ipək xalça istehsalına başlandığını müəyyən etmişdir.¹⁷³ İngilis səyyahi A.Cenkinson 1562-ci ilə Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustacının yay düşərgəsində olarkən onun çadırında zengin bezəkli xalçalar döşəndiyini və onları üzərinə qızıl və gümüş tellərlə toxunmuş kvadrat formalı bir xalça salındığını xəbər verir.¹⁷⁴

XVI əsrin 70-ci illərində Şirvanda olmuş başqa bir ingilis səyyahi C.Deket yazırkı ki, burada elə bir adam, hətta belə adı bir insan tapmaq olmazdı ki, o, xalça üzərində oturmasın, yaxud otuqlarına xalça döşəməmiş olsun.¹⁷⁵

Zəmanəməzədək gəlib çatmış xalçalar, əsasən, xalis yundan toxunmuşdur. Bununla belə, orta əsrlərdə ipək qatışığı, xüsusiilə, güləbətin (qızıl və ya gümüş telləri) ilə toxunmuş xalçalara da təsadüf olunur. Hətta son vaxtlar xalçaların ərişinə bezən pambıq iplikdən düzülməsi hallarına da rast gəlinirdi.

Azərbaycanın ənənəvi dekorativ-tətbiqi sənət növləri arasında özünün bəzək-nəqş zənginliyi, rəng əlvənlığı, kompozisiya kamilliyyi ilə seçilən *xovlu* xalça nümunələri öz növbəsində, bəzək tətbiqi baxımından *ornamental* və *süjetli* olmaqla, iki qrupa bölünür.

Azərbaycanın şimal əyalətləri üçün dəha çox ornamental tipli xalçalar səciyyəvi olmuşdur. Bundan fərqli olaraq, ölkənin cənub əyalətlərində, xüsusiilə Təbriz xalçaçılıq mərkəzində həndəsi və nəbati nəqş motivlərinə malik ornamental xalçalarla yanaşı, zoomorf və antropomorf motivli *süjetli* xalçalar geniş yayılmışdır.

Azərbaycan xalçaları bədii-texniki xüsusiyyətlərinə, toxuma materialina, rəng əlvənlığına və nəqş motivlərinin səciyyəsinə görə oxşar cəhətlərə malik olsalar da, onlar həm də fərdi yaradıcılıq mərkəzinin məhəlli xüsusiyyətlərinə özlərində daşıyırlar. Bu və ya digər məhəlli ərazinin xalçaları eməli işdə, adətən, özlərinə yaxın qonşuların nəqş-çəşni nümunələrini seçib örnək götürürdülər. Beləliklə də fərdi bəzək-çəşni xüsusiyyətlərinə malik məhəlli xalça istehsalı mərkəzləri təşəkkül tapırdı. Bu mərkəzlərin hər birinə xas olan xalçalar tekə çəşni cəhətdən deyil, habəla texniki xüsusiyyətlərinə (ilmə sixlıq, xovların uzun və ya qısa olması, əriş və argac ipinin nazik, yaxud yoğun əyrilməsi, onların bərk və ya boş bükərdələməsi, müxtəlif rəng çalarının bir-birilərə uyusdurulması və s.) görə də bir-birindən seçilir. Bu cür fərqli xalçaçılıq mərkəzlərinin formallaşmasında orta əsrlərdə Azərbaycanda feodal pərakəndəliyinin hökm sürməsi üzündən sənət sahələrində məhəlli xüsusiyyətlərin güclənməsi, əyalətlər arasında iqtisadi-ticarət və mədəni əlaqələrin zəif olması mühüm rol oynamışdır. Ona görə

de Azərbaycan xalçaları tipoloji xüsusiyyətlərinə görə, müxtəlif məhəlli istehsal mərkəzlərinə ayrılır. Öz növbəsində her bir böyük xalça istehsalı mərkəzində xas olan ornamental xalçalar çeşni xüsusiyyətlərinə görə, bir neçə qrup və yarımqrupa ayrılır. Bunların hər birinin də özü-nəməxsus noqs-bəzək çeşnləri və buna müvafiq adları yaranmışdır.¹⁷⁶

Azərbaycanın orta əsr xalçacılıq sonetində *süjetli* xalçaların yaranması keyfiyyət etibarı ilə yeni mərhələ təşkil edirdi. Süjetli xalça toxuculuğu, xüsusiilə, Təbriz şəhərindəki xalçalar xanalarında daha yüksək inkişaf seviyyəsinə çatmışdır. Yüksək bədii-texniki möziyyətləri və kompozisiya kamilliyyi ilə seçilmiş süjetli xalça toxuculuğunu çıxırlıbmış XVI əsrə, Təbriz miniati məktəbinin fəaliyyətinin parlaması dövründən təsadüf edir. O dövrün mahir xalça ustaları Təbriz rəssamlarının miniatürləri əsasında orijinal süjetli bədii xalçalar toxuyurdular.¹⁷⁷

Üzərində müxtəlif mösiət və ov sehnələri təsvir olunan süjetli xalçalar, həmçinin Şirvan, Gəncə və Qarabağda istehsal olunurdu. Bu tipdən olan süjetli xalçalarla mösiət sehnələri ilə yanaşı, klassik ədəbiyyat əsərlərindən götürülmüş kompozisiya motivləri də öz eksini tapmışdır.

Azərbaycanın dekorativ-tətbiqi sonetinin ən güclü sahəsi olmaq etibarı ilə xalça toxuculuğu özüñən əməli əhəmiyyətinə sonralar da itirməmişdir.

XIX əsrədə Azərbaycanda xalçacılıq sonetinin güclü inkişaf etdiyi istehsal mərkəzləri arasında Quba, Bakı, Şamaxı, Göyçay, Qazax, Gəncə, Şuşa, Zəngəzur, Cəbrayıl qəzələri və Zaqatala dairesi xüsusi yet tuturdu.¹⁷⁸

XIX əsrin 80-ci illərinə aid dövri mətbuatdan bəlli olur ki, o zaman Azərbaycanın qabaqcıl qoynuluq mərkəzlərindən biri olmaq etibarı ilə Qazax qəzasında hər il 2000-dək xalça, bir qədər de palaz, 100-a qədər çul toxunurdu.¹⁷⁹

XIX əsrin 40-ci illərinə aid arxiv sənədlərində məlumat olur ki, Yelizavetpol (Gəncə-A.M.) qəzasının, demək olar ki, bütün kəndlərdə qadınlar qoyun yunundan şal, mahud ilə yanaşı, xalça, palaz, çuval, məfrəs və s. toxuyurdular.¹⁸⁰

Yun toxuculuğu ölkənin diger əyalətlərində də kifayət qədər yaxşı tərəqqi etmişdi. XIX əsrin 30-cu illərinə dair statistik məlumatlardan bəlli olur ki, Rusiya tərəfindən işğal olunana qədər Bakı qəzasında hər il 600 adəd xalça, 1200 palaz toxunurdu.¹⁸¹ Mənbənin verdiyi məlumatda görə, əyalətin bütün kəndlərində qadınlar al-əlvən bəzəkli, əla növ xalça, palaz, məfrəs, çuval toxuyurdu. Abşeron xalçaları arasında Əmircan və Bülbülə kəndlərində toxunan xalçalar çeşni gözəlliyinə və texniki keyfiyyətinə görə, xüsusiilə fərqlənirdi.¹⁸² Mənbənin verdiyi məlumatda görə, Abşeron xalçaları arasında çeşni gözəlliyi, rəng əlvənliliyi, ilmə sixılığı baxımından Əmircan və Bülbülə xalçaları ilə yanaşı, Suraxanı xalçaları da diqqəti cəlb edirdi.¹⁸³

Azərbaycanda yun, xüsusiilə də xalça toxuculuğunun inkişaf etmiş mərkəzlərindən biri də Quba əyaləti olmuşdur. XIX əsrin 30-cu illərində burada hər il 850 xalça, 1700 adəd palaz toxunurdu.¹⁸⁴ Ən yaxşı palaz və sumaxlar İmamqulu kəndində, ən əla xalçalar ise Çiçi kəndində toxunurdu. Xalça, palaz, məfrəs, xurcun, heybə, demək olar ki, Quba qəzasının bütün kəndlərində toxunurdu.

XIX ərin sonu və XX ərin başlanğıcında Quba qəzasında xalça toxuculuğundan bəhs edən bəi mənbədə bütün Qafqazda ən yaxşı xalçaların bu qəzəda toxunduğu və hər il buradan xaricə 15420 adəd xalça məməlati ixrac olunduğu xəber verilir.¹⁸⁵ Təkəcə Quba şəhərində bu işlə 200 ailə məşğul olur və ilde 300 adəd xalça toxuyurdu.¹⁸⁶ Bütövlükdə qəzada 1479 ailə, başqa sözlə, 4200 nəfər bilavasitə xalça toxuculuğu ilə məşğul olurdu.¹⁸⁷

Qazanın xalçacılıq sonetində məməlat növürləri üzrə müəyyən qədər ixtisaslaşma getdiyi nəzərə çarpır. Belə ki, *xalça*, demək olar ki, bütün kəndlərdə toxunurdu. Bundan əlavə, *sumax* başlıca olaraq, Hil, Yasab, Həzrə, Cibir, İmamqulu, Çiçi, Alpan, Ləçət və Zeyxurda, *palaz* Hil, Yasab, Həzrə, Ləçət, Çiçi, Pirəbədil, Xudat və Alpanda, *xurcun* isə ən çox Cimi kəndində, qismən isə Yasab, Həzrə, Qonaqkənd və Cibirdə istehsal olunurdu.¹⁸⁸

Yun məməlati istehsalı Lənkəran qəzasında qoynuluqla məşğul olan dağ və dağətəyi mahallarda (Səbircan, Zuvand, Dırıq), qismən isə düzənlək ərazidəki Ərkivan mahalında yaxşı

inkişaf etmişdi. Qəzada qadınlar yundan *xalça*, *palaz*, *kilim*, *cecim* (nazik palaz), *şal*, *çadır*, *ör-kən*, *sicim*, *məfrəs*, *xurcun*, *çul*, *corab* toxuyur, həlləclar *keçə* basıldır.¹⁸⁹

Xammal ehtiyatının bolluğu üzündən yun məməlati toxuculuğu Şamaxı və Göyçay qəzələrində daha geniş yayılmışdır. Demək olar ki, hər bir kənddə *xalça*, *gəbə*, *cecim*, *sumax*, *çuval*, *xurcun*, *məfrəs* toxunur, *catt*, *cidar* hazırlanır.¹⁹⁰

XIX ərin 80-ci illərində müxtəlif çeşidli xalçaların Şirvanın hər bir kənd və köçəbə icməsində toxunduğu xəber veren bir mənbədə bildirildir ki, çox nadir halda kənd evlərində xalça və digər məməlatlər toxumaq üçün hana olmazdır.¹⁹¹ Mənbənin yazdırığına görə, ən yaxşı xalçalar bölgənin Qarayazı, Zərdab, Mollakənd və Ərəbəqədim kəndlərində toxunurdu.¹⁹²

Yun toxuculuğu Şirvana qonşu olan Ərəş mahalı və Şəki qəzasında da geniş yayılmışdır. Burada *xalça*, *palaz*, *cecim*, *çul*, *çuval*, *məfrəs*, *şal* toxuculuğu ilə qadınlar məşğul olurlar. Ən yaxşı xalça və çuval Kürətəfli kəndlərə, xüsusiilə, Eymur, Qarxan, Ağyazı, habelə Nuxa qəzasının Vardanlı kəndində toxunurdu. Bu məməlatlər nisbəton aşağı keyfiyyətdə olub, çox vaxt hər bir ailənin daxili istehlakına sərf olunur, nadir hallarda satışı çinxarlırdı.¹⁹³

Mənbələrdən bəlli olduğu kimi, yun məməlati istehsalı XIX ərin birinci yarısında Şəki-nin qonşuluğunda olan Alazan vadisində nisbəton zəif inkişaf etmişdir. 1841-ci ilin məlumatına görə, Balakən dairəsi əhalisi öz istehlak üçün yundan *keçə*, *xırşək*, *çuval*, *xurcun*, *corab*, *cecim* hazırlayırdı.¹⁹⁴ Lakin XIX ərin ikinci yarısında bölgədə vəziyyət dəyişmiş, Azərbaycanın digər qəzələrində olduğu kimi, Zaqatala dairesində də yun məməlati istehsalı əhəmiyyəti dərəcədə genişlənmişdir.¹⁹⁵ 1900-cü ilə aid bir arxiv sənədində hər il Zaqatala dairesində 11250 pud yun hasil olunduğu, bunun 4250 pudunun xaricə ixrac edildiyi, 7000 pudunun yerli əhali tərəfindən yun məməlatlərinin (*şal*, *cecim*, *xalça*, *palaz*, *keçə*, *yapıcı*, *çopoz*) hazırlanmasına serf olunduğu xəber verilir.¹⁹⁶ Burada yun cecimdən *xurcun*, *heybə*, ipsek cecimdən isə yorğan-zü həzirlanır.¹⁹⁷ Diger tərəfdən dairədə keçə məməlati (*qəlib*, *yapıcı*, *çopoz*) istehsalı, başqa sözlə, həlləçlik əyaləti geniş yayıldıqdan xalça-palaz toxuculuğu məhdud səciyyə daşımışdır. Bu fakt arxiv sənədlərində də öz eksini tapmışdır. 1900-cü ilə aid bir sənəddə bildirilir ki, Zaqatala dairesində xalça-palaz istehsalı nisbəton məhdud səciyyə daşımiş, bunun müqabilində *xurcun*, *çuval*, *çul* toxuculuğu dəha geniş yayılmışdır.¹⁹⁸

Yundan müxtəlif toxuma məməlatlərinin hazırlanması Qarabağ bölgəsində, xüsusiilə, onun düzənlik ərazilərində tarixin geniş intişiş tapmışdır. Bölgənin dağ və dağətəyi kəndlərində qoynuluq teserrüfatı zəif inkişaf etdiyindən hər kəndlərin əhalisi xammal baxımından korluq çəkirdi. Bunun müqabilində Mil-Qarabağ düzənliyinin oturaq və köçəbə əhalisi bol yun ehtiyatına malik olduğundan burada müxtəlif növ yun məməlati (*şal*, *mahud*, *xalça*, *palaz*, *məfrəs*, *xurcun*, *çuval* və s.) istehsalı geniş yayılmışdır.¹⁹⁹

Mənbənin yazdırığına görə, yun məməlatlərinin hazırlanması ilə bağlı bütün proseslər (yun yuyulub temizlənməsi, dərəməsi, ayırməsi, büküriləməsi, yumşاقlaşması, keleflənməsi, boyanması və s.) hər bir evdə qadınlar tərəfindən görüldür. Yalnız bir sıra çətin əldə edilən rənglər kəndnə, küp boyaqxanalarında boyatdırılırdı.²⁰⁰

Yun məməlati istehsalı, xüsusiilə, bölgənin Cəbrayıl qəzası kəndlərində dəha geniş yayılmışdır. Burada yundan on çox xalça, palaz, mahud (*şal*), habelə *xurcun*, *məfrəs*, *çuval*, *corab*, *cecim*, *ör-kən* toxunur, *sicim* hörülür.²⁰¹

Azərbaycanın ənənəvi xalça-palaz məməlati bədii-texniki xüsusiyyətlərinə görə *xovlu* (ilməli) və *xovsuz* (ilməsiz) olmaqla, iki tipoloji növdə hazırlanmışdır. Xovlu xalçalar, istehsal texnologiyası baxımından palaz məməlatindən xeyli dərəcədə fərqlənmişdir.

Palaz məməlati *xovsuz* olub, yalnız əriş və argac iplərinin müəyyən qaydada çarşazaşdırılmış bir-birilərinin arasından keçirilməsi yolu ilə toxunub hazırlanır. Xovlu xalçaların istehsalında bunlardan əlavə, əl-əlvən boyanmış (*ilmə*) ipindən də istifadə olunur.

Nisbəton sadə toxuma texnikasına malik olan palaz tipli xalçalar çox geniş çeşiddə məməlat növürləri: *palaz*, *kilim* (çiyi *kilim*), *zili*, *vərnə*, *sumax*, *şəddə*, *yəməni*, *xırşək*, *cecim*, habelə *heybə*, *xurcun*, *çuval*, *məfrəs*, *çul*, *ladi*, *düz torbası*, *çanta* və s. ilə təmsil olunurdu.

Moişət əhəmiyyətinə görə, ənənəvi xalçaçılıq sənətində palaz məməlati toxuculuğu daha ənənəli yer tutmuşdur. Çoxsaylı tipoloji növü malik olan palaz məməlati az miqdarda xammal məsrafı tələb etməkdən əlavə, həm də tez toxunub başa gəldiyinə görə iqtisadi cəhətdən də sərfli idi. Məlum olduğu kimi, xalçaya nisbetən palaz məməlatının əriş düzümüz seyrək olub, ilməsiz, həm də bù qədər boş toxunurdu. Palaz məməlati həm də az boyaq məsrefləri tələb edirdi.

Toxuma texnikasına, bəzək-nəqş tərtibatına görə palaz məməlati *saya* və *güllü* olmaqla, iki tipoloji növdə toxunurdu.

Saya palazzlar, bir qayda olaraq, əriş və arğacın bir-birinə bəsít keçirtmə (*çalçeqir*) üsulu ilə toxunurdu. Adətən, ikiüzlü toxumanaya palazın arğac ipi əriş düzümünən alt və üst taylarını tekbir qaydada çalçeqir etməklə toxundıqdan onun astar üzü də avand üzü kimi, cyni ilə hamar görkəm kəsb edirdi. İkiüzlü toxuma texnikası əsasında hasılı gələnənaya palazzlar el arasında «yer palazı» da adlanır. ²⁰² Çox vaxt o, döşəmə, yaxud taxt üzərinə salınırdı.

Yer palazı tarixən *zolaghı* və *zolagsız* olmaqla, bəzək tərtibatı etibarı ilə iki növdə toxunmuşdur. Zolagsız palazın hamə əriş, həm də arğac ipinə eyni rəngdə, yaxud oxşar rəng çalarında olurdu. Bundan fərqli olaraq, zolaqlı palazzların əriş və ya arğacın müxtəlif rəngli ipinən hər dəfə müyyəyen saydan sonra dayışdırılaraq təkrarlanmasının yolu ilə toxunurdu. Zolaqlar bəzən yalnız əriş taylarının rəng görüntüsünü müyyəyen saydan sonra əvezləmək, yaxud arğacın rəngli ipinəni deyişdirmək yolu ilə aldə olunurdu. Bunun sayəsində əriş uzatması vasitəsilə salınan alabəzək zolaqlar palazın boyu uzuñ, arğac ipinənin köməyi ilə əmələ getirilən rəngli zolaqlar isə kəndələn vəziyyətdə düşürdü. Cecim toxunuşlu palazzların hamisi bu bəsit texniki üsulla hazırlanır.

Azərbaycan kürdlerinin arasında geniş yayılmış *yəməni* ikiüzlü toxuma texnikası ilə istehsal olunur və «çiyi kılım» adlanır. Adətən, örkən toxuculuğunda da bu texniki üsüldən istifadə olunurdu.

Bəzən palazın hamə ərişi, həm də arğacı müyyəyen saydan sonra dəyişən rəngli iplərdən tərtiblenirdi. Zolaqların bu cür şahmatsayığı kəsişməsi yolu ilə toxunan palaz növü «şəddə» adlanmışdır. Eyni rəngli əriş və arğac ipinənin miqdarnı artırıb azaltmaqla, şəddə xanələrinin ölçüləri dayışdırılır. ²⁰³

Kılım. Güllü palazzların tipik növü birüzlü toxunan kılım olmuşdur. Güllü palazın istehsal texnologiyası cecim toxunuşluaya palazdan xeyli fərqlənidir. Əvvəla, güllü palaz növlərinin hamisi birüzlü toxunurdu. İkincisi, arğac ipi əriş düzümünən bir tərəfindən digər kənarına bir-başa ötürülenənən sayə palazdan fərqli olaraq, güllü palaz toxuculuğunda hər bir bəzək-nəqş ünsürü ayrıca arğac ipi vasitəsilə əmələ getirilirdi.

Azərbaycanda kılımin toxuma texnikoyası və nəqş-bəzək kompozisiyası baxımından bir sira tipoloji növləri təşəkkül tapmışdır. Kılım tipli məməlat növləri «mürəkkəb keçirtmə», «dolama», «ilgəkli dolama», «dərmə», «qıçıq» və s. olmaqla, müxtəlif texniki üsullarla toxunurdu.

Mürəkkəb keçirtmə üsulu ilə toxunan birüzlü palazzların geniş yayılmış tipoloji növləri arasında *kılım*, *zili*, *vərnı* və *sumax* mühüm yer tutmuşdur. Bununla yanaşı, Azərbaycanın bir sıra bölgələrində məhdud məhəlli ərazilərdə yayılmış «xırsək», «kunt» və s. kimi yerli adlarla tanınan birüzlü kılım nümunələrinə də təsadüf olunur.

Dolama, yaxud *dərmə* texnikası ilə birüzlü toxunan kılımlarda nəqş ünsürü ilməsayağı rəngbərəng boyanmış xüsusi bəzək ipinən köməyi ilə əmələ getirilirdi. Nəqşin müvafiq hissələrinin rəng uyarının tələbindən asılı olaraq, bəzək ipinənin sərbəst ucu, bir qayda olaraq, məməlatin astar üzüne çıxarılrı.

Mürəkkəb toxuma texnikası ilə hazırlanmış güllü palazın əriş taylarını aralamaq üçün dal aqacı əvəzinə, qısa çiliklər işlənirdi. Cərəge ilə çin-çin toxunan xalça ilməsindən və ya bəzək ipinən asılı olaraq, güllü palazın bəzək ipinə əriş taylarının arasından çilik vasitəsilə keçirilirdi.

Adətən, 2-3 nəfər tərəfindən müşterek toxunan kılım ən çox *dərmə*, yaxud *dolama* (o cümlədən, *ilgəkli dolama*) texnikası əsasında hazırlanırdı. Palaz məməlati həm də az boyaq məsrefləri tələb edirdi.

Yağı bərbaşa, çin-çin deyil, müştəqil surətdə, bu və ya digər bəzək növü tamam olunucayaq ayri-ayrılıqda toxunurdu. Ona görə də kılım toxuyan qadınların hər biri bilavasita özünün öhdəsinə düşən bəzək ünsürünü müştəqil surətdə, yançınlı gözləmədən toxuyub başa çatdırıldı. Bununla belə, bəzək ipi ilə toxunan kılım istehsalında yeri geldikcə bərbaşa ötürülen arıqək cərimələrindən istifadə olunurdu.

Vərnı. Toxuma texnologiyasına görə, digər kılım növlərindən nazik toxunması və yüngül olması ilə fərqlənirdi. Ona görə də keçmişdə *vərnı* perde, örtük, yüksək, habelə alaçığ tipli evlərdə «divar bezevi» kimi istifadə olunmuşdur. Bu cəhətdən *vərnı* yun cecimi xatırladırı. Azərbaycanda *vərnı*nın başlıca istehsal mərkəzləri Qazax və Qarabağ bölgələri olmuşdur.

Sumax. Kılım qrupuna daxil olan ənənəvi xovsuz xalçaların tipoloji növlərindən biri olub, «qıçıq» texniki əsası ilə toxunmuşdur. Ornamental bəzək tərtibatına görə, xovlu xalçaları xatırladır. Bəzək-nəqş ünsürleri xovlu xalçalarla olduğu kimi, orta «gölbə» və onu dövrələyən konar hasıydə (yeləndə) cəmləşirdi. Sumaxın «gölbə» adlanan ara sahəsi müxtəlif formali (çoxbucaklı, düzbucaqlı, kvadrat, paxlavəşkili), böyük və kiçik ölçülü xonçalardan ibarət təribələndirdi. Göl xonçalarında stilizə edilmiş nəbatı motivlər və heyvanat, o cümlədən, quş təsvirləri üstün yer tuturdu.

Gölün ətrafinı dövrələyən haşiyə «dolanqaç» adlanan S-varı bəzək ünsürlerindən ibarət dar qurşağı ehətə olunurdu.

Mütəxəssislərin fikrincə, Azərbaycanda sumaxın ilk vətəni Şirvan bölgəsi olmuş, sonraları buradan o, ölkənin digər mahallarına, eləcə də İran və Dağıstanaya yayılmışdır. ²⁰⁴ XIX əsrlərdə Azərbaycanda sumax istehsalı en çok Quba bölgəsində sabitləşmişdir.

Şəddə həm sadə «keçirtmə», həm də «ilmənil dolama» olmaqla, iki cür toxunurdu. *Şəddə* çox vaxt səya palaz kimi, bəsit toxuma texnikası ilə hazırlanır.

Bəzək-nəqş tərtibatına görə, *şəddə*nin bəsít (*xanəli*) və süjetli olmaqla, iki tipoloji növü təşəkkül tapmışdır.

Süjetli *şəddə*lərin bəzək tərtibatında «atlı» (süvari) və ya yüklü «dəvə karvanı», sarvan (karvanbaşı), habelə onları müsayiət edən keçikçi dəstəsini eks etdirən rəsmələr başlıca yer tutmuşdur. *Şəddə* həm də bəzəklərinin əsasını biliyində şahin quşu tutmuş ovçular və onların yanında hərəkət edən ov tulularının stilizə edilib həndəsələşdirilmiş təsvirləri təşkil edirdi.

Palaz məməlatinin bir sira tipoloji növü spesifik toxuma texnikasına malik idi. Bu cəhət məişət müxəlləfatının (*məfrəs*, *çuval*, *xircun*, *heybə*) hazırlanmasında daha çox nəzərə çarpır. Azərbaycanın qərb bölgəsində, o cümlədən, toxuma texnikası baxımından Qazax xalçaçılıq mərkəzində çox yaxın olan Borçalı, Qarazayı və Göyçə mahallarında geniş dəbdə olan *qıçıq məfrəs*, *dərmə* çuval və s. olmaqla toxuma texnikası ilə hazırlanır.

Xalça. Əriş və arğac ipindən əlavə, «xov» və ya «ilmə» adlanan xüsusi bəzək ipi vasitəsi ilə, mürəkkəb dolama-bəndləmə üsulu ilə toxunan *xovlu* xalçaların *ornamental* və *süjetli* olmaqla, müxtəlif tipoloji növləri və bunların hər birinin özünəməxsus çoxsaylı bəzək çeşniliyə yaranmışdır. *Xalı*, o cümlədən, *dəst xalı*, *xalça (gəbə)*, *xalı balası*, *fərş*, *təxtiştü*, *namazlıq*, *yəhəriştü* (qacarı), *çul*, *ladi* və s. *xovlu* xalçaların texniki və əməli cəhətdən fərqlənən tipoloji növləri idi.

Xalı. Xovlu xalçalar arasında ölçü və forma etibarı ilə xalı tipoloji cəhətdən xüsusi yer tutmuşdur. Uzunluğu 5-6, bəzən isə 7 m-ə çatan, eni 1,5-2 m olan xalı düzbucaqlı formada toxunurdu. Əksər hallarda ornamental nəqş motivləri ilə toxunan xalı, adətən, «divar xalçası» kimi istifadə olunurdu. Adətən, tek xalı qonaq otagiının arxa divarına tutulur və beləliklə də otagi daxili sahəni yaraşıqlı halı salırırdı.

Bundan əlavə, keçmişdə bir sira zədəqən evlərində «tənəbə» (qonaq otagi) adlanan böyük salonun döşəməsinə salmaq üçün ayrıca «dəst xalı» toxutdurulması dəb halını almışdı. Məsələn, Qarabağ bəyzadələrinin evlərində qonaq otagiının ölçüsündə müvafiq olaraq, döşəmə üzərinə sərilmüş dəst xalça komplektinə uzuunu 5-6, bəzən 7 arşın, eni 2 arşın olan bir adət orta

(miyanə) xalı, bir cüt «kənarə» adlanan yanxalı (uzunu orta xalının boyuna bərabər, eni 1 arşın), bəzən isə bunlardan olavaş «kəlləlik» və ya «kəlləyi» adlanan «sərendəz» daxil idi. Bəzən isə dət xahı kəlləliyin ölçüsünü müvafiq toxunmuş «ayaqlıq» («payəndəz») olavaş edildi.

Göba. Boyca xaldan xeyli kiçik olan (3-4 arşın), lakin ondan bir qədər enli (2,5-3 arşın) toxunan göba Azərbaycanın əksor etnoqrafik bölgələrində «xalçav» adı ilə geniş yayılmış və kültürlü istehsal səciyyəsi daşımışdır. Ev mösiətində təklikdə işlənə bildiyindən əhalinin müxtəlif icimləri zümrärlərinin evində xalça coxluq təşkil edir və üstün yer tuturdu.²⁰⁵

Bəzək-nəqs kompozisiyasına görə, Azərbaycanın ornamental xalçaları xonçalı və xonça-sız olmaqla, iki tipoloji qrupa bölünür. Daha qədim tarixə malik olan xonçasız xalçaların bir sıra çeşniləri zəmanəmizdək gəlib çatmışdır.

Gəbənin «taxtüstü» adlanan xüsusi bir növü taxt və ya çarpayının ölçüsünü müvafiq toxunurdu. Adətən, onun bir qədər kiçik ölçüdə (boyu 3 arşın, eni isə 1,5 arşın) toxunmuş növü ailənin özü üçün nəzərdə tutulurdu.

Namazlıq (canamaz) xüsusi olaraq, namaz qılanlar üçün nəzərdə tutulduğundan xeyli kiçik ölçüdə (1x0,8 m), həm de yüngül olsun deye nazik toxunurdu. Xalçanın bu növü fərdi səciyyə daşıduğundan çox vaxt sıfırışla toxutdurulurdu. Taxtüstü kimi, canamaz da, adətən, satışa çıxarılmır. Namazlıqın bəzək tərtibatında «mehrab» nəqs motivi üstünlük təşkil edirdi.

Yəhər xalçası. «Qacar» və ya «yəhərstütü» adlanan yəhər xalçası da çox vaxt sıfırışla toxutdurulurdu. Yəhərin ölçüsüne müvafiq olaraq, yəhər xalçası xırda toxunmaqdən əlavə, həm də onun ön hissəsində yəhərin qaqına keçirilmək üçün balaca yarıq qoyulur, ətraflarından isə saçaqlar sallanırıdı.

Af culu. Varlı şəxslərin adlı-sanlı minik atı üçün sıfırışlı *çul* toxutdurması ənənə halını almışdır. Çulun qabaq ətrafları atın boyununu və sırasını, arxa hissəsi isə belini və yanlarını örtməli olduğundan onun forması buna müvafiq olaraq, qabaq tərəfdə qoşa qanadlı toxunurdu.

Azərbaycanın ənənəvi ornamental xalçaları bədii-texniki xüsusiyyətlərinə görə Quba, Şirvan, Bakı, Qarabağ, Gəncə, Qazax, Naxçıvan, Təbriz, Ərdəbil olmaqla, müxtəlif məhəlli qruplara ayrılır.²⁰⁶ Bunların hər birinə xas olan xalçalar ilmə silahlı, xoşluq, xoşluqun uzun (hündür) və qisa (gördək) olmasına, habelə bəzək-nəqs motivlərinin səciyyəsinə görə bir-birindən seçilirdi. Araların-dakı məhəlli fərqlərə baxmayaraq, texniki əlamətlərinə görə, bunların bir qismi bir-birinə çox yaxın olub, bədii-texniki xüsusiyyəti etibarı ilə vahid xalça istehsalı mərkəzi əmələ getirmişdir. Bu cəhəti nəzərə alaraq, mütxəssislər Azərbaycanın xoşlu xalçalarını Quba-Şirvan, Gəncə-Qazax, Qarabağ və Təbriz olmaqla, dörd böyük istehsal mərkəzi üzrə qruplaşdırmışlar.²⁰⁷

Adları çəkilən xoşlu xalça istehsalı mərkəzlərindən hər birinin özünəməxsus «çəsnisi» adlanan çoxsaylı bəzək-nəqs kompozisiyası yaranmışdır. Bununla belə, ornamental xalçaları bir-ləşdirən bir sira oxşar cəhətlər də təşəkkül tapmışdır. Onların hamısında bəzək elementləri, adətən, iki sahədə: «gölb» adlanan mərkəz hissədə və onu dövrələyən «yelən» adlanan kənar səciyyədə cəmləşirdi.

Çəsnisi növündən asılı olaraq, xoşlu xalçaların yelən və göl sahəlerinin nəqs ünsürləri həndəsi və ya nəbatı motivi olması, forma və ölçüləri, habelə ilmələrin rəng uyarı etibarı ilə bir-birindən seçilirdi. Hətta eyni bir çəsnisi əsasında toxunmuş xalça ilmələrinin rəng uyarında toxucunun fərdi zövüqündən, xoşluğın seçdiyi boyaya çalarından asılı olaraq, nəqsərin icrasında bənzərsizlik gözə çarpırdı. Buradan da eyni bir xalça çəsnisinin çox vaxt bu və ya digər xalça çəqliq mərkəzinin adını daşıyan çoxsaylı çeşidləri yaranmışdır. Xüsüsilə, toxucu öz işinə yaradıcı münasibət beslədikdə, onun toxuduğu çəsnisi növündən asılı olmayıaraq, hər bir xalça nümunası bənzərsiz dekorativ-tətbiqi sənət əsərinə əvvilirdi. Xalça toxucularının müxtəlif nəsil-ləri tərəfindən döñə-döñə toxunub təkrarlanan və hər dəfə də yenilə-yeni nəqs və rəng çalarları əlavə edilən həmin bənzərsiz çəsnisi örnəklərinin bir qismi zamanın sınaqlarından keçərək döñüməzə qədər gəlib çatmışdır.

Ornamental çəsnili xalçaların yeləni, adətən, zolaq halında, bir neçə həşiyədən ibarət toxuna bilirdi. Belə haldə yeləni əmələ getirən orta həşiyənin zolağı xeyli enli olmaqla, adətən,

iri ölçülü nəqs ünsürlərindən ibarət toxunub doldurulurdu. Mərkəz (orta) zolağın hər iki yanı boyunca onu əhatə edən enisiz həşiyələrin «dar» zolaqları xırda nəqs ünsürlərindən ibarət toxunurdu. Dar zolaqların hər ikisi, çox vaxt nəqs nümunələri və rəng oxşarlığı cəhətdən biri digərini təkrarlayırdı.

Ornamental tipli xonçalı xalçalarda yelenin kənar həşiyələri, adətən, xalçanın «gölb» nəqs-lərinin yeriylə ilə ümumi rəng vəhədəti təşkil edirdi. Bəzəi xalça çeşnilərində isə üç hissədən ibarət yelen zolaqlarından əlavə, onların kənarı boyunca 2-3 ilmə çinindən ibarət yekrəng (qa-ra, qırmızı, sarı, narinci, gøy, mavi, ağı və s.) «dirəkələr» toxunurdu,

Xonçalı xalçaların dekorativ-bəzək kompozisiyasının əsas mağzını «gölb» nəqsələri təşkil edirdi. Bu sabobən də gələn bəzək-nəqs motivi ümumən bu və ya digər xalça çəsnisinin başlıca məyənədən əlaməti sayılırdı.

Xalça məməlatlinin məhəlli xüsusiyyətləri. Azərbaycanın ənənəvi xalçaçılıq mərkəzlərində tarixən təşəkkül tapmış məhəlli xalçalarının hər biri tekə texniki cəhətdən deyil, habelə özünəməxsus çoxsaylı məhəlli çəsnili nümunələri ilə seçilirdi.

Quba-Şirvan xalçaları qısa xoşlu toxunması, zəngin ornamental bəzəklərə malik olması, rəzmli mahiyyətli nəqs ünsürlərinin çox olması və rəng əlvənlili ilə seçilir. Bu qrupa daxil olan xalça çeşnilərində «medalyon» adlanan xonça motivi xırda ölçülü nəqs nümunələri üstün yer tutur.

Quba xalçalarının 35 çəsnisi qeydə alınmışdır.²⁰⁸ Qonaqənd və Dəvəçi xalçaları, həmçinin, bədii-texniki xüsusiyyətlərinə görə, Quba xalçaları ilə tipoloji oxşarlıq təşkil edir. «Şahnamə-zərlər», «Qonaqənd», «Qimil», «Qırizo», «Cekə», «Alhan», «Zeyvə», «Köhne Quba», «Minar» və b. çeşnilərin əsasını xonça bəzək-nəqs kompozisiyası təşkil edir. Quba xalçalarının tipik çəsnili nümunələri arasında «Pirəbadıl» («Herat Pirəbadıl», «Burma Pirəbadıl»), «Çici» («Qollu Çici», «Sirt Çici», «Xirdagul Çici») çəsnili xalçalarda xırda bəzək ünsürləri üstün yer tutmuşdur.

Şirvan qrupu xalçalarının 25-ə qədər çəsnisi təşəkkül tapmışdır.²⁰⁹ *Salyan* və sabiq *Qəbələ* mahalı xalçaları, tipoloji cəhətdən *Şirvan* xalçalarına çox yaxındır. Bu yaxınlıq isə tekə iqtisadi-mədəni əlaqələrdən deyil, həm də tarixin həmin mahalların, siyasi-inzibati cəhətdən *Şirvanla* bağlı olmasından, çox vaxt isə inzibati cəhətdən onun tərkibinə daxil olması faktundan irəli gəldirdi. Vahid mədəni-təsərrüfat tipi təşkil edən *Şirvan* əyalətinin təbii-tarixi şəraiti mədəni proseslərə, o cümlədən, maddi mədəniyyət ünsürlərinə əsaslı təsir göstərmiş, onların təşəkkülündə ümumi oxşar cəhətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Şirvan xalçaları texniki cəhətdən Quba qrupu xalçalarına çox yaxın olsalar da, çəsnili rəngarəngliyinə görə onlardan qışın fərqlənir. Quba xalçalarında olduğu kimi, *Şirvan* qrupuna daxil olan xalça çəsnilərində də xonça və xırda-naxış motivli bəzəklər üstün yer tutmuşdur. «Şirvan», «Şamaxı», «Qobustan», «Salyan», «Qəbələ», «Ərciman», «Mərəzə», «Sorsor», «Şilyan» və s. kimi toponiymik adalarla belli olan xalça çəsniləri buna əyani misaldır. Bu çəsnili lər yanaşı, *Şirvan* qrupu xalçalarına «Namazlıq» və «Bəndi-rumi» kimi orijinal kompozisiyalı ornamental xalça çəsniləri də daxil idı.

Bütün bunlardan əlavə, *Şirvan* xalçalarında, həmçinin, kəlağayı nəqslerinə xas olan «buta» motivli bəzək ünsürləri: «güləbdən buta», «çiçəkli buta», «şah buta», «bala buta», «badamı buta», «qoşa buta», «əyri», yaxud «qarşamaq buta» və s. üstünlük təşkil etmişdir.²¹⁰

Abşeron xalçaları texniki cəhətdən Quba-Şirvan xalçaları ilə tipoloji oxşarlıq təşkil etəsələr də, çəsnili xüsusiyyətlərinə görə onlardan müəyyən qədər seçilir. Abşeronun xonça çəsnili xalçaları on çox Suraxanı, Novxanı, Fatmayı, Goradıl, Xizi, Fındığan və b. kəndlərdə hazırlanır, maqla, eyniadlı çəsnilərdən ibarət olmuşdur. Bündən başqa, Abşeron bölgəsində «Xilə-əfsən», «Xilə-butə» çəsnili xalçalar da çox geniş yayılmışdır.²¹¹

Gəncə-Qazax xalçaları hündür xoşlu olmalar ile səciyyələnir. Bu xalçaçılıq mərkəzinin ornamental xalçaları təkə çəsnili cəhətdən deyil, ilmə silahlı baxımından da Azərbaycanın dişələr məhəlli xalçaçılıq mərkəzlərinə məxsus xalça çəsnilərindən seçilir.

Gəncə xalçalarının çoxsaylı çəsniləri arasında «Köhne Gəncə», «Topalhəsənli», «Sa-

mux», «Gədəbəy», «Çıraqlı», «Çaylı» və b. çeşnilər daha meşhur idi.²¹²

Qazax xalçalarının başlıca ornamental xüsusiyyətlərindən biri «göb» otrafında geniş rəng sonunun yaradılmışından ibarət idi. Şixli, Salalı, Kəsəmən (Dağkəsəmən), Qaymaqlı, Ağköynək, Çaylı, Canallı, Qazaxbəyli, Xanlıqlar, Kəmərlə, İncili, Əskipara, Poylu kəndləri Qazax xalçalarının başlıca istehsal məntəqələri olmuşdur. Həmin kəndlər həm də eyniadlı xalça çeşnilərinin votenəsi sayılır. Tarixən Qazax sultanlığına yaxın qonşu olmuş, elə bu səbəbdən də six etnomədən əlaqələrə malik olan Borçalı mahalində toxunan ornamental xalçalar («Qarayazı», «Qaçagan», «Tahlo», «Qaraçöp», «Kəpənəkçi», «Kosalı») həm texniki cəhətdən, həm də çənni xüsusiyyətlərinə görə Qazax xalça qrupuna çox yaxın idi.

Qarabağ xalçaları, həmçinin, xovlarının hündür biçiləmisi, ilmə sixliğinin az olması və nisbatən boş toxunması ilə fərqlənləndir. Burada tarixən «dəst xalça» hazırlamaq dəb halını almış və bu ənənə uzun müddət davam etmişdir. Bu xalçalar böyük ölçülü toxunmaqla yanaşı, həm də özünən nəbatlı motivli nəqs çeşniləri ilə Azərbaycanın digər etnoqrafik bölgələrində yayılmış xalça növlərindən seçilirdi. «Nəlbəki gül», «Balıq», «Dərya-nur», «Açma-yumma», «Ləməp», «Saxsida güllər» və s. kimi diqqəti cəlb edən ornamental çeşnilər Qarabağ xalçalarının on gözəl nümunələri sayılır.²¹³

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində beynəlxalq və Ümumrusiya bazarında Azərbaycan xalçalarına telebat hədəsiz dərəcədə artmışdı. O dövrün ticarət əməliyyatlarında xalça məmulatı, əsasən də təbib boyaqlarla xalis yandan toxunan xovlu el xalçaları en rəvac ixracat məhsuluna çevrilmişdi. Bu səbəbdən də xalça alverini inhisara almaq yolu ilə yüksək mənfəət əldə etməyə çalışan xalça möhtəkirleri nəinki qədim çeşnili köhne Azərbaycan xalçalarını əhalidən dəyər-dəyməz qiymətə alır, habelə ucqar kəndlər salıhdırıqları delləlləri vasitəsilə həna üstündən hələ kəsilib götürülməmiş yarımqıç xalçalara müştəri düşüb, qabaqcadan onun sövdəsinə edirdilər. Xalça möhtəkirlerinin müxtəlit yollarla əldə edib iri tacirlərə satdıqları Azərbaycan xalçaları yenidən daha yüksək qiymətlərlə Avropa ölkələri və Amerika bazara çıxırlırdı. Məhz bunun sayəsində Azərbaycan xalçalarının bir çox misilsiz nümunələri dünyadan müxtəlif ölkələrinə yayılıraq, şəxsi kolleksiya və əcnəbi muzeylərin fəxri eksponatına çevrilmişdir. London, Nyu-York, İstanbul, Tehran, Vyana və digər şəhərlərdəki muzeylərde fəxri yer tutan Tabriz, Ərdəbil, Şirvan, Qarabağ xalça nümunələri XVI-XVII əsrlərin tarixi ya «Qoca», Şirvanın «Şamaxı», Qubanın «Alpan» çeşnili xalçaları xüsusilə fərqləndirindən əcnəbi xalçaların böyük bir qrupu İstanbuldakı «Türk İslam Muzeyi»ndə qiymətli sənət əsərləri kimi nümayiş edirilməkdədir.²¹⁴ 1539-cu ildə Tabriz xalça ustaları tərəfindən toxunmuş, 56 kvadrat metr həcmində əzəmətli bir xalça nümunəsi çox nadir sənət əsəri kimi Londondakı Viktoriya və Albert muzeyində saxlanılır.²¹⁵ Bu nadir sənət incisi özünün təkrarsız çənni gözəlliyi, bedii-texniki kamiliyi, kompozisiya tamlığı, rəng əlvanlığı və inca dekor zərifliyi ilə insanı valeh edir.

1530-cu ildə Ərdəbəldə Şeyx Səfi məscidi üçün toxunmuş xalı hazırda Nyu-Yorkdakı Metropolitan İncəsənat Muzeyində saxlanılır.

Azərbaycanın digər xalçaçılıq mərkəzləri də dünya muzeylərinə çoxlu sənət təhfələri bəxş etmişdir. XVII əsrde Şirvanda toxunmuş ornamental xalça nümunəsi hazırda Amerikanın Pensilvaniya muzeyində, yənə həmin dövərə aid digər bir Qarabağ xalçası isə Almaniyadın Drüsseldorf muzeyində nümayiş edirilir. 1732-ci ildə yənə də Qarabağda toxunmuş başqa bir xalça Münhəndə şəxsi kolleksiyyada saxlanılır. 1712-ci ildə Qubada toxunmuş xalça isə Koliforniya ştatının Nort Hollivud şəhərində şəxsi kolleksiyyada nümunələri arasına düşmüştür.

XVIII-XIX əsrlərdə toxunmuş Qazax, Qarabağ, Quba xalçalarının bir çox nümunələri İstanbul, Münhen, London, Vyana və digər şəhərlərdəki sənət muzeylərinin qiymətli eksponatına çevrilmişdir.²¹⁶

Azərbaycanın süjetli xalçaları da beynəlxalq ticarət meridianlarına çox erkən çıxmış və hazırda dünya muzeylərində nadir incəsənat əsərləri kimi fəxri yer tutmaqdadır. Bu cəhətdən

«Övcülük» adlı süjetli xalçalar daha geniş yayılmışdır. XVI əsr Təbriz xalçaçılıq məktəbinin məhsulu olan «Övcülük» adlı süjetli xalça (XVI əsr), Qarabağın «Qoca» (XVII əsr), Şirvanın «Şamaxı» adlı xalçaları hazırda Nyu-Yorkdakı Metropoliten İncəsənat Muzeyinin nadir ekspozitonasında görülməyi tətbiq edir.²¹⁷ «Övcülük» mənzusuna hərə olunmuş və 1522-ci ildə Təbrizdə güləbətin qatışığı ilə, olduqca nəfis şəkildə toxunmuş başqa bir süjetli xalça London-dakı Viktoriya və Albert muzeylərində xalq dekorativ-tətbiqi sənətinin nadir nümunəsi kimi nümayiş etdirilir.²¹⁸

Naməlum el sənətkarları tərəfindən böyük ilham və məhəbbətlə yaradılan ornamental və süjetli xalça çeşniləri misilsiz incəsənet nümunələri olub, özünün milli-ətnik monsabiyəyini bənzərsiz fərdi bəzək-nəqs dekoru vasitəsi ilə dünənyə bəyan edir. Bu qüdrəti el sənətkarları yaratdıqları sənət əsərləri üzərində özərlərin imza-möhürbənd etiketlərini qoymağı rəya bilməsələr də, bu nəfis sənət əsərlərində Azərbaycan təbiətinin füsünkar manzərələrini, onun əhalisinin zəngin məsiyətinin əsrarəngiz sahnelərini xalça üzərində köçürməklə, sənət istehsalının real tarixini, mədəniyyət ərşinini pozulmaq bilməyen gerçək salnaməsini yadigar qoymuşlar.

Ağlabənd məmulatı

Azərbaycanda ənənəvi bəzək vasitələri tarixən ləl-cəvahiratla süslənmiş *zinət* istehsalı və güləbətin, keci sap, ip, yaxud iplik vasitəsi ilə hazırlanmış *ağlabənd* məmulatı istiqamətinin inkişaf etmişdir.

Ağlabənd məmulatının zəngin tipoloji növləri *bafta*, *şərid* (*qaragöz*, *çapara*), *zəncirə*, *sərmə* (*sırma*), *şahpasənd*, *qaragöz*, *gotaz*, *bağ* və s. yaranmışdır. Bunların hər birinin özünməxsus istehsal texnologiyası təşəkkül tapıldığı kimi, ənənəvi tətbiq sahələri də yaranmışdır.

Bafta. Əsasən, güləbətin sapla bafta dəzgahında, peşəkar baftaçı ustalar tərəfindən *enli və ensiz* (*edar bafta*) olmaqla, iki cür toxunmuşdur.

Güləbətin, bir qayda olaraq, qızıl və gümüşdən çəkilmiş metal tellərin ipək sapa sarınması yolu ilə hazırlanır. Keçmişdə Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində (Təbriz, Şamaxı) «sirnamekəş» adlanan peşəkar güləbətin ustaları fealiyyət göstərirdilər. Onların hazırlanıqları güləbətin sapi satin alıb bafta toxuyur, yaxud güləbətin tikmələrdə işlədirdilər.

Bafta güləbətin sapla toxunduqda qızıl və ya gümüşü rəngə düşürdü. Onu ağ, çəhrayı, narıncı, qırmızı, al qızılı rəngli ipək (keci) sapla da toxumaq olurdu.

Bafta başlıca olaraq, qadın üst geyimlərinin, həm də bayır-bayramlı libasının bəzədilməsində istifadə olunmuşdur. Bafta bəzək vasitəsi olmaqla elavə, həm də əməli məqsəd daşıyır. Adətən, onu arxalıq tipli üst geyimlərinin yaxasına, ətəyinə, yan çapıqlarının kənarlarına bəndləməklə el tikişlərinin üstünü örtüb görünməz edir və yarısaqlı hala salırdılar. Bundan əlavə, kübar qadınların tumanının ətəyinə enli baftadan «oteklik», çutqunun önüne tutmaq üçün «qabaqlıq» düzüldirdilər.

Çapara. Baftanın ipək (keci) sapla toxunmuş besit növü «çapara» adlanır və üst geyimlərinin bəzədilməsindən sonra əvəzinə işlədirildi. Kiçik ölçülü hananı xatırladan çapara dəzgahında toxunun bu bəzək növü qara rəngli sapla handası səciyyəli nəqs nümunələri (çoxbucaqlı, dördbucaqlı, paxlavə və s.) ilə bəzədildikdə «qaragöz» adlanırdı.

Dağlıq Şirvanda o, çapara dəzgahından əlavə, içərisi samanla doldurulmuş *dağar* və topuzlu xatırladan xırda *ağac cılıklar* vasitəsi ilə da toxunurdu.

Bağ. Keçmişdə, adətən, kişi şalvari, habelə qadın tumanları «nifəli» tikildiyindən onlar enli bağ vasitəsi ilə bədən bağlanırdı. Ona görə də milli geyimlər dəbdən düşənə qədər əhalinin ev meşəində müxtəlif rəngli keci sap və ya ipden toxunan başı *gotazlı* bağ aetiyyət böyük idi. Bu aetiyyəti nəzərə alaraq, hər bir evdə qız-gəlin al-əlvan rəngli keci saplardan şalvar (tuman) üçün bağ toxuyardı.

Dağlıq Şirvanda bağ toxumaq üçün «şalabəndçü» adı ilə bəlli olan düzbucaqlı quruşa malik xüsusi toxuma-hörmə alətləndən istifadə olunmuşdur. Dik dayanan *çapara* dəzgahından

fırqli olaraq, *bağ* dəzgahı maili vəziyyətdə, qucaqda tutulub toxunurdu. Dəzgahın qollarına keçirilmiş üst oxu mütəhərrik, alt oxu isə sabit vəziyyətdə dayanırdı. Dəzgah qollarının yuxarı başında açılmış saqlı düzümə malik deşiklər üzrə üst oxunun mövqeyini dəyişdirmekle, bağın boyunu uzadıb-qısalda bilirdilər.

Toxuma prosesi «*xox*» adlanan qarğı paralarından düzəldilmiş bir çərek uzununda yastı və hamar pələr vasitəsilə görüldür.²¹⁹

Qaytan (şərid). Keçmişdə Azərbaycan əhalisinin ev məişətində *yasti şərid* mühüm yer tutmuşdur. Şəridin ensiz növü olan qaytan alt və üst geyimlərinin yarıq və çapıqlarını bağlayıb çözəmək məqsədi ilə geniş istifadə olunmuşdur. Çox vaxt qaytan ilgə-düymə əvvəzinə işlənirdi. Qoşaqlı arxaq, atmaqol cuxanın qolaltı yarıqları, çutqu qulaqları məhz qaytan vasitəsi ilə bağlanırdı. Həttə önlükün kənar qulaqcılari, döşləyün «üzəngi» adlanan boyun asması, təsek üzüngisi çox vaxt qaytanından düzəldilirdi.

Şərid, habelə «gözək» və ya «cubuq bağı» adı ilə elat məişətində də geniş yayılmışdır. Alaçqı tipli evlərin çubuqlarını bir-birinə bağlamaq üçün xüsusi olaraq hazırlanmış rəngbərəng qisa «cubuq ipi»ndən istifadə olunarmış. Qarabağ maldarları arasında daha çox «gözək» adı ilə tanınan çubuq ipinin hər iki ucu al-əlvən boyalı iplərdən düzəldilmiş *gotaz* ilə tamamlanırdı. Bütün burlardan əlavə, qıval, xurcum, heybə, məfrəs, duz torbası və s. kimi toxuma qabların ağız yənə ucu qotazlı gözək ipi ilə bağlanırdı. Keçmiş məişətdə dolaq ipi və çarıq bağı çox vaxt yasti qaytanından düzəldilirdi.

Gözək və ya qaytanın 2-3 qatdan ibarət bükədərmiş iplərini bir neçə tağı ayıran sonra sünbülvəri formada höründürələr.

Tikmələr

Azərbaycanın ənənəvi maddi mədəniyyətinin zəngin bədii təsviri vasitələrinə malik olan ən zərif, ince sahələrindən biri *tikmə* («çəkici») olmuşdur. Bədii tikmələr əsrlər boyu qız-gelinlərin sevinicini məşqiyiyət növünə, eyləncə vasitəsinə çevrilmişdir. Keçmiş məişətində qadınların ictimai həyatdan uzaq olunmuşluğunu təsdiq etmək sənətinə maraq oynamasından mütlüm rol oynamışdı. Digər tərəfdən, ölkədə bədii tikmələr üçün gorək olan xammal (müxtəlif növ yun, kətan, pambıq, ipək parçalar, al-əlvən boyalı ip və sap, qızıl və ya gümüş tellərindən ibarət *güləbətin*, *pilək*, *pərək*, *muncuq*, *inci*, *mərcan*, *mirvari* və s.) ehtiyatının bolluğu tikmə sənətinin meydana gəlməsinə və inkişafını labüb edən amillərdən idi. Ən nəhayət, Azərbaycanda şəhər məişətinin və geyim mədəniyyətinin bər-bəzəklə teleb edən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmas fakti da bədii tikmələr maraqlı artırmışdır. Xüsusiilə, küber qadınların zinətlə süslənmiş geometriсти və məsələlər üçün işlənilən və bəzədilən də yaraşlıq görkəmə salırdı. Cavan qız-gelinlər həyatları boyu böyük həvəs və həvəsələr ilə əllərindən olan müxtəlif növ bədii təsvir vasitələrindən istifadə edərək, öz geyim və məişətlərini bəzəyib, könül oxşayan yaraşlıqlı hala salmağa çalışırlırdı. Qızlar, adətən, geləcək adaxlı və ya nişanlıları, habelə onların ailə üzvləri üçün *pul kisi*, *tonbuk kisi*, *üzərlük qabi*, *saat qabi*, *daraq qabi*, *yük üzü*, *yastıq* (balıncı) üzü, müstəkkə üzü, müxtəlif növ örtük və pərdələr: *qapı-pəncərə*, *camaxadan*, *taxça pərdəsi*, *zərəndəz*, *sallamancı*, *süzəni*, *sürmədan*, ətir qabi və qələmdən kisəsi, *canamaz*, *möhür qabi*, *quran təkər*, *qayçı qabi*, *oymag qabi*, *araqçın*, *kılıh*, *tasək*, habelə *zimpus*, *at çulu* və s. kimi cer-cehiz tədarük edib bezəyir, divar çəkiləri tikib hazırlayırlırdılar.

Dekorativ bəzək nümunələri olmaq etibarı ilə əhəlinin məişətində tikmələrə tələbat artıraq tədricən o, xırda əmətə istehsalı səciyyəsi kəsb edir, həvəskar məşguliyyət növündən peşəkar sənət sahəsinə çevrilir. Başqa sözlə, tarix boyu ev peşəsi səciyyəsi kəsb edən tikmə (çəki) istehsalı evlərdən fərdi dükən və karxanalara köçməyə başlamışdır. Bununla da o, gəlirlili təkcə qadınlar deyil, həm də kişilər məşqul olmağa başlamışdır. Kişi məşguliyyətinə çevrilən andan etibarən tikməçilik dekorativ-tətbiqi sənətin ən kütləvi növünə çevrilmiş, peşəkar sənət

sahəsi kimi fealiyyət göstərməşdir.

Yazılı mənbə və etnoqrafiq materiallardan bəlli olduğu kimi, Azərbaycanda *bədii tikmə* texnikası XIX əsrde də özünü eməli əhəmiyyətini itirməmiş, həm həvəskar ev peşəsi, həm də peşəkar sənət növü kimi öz fealiyyətini davam etdirmişdir.

Peşəkar tikmə dükənləri əvvəller olduğu kimi, XIX əsrde də, əsasən, şəhərlərdə və iri sənət-ticarət mərkəzlərində cəmləşmişdi. Bu da təsədüfi deyildi. Belə ki, keçmişdə tikmə-bəzək məməlumatın əsas müştəriləri şəhər əhalisinin kübar zümrələrindən, bir də əcnəbi müsəfir və tacirlərdən ibarət idi. Bu səbəbdən da *ağlabənd*, *zəminduz* (güləbətin tikmə) və *takəlduz* (ilmeli tikmə) dükənləri, əsasən, şəhərlərdə fealiyyət göstərirdi. Bu, həm də bədii tikmə üçün gərək olan zəruri xammal növərini istenilen vaxt şəhərin rəvac satış bazarına malik olan təkər dükənlərindən təpib əldə etmək imkanı ilə bağlı idi.

Tikmə-bəndləmə emalıyyatı «yerlik» məqsədi ilə seçilmiş yekrəng ipək, yun, kətan və pambıq parça, habelə bu parçalardan tikilmiş geyim, məsələ və şəxsi əşyalar üzərində müxtəlif rəngli sap, güləbətin tellər, pilək, pərək, muncuq, qymalı daşlar, habelə rəngbərəng kiçik parça tikələri vasitəsilə nəqs-bəzək nümunələri yaratmaqdən ibarət idi. Tikmə emalıyyatı təkər parça üzərində deyil, aşlı gön-dəri və keçə məməlumatları üzərində də görüldür.

«Qarmaq», yaxud «qıllab» adlanan tilişkili polad iynənin meydana gəlməsi, habelə toxuculuk və boyaqçılıq sənətlərinin sonrakı inkişafi tikmə texnikasının xeyli dərəcədə təkmiləşməsi və tikmələrin cəzibədarlığının artmasına gotürə çıxmışdır.

Azərbaycan tikmələri həm beşək növünə, həm də işlənən texnikasının səciyyəsinə görə, tipoloji cəhətdən bir-birindən fərqlənirdi. Bundan əlavə, tikmə ilə «çəkici» arasında da müəyyən fərq var idi. Belə ki, divar çəkilərinin nəqs-bəzək ünsürləri, adətən, ulduzu iynə ilə, həm də parça üzərində, tikmələr isə həm xam parça, həm də hazır məməlumat (geyim və məsələ vasitəleri) üzərində icra olunurdu. Ona görə de nəqsərə besit tikmə texnikası ilə yalnız rəngli saplar vasitəsilə salınan «çəkici»dən fərqli olaraq, tikmələrin bəzəkləri həm *bəxəyələmə* (ilməsalmalı), həm də *bəndləmə* üsulu ilə icra olunurdu.

Bəxəyələmə tikiş növlərinə *ilmə*, *cülmə* («quş gözü»), *sırıma*, (qoşa və ya təksirinq), *sınıq*, *düz*, *dalğalı tikiş* («ilənyolu») və s. daxil idi.

Bəndləmə texnikası ilə evvelcəden hazırlanmış bədii təsvir vasitələri (*muncuq*, *inci*, *mirvari*, *pilək*, *pərək*, «pitik» adlanan *parça tikələri* və s. adı sapla bu və ya digər nəqşin rəddi əsasında məməlumat üzərinə bənd edilirdi.

Bədii təsvir vasitələrinə, başqa sözlə, bəzək materialının növünə görə, Azərbaycan tikmələri *güləbətin* və ya *rəngli sap* vasitəsilə salınan bəzək ünsürlərindən ibarət olmaqla, müxtəlif tipoloji növləre ayrılrı.

Bəxəyələmə (ilmə-cülməli) tikmələrinin çox geniş çeşidi: «*takəlduz*» («ilməli», «gəzmə», «doldurmə», «mələkə» («nağda»), «cülmə», «güləbətin», «zəminduz», «örtmə», «sırıma», «xanduz») (şəbəkəli) və s. təşəkkül tapmışdır.

Bundan fərqli olaraq, bəndləmə tikmələri *pilək*, *pərək*, *sərmə*, *bafta*, *hərəmə*, *şəms*, *şah-pəsənd*, *çapara*, *garagöz* və s. kimi bəzək elementlərinin müəyyən nəqs motivinin rəddi üzrə məməlumat üzərinə bənd etmə yolu ilə əldə olunurdu. Xırda doğranmış parça tikələrinin (pitik) nəqs motivi üzrə məməlumat üzərinə otuzdurulub (qondarılıb) bərkidilərək bəndləmə texnikası ilə icra edilirdi.

XIX əsrde Azərbaycanda peşəkar tikmə sənəti, əsasən, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan, Şəki, Şuşa, qismən də Gəncə, Qazax, Lənkəran şəhərlərində cəmləşmişdi. Bu dövrdə bədii tikmə sənəti iki istiqamətdə: Şəkide *güləbətdələq* (təkəlduzluq), Bakı və Şamaxıda isə *güləbətin* tikmə üzrə davam etdirilməkdə idi.²²⁰ Şəki və Gəncə şəhərlərində təkəlduz tikmələrinin «gəzmə» və «doldurmə» növləri geniş yayıldıq halda, Şamaxı, Təbriz, Bakı, bir qədr sonralar isə Şuşa və Şəhər üçün güləbətin tikmə texnikası («zəminduz», «mələkədəz») daha çox seciyyəvi olmuşdur. *İlməli* tikmənin hər iki tipi Azərbaycanın digər şəhərlərində də geniş yayılmışdır.²²¹ Bundan fərqli olaraq, «xanduz» adlanan²²² şəbəkəli tikmə növü məhəlli səciyyə daşımaqla, başlardan fərqli olaraq, «xanduz»

həc olaraq, Lənkəran-Astara bölgəsində yayılmışdır.

Təkəlduz tikmə. XIX əsrda Azərbaycanın ənənəvi bədii tikmələri arasında *təkəlduz* tikmə növü xüsusi yer tuturdu. Təkəlduz tikmələrdə nəbatı və ya həndəsi motivli nəqs-bezək nümunələri müxtəlif rəngli sapların köməyi ilə parça üzərində ardıcıl olaraq, mühit xətti üzrə davam etdirilən ilməvari ilgəklər vasitəsi salınırdı. Təkəlduz tikmələrdə on çox təsadif edilən həndəsi formalı nəqs-bezək elementləri arasında xırda dairəciklər, halqlar, üçbucaqlar, dördbucaqlar, paxlalar, beş, altı və səkkiz guşeli ulduz, sıniq, düz, yaxud dağlıvari xətərlər mühüm yer tuturdu. Təkəlduz ustalarının istifadə etdiyi nəbatı nəqsler arasında müxtəlif güllər: qızılıgül, norgiz, qeronfil, lalə, süsən, zanbaq, bənövşə və çiçəklər: nar, heyva, alça çiçəyi, sünbüllər, yarpaqlar, habelə quş: bülbül, tovuz quşu, göyərçin, tutuquşu, turac, hop-hop, şanapipik, qırqovul, qumru, kəklik, sağsağın rəsmləri mühüm yer tuturdu. Bəzən bu tip tikmələrdə ceyran, cüyür, at, əfsənovi ajdahə tasvirlərinə də təsadif olunurdu. Nadir hallarda bir sıra mösiət əşyaları (güləbdən, kuza, ətriqablı, sürmədan, dəraq, qayçı və s.) tikmə rəsmlərinə çevrilirdi. Bir sözlə, qədim və orta asrlarda dəbde olmuş ənənəvi nəqs nümunələri həvəslə tekrarlanırdı. Təkəlduz ustaları arabir astral sacıyyəli bezək nümunələrinə (günəş, ay, ulduz) də müraciət edirdilər.

Basmaqlıb üsulunda olduğu kimi, təkəlduz tikmələrin də bezək-nəqs ünsürləri *haşıyə, köbək* (göl) və *ara bezəyi* olmaqla, bir-birindən seçilib fərqlənirdi.

Tikmə prosesində əvvəlcə haşıya bezəkləri üzrə naxışın əsas mühit xətləri işlənir, daha sonra isə ara boşluqları doldurulurdu.

Təkəlduz ustaları *qasnaq* (sağanaq, kargah) və *qarmaq* (qüllab) olmaqla, iki sadə əmək alətiindən istifadə edirdilər. Hər hansı bir məməlumat və ya parça üzərinə naxış salmaq üçün əvvəlcə parçanı qasnaq tarım çəkib, onun üzərinə ikinci bir kiçik dövrəli qasnağı kip otuzdururlar. Sonra parçanın üzərinə müvafiq naxışın konturları salınırdı. Bunun üçün tikiş iynəsi ilə desilimmiş kağız əndəzəni üstünə qoyub, təbaşir tozu ilə naxışın rəddini məməlumat və ya parça üzərinə köçürürdülər. Bu əməliyyat qurtardıqdan sonra usta sol əli ilə qasnağın altında qarşığı, sağ əli ilə onun üstündə bezək sapını tuturdu. Sonra sapi qarmaqına ilisdirilir, parçanın altına çəkməkla ilmə salırdı. Beləliklə, qüllab vasitəsi ilə əmələ gətirilən zəncirvarı ilmə cərgələri davam etdirilərək, məməlumat üzərində rəddi salılmış bezək motivinə müvafiq naxış kompozisiyası yaradılır. ²²³

Təkəlduz tikmə növü ilə on çox *divar çəkiləri* (dekorativ süzəni), *taxça pərdəsi*, *örtük*, *süfrə*, *mütəkkə* və *bəlinc* (nazbəlinc) üzü, *yəhəriştü* (zimpus) bezədilirdi.

Adətən, təkəlduz bezəkləri «gəzmə» və «doldurma» olmaqla, iki texniki üsul ilə icra edildi. Mürakkab naxışlı bezək motivinin tələbindən asılı olaraq, bəzən bu üsullar birgə tətbiq olunurdu.

Təkəlduz tikmə üçün «yerlik» məqsədi ilə bərrəng (yekrəng) məxmər, qanovuz, darayı və s. kimi yerli ipək parçalardan istifadə edilirdi. Tikmə sapi, əsasən, ipək, on çox isə kecidən hazırlanırdı. Bundan əlavə, bəzən «yalıncat» ayrılmış yun idpən də tikmə sapi kimi istifadə edildi.

Bir qayda olaraq, tikmə sapi naxış kompozisiyasının rəng uyarılarından asılı olaraq, əvvəlcədən müvafiq rənglərə boyanırdı. Boyaq (rəngab) üçün, əsasən, bitki mənşəli (nəbatı) boyaqlara üstünlük verilirdi. Nəbatı boyaqlar solmadıqları kimi, həm də rəng ayrıntılarının parlaqlığı və şəffaf olmaları ilə seçilirdi. Xalçacılıq sənətində olduğu kimi, tikmə ustaları da yerli və kənardan gətirilmə nəbatı boyaqlarının xüsusiyyətlərinə və onlardan rəngab əldə etmə qaydalarına, habelə ümumən boyama texnologiyasına dərindən bələd idilər.

Cülmə tikmə. Bəxyləmə texnifikasi əsasında hazırlanan tikmələrin məhəlli növlərindən biri də *cülmə* idi. Cülmə tikmələr on çox Naxçıvan bölgəsində geniş yayılmışdı. Bu texniki üsul ilə parça, yaxud əyin-baş geyimlərinin müvafiq hissələrinə (yaxa, ətek, qoləqzi, cib və əteyin yan yarıqlarının kənarına) bezək salınırdı. Bunun üçün müxtəlif rənglərə boyadılmış keci, yun və ya pambıq sapların köməyi ilə məməlumat üzərinə rəddi salılmış naxış növünün mühit xətti üzrə ardıcıl davam etdirilən xırda və narın dairəciklər (cülmələr) əmələ gətirilərək la-

zımi bezək-nəqs motivi yaradılırdı.

Cülmə tikmə üçün qırmızı rəngli tafta və ya tirmə parça üzərində ağ rəngli sapla həndəsi, yaxud nəbatı motivli naxışlar salmaq dəha çox səciyyəvi olmuşdur.

Cülmə texnikası ilə on çox baş geyimləri (araçın, şəbkələh, təsek) bezədilirdi. Bəzən don (arxaqlı), tuman və küləcənin etək, yaxa və qoləqzi da cülmə tikməsi ilə bezədilirdi.²²⁴

Güləbətin tikmə üsulu XIX əsrda Şamaxı, Şuşa, qismən də Naxçıvan şəhərində xüsusilərində də yayılmışdır. Lakin orta əsrlərdə onun klassik vətonu Şamaxı və Təbriz şəhərləri olmuşdur.

Güləbətin tikmə «hamar» və «qabarinq» olmaqla, iki cür hazırlanır. «Zəminduz» adlanan hamar tikmə texnikası ilə məməlumat bezəmək üçün, adəton, «kargah» (dəzgah) adlanan düzbucaqlı formaya malik ağac çərçivə və ulduzlu tikiş iynəsindən istifadə olunurdu. «Yerlik» parça materialı kimi, başlıca olaraq, six toxunuşlu, yekrəng parçalardan, on çox isə qırmızı, qəhvəyi, bənövşəyi, mavi və ya yaşıl rəngli məxmər işlədirildi. Bündən əlavə, müxtəlif rəngli zərif toxunuşlu mahud, habelə tirmə və atlaz, hətta tumac zəminində tikmə texnikası üçün yeklər bilirdi.

Zəminduz tikmə növünü hazırlamaq üçün əvvəlcə parçanı tarım vəziyyətdə kargaha çəkir, sonra onun üzərinə kağızdan kesilmiş lazımi naxış motivinə malik andəzə qoyur və adı sapla onları kökləyib bir-birinə bənd edirdilər. Sonra qızılı və ya gümüşü rəngli güləbətin sapla kökləmə tikişə paralel suretdə bəxyləmə texnikası ilə nəqs motivini doldururdular.

Güləbətin tikmənin bu texniki üsulu ilə on çox qadın üst libası, baş geyimləri, ev-məsiət mühələfati, hətta at yəhərinin bezək ləvazimat (zinpüş, çul) tikilib bezədilirdi. Keçmişdə nisanlı qızların cehiz tədarükü içərisində güləbətin tikməli şəxsi məsiət əşyalarının olması adət halını almışdı. Nişanlı qızın cer-cəhizləri arasında bu sayaq tikmə nümunələrinin olması həm də gəlinin əl qabiliyyətinin göstəricisi sayılırdı.

Məliləduz tikmə növü «örətmə» texniki üsulu ilə icra olunurdu.²²⁵ Məlilə tikmədə güləbətin sapları bir-birinə yanına paralel, həm də çox six bəndlənməklə qabarlı görkəm alırdı. Naxışların parça üzərinə bər qədər qabarlı çıxmazı üçün bir neçə qatdan ibarət yoğun sapdan, hətta qaytandan da istifadə edirdilər.²²⁶ Keçmişdə güləbətin tikmə texnikasının bu növü dəha çox haşıya bezəklərində tətbiq edilirdi.

Güləbətin tikmədə işlənən qızılı və gümüşü tellər ya xalis halda, ya da iplik və ya ipək sapla sarınmaqla istifadə olunurdu. Keçmişdə Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində ağləbadən usłalar çalışırdı. Onlar paltara vurulan başlıca bezək vasitələri (*bafta, hərəmi, qaraqöz, çapara, şəms, şahpəsənd, sərmə* və s.) hazırlamaqla yanaşı, həm də qızıl və gümüş teli çəkib, ondan tikmə üçün «güləbətin» sapi istehsal edirdilər. Güləbətin sapla tələbatın çox olması ilə əlaqədar olaraq, bəzən bu işla xüsusi olaraq, «sirmakes» adlanan peşkar simkəsler meşğul olurdular. Onlar metal tellerin zəruri elastikliyini əldə etmək üçün yüksək əyarlı gümüşdən istifadə edirdilər. Qızılı rəngli güləbətin tel hasıl etmək üçün çox vaxt gümüş tellər xüsusi olaraq hazırlanmış «qızıl suyu»na salınıb boyanırdı.

Güləbətin tikmələrin parlaqlığını nəzərə çarpdırmaq məqsədilə, bir qayda olaraq, tünd yerlikli qalın parçadan (məxmər və ya mahuddan) istifadə olunurdu.

«Örtmə» üsulu ilə tikmə texnikası təkcə güləbətin sapla deyil, yoğun ayrılmış və müxtəlif rənglərə boyadılmış keci sap və ya yun ipəl də icra olunurdu. Xüsusilə, mürəkkəb bezək-nəqs kompozisiyasına malik olan «örətmə» tikmələrə buna dəha çox təsaduf edilirdi.

Birzüzlü tikiş texnikası ilə icra olunan güləbətin örtmədən (məliləduz, nağda) fərqli olaraq, müxtəlif rənglərə boyadılmış adı saplara icra olunan «örətmə» tikmələr həm birzüzlü, həm də ikiüzlü tikiş bilirdi.

Muncuqlu tikmə. XIX əsrde Şaşa, Gəncə, Şamaxı, qismən də Bakı şəhərlərində geyim və xırda məsiət əşyaları çox vaxt muncuqlu tikmə texnikası ilə bezədilirdi. Muncuqlu tikmə məxmər, qanovuz, mahud, qismən də kətan parçalar üzərində işlənirdi. Bu məqsədə «toz-

muncuq» adlanan xırda muncuqlar təkbətək, yaxud düzüm halında olmaqla, iki üsulla, həm de cərgə ilə parça üzərinə bənd edilirdi. İstənilen bir nəqsə parçə və ya məməlat üzərinə köçürmək üçün ilk növbədə onun ümumi mühit xətti çəkilib hazırlanır, sonra qabaqcadan sapa düzülmüş müəyyən saylı muncuq düzümləri hemin xətlər üzərə lazımi yera bəndləndiridi. Bunun sayasında müxtəlif rəngli xırda muncuqların sayını və mövqeyini dəyişməklə, məməlat üzərində istənilen nəqsə əldə edilirdi.

Kübər qadınları və yüksək mənsəblə kişilərin əyin və baş geyimləri eyni üsulla, ləl-cavahıratla tikilib bəzədilirdi.

Pilek tikmə üsulundan, əsasən, buxarı, güzgü, taxça və bəzi məişət örtüklerinin, habelə xırda əşyaların (pul kisəsi, yelpik, araqçın və s.) bəzədilməsində istifadə olunurdu.

Pilek nazik, yastı və dairəvi formalı xırda elvan metal lövhəciklərdən ibarət olub, zərgər və ya gümüşböndən kəsilib hazırlanır. Pilek düzümləri vasitesilə parçə və ya məməlat üzərində, adətən, romb, üçbucaq, dairə şəklində müxtəlif həndəsi naxışlar əmələ getirilir. Pilek məməlatı iki cür: ya başdan-başa naxış ənsürlerini parçə üzərində doldurmaqla, ya da onları yalnız bezevin mühit xətləri üzərə düzüb bəndləməklə hazırlanır.²²⁷

Tikmənin bənövşə Gəncə, Şamaxı, Şəki və Naxçıvanda daha çox dəbdə olmuşdur.²²⁸

Xanduz milli tikmələrin məhəlli növü olub, əsasən, Lenkoran-Astarə bölgəsində geniş yayılmışdır.²²⁹ Bu texniki üsulla, başlıca olaraq, *süfrə* hazırlanır. Tikmə növünün adı da buradan yaranmışdır.

Xanduz tikmə üsulunda əvvəlcə parçanın toxuma telleri müəyyən qaydada çıxarılib şəbəkələrin, sonra onun üzəri iynə, iki ədəd qasnaq və müxtəlif rəngli ipək, iplik, yun sap vasitəsilə işlənirdi.

Şəbekələnmis parça çox vaxt tikmə həvəskarlarının özləri tərəfindən hazırlanır. Bu məqsədə kətan parçanın əris və arğacı say hesabı ilə, təkəmseyrək olmaqla, çıxarılib seyrədirilir və şəbekə halına salınırdı. Sonra hemin şəbekəli parça vasitesilə məməlat üzərində lazımi naxış salınırdı. Bunun üçün usta əvvələ şəbekəli parçanı qasnağa (kargaha) kip keçirilmiş məxmər, atlaç, aq, kətan və s. parça üzərinə qoyur, sonra elində olan hazır naxış nümunəsinə baxaraq, rəngli saplırlar bezejyi say hesabı ilə işləməyə başlayırı. O, yenilə ilmə əldə etmək istədiyə iynəni say üzərə şəbekəli saplardan enime və bir də uzununa götürürdü. Çox vaxt iynə şəbekəyə çəpəki keçirilirdi.²³⁰ Bunun sayəsində süfrə bəzəkli hala düşündü.

Qondarma bəzək üsulu Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində «oturtma» və ya «qurama» adlanır. Ən sadə və basit naxış növü olan qondarma texniki çox qədim zamanlardan məlum idi. Daha çox köçəbə elat məişəti üçün səciyyəvi olan «qondarma» texniki üsulunun yaranma tarixi dekorativ tətbiqi sənətin ilk çağlarına gedib çıxır. Qədim insanların öz məişətlərini bəzəyib yaraşıqlı hala salmaq barədə ilk bəsit təsəvvürləri məhz qondarma bəzək texnikasının yaranma mərhələsindən başlanmışdır. Bunu arxeoloji qazıntılarından əldə olunmuş yapma naxışı saxsı məməlatları da təsdiq edir.

Orta əsrlərdə varlı zümrələrə, xüsusilə, hökmər və bəyzadələrə məxsus çadır və alaçığ örtükli «qondarma»(«oturtma») texniki üsulu ilə bəzədilmişdir. XVII əsrə Azərbaycanda olmuş əcnəbi səyyahlar (A.Oleari, I.Streys) yol qeydlərində bu barədə heyranlıqla bəhs etmişlər.

Qondarma (oturtma, qurama) üsulu ilə «pitik» adlanan xırda doğrannmış, həndəsi və ya nəbatı nəqs formasına malik materialları (keçə, dəri, parça, yun, pambıq) müəyyən qaydada məməlat üzərinə oturdub bəndləyir və beləliklə də lazımi görkəmə malik bəzək-nəqs motivi əldə edilirdi. Naxçıvan bölgəsində bu məqsədə, həttə oturtma materialı kimi, baramadan da istifadə olunduğu təsbit edilmişdir.²³¹

Bu bəzək üsulundan təsvir materialı əvvəlcədən müəyyən formada doğranıb hazırlanandan sonra nəqs kompozisiyasına müvafiq olaraq, məməlat üzərinə otuzdurulub (qondarılıb), etrafları «basdırma» tikiş növü ilə bəndləndiridi.

Qondarma nəqs ənsürlerinin qabarıq olması üçün çox vaxt pitiklərin altına pambıq, yun

və ya barama qoyulur, sonra onların etrafaları «yerlik» üzərinə bənd edilirdi.

XIX əsrə bu texniki üsul ilə *divar bəzəkləri* (çəki), *yük üzü, süfrə, tapança qabı, yoharaltı* və s. əşyalar bəzədilmişdir.

Zərənduz tikmə. Azərbaycanın ənənəvi bədii tikmə növlərindən biri də *pərək* tikmə olmuşdur. Bəndləmə tikmə qrupuna daxil olan *zərənduz* (pərək) tikmə növü zərgərlik sonatı ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. XIX əsrə «zərənduz» tikmə növü daha çox Şəki, Şamaxı və Ləhcida geniş yayılmışdır.

Zərənduz tikmənin təsvir vasitələrini *döymə* (çaxma) və *basma* (qəlibkarlıq) üsulu ilə əlvan metallardan hazırlanmış müxtəlif formalı naxış ənsürleri təşkil edirdi. Zərənduz tikmələr *pilok* və *pərək* olmaqla, iki cür hazırlarındır. Bunun üçün bəzək ənsürleri əvvəlcədən kəsilib hazırlanandan sonra onlar müəyyən olunmuş naxış kompozisiyası üzrə parçaya bənd edilirdi.

Zərənduz tikmə texnifikasi ev məsiyəndən on çox taxca, mürçü, sandıqça, güzgü, buxarı, yük və s. örtüklerinin bəzədilməsindən tətbiq edilirdi. XIX əsrə zərənduz tikmə üsulu ilə qadın üst palṭalarının ətek, bilek və yaxası da bəzədilirdi. Bunun üçün bədii metal lövhəcikləri ya biləvasitə palṭar üzərinə müəyyən qaydada düzülüb bəndlənir, ya da ayrıca, ensiz parça zolağının üzərinə bərkidiləndən sonra üst geyiminin ətek və ya yaxasına bənd edilirdi. Sonuncu haldə, o, «əteklik» yaxud «yaxalıq» adlanırdı.

Zərənduz tikmələrin başlıca bədii təsvir vasitələri olan metal pərəklər müxtəlif formalı: *buta*, *paxlava*, *üçbucaq*, *dördbücaq*, *dairə*, *quş*, *kəpənək*, *balıq* və s. kimi rəsmi səciyyəli bəzəklərden ibarət hazırlanır. *Buta* (şahbuta, gülbuta, gülbənd) və *qoza* şəkilli pərəklər qadın üst geyimlərinin yaxasını bağlamaq üçün istifadə etdiyikdə, «düyəmə» və ya «həbbəbə» adlanırdı. Keçmişdə kübər qadınların arxalıq, ləbbədə, çəpkən və nişmənə tipli üst geyimlərinin yaxasına «*qoza*» diymələr düzib bəzəmək dəb halını almışdı.

Paxlava şəkilli pərəklər vasitesilə bəzək üsulu Naxçıvan bölgəsində «bəndi-rumi» adı ilə geniş yayılmışdır.²³² Görünür, romb (*paxlava*) şəkilli bəzək motivi Rum elində keçmə olub, çox qədim tarixə malik mədəni-ticarət əlaqələrini eks etdirirdi.

¹ Qobustanda Son Mezolid dövründə aid 8 ədəd iti uclu sümük alət tapılmışdır. Görkəmlə arxeoloq C.Rüstəmovun fikrincə, həmin alətlər hörmətində istifadə olunmuşdur.

² Г.М.Асланов, Р.М.Вайдов, Г.И.Йоне. Древний Мингечеаур. Б., 1958, с.84.

³ Н.Пигулов. Города Ирана в раннем средневековье. М., 1956, с.239.

⁴ Ю.Б.Юсифов. Характер и организация ремесло в Асурини, Урарту и Мидии.- Azarb. SSR EA Tarix institutun əsərləri, 14 c., B., 1960, s.24.

⁵ А.Н.Mustafayev. Azərbaycanda sanatkarlıq. B., 1999, s.260.

⁶ А.Н.Mustafayev. Azərbaycanda şərbətlərə sonatı. B., 1991, s.48-49.

⁷ М.Х.Гейдаров. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII в. Б., 1982, с.133.

⁸ Г.М.Асланов, Р.М.Вайдов, Г.И.Йоне. Древний Мингечеаур. Б., 1959, с.152; С.М.Казиев. Археологические памятники Мингечеура, как исторический источник для изучения истории Азербайджана - «Изв. АН Азербайджанской ССР (серия общественные науки)», 1950, №7; Т.И.Голубкина. Ажурные ткани кувшинного погребения Мингечеура - СА,1971, с.257.

⁹ В.А.Петров. О растительных остатках Мингечеура - Azərbaycan EA İctimai Elmlər Bölməsində 4 may 1949-cu ilədə oxunmuş mətnlərin stenogramı, s.3-4.

¹⁰ R.M.Vahidov. Mingachevir III-VIII əsrlərə. B., 1961, s.84-85.

¹¹ И.П.Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране в XIII –XIV вв. М.-Л.,1960, с.193.

¹² Иакут ал-Хамави. Муджам ал-Булдан (Сведения об Азербайджане) .Б.,1983, с.15.

¹³ Центральный Государственный военно-исторический архив СССР. Ф-ВУА, д.18474, л.19-20.

¹⁴ Г.Б.Абдулаев. Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80 г. XVIII в. Б.,1958, с.17.

¹⁵ С.Д.Бурнашов. Описание земель Азербайджанских в Персии и их политическое состояние. Курск,1973, с.4.

¹⁶ В.Легокбтыов. Кубинская провинция -OPB3K,ч.IV,СПб.,1836, с.123-133.

¹⁷ С.Броневский. Новые географические и исторические известия о Кавказе. ч. П., М., 1823, с.380.

¹⁸ П.В.Котляревский. Экономический быт государственных крестьян северной части Кубинского уезда Бакинской губернии - МИЭБГЗК, т.П., ч.2, Тиф., 1886, с.347.

¹⁹ П.Н.Ягодинский. Экономический быт государственных крестьян южной части Кубинского уезда Бакинской губернии - МИЭБГЗК, т.П., ч.1, Тиф., 1886, с.193.

- ²⁰ Ətraflı məlumat üçün bax: S.A.Quliyev. Azərbaycanda kəndir lifinin əyrilməsi və eşiləməsi üsullarına dair. - AEM, I bur., B., 1964, s.147-160.
- ²¹ Təhlilər arasında ol işi «dük» adlanır. Cox güman ki, «dükçə» sözü də buradan yaranmışdır.
- ²² A.N.Mustafayev. Lənkəran bölgəsinə 1978-ci il etnoqrafik safrinin hesabatı, s.15.
- ²³ S.A.Quliyev. Göst. əsəri, s.150.
- ²⁴ Yənə orada, s.152.
- ²⁵ Yənə orada, s.153; 1-ci tablo, 3-4-cü şəkillər.
- ²⁶ I.P.Petruşevski. Göst. əsəri, s.194.
- ²⁷ Adıqanlı əldən. Rukomisnyi fond LOINI AN CSCP, ruk. №A-253, l, 2006. (Bax: M.X.Heydərov. Göst. əsəri, s.167.)
- ²⁸ M.X.Heydərov. Göst. əsəri, s.167-168.
- ²⁹ K.A.Nikitin. Город Нахичеван и Нахичеванский уезд.-СМОМПК, вып.П,Тиф.,1882, с.136.
- ³⁰ D.Zubarev. Kəzaxstan dəstəsi. -OPB3K, ч.П,СПб., 1836, с.246-247.
- ³¹ AKAK, II c., Tif., 1867, 1197-ci məlumat.
- ³² Əlisavətпольский округ. - OPB3K, ч. II, Tif., 1836, с.389.
- ³³ Yənə orada.
- ³⁴ Zəpinək KÖİRTO, t.XVIII, вып.I, Tif., 1886, с.21.
- ³⁵ V.G.Statisticheskaya opisanie Nakhichevanskoy provinции. СПб.,1833, с.194.
- ³⁶ AR MDTA, f.24, s.3, iş 11,v.16-18, iş 20, v. 12-16.
- ³⁷ С.Гулишамбаров. Obzor fabrik i zavodov Zakavkazskogo kraja. СПб., 1894; П.Петрович (M.Авдеев). Chlopokovstvo v Zakavkazze. Tif., 1912, c.8.
- ³⁸ Kavkazskiy kalednar' na 1856. Tif., 1855, c.505.
- ³⁹ D.Zubarev. Karabaxskaia provinziya. - OPB3K, ч.Ш,СПб.,1836, с.311-312.
- ⁴⁰ V.Ləğköbytov. Derbentskaya provinziya. - OPB3K, ч.IV, СПб., 1836, с.179.
- ⁴¹ СПб., МДТА, f.1268, s.1, iş 222, v.52-53.
- ⁴² V.Ləğköbytov. Şirvanşkaia provinziya. - OPB3K, ч.Ш, СПб., 1830, с.118-119.
- ⁴³ Yənə orada, s.118-119.
- ⁴⁴ Yənə orada, s.119.
- ⁴⁵ Yənə orada.
- ⁴⁶ Yənə orada.
- ⁴⁷ Yənə orada.
- ⁴⁸ V.Ləğköbytov. Kubinskaya provinziya. - OPB3K, ч.IV, СПб., 1836, с.132.
- ⁴⁹ Yənə orada, s.138.
- ⁵⁰ V.Ləğköbytov. Derbentskaya provinziya. - OPB3K, ч.IV, СПб., 1836, с.178.
- ⁵¹ Yənə orada, s.179.
- ⁵² ЦГИА РФ, f.1284, iş 108, v.13-14: iş 109, s.695, v. 19.
- ⁵³ ЦГИА РФ, f.1268, s.1, iş 218, v.5.
- ⁵⁴ ЦГИА РФ, f.2, s.2, iş 2537, v.63-64.
- ⁵⁵ Kavkazskiy kalednar' na 1854 g., Tif., 1853, c.237.
- ⁵⁶ Əlisavətпольский округ.-OPB3K, ч.П, СПб., 1836, с.388.
- ⁵⁷ Silə-arəbə «eqrimizi rəqə» manasında işlənməsidir.
- ⁵⁸ A.N.Mustafayev. Azərbaycanda sənətkarlıq. B., 1999, s.281-282.
- ⁵⁹ A.C.Piralov. Kratkiy ocherk kustarnykh promyslov Kavkaza.-Kustarnaya promyshlennost' Rossii, т.II, СПб.,1913, c.17.
- ⁶⁰ Yənə orada.
- ⁶¹ A.N.Mustafayev. Qarabağ bölgəsinə 1987-ci il etnoqrafik safrin hesabatı, s.5.
- ⁶² СМОМПК, вып.XI, Тиф.,1891, c.89-90; Həmçinin bax: N.N.Shavrov. Opisanie Kavkazskogo shelkovodstva. s.27-28.
- ⁶³ G.I.Mirimanov. Kustarnye shelkovye promysly v Shushinskem uyezde.-«Trudy KWS», VIII c.,Tif.,1896, с.94.
- ⁶⁴ СМОМПК, вып.XI,Tif.,1891, с.125.
- ⁶⁵ «Qaflat» qəzeti, 1882, № 310.
- ⁶⁶ Yənə orada.
- ⁶⁷ СМОМПК, вып.XI, Тиф.,1891, c.125.
- ⁶⁸ N.A.Abelov. Ekonomicheskiy byt gosudarstvennykh krestyan Geogchaiskogo i Shemahinskogo uyezda Bakinskoy gubernii. - MİĘBGKZK, т.VI, Tif.,1887, c.175; N.D.Kalaşev. Geogchaiskii uyezd.-СМОМПК, XI,bur., s.125; N.N.Şavrov. Göst. əsəri, s.26.
- ⁶⁹ N.N.Şavrov. Göst. əsəri, s.25.
- ⁷⁰ A.N.Mustafayev. Göst. əsəri, s.288-289.
- ⁷¹ H.I.Mirimanov. Göst. əsəri, s.94.
- ⁷² N.A.Abelov. Göst. əsəri, s.175; СМОМПК, XI bur. Tiflis, 1891, s.127.
- ⁷³ СМОМПК, вып.XI,Tif.,1891, с.127.
- ⁷⁴ Ətraflı məlumat üçün bax: M.X.Heydərov. Göst.əsəri, s.153-159.
- ⁷⁵ P.I.Savvaitov. Oписание старинных царских утварей. 1896 г., с.39; Arмяно-руssкие отношения. Сборник документов. Т.1, Ереван, 1953, с.99, 183.
- ⁷⁶ Əsəyib əd-dünya, v.190; Ibn al-Əsir. Tarix al-Kamil. B.,1940, s.211-212; Arмяно-руssкие отношения. Сб.док. т.1, с. 176,183; P.I.Savvaitov. Göst. əsəri, s.38-39.
- ⁷⁷ Təzkirat al-mülük. s.36-37.(Bax: M.X.Heydərov. Göst. əsəri, s.155).
- ⁷⁸ F.Akerman. Soleeq va Səfəvilar dövrü toxuculuğunun bəzi problemləri. - SRA, vol V, s.2046-2047 (Bax: M.X.Heydərov. Göst. əsəri, s.155).
- ⁷⁹ M.X.Heydərov. Göst. əsəri, s.155.
- ⁸⁰ Yənə orada, s.156.
- ⁸¹ Fahri Dalsar. Türk sonayı va Ticaret tarihində. Bursa ipekcilik. İstanbul, 1960, s.27.
- ⁸² В.Клейн. Иностранные ткани, бытовавшие в России до XVI в. и их терминология. М.,1925, с.54; Памятники дипломатических и торговых отношений Московской Руси с Персией. Сб. документ. т.1,СПб.,1890, с.213; т.III, СПб., 1898, с.11-12, 168-169; Е.С.Зевакин. очерки по истории Ирана и Азербайджана XI-XVIII вв., Б.,1938, ч.1, с.85.
- ⁸³ Əsəyib əd-dünya, v.114,190 a, b, 199, 200 b (M.X.Heydərov. Göst.əsəri, s.58).
- ⁸⁴ M.X.Heydərov. Göst. əsəri, s.158.
- ⁸⁵ Əsəyib əd-dünya, v.199 a, b, 200 b; Ibn-al-Əsir. Göst. əsəri, s.211 (M.X.Heydərov. Göst. əsəri, s.158).
- ⁸⁶ V.Kleyn. Göst. əsəri, s.48.
- ⁸⁷ Əsəyib əd-dünya. v.199 a, b, 220 b.
- ⁸⁸ Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией т.1, СПб., 1890, с.157; т.III, СПб., 1998, с.617.
- ⁸⁹ Yənə orada; Həmçinin bax: V Kleyn. Göst. əsəri, s.48-50.
- ⁹⁰ Памятники... т.Ш, с.617.
- ⁹¹ Arмяno-russkie otnosheniya. Сб. dokumentov. т.1, Ереван, 1953, с.176, 183.
- ⁹² M.X.Geydərov. Remeslennoe proizvodstvo v gorodakh Azərbaidžana v XVII v. B.,1967, с.60.
- ⁹³ P.I.Savvaitov. Göst. əsəri, s.148.
- ⁹⁴ Y.B.Tavernier. Voyages en Perse. Paris, 1930, с.242; (Bax: M.X.Heydərov. Göst. əsəri, s.162); V.Kleyn. Göst. əsəri, s.62-63.
- ⁹⁵ P.I.Savvaitov. Göst. əsəri, s.83; Памятники... т.Ш, с.485, 640-641.
- ⁹⁶ Памятники... т.Ш,с.168-169.
- ⁹⁷ Xoždenie kuptsa Feofoldota Kotova v Persiyo. M.,1958, с.8; Эвлия Челеби. Путешествия, т.П, с.254; Arмяno-russkie otnosheniya. т.1, с.180.
- ⁹⁸ Памятники... т. III, с.75, 168, 169, 250, 251.
- ⁹⁹ Əsəyib əd-dünya. v.191 a, 210 b, 221 b.
- ¹⁰⁰ Bax: K.X.Baranov. Arapsko-russkiy slovarь. M., 1953; Ətəb və fars sözləri lüğəti. B.,1966.
- ¹⁰¹ Arмяno-russkie otnosheniya v XVII v. т.1, с.180-183,198; Я.Я.Ctrejcev. Tri puteshestviya. M.,1936. с.245; Ö.Cələbi. Göst. əsəri, s.254.
- ¹⁰² Arмяno-russkie otnosheniya v XVI v. Сб. dok. т.1, с.117, 119.
- ¹⁰³ ЦГИА РФ. Департ. Общих дел МВД по Совету, №1284, iş 109, v.58-59.
- ¹⁰⁴ 1734-cü ildə Nadir Şahın Şamaxı şəhərinin Ağsuda yenisi salındırdığından Şirvanın bərpa olunmuş əvvəlki mərkəzi Kōhnə Şamaxı adlanırdı.
- ¹⁰⁵ В.Лəğköbytov. Шirvanşkaia provinziya.-OPB3K, ч.Ш, СПб., 1836, с.110-111.
- ¹⁰⁶ Yənə orada, s.111.
- ¹⁰⁷ Yənə orada, s.109.
- ¹⁰⁸ Yənə orada, s.112.
- ¹⁰⁹ Yənə orada, s.113.
- ¹¹⁰ Yənə orada, s.114.
- ¹¹¹ Yənə orada, s.115.
- ¹¹² Əlisavətпольский округ.-OPB3K, ч.П, СПб., 1836, с.398.
- ¹¹³ D.Zubarev. Karabaxskaia provinziya.-OPB3K, ч. III, СПб.,1836, с.311-312.
- ¹¹⁴ Yənə orada, s.311.
- ¹¹⁵ V.Ləğköbytov. Derbentskaya provinziya. - OPB3K, ч.IV,СПб., с.178-179.
- ¹¹⁶ Записки Kavkazskogo Obshchestva Sel'skogo Hozjajstva, №1, Tiflis, 1895, с.38.
- ¹¹⁷ A.C.Sumbatzade. Promyshlennost' Azərbaidžana v XIX v. B., 1964, с.85.
- ¹¹⁸ ЦГИАЛ, f.1263, iş 4334, v.223-224 (Ə.S.Sumbatzadə. Göst. əsəri, s.87).
- ¹¹⁹ S.I.Qulışambarov. Göst. əsəri, s.331-332.
- ¹²⁰ H.N.Şavrov. Исследование Kavkazskogo shelkovodstva.- Tr.KWIS za 1887 i 1888 gg. Tif., 1888, с.251.
- ¹²¹ G.B.Zardabi. Kustarnye shelkotkaçque proizvodstvo v g. Shemahxe i ego uyezde. Gaz. «Kaspий», 1902, №107.
- ¹²² Gulişambarov. Obzor fabrik i zavodov Bakinskoy gubernii. Tif., 18980, с.245.
- ¹²³ K.Xatimov. Kustarnye promysly Zakhavkazskogo kraja. - Otchety i issledovaniya po kustarnoi promyshlennosti Rossii. II ч., СПб,1894, с.265.
- ¹²⁴ C.Guilişambarov. Obzor fabrik i zavodov Zakhavkazskogo kraja. Tif., 1894, с.253.
- ¹²⁵ Ə.S.Sumbatzadə. Göst. əsəri, s.27.

- ¹²⁹ К.Хатисов. Göst. əsəri, с.267; Кавказский календарь на 1896 г. Тиф.,1896, с.71.
- ¹²⁷ A.N.Mustafayev. Azərbaycanda sənətkarlıq. B.,1999, s.264.
- ¹²⁸ Yenə orada, s.265.
- ¹²⁹ Yenə orada.
- ¹³⁰ Yenə orada, s.266.
- ¹³¹ «Qaſqaz» qəzeti, 1882, №310.
- ¹³² Н.А.Абелов. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии.- МИЭБГЗК, т.VI, ч.II, Тиф., 1886, с.178.
- ¹³³ Кавказский календарь на 1856 г., Тиф., 1855, с.505.
- ¹³⁴ Записки КОИРТО. т.XVIII, 1886-1887г. вып. I, Тиф., 1886, с.18-19.
- ¹³⁵ J.Charden.Voyages du Chevalier Charden en Perse. Vol. 3, Amsterdam, 1735, с.117-120 (Bax: M.X.Гейдаров. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII веков. Б.,1982, с.172).
- ¹³⁶ Azərbaycan etnoqrafiyik mühitində «əfəsi» rəməqəl parçalar növü kimi təsbit olunmuşdur.
- ¹³⁷ Ərəbböldül mənbələrdə verilən məlumatın görə, «əsif-i mürəbbə» və mahi-zirə» yun parçanın en yüksək növləri olmuşdur (Bax: M.X.Heydərov. Göst. əsəri, s.173). Müasir anlama görə həmin parçalar mahuda bərabər tutulmuşdur.
- ¹³⁸ СПб. МДТА, ф.1268, с.1, §. 212, v.52 əks üzü (Θ.S.Sumbatzadə. Göst. əsəri, s.43).
- ¹³⁹ Yenə orada, s.266-267.
- ¹⁴⁰ «Qaſqaz» qəzeti, 1883, №310.
- ¹⁴¹ Yenə orada, 1882, №311; Н.А.Абелов. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии.- МИЭБГЗК, т. VI, ч.II, Тиф., 1886, с.176.
- ¹⁴² Yenə orada, s.178.
- ¹⁴³ A.N.Mustafayev. Göst. əsəri, s.268-269.
- ¹⁴⁴ Yenə orada, s.269.
- ¹⁴⁵ Θ.S.Sumbatzadə. Göst. əsəri, s.61.
- ¹⁴⁶ M.X.Гейдаров. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Б., 1982, с.172; Ö.Çələbi. Göst. əsəri, IIc, s.236-237.
- ¹⁴⁷ Azərbaycan tarixi. I c., s.151.
- ¹⁴⁸ О.Челкини. Книга путешествия. Вып.3, М.,1983, с.115.
- ¹⁴⁹ Обзорение Российских владений на Кавказом. ч. III, СПб.,1836, с.119.
- ¹⁵⁰ A.N.Mustafayev. Azərbaycanda sənətkarlıq. B., 1999, s.284.
- ¹⁵¹ Yenə orada, s.284.
- ¹⁵² B.Z.Latyshev. Известия древних писателей о скифии и Кавказе. Т. I. СПб.,1890, с.7.
- ¹⁵³ H.A.Quliyev. Azərbaycanda basmanaxış sənəti haqqında. - Azərb. SSR EA-nın məruzələri, 1957, №7, s.820.
- ¹⁵⁴ Yenə orada.
- ¹⁵⁵ Yenə orada, s.822.
- ¹⁵⁶ Θ.S.Sumbatzadə, Göst. əsəri, s.60.
- ¹⁵⁷ Yenə orada.
- ¹⁵⁸ Θ.S.Sumbatzadə, Göst. əsəri, s.60.
- ¹⁵⁹ П.А.Орлов. Указатель фабрик и заводов окраин России. СПб., 1895, с.135.
- ¹⁶⁰ Θ.S.Sumbatzadə, Göst. əsəri, s.60.
- ¹⁶¹ С.Гулишамбаров. Обзор фабрик и заводов Закавказского края. Тиф., 1893, с.249.
- ¹⁶² S.Qulismambarov. Göst. əsəri, s.251.
- ¹⁶³ A.C.Piralov. Kratkiy очерк кустарных промыслов Кавказа. – Кустарная промышленность России. т.II, СПб.,1913, с.50.
- ¹⁶⁴ Кесенефт. Киропедия, VIII, 8,15,16. Вах: С.И.Руденко. Культура населения горного Алтая в скифское время. М., 1953, с.352; С.Б. Ашурбейли. Очерк истории средневекового Баку. Б.,1964, с.208.
- ¹⁶⁵ K.V.Trever. Göst. əsəri, s.45; Z.M.Bünyadov. Göst əsəri, s.150.
- ¹⁶⁶ R.M.Vahidov. Göst. əsəri, s.86; CMOMPK, 38- бур, Тиф. 1908, с.15.
- ¹⁶⁷ CMOMPK, вып.38, с.28-30.
- ¹⁶⁸ Худуд ал-Алем (Рукопись А.Туманского). Л., 1930, с.325.
- ¹⁶⁹ Yenə orada.
- ¹⁷⁰ А.А.Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана в XIII-XIV вв. Б., 1956, с.194.
- ¹⁷¹ Hədud əl-əlam. s.32.
- ¹⁷² M.X.Heydərov. Göst. əsəri, s.178.
- ¹⁷³ M.X.Heydərov. Göst əsəri, s.180.
- ¹⁷⁴ Английские путешественники в Московском государствстве в XVI веке. Л., 1937, с.203.
- ¹⁷⁵ Yenə orada, s.247.
- ¹⁷⁶ L.Kərimov. Azərbaycan xalçası. 1-ci bur., B., 1961.
- ¹⁷⁷ K.Kərimov. Sultən Muxamed və onun şöhəri. M.,1970, с.11-12.
- ¹⁷⁸ K.Xatissov. Göst. əsəri, s.284.
- ¹⁷⁹ «Qaſqaz» qəzeti, 1882, № 310.
- ¹⁸⁰ СПб. МДТА, ф.1268, с.1 iş 212, v.52 əks üzü (Bax: Θ.S.Sumbatzadə. Göst. əsəri, s.43).
- ¹⁸¹ Бакинская провинция. – ОРВЗК, ч.IV, СПб.,1836, с.62.
- ¹⁸² СПб. МДТА, ф.1268, с.68, iş 218, v.7.
- ¹⁸³ Кавказский календарь на 1856 г., Тиф., 1855, с.505; Записки КОИРТО. т.VIII, 1886-1887 г., вып.I, Тиф.,1886, с.18-19.
- ¹⁸⁴ Кубинская провинция. – ОРВЗК, ч.IV, СПб.,1836, с.138.
- ¹⁸⁵ Ковровый промысел в Кубинском уезде Бакинской губернии. Тиф., 1902, с.4.
- ¹⁸⁶ Yenə orada, s.61.
- ¹⁸⁷ Yenə orada, s.33-67.
- ¹⁸⁸ Yenə orada, s.30.
- ¹⁸⁹ D.Kostenov. Кустарная производительность и посторонние заработки крестьян в Ленкоранском уезде. - «Труды КОСХ», Тиф.,1891, №9-10, с.395-396.
- ¹⁹⁰ Н.А.Абелов. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии.- МИЭБГЗК, т.VI,ч.II, Тиф., 1886, с.176; Газ. «Kavkaz», 1882, №311, с.2-3.
- ¹⁹¹ N.A.Abelov. Göst. əsəri, s.176.
- ¹⁹² Yenə orada, s.176.
- ¹⁹³ Газ. «Kavkaz», 1882, № 311.
- ¹⁹⁴ СПб. МДТА, ф.1268, с.1, iş 189, v.21.
- ¹⁹⁵ Θ.S.Sumbatzadə. Göst. əsəri, s.38-39.
- ¹⁹⁶ СПб.МДТА, ф.1268, с.1, iş 189, v.21.
- ¹⁹⁷ Yenə orada.
- ¹⁹⁸ Yenə orada.
- ¹⁹⁹ Газ. «Kavkaz», 1882, №310.
- ²⁰⁰ Yenə orada.
- ²⁰¹ CMOMPK, вып.XI, Тиф., 1891, с.111-113.
- ²⁰² A.N.Mustafayev. Göst. əsəri, s.274.
- ²⁰³ Yenə orada, s.275.
- ²⁰⁴ L.Kərimov. Göst. əsəri, 1 c. B-L-1961; K.Alieva. Безворсовые ковры. В.,1983.
- ²⁰⁵ Yenə orada, Göst. əsəri, s.274.
- ²⁰⁶ H.A.Əbdullaeva. Ковровое искусство Азербайджана. Б., 1971, с.18-19.
- ²⁰⁷ L.Kərimov. Azərbaycan xalçası. I c., B.,1961.
- ²⁰⁸ A.S.Əliyeva. Göst. əsəri, s.59.
- ²⁰⁹ A.C.Alieva. Ворсовые ковры Азербайджана XIX-нач. XX вв. (автореферат). Б.,1987, с.49.
- ²¹⁰ A.N.Mustafayev. Göst. əsəri, s.279.
- ²¹¹ A.S.Əliyeva. Göst. əsəri, s.69-71.
- ²¹² Yenə orada, s.75.
- ²¹³ Yenə orada, s.80.
- ²¹⁴ L.Kərimov. Göst. əsəri, s.16.
- ²¹⁵ L. Kərimov. К изучению Азербайджанского искусства. - «Изв. АН Азерб. ССР», 1954, №7, с.123-125.
- ²¹⁶ M.X.Heydərov. Göst. əsəri, s.181.
- ²¹⁷ L.Kərimov. Azərbaycan xalçası, I c., L. 1961, şək.2.
- ²¹⁸ R.Əfəndiyev. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində. B.,1980, s.75.
- ²¹⁹ Ətəriq bax: A:N.Mustafayev. Bir toxuculuq eləti haqqında. - Azərb. EA Məruzələri, 1969, №10, s.75-78.
- ²²⁰ A.C.Piralov. Kratkiy очерк кустарных промыслов Кавказа. СПб., 1913, с.55; Azərbaycan etnoqrafiyası, I c. B., 1988, s.446.
- ²²¹ Azərbaycan etnoqrafiyası. I c., B., 1988, soh. 446-447.
- ²²² Farsca «xan» - süfrə, «duz» işi tikmə deməkdir.
- ²²³ Azərbaycan etnoqrafiyası, s.446.
- ²²⁴ G.Əliyeva. Naxçıvan bədii tikmələri. - «Azərb. EA Xəbərləri (İctimai elmər seriyası)», 1961, №8, s.104-106.
- ²²⁵ Naxçıvan bölgəsində möallı tikmə texnikası «nəğda» adlanır. Bax: G.Əliyeva. Göst. əsəri, s.103.
- ²²⁶ Azərbaycan etnoqrafiyası, I c., B.,1988, s.147.
- ²²⁷ Yenə orada.
- ²²⁸ Г.А.Гулиев. Азербайджанские вышивки.- Советская этнография, 1959, №2, с.119.
- ²²⁹ Azərbaycan etnoqrafiyası. I c., s.447.
- ²³⁰ Yenə orada, s.447,450.
- ²³¹ G.Əliyeva. Göst. əsəri, s.102.
- ²³² Yenə orada, s.105.

İNŞAAT MƏDƏNİYYƏTİ: YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ VƏ EVLƏR

Məskənlər

Məskən insanların uzun müddət yurd salıb məsişet və təsərrüfat həyatı qurdugu, yaşayış evləri və yardımçı binalar, su təchizatı, əlaqə yolları və s. ilə təchiz olunmuş, zaman keçdikcə abadlaşdırılmış müvafiq görkəm salınmış insan düşərgəsi olmaq etibarı ilə çox böyük tekamül yolu keçmişdir. Yaşayış evləri, təsərrüfat tikililəri və fərdi həyətlər daimi məskənlərin başlıca məsişet göstəriciləri sayılır. Bütün burlardan eləvə, yollar, küçə və döngələr, meydanlar, sənət və ticarət dükənləri, içtimai və dini binalar iri məskənlərin mühüm nişanəsi idi.

Qədim zamanlardan başlayaraq, məhsuldar qüvvələr inkişaf edib tekmilləşdiricə məskənlərin tipoloji cəhətdən bir-birindən fərqlənən müxtəlif növləri və formaları yaranmışdır. Məskən tipləri cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişaf seviyyəsi, istehsal münasibətləri və təbii-coğrafi şəraitə üzvi suradə bağlı olduğundan hər bir tarixi dövrün və məhəlli məskənunlaşma bölgəsinin özünəməxsus məskən növləri təşəkkül tapmışdır.

Məsişet həyatının seviyyəsinə görə insan məskənləri *müvəqqəti* və *daimi* olmaqla, iki qisim bölünür. Bu bölgü Azərbaycanın tarixən təşəkkül tapmış yaşayış məskənləri üçün də seviyyə idi.

Qədim Daş dövründə aid arxeoloji qazıntılarından bəlli olduğu kimi, ölkəmizin ərazisində ilk məskən növləri çox vaxt mövsumi və müvəqqəti seviyyə daşıyan *açıq düşərgə*, *təbii mağara*, *qayaaltı* və *qayaarası sigmacıqlar* olmuşdur. Daş dövrü insanlar uzun müddət bu tip bəsit məskənlərdə yaşamışlar. Elmi ədəbiyyatda belə məskənlər daha çox «düşərgə», yaxud «insan düşərgəsi» adı ilə tanınır.

Yurdumuzun ibtidai sakinləri ilk vaxtlar məhz belə açıq düşərgə və təbii mağaraları özlərinə məskən, yurd vərəcimlər. Arxeoloqlar Azərbaycan ərazisindən qədim insanların məskənlenişdiyi bu tip *arkaik* məskən növlərinə aid coxlu abidə aşkar etmişlər.

Azərbaycan ərazisində Paleolit və Mezolit dövrlərinə aid xeyli ibtidai insan məskəni (Azix, Tağlar, Buzeyir, Dəssalalı, Damcılı döşərgələri) aşkar olunmuşdur.¹ Bunların arasında təkcə ölkəmizdə deyil, Avrasiyada da ən qədim maddi mədəniyyət izlərini özündə eks etdirən Azix mağarası müstəsna yer tutur. Mədəni təbəqələrin xronoloji apozonu, başqa sözə, məsişet həyatının uzun müddət davam etməsi baxımında Azix düşərgəsi dünyannın ən qədim insan məskənləri arasında özünəməxsus yer tutur. Azixin ilk sakinləri «homo habilis», yəni «bacarıqlı insan» tipinə mənsub olmuşlar.

Təbii mağara məskənlərinin mühüm bir xüsusiyyəti də öz sakinlərini tez-tez dəyişmələri olmuşdur. Mağara məskənləri sonralar, hətta feodalizm dövründə də özlerinin əməli əhəmiyyətini itirməmişdi. Lakin qədim dövrün mağara məskənlərindən fərqli olaraq, təhlükəsizlik məqsədi ilə salınmış mağara tipli orta əsr kəndləri, əsasən, daimi seviyyə daşıyır və yalnız yaylaq mövsumunda sakinləri onu qismən tərk edirdilər.

Azərbaycanda mağara məskənlərinin tarixən iki növü – uca dağlarının sildirdim yamaclarının da yaranmış *təbii mağara* ve dağətəyi (yayla) erazilərdə salınmış sünə kühül tipli *məskən* növləri təşəkkül tapmışdır. Ölkəmizin ərazisində belə məskənlərin bəzi nümunələri zəmanəmizədək gəlib çatmışdır. Sünə mağara döşərgələri başlıca olaraq, Laçın və Zəngəzur dağlarında,² kühüllərdən ibarət elat məskənləri isə Qobustan³ qeydə alınmışdır. Mağara və ya kühül tipli məskənlərin üstünlüyü bundan ibarət idi ki, əvvala, onların inşa olunmasında əlavə tikinti materialları serf edilmirdi. Bu səbəbdən də onlar ucuz başa gəldi. İkincisi, bu tip məskənlərdə qışda isti, yayda isə sərin olduğundan atmosfer və hava şəraiti baxımından yaşayış üçün olduq-lərdə mağara (kühül) tipli məskənlər zəmanəmizədək gəlib çatmışdır.

Azərbaycanın Mustye dövrü (100 min-35 min il bundan əvvəl) *mağara və açıq tipli döşərgələri* Dəssalalı, Tağlar, Kocəsər, Qədirdərə ilə təmsil olunur. Mustye dövründə dəsələtlər xeyli təkmilləşmiş və tipoloji cəhətdən yeniləri ilə əvəz olunmuşdur. Bu dövründə etibarən yurdumuzun qədim sakinləri ilk dəfə *sümük* alətlərdən istifadə etməyə başlamış və od əldə etməyi öyrənmişlər.⁴

Yer kürəsində buzlaşma dövrünün başlanması və iqlim şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, insanlar açıq tipli döşərgələri tərk edib yenidən *təbii mağaralar*da məskən salmışlar.

İnsanlar arasında erkən əmək bölgüsü, ibtidai icma və nəslə qəbile quruluşun ilk mərhəlesi Mustye dövrü ilə bağlanır. Bu dövrün ibtidai insanları antropoloji cəhətdən neandertal tipinə məxsus olmuşdur. Arxeoloqlar tərəfindən ölkəmizin ərazisində Mustye dövrünə aid xeyli abidə aşkar edilib öyrənilmişdir.

Son Paleolit (35 min-12 min il bundan əvvəl) məskənləri Qazax rayonu ərazisində Damcılı mağarası, Şıxlı kəndi yaxınlığında Yataq düşərgəsi, habelə Qobustan döşərgələri (Firuz, Ana zağa, Ovcular zağası) ilə təmsil olunur.⁵

Zaman keçdikcə məhsuldar qüvvələr inkişaf edir, əmək alətləri təkmilləşir, məşgulliyət növlərində, tədrīcən də olsa, dəyişiklik baş verirdi.

Bu dövrün insanları *ovçuluq* məşgulliyəti ilə əlaqədar olan *gəzərgə* məsişət tərzindən *oturaq* həyata keçməyə başlamışlar. Bununla əlaqədar olaraq, *təbii mağaralar* yanaşı, *qazma* və *daxma* («daqura») tipli evlərdən ibarət ilk *sünə məskənlər* yaranmışa başlamışdır. Bu hal ov heyvanları tükənməsi *ovlaq* sahələrinə dayışmış, yeni qida mənbələri arxaməq zərurətdən irəli gəlməmişdir. Sünə məskənlərdən ibarət yerüstü düşərgə məskənlərinin meydana gəlməsində qədim kökləri hələ Azix mağarasının *əzel* dövrü təbaəqesində izlənilən *daşqura* hörgü texnikasının mühüm rolü olmuşdur. Yerüstü daxmalar ya bəsitt *«daşqura»* texnikası ilə, ya da *«pərdi – basma»* üsulu ilə tikilirdi. Hər iki ev tipinə etnoqrafik paralelləri Azərbaycanda yaxın keçmişək qalmaqdır. Onların sonrakı təkamülü daimi seviyyəli *qabilə məskənlərinin* yaranmasına ilə nəticələnmişdir.

Son Paleolit dövründə *matriarxat* (nəslə qəbile quruluşu) özünün ən yüksək inkişaf məhələsinə çatmışdır. O zamanki nəslə məskənlərinin əsasını: *ana* ətrafında cəmləşmiş *qabilə icma*-lari təşkil edirdi.

Müvəqqəti sığınacaq kimi istifadə olunan və öz sakinlərini tez-tez dəyişən təbii mağara, qayaaltı oyuq və açıq tipli döşərgələrdən fərqli olaraq, sünə təkiliyərən (*gazma, kühül, daxma*) ibarət *qabilə* məskənlərində məsiş həyati qismən də olsa, daimi seviyyə daşıyır. Əvvəllər olduğu kimi, bu məskənlərinin sakinlərinin başlıca məşgulliyəti yənə də *yığılıq*, *ovçuluq* və *balıqçılıq* olaraq qalırdı. O zamanki insanların təsərrüfat və ev məsişəti də məhz bu məşgulliyət növlərinə uyğun idi. Ovlaq sahəsinin qida ehtiyatı tükəndikdə onlar tərk etmək məcburiyyətində qalırdılar.

Mezolit dövründə (12-9 min əvvəl) buzlaqların əriməsi iqlim şəraitinin dəyişməsinə səbəb olmuş, heyvan və bitki aleminin artıb, təxminən müasir vəziyyətə düşməsi ilə nəticələnmişdir. Azərbaycanda Mezolit dövrü məskənləri başlıca olaraq Damcılı və Qobustan döşərgələri də təmsil olunur. Bu dövrün dəsələtləri *mikrolit* (trapesiya, seqment, üçbucaq formalı) lövhəciklərdən düzəldilməklə, sümük və ya ağac dəstəyə malik olmuşdur.

Ovetmə vasitələrinin təkamülü tarixində sıçrayış所以说 *kaman* və *ox* bu dövrən etibarən yaranmağa başlamışdır. Qazax rayonundakı Damcılı yaşayış yerindən tapılmış çaxmaqla daşı və *«obsidian*» adlanan dəvəgözü daşından hazırlanmış *ox uchugları* artıq Mezolit dövründə *ox* və *kamanın* ixтиra edildiyini göstərir.

Mezolit dövrünün əmək prosesində baş verən sosial-texniki irəliləyişlər nəticəsində ibtidai insanlar *dəstə* halında yaşayış tarixindən ana nəslindən ibarət *qabilə icmasına* qədər inkişaf edərək, müasir antropoloji əlamətlərini kəsb etmiş, zəkəli, düşünən insana (*homo sapiens*) çevrilmişdir. Fərdi ovetməyə imkan verən *kaman* kollektiv əməyin məzmununa təsir göstərməkdən əlavə, həm də məhsuldar qüvvələrinə sonrakı inkişafına güclü təkan vermişdir. Ibtidai icma tarixində baş verən bütün bu irəliləyişlər yeni bir inkişaf mərhələsinə keçid üçün zəmin hazırlamışdır.

Neolit dövrünün en mühüm tarixi nüaliyyəti qədim insanların təbiətdəki hazır məhsulları manisimə möşgülüyyətindən (yiğicılıq, ovçuluq, balaqlıq) *istehsal* təsərrüfatına keçmələri olmuşdur. Cəmiyyət tarixində irəliyə doğru çox böyük sıçrayış olan bu dövrde bir sırada bitkiler becərilməye başlamış, *taxa əkinçiliyi* meydana gelmişdir. Neolit dövrü insanları tərəfindən heynvanları əhliləşdirilməsi tədricən *maldarlıq* təsərrüfatını yaranması ilə nəticələnmişdir. Beləliklə, qədim insanların *azıqə* və *xammal* təminatında ciddi dönüş baş vermiş, *saxsı qab* istehsalı, basit *toxuculuq* möşgülüyyəti yaranmış, cilali daş *baltalar* meydana çıxmışdır.

Əkinçilik və maldarlıq möşgülüyyətinin yaranması ilə bağlı olaraq, Neolit dövründə *oturaq möşiqət* tərizi getdiğinde güclənləndi. Beləliklə, sünə *tikililərdən* ibarət daimi yaşayış məskənləri – *kənd* tipli məskənlərin ilk prototipi yaranırdı. Bunlar patriarxal qəbul məskənlərindən ibarət idi. Sünə *tikililərdən* ibarət ilk qəbile məskənlərinin meydana gelmesi məhz Neolit dövrüne təsadüf edir. Azərbaycanda Neolit məskənləri Qobustan, Gillikdağ, Xanlar düşərgəsi, Damcılı, Yaniqtəpə və Həsəninin alt təbəqəsində aşkar olunmuşdur.⁶

Azərbaycan qəbilələrinin sosial-iqtisadi hayatından baş veren mütərəqqi irəliliyişlər əhalinin təsərrüfat möşgülüyyəti və möşiqət tərzində ciddi dəyişikliklərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. İstehsal təsərrüfatının, xüsusiət, əkinçilik və maldarlığın yaranması ilə əlaqədar olaraq, oturaq möşiqət həyatının bərqərar olması *daimi* məskənlərin meydana gəlməsini labüb etmiş, onun iqtisadi əsasını təşkil etmişdir.

Azərbaycanda **Eneolit** dövrünün oturaq yaşayış məskənləri, əsasən, Urmiya gölü ətrafında, Naxçıvan ərazisində (Kütəpə, Mil-Muğan (Kamiltəpə, Əlikömək təpəsi) və Gence-Qazax düzənləyində (Şomutəpə, Töyrətəpə, Qarğalar təpəsi, Cinni təpə, Babaderviş) aşkar edilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar neticesində müəyyən olunmuşdur ki, Eneolit dövründə Azərbaycanın əkinçiməldar təyafaları daha çox düzənlilik ərazilərde, başlıca olaraq, Kür çayından cənubda yiğcam haldə məskunlaşmışdır. Erken əkinçi məskənlərinin yaranması üçün o zaman bu ərazilər olduqca əlverişli təbii şəraitə malik olmuşdur. E.ə. VI minilliyyin II yarısından IV minilliyyin ortalarından adətən yerlər başdan-başa «yaşayış təpələrindən» ibarət Eneolit məskənləri ilə örtülümdür. Oturaq həyat tərzinin möhkəmləşməsi ilə əlaqədar olaraq, bəzi məskənlər iri yaşayış məntəqələrinə çevrilmişdir. E.ə. IV minilliyyin ortalarında Azərbaycan düzənliliklərində təbiətin dəyişməsi, xüsusi, quraqlıq başlaması ilə əlaqədar olaraq, qədim əkinçi məskənləri tərk edilərək burada həyat dayanmışdır.⁷ Lakin bir müddət keçəndən sonra düzənliliklərdə ictimai şəraiti dəyişib məskunlaşma üçün əlverişli hala düşmüşdür.

Azərbaycanın Eneolit məskənlərində iki inşaat-memarlıq əslubu – *düzbucaqlı* və *dairəvi* plana malik kərpic hörgülü tikililər təşəkkül tapmışdır. Yasti damlı, düzbucaqlı evlərə malik məskənlər daha çox Urmiya ətrafi üçün, ikinci tip kəndlər isə Kür vadisi, xüsusiət, onun orta axını ətrafindakı ərazilər üçün saciyyəvi olmuşdur.⁸

Tuncun keşfi ilə bəşəriyyət tarixində yeni mədəni-tarixi mərhələ başlanmışdır. Tunc alətlərin istehsalı Azərbaycanın oturaq əkinçi-məldar təyafalarının tarixi təkamülündə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu irəliliyə yaşayış məskənlərinin seciyyəsinə də öz təsirini göstərməşdir.

İlk Tunc dövründə əkinçi-məldar təyafalarla məxsus *Kür-Araz mədəniyyəti* taşkökü təpələrindən ibarət, bu mədəniyyətin Azərbaycan ərazisində başlıca məskənləri Göytəpə, Yaniqtəpə, Kültəpə, Mingəçevir, Babaderviş, Güneştəpə, Qaraköpkətəpə, Mişarçay, Daire, Sərkərtəpə, Qəflətəpə olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı bu abidələrdən dairəvi və düzbucaqlı formada, hörgülü bina qalıqları, ocaq yerləri, tunc əmək aləti və s. əşyalar tapılmışdır.

Azərbaycan ərazisində Orta Tunç dövrüne aid Üzərköpə, I və II Kültəpə, Qaraköpkətəpə yaşayış yerləri aşkar olunmuşdur. Bu mədəniyyət əkinçi-məldar təyafaların yeni təsərrüfat formalarına (*yarımköçəri* maldarlıq) keçmələri ilə seciyyələnir. Bol əmanlıklardan ibarət geniş otaqlarla malik olan dağlıq ərazilərin məskunlaşması yarımköçəri maldarlıq təsərrüfatının yaranmasına, ayri-ayrı təyafaların əlindən heynav sürüüberin toplanmasına, təyfa üzvləri arasında əmlak bərabərsizliyinin meydana çıxmamasına səbəb olmuşdur. Bu servətlərin qorunması zəruriyi yaşayış məskənlərinin möhkəmləndirilməsinə tələbatı artırılmışdı. Bütün bu amillər öz növ-

bəsində, yaşayış məskənlərinin yeni tipoloji növlərinin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Siklop təkili lərden ibarət möhkəmləndirilmiş *istehkamlı* yaşayış yerləri ilk dəfə məhz bu dövrə yaranmağa başlamışdır.⁹

Tunc dövrünün son mərhəlesinə aid Azərbaycan ərazisində Xocalı, Gədəbəy, Mingəçevir, Naxçıvan, Qazax rayonu ərazisində çoxlu yaşayış maskəni aşkar edilmişdir.

Dəmirin keşfi ilə əlaqədar olaraq, məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafı ibtidai icma qurulşunun dağılmışına və ilk sinifini cəmiyyətin yaranmasına səbəb oldu. Dəmir alətlər meşə sahələrini əkin üçün yararlı hala salmaq və suvarma sistemlərini genişləndirmək üçün geniş imkanlar açıldı, ağacşələmə, ev tikmə, nəqliyyat vasitələrinin (qayıq, arabə, kırşə) inkişafına, hərbi texnikanın təkmilləşməsinə səbəb oldu. Dəmir alətlərdən istifadənin genişlənməsi nəticəsində məhsuldar qüvvələrin inkişafı ibtidai icma qurulşundan köklü təbəddülər yaradı. Əmək məhsuldarlığının yüksəkləşməsi nəticəsində izafə mahsul istehsali artmış, insanın tərəfindən istismarına şərait yarammış, təyfa quruluşu sürətlə dağılmışa başlamışdı. Cəmiyyətdə ictimai təbəqələşmə dərinləşdikən təyfa zədəgənları zəhmətəş xalq kütülsindən ayrılr, istehsali vasitələri hakim azlığın mülkiyyətinə çevrilirdi. Tayfaların və təyfa ittiifaqlarının yaranması ilə nəticələnən bu proses getdiçək dərinləşdir, ilk dövlət qurumlarının rüsyəmləri yaranırdı. Belə şəraitdə artmaqdə olan münəaqiş və hücumların qarşısını almaq üçün yaşayış məskənləri təbii istehkam, və müdafiə divarları ilə əhatə olunurdu. Azərbaycanın dağlıq rayonlarında qahqları hələ də durmaqdə olan *siklop* təkili lər bu ərazilərdə yanımoturaq həyat tərzi keçirən o zamanki maldar təyafaları məxsus olmuşdu¹⁰.

Azərbaycanın ərazisində *gala* tipli yaşayış maskənləri de məhz bu dövrə yaranmışdır. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində həmin qalaların qalıqları zəmanəmizdək gelib çatmışdır.

Şənət və ticarətin inkişafına təkan verən ilək sinifini cəmiyyətin meydana gelməsi yaşayış məskənlərinin yeni tipinin – *səhər* və *qəsəbə* tipli məskənlərinin yaranmasına əlvərili zəmin hazırlamışdır. Azərbaycanda şəhər tipli ilk yaşayış məskənləri hələ e.ə. I minilliyyin əvvəllərində meydana gelmişdir. Assur və Urartu mixi yazılarında e.ə. I minilliyyində Mannada çoxlu şəhərlər, habelə istehkamları və sarayı «şah şəhərləri» olduğunu bərədə xəber verilir.¹¹

İlk Dəmir dövründə Azərbaycanda kənd tipli çoxsaylı yaşayış məskənləri ilə yanaşı, bir-birindən fərqlənən müxtəlif şəhərlər: *səhər-qala*, onların ətrafında əmələ gələn şəhər tipli *qəsəbə* və «şah şəhərlər» (yeni paytaxt) mövcud olmuşdur. II Sarqonun (e.ə. 714-cü il) kitabələrində Manna ərazisində İzurtu, Uşkay, Aniaştaniya, Ulxu, Tarun, Tarmagis (Təbriz) şəhər-qalalarının olduğu xəber verilir.¹²

Sosial-iqtisadi inkişaf etibarı ilə öz dövrünə görə nisbətən irəlidə olan Atropatenada şəhər-salma təcrübəsi xeyli inkişaf etmişdir. Tarixi mənbələr Qazaka, Fraaspə, Fanaspə, Anqazana kimi bir sıra şəhərlərin adını zəmanəmizə çatdırmışdır.¹³ Arxeoloji tədqiqatlar neticesində Urmiya ətrafinda bir sıra şəhər-qalalarının qalıqları tapılmışdır. Həsənlə və Həftəvan təpələri, Mərlikdə aparlılmış qazıntılar nəticəsində şəhər mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan çoxlu maddi mədəniyyət nümunəsi aşkar edilmişdir. E.ə. I minilliyyində Azərbaycanın canub əyalətlərində Ərdəbil, Qandzak, Fraaspə (Marağa), Salmas, Nəriz, Xoy, Nakusuan (Naxçıvan) şəhərləri yaranmışdır.¹⁴

E.ə. I minilliyyində inkişaf etibarı ilə öz dövrünə görə nisbətən irəlidə olan Atropatenada şəhər-salma təcrübəsi xeyli inkişaf etmişdir. Tarixi mənbələr Qazaka, Fraaspə, Fanaspə, Anqazana kimi bir sıra şəhərlərin adını zəmanəmizə çatdırmışdır.¹³ Arxeoloji tədqiqatlar neticesində Urmiya ətrafinda bir sıra şəhər-qalalarının qalıqları tapılmışdır. Həsənlə və Həftəvan təpələri, Mərlikdə aparlılmış qazıntılar nəticəsində şəhər mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan çoxlu maddi mədəniyyət nümunəsi aşkar edilmişdir. E.ə. I minilliyyində Azərbaycanın canub əyalətlərində Ərdəbil, Qandzak, Fraaspə (Marağa), Salmas, Nəriz, Xoy, Nakusuan (Naxçıvan) şəhərləri yaranmışdır.¹⁴

Orta əsrlər Azərbaycanın şimal əyalətlərində Albā dövlətinin meydana gelməsilə Arran və Şirvan əyalətlərində bir sıra şəhərlər yaranmışdır. Plini (I əsr) və Ptolomey (II əsr) Albaniyanın baş şəhəri Qəbəlinin (Kabalaka, Xabala) adını çəkirler. Ptolomey o zaman Albaniyada 29 şəhər və yaşayış məntəqəsinin olduğunu xəber verirdi.¹⁵ Bunların arasında Qəbələ ilə yanışı, Kamaxiya (Şamaxı), Paytakaran (Beyləqan), Şəki, Xunan, Dərbənd və s. adları xüsusi vürgünləndirildi.¹⁶

Orta əsrlərə Azərbaycanın feodal şəhərlərinin sayı dəha da artmışdır. Bu şəhərlərin çoxu sənət və ticarət bazası osasında yaranmışdır. Azərbaycanın ilk orta əsrlərinin bir qismi siyasi-inzibati mərkəz, böyük bir qismi isə ticarət və sənət mərkəzi kimi formalşmışdır.

Orta əsrlər şəhərləri, bir qayda olaraq, istehkam səciyyəsi daşıyan *mazgallı* qala divarları ilə əhatə olunurdu. Bakı, Şabran, Xunan, Bərdə, Xalxal, Gəncə, Şəmkir, Dərbənd və b. şəhərlər buna misaldır.

İslam dininin yayılmasından sonra Azərbaycan şəhərləri qədim memarlıq xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, ümumislam şəhərləri görkəmi kəsb etməyə başlayır. Qədim atəşgahların, məbəd və kilsələrin yerində məscid və minarələr ucaldır, medrəsə, tekyə, xanqahlar meydana gəlirdi. Bu dövrde qala divarları ilə əhatə olunmuş Azərbaycan şəhərləri üç hissədən ibarət idi: *iqala* (nərnqala), *Şəhristan* (əsilzadələrin yaşadıığı hissə) və *rəbat* (sənətkarlıq və ticarət məhəllələri).

XI-XII əsr mənbələrində Azərbaycanda 70-dən çox şəhərin adı çəkilir.¹⁷ Büyük şəhərlərdə 200-300 min əhali yaşayır. Şamaxı Şirvanşahlar, Təbriz, Naxçıvan Atabəylər, Gəncə Şəddadilər dövlətinin mərkəzi (paytaxtı) idi.

Mongol yürüşlərinə qədər Azərbaycanın cənub əyalətlərində Təbriz, Ərdəbil, Xalxal, Marağa, Mərənd, Urmiya, Xoy, Salmas, Dəhərçən, Zəncan, Mianə, Kağızıqun, Əhər, Sərab, Cabravan, Cənzək, Unar, Szı, Bəz, Uşniya, Aran, Qazaka, Kiran; Şirvanda Şamaxı, Şəbəran, Şərvan, Dərbənd, Bakı; Arranda Bərdə, Gəncə, Varsan, Beyləqan, Bərzənd, Səmkir, Naxçıvan, Qəbələ şəhərləri xüsusi silsilələrindən fərqlənirdi.¹⁸

XIII əsrde mongol istilələri nəticəsində Azərbaycan şəhərlərinin çoxu tənəzzülə uğrayır, şəhər əhalisi xeyli azalır, köçürücü təsərrüfat artmağa başlayır. Bu talançı hücumlar nəticəsində Azərbaycanın bir sırta orta əsər şəhərləri tamamilə süqut ugryayırlar.

XIV əsrindən etibarən Azərbaycan şəhərləri yenidən dirçəlməyə başlayır. XV-XVI əsrlərində Təbriz, Gəncə, Ərəb, Ərdəbil, Culfa, Berda, Bakı, Naxçıvan, Marağa, Dərbənd, Şamaxı şəhərlərində əhali xeyli artmış, sənət və ticarət canlanmışdır.

XVI əsrin sonlarında başlanan ümumi iqtisadi böhranla əlaqədar Azərbaycan şəhərləri yenidən tənəzzülə ugryayırlar.

Xanlıqlar dövründə (XVIII əsrin ikinci yarısı) ölkədə hökm sürən pərakəndəlik və régionalluğun güclənməsi ilə əlaqədar şəhərlər arasında iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələr zəifləyir. Feodal çəkişmələri və yadelli basqınlar nəticəsində bir sırta şəhərlər tənəzzülə ugryayıb dağlırlar.

XIX əsrda Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiyaya ilhaq edilməsindən sonra iqtisadi və ticarət əlaqələrinin güclənməsi nəticəsində burada şəhər həyatı yenidən canlanmağa başlayır. Xüsusiələ, kapitalist münasibətlərinin inkişafı Şimali Azərbaycan şəhərlərinin feodal süküntəni pozub, onların iqtisadi həyatına sənaye müəssisələrindən ibarət yeni istehsal ünsürləri daxil etmişdir. Şəhərləri yaşı hückumlarından qoruyan bürclü, mazqallı qala divarları özlərinin əməli əhəmiyyətinə itirmişdi.

Bununla belə, Azərbaycan əhalisinin az bir hissəsi kapitalist inkişafı yoluna düşmüş iri şəhərlərdə yaşayır. Bu dövrə ölkənin şəhər həyatını hələ də köhnə *feodal* şəhərləri müəyyən edirdi. Sənaye istehsalı və sənaye müəssisələrindən məhrum olan, köhnə sənət və ticarət məşəliyətinə malik olan xırda əyalət şəhərləri hələ də qalmadı idi.

Əhalinin böyük əksəriyyəti kənd təsərrüfatı istehsalı ilə məşğul olmaqla, kənd və *oba* tipli məskənlərde yaşamaqda davam edirdi. Bununla belə, XIX ərin sonu və XX ərin əvvəllərində Azərbaycan kəndlərinin çoxu natural təsərrüfat qapalılığından ayrılib əmtəə istehsalına başlamışdı. Ona görə də bu kəndlər əmtəə-pul münasibətlərinə qoşulmuş yeni yaşayış məskənləri idi. Bu məskənlərdə sosial təbəqələşmə dərinləşdikcə kənd icmaları daxilində *qolçomag* və *muzdur* təbaqələrinin sayı artır, icma torpaqlarının alımb-satılması, qolçomaqlar tərəfindən onların zəbt edilməsi faktları çıxalırdı. Bütün bu proseslər köhnə feodal kəndlərinin sosial quruluşuna və zəhiri simasına, evlərin memarlıq görkəməne təsir göstərməmiş deyildi.

Azərbaycan kəndində sosialist istehsal münasibələrinin bərəqərər olması, icma torpaqları üzərində dövlət mülkiyyətinin yaranması və ictimai təsərrüfatların meydana gəlməsi nəticə etibarla torpaqların sahibsizləşməsinə, özünün asıl becərələndən məhrum olmasına gətirib çıxarımdır. Sosialist ictimai mülkiyyətinə əsaslanan *kolxoz* kəndləri və *sovxoq* qəsəbelərinin sahinkərə sabiq kənd icmalarından fərqli olaraq, torpaq mülkiyyətindən felən məhrum olmaqla, onun içi qüvvəsinə, mülkiyyətsiz istehsalçısına çevrilmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq, sosialist kəndinin böyük bir qisminin memarlıq tərkibi bir sır-

yeni istehsal qurğuları və ictimai binalar (*kolxoz* və ya *sovxoq* idarəsi, kənd soveti, klub, kitabxana, qiraətxana, məktəb, uşaq baxçası, dükən, feldşer, həkim-tibb məntəqəsi və s.) ilə zənginleşmişdir.

Sovet hakimiyyəti illərində kəndlərin simasını müəyyənləşdirən yaşayış evi və fərdi kəndli həyətlərində ciddi dəyişiklik baş vermiş, yarasıqlı, memarlıq görkəmi diqqəti calıb edən müasir, yaşayış binaları inşa olunmuşdur. Bu baxımdan müasir Azərbaycan kəndi qabaqlı kapitalist ölkələrinin kənd tipli yaşayış məskənlərindən az fərqlənirdi. Başlıca fərq kəndli təsərrüfatlarının xarakterində, məskənlərin plan quruluşunda və abadlığında nəzərə çarpıldı.

Azərbaycanda ənənəvi yaşayış məskənlərinin tarixən təşəkkül tapmış əlahadıb bir qrupun mövsümü maskənlər teşkil etmişdir. Müvəqqəti səciyyə daşıyan mövsümü məskənlər tarixi inkişafın sonrakı mərhələlərində, heyvandarlıq təsərrüfatının inkişaf edib xüsusi forma kəsb etməsi ilə əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir. Azərbaycanda onlar *elat* məskənləri (*oba*, *binə*, *yataq*, *qışlaq* və s.) formasında tezahür etmişdir. Bunkurlardan əlavə, Azərbaycanda, xüsusiilə, Abşeron yarımadasında mövsümü məskənlərin şəhərtrafi *bağlar* olmaqla, xüsusi bir növü de təşəkkül tapmışdır. Bağ tipli məskənlərin yaranmasında təsərrüfat məşgulliyətindən daha çox iqlim amilləri başlıca rol oynamışdır. Bir qayda olaraq, yay mövsümündə kapitalist Bakısının imkanlı ailələri Abşeron kəndləri yaxınlığında bağ evlərinə köçürdürlər. Belə evlər geniş yaşayış massivini teşkil edirdi. Bu mənədən Abşeronda bağ evlərinin salındığı yaşayış massivləri tipoloji cəhətdən müvəqqəti yaşayış məskəni səciyyəsi daşıyır. Belə məskən tipləri Böyük və Kiçik Qarrafqaz yaralarında daha geniş yayılmışdır.

İnsan məskənləri ilk növbədə təbii-coğrafi şəraitilə üzvi suradə bağlı olsa da, zaman keçidikcə sosial-iqtisadi amillərin təsiri ilə inkişaf edərək, müəyyən tipoloji dəyişmələrə məruz qalmışdır. Ona görə də hər bir məhəlli məskənlaşma bölgəsinin sosial-iqtisadi inkişaf seviyyəsindən asılı olaraq, məskən növləri təşəkkül tapmışdır.

Mövsümü məskənlərin tipik nümunəsi olan şəhərtrafi *bağ* kəndlərinə köçmə ənənəsi, Abşeron bölgəsində Sovet hakimiyyəti illərində də davam etdirilmişdir. Bu, xüsusiilə, Bakı əhalisi üçün daha çox səciyyəvi hal almışdır. Ənənə olaraq, yayda Bakının bürkülü havasından qorunmaq üçün əhalinin xeyli qismi «*bağ*» adlanan dənizkənarı kəndlərə köçür və isti yay mövsümünü «*bağ*» evlərinde keçirirdi. Havalardan sərnişinib soyuqlar başlayanda bağ evlərinin sakınları onu tərk edirdilər. Küləkdöyən balaxanyı malik bu mafraq divarlı evler, daşqura barı ilə əhatələnirdi. Meyne və meyve bağlarının kölgəli sərafində yaşayış üçün olverisi olan sərinlik yaradırdı. Bağ mövsümü başa çatandan sonra əhali başları tərk edib şəhəre köçürdü.

Müvəqqəti səciyyəli mövsümü məskənlərin Azərbaycanda geniş yayılmış növü maldar (*köçəbə*) elat əhalisinə məxsus *poligen* səciyyəli *oba* və *binə* tipli məskənlər olmuşdur. Etnoqrafik faktlardan göründüyü kimi, yüngül çubuq konstruksiyalı alaçılıqlardan ibarət olan *oba* tipli elat məskənləri mövsümü səciyyə daşıyır. Elat (*köçəbə*) əhalisi qışlaqlardan yaxlaşdırma doğru və əksinə hərəkət etdikcə yol boyunca yüksək-səkmə inşaat ünsürlərinə malik alaçılıqlar tikməklə köç *düşərgələri* salırdı. *Yazdaq* və ya *küzədək* düşərgəsi kimi səciyyələndirilən bir müvəqqəti məskənlər köç yolları boyunca tədrīcən öz yerini deyisirdi. Bundan fərqli olaraq, *qışlaq* tipli məskənlər sabit yaşayış evi (*külfət* qazması, gəmrə, aradoldurma, çubuq-çitəmə ev) və təsərrüfat tikililərinə (*pəye*, mal gəmrəsi, qoyun qazması, banistan, küz, samanlıq, anbar, quraqlıq, vana, kəriskə, təndirxana və s.) malik olurdu.

Adları çəkilən müvəqqəti səciyyəli məskən növləri köçəbə möşət tərzi keçirən maldar elat əhalisinə məxsus olub, sonralar oturaklışma prosesinin güclənməsi nəticəsində onların esasında bir sırta *tərəmə* kəndlər yaranmışdır. Həm də tərəmə kəndlər bilavasitə qışlaqlardakı *binə*, qazma, *oba* və ya yataqlar esasında əmələ galır. Bunun səbəbi isə, hər şeydən öncə, qışlaqlardakı təsərrüfat üçün yaraları daimi torpaq fonduna – əkin və hənd sahələrinə malik olması ilə izah edilir.

Şəhər, qəsəbə və kəndlərdən ibarət olan daimi məskən tipləri böyük təkamül yolu keçmişdir. Bu məskənlər aile vahidlərinin sayına görə böyük, orta və kiçik olmaqla, üç qrupa bölündürür. Daimi məskənlər arasında say etibarilə 50-60 iləndən ibarət orta kəndlər çoxluq təşkil etmişdir.

Coğrafi yerleşmə mövqeyinə görə, əkinçi (rəncər) və maldar əhaliyə məxsus dağ, dağotayı (yayla) və aran (düzən, kürdri) kəndləri bir-birindən fərqlənməmişdir. Coğrafi vəziyyətinə görə, kənd tipli məskənlərin sahilboyu (dəniz, çay, arx kənarı), yamac, meşəiçi (tala), dərəboyu, vadı, kürdri və s. olmaqla, müxtəlif tipoloji növləri yaranmışdır.

Dağ kəndlərinin təsərrüfat heyətiñ tarixən maldarlıq möşgülüyyəti üstün yer tutmuşdur. Əsrlər boyu maldarlıq təsərrüfatının ekstensiv səciyyə daşımasi üzündən bu kəndlərin əhalisinin hər qismi kəndən kənara, mövsumi iş dalınaq mırqasiya etməli olmuşdur. Daxili mırqasiya, əsasən, dağ-aran istiqamətində baş verdiyindən dağ kəndlərinin «kartıq» əhalisi qışlaqlar da daimi məskunlaşdırıldı.

Təsərrüfat möşitinin səciyyəsindən asılı olaraq kənd tipli məskənlər *əkinçi-rəncər*, elat və vətəgə kəndlərinə aynırlıdı. Bununla belə, Azərbaycanda qatışq səciyyəli *əkinçi-maldar* kəndlər bütün tarixi dövrlərdə üstünlük teşkil etmişdir. Qatışq kəndlərin səciyyəvi bir xüsusiyyəti da *törəmə* məskən tipləri olan oba, bina, yataq, qışlaq əmələ götürmələri olmuşdur. Zaman keçidkəc, olverişli şərait yetişdikcə bu müvəqqəti, yaxud mövsumi məskənlərin bir çoxu daimi kəndlərə çevrilirdi. Quba bölgəsində dağ kəndlərinin, xüsusi, Şahdağ ətrafindakı kəndlərin əhalisi tarixən heyvan sürürlərin qış otlqlarında bəsləmek üçün Müşkür və Şabran düzənlərində «yataq» adlanan coxsaylı qışlaqlara malik idi. Sonralar bunların bir çoxu müsteqil kənd icmalarına çevrilmişdi. Alazan vadisindəki muğal, avar, ingiloy, saxurlara məxsus kəndlərdə *binə* təsərrüfat formasının geniş yayılması nəticəsində atraf meşələrdə bir sıra «törəmə» kəndlər salınmışdır.

Yeni tip törəmə məskənlər, habelə karvan yolları üzərindəki karvansaralar, XIX əsrin sonlarında isə poçt və dəmir yolları üzərindəki dayanacaqlar, yaxud dənizboyu vətəgələr əsasında da yaranırdı.

Bələliklə, Azərbaycanın ənənəvi yaşayış məskənlərinin tekamül yoluna nəzər salıqdə aydın olur ki, burada hər bir tarixi dövrün sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq, aşağıdakı məskən tipləri formalşmışdır: *mağara düşərgələri*, qayaarsı yarıq və qayaaltı oyugalarından ibarət *siğnacagalar*, *açıq düşərgələr*, *qalalar*, *qala tələr* (siklop tikililəri), *qəsəbələr*, *kəndlər*, *elat obaları* (binə, yataq, siğirxana, qışlaq), *qəsəbə* və *şəhərlər*. Bütün bunlardan əlavə, Abşeronda «bağlar» adı ilə bəlli olan mövsumi məskən növləri de mövcud olmuşdur.

Bunların bir qismi ibtidai icma quruluşunun ilk mərhələləri üçün səciyyəvi olub, genetik cəhətdən *monogen* səciyyə daşımışdır. Məskunlaşmanın ilk mərhələsi üçün səciyyəvi olan təbii mağara, qayaaltı siğnacag və açıq düşərgələr hələ daimi yaşayış məskəni səciyyəsi daşımırdı. Mövsumi səciyyə daşınan bu məskənlərin sakınları tez-tez dəyiş bilirdi. İbtidai insanların ilk möşgülüyyət növü olan yığıcılıq və ovçuluq təsərrüfatları mahiyət etibarı ilə daimi məskənlaşmanın istisna edirdi. Bu və ya digər ərazidə qida məhsulları tükəndikcə insanlar yeni «xan ovlaq sahələri» axtarmaq məcburiyyətində qalır və bu səbəbdən da yaşayış yerlerini tez-tez dəyişməli olurlardır. Yığıcılıq və ovçuluq hakim mövqe tutduğu *mənimsəmə* təsərrüfatı dövründə ana ətrafında cəmləşmiş nəsl icmalardan ibarət *qabilə məskənləri* yegane məskən tipi olmuşdur.

Süni tikililərdən ibarət oturaq tipli ilki daimi yaşayış məskəni olan qəbilə kəndləri *istehsal* təsərrüfatına keçilmişdi ilə əlaqadardır olaraq, insanların əkinçilik və maldarlıq üçün yararlı olan müəyyən torpaq sahələrinə bağlanması nəticəsində meydana gəlməmişdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Azərbaycan ərazisində aşkar neolit və eneolit məskənləri kiçik qəbilə məskənlərindən ibarət olub, qan qohumlarından ibarət monogen səciyyə daşımışdır.

Nəsl icmənin zəifləməsi ilə əlaqadardır, *patriarxal* qəbilə məskənləri kimi təşəkkül tapan icma kəndləri Tunc və ilk Dəmir dövründə özərinin monogen səciyyəsini hələ de saxlamışdır. Bu tip məskənlər yenə de qan qohumluğuna əsaslanırdı. Lakin Tunc dövründən etibarən sənətkarlığın inkişafı ilə əlaqadardır olaraq, icmatalı əmək bölgüsünün dərinleşməsi, sənətkarlığın əkinçilik və maldarlıqdan ayrılması *qonşulug* icmasının meydana gəlməsinə sosial-iqtisadi zəmin yaratmışdır. Qonşulugun prinsipi əsasında təşəkkül tapmış, yaxud tədricən özünü monogen səciyyəsini dəyişib *poligen* tərkibə malik məskənlərin meydana gəlməsində müxtəlif mırqasalar da mühüm rol oynamasıdır.

Sınıflı cəmiyyətin və dövlətin yaranması ərefəsində Azərbaycan ərazisində iri təyfa ittifaqları meydana çıxmışdır. Tayfalararası mübarizə və çəkişmələr yaşayış məskənlərinin möhkəmləndirilməsini, çetin keçidi yerdə salınmasını, təbii istehkamlardan məharətli istifadə olunmasını tələb edirdi. Kiçik Qafragz dağlarında aşkar olmuş bir sıra qala və qalaçalar, siklop tikililəri möhəmməd tarixi şəraitin məhsulu idil. İlk sınıflı cəmiyyət dövründə xarici təhlükə amili sovuşmadığından, basqın və hücumlara məruz qalmış tohľüsəi hələ de qalıdır. Belə şəraitdə şəhərlərin, o cümlədən, mərkəz və paytaxt əhəmiyyəti şəhərlərinə istehkam səciyyəni «qala-baş» adlanan bürclü və məzqallı möhtəşəm müdafiə divarları çəkilirdi. Məskənlərin istehkamlı qala divarları ilə əhatə olunması onənesi sonralar da, xüsusi, bütün orta əsrlər boyu davam etmişdir.

Orta əsrlərde Azərbaycanda məskunlaşmanın səciyyəsini təkər qala divarları ilə əhatə olunmuş feodal şəhərləri deyil, patriarxal məskənlər, başqa sözlə, qan qohumluğuna əsaslanan çoxsaylı *monogen* məskənlər və qonşuluq prinsipi əsasında təşkil olmuş *poligen* kəndlər müəyyən edirdi.

Feodalizm dövründə Azərbaycanın yaşayış məskənlərinin ümumi kütləsində müvəqqəti səciyyə daşıyan *oba* tipli monogen məskənlərə xüsusi yer tuturdı.

Azərbaycanın orta əsr sosial strukturunda zadəgan zümrəsinin sabitləş möhkəmlənməsi ilə əlaqadardır olaraq, *qəsəbə* tipli məskən növləri (Abşeron qəsərləri) meydana gəlmişdir. Bununla yanaşı, sonət və ticarətin inkişafı *qəsəbə* tipli feodal məskənləri və karvan yolları üzərində xırda karvansaralar yaranmışdır. Karvan yolları üzərində qərar tutan və müsafirlerini tez-tez dəyişən yolxanalar karvansaralar feodal məskənlərinin xüsusi bir növünü teşkil edirdi.

Azərbaycanda kapitalist münasibətləri gec inkişaf etmiş və çox tezliklə sosialist istehsal münasibətləri ilə əvəz olunmuşdur. Bununla belə, kapitalist münasibətləri Azərbaycanın köhnə feodal şəhərlərinə müəyyən qədər sənaye xarakteri verməyə müvəffəq olmuş, kəndlərin bir qismini əmtəə dövriyyəsinə cəlb etməklə, onları sonət və ticarət mərkəzinə çevirmiş, liman, vətəge qəsəbelərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Quberniya və qəzə şəhərlərindən ibarət bir sənətibat-mədəni mərkəzlərə yanaşı, əmtəə istehsali yoluq qədəm qoymuş irili-xirdalı kəndlər, dəməriyol boyunca salınmış dayanacaqlar Azərbaycanın başlıca kapitalist tipli yaşayış məskənləri sayılırdı. Sovet hakimiyəti qurulandan sonra bu proses başqa bir məcrada davam etmiş, yeni *kolxoz* kəndləri, *sovxoż* qəsəbələri, *sosialist şəhərləri* (Sumqayıt, Daşkəsen, Mingəçevir, Əlibayramlı və b.) yaranmışdı.

Məskən formaları. Eylərin və fərdi həyətlərin yerləşmə vəziyyətinə görə məskənlərin «cərgəsiz» (*dağınğı-pərəkəndə*, *kom*, *kom-six*, *six-pilləvari*, *tala-yığım*, *dairəvi*) və «cərgəvi» (*kiçiq sistemli*) olmaqla, müxtəlif formalrı təşəkkül tapmışdır.

Şəhər və kənd tipli yaşayış məskənləri sosial-iqtisadi inkişaf baxımından da bir-birindən fərqlənməmişdir. Belə ki, kəndlərin sosial-iqtisadi topoqrafiyasına yaşayış massivindən başqa, əhalinin təsərrüfat möşgülüyyəti ilə bağlı «həndə» sahəsi de daxil idi.

Məskənlərin daxili quruluşu. Büyök takamül yolu keçmiş yaşayış məskənlərinin daxili quruluşuna *məhəllə*, *camaat meydani* (*mərəkə*), *gingə yeri*, *came* və *məhəllə məscidləri*, *karvansara*, *bazar meydani*, *rastabazar*, *çarəs*, *qəbiristanlıq* və s. daxil idi.

Keçmiş şəhər və kənd icmələrinin *sosial tərkibi* həkim zümrələrdən (xan, bəy, hampa, mülkədar, tiyuldar, qołcomaq, maaf, ruhani), zəhmətkeş sosial qruplardan (räiyat, rəncəber, əker, terəkəmə, nökər, qaravaş, sənətkar) və tückar təbəqəsindən (tacir, arşınmalçı, bafayçı, çərçi, sövdəgar, çarvardar) ibarət idi. Bundan başqa, kənd icmələrinə mütəmadi olaraq, mülkiyətçisi, sənətkarlıq, qonşulug icmasının növbəti idil. Onların xeyli hissəsi kənd icməsinin «nökər» və «qaravəş» adlanan xidmətçi sosial qrupundan əmələ gətirirdi.

Yuxarıda qeyd olunan sosial zümrə və qruplar, əsasən, qatışq halda, beşən isə ayrıca məskunlaşmaqla, yaşayış məskənlərinin bu və ya digər *məhəllə* bölgüsünü əmələ gətirirdilər. Belə haldə şəhərin həmin məhəlləsi onların peşə adını daşıyırırdı.

Yaşış maskenlerinin sosial topoqrafisında başlıca yeri *məhəllələr* tuturdu. Bir qayda olaraq, şəhər və kənd məhəllələri *böyük* (*patriarxal*) ailə icmasından («külfət», «xızan», «qo-hum-əqrəba» və s.) və *kiçik* fərdi ailələrdən ibarət olurdu.

Kənd məhəllələri əksər hallarda qan qohumlarından ibarət olub, *monogen* səciyyə daşıyır. Patronimik ailələrin böyüyüb bölməsi nəticəsində məhəllələrin tərkibi tedricən yeni ailə vahidləri hesabına artıb sıxlışdır. Məskənin mövcud yaşış sahəsinin məhdudluğunu üzündən bəzən təzə yaranan ailə vahidləri və onların təsərrüfatları köhnə məhəlləyə siqışa bilməyib ondan kanara, on çox isə yaxın əqləqlərlə köçürdü. Zaman keçidcə bunalı özləri de böyüyüb artıb və müstəqil inzibati-təsərrüfat vahidi, başqa sözü, ayrıca xırda kəndə çevrilirdi. Belə kəndlər el arasında «para», yaxud «törəmə» kənd hesab olunurdu. Beləliklə, eyni bir patronimik kökəndə emək gələn icmalar çox böyük məskunkulşa arealını təskil edirdi. Səbiq Qazax mahalında Kürboyu kəndlərinin böyük əksəriyyəti çayın sol sahilində yerləşən Qarayazı düzündəki əqləqlərlə xeyli «törəmə» kənd emək gotirmişdir.

Azərbaycan etnoqrafik gərcəkliliyi qan qohumluğu əsasında təşəkkül tapmış patronim icmalarnı böyük, orta və *kiçik* (bala) olaqla, öz növbəni zəmanəmizə çatdırılmışdır.

Böyük patronimlər Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində «tir», «el», «oymaq», «toxum», «əqrəba», «qəriyə», «tabun», «əqvam», «qövm» və s. istilahlarla adlanırdı.

Orta patronimlər «tayfa», «övlad», «ata uşağı», «oğulları», «suban» terminləri ile tanınır. Bəzi etnoqrafik bölgələrdə tayfa böyük, əqrəba isə kiçik, yaxud orta patronim vahid he-sab olunurdu.

Kiçik patronimlər «nəsil», «uşağı», «köbək», «gil», «lər» (lar), «nebib» və s. istilahlarla ifadə edilən qohum qruplardan ibarət idi. Bu səbəbdən de yaşış maskenlerinin məhəllə ərazi-bölgülləri (coğra, com, comalaq, dingə, məhəllə, bölgə və s.) çox vaxt patronimik bölmələr (tira, el, oymaq, toxum, əqrəba) ilə uyğun galınır, ondan böyük və yaxud kiçik olurdu. Bəzi hallarda isə məhəllə-ərazi bölgülləri patronimik vahid (oba, oymaq, tebeh, köbək) ilə tam üstüste düşürdü. Məsələn, indiki Kürdəmir rayonunun Sorsor və Alichanlı kəndində «oba» həm patronimik vahid, həm də məhelləni bildirən ərazi bölgüsü sayılırdu. Səbiq Zərdab icmasına daxil olan Yarməmməd bağı nəslisi və ərazi bölgüsünü bildiren müxtəlif oyamaqlara, Abbasxanlı kəndi isə tabəhlərə bölündürdü. Etnoqrafik müşahidələrdən bəlli olduğu kimi, yuxarıda sadalanın terminlərin sinonim dəyildilər. Onların bezəri məhellədən xeyli böyük olub, bir neçə patronim qrupu əhatə edirdi. Bəzən isə məhəllə patronimini vahidə müvafiq gölmərdi. Məsələn, Kürdəmir icması bir sira coğalarla, onların hər biri isə öz növbəsində, məhellələrə bölündürdü. Bunda fərqli olaraq, Növbə kəndi iki coğadan ibarət olmuşdur; onların hər birisi isə bir neçə dən-gəyə, bunlar da öz növbəsində, məhellələrə bölünmüştü. Yaxud, Muradxan icmasa comalara, onlar isə dəngələrə bölünmüştü.

Şirvan düzündəki bir sira kənd icmalarında (məsələn, Növbə, Şilyan, Çaxırlı) dəngə həm də bir neçə məhelləni əhatə edirdi.

Sirvanın Qaraqoyunu, Topçu, Göylər icmasında isə dəngə məhəllə ilə eyniləşirdi, yəni kəndin hər dəngəsi bir məhellədən ibarət idi. Şixməzid icmasında isə tamam bunlарın əksinə olaraq, dəngə məhellədən xeyli kiçik idi. Başqa sözü desek, burada məhəllə dəngələrə ayrılrı.

Etnoqrafik materiallər göstərir ki, Şirvanda kənd icmasının en böyük və qədim sosial bölgüleri «coğra» və «com» olmuşdur. Müğan kəndlərində isə en böyük sosial struktur vahidi «tir» idi. Bu bölmələrdə ailə nüfusunun sayı artıb böyüdükcə onlar torpaq sahəsi əldə etmək məqsədilə təriən ayrılb yeni məhəllə əməkət getirirdilər. Beləliklə, zaman keçidcə yeni dəngələr, daha sonra isə onun tərkibində yeni məhellələr yaranırdı.

«Oba», «binə», «əqləq», «qazma» və digər sosial struktur vahidləri maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlı olub, elat icmalarının daxili bölmələrini bildirirdi. Bu təsəssatlar çox vaxt monogen səciyyə daşıyır və patronim adalarla ifadə olunurdu. Digər tərəfdən, «oymaq» və «tebeh» bölgülləri patronim səciyyə daşımaqla, yarımköçəri elat icmalarına məxsus qan qohumluğu münasibətlərini də bildirirdi. Şirvan düzündəki Yarməmməd bağı vahid elat icması olub, müxtəlif oyamaqlara bölünür-

dü. Abbasxanlı kəndinin isə hər məhəlləsi bir təbəhədən ibarət idi. Həm də təbəhələri bir digər-dən o qədər aralıda yerləşirdi ki, onların hər biri ayrıca coğra, com və ya obanı xatırladı.

Bu sayaq elat icmalarının bir qismi zaman keçidcə böyüyüb müstəqil kəndə çevrilmişdi. Bəzi coğalar isə yaşış maskəninin daxili bölgüsü olaraq qalmış və onun böyüyüb genişləməsini təmin etmişdi.

Bir qayda olaraq, yaşış maskənlərində məhəllələr çox vaxt patronim adları daşımışdır. Bu isə yenə də monogen səciyyəli yaşış maskəni daxilində vaxtilə çox güclü olmuş, lakin zaman keçidcə zoşlaşdırıb unudulmuş qan qohumluğu əlaqlərini əks etdirirdi.

Bəzən məhəllə ya özünün coğrafi vəziyyətinə (Yuxarı baş, Aşağı baş, Orta dəngə, Aşağı məhəllə, Çökək məhəllə, Cuxur məhəllə və s.), ya məhellənin əsasını təşkil edənlərin peşə mənsubiyəti (Misqərlər, Dabbəqlər, Dəmərçilər, Kömürçülər, Çarvadarlər məhəlləsi) ilə adlandırılır, yaxud köçüb tərk etdikləri köhnə maskənin (Gəncəli, Ağdaşlı, Kolanlı, Sarablı, Qəbələli, Ərdəbilli və s.) adını daşıyırırdı. Tayfa adlarını (şahsevenlər, padarlar, udulu, göyçəli və s.) daşıyan məhəllələr de az deyildi.

Səciyyəvi haldır ki, böyük yaşış areali təşkil edən çoxsakınları iri kənd icmaları başlıca olaraq, Azərbaycanın düzənlik rayonlarında təşəkkül tapmışdır. İndiki Ağsu rayonunun Növbə kəndi üç para kənddən, keçmiş Kürdəmir icması 12, Zərdab icması isə 18 para kənddən ibarət olmuşdur. H.Zərdabinin yazdıqına görə, keçən əsrin 50-ci illərində Zərdab 600 evli bir kənddən ibarət idi. Suvarma suyunun çatışmaması üzündən kənd shalası əkinçilikdə intensiv işçilik olub bilmirdi. Onlar taxıl əkinin üçün her il daşqın sularının çekilməsini gözləyildilər. Ona görə də zərdablının başlıca məşğılıyyəti ipəkçilik idı. Kür çayı boyunca 10 verst məsafədən onların tut bağları var idi. İldə bir dəfə, yaz gələndə ipəkburu basılmak üçün onlar öz tuncarlıqlarına köçüb, orada *küm* titik və barama yetişdirirdilər. Bu iş başa çatandan sonra geri dönüb, yenidən evlərinə qayıdırırdılar. Lakin XIX əsrin ortalarında zərdablının təsərrüfat hayatında deyişiklik yarandı. Çar hökuməti Kür çayında balıq ovunu məhdudlaşdırıldı. Bu hal zərdablının öz bağlarına köçməyə, hemin sahələri ağac və kolluqdan təmizləyib, ipəkçilikdə yanaş, əkinçilikdə də məşğul olmağa vadar etdi. Əkin sahələrini suvarma suyu ilə tömən etmək üçün sonralar Kür çayı üzərində çarx və nasos stansiyaları qurulmağa başlanılmışdır. Əkinçilik müntəzəm qulluq tələb etdiyindən zərdablilar əkin sahələrini tek edib geri qayıtmayır və bu yerlərdə məskunkulşub yeni kəndlər salırdılar.¹⁹

Köhnə kənddən qopub ayrılmış bu 18 para kənd Zərdabla birlikdə vahid kənd icması təşkil edirdi. Göründüyü kimi, «törəmə» kəndlərin yaranması prosesində sosial-iqtisadi amillər, təsərrüfat məşğılıyyətində yaranan deyişiklik həllələci rol oynamışdır.

Ənənə olaraq, törəmə kəndləri «balə», «kiçik», «düz», «uşağı», «yxarın», «dağ», «dərə», «orta», «ikinci», «yenə», «təzə», «köhnə», «əski», «para» və s. sözler qoşmaq yolu ilə çıxdıqları ilkin esli kənddən fərqləndirildi. Bəzən isə əski (köhnə) kəndlərin ondan qopub ayrılmış patronimlərə «para» kəlməsi qoşulmaqla (Əskipara, Üçpara, Beşpara, Altıpara, Doqquzpara və s.), ifadə olunurdu. Bu halda icmanın tərkib hissələrini eməkət getirən patronim qruplarının sayı, yaxud onların təzə və ya köhnə olması müəyyənlenərsədi.

Həyətlər

Azərbaycanda özünəməxsus lokal xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən ənənəvi yaşış maskənlərinin bu və ya digər tipinin formalasmasına təbii-coğrafi səraitin (ərazinin topoqrafik quruluşu, inşaat materialı ehtiyatları) və sosial-iqtisadi amillərin (əhalinin təsərrüfat məşğılıyyəti, maddi və mədəni-texniki həyat seviyyəsi, xalq memarlıq ənənələri və s.) müümən rol oynamasıdır.

Məskənlərin sosial quruluşuna və tərkib hissələrinin səciyyəsinə, xüsusiilə, əhalinin təsərrüfat məşğılıyyəti (əkinçilik, maldarlıq, ovçuluq, bağçılıq, baramaçılıq, vətəgə balıqçılığı, ticarət, nəqliyyat, sənətkarlıq, sənaye istehsalı və s.) ciddi təsir göstərməmişdir. Bu cəhətdən Azərbaycanın dağ, dağətəyi və düzən (aran) maskunkulşub ərazilərindəki şəhər və kəndlər fərqli həyətlərin səciyyəsinə görə bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənirdi. Məskənlərin qurulu-

şuna sosial-iqtisadi amillerin həlləcidi təsiri kənd və oba tipli məskənlərdə deyil, habelə şəhər və şəhər tipli qəsəbələrdə da aydın nəzərə çarpırdı.

Fərdi yaşayış və təsərrüfat tikililərini, habelə bağ-dırırıq sahəsini əhatə edən fərdi həyatlar²⁰ yaşayış məskənlərinin daxili quruluşunda başlıca yer tutmuşdur. Əslində oturaq əhalisiye maksus olan məskənlər ətrafi möhrə, daş və ya kərpic bari, çəpər, yaxud aradoldurma hasarla dövrənlənmış qapalı, yaxud da açıq tipli həyatlılarından ibarət olmuşdur.

Her bir məskən növü özüne məxsus torpaq fonduna malik idi. XIX əsrin sonlarında Yelizavetpol (indiki Gəncə) quberniyasında dövlət kəndlərində 58895 tütü vahidi və ya həyat olmuşdur. Onların 944253 desyatın torpaq payı vardı. Başqa sözlə, hər həyatlı orta hesabla 16,03 desyatın torpaq sahəsi düşürdü. Bakı quberniyasının dövlət kəndlərində isə 70584 həyatın 1103421 desyatın torpağı vardı. Burada hər bir tütü vahidinə orta hesabla 15,63 desyatın torpaq payı düşürdü. Zaqatala dairəsində 14.573 həyatın 131.317 desyatın torpaq sahəsi vardı və hər ailəyə 9,01 desyatın torpaq payı düşürdü.²¹

Azərbaycanın relyef şəraitindən, əhalinin təsərrüfat məşgiliyyətindən və digər sosial-iqtisadi amillerden asılı olaraq, həyətyanı sahələr müxtəlif forma, ölçül, həcm və tərkib hissələrinə malik olmuşdur. Şəhər və kənd həyatlarının əksəriyyəti düzbucaqlı formaya malik olsa da, bununla yanaşı, formasız, çoxkünclü, girintili-qıxıntılı mülklərə de rast gəlinirdi.

Azərbaycanın aran və dağ kəndlərindəki həyatlar forma və tərkib etibarilə bir-birindən fərqlənirdi. Aran kəndlərində maskunlaşma sahəsinin geniş olması üzündən həyatlar müəyyən forma kasb etdiyi halda, dağ kəndlərində həyatlar darıqlaqlı olmaqdan əlavə, həm də yerin topografi quruluşu ilə əlaqədar olaraq, qeyri-müəyyən forma kasb edirdi. Hətta torpaq sahəsinin qitligi üzündən sərt mailliyyət malik olan dağ yamaclarında salınmış bezi kəndlərde həyat anlayışı öz mahiyyətini dayayıb alt cərgadıq qonşunun damı ilə əvəz olunurdu.

Kəndli həyatları noinki forma cəhətdən, habelə həcm etibarilə de bir-birindən seçilirdi. Belə ki, həyat sahibinin iqtisadi vəziyyətindən və təsərrüfat mösiətinin səciyyəsindən asılı olaraq, onların ölçüləri müxtəlif idi. Varlı ailələrin təsərrüfatları böyük olduğundan onların həyatları de geniş sahəni əhatə edirdi.

Kəndli həyatları təkəcə ictimai təbəqələrin sosial-iqtisadi vəziyyətinə görə deyil, habelə məskunlaşma ərazisinin tabii-coğrafi vəziyyətinə görə da bir-birindən fərqlənirdi. Belə ki, dağ kəndlərinə nisbətən aran və dağatayı maskenlərdə istifadəyə yararlı torpaq sahəsinin bolluğu həyatların nisbətən geniş sahəni əhatə etməsinə təsir göstərmişdir. Məsələn, Naxçıvan bölgələrində fərdi həyatların sahəsi 20x30 m və ya 40x80 m arasında ididə, dağ kəndlərində fərdi həyatların sahəsi 10x20 m və 30x40 m hüdudlarına çatırıdı. Dağ kəndlərində beşən 10x10 m həcmində olan kiçik həyatlara de rast gəlinirdi.²²

Dağ kəndlərində həyatların kiçik həcmində olmasına və ya həyətyanı sahənin tamam olmasına faktı təkəcə Azərbaycan üçün deyil, həmçinin Ümumqafqaz səciyyəsi daşımışdır.²³

Fərdi həyatların həcmi etibarı ilə müxtəlif ölçülərdə olmasında əhalinin təsərrüfat məşgiliyyəti da mühüm rol oynamışdır. Kənd əhalisinin əkinin və maldar grupperinin həyatlarına nisbətən kəstərən sonərkarların (misqər, dülər, dabbəq, toxucu, dəmirçi və s.) həyəti kiçik təbii şəraitli intensiv əkinçilik və maldarlıq üçün az alverişli olduğundan, burada həyətyanı torpaq sahələri kiçik idi. Bu səbəbdən de dağ kəndlərinin əhalisi yaşayış ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə müxtəlif peşə və sanət növleri (şərbaflıq, şaltoxuma, xalçaçılıq, misgərlilik, zərgerlik, dəmirçilik, nəlbəndlik, dabbəqlıq, sarraflıq, dülərlik, xarratlıq, kömrübəsmə, daşması və s.) ilə məşgul olurdu.²⁴ Abşeronda əhalinin yaş fəsli dəniz sahili bağlara köç-

əhalinin təsərrüfat mösiəti noinki həyatların həcmində, formalaşmasına öz təsiri göstərmişdir.²⁵ Əhalinin təsərrüfat mösiəti noinki həyatların həcmində, habelə onların tərkibinə de təsir göstərmişdir. Bir qayda olaraq, suvarma suyu çatışmayış və maldarlıqla məşgul olan kəndli ailələrinin sahəni əhatə edirdi. Çünkü maldarlıq təsərrüfatı təvələ, ağıl, pəyə, küz, gəyəbaxan, samanlıq, qu-

raqlıq, talvar və s. kimi bir sıra təsərrüfat tikililərinin olmasını tələb edirdi.

Kəstərən istehsalına malik kəndlərdə həyatlıların tərkibində ayrıca istehsal bölməsinin olması labüb id. Bu isə həmin həyatlıların emalatxana və anbar tipli bir sıra yardımçı təsərrüfat tikililərinin inşa edilməsi zorurından irəli gelirdi. Məlum olduğu kimi, fərdi həyat daxilində bu və ya digər peşə (sonət) növüne aid emalatxana, karxana, ticarət dükəni və s. tikililərin olması əstanın işini xeyli yüngülləşdirirdi. Belə haldə usta iş prosesində istədiyi vaxt ailə üzvlərinin köməyində istifadə edə bilir, istehsal aletləri və vasitələri həmişə ailənin nəzarəti altında olur, əstanın material axtarıb tapmasına vaxt imkanı yaranırı.

Baramaçılıqla məşgül olan kəndli həyatlılarında isə «gərlik» və ya «tumcarlıq» adlanan bağ bölməsi nisbətən geniş sahəni tuturdu.

Əkinçilik və bağçılıqla məşgül olan kəndli həyatlıları geniş yaşlılığı bölməsi ilə seçilirdi.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın əksər bölgələrində kəndli həyatlıları mösiət-təsərrüfat və əkin-ziraat bölməsinə malik idi. Həyatın mösiət bölməsi etnoqrafik ədabiyyatda çox vaxt «inqsət bölməsi», əkin-ziraat bölməsi isə «yaşlılıq» adlanırı.

Məsiət bölməsinin tərkibinə yaşayış binası, təsərrüfat tikililəri və istehsal-məsiət işlərinin icra edildiyi «eşik» daxil idi.²⁶

Fərdi həyatlıların mösiət bölməsi sabit mövqeyə malik olmayıb, həyatın müxtəlif səmətni təşkil edirdi. Bu səbəbdən de həyatın ümumi plan qurulusunda yaşayış evi və təsərrüfat tikililəri yerləşmə vəziyyətindən görə müxtəlif səciyyə keşb edirdi.

Cox vaxt yaşayış evi bilavasitə həyətin küçə səmətində yerləşirdi. Belə haldə evin arxa və ya kəllə divarı küçəyə baxırı. Bunun sayəsində, adətən, evin daxili fəzəsi küçənin tozu havasından və kənar, naməhrəm nəzərdən qorunurdu. Digər tərəfdən de həyətyanı sahənin içərisində yerləşən təsərrüfat tikililəri ilə daxili əlaqə güclənləndi.

İkinci haldə yaşayış binası həyətyanı sahənin daxilində, təsərrüfat tikililəri (quraqlıq, alviaçlıq, təvəl, pəyə, qəhər və s.) isə bilavasitə həyətin küçə səmətində tikilirdi.

Üçüncü haldə yaşayış evi təsərrüfat binaları ilə türklikdə eyni cərgədə, həyətin küçə səmətində yerləşməklə, onların arası küçəyə baxırı. Belə planlaşdırıldığında təsərrüfat binaları evdən aralı tikilir və ev ilə onların arasında «alaqapı» adlanan darvaza yerləşirdi.

Bəzən isə təsərrüfat tikililəri evə bitişik olurdu. Belə haldə evin yaxınlığında, həyat sahəsindən ayrıca birinci tərkibinə daxil olmaq üçün darvaza düzəldilir.

İkimərtəbəli yaşayış binasına malik həyatlırdə evin birinci mərtəbəsi təsərrüfat və mal tövsiyi məqsədləri üçün ayrırlar, ikinci mərtəbənin otaqları yaşayış-məsiət məqsədilə istifadə olunurdu. Belə olan təqđirdə ikinci mərtəbənin altında həystə daxil olmaq üçün darvaza düzəldilir.²⁷ Bu haldə yaşayış və təsərrüfat binalarının arxa divarı eyni zamanda küçə barısını əvəz edirdi. Keçmişdə izafə tikinti xərçərinə yol verməmək məqsədilə bu təcrübədən geniş istifadə olunmuşdur. Həmin ənənə indi da özünü emalı əhəmiyyətini itirməmişdir. Bir qayda olaraq, belə həyatlırlarda evin semi küçəyə deyil, həyətə baxırı. Bu isə ailənin ev-məsiət həyatının naməhrəm nəzərdən iraq olmasının, küçədə əmələ gələn tozu havanın manzılı yaxılmasının qarşısını almaq və həyətyanı təsərrüfatla six əlaqə yaradılmasını təmin etmək məqsədi güdürdür.

Bəzək kəndlərde evin mösiət bölməsinin həyətin müxtəlif səmətini, o cümlədən, onun mərkəzini təşkil etməsi hallarına da təsadüf edilirdi.

Adətən, həyətdaxili bölmələr («tayalıq», «eşik», «oqaqlıq», «təndirxana», «bostan», «dirrik», «bağça» və s.) bir-birindən çəpər, tapan, cubug-hörəmə və s. kimi arakəsmələrlə təcrid olunurdu. Həyatın bağ, bostan, torəvəz əkinin yerləşən yaşlılıq sahəsi çox vaxt «əkin-dirrik» və ya «çirət» bölməsi adlanırı.

Kənd tipli məskənlərdən, adətən, həyətin mösiət bölməsindən ev heyvanlarının saxlanması üçün müvafiq yer ayrırlar və arakəsmə vasitəsilə başqa bölmələrdən təcrid edilir. Həyatın bu hissəsi çox vaxt «mal məhəlesi» de adlanırı.²⁸ Heyvanların saxlanması və yemlenəməsi ilə əlaqədər, həmin bölmədə pəyə, təvəl, vana, kərəskə, ağıl, küz, talvar, samanlıq və s. tikilirdi. «Mal məhəlesi», əsasən, həyətin giriş qapısı səmətində yerləşirdi.

Həyətin məsiət bölməsinin xeyli hissəsini tutan «eşik» çox vaxt bilavasitə yaşayış binasının qarşısında yerləşməklə, əkin-ziraət bölməsi ilə eyvan arasında orta mövqə tuturdu. Eşik-dən, həmçinin, isti mövstündə «açıq mətbəx» kimi id. istifadə olunurdu. Çox vaxt açıq yay ümibəxi ağaç və ya meymən kögəsində yerləşirdi. Təndir və açıq ocaq yay mətbəxinin əsas ünsürlərini təşkil edirdi.

Məsiət bölməsində, həmçinin, *quraqlıq, altıaçıq, kümxana, kəndi, taxıl quyusu, anbar, god* və s. yerləşirdi.

Bağışlığın inkişaf etdiyi kəndlərdə çox vaxt əkin-ziraət bölməsi eyvana bitişik olduğundan, eşik evin həyat qapısına yaxın smetdə yerləşirdi. Belə planlaşdırma həyətyəni torpaq sahəsindən qənaətli istifadə etməyə imkan verirdi.

Həyətlərin bağ-dirrik bölməsində *bağ, garlik, xiyaban, tumcar* adlanmaqla, müxtəlif növ meyve (alma, armud, xurma, gavalı, findiq, şabalıd, üzüm və s.), *tərəvəz* (soğan, keşniş, reyhan, şüyd, turp, sarımsaq, badımcان, pomidor və s.) və *bostan* (yemiş, qarpız, xiyar və s.) bitkiləri yetişdirildi.

Suvarda əkinçiliyinin intişar tapıldığı çayboyu və arxboyu yaşayış məskənlərində həyətlərin yaşlılıq bölməsi, adətən, meyve bağından oləvə, tərəvəz-bostan əkinin sahəsini əhatə edirdi. Bu ənənəyə indi də ciddi əməl olunmaqdır. Bağ-bostan sahəsinə malik həyətlərdə həmin bölmə çox vaxt ümumi həyətyəni torpaq sahəsi ilə birləşdikdə hasara alındı.

Təsərrüfat tikililərinin həyat daxilində mövqeyi həyətyəni sahənin bağlılıq və bostançılıq üçün nə dərəcədə istifadə edilməsindən asılı idi. Başqa sözlə, həyat daxilində yaşayış və təsərrüfat tikililərinin six əlaqəsi relyeflə yanaşı, həm də əhalinin məşgulliyəti ilə bağlı olmuşdur.

Aran (düzən) kəndlərində həyətlərin yaşlılıq bölməsində, həmçinin, bulanıq çay, arx suunu durultmaq üçün qoşa vəziyyətdə torpaq *hovuz* («höyük») düzəldildi.

Həyətdaxili bölmələr (məsiət, əkin, eşik, ocaqlıq, mal məhlisi və s.) bir-birindən çox vaxt arakəsə vasitəsilə ayrılrı. Bu hal başlıca olaraq, oturaka əkinçi və maldak kəndlər üçün seciyyəvi olmuşdur. Elat obalarında, adətən, yaşlılıq, xüsusi, əkin-ziraət bölməsi olmur, məsiət bölməsi isə maldarlıq təsərrüfat üçün nəzərdə tutulan tikililərlə məhdudlaşdırı. Bu tikiliyərin çoxu (peyə, ağıl, küz, göyebaxan və s.) qışlaqda, arxac isə yaylaqla, həm də yaşayış evinin (qazma, alaçıl və s.) bilavasitə qarşısında və ya ona bitişik inşa edilirdi. Həyat hüdüdləri o qədər də bilinmənmiş qışlaq və yaylaqlarda çobanların yaşayış evləri elə səmtləşdirildi ki, onların qapıları qoyun damları doğru yönəldi. Bunun sayəsində qoyunçuluq təsərrüfatı daim çobanın nəzarəti altında saxlanılırdı.

Qışlaq və yaylaqlarda hər bir obanın örtü-otlaq sahəsinin hüdudları qəti müəyyən olunub, «otarası» və ya «yoyuq» adlanan *mərzəl* bir-birindən ayrılrı.²⁹ Bir sözlə, elat obalarında yaşayış və təsərrüfat tikililərinin etrafına hasar və ya çəper çəkilmirdi. Belə haldə onlar «açıq həyat» tipi təşkil edirdi. Q.T.Qaraqaşlı Kiçik Qafqaz bölgəsindən dəq kəndlərini müşahidə nəticəsində, belə bir qənaət gelir ki, ayrım məskənlərinin inkişafının ilkin mərhələlərində, yəni torpaq üzərində icma mülkiyyatının hələ də mövcud olduğu dövrə həyətlər hasara alınmirdi.³⁰ Bu sebəbdən də hasarsız (çəpərsiz) həyat, bir qayda olaraq, «eşik» adlanırdı. Ümumiyətlə, keçmişdə Azərbaycanın dağ kəndlərində həyətlərin hasarla əhatə edilməsi hallarına az təsadüf edildi.

Etnografik materiallardan analıslığı kimi, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda *poligen* səciyyəli məskənlər üstünlük təşkil etmişdir. Belə kəndlər qan qohumu olmayan ayrı-ayrı patronimik qruplara məxsus məhəllələrdən ibarət olmuşdur. Məlum olduğunu kimi, patronimiyə böyük ailələrin bələnin parçalanması nəticəsindən yaranmış qan qohumlarından ibarət bir neçə böyük və kiçik ailədən təşəkkütlənmişdir. Böyük ailədən ayrılbı müstəqil təsərrüfat vadidinə çevriləndən sonra evli qardaşlar bir-birindən çox da uzaqlaşır, özlərinin keçmiş iqtisadi, içtimai və mənəvi əlaqələrini qoruyub saxlayırlar.³¹ Adətən, eyni patronimiyaya daxil olan qan qohumlarından ibarət ailə vahidleri *aqroba, nəsil, toxum, ata uşağı, küləfət, xızan, tabun, çılk* və s. adlanırdı. Keçən əsrin ortalarında Zaqatala mahalında olmuş A.F.Poserbski yəzirdi ki, «hər bir toxum sanki bir ümumi ailədir».³² Ayrımlar arasında uzun müddət etnoqrafik

müşahidələr aparmış Q.T.Qaraqaşlı ayırm qocalarının belə bir ifadəsini xatırladı: «Bir məhələdə olanların hamisi bir cılıkdir, yəni bir kökdən, bir nəsildəndir».³³

Azərbaycan kəndlərində məhəllələr əksər hallarda patronimiyən əsasını qoyan ilk əcadın adı ilə, bəzən de peşə, sanat əlaməti əsasında adlandırılırdı. Məsələn: Qazax rayonunun Quşçu Ayrım kəndi 7 *çiləkden* (Ellazlı, Cəbrayılli, Qoğallı (Muradlı), Mahicli, Cirdaxanlı, Təberli, Şahmuradlı)³⁴, Şirvanda Zarat kəndi hər birində bir «atauşağı» olan 8 *təbədən* (Səməhli, Xıdırli, Səmədli, Zamanlı, Ariçlar, Dadaşlı, İmamalı, Zərbəlli), Çaylı kəndi 6 *obadan* (Qaraismayıllı, Ni-yazlı, Hacımemmedli, Qəhirli, Muğandaklı Muradbəyli kəndi 5 *əgrəbadan* (Dəsədli, Qaracalı, İbili, Mustafalı, Novruzlu) ibarət idi.³⁵ Şəki rayonunun Yuxarı Köynük kəndində məhəllələrin adını bildirmək üçün patronimiyən əsasını qoyan şəxsin adına «uşağı» istifadə qoşulurdu. Burada Müşəhəddin uşağı, Axund uşağı, Şahmurad uşağı məhəllələri indi də mövcudur.³⁷ Naxçıvanda Şərur rayonunun Muğancı kəndi üç *tayfadan* (Çölməkçi, İrzalı, Məşədiməməlli) ibarət olmuşdur.³⁸ Abşeronun qədim kəndlərindən说出 şəhərin kəndində müxtəlif *nəsil* (Şərifli, Şix Nəcəfli, İsfəndiaryanlı, Bünyadlı, Həsənli, Tanrıverdi, Sultanabadlı, Cozaqlar, Muradlı, Tağılı, Şükür-Əlili, Telemxanlı, Davudbəyli və Dəmirçaylı) adını daşıyan 14 məhəllə qeydə alınmışdır.³⁹ Ağcabədi rayonunun Hüsüli kəndi iki nəslin (Köçərilər, Ağaməmmədli) məskunlaşması nəticəsində yaranmış, İmliş rayonunun Köpəktala kəndi isə üç nəslə (Pənahlı, Talıbxanlı, Şəmədli) mənəsbən idi.⁴⁰ Bu kəndlərdən məhəllələr həmin nəsillərin adını daşıyırı.

Məlum olduğu kimi, patronimiya üçün tarixin *tasərrüfat birlili* səciyyəvi olmuşdur. Patronimiyə üzvləri torpaq vergisi verməklə, torpaqdan, sudan, otlaq və çəmənliliklərdən icma qaydasında istifadə edirdilər. Onlar kənd təsərrüfatı və ev-məsiət işlərində, icma mülkəlfiyətələrinin yerinə yetirilməsi, tikinti üçün ağac tədarükü, ev tikmək, taxıl sehpini, yiğimi, döyüm, ot çalımı zamanı, suvarma arxlarının temiri və s. işlərdə bir-birine yaxından, təmənnəsiz kömək edirdilər. Əkin-şum işlərində çox vaxt onlar öz xüsusi əmək aletlərini birləşdirir, «kotan birlili», «avraz», «qortaqlıq», «şərəflik» və s. adı ilə bəlli olan qarşılıqlı yardım formalarından istifadə edirdilər.

P.N.Yaqodinski Bakı qəzasının Pirəkaşkül kəndindəki patronimik qrupların təsərrüfat birlili məsələsinə toxunaraq qeyd edir ki, bu kənddə icma torpağı kəndin dörd məhəlləsinə uyğun olaraq, dörd yerə bölünür.⁴¹ D.L.Kistenen Lənkəran qəzasında icma torpağının ayrı-ayrı qohum qrupları arasında böülündüyü yazılırdı.⁴² Patronimiyə üzvlərindən birinə bədbəxtlik, xoşagalmaz hadisə üz verdikdə hamı buna şərəf çinxır və onu sənki öz başına gəlmiş hadisə hesab edirdi. Ailələrdən birinə maddi ziyan deyidkə (məsələn, evi yanarkən, heyvanı itərən və s.) patronimiyə üzvləri ona yardım edib mərhəmət göstərirdi.⁴³

Patronimiyə üçün *mənəvi-ideoloji birlilik* de səciyyəvi idi. Kəndin hər bir patronimik məhəlləsinin «gimgə» adlanan öz yiğincə, söz-söhbət yeri vardı. Hətta bəzən hər bir patronimiyən özünü ayrıca etiqad və pərəstiş yeri - piri, ibadət yerləri, məscid və qəbiristanlıq sahəsi var idi. Hazırda məhəllələrin sayı qədər pirləri və qəbiristanlıqları olan kəndlər hələ də qalmadıqdadır. Məsələn, Quba rayonunun Dərə Çiçi kəndinin sakınıları ölütlərini öz kəndlərində deyil, Sirt Çiçi qəbiristanlığında basdırırlar. Bu onu göstərir ki, Dərə Çiçi əhalisinin ilk məskəni Sirt Çiçi kəndi olmuşdur.⁴⁴ Onlar öz yaşayış yerlərini dəyişsələr də, ideoloji birliliklərini qoruyub saxlamışlar.

Patronimiyən mənəvi birlili özünü keçmişdə bütün Qafqaz regionunda geniş yayılmış və «qısqas» adı ilə bəlli olan *qan intiqamı* məsələsindən də bürüze verirdi. Məlum olduğu kimi, patronimiyə üzvlərinin bir-birinə menafeyini qoruması («qonşulılıq») keçmişdə bütün Qafqaz xalqlarına xas olmuşdur. Bu adət, həmçinin, xalqımızın məsiətindən uzun müddət qalmışdır. Patronimiyə daxilində anlaşılmazlıqlar baş verdikdə, adətən, nəslin ağsaqqalları bu mübahisələri yoluна qoyurdur. Qanlılar ayrı-ayrı patronimiyə üzvləri olduqla, bir qayda olaraq, onları hər iki patronimiyə ağsaqqallarının iştirakı ilə barişdırıldılar. Bu cür barışq məhələ və ya kəndin ümumi camaat meydanında həll edildi.

Kənd meydanı, adətən, kəndlərin ortasında yerləşir və kəndərəsi daxili yolların çoxu burada qoşulurdu. Məscid, bazar, xırdayat və qəssab dükənləri həmin meydanın ətrafında yerləşir.

şirdi. Göründüyü kimi, yaşayış məskənlərinin daxili quruluşu, onların tərkib hissələri təkcə məhəllə və fərdi həyətlərdən ibarət olmayıb, əhalinin, əhalinin sosial-iqtisadi həyatı ilə bağlı bir sər ictimai yerləri da əhatə edirdi.

Patronimiyamın monovi birliyi özünü *nikah* münasibətlərində də göstərirdi. Keçmişdə çox vaxt cavranın qohum qrupları daxilində evlenmesinə, başqa sözlə, *endogam* nigahlara üstünlük verilirdi. Başqa nəsildən gətirilən gəlin «yad qızı» sayılır və o, böyük ailədə araya «kö-söv» atıldı.⁴⁵ Bununla yanaşı, keçmişdə, Azərbaycanın şəhər və kəndlərində *ekzogam* nikahlar da geniş yayılmışdır. Elə zərb-məsələcən cəvrilməli «yaxşını özgəyə vermezlər-heyifdir, pisi özgəyə verməzlər-eyibdir» kəlamı bunu aydın göstərir.

Tədqiq edilən dövrda təkəcə Azərbaycan kəndləri deyil, həm də şəhərlər patronimik *məhəllələrə* bölmüşdü. Belə bir digər bölgü keçmişdə şəhərlərin idarə olunmasını da nisbətən asanlaşdırırı. Bakı, Gəncə, Şamaxı, Şuşa, Naxçıvan və digər iri şəhərlərin məhəllə bölgüsünü xatırladan patronimik adlar indi də qalmaqdadır.

Əhalinin müxtəlif ictimai tobaq və sosial qruplarının ayrı-ayrı məhəllələrdə məskunlaşması, neinkin Azərbaycan, əhemmənin, Ümumşərəf səciyyəsi daşımışdır. Şəhər əhalisinin məşquiliyyəti növü, etnik və ya etnoqrafik qrup mənsubiyyəti, habelə onların məskunlaşma mövqeyi və s. nəzərə alınaraq, şəhər məhəllələri müxtəlif adlar daşımışdır. Məsələn, keçmişdə Şamaxı şəhəri Ərəbler, Ərəbilli, Dəraməhə, Cilaməhə, İmamlı, Ağçular, Şeyxzahiri, Şeyxnamazlı, Sarı torpaqlı, Şapırılı, Yuxarı qala və b. adlar ilə on beş məhəlləyə bölmündür.⁴⁶ Gəncə şəhərində Ozanlar, Bağbanlar, Şərbaflar, Zərrab, Toyuqçular və s., Nuxada (indiki Şekidə) Şərbaflar, Dabbaglar, Duluzlar, Əfşanlar və s. məhəllələr mövcud olmuşdur.⁴⁷ Hər məhəllədə çox vaxt ayrıca *məhəllə məscidi*, *hamam*, *mədrəsə* və bu kimi ictimai və dini səciyyə daşıyan binalar olurdu. Adətən, ictimai binalar ya kompleks halında məhəllənin mərkəzi hissəsində, ya da onun müxtəlif yerlərində ayrı-ayrilıqda yerləşirdi. Məhəllə məscidi ləri yalnız dini ayinlərin icra olunması üçün deyil, eyni zamanda bir sira ictimai və mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə də istifadə olunurdu. Buna uyğun olaraq, adətən, məscid məhəllənin hər tərəfi ilə əlaqəsi olan sahəde yerləşir və onun qarşısında kiçik meydanca olurdu. Meydança atrafında məsciddən başqa, bulaq, hovuz, kölgəli ağaclar, bəzi hallarda isə mədrəssə binası yerləşirdi.

Məhəllə məscidləri, adətən, bu və ya digər məhəllənin adı ilə adlandırılırdı. Bu isə həmin dini binaların təkəcə şəhərin memarlıq simasının formalasmasına deyil, həm də ümumən, ayrı-ayrı məhəllələrin təşəkkülündə onların mühüm rol oynadığını göstərir. Məsələn, kühnə Bakının «İçərişəhər» adlanan hissəsində məhəllələrin, demək olar ki, hamısı bu və ya digər məscidin adı ilə adlandırılırdı: Cümə məscidi məhəlləsi, Şah məscidi məhəlləsi, Məhəmmədyar məscidi məhəlləsi, Hacı Qayıb məscidi məhəlləsi, Hamamçılar məscidi məhəlləsi, Sımqalı məscidi məhəlləsi, Qasım bəy məscidi məhəlləsi, Böyük Qasım bəy məscidi məhəlləsi, Şix İbrahim məscidi məhəlləsi.⁴⁸

Bakının «Bayır şəhər» adlanan *şəhristan* hissəsində məhəllələrin meydana gəlməsində yuxarıda göstərilən amillərin mühüm rol oynaması barədə H. Sarabski xüsusü olaraq bəhs edir. O, Təzepir məscidi məhəlləsinin burada ziyanatgahının meydana çıxmazı ilə, Hüseynqulu bulğası məhəlləsinin burada şirin (sít) sulu quyunun aşkar edilməsi ilə, Məhəmməddli məhəlləsinin Bakının cyniadlı kəndindən maldaş əhalinin burada məskunlaşması ilə, Palçıqlı məhəlləsinin buradakı gökək çuxurda küçə sularının axıb lıl-palçıq yaratması ilə, Kərpicbasan məhəlləsinin burada kiçik kərpic kəsiləsi ilə bağlı adlandırıldığı xəbər verir.⁴⁹

Məhəllələrə çəkilən və bəzi hallarda yüksək memarlıq görkəmi ilə fərqlənən *bulaglar*, küçələrin yaşlılıq sahələri, daş döşənməsi və başqa *abadlıq* tədbirləri şəhərlərin ümumi görkəmini xeyli gözəlləşdirirdi. XIX əsrin sonlarında Şamaxının təsvirinə həsr edilmiş bir ədəbiyyatda göstərilirdi ki, şəhər küçələri üzü hamarlanmış tavadalarla döşənmüşdür.⁵⁰

Həyat hasarları. Tədqiq edilən dövrda hər bir ailə öz həyat sahəsinin dövrəsinə *çəper* və ya *barı* ilə hasarlıydı. Azərbaycanda yerli xammal ehtiyatından, əhalinin məşguliyyət növü və məsiət tərzindən asılı olaraq, hasarların müxtəlif növü (*daşqura*, *möhrə*, *qala-bar*, *kol çəper*,

tapan, *qarğı* (qamış) *çitəmə*, *çubuq-hörmə*, *çax-çax*, *aradoldurma* və s.) qeydə alınmışdır.

Dağ kəndlərində həyətlərin ətrafinə çox vaxt çaydaşından hörülülmüş alçaq barı çəkirdilər. «Daşqura» adlanan belə barını bənnə deyil, hər kəs özü hörürdü.⁵¹ Qaratican, böyükərtük kolluqları bol olan dağoteyi, çayboyu yaşayış məskənlərində kəndli həyətlərinin dövrəsi, əsasən, «kol» çəperlər çəpərlənidir. Ağac materialı bol olan məşəlik ərazilərdə «ağac» hasar, «çubuq-hörmə» və ya «tərəce» çəper, «çax-çax» və s. geniş yayılmışdır.

Düzən (aran) kəndlərində həyətlərin ətrafini möhrə və ya ciy kərpicdən hörülülmüş barı ilə hasarlıyıldır. Alazan vadisi kəndlərində hörgülü barı «çəbir» adlanırı.⁵²

Aran kəndlərində qamış əsas inşaat materialı olduğundan burada hasar düzəltmək üçün qamış və qarğıdan geniş istifadə olunmuşdur. Bu məqsədə təzə biçilmiş qamışdan əvvəlcə «tapan» düzəldirdilər. Tapanın möhkəm olması üçün qamış qomalarının başını çəpər vəziyyətdə əyərək xüsusi qaydada bir-birinə keçirirdilər. Bu sebəbdən də çəperin bar növü el arasında «sındırma çəper» adlanırı.⁵³ Aran kəndlərində çəper bəzən bitili qarğıdan da düzəldilirdi. Bu məqsədə yaz başı, hələ bitki oyannamış qarğıni kəsir və həyətin kənarı boyunca qazılmış xəndəyin yumşaq torpaq örtüyü üzərinə kəndlən vəziyyətdə uzadıb üstünü torpaqlayırdılar. Nəm torpağı kök salmış qarğı bugumlarından tədrice pöhrələr göyərib qalxırırdı. Köhnə çəperin arasından boy atan həmin budaqlar bir müddədən sonra sıx çəper halına döşürdü. El arasında buna «bitili çəper» deyilirdi. Bitili çəperin başqa bir növü böyükərtük kolundan əmələ gelirdi.

Şəhər həyətlərinin hasarı, əsasən, daş, möhrə, ciy və ya bişmiş kərpiclə hörülürdü. Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində «çəbir» adlanan daş və ya kərpic hörgülü həyat barlarını yağırmurdan qorumaq məqsədə, onların üstü qamış, küləş və ya kırəmitlə maili vəziyyətdə örtülürdü. Həyat barlarının üstünə bəzən bişmiş kərpic düzülür, yaxud divarın üstü balıqbeli formasına salınır qalın suvanırırdı.

Meşəçi və meşətrafi yaşayış məskənlərində geniş yayılmış «çubuq-hörmə» çəpərlərin müxtəlif növü qeydə alınmışdır. Onların bəziləri tek və ya qoşa çubuqla çəpərosayağı hörülürlər. «Təpmə çəper» adlanan *qom* çəper eşmə çubuq qomları ilə hörülüyündən çox yarısaqlı görünlürdü.

Həyət hasarlarının bir növü da ağac zolalarından düzəldilən və «zobalağ» adlanan çax-çax hasardan ibarət idi. Zobalağ hasar düzəltmək üçün 4-5 adad ağac zolası (diametri 9-12 sm) həyətin kənarı boyunca bir-birindən müyyəyen məsafədə aralı basdırılmış payalara sıyrılm və ya çubuqla sarılıb bağlanırırdı. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində bu cür hasar çox vaxt «çax-çax» adlanırı. Çax-çax hasarlarının başqa bir növü ise ağac zolalarını həyətin dövrəsi boyunca basdırılmış yoğun dirəklərə delib keçirme işləsi ilə düzəldilirdi.

Kol çəpərlərinin «payalı», «tirli», «xəndəkli» və s. olmaqla, müxtəlif növləri yaranmışdır. Kol çəper düzəltmək üçün həyətin dövrəsinə əvvəlcə bir ucu imil ağac payaları basdırılır və onlara qaratican, böyükərtük basması, göyəm saxı və s. taxılırdı. Sonra çəperin bayır tərəfindən xəndək qazılır və onun torpağı çəperin dibinə tökülməklə möhkəmləndiriliridir.

Ağac budaqlarından düzəldilmiş tirli çəper, əsasən, meşəçi kəndlərə geniş yayılmışdır.

Həyat qapısı. Hər tərəfdən çəper, hasar və ya barı ilə dövrələnmiş fərdi həyətlərin xərici mühürlərə əlaqəsi müxtəlif növ keçid və qapılar vasitəsilə həll edilmişdir.

XIX əsr və XX əsrin avvallarında Azərbaycan kəndlərində həyətə giriş hər bir ailənin iqtisadi təvanasından və təsərrüfat məşguliyyətindən asılı olaraq, tək və ya qoşalayı *darvaza*, yaxud çubuq, qarğı, qamış və s. kimi yüngül materiallardan hörülülmüş *çitəmə* qapı vasitəsilə həll olmuşdur. Keçmişdə varlı həyətlərində darvaza daha geniş yayılmışdır. Belə qapılar el arasında «aləqapı» da adlanır.

Həyətə daxil olub çıxarkən hər dəfə darvazanın ağır taylarını açıp örtməmək üçün eksər hallarda onun yanında, bəzən də darvaza laylarının birində adam keçə biləcək balaca qapı qoyulurdu. Buna el arasında «ara qapı», yaxud «əl qapısı» deyilirdi. Əl qapısı, əhemmənin, həyətin bir bölməsindən digərinə keçmək və yaxud qonşu həyətə gediş-gəliş yaratmaq məqsədilə də qoyulurdu.

Darvazalar, əsasən, həyətə nəqliyyat vasitələrinin (araba, yüksü at, dəvə və s.) sərbəst daxil ola biləcəyi qədər geniş və hündür düzəldildi. Əkinçilik, bağılılıq və maldarlıqla məşğul olan kəndli ailələrin əksariyyətinin həyətinə giriş geniş darvaza vasitəsilə münkünlər olurdı.

Ağac darvazalar «dəbanlı» və «asma» olmaqla, iki cür düzəldildi. Bunların arasında həngamə vasitəsi ilə çərçivə tayının midbarından asılan darvazalar xüsusi yer tuturdı.

Darvazalar daha mürükkeb quruluşa malik olub, Ərçox varlı həyətləri üçün səciyyəvi idi. Bu darvazalar həyət hasarının münasib yerində qurşarılmış dördkünc formalı, ikimərtəbeli tikiliyi xatırladı. Darvazanın bürüklü alt mərtəbəsi qoşaqapı, üst mərtəbəsi isə iki tərəfə, bəzən isə dörd tərəfə pəncərə açırımlı olan tek otaqdan ibarət düzəldildi. Üst mərtəbəyə divarlıçı daş və ya ağac pilləkənlə qalxırdı. Köşklü darvazaların damı dördsinəli və yanxanalı çardaqlı ibarət olardı. Çardağa, adətən, taxta və ya divarçı hörmə pilləkənlə qalxırdı. Köşklü darvazaların ikinci mərtəbəsindən otaq qaroxulxana vəzifəsi daşıyırdı.

Şirvanın bəzi kəndlərində (Göylər, Çağan, Quşçu, Sündü, Çuxanlı və s.) darvaza sütunları ağıacdən deyil, yonma daşdan hörülüb ucalıldı. Dəş sütunlu darvazalar daha çox varlı həyətləri üçün səciyyəvi idi.

Şəhərlərdə həyət qapıları kənd darvazalarından bir qədər kiçik, lakin ikitələyi olurdu. Adətən, bu qapıların bir və ya hər iki tərəfində oturmaq üçün daş, yaxud kərpicdən xüsusi «kürsü» hörülür.

Həyət qapılarının bayır üzündən, adətən, «taqqıbab» adlanan qapıdöyü və minik atını bağlamaqdan ötrü *midbar* (dəmir halqa) asılırdı. Sifarişli yerli demircilərlər düzəldirilmiş yaraşlıqlı dəmir «taqqıbablar» əməli vəzifə daşımaqdan əlavə, eyni zamanda qapının bədii tərtibatını tamamlayırdı. Buna görə de keçmişdə yerli dəmir ustaları tərəfindən hazırlanmış taqqıbabların ince zövqlə işlənmiş çox müxtəlif formalarına tösədil edildi. Şimal-Şərqi Azərbaycanda alaqpıların bir qismının üzərində taxatdan keşilmiş simvolik günəş təsviri bərkitmək dəb halını almışdır.

Darvazanı arxadan bağlamaq üçün onun laylarının orta bərabərində «kilid» adlanan qarraqılı ağac *siyirmə* və ya *halqa-ceftə* düzəldildi. Bundan əlavə, həyət qapıları arxadan divarçı «siyirtmə», yaxud ağac *ling* vasitəsilə də bağlanırdı.

Qoşa laylı darvazalardan fərqli olaraq, *alaqapı* çox vaxt tek laylı düzəldildi. Darvaza kimi, alaqpayı de həyətəni hasarda ayrıca, bəzən də ikimərtəbeli yaşayış evinin tərkib hissəsi kimi onun altında düzəldildi. Etnoqrafik materiallər göstərir ki, yaşayış binasından ayrıca, onun yanında qurulmuş alaqpılar daha geniş yayılmışdı.

Alaqpıların üstü çox vaxt «yaşta», bəzən də «tağ» şəklində düzəldildi. *Tağlı* alaqpılar həm bədii tərtibatı, həm də memarlıq görkəmi etibarı ilə diqqəti daha çox cəlb edirdi. Keçmişdə əsilzadə varlı ailələrin həyətində *çatma tağlı* alaqpılar daha geniş yayılmışdı. Bu tip alaqpıların cinahları, adətən, kərpic və ya daş hörgülü *sütün* şəklində qurulurdu.

Yaşayış evləri

Ev insanın zəruri həyatı ehtiyaclarını (yemək, yatmaq, təhlükədən, yağış-yağmurdan, şaxta-borandan qorunmaq, istirahət etmək və s.) ödəməye xidmet eden ən mühüm məişət vasitəsi olmuşdur. İnsanın əməli faaliyyətinin ilk məhsullarından olan yaşayış evləri və onların müxtəlif tipoloji növləri məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi, təbii-coğrafi şərait, ictimai münasibətlər, ailə formaları, təsərrüfat məişəti və cəmiyyətin, ümumən, sosial quruluşu ilə üzvi suradə bağlı olmuşdur.

Təxri-ethnoqrafik anlamda ev təbii və sünü suradə düzəldilmiş məişət sahəsi, siğinacaq yer olub, məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafı nəticəsində çox böyük və mürəkkəb təkamül yolu keçmişdir. Yerli inşaat materiallardan səmərəli istifadə etmək yolu ilə düzəldilmiş sünü tikili lərden ibarət olan müxtəlif ev tipləri təkcə insanları namənasib hava şəraitində (soyuq, şaxta, boran, qar, yağış, külək, qızmar günəş şüası və s.) mühafizə etmək və onların təhlükəsizliyini qorumaq məqsədi güdməyib, həm də onların ən zəruri həyatı ehtiyaclarını (qida məhsulları ehti-

yatını qoruyub saxlamaq, onları emal edib yeməli hala salmaq, yemək bişirmək, çay-çörək yemək, yatmaq, dincəlmək və s.) təmin etmək məqsədi daşımışdır.

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə üzvi suradə bağlı olan yaşayış evi cəmiyyətdə əmlak bərabərsizliyinin yaranması və sosial təbəqələşmənin dərinleşməsindən sonra həm də sosial göstəriciyi, özünün müükəmməl memarlıq görkəmi ilə nüfuz, şöhrət rəmziyinə çevrilmişdir.

Azərbaycanda Daş dövrü insanları yaşayış məqsədilə uzun müddət təbii *magara*, *qayaaltı oyوغ* və *qayalararası yarıgları* özlərinə siğinacaq etmişlər. Yağmur və soyuq küləklərdən qorunmaq üçün onlar daş, ağac şaxı, heyvan dərisi və s. vasitələrlə qayaarası yarıq və qayaqların açıq sahələrini tutmaqla, siğinacaq yerində özlərinə mösət rahatlığı düzəltmişlər. Bütün bu səylərin sayesində illi inşaat verdişləri yaranmış, tikinti mədəniyyətinin ilk bəsət rüşeymləri təşəkkül tapmağa başlamışdır. Sonralar ibtidai insan məskənləri çay vadiləri və yaşayış üçün elverişli digər münbit sahələrə yayıldıqca *daşqura*, *çim*, *möhər ev*, *koma*, *dəyə* və s.-dən ibarət ilk basit ev tipləri meydana çıxmışdır.

Azix mağarasının aşel dövrü mədəni təbəqəsindən aşkar edilmiş daşqura divar qalığı Azərbaycanda hörgü texnikasının çox qədim tarixə malik olduğunu göstərir. Daşqura hörgü texnikasının meydana gəlməsi inşaat tarixində irəliyə doğru ilk mütərəqqi addım olub, hörgülü divarın yaranmasına təkan vermişdir.

Inşaat materialları. Azərbaycan xalqının ənənəvi ev tikmə mədəniyyətində yerli tikinti materialları başlıca yer tutmuşdur. Məlum olduğu kimi, bu və ya digər ev tipinin formallaşmasında sosial-iqtisadi amillərlə yanaşı, məskunlaşma ərazisinin mövcud inşaat materialı imkanları həlliədici rol oynamışdır. Mehəz buna görə də tarixən Azərbaycanın hər bir etnoqrafik bölgəsində ələti inşaat materiallarının seciyyəsinə müvafiq olaraq, müxtəlif ev tipləri formalşmışdır. Bununla belə, yaşayış binalarının tipoloji növlərinin yaranmasında əhalinin həyat tarzı və əmək məşğulliyəti həlliədici rol oynamışdır. Təsərrüfat məşğulliyətinin fərqli növləri: oturaq əkinçilik, köçəbə maldarlıq, ovçuluq, balıqlıqlı, sənətkarlıq və s. davam etdikcə daimi və müvəqqəti (səyyar) səciyyəvi daşıyan müxtəlif ev tipləri özlərinin əməli-məsət əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır.

Azərbaycan xalqının inşaat təcrübəsində tarixən *bitki* (ağac, qarğı, qamış, avar, hıq, küləş, saman), *gil* (möhər, çiy kərpic, bişmiş kərpic, kirəmit, kaşı), *daş* və *mineral qatsıqlar* (singir, aq gil, gec, əhəng, kirəng, mineral boyaqlar, şüşə), habelə heyvan mənşəli dəri, keçə və s. materiallarından səmərəli şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu materiallardan hər biri istifadə tarixi və tətbiq məqamı (*təməl*, *divar*, *dam*, *döşəmə*, *tavan*, *qapi-pəncərə*, *baca*, *buxarı*, *evyan* və s.) ilə fərqlənir. Bütün bu ənənəvi inşaat təsərrüfləri zəmanəmizdək özlərinin əməli əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır.

Bitki mənşəli materialların böyük əksəriyyəti, habelə heyvan dərisi və yundan hazırlanmış keçə çox qədim zamanlardan başlıca *örtük* materialı kimi ibtidai insanların karına gəlmişdir. *Qamış*, *qarğı*, *avar*, *küləş* hələ Daş dövründə başlayaraq, *örtük* materialı kimi çardaq, talvar və daldalanacaqlarda yaxın keçmişə qədər tətbiq olunmaqdır. Sonralar ağacın inşaat imkanları daha da artmışdır. O, *çubuq*, *süvül*, *kərən* (tir), *dirək*, *haça*, *qoc*, *pərdi* və s. məqsədlərlərə divar, dam, çardaq, sütun, talvar, taxtaban, qapi, pəncərə, çərçivə, nerdivan, piləkən və s. düzəltmək üçün işlənmişdir. O, həttə bir sira ağac konstruksiyalı ev tiplərinin (*cumqə*, *bağdati*, *kərtmə*, *da-xal*, *alaçığ* və s.) əsasını təşkil etmişdir. İnşaat təcrübəsində ağac, habelə *çətil* adlanan antisəyəm *qurşaq* kimi də işlənmişdir. Bütün bunlardan əlavə, keçmişdə ağacdən, xüsusiilə, pahlinin qara özəyindən çatma damlaları *taxtaptuş* adlanan *örtük* materialı kimi istifadə olunmuşdur.

Ənənəvi inşaat materialları arasında *gil*, *qum*, habelə *mineral* sükürurlar mühüm yer tutmuşdur. Gildən həm divar hörgü materialı (*möhər*, *kərpic*), həm bəzək tertibat (*kaşı*, *koc*, *gilibi*, *suvəq*), həm də yapışdırıcı məhlul *malə* kimi istifadə olunmuşdur. Hətta qədim tikiililərdə gildən *döşəmə* *örtüyü* də düzəldilmişdir.

Tikinti təcrübəsində gildən səmərəli istifadənin ən qədim və bəsət vasitəsi *möhər* olmuşdur. Azərbaycanda möhər texnikası Naxçıvan, Mugan, Mil-Qarabağ və Gəncə-Qazax düzənlili-

yindo arxeoloji qazıntıları zamanı hələ Neolit və Eneolit dövrünə aid abidələrdən aşkar edilmiş yaşayış və təsərrüfat tikililərində tətbiq edilmişdir. Ucuz və asan başa gəldiyi üçün Azərbaycanın düzənlik bölgələrində, xüsusi, cənub əyalətlərində möhrə texnikası yaxın keçmişə qədər özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

Eneolit dövründə etibarın gildən *kərpic* düzəldilməyə başlanmışdır. Azərbaycanın Eneolit abidələrindən ciy kərpicin, əsasən, düzbucaqlı formada, həm də ən çox 35-40x17-20x9-10, bazən isə 50-55x22-25x9 sm ölçülərdə hazırlanğı qeyd olunmuşdur. Əlikömək təpəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı abidenin eneolit təbəqəsindən aşkar olunmuş kərpiclər düzbucaqlı formadır.

Ciy kərpic, əsasən, samanqatışq palçıqdan hazırlanır. Bəzi abidələrdə onun palçıqına qum qatılığı müşahidə olunur. Kültəpə, Şomutəpə, Qaratəpə, Təyrətəpə, Qarğalar təpəsi, Çalağantəpə, İlənlitəpə və b. abidələrdən bu cür düzbucaqlı kərpiclə təkilmə divar qalıqları aşkar olunmuşdur. Sonralar, xüsusi, Azərbaycanın Orta Tunc dövrü arxeoloji abidələrində (Üzərlitəpə, Kültəpə) kvadrat formalı kərpiclər deb döyüdü müşahidə olunur.

Antik dövrden etibarın Azərbaycanın inşaat sənətində *bismi kərpic* və *kirəmit* (sufal) tətbiq olunmağa başlığındı nəzərə çarpır. Mütəxəssislərin fikrincə, qədim Albaniyada kirəmit istehsalına ellinizm dövründə başlanmışdır.⁵⁴ Qəbəldən 2300 il bundan əvvələ aid uzunu 75 sm olan yastı, noyşkilli və ikiqatlı kiramit növü, e.ə. I əsrə aid kvadrat (39x39x5 sm) və düzbucaqlı (39x19x5 sm) formalı bismi kərpic aşkar olunmuşdur.⁵⁵ Antik dövrün kvadrat kərpiclərinin ölçüləri ilk orta əsrlərdə və ondan sonrakı dövrlərde da davam etmişdir. Lakin bu tip kərpiclərə ilk deşa Sasanid dövrü abidələrində təsadüf edildiyindən elmi ədəbiyyata o, «Sasanid kərpic» adı ilə daxil olmuşdur. Orta əsrlərin sonrakı mərhələlərində bismi kərpicin ölçüləri (19-22x19-22x4,5-5 sm) xeyli kiçilmişdir.⁵⁶ Bununla belə, orta əsr tikiilişlərində böyük ölçülü kvadrat kərpiclərdən istifadə olunması ənənəsi xeyli müddət davam etmişdir.

Kaşıya inşaat materialı kimi, ilk dəfə Azərbaycanın orta əsr memarlıq abidələrində təsadüf olunur.

Süxə, həmçinin, professional memarlıqla bağlı olub, tikinti işində çox sonralar, son orta əsrlərdə tətbiq olunmuşdur. Əsilzadə zadəgan zümərsinə məxsus olan şəbəkəli evlərdə, əsasən, rəngli mikro şüşələrdən istifadə olunduğu nəzərə çarpır.

Gac, əhəng, kırənc yapışdırıcı (bərkidici) vasitə olmaq etibarı ilə *mala* və *suvaq* materialı məqsədi ilə nisbatən sonralar, əsasən, bismi kərpic və daş hörgüsündə tətbiq olunmağa başlanılmışdır. Azərbaycanın Eneolit dövrü inşaat təcrübəsində əhəng ilk vaxtlar boyaq-bəzək məqsədilə işlənmişdir. Ondan mala məqsədi ilə istifadə olunması xeyli sonräk dövrlərə təsadüf edir. Azərbaycanda əhəng məhlulundan hazırlanmış ən qədim mala qalığı hələlik antik Qəbəldən (e.ə. I əsr) aşkar olunmuşdur.⁵⁷

Evlərin tipoloji təsnifi. Azərbaycan ərazisində qədim zamanlardan başlayaraq, əlaltı inşaat materiallarından səməralı istifadə olunmaqla, öz dövrünün məişət tələblərinə cavab verən müxtəlif tipləri təşəkkül tapmışdır. Buların çoxunu mükəmməl inşaat texnikasına malik oları və daimi səciyyəyi daşıyan *hörgülü* evlər, az bir hissəsinə isə səyyar səciyyəyi daşıyan yüngül *çubuq* konstruksiyalı müvəqqəti ev tipləri təşkil edirdi.

Mükəmməl memarlıq quruluşuna malik daimi (hörgülü) evlərin *tək* və *çoxotaglı* olmaqla, tarixən müxtəlif tipoloji növürləri yaranmışdır. Bundan əlavə, daimi yaşayış evləri plan quruluşuna, yerləşmə vəziyyətinə və hündürlük səciyyəsinə görə də bir-birindən fərqlənmişlər. Məhz buna görə də tarixi təkəmlənmişdən daimi evlərin yeraltı (*kühül*, *qazma*, *gəmrə*, *pə-yəbəsi*, *tövlə-səki*, *qaradam*) və yerüstü (*zirzəməli*, *səkili*, *kürsüli*, *dəkkəlüstü* və *mərtəbəli*) olmaqla, müxtəlif tipoloji növürləri formalşamışdır.

Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrində əhalinin sosial-iqtisadi və mədəni-texniki səviyyəsinin müxtəlif olması üzündə ənənəvi ev tiplərinin xeyli qismi XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllerinədək golub çatmışdır.

Arxaik ev tiplərinin böyük qismı (*kühül*, *qazma*, *daxma*, *daxal*, *daşqura*, *koma*, *kolux* və

s.) kənd, xüsusi olə elat məişəti ilə üzvi surətdə bağlı olub, *nəsl-i-qəbılə* evləri kimi sabitləşmişdir. Bunlardan əlavə, köçəbə elat məişəti çubuq-çətan konstruksiyalı *alaçiq* tipli ev nümunələrini de mühafizə edib zəmanəmizə çatdırılmışdır.

Kühül tipli evlər çox qədim dövrə qazma texnikasının meydana gəlməsi nəticəsində yaranmışdır. Böyük torpaq kütləsinin çapılı kənarə çıxarmaq üçün, ilk növbədə qazma texnikasının, xüsusi oləcək atətlərinin qazmasına teleb olunurdu. Qədim tarixa malik olan kühüllərin bəzi nümunələri özlərinin yaşayış və təsərrüfat əhəmiyyətini yaxın keçmişdək saxlamışdır.

Mənşə etibarilə təbii mağaralardan törəmiş kühüllər öz forma və quruluşunu da elə buradan götürürən. Təbii mağara və suni kühüllərin tipoloji oxşarlığı da mahz buradan irali olmuşdur. Zaman keçidiçə məişət və təsərrüfat ehtiyaclarına müvafiq olaraq, kühüllərin quruluşu daha da təkmilləşmişdir.

Azərbaycanda kühüllərindən ibarət suni tipli yaşayış və təsərrüfat tikililəri Qobustan yaylasında və Kiçik Qafqazda (Zəngəzur, Laçın, Minkənd, Qaladərəsi, Mişni) zəmanəmizə qədər gelmişdir.⁵⁸ Qobustanda kühüllərin düzbucaqlı və girdə olmaqla, iki formasiyə qeyd olunmuşdır.

Ortaq höyətə keçilməsi ilə əlaqədar olaraq, ev tipləri daha da inkişaf edib təkmilləşmiş və onların müxtəlif tipoloji növürləri yaranmışdır. Tikinti işində yeni-yeni inşaat materiallarından istifadə olunması evlərin yeni tiplərinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Neolit və Eneolit dövründə yaşayış evlərinde möhrə və daş (çaydaşı, laydaşı, dəmizdaşı, kötrüdaş) ilə yanaşı, ciy kərpic tətbiq olunmağa başlanılmışdır. Evlərin divarına içəridən və cöldən samanqatışq palçıq malə ilə suvaq çəkəməni də məhz bu dövrədə meydana çıxmışdır. Azərbaycanda hörgülü divarlarla malik daş, möhrə, kərpic evlər hələ Neolit dövründə meydana gəlse də, onların geniş yayılması Eneolit dövrüne təsadüf edir.

Daimi səciyyə daşıyan hörgülü evlər istehsal təsərrüfatının yaranması ilə bağlı olub, patiarialı ailə icmalarına məxsus idi. Arxeoloji arşadırmalardan anlaşıldığı kimi, eneolit qəbilələri bir-birinin yanında planlaşdırılmış tektaqlı, nadir hallarda isə ikibölməli evlərde yaşayırlılar. Qəbilələr tez-tez təcavüze məruz qaldıqlarından ailə icmalarına məxsus evlərin və təsərrüfat tikililərinin bir-birinin yanında və ya yaxınlığında təkilişinə ənənə halını almışdır. Azərbaycan ərazisində Eneolit dövrüne aid aşkar olunmuş çoxtəbəqəli yaşayış yerləri məhz bu cür six məskunlaşmanın nəticəsində yaranmışdır. Kür və Araz çayları vadilərində məhz bu cür dördkünc, yaxud dairəvi planda tikilmiş möhrə və ya kərpic evlər geniş yayılmışdır. Belə evlərin ən tipik nümunələrinə Urmia gölü ətrafında, Naxçıvan, Mil-Muğan, Qarabağ, Gence-Qazax abidələrində təsadüf olunur.⁵⁹

Tunc dövründə Azərbaycanın dağlıq rayonlarının təbii ehtiyatlarının təsərrüfat cəhətdən mənimsənilməsi sayəsində bu ərazilərdə məskunlaşmanın xeyli sürətləndiyi nəzərə çarpır. Məhz bunun nəticəsində maldar əhaliyi aid edilən *megalit* (yun. medas – böyük, litos – daş) tikililər: *siklop*, *menhir*, *dolmen* meydana gəlmİŞdir.⁶¹

Tunc dövründə hörgü texnikası dəha da təkmilləşməyə başlamışdır. Kəsici alətlərin meydana gəlmesi nəticəsində inşaat işində *ağaç* materiallarından istifadə etmək imkanları xeyli artmışdır. Son Tunc və İlk Dəmir dövründə bu proses dəha intensiv şəkildə almışdır. Bu işdə xüsusi, poladın əldə olunması və ondan kəsici alətlər (balta, kərki, çapacaq, dəhrə) düzəldilməsi müstəsnə rol oynamışdır. Məhz bunun nəticəsində e.ə. I minillikdən etibarən ağac və qazadan tikilmiş ev tipləri (*cimqa*, *kərtmə*, *cig*, *çubuq-hörəmə*, *daxal* və s.) əhalinin məişətində artmağa başlamışdır.

İlk sinifli əcmiyyətin yaranmasında ərefəsində tayfa ittifaqlarının meydana gəlməsi dövrün sərt məişət teleblərinə uyğun yeni ev tiplərinin (*qalaça*, *qəsr*, *siklop* tikililəri) geniş yayılmasını labüb etmişdir. İnşaat texnikası sahəsində gözəçarpan ən mühüm irləliyi hörgülü divarlarla malik ev tiplərinin yaranması olmuşdur.

Daş və ya kerpic hörgülü evlərə keçid ümumən inşaat mədəniyyəti tarixində mühüm döñüş məqamlarından biri olub, yaşayış binasının boy (kəllə, arxa, ön) və arakəsmə divarlarının,

beləlikdə evlərin daxili yerləşgələrinin meydana gəlməsi ilə nəticələnmişdir. Yaşayış evində qalın boy divarlarının peyda olması sonralar bir sıra divarçı mösiət təstüklərinin (*buxarı, taxça, camaxatan, dolab, rəf, çaraqdan, qapı-pəncərə açırmaları və s.*) yaranmasına imkan vermişdir. Ənənəvi divar açırmaları təkəcə Azərbaycan deyil, ümumən Şərqi ölkələri üçün da səciyyəvi olub, evin daxili sahmanında səliqə, mösiət rəhatlılığı yaranmasına idmət edirdi. Bütün burlardan olara, hörgülü divarlarını peyda olmasına nəticəsində vaxtı ilə direkler üzərində qurulan dam və çardaq örtüklerinin konstruktiv quruluşunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bununla da evlərin daxili fəzasi çıxışlı ağac direk və sütnurlardan azad olmuşdur. Bu texniki irləliliklər nəticə etibarı ilə hörgülü evlərin memarlıq məziyətlərinin artırılmasına şərait yaratmışdır.

Hörgülü evlərin meydana gəlməsi həm də oturaq mösiət həyatının və onunla bağlı təsərrüfat möşgülüyyətinin sabitləşdirilməsini göstəren mühüməmətlerden biri idi. Azərbaycanda hələ Neolit dövründən meydana gəlməyə başlayan və sonralar getdikcə daha da sabitləşib möhkəmənən istehsal təsərrüfatı sabit ev tiplərinin və onların etrafında yardımçı təsərrüfat tikililərinin yaranmasına labüb etmişdir. Bu irləliliklər nəticəsində Neolit dövrünün sonu və Eneolit dövründən etibarən yaşayış evləri yarımdırı təsərrüfat tikililəri ilə birləşdə kompleks səciyyəsi kəsb etməye başlamışdır. Həmin dövür adı arxeoloji abidələrdən xeyli yaşayış evi kompleksi aşkar olunmuşdur. Yaşayış və təsərrüfat tikililərinin vahid memarlıq planlaşdırma həllinin sonrakı gedisi onların ikimərtəbəli tikilməsini labüb etmişdir. Bu halda mərtəbələr arasında əlaqənin müxtəlif variantlarında həll edildiyi nəzərə çarpır.

Çubuq konstruksiyalı, dəri və ya keçə örtüklü mövsümi evlər, əsasən, köçəri və yarımköçəri maldarlığın inkişafı nəticəsində meydana çıxmışdır. Xüsusiylə, qoyunçuluğun inkişafı keçə istehsalına genik imkan yaratmışdır. Yaylaq və qışlaqlar arasında mütəmadi surətdə hərəkətdə olan köçəbə maldarların səyyar mösiət torzi üçün çubuq konstruksiyalı evlər daha münasib (yüngül, asan və tez başa gələn) yaşayış evi olduğundan onlar sonralar da istifadədən düşməmiş, dəha da tekniləşmişdir. Beləliklə, quruluş və forma etibarı ilə onların bir-birindən fərqli olunan müxtəlif tipoloji növləri: *alaçığ, dəyə, mixur, qara keçə, çadır və s.* yaranmışdır.

Alaçığ tipli səyyar evlərlə yanaşı, elat qışlaqlarında *qazma, çovustan, pəyəbəyi* (tövlə-səki), *küma, daxma, daxal, tapan, qom* və digər adlarla bəlli olan bəsət ev tipləri də təşəkkül tapmışdır. Azərbaycanın müxtəlif etnoqrafiya bölgələrində elat yaşayış evlərinin bu və ya digər nümunəsi yaxın zamanlardak qalmaqdır.

İbtidai icma quruluşunun son mərhələsində qəbile icmaları və patriarchal ailələrə məxsus olan *qaradam* (xaçkəran) və *qazma* tipli böyük külfət evləri tədricən ferdī ailələrin yaşadığı kiçik və təkəcə evlərlə əvəz olunmağa başlanmışdır. Qəbile quruluşunun dağılması ərefəsində əmlak bərabərsizliyin artırması və siniflərin meydana gəlməsinə səbəb olan sosial təbəqələşmənin güclənməsi qədim ev tiplərinin inkişafında müümət rəl oynamışdır. Qəbile başçılarına və icma aristokratiyasına məxsus mükəmməl konstruksiyalı hörgülü evlər plan quruluşuna və inşaat texnikasına görə icmanın digər üzvlərinin yaşadığı bəsət konstruksiyalı arxaik ev tiplərindən seçilirdi.

Sinifli cəmiyyətin yaranması ərefəsində Azərbaycanın maldar və əkinçi təyfələrinə məxsus qaradam tipli mürəkkəb memarlıq quruluşuna malik külfət evləri hələ də qalmaqdır. Patriarxlə böyük ailələr üçün səciyyəvi olan qaradamların böyük tutumu onların qalmasını labüb edən müümət amillərdən idi. Patriarxlə böyük ailələr qaldıqca qaradamlar da qalmaqdır.

Məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafı nəticəsində inşaat texnikasının təkmilləşməsi sayəsində yeraltı evlərin müxtəlif tipləri: *daxal, tattı, tövlə-səki, həmhalalı, qoclu, direkbarı, kərəmə, cımpa, şirvani, salani, damda-baca, günbəzli* ev və başqa adlarla bəlli olan yaşayış binalarının bir-birindən fərqli, müxtəlif tipoloji növləri yaranmışdır. Digər tərəfdən, maldar əhaliyə məxsus səyyar evlərin çoxu özlərinin əməli əhəmiyyətini saxlamışdır.

Ənənəvi ev tipləri *qapi, pəncərə, orta ocaq, baca, buxarı, habelə* bir sıra zəruri mösiət ünsürlərinə (*taxça, yüksək yeri, camaxatan, dolab, rəf və s.*) malik olmaq baxımından fərqli xüsusiyyət kəsb edirdi.

Inşaat texnikasının sonrakı təkamülü nəticəsində hörgülü evlərin *zirzəmili, kürsüli, yerüstü, dəkkəlüstü, tekotaqlı, dəhlizli, eyvanlı, bir və ikimərtəbəli, küləfirəngili* və s. olmaqla, çıxışlı tipoloji növləri yaranmışdır. Bəzən yaşayış evləri təsərrüfat tikililəri ilə vahid inşaat komplekslik təşkil edirdi.

Cıxotaqlı evlər əksər hallarda yan-yanaya üfüqü, bəzən isə şaquli vəziyyətdə alt-üst mərtəbəli olmaqla, iki cür quruluşda planlaşdırılmışdır. İkimərtəbəli evin üst mərtəbəsi, adətən, yaşayış, alt mərtəbəsi isə mösiət və təsərrüfat (anbar, tövlə, təndirxana, mətbəx və s.) məqsədlərlə istifadə olunurdu.

Zirzəmili evlər, əsasən, şəhər və şəhər tipli qasəbələr üçün səciyyəli olmuşdur. Bir qayda olaraq, *imarət* tipli daş evlər zirzəmili tikilirdi. Bu halda zirzəmi təsərrüfat məqsədi ilə, ən çox isə anbar kimi istifadə olunurdu.

Xalq yaşayış evləri, habelə dam örtüyünün formasına (*yastı, balıqbeli, günbəzli, damdabaca, çatma damlı*) və örtük materialına (*torpaq, qamış, liğpuş, taxtapaş, sufal* (*kirəmit, tənkənə*)) görə də bir-birindən fərqlənirdi.

Yaşayış evinin tipindən asılı olaraq, onların memarlıq ünsürləri (bünövrə, divar, döşəmə, dam, eyvan, başmaqçıxan, pilləkən və s.), inşaat texnikası, işçiləndirme və qızdırılma sistemləri bir-birindən seçiliridir.

Ənənəvi yaşayış evləri, habelə otaqların düzülüş qaydasına (*kəllə-baş, əndərun-birun, dəhlizli, tövlə-səki, alt-üst, balaxanlı, ləməli* və s.) görə də forqlənirdi.

Evlərin tipi onun mösiət bölmələrinə (*yataq, yemek, qonaq otağı, mətbəx, dəhliz, eyvan, seyyan, küləfirəngi, pilləkən qəsfəsəsi, ləm* və s.) əsaslı təsir göstərmişdir. Bir sırə zəruri divar aşırımları və evin daxili sahmanını tənzihləyən mösiət ünsürləri (*camaxatan, taxça, dolab, çaraqdan, sərdan, rəf, yüksək yeri, çarpayı, taxt*, habelə döşəməyə salınmış həsir, keçə, nəməd, xalçapalaz, dör-döşəyi, nimdər, püstü, mütəkkə) ənənəvi ev tipləri ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur.

Ənənəvi ev tiplərinin bir qismində *ocaq* evin ortasında, *baca* onun damında, *qapı-pəncərə* cənub və ya canub-şəqər sahəsində divarda yerləşirdi.

Inşaat texnikasının təkmilləşməsi və *buxarının* meydana gəlməsi nəticəsində orta ocağın ənənəvi mövqeyi deyişmişdir. Bununla əlaqədər olaraq, hələ də qaradam (xaçkeran), damdabaca evlərlə xas orta baca tədricin özünən əməli əhəmiyyətini itirib aradan çıxmışdır. Bəzi ev tiplərində (qaradam, damdabaca, alaçığ və b.) isə orta baca özünün funksional əhəmiyyətini uzun müddət qoruyub saxlaya bilməmişdir. Mədəni-texniki tərəqqi artıraq buxarının müxtəlif tipoloji növləri (*yanlama, asma, künçbasma, divarıcı*) yaranmış və onların bədii tərtibatı təkmilləşmişdir.

Inşaat texnikasının təkmilləşməsi, yeni tikinti materiallarının (yonma daş, bişmiş kərpic, sufla, əhəng, gəc, kirənc, singir və b.) tətbiqi nəticəsində yoxsul icma üzvlərinə məxsus bəsət ev tipləri ilə yanaşı, «imarət» adlanan varlı evləri və qəsrlər meydana gəlməmişdir. Orta əsr Abşeron qəsrləri, bir sırada feodal şəhərlərində hələ də qalmaqdə olan bəy, xan evləri və saray kompleksləri buna parlaq nümunədir.

Azərbaycanda antik şəhərlərin yaranması *ikimərtəbəli*, yaxud *kürsüli* (səkili) evlərin artmasına tekan vermişdir. Yonma daş və ya bişmiş kərpicdən tikilən iki, yaxud çıxotaqlı, geniş pəncərəli şəhər evlərində buxarı, taxça, dolab, camaxadan, yüksək yeri, rəf kimi bir sırada mösiət ünsürlərinin peyda olması mənzilin daxili sahmanında xoşagelimli səliqə yaradılmasına imkan vermişdir. Azərbaycanın şəhər və kəndlərində kirənc mala ilə hörməlmiş bu sayاق evlərin müxtəlif nümunələri son zamanlardak qalmaqdır.

Feodalizm dövründə şəhərlərdə ektivməz tacribəsi tədrisəsi də təsir göstərmişdir. Bu evlərdən *mətbəx, anbar, təndirxana, balaxana* və s. təsərrüfat məsiət ünsürləri tədricin arakəsmə divarla digər otaqlardan ayrılmışa başlamışdır.

Birmərtəbəli evlərdə mösiət və təsərrüfat tikililəri çox vaxt yaşayış binası kompleksində kəndən inşa edildirdi. İkimərtəbəli binalarda isə, adətən, evin alt mərtəbəsində *diikan* və ya *emalatxana*, yaxud tövlə yerləşir, üst mərtəbədəki otaqlar yaşayış məqsədilə istifadə olunurdu.

Orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində feodal sarayları və əyanlara məxsus imarət tipi yaşayış binaları geniş yayılmışdır. Xalq memarlıq ənənlərindən bohrələnən saray tipi binalar, adətən, peşəkar bənnə və memarların köməyi ilə inşa olunurdu. Azərbaycanda bu tip binaların tikintisi dəvət kərpic memarlığı olmaqla, iki istiqamətdə inkişaf etmişdir.

Şirvan-Abşeron memarlıq mərkəzi daş tikiiləri ilə səciyyələndir. Aran, Təbriz, Marağ və Naxçıvan inşaat mərkəzləri isə kərpic memarlığı ilə diqqəti cəlb edirdi. Hər iki haldə saray kompleksinin memarlıq görkəminə, onun daxili və zahiri tərtibatına xüsusi diqqət yetirilirdi. Orta əsrlərdə imarət tipi kərpic binaların divar hörgüsündə kəşfi üzülkürdən istifadə olunduğu nəzərə çarpar.

Feodalizm dövründə xas olan səxəsəkli, səri hayat tarzının teleblərinə uyğun yeni ev tiplidən biri də qəsr olmuşdur. Qəsrlər, adətən, müdafiə üçün əlverişli ərazilərdə tikilməklə, özlərinin uca və möhtəşəm müdafiə divarları ilə diqqəti cəlb edirdi. Qəsrlərin ətrafında çox vaxt xəndək qazılır, bənd atılır, bürclü qala divarları çəkilirdi. Qəsrlər təkcə yaşayış məqsədi güdməyib, həm də zaman keçdikən tədricən dini, içtimai, təsərrüfat tikiiləri və müdafiə qurğuları ilə tamamlanaraq, müraciət memarlıq kompleksinə çevrilmişdir. Orta əsrlərdə Azərbaycanda bir sıra qəsrlər: Bayıl qəsri (XIII əsr), Mərdəkan qəsri (XIII əsr), Ramana qəsri (XIV əsr) tikilmişdir. Son orta əsrlərdə artilleriyin inkişafı ilə əlaqədər, qəsr tipi tikiilər özünən müdafiə əhəmiyyətini itirmiş, onun bənəri səri memarlıq elementləri (bürc, məzgallı qala divarları) dekorativ bəzək ünsürünü əvvəl ələn etmişdir. Sonralar müdafiə qəsrləri şəhər və şəhərətrafı möhtəşəm saray kompleksləri ilə əvəz olunmuşdur.

Planlaşdırma baxımından feodal şəhərlərində yaşayış evlərinin müxtəlif tipləri yaranmışdır. Bunların arasında İsləm dininin naməhrəmlik tələblərinə uyğun olan əndərun-bırın tipli evlər xüsusi yer tuturdular. Bəsər evlərde «qonaq otağı» və «məsiət» bölmələri dal-qabaq olmaqla, iki cərgədə planlaşdırılırdı.

Son orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində şəbəkeli ev nümunələrinin geniş yayılması əlamətdər hala əvvəlmişdir. Hakim zümralar bu tip evlərin bir-birindən yaraşlı, mükəmməl nümunələrini tikiidir, sanki bu sahəde bir-ibir ilə bəhsə girirdilər. Şəki xan sarayı, Şəkixanovların evi, Qarabağda Pənahəli xanın sarayı, Əsərbəy və Xan qızı Xurşid bəni Natəvənnin evləri xalq memarlarının yüksək bedii dərişinə və inşaat ustalığından soraq verir.

XIX əsin sonları və XX əsin əvvəllərindən başlayaraq, ölkədə yaranan mədəni-texniki təraqqı ilə əlaqədar olaraq, əhalinin sosial-məsiət şəraitində baş verən irəliliyəşlər ənənəvi ev tiplərində bərərə yeni elementlərin (ləmə, balaxana, tənəbi, eyvan, seyvan, aynabənd, külfərəngi, mətbəx, dəhliz və b.) yaranmasına, beləliklə, yaşayış binasının kompleks halına düşməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycanda kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, ev tikintisi sahəsində əlverişli inşaat bazası yaranmışdır. Şəhər və qəsəbələrin ətrafında daş karxanaları, kərpic zavodları, kırçın, əhəng, gəc, cement istehsalı müəssisələri yaranmış, dəmir yolu və su nəqliyyatının inkişafı sayəsində ağac materialı təchizatı kökündən dəyişmişdir. Kapitalist cəmiyyətinin müxtəlif sinifini təbəqə və sosial zümralarına, xüsusiilə, burjuylara, mülkədlərlə (qolçomaqlara), fəhlə və kəndində məxsus evlər təkcə memarlıq-plan quruluşuna və bəzək tərtibatına görə deyil, həm də daxili sahmanın, avadanlığının, abadlılığının, yaraşlılıq və işqli olmasına görə bir-birindən keşkin surətdə fərqlənirdi. Kapitalist münasibətlərinin daha da dərinleşməsi və sosial təbəqələşmənin güclənməsi yaşayış evlərinin ümumi mənzərəsinə möhtəşəmlək bəxş etməklə yaşı, yoxsulluq, sefalet de gətirmişdir. Evlərin təkcə memarlıq quruluşu deyil, onların daxili sahmanın, avadanlığının və məsiət müxəlləfəti da sosial təbəqələrin iqtisadi tavanasına uyğun olaraq bir-birindən fərqlənirdi.

XX əsin əvvəllərində Bakı şəhərinin sürətlə böyüməsi və burada əhalinin artması ilə əlaqədar olaraq, kirayə yolu ilə galır əldə etmək məqsədi ilə fərdi hayətlərde və satınalma yolla əldə olunmuş torpaq sahələrdə müasir şəhər məsiəti tələblərinə uyğun çoxmərtəbəli mülk evləri tikidirən sahibkarların sayı artmışdır. Digər tərəfdən, milyonlar səltənətinə əvvəlmiş neft şə-

həri olan Bakıda böyük sənaye sahibləri fəhlələr üçün ayrıca yaşayış qəsəbələri salındır, «barak» tipli evlər tikildirməli olurlar. Normal məsiət rəhatlığından məhrum olan baraklardan ibarət bu sayaq qəsəbələr, adətən, neft mədənlərinin yaxınlığında, çox vaxt isə onların aralarındaki nefi-qaz qoxulu namənisiş işlim şəraitinə malik olan sahələrdə salınırdı.

Təsərrüfat tikiiləri və məsiət qurğuları

Azərbaycan əhalisinin çoxsəhəli təsərrüfat məşğulliyəti (əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq, maldarlıq, quşçuluq, ovçuluq, baliqçılıq, ev pəşəsi və sanat istehsalı) tarixən burada bir sərənəf binaları və məsiət qurğularının yaranmasını labüb etmişdir. Böyük əksariyyəti zəmanəmizdək golib çatmış həmin tikiilər əhalinin məşğulliyət sahələrinə müvafiq olaraq, müxtalif səciyyə daşımışdır. Ona görə də həmin tikiilər tipoloji cəhətdən təsif etmək üçün ilk növbədə onları məşğulliyət növləri vəzər qruplaşdırmaq tələb olunur. Bu baxımdan əkinçilik, maldarlıq və sanat istehsalı ilə bağlı tikiilərinin zəngin tipoloji növləri yaranmışdır.

Əkinçilik və bağçılıq məşğulliyəti ilə bağlı yaranmış yardımçı təsərrüfat tikiilərinin bir qismi (*anbar, quraqlıq, taxtaban, təndirxana, kiumxana və s.*) universal səciyyə daşımaqla, həm kənd, həm de şəhər əhalisinin ev məsiəti üçün səciyyəvi tikiilər sayılır.

Bu qəbildən olan təsərrüfat və məsiət tikiilərinin bir qismi sırf məhəlli səciyyə daşımışdır. Məsələn, Naxçıvanın diyarında geniş yayılmış «təndirəsə», «qəfəxanə», «yandamı», yaxud Lənkəran və Muğan bölgələri üçün səciyyəvi olmuş «ləmə» (talvar) yardımçı məsiət tikiilərindən sayılırdı.

Bu cür məhəlli səciyyə daşıyan məsiət qurğularından biri də Alazan vadisində «daqqə». Quba-Xaçmazda «god» adı ilə bəlli olan yoğun köütkdən düzəldilən *taxıl çəlləyi* olmuşdur. Azərbaycanın bəzi bölgələrində buna «debbə» də deyilirdi. Çəlləyin bu növü başlıca olaraq, məsəci və məşəətrafı kəndlərdə geniş yayılmışdır. Vaxtilə taxıl saxlamaq məqsədi ilə istifadə olunan «səbət anbar» da məhəlli səciyyə daşımaqla, məşəətrafı kəndlərdə geniş yayılmışdır. Bunun əksinə olaraq, taxıl, un saxlamaq məqsədi ilə düzəldilən «kəndi» (gil anbar), əsasən, ağac materiallarından körkul qəken aran kəndlərdən təsadüf edilirdi. Bütün bu faktlər göstərir ki, Azərbaycan əhalisi ayri-ayrı məskunlaşma bölgələrində mövcud olan əlaltı xammal növbərində bacarıqla istifadə ederek, özlərin müvafiq məsiət vasitələri düzəltmişdir. Elə ənənəvi maddi mədəniyyət ərnəklərinin tipoloji zənginliyini şərtləndirən ümde amillerdən biri də məhz buradan irəli gəlmüşdür.

Azərbaycanın bəzi bölgələrində yaşayış evlərində kiçik otaqlardan birini *mətbəx* kimi ayırmak ənənə halim almışdır. Xörək-görkər bisirilən mətbəxin yaşayış otığından ayrılmış ənənəvi inşaat mədəniyyəti tarixində mühüm mədəni irəliləyiş sayılırdı. Xörək və digər bismişlərin qoxusunu mənzilin digər yerləşənlərdən tacrid etməyə imkan verən mətbəx Abşeronda «suuxan», Naxçıvan bölgəsində isə «qəfəxanə» adlanır.

Keçmişdə yaşayış evlərinin bir sıra bölmələrindən (*dəhliz, çardaq, dərəncə, pilləkən qəfəsəsi, balaxana və s.*) yardımçı məsiət və təsərrüfat yerləşəsi kimi istifadə olunurdu. Bu cəhətdən, xüsusiilə, çatma çardaqlı damlar müümən təsərrüfat əhəmiyyəti kəsb etmişdir. Həyət-yani sahədə ayrıca *kiumxana* tikmək imkanı olmayanlar evin çardağından kiumxana kimi istifadə edirdilər. Görürün, dəkkəlüstü çardaq növünün yaranması də məhz bu zərurətdən irəli gəlmüşdür. Çatma çardaqları damın keşərləri boyunca quraşdırılmış dəkkələr üzərində qurmaqla, onun maili etəklərinin tutumlu hala salınmasına və beləliklə də ondan səmərəli şekildə istifadə edilməsinə şərait yaradılmışdır. Yeri gəlmışkan, qeyd edək ki, evin bananın ərzəq saxlamaq və ya orada barama bəcərmək məqsədi ilə istifadə etmək üçün əksinəli («şilvələr») çardaqlar daha serfəli sayılırdı. Şilvələr çardağın kəllələri çox vaxt «şəşxanə» adlanan das və ya torpaq hörgülü divar, yaxud cubuqdan hörlülmə çəpərə ilə tutulub tutumlu hala salınırdı. Hətta kərpic hörgülü divar, yaxud cubuqdan hörlülmə çəpərə ilə tutulub tutumlu hala salınırdı. Bunun üçün dəkkələr məqsədə, şilvələr çardaqların ətəyini qapalı hala salmaq lazımlı gəlirdi. Bunun üçün dəkkələr və ya daqqələrin aralarında qalmış «ciniñ» adlanan boşluqlar elastik cubuqla hörlülmə tutulurdu.

Bəzən isə silvəli çardaqlı (daqqa) üzərində deyil, evin yastı dam örtüyündən sonra onun yan (arka və ön) divarları üzərində boyvəboy hörlülə qaldırılmış «yanxana» adlanan daş və ya körpic bari üstündə qurulurdu. Bu haldə silvəli bana işq düşmək üçün her 1,5-2 m-dən bir olmaqla, xanaxa «gözmək» adlanan bacasayağı balaca pəncərələr qoyulurdu. Bütün bular silvəli bannın təsərrüfat və mösiət shəhəriyyətinə artırdı.

Naxçıvan və Abşeron bölgələrinde yastı damlı evlərin üstündə mösiət və təsərrüfat bölməsi kimi işlənən balaxana tikildi. Bundan fərqli olaraq, Müğanda həmin məqsədə yaşayış binasının arxasında tikilmiş kiçik arturma, həmçinin eyni adla «balaxanə» adlanırdı. Müğan kəndlərində təsərrüfat məqsədi ilə yaşayış evinin yan tərəfində «qulaban» adlanan *arturma*, evin qənşərində isə «qulangeriş» adı ilə bəlli olan *eyvan* düzəldilmesi ənənə halını almışdır.

Quba bölgəsində ikimətbəli evlərin üst mərtəbəsinin döşəmə millərinin divardan kənara çıxan uclarının köməyi ilə tikilmiş «papaq» adlanan quraqlıq yenə də təsərrüfat məqsədi daşıyır. Buraya odun, kömür, ağac materialı yığır, minik atı bağlayır, arabə saxlayırıdlar.

Yaşayış evlərinin daxilində səliqə-sahman yaratmaq, paltar-palaz, yorğan-döşək, qab-qacaq, saxlancope, mürç və s. kimi ev ləvazimatını yığışdırmaq üçün müxtəlif növ divar aqrımları: camaxatan, taxça, dolab (xaxra), rəf (ləmə), çıraqdan, serdan və s. düzəldilməsi ənənəyə çevrilmişdir.

Arxalı ev tipləri olan kühül, qaradam (xaçkəran), qazma (gəmrə) üçün səciyyəvi təsərrüfat qırğularından biri də taxił quyuşus idı. Taxił quyuşus sucar olmayan dağətəyi kəndlərdə daha geniş yayılmışdır.

Ehtiyat taxił tədarükü üçün bəzi kəndlərdə «xum» adlanan böyük küplərdən də istifadə edənlər olmuşdur. Vaxtılı belə küplərdə ölkənin xristian əhalisi şərab saxlamışdır. Qax rayonunda məskunlaşmış xristian ingiloyların həyətlərində basdırılmış bu cür böyük şərab küplərinə indi də təsadüf edilməkdədir.

Ökinçilik və bağçılıq məşgülüyyəti ilə bağlı bir sıra əlavə təsərrüfat tikililəri də yaranmışdır. Çox vaxt yaşayış evindən bir qədər aralıda tikilən bu tip tikililərin bir qismi (quraqlıq, anbar, tağtaban, tendirxana, el damı, «alma» və s.) zamanemizdək qalmadıqdadır.

Ökinçilik və bağçılıqla bağlı tikililər ayrıca tikilməkdən əlavə, həm də onlara yaşayış evinin tərkib hissəsi kimi təsadüf edildi.

Dirlik evi. Buraya un, taxił, fırın, sac, küpleme ördək, küpleme ażgil, küpleme armud, asma ördək, cörək, ağarti məhsulları, mətbəx ləvazimatı, təsərrüfat alətləri yığılırdı. Yaşayış məqsədilə istifadədən çıxmış köhnə qazma və ya kümə (daxma) çox vaxt «dirlik evi» kimi işlənirdi.

Təndirxana. Keçmişdə kənd əhalisinin hamısı, şəhər əhalisinin isə bir qismi çörayı özü bişirdi. Bu sababdan də hər bir ailədə müxtəlif növ çörəkbisirmə vəsitiylərinə təsadüf edildi. Buların arasında təndir və sac daha küləvi səciyyə daşımışdır. Təndiri yağmurdan qorumaq üçün onun üzərində, adətən, talvar tikildilər. Yangın ehtimalına qarşı, bir qayda olaraq, təndirxananı həyətin səmanlıq, ot təyasi yerləşən mal məhləsinin eksi qütbündə tikildilər.

Meyvəçiliklə məşğul olan kəndli həyətlərində «çörək təndiri»ndən əlavə, bir neçə adəd «meyvə təndiri» də düzəldildi. Meyva qurudulan təndir çörək təndirindən xeyli böyük qurulurdu.

Təndirxananı 4 adəd haça (basdırma) üzərində tikildilər. Haçaların başına bir cüt yoğun pərdi atandan sonra onların üzərində nazik pərdilər düzüb, üstünü «laş» və ya «carchı» adlanan şaxşul ilə örtür, ən nəhayət, axırdı onu yastı damını torpaqlayırlılar. Təndirxanada təndirdən əlavə, xörək və ya sac çörayı bişirmək üçün açıq ocaq da qurulurdu. Yay mövsümündə, adətən, xörəyi açıq ocaqda hazırlayırlar, yaxud qay qay nadırırdı. Şəhər həyətlərində təndirxananın təlvarı «zabaq» adlanan yarmaça ilə örtülüb üzəri torpaqlanandan sonra həm də suvanır. Şəhər təndirxanalarının damı bazən çardalla örtülüür, döşəməsi vaxtaşırı suvanıb xüsusi gil ilə şirlənirdi.

Quraqlıq (altıçıq). Hayətin «eşik» səmtində azuqə ehtiyat, əmək alətləri, nəqliyyat vəsiti və s. saxlamaq üçün «tağban», «tağtaban» və ya «altıçıq» adlanan xüsusi təlvar (çardaq) tikildi. Burada, həmçinin, nəhər çalxalanır, yun didilir, ip ayrıılır, yer hanası qurulurdu. Çox vaxt kəndi, god, ağac anbar (saqan), meyvə və taxił səbətləri də burada saxlanılırdı.

Anbar (taxıl səbəti, taxta anbar, saqan). Əksər hallarda yaşayış evinin alt mərtəbəsində, otalarından biri anbar məqsədilə ayrılrı. Bəzən isə həyətin bir tərəfindən ayrıca anbar, orada taxił, un, süd, meyve, bostan məhsulları saxlanılırdı. İstifadə məqsədilərində asılı olaraq, ərzəq anbarı təsərrüfat alətləri saxlanılan quraqlıqdan fərqlənirdi.

Ərmən aleti və mösiət vəsitiyləri saxlanılan anbar çox vaxt yaşayış evindən bir qədər aralıda tikildi.

Ərzəq anbarı *çubug*, *gil*, *kötik* və *taxta* olmaqla, dörd növdə düzəldildi. Hörmə anbar ən çox cir findiq çubuğundan hazırlanır. Bunun üçün əvvəlcə bir cüt palid yarmacası üzərində anbarın oturacağı qurulurdu. Bunun sayəsində onun yerini dəyişdirmək mümkün olurdu. Yarmaçaların üzərində 10 sm qalınlığında ağac mix ilə 3 adəd palid zabagi bərkidilirdi. Zabaqların kənarı «kankeş» adlanan rəndə ilə rəndənin bir-birinə kip otuzdurulur. Sonra oturacağı kənarı boyunca bir-birindən 10-15 sm aralı olmaqla, deşiklər açıb oraya findiq çubuqları keçirildilər. Anbarın ortası xəşəl olsun deyə, deşiklər bir qədər cölə doğru maili vəziyyətdə bərkidilər. Nisbatən yoğun olan qabırğa çubuqlarının araları nazik findiq şüvəlləri ilə hörülür, yarıya çatanda anbarın ağızı tədricən yığılıb daraldılır. Anbarın başı açılmasın deyə, bir cüt çubuğu bir-birinə doyayandan sonra qabırğa çubuqlarının belinən fırladılır. Sonra anbar son torpaqdan tutulmus samanqatışqı palçıq malə ilə suvanır. Suvaga, adətən, sünbul qılıqlı və ya saman püfəsi qatıldır. Suvaq quryandan sonra «singir» adlanan ağ gillə anbar sırlayırlırdı. Yerli əhalinin nəzarəncə, singirdən hazırlanmış ağ şir berəkət rəmzi sayilaraq, «pak» hesab edildi.

Hörmə anbara çatıldıkdan başqa, digər dənli bitkilərin hamısı, o cümlədən, un yığıldır. Qalın yığıldıqda hərərət nəticəsində qıçırma verdiyindən çəltiyi anbara və ya başqa dərin qaba təkmək olmurdı. Məlum olduğu kimi, çəltik payızda yığıldıqdan kifayət qədər qurumayıb nəm qalıdır.

Azərbaycanın əksər bölgələrində geniş yayılmış taxta anbar *Şəki-Zaqatala* bölgəsində «saqan» adı ilə tanınır.

Taxta anbar (saqan), bir qayda olaraq, tam verməyən qovaq, söyüd və ya qarağacdan həzirləndikdən sonra taxtalardan düzəldildi. Onun uzunu 2-3 m, eni 1 m, dərinliyi 1,2-1,5 m-ə çatırıldı. Üstü düz olub, baca ilə tamamlanan taxta anbandan fərqli olaraq, saqana açılıb-örtülən maili qapaq düzəldildi. Saqanın taxtları onun dayaqlarına əvvəller civ vasitəsi ilə deşib-keçirtmə üsulu ilə, sonralar isə papaqlı mismarla bərkidilirdi. Saqandan fərqli olaraq, taxta anbarın aşağı hissəsində siyirme qapağın malik «denlik» düzəldilirdi.

God tipoloji cəhətdən anbarın xüsusi növü olub, məsə qovağının gövdəsinin kökə yaxın hissəsindən içəican xüsusi isğenə ilə yonulub düzəldildi. Godun bir başına qovaq, palid və ya narrat ağacından yonulmuş taxta qapaq vurulurdu. Onun ağızına, həmçinin taxta qapaq düzəldildi. Ərzəq məhsullarını daha yaxşı saxlağırdan turluq buğda, mərci, noxud və s. çox vaxt godda saxlanılırdı. Godun aşağı hissəsində dəni çıxartmaq üçün qapaqlı «denlik» düzəldilirdi.

Kəndi mal peyini qatılmış gildən hazırlanır. Onu hissə-hissə, hər dəfə bir qarış hündürlüyündə hörül qaldırırdı. Bir qayda olaraq, kəndini qadınlar düzəldirdi. Onun hündürlüyündə orta boylu adama boy verə biləcək qədər olurdu. Ölçüsündən (böyük-kicikliyindən) asılı olaraq, kəndinin diametri 60-70 sm-dən 1m-ə qədər olurdu. Kəndi düzbucaqlı (oval) və girdə olmaqla, iki formada hazırlanır. Əksər hallarda o, təndirsayağı girdə düzəldildi. Kəndinin ağızı dibinə nisbətən bir qədər daralırdı. Onun divarı 7-8 sm qalınlığında olurdu. Bu məqsədilə kül səpilmüş sahədə mal peyini qatılmış gil kütəsini «bad» və ya «zobalaq» adlanan loğana həlinə salandan sonra onları bir-birinə yığışdırırdılar.

Bir qayda olaraq, kəndi nəm tutmayan quradır yerdə düzəldildi. Kəndi hissə-hissə hazırlanıb başa çatandan sonra bir ay müddətində öz deməndə qurulurdu. Kəndi tamam qurulanın sonunda onun içəri və çöl üzü, əvvəlcə narın saman qatılmış sarı gil ilə, sonra isə ağ gil (sin-değir) ilə şirlənirdi. Bununla da mal peyini qatışıq hazırlanmış kəndi paklanmış olur və onda bərəkət rəmzi sayılan taxił, yarma, un saxlanılırdı. Kənddə, adətən, buğda, arpa və dandan olaraq, həm də noxud, mərci, un saxlayırdılar. Ün kəndsi hər il şirlənirdi.

Keçmişdə hər bir kəndli ailəsi müəyyən qədər ev quşları: toyuq, hindquşu, qaz, ördək saxlayırdı. Buna münasib də fərdi həyətində «him» adlanan kiçik damçı düzəldildirdi.

«Alma». Alma-armudu uzun müddət salamat saxlamaq üçün, adətən, həyətin «çixiyə» bi-tişik sahəsində xüsusi meyvə çalası düzəldildirdi. Meyvəni həmin çalaya yığıb üzərini hərarət verməyən qılı ilə örtür və üstüntü torpaqlayırdılar. El arasında, xüsusilə, bağçılığın inkişaf etdiyi bölgələrdə bu «alma» adlanırdı.

Taxıl quysusu. Sucaq ərazilərdə taxıl quysusu qazmaq əl vermirdi. Belə quyuda ancaq boyaq bitkisinin kökünü saxlayırdılar. Çünkü boyaq kökü çox quruyanda özünün boyaq keyfiyyəti təkərdir. Boyaq bitkisi əkinləri tənəzzülə ugryandan sonra boyaq quysusu da aradan çıxmışdır.

Taxıl quysusu on çox dağ kəndlərində, qismən də dağətəyi kəndlərə geniş yayılmışdı. Taxıl nəmən qorumaq üçün quyunun döşəməsinə ot-alaf, saman təkməkdən əlavə, bəzən divarlarını çətan və ya həsər çəkirdilər.

Heyvandarlıqla bağlı tikililər. Ənənəvi təsərrüfat binaları arasında tipoloji zənginliyinə görə maldarlıq məşgiliyyəti ilə bağlı yaranmış tikililər üstün yer tutmuşdur. Bu, hər şədən əvvəl, ənənəvi heyvandarlıq məşgiliyyətinin özünün çoxşaxəli olmasından irəli gelirdi. Onun müxtəlif sahələrinin (qaramal, sığır, qosqu heyvanları, qoyun, qoç, quzu, at, dəvə, ev quşları və s.) hər biri özünəməxsus təsərrüfat tikilisi tələb etdiyi kimi, onların yem ehtiyatının toplanması və saxlanması zərurəti ilə bağlı müvafiq tikililərə də ehtiyac duyulurdu. Heyvandarlıqla bağlı köməkçi təsərrüfat tikililərinin tipoloji zənginliyinin yaranmasında ölkənin müxtəlif bölgələrində inşaat materiallarının bol olması faktı da mühüm rol oynamışdır. Hər bir məhəlli ərazinin əlaltı inşaat materialı nəyə imkan verirdi, maldarlar ondan bacarıqla istifadə edib öz təsərrüfat və məsişləri üçün görək olan müvafiq yardımçı tikililər inşa etmişlər. Ənənəvi təsərrüfat tikili və qırğularının tarixən təşəkkül tapmış tipoloji zənginliyi də məhz buradan yaranmışdır. Bu işdə otarma əsası (gəzərgə yem) ilə heyvan sürürləri bəsləyən elat əhalisindən fərqli olaraq, yem tədarükü ilə məşgül olan oturaq maldarlıq mösiət tarzi də az rol oynamamışdır.

Yayaqlı-qışlaq şəraitində heyvan sürürləri bəsləməklə məşgül olan elat obaları «şığırxana», «yatraq», «binə» və s. adırlarə bəlli olan qışlaqlarda qoyun sürürləri bəsləmək üçün *ağl*, *vana*, *kərəksə*, *banistan*, *küz*, *göyəbaxan* (kora), iribuyunu mal-qara saxlamaqdan ötrü *pəyə*, *tövlə*, *şığırxana*, at iləxi və davə qatari üçün *basdaray*, *qərəb* və s. tikilirdi. Bundan əlavə, elat obaları yaşlaqla heyvanların gecələməsi üçün *araxc* yeri seçir və ya *qalaq* düzəldirdilər.

Bundan fərqli olaraq, oturaq maldarlıqla məşgül olan kənd əhalisi *tövlə* və ya *pəyə* ilə yanaşı, qış üçün tədarük olunmuş heyvan yemini (ot, kövşən, saman) saxlamaq üçün bir sira yardımçı təsərrüfat tikililəri (*mərək*, *samanlıq*, *talvar*, *tayalıq* və s.) düzəldirdi. Bnlardan əlavə, sağlamal mal-qarani sağmaq, yaxud ev heyvanlarına yem, duz, su vermək üçün tövlə və ya pəyənin qabağındı «baharbönd» və ya «çardaq» adlanan *talvar* tikilirdi.

Oturaq maldarlıqla məşgül olan əhalı həm də əkinçiliklə məşgül olduğundan, onlar xeyli miqdarda kənd təsərrüfat alətlərinə (kotan, xış, mala, dirmix, yığın, vəl, yaba, şana, kürək, dörəyaz və s.), habelə bir sira zəruri qosqu nəqliyyatı vasitelerinə (araba, teker, boyundurug, çalı, kırşə, çapə və s.) malik idilər. Bu alətlər çox vaxt quraqlıq, talvar və ya mərkədə saxlanılırdı.

Ənənəvi təsərrüfat tikililərinin tipoloji növləri şəhər və kənd əhalisinin mösiət tərzi, əmək məşgiliyyəti və iqitsadi tavasını ilə üzvi suradə bağlı olub, müxtəlif amillərin təsiri altında təşəkkül tapmışdır. Eyni bir həyətdə həm əkinçilik, həm maldarlıq, həm də bağçılıqla bağlı müxtəlif səciyyəvi təsərrüfat tikililəri cəmləşmişdi.

Etnoqrafik çöl tədqiqatları nöticəsində ölkənin əksər kəndlərində maldarlıqla bağlı təsərrüfat tikililəri üstün yer tutmuşdur. Onların bir qismi ümumazərbaycan, az bir hissəsi isə məhəlli səciyyəni daşıyırıldı.

Tövlə. Ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyan bu təsərrüfat tikilisində, əsasən, mal-qara və at saxlanırdı. Bununla belə, bəzən onu arakəsmə ilə bölbüb, az miqdarda qoyun da salırdılar. At və dəvə tövlesi nisbətən hündür tikilməsi və qapısının gen olması ilə seçilirdi. Abşeronda «basdaray»

adlanan dəvə tövleklerinin damı çox vaxt das tağbəndə tikilirdi. Ən çox mal damı (pəyə) kimi istifadə olunan tövlə bir sıra bölgələrdə yaşayış binasının alt mərtəbəsində yerləşirdi. Bununla yanşı, onu həyətin mal məhəsində ayrıca da tikirdilər. Tövlənin divarları çox vaxt çiy kərcidən, bəzən isə daşdan hörlürdü. Tövlənin yegana bir qapısı, «gözəmkə» və ya «külbə» adlanan balaca bir bacası olurdu. Mala alaf vermək üçün onun arxa divarı boyunca «axur» düzəldildi.

Qışlaqlarda tövlə əvvəzində, «şığırxana» və ya «gomra» adlanan uzun *mal qazması* tikildilər. Lakin onun çalası xeyli dayaz (0,5-1 m dərinlikdə) qazılırdı. Mal qazmasının ölçüsü mal-qarınan sayınidan asılı olaraq, böyük və ya kiçik olurdu.

Ağıl. Az miqdarda qoyunu olanlar həyətdə *ağıl* tikirdilər. Ağılın dam örtüyü tövləyə nisbətən alçaq və mafraq olurdu. Ənənəvi təsərrüfat tikililərinin bu növü Xəzəryanı düzənliyin əhalisi arasında «pəraq» adlanırdı. Azerbaycanın qərbi bölgəsində isə yay mövsümündə heyvan salınan və «xalxal» adlanan çəpərlənmiş sahəyə «paraq» deyilirdi. Quba bölgəsinin bir sıra kəndlərində isə ağıl və ya paraq əvvəzində, «məqəl» istilahı işlənirdi. Qarabağda buna «kərəsəkə», Qazaxda «kərəksə», Borçalıda «kərəksə» deyilirdi.

Xalxal- ətrafi kol çəpər və ya çaxçax vasitəsi ilə hasarlanmış dairəvi formali, üstü açıq ti-kili olub, isti mövsümədə mal, qoyun və ya at iləxisi salmaq üçün tikilirdi. Xalxalın qapısı doq-qazla tamamlanır.

Xalxalın ətrafi daşqura hasarla tutuldunda o, «qalaq» adlanırdı. Qalaq ən çox yayaqlarda, qismən isə yazaqla və küzdəklərde tikilirdi. Qalaq gecələr ev heyvanlarını mühafizə edib saxlamaq məqsədi gündürdü.

Vana qoyunçuluq təsərrüfatı ilə bağlı olub, daha çox dağətəyi kəndlərə yayılmışdı. Vananın divarları çitmə üsü ilə qarğı və qamışdan, bəzən isə daşdan tikilirdi. Onun damı nisbətən hündür olub, orta dirəklərin başına uzadılmış mil üzərində qurulurdu. Dam hər iki tərəfə doğru maili görkəm kəsb edirdi. Bunun üçün vananın nisbətən qısa olan yan haçalarının üstünə uzadılmış pərdilər orta milə nisbətən xeyli aşağıda dayanırdı. Mil ilə pərdilərin arasına six vəziviyətdə sallama düzələndən sonra onların üstünə sax döşəyib üzərinə küləş, ot-alaf tökürlər və torpaqlayırdılar. Yağmurlu keçirməsin deyə, çox vaxt onun torpaq damı hem de suvanıq şirlənirdi.

Düz qazma. Qışlaqlar üçün səciyyəvi təsərrüfatı ilə bağlı olan bu qazma növünü el yayaqla qalxan zaman ev-məşjet müssəlləfatını, təsərrüfat atletlərini, ehtiyat arzaq məhsullarını gizləyib saxlamaq məqsədi ilə tikirdilər. Oba qışlaq tərk edib yayaqla qalxan zaman artıq qalmış bar-xana (xalça-palaz, yorğan-döşək, qab-qacaq və s.) düz qazmaya yığılib gizləndi.

Düz qazmanı tikmek üçün 1,5 m dərinliyində, düzbucaqlı formada çala qazib üstünü pər-di, laş, şax, küləşlə örtüb torpaqlayırdılar. Qazmanın bu növünün yastı damı yer seti ilə bərabər olduğundan onun mövcudluğu bilinmirdi. Onun yoluq «quyu-lagımı» üsü ilə düzəldilir və gizli saxlanılır. Hava keçməsin deyə, quyunun ağızı taxta qapaq və ya hörəm qapsaqla möh-kəm bağlanıb, üstünə kandalılaş, ot-alaf, bəzən isə torpaq tökülrəndi. Qazmada «xəlvəti mal» saxlamaq üçün, adətən, onun yollığının qovuşduğu quyunun üstündə arabə, çellək, yəhər, na-var və s. saxlayırdılar.

Yataq (qoyun yatağı). Qışlaqlar üçün səciyyəvi olan qoyun yatağı selab tutmayan hündür sahədə tikilirdi. Bunun üçün yataq yerinə orta xətti boyunca, araları 3-4 m məsafədə olmaqla, yəqin haçalar basdırıb üzərinə «sün» adlanan tir (mil) atandan sonra onun yanlarına bir ucu yera söykənən 4-5 m uzunuz pərdilər düzürlər. Pordi düzülmən üstünə şax, ləmbə, liğ, belim attrıdlar. Bəzən isə yatağın damı qamışla örtülrəndi. Bunun üçün qamış dərzələrini açıb yatağın balıqbeli damının üstünə sərdirilər. Yağış suyunu axıtmak üçün yatağın yanlarına «qarım» çəkilirdi. Yatağın arxa kəlləsi maili formada olub, çubuq tərəscə və ya qamış qomlu ilə ör-tülür, qabaq kəlləsi isə bir cüt qapsaqla bağlanır. Yatağın qabaq tərəfində qapsaqlan kənarada qalan boşluqları yenə da çubuqla hörlüb tutulurdu.

Küz. Qoyunçuluqla məşgül olan oba və kəndlərdə, adətən, quzu salmaq üçün xüsusi küz tikilirdi. Bunun üçün həyətin mal məhəsində müəyyən bir sahəni dövrələmə çəpər-tikilər. Bunun üçün həyətin mal məhəsində müəyyən bir sahəni dövrələmə çəpər-tikilər, bəzən isə giriş-çixış yolu qoyulurdu.

Küz müxtəlif adlarla Azərbaycanın bütün bölgələrində geniş yayılmışdı. Şəkide «küzmək», Bərdədə «küzfük», Qazax-Gəncə bölgəsində «quzuluq» adı ilə bəlli olan küzün bala, orta və böyük olmaqla, müxtəlif ölçüde tikilmiş üç növü qeyd edilmişdir. Ölçülərindən asılı olmayaq, küzin inşaat texnikası eyni idi. Qarabağda küzün divarı qarğı və ya qamışdan «stanan» üsulu ilə düzəldilirdi. Bunun üçün küzün həndəveri boyunca 30-35 sm dərinlikdə «xarım» adlanan xəndek qazandan sonra onun uzun boyunca 15-20 sm dərinlikdə çalalar qazıb, qarğı qomlarını onlara basdırırırdı. Daha sonra qarğı qomlarının araları xəndek boyunca qamış düzülmüş ilə tutulurdu. Sonra qom və qamış düzünlərinin arxası çöl tərəfdən xəndek torpağı ilə doldurlub tapdalanırdı. Bu qayda ilə, küzin yan və arxa divarları emələ getirilirdi. Divarların möhkəm dayanması üçün onları qarğı qomları vasitəsi ilə iki yerdən qurşaqlayıb bağlayırlardı. Sonra küzün maliyi damı tikilirdi. Bunun üçün küz çalasının tən orta xətti boyunca başı haça dırəklər basdırıb, başlarını «ħambalav» adlanan uzun mıl uzadandan sonra hər iki yana doğru maili vəziyyətdə qarğı qomlarından ibarət sallamalar uzadırdılar. Qomlar milin üstündən aşırıldan sonra onların üzərində bir-birinin içərisinə keçiriliyən və sallamaların üstündən ağac «burğu» vasitəsi ilə burulub bərkidilirdi. Bəzən ağac evzənə, sallama qarğı qomundan ibarət qurşaqları bağlayandan sonra onları üzərinə şax döşəyir, onun üstüne isə qamış, lığ və ya cəyən tökürdürler.⁶²

Samanlıq. Yerə basdırılmış 4 və ya 6 ədəd haqqın üzerinde bir cüt yoğun sunaça (sün) atub, üstüne nazik pərdilər düzürdürler. Pərdilərin üstünü şaxla tutandan sonra onun üzərinə küləş tökürdürler. Samanlığın yanları çox vaxt çubuqdan hörlülmə tərəcə ilə tutulurdu. Bunun üçün avvelə samanlığın ətrafına haça payalar basdırılır, sonra onların araları tərəcə ilə tutulurdu. Samanı samanlıq doldurandan sonra qabağını qapsaqla bağlayırlardı.

Bütün yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, keçmiş şəhər və kənd əhalisinin, o cümlədən, köçəbə etlatların fərdi həyətlərində toy-düyün, yas mərasimlərini keçirmək üçün müvəqqəti səciyyəli bir sira tikililər (*toxhana, mağar dəyəsi, yaxsana, yuyut yeri və s.*) düzəldilirdi. Mərasim başa çatandan sonra həmin tikililər sökülüb yüksəldirilirdi.

¹ М.М.Гусинов. Древний Палеолит Азербайджана. Б.,1985.

² А.К.Алекперов. Исследование по археологии и этнографии Азербайджана. Б.,1960, с.149-151.

³ А.Н.Mustafayev. Qobustanda qədim ev tipi-kühül haqqında. - «Azərb. EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası)», 1970, №3-4, s.188-196.

⁴ М.М. Hüseynov. Göst. əsəri, s.61.

⁵ Yənə orada.

⁶ И.Г.Нариманов. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Б., 1982.

⁷ Yənə orada, s.172.

⁸ Yənə orada, s.172-173.

⁹ И.М.Джафарзаде. Обследование цикlopических сооружений Азербайджана. - «Изв. Аз. ФАН СССР», 1939, №3, с.67-70.

¹⁰ И.М.Джафарзаде. Цикlopические сооружения Азербайджана. «Тр. Аз. ФАН СССР», т.55, Б.,1938, с.16-17; С.Ə.Xəlilov. Göst. əsəri, s.21-44.

¹¹ S.Qusqay. Manna dövləti. B., 1993, s.51-56.

¹² Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X c. B., 1987, s.251.

¹³ Azərbaycan tarixi. B.,1993, s.78.

¹⁴ ASE. X c. B., 1987, s.521.

¹⁵ И.А.Бабаев. Города Кавказской Албании в IV вдо н.э.-III в.н.э. Б., 1990, с.54.

¹⁶ ASE. X c. s.521.

¹⁷ М.Х.Гейдаров. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII vv. Б.,1982, с.25.

¹⁸ Yənə orada, s.23-24.

¹⁹ Г.Зардоб. Избранные статьи и письма. Б., 1962, с.44.

²⁰ Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində «ħəyət» mənasında «məhəllə» və «mülk» termini də işlənir. Buna Şirvan zo-nasında «dəngə» də deyilir (Bax: A.N.Mustafayev. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı, 1977, s.25).

²¹ Д.Л.Серал. Крестьянское землевладение в Закавказье. Тифлис, 1912, с.71.

²² М.Н.Насирли. Сельские поселения и крестьянские жилища Нахичеванской АССР. Баку, 1959, с.56.

²³ В.П.Кöbüçəv. Поселения и жилища народов Северного Кавказа в XIX-XX vv. M.,1982, с.56.

²⁴ А.Н.Mustafayev. Göst. əsəri, s.22.

²⁵ T.Q.Səlimov. Abşeronlular. B., 1993,s.143.

- ²⁶ «Eşik» türk termini olub, «iş» sözü ilə «ik» şəkilçisinin birləşməsindən əmələ galmış, is görünən yer deməkdir.
- ²⁷ Ə.V.Salamzadə, Ə.Ə.Sadiqzadə. XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda yaşayış binaları. B.,1961, s.40-41.
- ²⁸ M.N.Nasirli. Şəki-Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evləri. B.,1975, s.17.
- ²⁹ Н.Абелов. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии. - МИЭБГЗК, VI c., II hissə. Tiflis, 1897, s.96.
- ³⁰ К.Т.Каракашлы. Материальная культура азербайджанцев. Баку, 1964, с.96.
- ³¹ М.О.Косин. Семейные общины и патронимия. М.,1963, с.32.
- ³² А.Ф.Посербский. - Очерк Закатальского округа - «Кавказский календарь на 1866 г.», Тифлис, 1865.
- ³³ Q.T.Qaraqash. Göst. əsəri, s.41.
- ³⁴ Yənə orada.
- ³⁵ A.N.Mustafayev. Göst. əsəri, s.18.
- ³⁶ H.N.Məmmədov. Müğanın maddi mədəniyyəti (Avtoref.) B., 1996, s.7-8.
- ³⁷ K.M.Ibrahimov. Materialnaya kultura Şekinskoy zony v konc'e XIX-XX vv. (Автореф.) Баку, 1982, с.14.
- ³⁸ M.N.Nasirli. Göst. əsəri, s.53.
- ³⁹ Q.T.Salimov. Abşeronlular. B., 1993, s.127.
- ⁴⁰ Ə.Q.Qeybulayev. Azərbaycanlırlarda ailə və nikah. I hissə. Bakı, 1994, s.109.
- ⁴¹ Ə.H.Yəgindikin. Экономический быт государственных крестьян западной части Бакинского уезда Бакинской губернии. - МИЭБГЗК, т.П., Тифлис, 1886, с.42.
- ⁴² D.A.Kostenov. Экономический быт государственных крестьян Ленкоранского уезда Бакинской губернии. - МИЭБГЗК, т. VII, Tiflis, 1887, с.666.
- ⁴³ G.A.Radjabov. Пережитки сельско-общинного быта в дореволюционном Азербайджане (Автореф.) Б., 1966, с.26.
- ⁴⁴ H.A.Quliyev. Azərbaycanda ailə təsəstinin bəzi məsələləri. B., 1966, s.11.
- ⁴⁵ Q.T.Qaraqash. Göst. əsəri, s.32.
- ⁴⁶ C.P.Zelinskiy. Описание города Шемахи. Тифлис, 1896, с.10.
- ⁴⁷ Ə.V.Salamzadə, Ə.Ə.Sadiqzadə. Göst. əsəri, s.33-34.
- ⁴⁸ H.Sarabski. Kohna Bakı. B.,1982, s.121-122.
- ⁴⁹ Yənə orada, s.126-127.
- ⁵⁰ S.P.Zelinski. Göst. əsəri, s.10.
- ⁵¹ A.N.Mustafayev. Göst. əsəri, s.29.
- ⁵² A.N.Mustafayev. İngiloyların maddi mədəniyyəti. B., 2005.
- ⁵³ H.N.Məmmədov. Müğanın maddi mədəniyyəti (tarixi-ethnoqrafik tədqiqat). B., 2001, s.8.
- ⁵⁴ Azərbaycan tarixi. B.,1993, s.99.
- ⁵⁵ İ.A.Babaev. Города Кавказской Албании. Б., 1990, с.69.
- ⁵⁶ Yənə orada, s.86; K.M.Mamedzadə. Строительное искусство Азербайджана. Б., 1983.
- ⁵⁷ I.A.Babaev. Göst. əsəri, s.86.
- ⁵⁸ A.K.Alekperov. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Б., 1961, с.149-151.
- ⁵⁹ A.N.Mustafayev. Qobustanda qədim ev tipi – kühül haqqında. «Azərb. EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası)», 1970, №3-4, s.188-196.
- ⁶⁰ I.H.Narimanov. Göst. əsəri, s.172-173.
- ⁶¹ I.M.Coforzađo, Göst. əsəri.
- ⁶² X.D.Xəlilov. Qarabağın elat dünyası. B., 1992, s.93-94.

GEYİM MƏDƏNİYYƏTİ

Ənənəvi geyimlərin ümumi səciyyəsi

XIX əsr Azərbaycan xalqının etnosu tarixində on mürəkkəb dövrlərdən biri olub, onun iki hissəyə parçalanması, beləliklə də sosial-iqtisadi və mədəni-texniki cəhətdən müxtəlif isticqatlılıqlarla inkişafı ilə səciyyəlenir. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimal torpaqları çar Rusiyası tərəfindən işğal olunmuş, cənub torpaqları isə İran əsərəti altında qalmışdır. Azərbaycan xalqının tarixi taleyində dərin iz buraxan bu parçalanma vahid etnosun siyasi və sosial-iqtisadi həyatının bütün sahələrinə, o cümlədən, onun maddi və mənəvi mədəniyyətinin inkişafı meyllərinə təsirsiz qalmamışdır. Rusiya tərəfindən işğalın müstəmləkə məraməndən asılı olmayıraq, bu tarixi akt sayısında Azərbaycanın şimal torpaqları uzun müddət xarici qəsbarların basqınlarından, yəni feodal hakimlərin dağdıcıları ara müharibələrindən xilas ola bildi.¹ Bütün bu proseslər öz növbəsində xanlıqlar dövründə mövcud olan məhəlli təsərrüfat qapalılığına və feodal pərakəndəliyinə son qoymağır. Şimali Azərbaycan əhalisinin iqtisadi və mədəni həyatının qabaqcıl Avropana və rus mədəniyyətinə yaxınlaşmasına imkan vermişdir.²

Şimali Azərbaycanın iqtisadi işgali, başqa şəhər, bu ərazinin təsərrüfat-iqtisadi cəhətdən mənimşənilmiş, onun hərbi-siyasi işğalından bir qədər sonra baş verməklə, xeyli müddət davam etmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyada kapitalizmin sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq. Şimali Azərbaycan əyalətləri təsərrüfat baxımından Rusiya iqtisadi sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir, beləliklə də Azərbaycanın iqtisadiyyatı tədricən Rusiya və dünya bazارına calb olunmağa başlamışdır. Bu proseslər öz növbəsində Azərbaycanın şimal torpaqlarında feodal-patriarxal münasibətlərin sürətli dağılması və kapitalist istehsal münasibətlərinin inkişaf etməsinə, beləliklə də ölkənin kapitalist inkişafı yoluna düşməsinə əlverişli zəmin yaratmışdır.

Ölkənin sosial-iqtisadi və mədəni-texniki həyatı üçün əlamətdar olan bu tarixi dönüş nəticəsində Bakıda və sonraya mərkəzlərinə çevrilməkdə olan digər Azərbaycan şəhərlərində burjuaziya və proletariat təşəkkül tapşımağa başlamış, milli konsolidasiya prosesi güclənmişdir. Çarızmın mürteəcə müstəmləkə siyasetə baxmaqaraq, işğaldan sonrakı dövrdə Azərbaycanın şimal əyalətlərində iqtisadi-ticarət əlaqələrinin güclənməsi, su və quru nəqliyyatı, xüsusi, dəmiryolu nəqliyyatının intensiv inkişafı, mətbəti orqanlarının artması, rabitə vasitələrinin tekniləşməsi və s. amillər mədəniyyətin, o cümlədən, maddi mədəniyyətin inkişafında ümummilli xüsusiyyətlərin artmasına gətirib çıxarmışdır. Bununla belə, ənənəvi maddi mədəniyyətin bir çox sahələrində, o cümlədən, xalq geyimlərində ümummilli xüsusiyyətlər gücləndikcə məhəlli əlamətlər azalmağa başlamış, lakin tamam yox olmamışdır.³ Ona görə də ümummilli geyim mədəniyyətinin təşəkkülü prosesində onun müxtəlif məhəlli variantları hələ də qalmaqdır idi. Xanlıqlar dövründə dəha də güclənmiş məhəlli xüsusiyyətlər tədricən zeifləməyə başlamışdır. Etnografik faktlardan belli olduğu kimi, ümummilli geyim dəstlərinin təşəkkül tapşısında Azərbaycanın tarixi-etnografik bölgələrinin hər biri yaxından iştirak etmiş, bu mədəni sərvətin yaranmasına öz əməli töhfəsinini vermişdir. Məhz bu səbəbdən də XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ümummilli geyim mədəniyyətinin etnografik bölgələr üzrə fərqlənən məhəlli dəstləri və geyim dəbləri bir-birindən seçilirdi. Həm də bu məhəlli fərqlər təkçə terminoloji baxımdan deyil, eyni zamanda tipoloji cəhətdən də nəzərə çarpırdı.

Maddi mədəniyyətin digər sahələri kimi, ənənəvi geyimlər də sosial-iqtisadi həyat şəraiti ilə üzvi surətdə bağlı olub, xalqın əmək fəaliyyətinin, onun təsərrüfat məşğulliyətinin xarakterini, bədii-estetik zövqünü, cəmiyyətin ictimai qrupları arasında sosial-zümərə fərqlərini aydın şəkildə özündə öks etdirirdi. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın XIX əsr sosial-iqtisadi həyatı əvvəlki tarixi dövrlərdən xeyli dərəcədə fərqlənirdi. Geyim mədəniyyətinin səciyyəsi baxımdan

dan bu dövr, hər şeydən əvvəl, tarix səhnəsinə burjuaziya və proletariatdan ibarət yeni sosial təbəqələrin çıxmazı ilə diqqəti cəlb edir. Yeri gəlmışkən, qeyd edək ki, yeni dövr geyim mədəniyyətinin inkişafında təzə yaranmaqdə olan milli burjuaziyanın xüsusi böyük rol olmuşdur. Feodal-zadəgan geyim və bəzək ənənələrin xeyli müddət davam etdirən Azərbaycan milli burjuaziyası özünün mövəud ənənəvi geyim dəbini heç də tezliklə dəyişdirib Avropa libası ilə əvəz etməmişdir. Məhz bu səbəbdən də milli geyim dəbi ilə Avropa libası arasındaki üstünlüyü rəqəbat XX əsrin əvvəllerindəkən şəkildə davam etmişdir. Lakin burjua saraylarında bərqrar olmuş labüb geyim dəbləri tədricən möqrur milli libasın tərk olunmasını və Avropa geyim dəbini qəbul etməyi təkidle tələb etdi.

Əvvəllerindən kimi, XIX əsrə də geyim dəbi xalqın sosial-mənəvi həyatı ilə üzvi sıradə bağlı olub, kəhən geyim və bəzək ənənələrinin xeyli hissəsini qoruyub saxlamışdır. Bu cəhət özünü bayram və mərasim geyimlərində daha aydın bürüze verirdi.

Ümumşərq və ümumqazax geyim ənənələrini xeyli dərəcədə mühafizə edib saxlamaqla yanşı, XIX əsr Azərbaycan milli geyim mədəniyyəti özünaməxsus bir sira məhəlli xüsusiyyətlərə də malik olmuşdur. Belə ki, XIX əsr Azərbaycan geyim dəstində əhalinin müxtəlif zümrə və ictimai qruplarına xas olan libas növləri, o cümlədən, peşə mənsubiyəti ilə bağlı geyim dəbləri yaranıb sabitləşmişdir.

XIX əsrin geyim dəblərində, habelə dövrün şəhərlə bağlı qəbul olunmuş etik normalırmada ciddi əməl olunduğu nəzərə çarpır. Məlum olduğu kimi, moda insanlarının daim təzelənən mövəset və estetik ehtiyaclarına müvafiq olaraq, ev əşyalarının, o cümlədən geyim formallarının qısa müddəli zahiri dəyişməsindən ibarətdir. Geyim dəbləri sahəsində zövqlərin dəyişkənliliyi isə hər bir tarixi dövrün sosial-iqtisadi həyat seviyyəsi və dini-etiğ normaları ilə olçür. Bu mənada XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda sənaye istehsalının inkişaf etməsi təkçə əhalinin həyat tərzinə deyil, habelə fabrik işləri ilə hazırlanın geyim materiallarının növüne və keyfiyyatına, buradan da mövcud geyim dəblərinə esaslı təsir göstərmişdir.

XIX əsr geyim dəsti biçim üsuluna və tikiş texnikasına görə özündən əvvəlki tarixi dövrlərdə təşəkkül tapmış geyim tiplərinin davamı olsa da, yenidən tələblərinin uyğun olaraq, bəzi dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu cəhət özünü dəha çox şəhərlərdə kubat geyim dəstində və peşə geyimlərində təzahür etdirirdi. Azərbaycan şəhərlərində kapitalist istehsal müəssisələrinin yaranması, əmək bölgüsünün artması, peşə və zümrə fərqlərinin dərinleşməsi müxtəlif növ peşə geyimlərinin yaranmasını zəruri etmişdir.

XIX əsr Azərbaycan geyimlərində baş verən mühüm dəyişikliklərdən biri də ənənəvi hərbi geyim ənənələrinin (cövşən, dəbilqə, golçaq) və onunla bağlı olan yaraq növlərinin (quylinc, qalxan, nizə, mizraq, əmud, şəspər, ox, kaman) tədricən gərəksizləşməsi və aradan çıxmazı olmuşdur. Təkçə kəmərdən asılan xəncər və çuxanın yaxasına düzülmüş patrondaşı əvəz edən «vəzvə» hələ də kişi libasının tamamlayıçı bəzək elementi kimi qalmaqdır idi. Odlu silahlıların yayılması nəticəsində dəb düşməş vaznə tədricən özünün əməli əhəmiyyətini itirək, dəha çox dekorativ bəzək elementinə çevrilmişdir.

Müasir dövr geyim mədəniyyətində bəxştadan etibarən alt və üst paltalarının bir-birindən qəti surətdə ayrıldığı nəzərə çarpır. Fabrik işləri ilə yüksək keyfiyyətli pambıq parça (ağ, çit, sətin) istehsalının artması əhalinin bütün ictimai zümrələri arasında alt paltalarının geniş yayılmasına əlverişli zəmin yaratmışdır.

XIX əsr Azərbaycan geyimləri tipoloji cəhətdən, əvvəlki yüzilliğin geyimlərindən o qədər də fərqlənmirdi. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində milli səciyyə kəsb etmiş Azərbaycan geyim dəstinin tipoloji nümunələri əslində feodalizm dövründə, xüsusi ilə son orta əsrlərdə təşəkkül tapşış və xanlıqlar dövründə xeyli dərəcədə məhəlli xüsusiyyət kəsb etmiş olan ənənəvi libəs növlərinin bir növ davamı idi. Lakin bu dövrün geyim tiplərində biçim üsulu və tikiş texniki kasi baxımdan müəyyən dəyişiklik, təkmilləşmə baş verdiyi nəzərə çarpır.⁶

Geyim dəstinin öyrənilməsi tarixindən. Bu vaxtadək Azərbaycanın yeni dövr geyimləri elmi ədəbiyyatda müəyyən qədər araşdırılmışdır. Buna baxımdan əsləvə, Rusiya Xalqları Etnogra-

fiyi Muzeində, Gürcüstan Dövlət Muzeində, Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeində, Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeində, həmçinin, respublikanın digər şəhər və kəndlərində yaradılmış tarix-dişyurunşaslı müzeylərində XIX əsr geyimlərinə aid xeyli faktik material, əhalinin müxtəlif zümərlərinə və etnik qruplarına məxsus milli geyim nümunələri toplanmışdır. Onların bir qismı «Azərbaycan milli geyimləri» adı ilə 1972-ci ildə albom halında nəfis şəkilde nox olunmuşdur.⁷

Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrinə məxsus ənənəvi geyim və bəzək nümunələrinin toplanması işinə XIX əsrin sonu və XX əsrin ibtidasında başlanılmışdır. Qafqaz canişinliyinin mərkəzi olan Tiflis şəhərində fəaliyyətə başlayan Daşkov Muzeinin və Sankt-Peterburqdakı Rusiya Xalqları Etnoqrafiya Muzeyinin Qafqaz şöbbəsinin öməkdəşləri tərəfindən toplanmış geyim komplektləri sonralar xeyli dərəcədə tamamlanıb zənginləşdirilmişdir. Bundan əlavə, həmin müzeylərin geyim və bəzək kolleksiyaları əsasında hazırlanmış rəsm, qrafik şəkil və cizgi işləri, habelə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinə aid fotomateriallər xalq geyimləri və ənənəvi zinət nümunələrinə tədqiq etmək üçün mötəbər mənbəyə çevrilmişdir. Bu illüstrasiyalar arasında M.Tilkenin sulu boyası ilə işlədiyi kişi və qadın geyim əsərlərinə aid rəsmlər, habelə A.S.Matveyevi tərəfindən yenə də müzej miədələrindən natural böyüklikdə çəkilmiş qızıl və gümüş zinət nümunələri diqqəti daha çox cəlb edir.⁸

Bunlardan əlavə, XIX əsrə dərəcə olunmuş elmi və elmi-publisistik məqalələrdə, habelə şəxsi kolleksiyalarda saxlanılan fotoşəkil və təsviri sənət nümunələri XIX əsr və XX əsrin əvvəllərinə dəbdə olmuş Azərbaycan milli geyimləri barədə müəyyən qədər təsəvvür yaradır. Bu cəhətdən, görkəmlisi rus şərqşünasları P.Zubov⁹, N.Dubrovin¹⁰, İ.Berezin¹¹, M.Tkeşelov¹², İ.Stepanov¹³, B.Miller¹⁴, Q.Cursin¹⁵ və b. əməyi xüsusiyyəti diqqəti cəlb edir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra etnoqrafik bölgələrin maddi mədəniyyətinin, o cümlədən, milli geyim və bəzəklərin tədqiqi intensiv şəkil almışdır. Bununla əlaqədar olaraq, etnoqrafik ekspedisiya və elmi səfərlər zamanı əldə olunmuş faktik materiallər əsasında ayrı-ayrı bölgələrin xalq geyimləri araşdırılmağa başlamışdır. Bu cəhətdən, Q.F.Cursin¹⁶, Ə.K.Ələkbərov¹⁷, Q.T.Qaraqashlı¹⁸, Z.A.Kilçevskaya¹⁹, Ə.Th.İsmayılova²⁰, E.Q.Torçinskaya²¹, A.Q.Trofimova²² və b. araşdırmaçıları peşəkarlıq baxımından diqqəti cəlb edir.

XX əsrin 60-ci illərindən başlayaraq, xalq geyimləri etnoqrafik bölgələr (Şirvan, Gəncə-basar, Qarabag, Şəki, Quba, Dərbənd, Muğan və b.) üzrə müntəzəm qaydada, zəngin etnoqrafik çöl materialları əsasında tədqiq olunmuşdur.²³

Xalq geyimlərinin tarixi-etnoqrafik bölgələr üzrə araşdırılması Azərbaycan geyim mədəniyyətinin ümumi (oxşar) və məhəlli (fərqli) xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verməklə yanaşı, həm də azərbaycanlıların qonşu xalqlarla etnomədəni əlaqələrini izlemək imkanı yaratır.

Geyim və bəzək materiallarının əldə olunması

XIX əsrin ilk qarınlarında Azərbaycanın siyasi və sosial-iqtisadi həyatında ciddi dəyişikliklər baş vermişənə baxmayaraq, geyim məqsədi ilə həm yerli, həm də kənardan getirilmə parça və dəri mallarından istifadə olunurdu. İşğaldan bir qədər keçəndən sonra vəziyyət dəyişməyə başlamış, yerli parça istehsalı tənazzülə uğrayıb Rusiya və Avropa ölkələrinin ucuz manufaktura malları ilə evez olunmuşdur. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən iqtisadi işğalı XIX əsir 30-cu illərindən etibarən başlamışdır.

Rusiya sənayesinin, xüsusiət, toxuculuq manufakturalarının xammala olan tələbatını ödəmək üçün çar Rusiyasının hakim dairələri əsas diqqəti Zaqafqaziyanın xammal ehtiyatlarının mönimləşdirilməsinə yönəltmişdilər. Bu məqsədə də xüsusi olaraq, «Zaqafqaziya əlkəsində ipəkçiliyi və ticarət sənayesini inkişaf etdirən kompaniya» təşkil olunmuşdur. Şirkət müstəmələkələrdə yetişdirilən xammal ehtiyatları: ipək, yun, pambıq, qızılboya məhsullarının istehsalını təşkil edib, inkişaf etdirməyə və beləliklə də, Zaqafqaziyanı özünün xammal bazasına ç-

virməyə çalışırdı. Layihədə deyilirdi ki, Zaqafqaziya əlkəsinin tabii sərvətləri o qədər rəngarəng və zəngindir ki, onları yalnız seçmək və emal etməklə fayda əldə etmək sərfli olar. Bunnardan ən başlıcaları olan ipək, pambıq, qızılboya, qırmızı və s. inkişaf etdirilməsi daha çox fayda verə bilir. İpək (barana), xüsusun cənub əyalətlərində daha çox istehsal olunur. Onun istehsalının genişləndirilməsi daha faydalı olardı.²⁴

Azərbaycanda ənənəvi parça istehsalının vəziyyəti 1836-ci ildə çapdan çıxmış «Rusya-nın Qafqaz arxasındaki əyalətlərinin statistik, etnoqrafik, topoqrafik və maliyyə baxımından icmal»ında ətraflı əks olunmuşdur.²⁵

İcmallardan bəlli olur ki, Rusiya tərəfindən işğal olunanə qədər Azərbaycanın bir sıra bölgələrində yerli karxana toxuculuğu hələ də qalmadı idi. «İcmalların» Yelizavetpol (Gəncə-red.) dairəsindən bahs edən hissəsində deyilir: «Yelizavetpolda manufaktura istehsalının mühüm istiqaməti ipəkənmə parça və yaylı hazırlanması təşkil edir. İndi burada toxucu dəzgahlarının sayı 200-ə qədər azaldığı halda, Cavad xanın dövründə onların miqdarı 375-a çatırdı»²⁶. Başqa sözə desək, Gəncə şəhərində toxucu dəzgahlarının sayı işğalın ilə vaxtlarından kəndi iki dəfə çox idi. Daha sonra həmin mənbədə deyilir: «Şəhərdə ipək karxanalardan əlavə, ağ və qırmızı bez (şilə), habelə «çələməyi» adlanan nazik pambıq parça istehsal edən 30 dezagħ var. Ümumiyyətlə, şəhərin toxucu müəssisələrində hər il 10.000 ədəd parça, müxtəlif çeşidli 15.000 yaylıq, 2000 ədəd ağ, 200 tək qırmızı rəngli bez (şilə), 400 ədəd çələməyi hazırlanır. Dairədə, həmçinin, şalvar üçün parça, yundan çul, şal, palaz, xalça toxunurdu».²⁷

Həmin mənbədə, həmçinin, parça toxuculuğu işlərindən şəhərin ətraf mahalları arasında ən çox Samux sakinlərinin seçilib fərqləndiyi və onların əla növ parçalar, xüsusiət, ipəkqarışq parçalar və «cəcim» adlanan pambıq parça hazırlanıqları xəber verilirdi.²⁸

XIX yüzillikdə ipəkçilik Azərbaycan əhalisinin mühüm məşğılıyyət növlərindən biri olaraq qalırdı. O dövrde Şəki əyaləti təkcə Azərbaycanda deyil, ümumən Zaqafqaziyada ipəkçiliyin başlıca mərkəzi sayılır. Şəki şəhər əhalisinin iqtisadi hayatından ipəkçiliyin başlıca yer tutması *şərbəliq* və onuna bağlı bir sıra köməkçi sənət şəhələrinin - *boyaqçılıq*, *şəridçilik* (qaytançılıq) *təkəldüz* tikmə və s.-nın geniş miqyas almasına səbəb olmuşdur. XIX yüzilliyin ortalarında Şəki idə 14 minə yaxın ailə kümdərləqla müşələdər olurdu. Şəki kimdərlər il ərzində 15 min puda qədər xam ipək hasil edirdilər. Bu bütün Zaqafqaziyada istehsal edilən ipəyin yarısına bərabər idi. Şəki ipəyinin bir qismi ölkə hüdudlarından kənara ixrac edilir, qalan hissəsi yerli şərbəfxanalarla sərf olunurdu. Rusiya və Qərbi Avropanın fabrik məhsulları tərəfindən tənazzülə uğradılan kus-tar ipək parça toxuculuğundan fərqli olaraq, milli kaloritə malik ornamental bəzəklə kəlağayı istehsal Şəkide uzun müddət davam etmişdir.²⁹

Bu dövrde Azərbaycanın qərb bölgəsi əhalisinin əsas geyim materiallarını yerli ustalar tərəfindən üfüqi toxucu dəzgahında kustar əsasla toxunmuş «qılıc» şaldan, müxtəlif rəngli ipək və pambıq parçalardan, həmçinin, aşınmış gön və dəridən ibarət olmuşdur.³⁰

Muğan əhalisinin əsas geyim materiallarını elődetoxuma yun və pambıq parçalar təşkil edirdi. Muğan qadınları cahre və el iyində əyrilmiş ipədnə yer hanasında şal toxuyardılar. Mü-ganlılar ipək parçaları (tafta, darayı, qanovuz, atlaç və s.) satınalma yolla əldə edirdilər.³¹

Şirvanda geyim materialları (deri, gön, ipək, yun və s.) hər bir ailənin özündə hazırlanır-dı. Azərbaycanın başqa bölgələrindən fərqli olaraq, burada yun parça (şal) çox vaxt yer hanasında deyil, xüsusi mütəharrik şal dəzgahında toxunurdu. Hər bir aile şal dəzgahında öz ehtiyacını ödəməkdən əlavə, «bazar şal» adlanan yun parça istehsal edirdi.

Şal bir qayda olaraq, küzəm yundan toxunurdu. Göyçə qazası kəndləri küzəmi Şirvan düzündə yaylağa qalxan etlatlardan, Şamaxı kəndliləri isə Qobustan tərəkəmələrindən satın alırlırdı. Şirvanda şal istehsalı zəruri edən amillerdən biri də burada küzəm ehtiyatının boluluğu olmuşdur. Yun parça «yalıncat», «əmələ», «ikiqat» olmaqla, müxtəlif növlərde toxunu-lurdu.³² «ikiqat» toxunmuş şal six və zərif olub çox vaxt «diığurd» adlanırdı.

Bir qayda olaraq, xam şal isti suda «bişirilib» sixlaşdırıldı. Bu əməliyyat təpmə üsulu ilə göründüyündə şalın bu növünə el arasında «təpmə şal» deyilirdi. Bundan fərqli olaraq, yer han-

sında taxta «qılınc» vasitəsi toxunmuş şal Azərbaycanın qərbi bölgəsində «qılıçı şal» adı ilə tənqid edilmişdir. Bundan əlavə, keçmişdə şal parça dəvə yunundan toxunur və «düğürd» adlanırdı.

Şal başlıca olaraq, kişi üst geyimlərinin (çuxa, bürmə, başlıq, şalvar, dolaq və s.) hazırlanmasına sərf edilirdi.

Parça toxumاق üçün təkcə qoyun yunu deyil, dəvə yunu və keçi qazılindən da istifadə edilirdi. Dəvə yunundan elə növ mahud toxumurdu. Azərbaycanda mahud istehsalının mühüm mərkəzlərindən biri Şirvan olmuşdur. Şamaxıda 1865-ci ildə hələ de 19 mahud karxanası işleyirdi.³³

Şirvanda yerli ipək parça istehsalı xüsusiilə geniş yayılmışdı. Burada ipək istehsalının ev peşəsi və karxana toxuculuğu olmaqla, iki formasına tösdür edilirdi. Şirvanda karxana şərafbatlığının əsas mərkəzləri Şamaxı şəhəri, Basqal və Müctü kəndləri idi. Onlar xam ipəyi Şamaxı kəndlərindən əlavə, Şəki, Qaraməryəm, Bişir, Vəndam, Qəbələ, İsləməyilli, Ordubad, Kutaisi və Səmərqənddən götürirdilər.³⁴

Rusiyada ipək toxuculuğunun inkişafı ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycanda xam ipək hasılatının sürətli artması nəzərə carpir. XIX əsrin 30-cu illərində Zaqafqaziyada illik ipək hasılatı 15.000 pud olduğunu halda, həmin əsrin ortalarında onun miqdarı iki dəfəyə yaxın artaraq, 24-32 min pudu çatmışdır.³⁵

Zaqafqaziyada istehsal olunan ipəyin əsas hissəsi diyarın başlıca ipəkçilik rayonları sayılan Azərbaycan əyalətlərinin payına düşündü. «Qafqaz» qəzətinin 1854-cü il sayılarının birində verilən məlumatə görə, Zaqafqaziya ipəyinin böyük hissəsini Şamaxı quberniyası, xüsusiilə, onun üç qəzası: Şamaxı, Şuşa və Nuxa qəzaları verirdi.³⁶ Bu dövrə bütün Zaqafqaziya ərazisindən hasil edilən xam ipəyin yarıya qədəri, yəni 15.000 pudu təkcə Nuxa qəzəsinin payına düşürdü.³⁷

Azərbaycanın ənənəvi ipəkçilik təsərrüfatı XIX əsrin ikinci yarısına uğurla qədəm qoymuşdu. 60-ci illərin əvvəllərində o, öz inkişafının ən yüksək mərhələsinə çatmışdı.³⁸ Bu dövrə ipəkçilik mərkəziniçən qurulmuş Nuxa (Şəki) şəhəri Rusiyadan cənubunda ən qızışın istehsal fəaliyyətinə malik şəhərlərdən biri olmuşdu. Burada hər il 50.000 pud xam ipək emal edilirdi.³⁹

XIX əsrin sonlarında Azərbaycanın ipəkçilik təsərrüfatları yenə də özünü köhnə, ənənəvi mərkəzlərində: Nuxa, Ərəq, Cəbrayıł, Cavanşir, Şuşa, Göyçay, Şamaxı, Quba, Naxçıvan qəzalarında və Zaqatala dairəsində cəmləşmişdi.⁴⁰

XIX əsrda Cənubi Azərbaycan şəhərlərində də toxuculuq, boyaqçılıq geniş yayılmışdı.⁴¹ Təbərzide pambıq emalı üzrə xeyli karxana fəaliyyət göstərirdi. Lakin bu dövrə bəs itələdən toxumuş pambıq, yun, ipək və s. parçalar Avropanın müasir texnika əsasında işləyən fabrik məhsulları ilə rəqabət apara bilmirdi.⁴²

XIX yüzilliğin sonlarına doğru Cənubi Azərbaycandan ixrac edilən əmtəə malları xeyli azalmağa başlamışdı. Ən başlıcası isə pambıq, yun, barama, gön və s. kimi məhsullar ölkədən xaricə, əsasən, xammal şəklində aparılırdı.⁴³

Azərbaycanda parça istehsalı əvvəller olduğu kimi, yenə də boyaqçılıq sənəti ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Yerli boyaqçılar təbii boyaq əldə etmək üçün, adətən, boyaq verən bitkilərin körək, yarpaq, qabıq, oduncaq və meyvelərindən istifadə edirdilər. Bu işlə peşəkar boyaq ustaları məşgul olurdular.

Qadın geyim dəsti

XIX əsr qadın geyim dəsti tipoloji cəhətdən ümumazərbaycan səciyyəsi daşısa da, bir çox cəhətdən məhəlli xüsusiyyətləri ilə seçilib fərqlənirdi.

XIX əsr qadın geyim dəsti yənə də əyin (alt və üst paltri), bas və ayaq geyimlərindən ibarət olmuşdur, tipoloji cəhətdən inkişaf etmiş daxili bölgüyə malik idi. Elmi ədəbiyyata «eyin libası» adı ilə daxil olan alt və üst paltri öz növbəsində ciyindən və beldən geyimlər olmaqla, yimləri isə «kəmərbəstə» adı ilə təqsim olunurdu.

Ənənəvi qadın geyimlərinin alt və üst libas növlərinə ayrılmazı geyim mədəniyyəti tarixində müüm iraliyyəti baş verdiyini göstəren etnomədəni dəyərlərən biri kimi diqqəti cəlb edir.

Beldən bağlanan alt paltri «dəyəşəcək» adlanmaqla, tarxan «çic don», «ara tumani», «dizlik», «şəltə», «altı tuman», «darbalaq», «ikibalaq», «cütibalaq» və s. adları bəlli olmuşdur. Ciyindirikli alt geyim növü isə «altı köynəyi», «bulşa», «can köynəyi», yaxud «ara köynəyi» adlanmışdır.

Talışlar və tatlar arasında «şai», udinlərde «qurat», ingiloylarda «peranqi», ləzgilərde «perəm» adlanan köynək sabiq Qazax qəzasında «pirəən» formasında qeydi alınmışdır. «Perəm» və ya «pirəən» istihlahlarının fars dilindən keçmiş «pirəhan» sözünün təhrif olunması nəticəsində yaradıldığı və Cənubi Azərbaycandan miqrasiya etmiş əhali qruplarına məxsus olduğu güman edilir.

Yuxarı zümrədən olan imkanlı qadınların alt geyimləri çox vaxt müxtəlif növ ipək parça materiallarından tikilsə də, biçim üsü və tikiş texnikasına görə kasib geyimlərindən o qədər fərqlənmirdi.

Alt köynəyi. Azərbaycanın etnoqrafik bölgələrində geniş yayılmış alt köynəyi biçim üsuluna görə bir-birindən o qədər də fərqlənmirdi. XIX əsrda Şirvan qadınlarının alt köynəyi həm əldətoxunma, həm də satınalma pambıq parçalardan tikilirdi. Bu məqsədə, əsasən, culfa dəzgahində toxunmuş bez, qışmən isə midqal, şile, qədək və s. kimi satınalma pambıq parçalardan istifadə olunmuşdur.

Qadın alt köynəyinin ətəyi uzun və qısa olmaqla, iki biçimdə hazırlanğı nəzərə carpir. Çox vaxt uzun ətəkli köynəyin yanlarından çapiq qoyulurdu. Etnoqrafik çöl materiallardan göründüyü kimi, uzun ətəkli qadın köynəyi Quba bölgəsində «bulşa» adı ilə məlum olmuşdur. Həm də burada «bulşa» istihləhi həm alt, həm də üst köynəyini bildirirdi. Kasib ailələrədə alt və ya arası köynəyi bozən rəngli parçalardan da tikilirdi. Belə haldə o, eyni zamanda üst köynəyini da əvəz edirdi.⁴⁴

Alt köynəyi, adətən, «qatlama» üsulu ilə biçildiyindən onun ciyinləri tikişsiz olurdu. Köynəyin bu növünün qol oyuğu və qolları düz biçildiyindən onun qoltığının altına əlavə «xişdək» qoyulmurdu. Alt köynəyinin qolağızı bir sıra bölgələrdə «məcəli», yəni bilərzikli biçilək tikişdən onun arası aza yanq olub, bir yerdən düşmələnərməmiş. Alt köynəyinin qolu-nun məcə ilə tamamlanması soyuqdan qorunmaq üçün əməli məqsəd daşımışdır. Bununla belə, alt köynəyinin qolağızı çox vaxt açıq qalarmış.

Gürcüstən Dövlət Muzeyində saxlanılan kolleksiyalardan bəlli olur ki, üst köynəyi kimi, alt köynəyinin də boynuna 3 sm hündürlüyündə dik «boyunluq» tikiləmiş.

Üst köynəyi kimi, onun da yaxası yarıq olub, boğazın altından düşmələnirdi. Köynəyin yaxası, adətən, 3 adəd düymə ilə, həm də sağdan-sola düşmələnərməmiş. Dözümlü olmaq üçün köynəyin yaxasına öz parçasından əlavə olaraq, ikinci «qat» tikiləmiş.⁴⁵

Gürcüstən Dövlət Muzeyində saxlanılan sabiq Gəncə quberniyasının Bucaq kəndinə məxsus digər alt köynəyi yena də qısa ətəkli olub, ilə tikiilmişdir. Gövdəsinin uzunluğu 63 sm-ə qədər olan bu köynəyin yaxa kasıyının etrafı ensiz zolaq şəklində qara rəngli sapla tiki-mələnib bəzədilmişdir. Bunun sayəsində köynəyin yaxa yarığının davamlı olmasını təmin etmək mümkün olmuşdur.

Köynəyin boynuna yenə də 3 sm enində dik boyunluq tikilmiştir. Şirvan qadınlarının köynəyində fərqli olaraq, onun yaxası iki adəd düymə ilə düşmələnmiş, qolunun altına isə əlavə «xişdək» qoyulmuşdur. Qısa ətəkli digər köynəklər kimi, onun qolağızı məcəli tikiilmişdir.⁴⁶

İmkanlı ailələrdə bəzən alt köynəyi qanovuzdan da tikilirdi. Bir qayda olaraq, əyinə geyinilər-kən alt köynəyinin ətəyi tumanın altına salınırdı. Qanovuzdan tikiləndə o, çox vaxt «ara köynəyi» kimi geyiniləmiş. Kasib qadınların alt köynəyinin düz biçilmiş yaxa kasıyi nisbətən qısa olub, çox vaxt açıq qalırırdı. Bəzən alt köynəyinin yaxa yarıq üçbucaq formada biçilir və açıq qalırırdı.

Naxçıvan və İrəvan bölgələrində qadın köynəyinin ətəyi bir qədər uzun tikilirdi. İrəvan qadınlarının alt köynəyi dizdən bir qədər yuxarı olub, qolu uzun, düz və «xişdək»li tikiləmiş.

Davamlı olmaq üçün alt köynəyinin yaxasına bir qarış enində ikinci «qat»ın qoyulması dəb həlini almışdır. Şəhər xisdedək uzun biçildiyindən qol altından başlayıb etəyədək uzanır və bununla köynəyin gövdəsini genişləndirməyə imkan verirdi. İravan qadınlarının alt köynəyi çox vaxt ağdan, bəzən də güllü çit və ya kətəndən tikiləmişdir.

Muğan qadınlarının «uzunluq» adlanan alt köynəyi qolsuz, yaxası üçbucaq şəklində açıq olub, yerlərlər arasında «sos» adlanan ağdan tikilərdi. Qollu tikilər üst köynəyində ferqli olaraq, onun ətəyi xeyli uzun olurdu.⁴⁷

Alt tumanı. Biçim etibarı ilə üst tumanından o qədər də fərqlənməyən alt tumanı müxtəlif adlarla Azərbaycanın etnoqrafik bölgələrində geniş yayılmışdır. Şirvan qadınlarının alt paltarı «darbalax» adlanan dizlik ilə tamamlanmışdır.⁴⁸

Şəkida qadın alt tumanı biçim etibarı ilə üst tumanına bənzər olmuşdur. Gürcüstan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılan və Şəki qadınlarına məxsus alt tumanı hər biri 64 sm enində altı «taxtadan ibarət biçilməklə» çıxın tikilmişdir. Tumanın uzunluğu 77 sm, hər balağının eni 192 sm, bel həcmi 172 sm-dir. Balaqlarının enli olmasına baxmayaraq, tumanın paçاسına 20x20 sm ölçüdə «miyança» tikilmişdir.⁴⁹ Bu tip tuman növü Azərbaycanın əksər bölgələrində de «genbalax» tuman adı tənindir.

Naxçıvan geyim dəstindən üst tumanı xeyli qısa olduğundan buna müvafiq olaraq, «şəltə» adlanan alt tumanı da nisbətən qısa biçilib tikilirmiş. Gen balaqlı olmasına baxmayaraq, şəltənin paçاسına əlavə «miyança» tikilirdi.

Ermenistan azərbaycanlıları arasında da alt tumanı «şəltə» adı ilə bəlli olmuşdur. Lakin İravanda geyinilen «şəltə» Naxçıvan şəltəsinə nisbətən, xeyli uzun olmuşdur. Burada şəltə, bir qayda olaraq, üst tumanından, texminen dörd bərəm enində qısa tikilərmiş.

Muğan qadınların alt bel geyimi Şirvan bölgəsində olduğu kimi, «dizlik» adlanırdı.⁵⁰ Maraqlı haldir ki, İravan və Naxçıvan bölgəsində, habelə Şimal-Şərqi Azərbaycanda dizlik «işdən» adı ilə qeydə alınmışdır. Bu sözün etimoloji mənası mənşə etibarı ilə qədim türkə «iç don», «iç ton» sözlerindən olub, rusların «ştan» sözü ilə oxşarlıq təşkil edir.⁵¹

Ara tumanı, illin fosillerindən asılı olaraq, müxtəlif bölgələrdə sayı artıb birdən ona qədər çatan arası tumanı böyük ıslımı və tikişinə görə üst tumanından o qədər də fərqlənmirdi. Üst tumanına nisbətən o, qısa biçili və az bəzəklə olurdu. Digər tərəfdən, ortabab və kasib ailələrdə çox vaxt köhnəlmüş üst tumanı ara tumanı yerinə geyinirdi.

Salvar. Əməli əhəmiyyət kəsh edən və rahat geyim növü olan şalvar mütəhərrrik elat mösiətinə müvafiq hayatı ehtiyacdən yaranmışdır. Köçəbə mösiət tərzinin minik naqliyyatı ilə bağlı olması bu geyim tipini zəruri etmişdir. Bu mənada, qadın şalvari köçəri mösiət tərzinə məxsus geyim növü sayılır.⁵² Elat qadınları ənənə olaraq, darbalaq şalvarın üstündən mütləq tuman geyirməyələr.

Tumanın uzun ətəyi hərəkətə mane olmasın deyə, elat qadınları, adətən, onun dal ətəyini paçanın arasından yuxarı çəkib nifən qabaq tərafınə sancırdılar. Beləliklə, gen tuman iki balaq şəklində düşürdür.⁵³ Keçmişdə Şirvan qadınları, xüsusiət, padarlar «cütbalax» adlanan və hər balağı beşaltı taxtadan ibarət biçilmiş bu cür şalvar geyinmişlər.⁵⁴

Muğanda cütbalağının ən çox elat qadınları geyirmişlər. Bu da onların yenə minik vasitələrindən çox istifadə etməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyində bir neçə dəst qadın alt geyimi mühafizə edilməkdədir.⁵⁵

Qarabağ bölgəsinə aid olan alt köynəyi uzunluğu 54 sm, qolunun (e.f.3231) uzunluğu 62 sm olub, gövdəsi «qatlama» ıslımı ilə biçildiyindən çıyinləri tikişsizdir. Qollarının üstündə bəzək məqsədi giydən xırda qırçınlar vardır. Qolluq altına əlavə «xişdək» qoyulmuşdur. Köyssi boyunca bafta tikilmiştir. Bütün bu ünsürləri tipoloji cəhətdən onu üst köynəyinə yaxınlaşdırır. Çox güman ki, onu ara köynəyi kimi geymişlər.

Gəncə bölgəsinə aid olan digər bir alt köynəyi (e.f.7979) qanovuzdan tikilmişdir. Onun

gövdəsinin uzunluğu 70 sm, qolunun uzunluğu 65 sm-dir. Qolları düz biçilib, ciyin tikişsizdir. Qollarının altına «xişdək» tikilib. Boynu bafta ilə bəzədilmişdir.

Şəki qadınlara aid olan başqa bir alt köynəyi (e.f.5891) isə yenə də qanovuzdan tikilmişdir. Biçim etibarı ilə o, Gəncə köynəyini xatırladır. Qatlama ıslımı ilə biçildiyindən onun çıyinini tikişsiz olub, qol altına yenə də «xişdək» tikilmişdir. Alt köynəyinin bahalı ipək parçaların tikiləsi fakti bir daha onu varlı, kübar qadınlara məxsus olduğunu xəbər verir.

Üst paltar. Mövcud tarixi-ethnoqraf məlumatlar, Moskva, Sankt-Peterburq, Tiflis şəhərlərindən dövlət muzeylərində, habelə Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyi, respublikanın əyaləti, şəhər və kəndlərində diyrüşünəsiñaz muzeylərinin etnoqrafik fondunda mühafizə edilən faktik materialların təhlili XIX yüzilliye aid Azərbaycan qadın geyimlərinin biçim ıslımı wa tikiş texnikasını, onların məhəlli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Bəhs edilən dövrde qadın üst geyimləri köynək, ləbbədə, çapkan, nimətənə, arxalıq, bəhəri, kılçəc, eşmək, kürdü, katibi, don, tuman, cütbalag, çaxçur olmaqla, tipoloji və terminoloji cəhətdən zəngin geyim dəstindən ibarət olmuşdur.

Üst köynəyi. Varlı qadınların üst köynəyi, adəten, qıymətli ipək parçalardan (darayı, qanovuz, mov, atlaz), kasıbların köynəyi isə boyali bez, çit və ya sətindən tikilirdi. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə məxsus qadın köynəklərinin təhlili göstərir ki, varlı qadınların üst köynəyi, əsasən, ipək və qumadan, ən çox isə kustar üssüla toxunan qanovuzdan tikilərmiş. Adətən, varlı qadınların köynəklərinin qolunun ağızı, yaxa kəsiyi, boynu, ətəyi müxtəlif növ bəzəklərlə - bafta, çapara, sikkə, «kəsmə» ıslımı ilə hazırlanın və «pilək» və ya «parak» adı ilə bəlli olan müxtəlif səciyyəli çaxma metal bəzək düzümü, bəzən isə güləbətin, yaxud təkəlduz tikmə ilə bəzədilib süslənərdi.

Bir qayda olaraq, qadınların alt köynəyi kimi üst köynəyinin də yaxası boğaz altında bir ədəd düymə ilə, bəzən isə six tikilmiş, «kəbabı» adlanan qızıl-gümüş düymələrlə düymələndiridi. Üst köynəyinin ətəyinin her iki yanlarında çox vaxt «çapıq» qoyulurdu. Gözə yaxşı çarpmaq üçün çapığın kənarı, habelə köynəyin qabaq ətəyi qıraqlama olmaqla, müxtəlif növ bəzək nümunələri ilə bəzədirildi.

Köynəyin qabaq ətəyini bəzəmək məqsədi ilə «ətəklilik» adlanan ayrıca ensiz parça üzərinə bəndlənmiş «kəsmə» pilək və ya pərək düzümü bənd edilirdi. Varlı qadınların «ətəkliliyi» çox vaxt «arpa» adlanan qızıl və gümüş «kəsmə»lərdən ibarət tərtib edilirdi. Kasib qadınlar toy-bayran köynəyinin ətəyini «qırıqcə» adlanan rəngli parça zolaqları ilə bəzəyirdilər.

«Ətəklilik» çox vaxt cərəjə ilə düzülüb parça zolağı üzərinə bənd edilmiş «qulaqlı» qızıl və ya gümüş sikkələrdən, yaxud «kəsmə» adlanan müxtəlif formalı çaxma pilək və ya pərəklərdən ibarət düzəldilirdi. Bir qayda olaraq, pilək və ya pərək kəsmələr rəngli, həm de möhkəm parça zolağı üzərinə bəndləndirildi.

Hərəkəti məhdudlaşdırılmamış üçün çox vaxt qadın köynəyinin qolunun altına «xişdək» tikilərək. Faktik materialların təhlili göstərir ki, xişdək başqa parçadan qoyulduğda, adətən o, köynəyin öz parçasının rənginə uyğun seçilir.

Ənənəvi qadın köynəyinin qollarının birləşməsi və qol yeri, adətən, «düz» biçilib tikilir. Elə köynəyin qolluğunun altına əlavə xişdək tikiləsi zərurəti da mahz buradan irəli gəlməşdir. Təsadüfi deyil ki, sonralar qadın köynəyinin koftaya çevriləməsi prosesində onun qol yeriinin qövsvari şəkildə, «oyma» ıslımı ilə biçilməsi nəticəsində xişdək aradan çıxmışdır. Xişdəyin tətbiqinə başqa bir fakt da tasır göstərmişdir. Məlum olduğu kimi, keçmişdə kustar üssüla toxunan parçaların ensiz olması səbəbindən «qatlama» ıslımı ilə biçilən köynəyin gövdəsinə əlavə «en» verilirdi. Ensiz parça materialından tikilən köynəyin gövdəsini enləndirmək məqsədi ilə xişdəyin aşağı hissəsini ətəyədək uzatmalı olurdular. Bunun sayasında köynəyin gövdəsini genelitmək imkanı yaranmışdır.

Qadınların üst köynəyinin ciyinində çox vaxt narın «qırıqlar», bəzən isə bir neçə xırda «çin» qoyulurdu. Bununla da tipoloji baxımdan bir-birinə çox yaxın olan kişi və qadın köynəkləri fərqləndirilir.

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində üst köynəyinin boyu ölçü etibarı ilə fərqli xüsusiyyət kəsb edirdi:

1) Naxçıvan, Bakı, Şəki, Qarabağ, Gəncə, İrvanda yaşı qadın köynəyinin uzunluğu yarım arşın hündürlüyündə (45-46 sm-dən 54-55 sm-dək) olurdu;

2) Lənkəran qadınlarının üst köynəyi nisbətən uzun olub, dizdən təxminən dörd barmaq yuxarıda qalırdı;

3) Azərbaycanın qərb bölgəsində, o cümlədən, Borçalıda geyinilən uzun ətekli qadın köynəyinin boyu 130-140 sm ölçüdə biçilib tikiildi. Qərbi Azərbaycanda «don» və ya «gövdəli don» adı ilə bəlli olan bu geyim növü Quba bölgəsində «bulaş» adı ilə geniş yayılmışdı;

4) Şirvan, Mil, Muğan düzlərinin tərəkəmə qadınları arasında, habelə Lənkəran, Sədərək və İrvanda deðəbən köynəyin uzun əteyi, üst tumanının üstündən aşağı buraxılırmış.

Hərəkətin sərbəstliyini təmin etmək məqsədilə uzun ətekli üst köynəyinin yanlarında, adətən, «yarıq» qoyulurdu.

Cox vaxt üst köynəklərinin qolları enli biçildiyindən çiyinə yaxın hissədə qırçınlardır.

Ənənəvi parçaların eni köynəyin gövdəsinə kifayət etmədiyindən onun qollarının altın-ve baslayaraq, gövdənin yanları boyuncu öz parçasından düzbucaqlı və ya trapes formada «cəlaq» veriliirdi. Başqa sözlə, ona əlavə xişdək tikiildi. Parça materialının eni imkan verdikdə köynəye «qoltutaltı» əlavə olunduğu kimi, «xişdek» da tikiildir. Qol üstü qırçısız tikiilmiş köynəyin qollarının enli olmasını və qolların hərəkət sərbəstliyini təmin etmək məqsədilə dirsəkden baslayaraq, qollara dövrləmə qırçınlansmış əlavə enli parça tikiildi. Xalq arasında qolun bu hissəsi «yelpazə» adlanırdı. Maraqlı haldır ki, «yelpazə» qol növü təkəc köynəkdə deyil, qadın arxalıqlarında da nəzərə çarpıldı.

Şəki qadınlarının üst köynəyinin qoluna dırşəyədək eyri xətt boyunca, sonra isə bileyə qədər düz xətt boyunca əlavə parça veriliirdi. Bunun sayəsində onun qolu qismən genişləndirildi. Köynəyin bu növü «ləbbədə köynək» adlanırdı.

İrvanda geyinilən uzun ətekli üst köynəyinin ön tərəfi 3 hissə parçadan ibarət biçilib tikiildi. Kəbəyin altına qədər olan birinci hissə ensiz, ikinci və üçüncü hissələrin hər biri əvvəlkindən bir qədər genitönlərək bürzənlənmişdir. Köynəyin ikinci və üçüncü tikiələrini birləşdirən tikişin üzərinə, adətən, «əteklik» tikiilərmiş. Etnografik materiallar göstərir ki, keçmişdə Naxçıvanın Qarabağlar və Sədərək kəndlərində də buna bənzər üst köynəkləri deðəbələnmişdir.

Azərbaycan qadınlarının ənənəvi üst geyimləri arasında «çəpkən», «nimtənə», «ləbbədə», «bahar», «don» və «məndulə» adları ilə bəlli olan arxalıq xüsusiyyəti yer tutmuşdur. Başqa sözlə, adları çəkilən üst geyim növləri tipoloji cəhətdən arxalığın məhəlli variantlarını təskil etmişdir.

Çəpkən. Faktik materiallardan göründüyü kimi, çiyindirikli üst geyim tipinə aid olan çəpkən forması XVIII yüzillikdə olduğu kimi, heç bir məhəlli dəyişikliyə uğramadan ümum-azərbaycan xüsusiyyətini saxlamışdır. Əslində, hələ erkən orta əsrlərdə «qafftan» adı ilə tanımlanmış əsaslı biçim əsaslıca və tipoloji xüsusiyyətinə görə, Azərbaycan qadın üst geyimlərinin sanki əsası olmuşdur. Belə ki, «məndulə», «ləbbədə», «bahar» və «küləcə» adı ilə tətbiq olunan məhəlli səciyyəli çiyindirikli geyimlərin biçim əsaslı, tikiş texnikasını və forma xüsusiyyətlərini nazərdən keçirdikdə bəlli olur ki, adları çəkilən libas növləri həmin geyim əsasında təşəkkül tapmışdır. Bunların arasında təkəc küləcə «Dədə Qorqud» dastanlarında «cübbəçuxanı» xatırladırırdı.

Bahalı ipək parçalarдан (tirmə, maxmər, zərxara və s.) tikiilen çəpkən «doğrama» biçim əsaslı ilə kesilmiş dördbucaqlı formalı parça tikiələrindən hazırlanırdı. Çəpkən, bir qayda olaraq, astarlı tikiildi. Bu hem onun davamlılığını artırıb istifadə müddətini uzadır, hem də ol tikişlərinin üstünü örtməklə, paltarı səlqəli və cazibüdədə göstərirdi. Çəpkən bütün kənar tikişləri boyunca onu üzərinə bəndlənən müxtəlif növ *bafta*, *zəncirə*, *köbə* və ya *haşiyələr* bəzək elementi olmaqdan əlavə, hem də əl bəxşyelerinin üstünü örtmək kimi emalı məqsəd güdürdü.

Bel yerinə qədər bədənə kip biçilib tikiilen çəpkən beldən aşağı, «ombra» hissəsinə geniş-

lik vermək üçün onun əteyinin hər iki yanında tikiş xətti boyunca 10-12 sm hündürlüyündə çapılı və çıxıntı qoyulurdu. Bu da sebəbsiz deyildi. Keçmişdə, adətən, üst-üstə geyilmüş çoxsaylı (10-a qədər) büzəmeli-qırçılı tumanların baş hissəsi qadının ombasını büründüyü və həcmini böyüdüyü yündən çəpkənin belden aşağı hissəsinin genişlənməsini tələb edirdi.

Çəpkənin «qondarmax» qollarının altı, adətən, yarıq olurdu. Sonu xüsusi «əlçək»la bitən qolun ali yarıqlarının kənarına tikiş xətləri boyunca bəzəklər düzümlər və iləgəklər tikiildi. Bu da soyuq və küləkli havalarda çəpkənin qol yarıqlarının düymələnməsinə və beləliklə də onların bütün hala düşməsinə imkan yaradırdı. Bayırlıq-bayramlı paltaları sıylanı çəpkənin qondarma qolunun astarı daima göründüyüne görə, bir qayda olaraq, onların astarını da rəngli ipək parçalarдан tikiildilər.

Q.T.Qaraqasının müşahidələrinə görə, Kiçik Qafqaz bölgəsində çəpkən «zibin», yaxud «zivini» adı ilə bəlli olmuşdur. O, həmin geyim növünün Gəncə və onun ətraflarında da cənə adla geniş yayıldığını xəbər verir.⁵⁵

Etnografik materiallar göstərir ki, çəpkən, həcmiñin, Bakı, Naxçıvan, Qarabağ, Şamaxıda cənə biçimdə olub, cənə adla qadın geyim destində müümən yer tutmuşdur.

Qazaxda çəpkənə «arxalıq», sabiq Şəmsəddin mahalında isə «məndulə» deyilirdi. Burada o, əsasən, atlazdan tikildiyindən çox vaxt «atätz arxalıq» adlanırdı. Tovuz mahalında arxalıq ən çox «məndulə» adlanan satınalma yun parçadan tikildiyi üçün həmin adla tanındı.

Çəpkən Lənkəran və İrvanda «nimtənə» sözündən təhrif olunmuş «mintənə» adı ilə bəlli olmuşdur. Qarabağda isə bu geyim növü əvvəller olduğu kimi, XIX əsrə də «nimtənə» adı ilə tanınırırdı.

Arxalıq (don). Astarlı çiyin geyimi olub, əsasən, tirmə, tafta, məxmər, atlaz, xara, zərxara kimi bahalı parçalardan tikiildi. Lakin kasib qadınların arxalığı ucuz pambıq parçalardan da tikilərmiş.

Kübə qadınların arxalıqlarının yaxasına, bir qayda olaraq, qızıl və ya gümüşdən çaxmaqlı əsaslı ilə düzəltdirilmiş «qoza» düymələr tikiildi. Arxalığın yaxasına düzülmüş bu böyük ölçülü düymə düzümüz dəha çox dekorativ bəzək məqsədi güdürdü.

Azərbaycanın şərqi bölgələrində qadın arxalığı «don» adı ilə bəlli olmuşdur. Bel kəsiyinin formasına, yaxa və əteyinin səciyyəsinə görə, qadın arxalıqları bir-birinden ayrılrı.

Şəki, Bakı qadınları «qolçaq»lı arxalıq (don) geyərdilər. Bu qrupa məxsus arxalıqların qolu çox vaxt dırşəyə qədər düz biçilib tikiilir, dirsəkden baslayaraq, ona qondarma qolçaq əlavə olunurdu. Qondarma qolçaq eməli əhəmiyyət kəsb etməyib bəzək məqsədi daşıyırı. Bir qayda olaraq, qolçaq lazımlı geləndə, «bahar» adlanan yarıqomlu arxalıqın əlavə edilir.

Qarabağ və Gəncə qadınlarının arxalığı «nilufər» və ya «yelpazə» adlanan xüsusi qollara malik olması ilə seçilir. Arxalığın bu tipi Şirvanda «yerpəzə arxalıq» adlanırı.⁵⁶

Yaxa kəsiyinin formasına görə qadın arxalıqlarının müxtəlif variantları qeydə alılmışdır. Naxçıvan, İrvən, Şəki, Lənkəran və Qazax qadınlarının arxalıqlarının yaxası xeyli dərəcədə bir-birinə bonzayırırdı.

Keçmişdə Azərbaycanın əksər bölgələrində düzbucaqlı və ya oval formada biçilmiş «açıq», yaxud «meydən yaxa»lı arxalıqlar daha geniş yayılmışdır. Bununla belə, Azərbaycanın ayri-ayrı bölgələrində biçim etibarı ilə bir-birindən seçilən və müxtəlif adlarla bəlli olan arxalıq variantları da mövcud olmuşdur.

Baharı. Əsasən, serin havalarda geyinilən, sıriqlı və astarlı çiyin geyimi olmuşdur. Belə qədər bədənə kip tikiilen baharıya, adətən, beldən aşağı zərif qırçılı uzun «ətek» əlavə olunurdu. Baharının qolu dirsəkden yuxarı olub, yaxası «çıq» biçilirdi. Baharı ən çox Qarabağ, Bakı və Lənkərandə geniş yayılmışdır. Lənkəran qadınlarının baharı biçim etibarı ilə Bakı qadınlarına məxsus «don»u xatırladırırdı.

Küləcə. Naxçıvan bölgəsində geniş yayılmış mövsumi səciyyə daşıyan çiyindirikli geyim növü olan küləcə bahalı parçalardan (xara, zərxara, məxmər və s.), uzun ətekli və astarlı biçilər tikiildi. Küləcənin qolu düz və dirsəkden azca aşağı, yaxası boyvəboy «açıq» biçilirdi.

Onun yaxa və ətəyinin kənarları boyunca tikiş xətlərinin üzəri məxmər və ya tafta parçadan kasılmış haşıya ilə örtüldü. Küləcəni bezoemək məqsədi ilə, adətən, gülbətin tikmə, molilo, bafta, zəncirə, qaragöz, sərmə, muncuqlu tikmə, piləklə doldurma və s. dekorativ vasitələrdən istifadə edilirdi.

Küləcə qadın geyim tipi kimi sabitleşsə də, keçmişdə onu kübar ailələrdə kışılardır, xüsusi silə, gənc oğlanlar da geyormışdır.

Küləcənin biçim elementləri və forma xüsusiyyətləri Dədə Qorqud dastanlarında adı çəkilən «cübbə» və ya «cübbə-dən» xatırladır. Hər iki geyim növünün kübar qadınlara məxsus olması faktı da onların vahid mənşəyə malik olub, birinən digərinən törediyini söyleməyə asas verir. Həm cübbə, həm də küləcə biçim etibarı ilə Dədə Qorqud dastanlarında «qafstan» və ya «təmə» adı ilə təqdim edilən üst geyim növünü xatırladır.

Qaftan yeni eranın əvvəllərində geniş yayılmış üst geyim tipi olub, genbalaq şalvar ilə birlikdə qadın türkənlərin dünya geyim mədəniyyətinə verdikləri töhfələrindən bərdir. Romalılar, əcnilər və bizanslılar həmin geyim tiplərini dəfə onlardan əzx etmişlər.⁵⁷

Kürdü. Aşınlanmış xazden tikilən kürdü çıxındıraklı geyim növü olub, daha çox varlı qadınlar arasında dəbdə olmuşdur. Tülüklü tərəfi içəri düşməkə, qolsuz biçilən və üzərinə qalın parçadan «üz» çəkilən kürdü mövsümi səciyyəli isti geyim növü sayılırdı. Bir qayda olaraq, onun qol yeri, yaxasının hər iki kenarı, ətek və yan çapılıqları boyunca ensiz xəz zolağı tikilərək bəzədilirdi. Dövrələmə xəz zolağı bəzək olmaqdən əlavə, həm də soyuğun buraxmadığı üçün əməli məqsəd daşıyır. Bəzən kürdüñün qalın parçadan biçir və astarı ilə üzü arasına yun qoyub sıyrırdılar. Bu haldə, yenə də onun qol yeri, yaxa və ətəyinin kənarlarına xəz haşıya tikiłdı. Xəz haşıyəyə paralel olaraq, üzlüyün kənar tikişlərinin üstüne çox vaxt bafta bənd edilirdi.

Kürdünüz üzərinə, adətən, tirmə, xara, məxmər və s. kimi qalın parçalardan üzlük çekiłdi. İmkansız ailələr xəz əvəzinə kürdünüz yaxa və qol oyuqlarının kənarlarına bafta tikiłmışdır.

Kürdü bədənin ölçüsünə müvafiq kip tikildiyindən onun yanlarında 10-12 sm uzunluğunda «çapılıq» və «çixıntı» qoyulardı.

Eşmək. Aşınlanmış xazden biçilmiş və üstüne parça üzlük çıxındıraklı eşmək mövsümi səciyyəli isti geyim növü sayılırdı. Dağ kəndlərində eşmeyin üzü ilə astarı arasına yun qoyub sıyrılmışdır. Bu səbəbən də bəzi bölgələrdə o, «sırıqlı» adlanırdı. Eşmək biçim etibarı ilə kürdüyənən çox yaxın olub, yalnız yarım qollu tikiləsi ilə ondan fərqlənirdi.

Eşmeyin qolu dirsəyə çatacaq qədər qisə biçilik tikiłdı. Onun qolaqlığı, yaxa və ətəyinin kənarları kürdüsayığı xəz haşıyə ilə bəzədilirdi. Qolların sərbəstliyini təmin etmək üçün onun qoltuqluqtında iki «çapılıq» qoyulurdu. Eşmeyin xəz haşıyəsinin ətrafları çox vaxt bafta ilə bəzədilirdi.

Eşmeyin qabağı açıq qaldığından ilə-düyməsiz tikiłdı. Soyuq vaxtlarda arxalığın altın- və geyilən eşmək, əsasən, varlı qadınların geyim dəstindən daxil idi.

Cənət (iclik) mövsümi səciyyəli qadın geyimi olub, xüsusi silə, imkansız, kasib ailələr arasında geniş yayılmışdı. Biçim etibarı ilə kürdü və eşməkdən o qədər da seçilmirdi. Lakin onlardan fərqli olaraq, canlılığın həm üzü, həm də astarı parçadan biçilir və arasına yun qoyulub sıyrılmışdır. Eşməkdən fərqli olaraq, onun boyvəboy açıq yaxasına ilə-düymə tikiłdı. Canlıq qışda həm qadınlar, həm də kışılardır. Qərib Azərbaycanda «iclik» («iśdik») adı ilə bəlli olan bu geyim növü Muğan qadınları arasında «yel» adlanırdı. Yel çox vaxt qırımtı və ya yaşıl məxmərdən tikiłdı. İmkanlı qadınların yəli qoza döymələrlə döymələnərmiş.⁵⁸

Bir qayda olaraq, üst paltaların altında geyilən canlılığın üzü ilə astarı arasına yun qoyulub sırndığı üçün «sırıqlı» da adlanırdı.

Tipoloji cəhətdən çox yaxın olan kürdü, eşmək və canlıq (iclik) eyni mənşədən, çox güllerin hər üçü düyüxa olur və on qanadlarının açıq qalması ilə fərqlənirdi.

Ləbbadə oñ çox Şəki, Bakı və Şamaxıda geniş yayılmış, astar adlanan araqatı ilə birgə sıriñ üst çiyin geyimi olmuşdur. Ləbbadənin qolları dirsəyədək düz biçilik tikił, qoltuq altında qolunun qabağına dekorativ məqsəd daşıyan «qolçaq» əlavə edilirdi. Ləbbadə bir adəd kürək (arka), qabaq qanadları və qollar olmaqla, üç hissədən ibarət biçilik tikiłdır.

Ləbbadənin kənar tikişlərinin üzərinə boyvəboy müxtəlif növ baftalar, zəncirələr tikiłdır. Bundan əlavə, onun qabaq qanadlarının kənarı qızıl və ya gümüşdən düzəldilmiş «qoza» qanadlarına gümüş asmlar düzər, yaxasına isə gümüş «qotaz» bağlayar, ciyinlərindən «quşparə» və ya «zinqirovlər» tikiłdır.

Şəki və Şamaxıda varlı qadınların geyidiyə ləbbadənin qollarına çox vaxt xəz haşıya tikiñti, yan çapığın genişliyini təmin etmək üçün onun kənarına ücbucaq formalı parça kəsib «çixıntı» əlavə edilir. Onu xüsusi olaraq tikiłmış «ləbbadə köynəyi»nın üstündən geyirmişlər.

Katibi. Ən çox Borçalı qadınlarının geyim dəstindən daxil olduğu nəzərə çarpır. Üstü butalı atlazdan biçilmiş katibinin ətəyi uzun və büzməli olub, dekorativ seciyyə daşıyan qollarına altı yarıq qolçaq əlavə olunar, yaxasının ətrafına isə dövrələmə xəz tikiłardır. Katibinin uzun ətəyinin, yaxasının və qol yanlığının kənar tikişləri boyunca qara sətindən «köbə» tikiłib bəzədilirdi. Gürçüstan Dövlət Muzeyində saxlanılan katibinin boyunun çox uzun (ətəkələr birlikdə 124 sm) və yaxasının açıq qalması qədim geyim tipi olan «cübbə»ni xatırladır. Sabiq Borçalı mahalının Qaracalı kəndində məxsus katibi biçim etibarı ilə bundan yalnız xəz bezəyinə görə fərqlənirdi. Belə ki, xəz haşıyə onun ətəyinin ətrafına və qollarının ağızına dövrələmə tikiłmışdır. Bundan əlavə, Qaraçalı qadınlarına məxsus olan katibinin ciyinlərinə ilgəklər bəndlənmişdir.⁵⁹ Görünür, katibini geyinərkən əlavə asma boyun bezəklerindən istifadə edildiyi üçün onun yaxasına xəz qoyulmamışdır. Qiymətlə metallardan hazırlanmış ağır ziynet və yaxa bezəkleri, adətən, bu ilgəklərdən asılırmış.

Üst tumanı. Faktik materiallar göstərir ki, keçmişdə Azərbaycan qadınları mövsümənə asılı olaraq, üst-üstə, çox sayıda (10-a qədər) tuman geyermişlər.

Tumanların sayı və uzunluğu müxtəlif olurdu. Naxçıvan, İravan, Təbriz və Gilan qadınlarının tumanları qisa olmaşı ilə fərqlənirdi. Onların orta uzunluğu 50 sm-dən 75 sm-dək olurdu.

Naxçıvan qadınlarının tumanlarının ətəyi çox zəngin bəzədilirdi. Tuman ətəyinin bəzədilməsində muncuqlu tikmə, məlilə, pilək, gümüş barmalar, doldurma və s. tikkə növürəndən istifadə edilirdi. Tumanın ətəyini bəzəmək imkanı olmayan kasib qadınlar onun ətəyinə əlyan ranglı parçadan bir neçə cargo haşıyeler tikiłmışlar. Ətəkliyin bu növüne «qayıqac» deyilirdi.

Keçmişdə «genbalaq» tumanları daha çox debdə olmuşdur.

Qadın tumanlarının beli /ifəli, yaxud kəbəli olub, «qarmanlı» (qırçınlı), yaxud «çimdkili», yəni büzməli tikiłirdi. Muğan qadınları tumanın balığına, adətən, iki cüt «sırınma», iki adəd qırçın vururdular. Balaqlaqları olan qırçınların arasına bir adəd «çapara» qoyulurdu. Bezən isə çapara əvəzinə, gümüşü bafta da bənd olunurdu.⁶⁰

İrəvan mahalında varlı qadınların üst tumanları topuğa qədər uzun olmuş, 3-4 taxta parçadan tikił ibu tumanları büzməli və qırçınlı olmaqla, iki cüt tikiłmışdır.

Tumanın belinə nifo tikilib, «belbağı» (xonçar) salınmış. Belbağı xüsusi bağtoxuma dəzghahında toxunarmış. Şirvan bölgəsində o, «şalabəndçü», Şimal-Qərbi Azərbaycanda isə «xonçar dəzgahı» adlanımdır.

Meyzər (önlük). Etnoqrafik materiallar Azərbaycanda «meyzər», «döşlük», «önlük» adı ilə belli olan və iş paltarı sayılan xüsusi geyim növünü de təsbit etmişdir. İş görən zaman onu həm qadınlar, həm də kışılardır. Lakin ölkənin bir sıra bölgələrində meyzer həm də qadın geyim dəstiniñ zəruri tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Azərbaycanın bir sıra regionlarında, o cümlədən, Gəncə-Qazax bölgələrində döşlük dənə, beldən bağlanan «önlük» da geniş yayılmışdır.

Cəxçur. XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər Azərbaycanın bir sıra bölgələrində geniş yayıl-

miş çaxçur bayır geyimi hesab edilirdi. Çaxçur ayrı-ayrılıqla iki adəd gen balaqdan ibarət türmükələ, həm də abır libası sayılırmış. Küleklə Bakı şəhərində küçəyə çıxan zaman üst palta-kiməkə, həm də qaldırılmış deyə, qadınlar çaxçur geyermişlər.

Çaxçurun balaqlarının ayaq hissəsi büzməli olub, «topuqluq» və «üzengi» ilə tamamlanır. Külek qaldırılmışın deyə, qadınlar çaxçur geyermişlər. Belə ki, çaxçurun her balığı cütbalq tuman və ya şalvarın bicimindən xeyli fərqlənirdi. Belə ki, çaxçurun torba formasında ayrı-ayrılıqla tikiləndən sonra onların baş hissəsi ücubaq şəklində açıq qəhr və «künc» əmələ götürirdi. Çaxçurun balaqları qılıclar geyinildən sonra həmin «künc»lərin ucu tumanın nifəsinə keçirilib bərkidilirdi. Bəzən isə çaxçurun küncləri əlavə belbağı ilə bağlanırdı.

Kəcmişdə çaxçur təkcə Azərbaycanda deyil, qonşu Şərq ölkələrində də geyilmədir. İranda geyinilən çaxçurun ölçüləri Azərbaycan, xüsusilə, Bakı qadınlarının çaxçurundan fərqlənirdi. Abşeron qadınları uzun tumanlarının şaxlığını pozmamaq üçün çaxçuru daha gen tikirmışlar. Naxçıvan qadınlarının tumanı qısa olduğu üçün onlar nisbətən dar çaxçur geyinmişlər. Çaxçur eyinə geyinildikdən sonra iki yerdən, topuqdan və dizdən xüsusi bağ vəsítəsilə bağlanırdı.

Baş geyimləri. XIX yüzillikdə qadın baş geyimləri tipoloji cəhətdən əvvəlki yüzilliklərin baş geyimlərindən o qədər də fərqlənmirdi.

Qadınların ənənəvi baş geyimləri, örtmə, geyma, tikilmə, sarınma olmaqla, müxtəlif tipoloji qruplara bölündür. Bunların arasında örpkən xüsusi yet tuturdu.

Baş örtükləri, öz növbəsində bir neçə qrupa bölündürdü. Bunların arasında şal, yaylıq, örpkən, cuna (çikila), qiyاق (qesabə), kəlağayı (çarqat) dənən dəbdə idi.

Baş və üz örtükləri «bağlanması» və «bəndləmə» olmaqla, həmçinin iki qismə ayrılrı. Parça materialına görə bir-birindən seçilən bu tip baş geyimlərinə: sərəndaz, bənarə, örpkək (qaz-qazı, naz-nazi), yaylıq, kəlağayı (herati, çarqat), tülü, cuna (çikila), çadra (çarşab), baş şalı (kəsmir şal, tırma şal), boğazaltı, ləçək, qiyاق, qasbənd, xinabənd, rübənd, niqab, duvaq və s. daxil idi.

Geymə (tikili) və **sarinma** baş geyimlərinə: çutqu (tülü), təsək, araxçın, külah (səbkülah), calmə, dingo, diyməçə və s. daxil idi.

Çutqu (tülü). Şəki, Quba, Şamaxı və Bakıda geniş yayılmış çutqu qadının saçlarını yiğcam saxlayan xüsusi saç torbası rolu oynayırı. Bu səbəbdən onun ölçüsü her kəsin başının dövrəsinə çatı bilelək və höyrüklerin boyuna müvafiq ölçüdə götürüldür. Şəki bölgəsində daha çox «tülü» adı ilə bəlli olan çutqu her iki ucu açıq torbanı xatırladırı. Tünd rəngli ipək parçalardan, həm də astarlı tikilən çutquñun her iki ucuna bəzək vurulurdu.

Çutquñun baş tərəfi axıradək tikilməyib, bir qarış ölçüdə qulaqcıq formasında sərbəst buraxlıdırı. Çutquñu başda saxlamaq üçün qulaqcıqların uclarına uzun «qatma» (şerid, qaytan) tikilirdi. Qatmalar başa tərəfə dolanandan sonra boyunun arxasında bir-birinə bağlanırdı.

Çutquñun kənarları bəzəkli olsada, başa geyilərkən onun önnən «çutquqabağı» və ya «alinqabağı» (alınılmış) adlanan baş bəzəyi tutulurdu.

Araxçın (tesək) tərgötürən vəsiti kimi əməli vəzifə daşımamasına baxmayaraq, ona müxtəlif rəngli ipək və ya güləbətin sapla al-əlvən bəzək vurulurdu. Çutqu və ya tülüdən fərqli olaraq, araxçının ön tərəfdən göza çarpması eyib sayılındı. Belə halda, araxçın, eyni zamanda, çutquqabağıni əvəz edirdi. Araxçın, adətən, «boğazaltı» və ya zəncirli qızıl, yaxud gümüş «qarınqaq» vəsítəsilə başa bəndlənib bərkidilirdi. Sonra bəzəkli baş sancaqları vəsítəsilə örpkək, kəlağayı və s. ona bənd edilirdi. Bunun sayəsində sərəndaz tripli baş geyimlərinin sürüsüb başdan düşməsinə yol verilmirdi.

Təsək. Adətən, gəlinlər toy günü başlarına qiyatlı qalın materialdan hazırlanmış təsək qoyurdular. Ədəbiyyat məlumatlarından göründüyü kimi, onun üzərinə çox vaxt iki sira sikkə pul bənd edilir və bununla da gəlinin almı bəzədilirdi.⁶¹

Duvaq. Toy günü, bir qayda olaraq, gəlinin başına duvaq salardılar. Bu barədə bir baya-tıda deyilirdi: «Duvaq salın üzünə, gəlməsin gözə dilbər». ⁶²

Örtmə və bağlama baş geyimləri sərbəst halda istifadə olunmadan başqa, çox vaxt tikili də müxtəlif cür bağlanırdı.

Qarabağda araxçının üstündən örtülen kəlağayı qiyacı qatlananın sonra ortası alının üstünə düşmək şərtlə, onun her iki ucu boğaz altında qarşı-qarşıya götürilərək, sağ ucu sol ciyindən arxaya atılır, sol ucu isə sağ ciyindən geri qatlanır.

Sirvan bölgəsində qadın araxçını çox vaxt «təsək» adlandırırdı.⁶³

İmkənlər ailələrdə araxçın və ya təsəyə bənd edilmiş qiymətli ipək örpkəkər başa salınan dan sonra onun qanadları sərbəst şəkildə kürayın arxasına atılırdı.

Şamaxıda çutquñun üstündən qiyacı qatlanmış ipək yaylıq örtmək dəb halını almışdı. Yaylıq başa örtmek üçün onun ortası alını düşmək şərtlə, ucları arxaya aparılıb höyrüklerin altından çal-carpaz keçirilirdi. Daha sonra yaylıqın qanadları qabagá qaytarılır və önde har bir qanadı geriye döndərlənməklə, yenidən boyunun ardında bir-birinə bağlanırdı.

Soyuq vaxtlarda başa kəlağayıni çalma bağlayandan sonra onun üstündən əlavə şal örtür-dürələr.

Q.Qaqqarının 1840-cı ilə çəkdiyi «Şamaxılı rəqqasə» rəsmində çutquñun üstündən salınan örpkəyin ucları sərbəst buraxılmışdır.

İpek toxuculuğunun qədim vətəni olmaq etibarı ilə Şirvan bölgəsində qadın baş geyimlərinin müxtəlif tipoloji növləri (sərəndaz, alafa, bənərə, kəlağayı və s.) qeydə alınmışdır.

Səddə. Kəcmişdə Lənkərannın dağ kəndlərində qadınlar başlarında «səddə» qururmuşlar. Səddə dörd ədəd müxtəlif ranglı yaylıqdan düzəldilirdi. Bunun üçün əvvəlcə kiçik ölçülü birinci yaylıq qiyacı qatlanıb ortalamə alının üstündə əllə tutulur, ikinci böyük ölçülü yaylıq yənə də qiyacı qatlanaraq, ortası alının üstündə düşməkə, ucları əvvəlki sayaq saçın altından qabagá qaytarılır və çal-carpaz vəziyyətdə birinci çarpanın arxasında düşünlənirdi. Sonra onun ucları əvvəlki örpkək qatlanımların arasında gizləndirilirdi. Ən nəhayət, axırdı birinci yaylıq əldə saxlanılan uclarını geriye döndərək, bəzəkli formada başın arxasında, saçların üstündə düşünləyirdilər. Bölgə əhalisi arasında bu tip bağlama geyim növü növbəti «səddə» adlanırdı. Səddənin sabit qalması üçün onun üstündən bir ucunda qarmaq, digər ucunda ilək olan başbağı səribən bərkidilirdi. Daha sonra onların üstündən əlavə də bir iri yaylıq örtüldürdü.

Belə müəkkəb quruluşlu bağlama baş geyimlərindən fərqli olaraq, şəhər qadınları arasında başa iki yaylıq örtmək dəb halını almışdı. Hətta imkanlı ailələrdə alt yaylığını çox vaxt araxçın əvvəl edirdi.

Qaşbənd. Naxçıvanda kasib qadınlar başlarına «qaşbənd» adlanan çarqat bağlayandan sonra onun üstündən kəlağayı örtüldürələr. Qaşbənd, adətən, hər iki ucunda qarmaq olan «boğazaltı» vəsítəsi ilə başa bərkidilirdi. Qaşbəndin üstündən bağlanan kəlağayı və ya saçlıq ipək yaylıq (örpkək) qiyacı qatlanıb, ortası başın təpəsinə düşmək şərtlə, ucları qoşlaşdırılır. Kəlağayı və ya yaylığın sağ ucu qulaqdən aşağı hissədə kiçik «qat» əmələ götürülərək, sol ciyinin üstündən geri aşırılır. Bu halda, burun altından onun əmələ götürdiyi «qat» yaşmaq məqsədi daşıyırırdı. Örpəyin sol ucu geri qayıtmalı, sağ ucu mövqeyini möhkəməldir və onu dayanıqlı edirdi. Bu məqsədə də örpəyin sol ucu sağ ciyindən geri çəkiləndən sonra yenidən öne qaytarılırırdı.

İmkənlər, küberə ailələrdə bəzəkli araxçın və ya başlıqın üstündən bağlanan yaylıq xüsusi baş sancağı vəsítəsilə ona bəndlənib bərkidilirdi. Çox vaxt boğaza ayrıca yaylıq dolayırdılar. Bəzən onu qızıl boğazaltıının asma silsilələri ilə əvəz edib örtüldürələr. Bu halda, başlıq və ya araxçına bərkidilmiş zərif örpəyin ucları sərbəst halda arxaya təref atılırdı.

Şəkide tülü üstündən örtülmüş kəlağayı sürüşməsin deyə, onun üstündən «baş bağlı» adlanan xüsusi bağ bağlanırdı.

Dingə. Azərbaycanın qərbi bölgəsinə məxsus baş geyimləri (*təsek*, *araxçın*, *çalma*) arasında *dingə* xüsusi yer tutmuşdur. *Dingə* üzüm tənəyi və ya iyə çubuğundan düzəldilmiş *çənəbər* üzərinə xüsusi qaydada şal və ya qalın ipək örpük sarımaqla düzəldilərmiş. *Dingə*-dən fərqli olaraq, *çalma* tosəyin (araxçının) üzərinə sarılmış.

Kiçik ölümlü *örpəklər*, o cümlədən, *yaylıq*, *cuna*, *ləçək*, *qışbənd* və s. nazik pambıq parça və ya ipəkdən bezəklə, yaxud bezəksiz olmaqla, saçları bir yerə yiğib sabit saxlamaqdan əlavə, bunların üstündən geyinilen qiymətli baş geyimlərini terden qorumaq məqsədi gündürdü. Dördüncü formalı baş örpəkləri qızıqçı qatlanıb, alının qabaq tərəfindən başa dolanır, sonra ucları arxada, saçın altından keçirənlər çarşap halında qarşı-qarşıya götürülür və düyününlər.

Yuxarıda sadalanan baş geyimləri saçı yad nəzərdən, başı işsə soyuq və ya istidən mühabizə edir, yaxud onların sürüsüb düşməsinin qarşısını almaq kimi əməli məqsədlər daşıyırı.

Şal (*baş şah*). Qadın baş geyimləri arasında *yun şal* mühüm yer tutmuşdur. Bununla yanaşı, varlı qadınlar *xara şal*, hətta o dövrədə məşhur olan Kəşmirdən götürülmə «*kəşməri şal*» örtümlər.

Şalın bu növü bayatılarımızda da öz əksini tapmışdır:

«Kəşməri şalın ollam, üzündə xalın ollam»⁶⁴

Kənd qadınları baş şalından həm də «bel şalı» kimi istifadə edirdilər. Soyuq vaxtlarda belə kiçik dolanmış şalın ara qatları emalı məqsəd daşımaqla, onlardan cib kimi istifadə edilirdi.

Ləçək. İmkansız, kasib ailədən olan qadınlar başlarına güllü *ləçək* bağlamaqla kifayətlənirdilər.

Örpək. Qızlar və gənc qadınlar, adətən, başlarına ağ rəngli *örpək* örtərdilər. Örpəyin müxtəlif rəng çalarları mövcud olmuşdur. Qara rəngli baş örpəyi keçmişdə, əsasən, yas mərasimlərində örtülmüşdür.⁶⁵

Rübənd və *niqab* İslam dininin yayılmasıdan sonra üzü yad, namehrəm nəzərlərindən gizlətmək üçün başlıca vasitə sayılırdı. Keçmişdə niqabı bəzən kişilər də üzərinə tutarmış.⁶⁶

Çadra (*çarsab*). Keçmişdə qadınlar, xüsusilə, şəhər qadınları küçəyə çıxarkən geyim dəstinin üstündən, adətən, başlarına *çadra* örtürdülər. Çadra qadının təkcə başını və sıfatını deyil, bütün endamını örtüb yad nəzərdən gizlədirdi. İslam dini ehkamlarına görə, müsəlman qadınları, dünyanın harasında yaşayır-yaşasın, el, üz və ayaqdan əlavə, həm də bədənlərini bütünlükle örtməli idilər.⁶⁷ Şəriətə görə, müsəlman qadınlarının yad, namehrəm nəzərdən *yasunması* «*səatr*» və «*hicab*» ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, «*səatr*» görə, qadın ərindən başqa, atası və oğlu da daxil olmaqla, bütün kişilərdən yaşınmali idi. «*Hicab*» görə isə qadının yaxın kişi qohumları namehrəm sayılmırdı. Ona görə də qadına ancaq yaxın kişi qohumlarından yaşınmamaga icazə verilirdi.

İslam ehkamlarına görə, yad nəzərdən yaşınmaq üçün qadınlar *yaşmaq*, *çadra*, *rübənd*, *niqab* və s.-dən istifadə edərmışlər. Keçmişdə hətta bəzən ahlı kişilər də üzərini niqabla örtmişlər. Dədəl Orqud dastanlarında bu adət aydın izlenilir.

Çadra, adətən, yarimdairə və düzbucaqlı formada olmaqla, iki cür biciliydi. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində, on çox isə Abşeron kəndlərində yaşı qadınlar arasında abır-həya və mərasim geyimi kimi, *çadra* və çarşab bu gün də özünün əməli əhəmiyyətini saxlamaqdır.

Keçmişdə bütün müsəlman ələmində *çadra* qadın geyiminin vacib ünsürü sayılırdı. Mərəqli haldır ki, Azərbaycanın bəzi bölgələrində *çadra* (*çarsab*) qadının ancaq üzünü gizlətməsi üçün örük vasitesi idi, onun ayaqlarının açıq qalması isə eyib sayılmırdı. Keçmişdə digər müsəlman qadınları kimi, Azərbaycan qadınları da çox vaxt içtimai yerlərə qara çadraya bürünüb gedərmışlər.

Bakı və Bakı ətrafi kəndlərdə *çadra* qara rəngli atlazdan, dama-dama ipək parçadan, Naxçıvan və onun kəndlərində isə ağ güllü, zərif ipək parçalardan tikilərdi. Bakı şəhəri küləklə olduğuna görə, bəzən çadranın belindən onu xüsusi *belbağı* ilə bağlanması faktına da təsadüf edildi. Kasib qadınların çadrası pambıq parçalardan, hətta boyaqxanada boyanmış bezdən (*qədək*) düzəldilirdi.

Gürcüstan Dövlət Muzeyində saxlanılan, Şəkiyə məxsus çadra ağ bezdən, həm də yarımdən yenə də həmin materialdan, lakin nisbətən kiçik ölçülü başqa bir parça kasıyi tikilmişdir.⁶⁸ Kildiyi nozər çarpır.

Azərbaycanın elat kəndlərində, o cümlədən, azsaylı xalqları arasında, bir qayda olaraq, çadra örtülməmişdir. Kənd təsərrüfatı işlərində fəal iştirak edən kənd qadınlarının mösət həyatı çadra və çarşabi istisna edirdi.

Sosialist inqilabının ilk illərində Azərbaycanda şəhər qadınları arasında «Rədd olsun çadra!» şüarı altında qadın hərəkatı başlanmışdır. Bu işdə təzəcə yaradılmış «qadınlar şuraları» fəal rəyənəmədir. Azərbaycanın o zamanki ictimaiyyətçi qadınları çadranı mədəniyyətsizlik, gerililik rəmzi hesab etdiyindən kütłəvi yerdə, klublarda çadranı atıb, onu adı baş yاخlığı ilə əvəz etməyə başlamışdır.

Ayaq geyimləri. Qadın ayaq geyimi əvvəller olduğu kimi, yenə də yun və ya ipək *corab*, onun üstündən geyinilen *başmaq*, *nəleyin* və ya *çustdan* ibarət idi. Bütün bunlardan əlavə, qadınlar arasında çarçıq geyenlər də olurdular. Kübar qadınlar, xüsusilə də at belində gəzməyi xoşlayan varlı elat qadınları arasında «*qunclu*» (uzunboğaz) çəkna dəb halını almışdır.

Corab. Keçmişdə Azərbaycanın bütün bölgələrində yun, iplik və ya kecidi toxunmuş rəngarəng naxışlı qadın corabları daşıda olmuşdur. Corabların naxışları çox vaxt hər bir bölgənin xalça və tikmə naxışları ilə oxşarlıq təşkil edirdi.

Başmaq. Şirvanda geyinilen qadın başlığının üzülfüy müşkü və ya tumacdan, altı işa aşılı gəndən olurdu.⁶⁹ Bu dövrədə keyfiyyət etibarı ilə «*sağrı başmaq*» yənə də məşhur olub, yüksək qiymətləndirilirdi. Qadın başlığılarının üzü çox vaxt parçadan olub, tikmə, o cümlədən munqul tıkma üsulu ilə bəzədilirdi.

Keçmişdə Abşeron kəndlərində qadın başlığı «*zəmanə başmaq*» adı ilə geniş yayılmışdır. *Şətal*. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində, xüsusilə də şəhər əhalisinin mösətində ev ayaq geyimi kimi «*şətal*» geniş yayılmışdır.

Nəleyin. Şəhər qadınları evde, adətən, *nəleyin* geyinirdilər. Nəleyinin dabani başlığı nisbətən xeyli alçaq olur, üstü çox vaxt parçadan olub tikmə ilə bəzədilirdi.

Gürcüstan Dövlət Muzeyində saxlanılan azərbaycanlılara məxsus geyim dəstlərində yun corab və başlığı mühüm yer tutur.

Çəkna. Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyində mühafizə olunan etnoqrafik materiallardan (e.f.2623) aydın olur ki, əvvəller olduğu kimi, bu dövrədə kübar qadınlar *uzumboğaz çəkna* geyirmişlər. Gəncə qadınlarına məxsus çəkmələr məxmərdən tikilmək, üstü təkəlduz, güləbətin tikmə və s. ilə bəzədilmişdir.

Tufli. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllerindən etibarən şəhər qadınları arasında «*qon dara*», «*dikdaban*», «*quşkeçməz*» və s. adlarla bəlli olan satınalma *tufli* dəb düşməsdür. Bununla əlaqədar olaraq, ənənəvi ayaq geyimləri: başmaq və nəleyin sixisdirilib mösətdən çıxarılmışdır.

Çarlıq. Keçmişdə kənd yerlərində çöl-təsərrüfat işlərində iştirak edən qadınlar arasında hələ də çarçıq geyənlərə təsadüf edildi. Elat qadınları arasında çarçıq geyən kasib ailələr dəhə dən çox idi.

Bunlardan əlavə, sosializm quruculuğu illərində «*qalos*» adlanan və su buraxmadığı üçün əməli cəhətdən çox sərfli olan qadın ayaqqabılıarı da dəb düşmüştür.

Ənənəvi qadın geyim dəstinə daxil olan libas növürləri tipoloji cəhətdən, biçim üsulu və tiqis teknikası baxımından ümumazərbaycan seciyəsi daşışa da, bərə səməlli xüsusiyyətlərdən də xali deyildi. Geyim dəstisi və geyim dəblərindən görə çarçan məhəlli fərqlər isə hər bir etnoqrafik bölgənin sosial-iqtisadi inkişaf seciyəsi, etnomədəni durumu, işteşəl (təsərrüfat) mösəti xüsusiyyətləri ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Göstərilən amillərin tasiri altında nəinki bütün mədəni təsərrüfat tipi və inzibati-ərazi vahidləri üzrə, habelə onların daxilindəki ma-

hal, şəhər və kəndlərin əhalisinə məxsus geyim dəbləri arasında fərqli məhəlli xüsusiyyətlər yaranmışdır. Həm də məhəlli əlamətlər özünü ən çox qadın geyim və bəzəklərində bürüze verirdi. Bu da təsəddüfi deyildi. Məlum olduğu kimi, keçmişdə kişilər nisbetən, qadınlar daha səhbbəndə onların ənənəvi geyim və bəzəkləri xeyli dərəcədə mühafizəkarlığı ilə seçilirdi. Bundan fərqli olaraq, kişilər daha çox gəzərgəni müşşəliyyət sahələri (alış-veriş, çarvadalarlıq, sövdəgərlik, çovdarlıq, mövsümçülük, dağ-aran kökü və s.) ilə bağlı olduqlarından, onların mütəhərrik hayat tarzi ənənəvi geyim debindən exzətmələri artırılmış, ümumi oxşar cəhətlərini gücləndirmişdir. Ona görə də kişi geyim dəstində məhəlli əlamətlər çox erkən silinib aradan çıxdığı halda, Bakı, Naxçıvan, İrəvan, Gəncə, Qarabağ, Qazax, Borçalı, Şəki, Şirvan, Talyış, Quba qadınlarının geyim və bəzəklərində məhəlli fərqlər aydın nəzərə çarpırdı.

Kişi geyimləri

Azərbaycanlıların XIX əsr kişi libasına daxil olan geyim növlərinin əksəriyyəti əvvəlki dövrlərin ənənəvi geyim tiplərinin davamı olub, biçim əsaslı və tikiş texnikasına görə ümum-qafqaz və ümümşərəf səciyyəsi daşıyır. Qafqaz xalqları arasında tarixen yaranmış mədəni-iqtisadi əlaqələr maddi mədəniyyətin başqa sahələrində olduğu kimi, xalq geyimlərində də qarşılıqlı təməsa və bunun nəticəsi olaraq, bir sıra ümumi oxşar cəhətlərin yaranması ilə nəticələnmişdir. Bununla belə, bu xalqların hər birinin ənənəvi geyimi özünəməxsus spesifik milli və məhəlli xüsusiyyətlərdən de məhrum deyildi. Geyim sahəsində bəzi fərqli cəhətlər, hətta ayrı-ayrı etnik qruplar və geniş areala malik etnoqrafik bölgələr arasında də nəzərə çarpırdı. Azərbaycan kişi geyim dəstində lokal fərqlər biçim əsaslı və tikiş texnikasında deyil, daha çox geyim terminlərində özünü bürüza verirdi.

Öyin geyimləri. Azərbaycanın bir çox bölgələrində kişi *alt* paltarları «dəyişək», yaxud «adənliq» adlanır. Keçmişdə, adətən, həftədə bir dəfə əsimib alt paltarını dəyişirirdilər. Bu çox vaxt «adına» gününə təsadüf etdiyindən alt dəyişiyi būr adlanır.

Ənənəvi kişi alt paltarı əksər hallarda ucuz pambıq parçalardan (ağ, bez, şilə, qədək, çit və s.) tikilen «can köynəyi» və «dizlik»dən ibarət olmuşdur. Bu geyim növləri müxtəlif adlarla (*alt köynəyi*, *ağ köynək*, *can köynəyi*, *at köynəyi*, *şalvaraltı*, *kişi tumani*, *dizlik*, *ağ tuman* və s.) Azərbaycanın, demək olar ki, bütün bölgələrində geniş yayılmışdır.

XIX əsrin birinci rübüñə qədər Azərbaycanın hər yerində alt paltarı cultfa dəzəgahında toxunmuş pambıq parçalardan tikilirdi. Lakin XIX əsrin ortalarından etibarən Rusiya və Avropanın gastrilərində yerli pambıq parça istehsalını məhdudlaşdırılmışdır. XIX əsrin ikinci yarısında Mərkəzi Rusiyada, xüsusiilə, Moskvada toxuculuq sənayesinin gur inkişafı Azərbaycanın kustar parça toxuculuğunu, o cümlədən, pambıq parça istehsalını tənazzüllə uğratmışdır. Digər tərəfdən, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllerindən etibarən ölkədə pambıq parça olan zəruri telebat nəticəsində Azərbaycanda yerli toxuculuq sənayesi inkişaf etməyə başlamışdır. Bu, bir tərəfdən ucuz fabrik məhsullarının əhalinin məsiətinə geniş suradı, daxil olmasına səbəb olmuşsa, digər tərəfdən də ənənəvi geyim formallarının biçim əsaslı müəyyən deyişikliklə yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, əldətoxuma parçalar ensiz olduğundan kişi *can köynəyi*, adətən, «qatlama» biçim əsaslı ilə hazırlanır. Bu haldə, onun yanına əlavə «qoltuqaltı» calaq vermək lazım gəldi. Fabrik parçaları nisbətən enli olduğundan bu sayaya calaq ehtiyac qalmadığından və köynək çox vaxt «kəsmə» biçim əsaslı ilə hazırlanmağa başlamışdır. Fabrik məhsulu olan enli pambıq parçalar əhalinin məsiətinə daxil olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın bir sıra bölgələrində «qatlama» biçim əsaslı son zamanlara qədər əməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

Ənənəvi kişi alt köynəyi *gövdə*, *gol* və *qoltuqaltı* olmaqla, üç hissədən ibarət biçilib tikiıldı. Bunun üçün əvvəlcə köynəyin gövdəsi biçilib onun ön tayında boyun və yaxa yarığı açıldı, sonra qolları və qoltuqaltı ona calaq edildi.

Köynəyin gövdəsi hər kəsin boyuna müvafiq ölçülüb tikiıldı. Bir qayda olaraq, alt köyəninin ətəyi dizliyin nifəsinin altına salındığından buna müvafiq surətdə onun gövdəsi nisbatən uzun tikiıldı. Köynəyin gövdəsi biçim üçün parçanı iki qatlayıb onun tən ortasından boğaz və yaxa yarığı açıldı. Bu sayaqla, alt köynəyin gövdəsi ciyində tiksiz qalırı.

Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələrində «düzyax» köynək növü geniş yayılmışdır. Bu forma hazırda yəne də dəbdədir. Lakin keçmişdə bundan əlavə, «yanyaxa» köynək formasında da təsadüf olunur.

Çox vaxt köynəyin boyun və yaxa yarığının ətrafinə həmin parçanın özündən ensiz *köbə* tikiıldı. Bəzən isə alt köynəyinin boyununa dik dayanan ensiz *boyunluq* tikiıldı. Alt köynəyinin yaxası *iləğə-düymə*, yaxud *qaytan* ilə bağlanırı.

Alt köynəyinin qol yeri *düz* və *oyma* olmaqla, iki formada biçilib tikiıldı. Qoca dərzilərin söyüdən görə, qol yerinin oyma variantı, xüsusiilə, Avropa modasında tikilmiş hazır paltralar əhalinin mösiətinə daxil olandan sonra dəb düşmüştür.

Köynəyin qolu gövdəye «düz» biçidrilidikdə qolun altı ya açıq qalır, ya da «qoltuqaltı»nın üçbucaq formalı başına calanırı. Bəzən isə alt köynəyinin qoltuğuna *xışdək* qoyulurdu. Bununla dolların sərbəst hərəkəti təmin edilirdi.

Alt köynəyinin qolları düzbucaqlı, yaxud trapes formada olmaqla, iki cür biçilib tikiıldı. Düzbucaqlı formada biçilmiş qolun biləyi, bir qayda olaraq, açıq qalırı. Trapes formada biçilmiş və uşa doğru getidikdən dərələn qolların isə biləyinə çox vaxt «məccə» adlanan bilərzik tikiıldı. Köynəyin qollarının biləyi açıq qalırıda, ya onun üzünən ucu biləyin altına qatlanır, ya da biləyin kənarına «biləkağızı» adlanan əlavə köbə tikiıldı.

Sərbəst hərəkət etmək üçün bəzi etnoqrafik bölgələrdə alt köynəyinin ətəyinin hər iki yanında «peş» adlanan 10-15 sm ölçüdə yarıq düzəldilirdi. Sökülmək üçün peşin kənarlarını ya özünən altına qatlanır, ya da onun ətrafinə ensiz köbə tutulurdu.

Keçmişdə alt paltarını, adətən, hər bir ailədə qadınları özləri biçib tikiirdilər. Məhz bu səbəbdən də ana və nənələr qız uşaqlarına körpə yaşlarından zərif tikiş növlərini öyrədirdilər. Keçmişdə qızlar bütün istedad və bacarıqlarını tikiş, hörmə, toxuma və s. kimi xüsusi məhamət tələb edən ev işlərində təzahür etdirirdilər.

Məxaniki tikiş maşınının əhalinin mösiətinə gec daxil olması faktı da bu işdə mühüm rol oynamışdır.⁷⁰

Köynəyin ayrı-ayrı hissələri bir-birinə müxtəlif növ əl tikişi ilə calanırı. Bir qayda olaraq, köynəyin hissələri əvvəlcə astar üzəndə köklənir, sonra «qıyıq» tikiş⁷¹ ilə bir-birinə sırinib birləşdirilirdi. Əl tikişinin bu növü möhkəm olmaqla yanaşı, həm də tez və asan icra olunurdu. Calaqların kənarları sökülmək üçün çox vaxt «çaşırma» tikişlə bir-birinə bənd edilirdi. Bəzən isə calaqlardan birinin kənarı azca artıq götürülərək, digər hissənin üzərinə qatlanıb «basdırma» tikişlə basdırılırı. Bəzən da köynəyin ətəyinin və biləyinin kənarları «atak bəxəyə» adlanan sadə tikiş növü ilə baxyelonlardır. Bəzəklə düşmək üçün çox vaxt yaxa köbəsinin üzəri «iynədal» və ya «su tikişi» adlanan «qoşabəxəye», yaxud «doldurma bəxəyə»⁷² ilə tikiildi. Keçmişdə, xüsusiilə, nişanlı oğlanlar üçün «bəy köynəyi» bu qayda ilə tikilib bəzədilirdi.

Kişi alt paltarı *dizlik* ilə tamamlanırı. Biçim əsaslı və tikiş texnikası cəhətdən, dizlik nüfeli şalvar ilə tipoloji oxşarlıq taşkıllı edirdi. Bunları hər ikisi tərəfdən yarıqsız olub, əlavə nifə ilə tamamlanırı. Onları belde saxlanma tərzi də eyni olmuşdur. Onların hər ikisi nifəyə keçirilmiş *tumanbağı* (belbağı, şalabənd, xoncar) vasitəsə bəldən bağlanırı. Dizlik yalnız parça materialının növüne və rənginə görə şalvardan fərqlənirdi.

Dizlik, adətən, hər kəsin imkanından asılı olaraq, ağ, bez, bəzən çit, sətin, şilə, qədək və s. kimi pambıq parça növlərindən tikiildi. Onun balaqlarının arası «paşa» yerinə qədər müstəqil tikildikdən sonra baş hissədə bir-birinə bitişdirilirdi.

Dizliyin balaqları trapes formada olub, aşağı getidikdə nazilirdi. Bu səbəbdən də onun balaqlarının ayağında iç tərəfdən 10-15 sm ölçüdə «yarıq» qoyulurdu. Əməli məqsəd daşıyan həmin yarıqlar həm dizliyin geyinib-soyunmasını asanlaşdırır, həm də soyuq havanın bədənə da-

xil olmasına mane olurdu. Bu məqsədə, yarıqların hər iki qulağına qaytan tikir və həmin qaytanlar vasitəsilə onu baldır kip bağlayırlılar.

Dizliyin paçmasına, bir qayda olaraq, əlavə miyança qoyulurdu. Bəzi bölgələrdə buna «kə-lööz», «ağ», yaxud «narvan» da deyildi.

Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrində miyançanın müxtəlif formalarına təsadüf olunur. Bunların arasında kvadrat və romb şəkilli miyança növü çoxluq təşkil edirdi. Bəzi etnoqrafiya bölgələrdə miyança nişəyə cətəcaq qədər böyük ölçüdə biçilirdi. Bu halda, miyançanı iki qatlayib trapes formasında biçirdilər.

Dizliyin «boy yer» adlanan baş hissəsi yarıqsız (büttəv) tikildiyindən onu hər iki tərəfinə gəyə bilirdilər. Bu hal dizliyin istifadə müddətinin uzanmasına imkan verirdi.

Dizliyi beldə saxlamaq üçün onun başına 10-15 sm enində ayrıca nişə tikildi. Onun həm qabaq, həm də arxa tərəfində xüsusi «bağ yer» qoyulurdu.

Üst geyim. Kişi üst geyim komplektində əvvəller olduğu kimi, yenə də üst köynəyi, salvar, arxalıq, içlik, çuxa, kürk, qurşaq, kəmər (təkbənd), yapınıcı və s. daxil idi.

Üst köynəyi. Kişi üst köynəyi «qatlama» və «doğrama» (kəsmə) olmaqla, iki biçim üsulu ilə hazırlanırdı. Bu cəhətdən o, qadın köynəyini xatırladırdı. Qadın köynəyindən o, ətəyinin qısa olması və ciyinin qırçınlığını təkilişlə ilə seçilirdi. Bundan əlavə, güllü parçalardan tikilmiş qadın köynəyindən fərqli olaraq, yekrəng parçalardan biçilibit tikiildi.

Kişi köynəklərinin qolları «məcəli» və «məcəsiz» olması ilə də bir-birindən seçilirdi.

Azərbaycanın əksər bölgələrində kişi üst köynəyinin «düyüxaya» növü geniş yayılmışdı. Ciyindən düymələnən «yanyaxa» («çəpyaxa») köynəyə çox nadir hallarda təsadüf edildi.

Kişi üst köynəyi qalın parçadan (məxmər, şal, mahud, cecim və s.) tikildikdə ona «döş cibi» qoyulur və bilaqazı «məcə» ilə tamamlanır. Köynəyin bu növü aşıqlar arasında yaxın keçmişdək qalmışdır.

Nazik parçalardan tikilmiş və ətəyi şalvarın nifəsinin altına salınan köynəkdən fərqli olaraq, şal və ya mahud köynəyin ətəyi şalvarın üstündən sərbəst buraxılırdı. Belə halda köynəyin belinə kəmər və ya qurşaq bağlanırdı.

Arxalıq (don) kişi üst geyimlərinin en kütəvi növü olmuşdur. Kişi arxalqları «önürlü» və «önürsüz» (tayyaxa) olmaqla, iki cür biçilibit tikiildi. Bu cəhət öz əksini bayatılarda da tapmışdır: «Arxalığın cüt yaxa, yaxana yar gül taxası».⁷³

Arxalıq, bir qayda olaraq, astarlı tikilir, bəzən onun kürək hissəsinə həndəsi ornamentli tikmə bezeşə salınırdı.

Kişi arxalqlarının biçimində və bəzək tərtibatında bir sira məhəlli xüsusiyyətlər nəzərə çarpırdı. Lənkəran arxalığı Bakı donundan xarici görkəmənə görə az fərqlənirdi. Hər iki arxalığın qolları düz biçilmək, biliyə doğru getdikcə daralırdı. Hər iki arxalıq beldən «kəsmə» olub, bel xəttindən başlayaraq, 1 sm qırçınlıq əlavə atəklə tamamlanırdı. Hər iki arxalığın qabaq qanadları öndə qaytanla bağlanırdı.

Bunlardan fərqli olaraq, çox vaxt Gence arxalığı «önürlü», yəni aşırıma (cütüyaxa) biçilibit, boynuna 4 sm enində dik «boyunluq» qoyulurdu. Arxalığın bu növünün ətəyi qırçını deyil, «kah» adlanan 7-9 ədəd trapes formalı parça tikəşindən ibarət biçilərmiş. Belə biçimə malik arxalıq növü Şirvan bölgəsində «kahlı arxalıq» adlanırdı. «Dəstəçin ətəkli» arxalıqlardan fərqli olaraq, Gence arxalığının ətəyinin qabaq qanadları, adətən, gövdə ilə birlikdə bütöv biçilərmiş. Kahlı ətək onun bel kəsiyindən aşağı arxa yanlarını əhatə etmişdir.

Quba, Borçalı, Qazax və Şəmsəddin arxalıqları bir-birinə çox bənzəsə də, ətəyinin geniş və uzun biçimi ilə digər bölgələrə məxsus arxalıqlardan xeyli fərqlənirdi. Bu qrup arxalıqların uzun ətəyinin ön tayalarında çox vaxt yarıq qoyulurdu. Bu da onların qatlanıb qurşağı ilişdirilməsinə xidmət edirdi. Bu arxalıqların qolları düz və uzun biçilmək, qolqazı «qolçaq»la tamamlanırdı. Qolçaqlar biləkdə düymə ilə bağlanırdı. Müləyim havalarda arxalıq üst libası kimi sərbəst geyilirdi.

Soyuq havalarda çuxanın altından geyinilən arxalığın uzun ətəyini iş görən zaman qatlaşdırma kəmərə sancarmışlar.

Döşlik (iclik) yaxası bağlı, qolsuz, əyinə kip tikilmiş geyim növü olub, soyuq vaxtlarda köynəyin üstündən, arxalığın altından geyinilirdi. Döşlüyə on çox İrəvan azərbaycanlılarının geyim dəstində rast gəlinir. Çox vaxt qədəkdən tikilən döşlüyün sağ çiyini yarıq olarmış. Rahat geyinmək və soyuq buraxmamaq üçün döşlüyün sağ çiyində 3-4 ədəd ilgək-düymə düzəldidi.

Azərbaycanın digər bölgələrində bu geyim növünü «canlıq» («işdik») adı verirdi. Bunu lari, əsasən, *ara* geyimi kimi geyirdilər.

Canlıq. Bəzi bölgələrdə buna «işdik», «çiclik», «sırıqlı» da deyildi. Astarlı biçilibit tikilən içliyin içərisində yun döşəməklə, *ara* qatı ilə birgə sırimışlar. Mövsümü səciyyəli isti geyim növü olub, qolsuz və qabağı açıq tikiildi. Kasib aşıldoradən çox vaxt o, kürkü evəz edirdi. Bu geyim növündən, əsasən, çöl-bayır libası kimi, həm də üstündən arxalıq geyinməklə istifadə edildi.

Hörmə köynək. Qişda kişilər bəzən canlıq əvəzinə, «hörmə köynək» adlanan və metal mil vasitəsilə hazırlanmış yun köynək geyirdilər. Keçmişdə nişanlı qızlar çox vaxt toyqabağı öz adaxlılarını YUN köynək hörərdilər.

Qurşaq. XIX əsr kişi geyim komplektində mühüm yer tutan qurşaq imkandan asılı olaraq, müxtəlif növ parça materialından düzəldilirdi. İrəvan azərbaycanlılarının geyim dəstində eni 62 sm, uzunu 242 sm olan qırmızı rəngli, ağ-qara çəçəklərindən qurşaq mühüm yer tutmuşdur.⁷⁴ Qurşaqın qatlarından, adətən, cib kimi istifadə olunurdu. Keçmişdə ağ və digər yekrəng qurşaqlar daha geniş yayılmışdı. Lazım gələndə ondan süfrə, örtük, kəfən kimi də istifadə edərdi.

Bir qayda olaraq, arxalıq sərbəst halda geyildikdə onun belinə, adətən, qurşaq bağlanardı. Keçmiş meisətdə, xüsüsile, ipək və ya keci qurşaq dəb olmuşdur. Abşeron kəndlərində və Bakı şəhərində varlı kişiler bellərinə dəvə yunundan toxunma «dügürd» parçadan qurşaq bağlayırmışlar. «Dügürd qurşaq» həm də ənənəvi geyim dəstində sosial zümrə fərqlərinin mühüm göstəricilərindən biri idi. Əyninə mahud paltar (şalvar, köynək, arxalıq, çuxa) geyən, başına sür papaq qoyan, ayaqlarına sağlam qanadlı, yaxud «qunclu» uzunboğaz çəkmə geyen kişilər belərinə, adətən, düğürd qurşaq bağlayırdılar.

Qurşaq, xüsüsile, ruhani şəxslər, tacir, baqqal, arşınmalçı və b. arasında geniş yayılmışdı.

Kəmər (təkbənd, toqqa, qayış). Kasıblar, adətən, təkbənd əvəzində, arxalığın belinə *toqqa* və ya *qayış*, varlı kişiler isə qızıl və ya gümüş *təkbənd* bağlayırdılar. Bu mənada təkbənd bir növ ictimai zümrələr arasında sosial fərqi göstəricisindən çıxır. Kəmər çox vaxt arxalığın, bəzən də çuxanın belinə bağlanar, qılınc və ya xəncəri asmaq üçün əməli məqsəd güdermiş.

Şalvar (nifəli şalvar) kəmərbəstə üst geyimi olmaqla, forma və biçim etibarı ilə dizlikdən o qədər də fərqlənmirdi. Dizlik kimi, o da iki balaqladan, miyança və nifəden ibarət biçilibit tikiildi. Bunların arasında əsas fərq parça materialında nəzərə çarpırdı. Bu məqsədə mahud, bir-rəng ipək, şal parçalarдан istifadə edilirdi. Şalvarın başı, bir qayda olaraq, başqa parçadan nifəli tikiildi. Nifənin arxa və qabaq tərəfindən «bağ yer» qoyulurdu. Ona görə də «nifə»li şalvari her iki tərəfinə geyimlər olurdu. Bu isə onun tez dağlılıq korlanmasının qarşısını almaqla, istifadə müddətini uzatmağa imkan verirdi.

Fiziki işlə məşğul olanlar şalvarın balığının corabın boğazına salır və üstündə *dəlaq* ilə sariyıldırlar. Başmaq geyən kişilərin şalvarının balaqları sərbəst buraxılırdı.

Çuxa. Soyuq havalarda arxalığın üstündən, adətən, çuxa geyinilirdi. Çuxa çox vaxt evde toxunma «el şalı»ndan və ya mahudan tikiildi. Çuxanın mənşə etibarıla orta asrlarda türk xalqları arasında geniş yayılmış «cübə» və ya «bürmə»dən törədiyi güman olunur. Biçim üsünləri görə, çuxanın üç tipoloji növü zəmanəməzə gelib çatmışdır.

Birinci qrup çuxaların qabaq «taxta»ları birbaşa bütün biçilir, kürək və yanları «kəsmə»

ətəklə tamamlanırdı. Bu qəbilden olan cuxaların ətəyinin yan və arxa tayları bir neçə «kah»dan biçilib six bürzmələnirdi. Kahlı cuxanın yaxasının sağ və sol tayları bir-birinə çatmayıb aralı qalırıdı. Bu tip cuxaların qolu oyma formada gövdəyə birləşməkə, çox uzun, həm də altı yarq olurdu. Bu səbəbdən də el arasında o, çox vaxt «atmaqol cuxa» adlanırdı.

İkinçi tip cuxaların gövdəsi biçim etibarı ilə «atmaqol» cuxaldardan seçilirdi. Qolunun enli, düz və bileyə qədər uzanması və yarıqsız olması ilə fərqlənirdi. Bu tipdən olan cuxaların bazılərinin döşütün hər iki tayında vəznlər qoyulurdu. Ona görə də el arasında o, «vəznləli cuxa» adlanırdı. Vəznasız cuxaların «düz» biçilmiş yaxası açıq qalırdı.

Üçüncü tip cuxalar əvvəlkilərden kürk bicimi, qolunun aşağıya doğru genəlməsi və dik boyunluq malik olması ilə fərqlənirdi. Bu qəbilden olan cuxaların digər fərqli xüsusiyyəti qabaq tərəfdə beldən çəkilib bağlanması idi. Çox vaxt bu cuxaların da sinəsinə vəznə tikildi.

Ənənəvi cuxa növlərinin müqayisəsi göstərir ki, biçim üsuluna görə onlar bir-birinə yaxın olmuslardır.

«Atmaqol» cuxaların hamisinin gövdəsinin qabaq qanadları ətəklə birlükde, boyvəboy bütüb biçilirdi. Arxada və yanlarında ona xırda və six qırçınlanmış əlavə «ətək» birləşdirilirdi. Baki, Şuşa, Quba cuxalarında qolların forması eyni olub, əlavə «qolçaq» ilə bitirdi. «Qolçaqlı» cuxaların qolağı, demək olar ki, əlin üstündü tübünlükə örtürdü.

Qazax cuxalarının qol kəsiyi düz və ya oval formada olub, bileyə doğru xeyli genişləndiridi. Ən tərəfdə çıxıq buş adəd düməy ilə dümələnirdi. Bu cuxaların gövdəsinin yaxa kəsiyi üçbucaq şəkilli olub, sinəsi vəznə ilə bəzədilirdi.

Gəncə cuxası digər cuxaldardan yaxa kəsiyinə görə fərqlənirdi. Onun boyun hissəsi 3 sm hündürlüyündən dək boyunluq əhətə olunurdu. Cuxanın bel kəsiyinə qədər yaxasının konarına 2 sm enində əlavə «köbə» tikildi. Təzətöylü gənclərin «bəy cuxası», adətən, ağ rəngdə olurdu. Qız evindən oğlan evinə göndəriliş hədiyyələr arasında mütəqəb bu cür aq çuxa olması ənənəyə çevrilmişdi.

Ruhani şəxslər əyinlərinə çıxıa əvəzinə, «əba», «qəba», dərvışlər isə «xırqə» geyərdilər. Orta əsrlərdə «bürmə» adlanan və monqol işğalları dövrünün xələtinə xatrladan uzun ətəklə üst geyimi də xeyli müddət dəbdə olmuşdur.

Kürk. Kişi üst geyimi sayılan kürk isti libas növü olub, soyuq vaxtlarda geyilirdi. Aşilanmış qoyun dərisindən tikilən kürk, xüsusilə, maldar elatların möjəştində mühüm yer tutmuşdur. Biçim üsuluna görə, kürkün «kavab» və «geymə» olmaqla, iki tipoloji növünə təsadüf olunur.

9-10 qoyun dərisindən biçilib tikilən kaval kürkün dekorativ qolları topuğa qədər uzun olub, əməli maqəsə gedmirdü. Zəvar və çarvadalar safer zamanı ondan həm də yatacaq kimi istifadə edirdilər.

Kaval kürk, əsasən, ciyinə alınırı. Keçmişdə Xorasan və Ərdəbildə hazırlanan kürklər geniş şöhrət qazanmışdı.⁷⁵ Azərbaycanın qərb bölgələrində ona «sallama», yaxud «salma» kürk də deyilirdi. Keçmişdə imkanlı ailələrdə kürk əvəzinə, isti libas növü kimi bəzən «xəzəni» geyinlər də olurdu.

XIX əsrin sonundan tekce Salyanda kürk istehsalı ilə 35 nəfər sənətkar məşğul olurdu.⁷⁶

Bəzəkli görünmək üçün imkanlı kişilərin kürkü müxtəlif tikmə növleri ilə bəzədirilmiş. Keçmişdə kürk ən qiymətli hədiyyə kimi görkəmlı şəxslərə bağlışanar, yaxud hədiyyə gəndərlərmiş.

Yapıncı peşə sociyyəli geyim növü olub, maldarlıqla məşğul olan elat əhalisi arasında geniş yayılmışdı. Yapıncı *təpmə* (basma) üsulu ilə «həlləc» adlanan peşəkar sənətkarlar tərəfindən hazırlanırdı. Yapıncının «saçaqlı» və «saçaqsız» olmaqla, iki tipoloji növü debdə olmuşdur. Saçaqlı yapıncı satinalma yolu ilə əldə olunur, saçaqsız yapıncı isə sıfarişle kendbəkənd gəzen həlləclərə düzəltirilərmiş.

Qədim dövrlərdən bəlli olan yapıncıya əvvəller «kəpənək» də deyilirdi. Muğan bölgələn növü Naxçıvan və Dərələyəzədə «xillix» adlanırdı.

Copoz. Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində geniş yayılmış və kürkü əvəz edən isti geyim növü olmaq etibarı ilə copoz saya keçəndən düzəldilirdi. Yarım qollu copozu kasıblar qışda əyinə geyirdilər. Ciyinə atılan yapincıdan fərqli olaraq, copoz xılıx sağrı əyinə geyildi.

Baş geyimləri. Ənənəvi kişi baş geyimləri *dori*, *keçə*, *parça* və s.-dən ibarət olmaqla, üç növdə hazırlanırı.

Papaq. XIX əsr kişi baş geyimləri içərisində aşılı qoyun dərisindən tikilmiş *papaq* xüsusi yer tuturdu. İmkənlər, əsasən, «qaragül» dərisindən *sür papaq* tikidirilər. Keçmişdə qaragül dərisini konənardan, on çox Orta Asiya və İrəndən getirirdilər. Buna görə də ona «Buxara», yaxud «Şirazı» *papaq* da deyilirdi. Yerli dəridən tikilən *papaqlar*ın forma etibarilə bir neçə tipoloji növü yaranmışdır:

Şiş papaq konusvari formada olub, həmçinin, «Zərnəva papağı», «Molla papağı», «Qəbelə papağı», «Zülle papaq» da adlanırdı.

Sələ papaq forma etibarı ilə aza domba olub, gen saqanağı malik idi. Ona «yasti papaq», «çoban papağı», «yapba papaq», «motəl papaq», «kopan papaq» da deyirdilər.

Çapma papaq qiymətli (qırvım tülüklü) sür dəridən tikilərmiş. Bu papağın ortası uzunsov şəkildə çökək hal salınırdı. Papağın bu növü «sür papaq» da adlanırdı.

Dağqa papaqın saqanağı qaragül dərisindən, üst qapğı issa mahuddan tikilirdi. Bəzi bölgelerdə ona «üstlü», yaxud «qapqala» *papaq* da deyilirdi. Ümumiyyətlə, qaragül dərisindən tikilən saqanaqlı *papaqlar*ın hamısı «börk» və ya «sür papaq» da adlanırdı.

Qalmıçı papaq yenə də qaragül dərisindən olub, saqanağının yuxarısı gen, aşağısı dar olurdu. Buna «ərkəzisi», «lezgi», «noğayı» *papağı* deyilirdi.

Sarıq papaq. Keçmişdə Məkkə, Məşhəd, Kərbələyə ziyarətə gedib qayıdanlar ilk vaxtlar başlarını «sarıq papaq» qoymışlar. Bu meqsədə onlar böklärərinin yardımından aşağı hissəsinə dövraləmə tənzif və ya aq parça zolağı ilə sarıldırılmışlar. Bu əlamətdən onların ziyarətən yenicə qayıtdıqları bəlli olarmış. Ona görə də onların qabağına üzəbəsurat çıxan adamlar «ziyatən qəbul olsun!» - deyib, onu təbrik edərmişlər.

Qələmi papaq çox hündür («zülle») olmaqla, qırvım tülüklü dəridən tikilirdi. Varlı kişilərə məxsus olan bu *papaq* «şikar», «qacarı», «qoço papağı» da deyilirdi.

Ənənəvi kişi baş geyiminin ən vacib elementi *sayılan papaq* keçmişdə əməli vəzifə daşımaqla yanaşı, həm də qeyrət, namus, şərəf və igitlik rəmzinə çəvrilmişdi. Xüsüsilə, sür dəridən tikilmiş börk geyen kişilər nəinki adaletsiz bir iş görməyi özlərinə rava bilməz, hətta baş-qollarının haqsız eməline dözməyi, onu cəzasız buraxmayı öz qeyrətlərinə sığışdırmasıdır. Məhz bu səbəbdən də keçmiş möjəstədə qeyrət və hünər rəmzi *sayılan papaq* (börk) səhər tezən gecə yatanə qədər kişilərin başında qalardı. Hətta süfrə ətrafında çörək yeyən zaman kişilər onu başlarından çıxarıb kənarə qoymazmışlar. Tarix boyu davam edən ənənəyə görə, yalnız gecə yatağa girib yatan zaman *papaq* başdan çıxarırlardı. Hətta ahl və qoca kişilər gecələr yatan zaman başlarına *papağı* əvəz edən *təsak* və ya *küləh* (şəbklüləh) qoyardılar.

Dəri *papaqlar* formasına və geyilmə tarzına görə mahəlli və zümrə xüsusiyyəti daşıyır. Papağın formasına əsasən, onun sahibinin hansı zümrəyə mənsub olmasını və hansı bölgədə yaşadığını bilmək olurdu. Dəri *papaqlar*, habelə rənginə görə də fərqləndirilirler.

Papağın başa qoyulma tarzı, habelə parça materialının rangı də onu geyenin hansı zümrəyə, yaxud hansı mahəlli əraziyə mənsub olduğunu bildirir. Məsələn, melum olduğu kimi, yaşıl rəng müsəlman aləmindən müqəddəs rəng hesab edilirdi. Elə bu səbəbdən də seyidlər başlarını «çəltariv» adlanan yaşıl rəngli *papaq* geyirdilər.

Parçadan tikilmə bas geyimləri arasında *araqçın* (*təsək*), *çəltarı*, *küləh*, *başlıq* və s. xüsusi yer tutmuşdur. Bunların hər biri de müxtəlif məqamlarda geyinilirdi.

Təsək, adətən, qiymətli deridən tikilmiş böركü tərədən qorumaq məqsədi ilə geyilirdi. Ona görə də onu, əsasən, ter çəkən pambıq parçadan tikidirilmişlər. Təsəyin üzəri, adətən, müxtəlif səciyyəli tikmə naxışlarla bəzədirilirdi.

Başlıq. Soyuq, səxaltı havalarda bayırda çıxan zaman geyinilirdi. Astarlı tikilən başlıq baş-

geyiləndən sonra onun qoşa qulaçıqları hər biri boğazın altında fırladılib çiyinin arxasına atıldı. Başlıq mahud və ya «dügürd» adlanan yumşaq dəvəyunu şalından tikiildi.

Küləh. Qoca və ahlı kışılarsı gecə yatanda başlarına külah geyirdilər. Bu səbəbdən də o, «səbbüləh», yəni «gecə papağı» da adlanırdı. Onu on çox yaşlı və qoça kışılarsı başlarına geyirdilər.

Sarıq. Kışılarsı işləyən zaman, adətən, başlarına sarıq bağlayırdılar. Sarıq, bir qayda olaraq, pambıq parçadan tikiildi. Bəzən qadınların baş yaylığı sarıq məqsədi ilə başa bağlanırdı.

Fəs. XX əsrin əvvəllerindən etibarən ziyanlılar arasında başlarına fes qoyanlara tez-tez təsadüf edilərmiş. Onu on çox Türkiyədə təhsil alıb qaydanın ziyanlılar başlarına qoyardılar.

Araqçın. İstlə vaxtlarda varlı kışılarsı başlarına *araqçın* və ya şəbbüləh qoyar, yaxud «sarıq» bağlayırdılar.

Ayaq geyimləri. XIX əsr kişi ayaq geyimləri əvvəller olduğu kimi, yenə də yun *corab*, *badiş*, *dolaq*, *patava*, onun üstündən geyinilən *çarlıq*, *başmaq*, *nəleyin*, *uzunboğaz* *çəkmə*, *çust*, *məst* və s.-dən ibarət idi.

Ənənəvi ayaq geyimləri materialına ve hazırlanma üsuluna görə, gün və dəridən tikilmiş ayaqçı və hörmə-toxuma məmələti (*corab*, *badiş*, *dolaq*, *patava*, *ayaq şalı*) olmaqla, tipoloji cəhətdən iki qismə bölünür. Keçmişdə Azərbaycanın bütün bölgələrində bunların hər birinə təsadüf olunurdu.

Corab. Hörmə ayaq geyimlərinin on kütłəvi növü olmaq etibarı ilə corab həm şəhər, həm kənd, həm də elat əhalisi arasında geniş yayılmışdı. Onu hər bir ailədə qadınlar özləri təxuyurdular. Corab, adətən, müxtəlif rənglərə boyanmış yun iplə, bəzən isə keci və ya ipliklə, «mil» adlanan 5 ədəd xüsusi corab iynəsi ilə hörülürdü.

Kasıblar çox vaxt onu öz tabii rəngində, boyasız ip və ya iplikdən hörərdilər. Əhalinin tavanlı hissəsi həm gündəlikdə, həm də toy-düyündə naxışlı corab geyinərdi.

Corablar naxışların səciyyəsinə, burun və daban çıxıntısının formasına, on nəhayət, boğazının uzun, yaxud qısa, böğməli və ya boğmaz toxunmasına görə bir-birindən fərqlənirdi. Adətən, corab naxışları al-əlvən boyalı iplərdən hörülməklə, çox vaxt hər bir bölgənin xalça naxışlarının bazək elementlərini təkrar edirdi. Bu cəhətdən, kişi corabları qadın corablarından o qədər de seçilmişdir. Kışılarsı, xüsüsilsə, kənd yerlərində təsərrüfat işləri ilə məşğul olanlar şalvarın balığını, bir qayda olaraq, corabın boğazının altına salıb, üstündən «dolama» əsəri ilə xüsusi corab ipi bağlayıb bərkidirdilər.

Badiş. Keçmişdə çöl-təsərrüfat işləri ilə məşğul olan kışılarsı soyuq vaxtlarda, xüsüsilə, qış aylarında corabdan əlavə, baldırımlarına topudan yuxarı olmaqla, «badiş» adlanan, al-əlvən rəngli iplərlə hörülmüş boğazlıq geyirdilər. Corabın boğaz hissəsini xatırladan badiş «ayaqsız» olub, nisbətən gen hörülürdü. Elat kışılarsı çox vaxt onu patavanın üstündən geyirdilər. Bu məqsədlə ayaga dolanmış patavanın topudan yuxarı baldırıa sariyandan sonra açılmamış üçün onun üstündən badiş geyirdilər. Şalvarın balığı, yaxud patavanın dolağı badişin altında salınanдан sonra onun üstündən «badiş bağı» dolayıb bağlayırdılar.

Dolaq. Çox vaxt keci sapdan, bəzən isə yalnız nazik yun ipdən toxunan dolaq (eni 10 sm, uzunu 1,5 m) topudan yuxarı baldırıa dolanmaqla, badiş əvəzinə, şalvarın balığını bükülü vəziyyətdə sabit saxlayırdı. Dolağın sarğısı açılmamış üçün onun ucuna bənd edilmiş uzun «dolaq bağı» ilə üstü sarınırdı.

Patava. Maldarlıqla məşğul olan elat əhalisi üçün səciyyəvi ayaq geyimi sayılan patava bir çərk (15-18 sm) eni və 2 m-ə qədər uzunu olan yun parça (şal) zolağından ibarət olurdu. Onu qadınlar yə hanasında, çox vaxt isə ipin təbii öz rəngində (boz, qonur, qara) toxuyurdular. Patava corabı əvəz etdiyindən onu ayağın ucundan başlayıb baldırıdək xüsusi qaydada dolanınca üzərindən «patava bağı» ilə bağlayırdılar.

Dolaq kimi, patava da kənd əhalisi arasında daha geniş yayılmışdı. Ayaga və baldırıa kip sarınmaları səbəbindən çöl təsərrüfat işləri üçün onların rolu xüsüsilsə böyük idi.

Ayaq şalı. Hazırlanma əsəri, forma və ölçülərinə görə, tipoloji cəhətdən patavanı xatırla-

dan ayaq şalı yenə də yer hanasında, lakin ondan bir qədər enli (20 sm) və qalın toxunurdu. Patavadan fərqli olaraq, ayaq şalı ikiqat, hətta bəzən üçqat bükürəlmüş ipdən toxunmaqla, sırf mövsumi səciyyəvi daşıyan kişi ayaq geyimi sayılırdı. Biləvasitə ayaqda dolanın patavadan fərqli olaraq, onu ayaqqabının üstündən dolayırdılar. Şaxtalı havalarda çöl-təsərrüfat işlərini görmək üçün evden bayırı çıxan zaman ayaqda su keçib soyuq olmasın deyə, çarığın üstündən mütləq ayaq şalı sırtırdılar.

Şətol. Şəhər məişəti üçün daha səciyyəvi ayaq geyimi olan şətol, bir qayda olaraq, evdə geyinilirdi. Şətol bölgəsiz hörlülmüş corabı xatırladırı. Lakin corabdan fərqli olaraq, onun alt hissəsi xeyli qalın hörülürdü. Bəzən şətolin istifadə müddətini uzatmaq üçün onun altına tuncadan əlavə «altıq» tikiildi.

Məlum olduğu kimi, keçmişdə Azərbaycanın bir sıra bölgələrində, o cümlədən, şəhər məişətində ev ayaqqabı ilə daxil olmaq qəbəhat sayılırdı. Hətta bu məqsədə, evyanda, yaxud evin kandarında «başmaq çıxan» adlanan xüsusi yer düzəldilirdi. Ailə üzvləri, yaxud qonaq evdə daxil olmaq üçün toz-torpaq bulmuş ayaqqabını soyunub şətol geyinirdi. Yalnız bundan sonra onlar xalça-palaz döşənməş təmiz otşa keçə bilirdi. Azərbaycanda bu adət indi də qalmaqdır.

Bundan əlavə, Alazan vadisində şətolin uzun boğazlı yun corabı xatırladan əlahiddə bir növüne də təsadüf edilmişdir. Alıtlıq keçi qızılından hörlülen şətolin çox vaxt çəkma əvəzində geyirdilər.

Çarıq. Kişi ayaq geyimlərinin on qədim və geniş yayılmış kütłəvi növü olmaq etibarı ilə çarıq daha çox kənd, xüsüsilsə də elat əhalisi üçün səciyyəvi ayaq geyimi sayılırdı. Əvvəller olduğu kimi, XIX əsrədə çarıq həm *xam*, həm də *aslı* göndən tikiildi. Kasıblar, bir qayda olaraq, onu *xam* göndən tikiib geyinərdilər.

Çarıq, osasen, iribuyunlu heyvanların, on çox isə sağır gönündən tikiildi. Sağır gönü çəmən gönündən nazik olsada, ona nisbətən daha qaim, möhkəm və bu səbəbdən də davamlı. Yeri gəldikdə, camış, at, dəvə, hətta uzunluq gönündən də çarıq tikənlər olurdu. At gönü on çox aşilanmış halda istifadə olunurdu. Aslı gönün keyfiyyət etibarı ilə on yüksək növü sayılan *sağrı mehz* at höndən, xüsüsilsə, onun *sağrı* hissəsindən hazırlanır.

Xam çarıqdan fərqli olaraq, *aslı* göndən hazırlanınçığı peşkar çarıq ustaları tikirdi. Keçmişdə şəhərlərdəki çarıqçı dükənlərindən əlavə, iri kəndlərdə de peşkar çarıqçılar fəaliyyət göstərirdi. Müşterilər aslı çarıq üçün onlara müraciət edirdilər.

Aslı çarıqın əsas müraciəti olan varlı kışılarsı də, həmçinin, qış mövsumunda «xam çarıq» geyimləri olurdu. Çünki yağmurlu havalarda, bataqlıq şəraitində aslı çarıq suyu öz möğziniən hopdurub ayaga keçirdiyi halda, xam gönü çarıqı su buraxmırı. Digər tərəfdən isə xam çarıq yayda quruyub ayaga incidiyi halda, aslı çarıq yumşaq qaldığından isti mövsum üçün on münasib, həm də yaraşlıqli ayaqqabı növü sayılırdı.

Kənd şəraitində, o cümlədən, elat məişətində çarıqın kütłəvi ayaqqabı növünə çevriləməsində maldarlıq təsərrüfatının inkişafı və onu hər kəsin özünün biçib tıkə bilməsi faktı mühüm rol oynamışdır.

Quruluş etibarı ilə kişi və qadın çarıqları bir-birinə bənzəsə də, tikiq qaydasına və üstü-nün formasına görə, çarıqların müxtəlif tipoloji növüne təsadüf olunurdu. Buna müvafiq olaraq, kişi çarıqları müxtəlif adlarla tanırıb və bir-birindən fərqləndirildilər.

Şatırı çarıq. Şirvanın dağ kəndlərində o, «Sulut çarıq», Kəlbəcər rayonunda «sirmayı çarıq» adı ilə tanınır. Abi və ya benövşəyi rəngli ipliklə tikilən şatırı çarıqları varlılar gündəliyə, kasıblar isə xeyir iş zamanı geyirdilər. Şatırı çarıq xüsusi olaraq esilər mumlanmış «çarıq ipi» vəsaiti silə tikiliirdi. Bunun üçün çarıqın üçbucaklıqla formada biçilmiş, «çitmə» adlanan burnundan başlayıb bütün dövrü boyunca bir cərgədən ibarət müxtəlif ölçülü «gözək»lər tikir və ona xüsusi «çarıqbağı» keçirirdilər.

Şirazi çarıq. Biçim etibarı ilə şatırı çarıqa bənzəyir, lakin tikilmə qaydası ondan fərqlənir. Aslı göndən tikilən Şirazi çarıqın gözəkləri iki cərgədən ibarət düzüldür. Çarıqın bu nö-

vünen pəncə gözökərələrinə six düzülüb keçirilmiş çarıqbağı onun üst hissəsini əmələ götərirdi. Çarıq ayağı geyiləndən sonra çarıqbağının qalan hissəsi çarığın yan və daban gözökərlərindən çal-çarşap væziyyətdə keçirilməklə, əvvəlca ayağa, sonra isə topuğa dolanırdı.

Sırazi çarıq yaşayışının olduğu üçün, adətən, toy-bayram libası ilə geyinildi.

Kalmən çarıq. Məmlənniş ipliklə tikiliş satrı çarıqdan fərqli olaraq, kalməni çarıq gönün özündən çəkilmənş «köşə» ilə, həm də xam göndəri tikiildi. Bu cəhət onun adında da öz əksini tapmışdır. «Xam» sözünün sinonimi olan «kal» istilahı aşılanmamış gönün xam (kal) vəziyyətini dürüst əks etdiriyindən ondan tikiilmiş çarıq da öz adına müvafiq olaraq, «kəlman» adlanmışdır. Kalməni çarıqın gözökərləri esilmə köşə ilə tikiildiyi üçün ona bəzən «şəşə çarıq» da deyildi. Diger çarıq növlərindən fərqli olaraq, kalməni çarıqın çitməsi yuxarıya doğru azca qatlanırdı.

Qılıbzıma çarıq. Keçi qızılından ayrılmış qıl «şəməsisi» ilə tikiilen basit çarıq növü olub, əsasən, kasıblar arasında yayılmışdı. Çarığın bu növünün bağı da çox vaxt qıldan, yəni keçi qızılından hazırlanırmış.

Üstlü çarıq. Çarığın bu növü iki cür tikilib hazırlanırdı. Birinci haldə, çarığın üstü öz göndənən olurdu. Bu meqsədən düzbucaqlı formada biçilmiş gönün qabaq küncələrini öz üzərinə qatlama yolu ilə «üst» əmələ getirilir və onların konarları bir-birinə tikiildi. Sonra çarığın yanlarına və dabanına «gözək»lər düzəldiliib bərkidilirdi.

Üstlü çarığın ikinci növünün burnu üçbucaq formada biçilib «çitme» əmələ getirirəndən sonra ona tumac və ya kosaladan eləvə «üzlük» tikiildi. Tumac üzüllük çarıq, bir qayda olaraq, aşlı göndən tikiildi. Onu başlıca olaraq, varlı maldardar geyirdi.

Başmaq. Aşılı dəri (kosala, tumac, ətv, mışkü) və gondən tikiilen başmağın yalnız pəncə hissəsinin üstü örtülib olurdu. Onun çitməsi dik olub, azca geriyə qatlanır, arxası isə açıq qalır. Hündürdən ayaqqabı növü olan başmağın dabanına ağacların xüsusi olaraq, «dabanlıq» bərkidilir və nal vurulurdu. Keçmişdə başmaq «zənanə» (qadın) və «mərdanə» (kişi) olmaqla, iki növə hazırlanırmış. Biçim əsaslı və təkiş texnikası baxımından bunlar bir-birinə çox yaxın olsalar da, bəzək tərtibatına və zərfliliyinə görə, qadın başmaqları seçilib fərqlənləndi. Qadın başmağının üstü çox vaxt məmərəndən tikiilərək müxtəlif tikmə növləri ilə bəzədildiyi halda, kişi başmaqlarına bəzək vurulmurdur.

Böyük, orta (miyanə) və kiçik olmaqla, üç ölçüdə tikiilen kişi başmaqlarının ən yüksək növü sağrı başmaq olmuşdur. El arasında ona çox vaxt «sağrı başmaq» deyildi.

Azərbaycanda sağrı başmaqlarının istehsal mərkəzləri arasında Şamaxı, Şəki, Gəncə ilə yanaşı, Şuşa qalası da mühüm yer tutmuşdur. Məhz bu səbəbdən də Qarabağ və onun ətraf mahallalarında sağrı başmağı «Qala başmağı» da deyildi. Sarğıdan tikiilen Qala başmağı keyfiyyət etibarı ilə adı gondən tikiilen başmaqdan fərqlərin və üstün tutulurdu.

XIX əsrin ortalarında Azərbaycanda başmağın tələbatın böyük olduğunu belə bir faktdan da aydın görmək olur ki, XIX ərin 50-ci illərində ölkənin 8 şəhərində (Bakı, Gəncə, Lənkəran, Quba, Nuxa, Şamaxı, Şuşa, Naxçıvan) 579 nəfər başmaqcı fəaliyyət göstərirdi.⁷⁸

Azərbaycanın o zamankı Başmaq istehsal mərkəzləri arasında Şamaxı və Nuxa (Şəki) şəhərləri xüsusile fərqlənlərdi. 1849-cu ildə təkə Şamaxıda 227 nəfər başmaqcı işləyirdi.⁷⁹ Başmaq istehsalında sonrakı yerleri Şəki və Şuşa şəhərləri tuturdu. 1848-ci ildə Şəkidə 147 nəfər,⁸⁰ Şuşada isə 84 nəfər⁸¹ başmaqcı işləyirdi. Azərbaycan Rusiya tərəfindən işgal olundan sonra Avropanın geyim nümunələrinin tədrisən yerli əhalinin mösiyatına sirayət etməsinə baxmayaq, ölkədə milli geyim dəbi qaldıraqa başmağa olan tələbat da azalmaq bilmirdi.

Uzunboğaz çəkmə. Aşılı aşlı gondən, ayaqlığı kosaladan, «qunc» adlanan uzun boğazı tumac və ya müşküdən tikiildi. Çitməsi geriyə doğru qatlanıb əyilmiş uzunboğaz çəkməni, əsasən, at belində gözən varlı-hallı kişilər geyirdilər. Uzaq yol gedən zaman atı mahmizləməq üçün çox vaxt çəkmənin dabanına «mahmiz» keçirirdilər. Uzunboğaz çəkmə, xüsüsilə, maldar etlatlarını yuxarı təbəqələri arasında geniş yayılmışdır.

Quncu çəkmənin Dədə Qorqud dastanlarında adı çəkilən «soqmə»dən törədiyi güman olunur.

Quncundan (boğazından) tutulub yuxarı «çəkmək» (darhma) üsulu ilə geyildiyi üçün, gönünrünə, ona «çəkmə» deyilirdi.

XIX əsrde Azərbaycanın çəkmə istehsalı mərkəzləri arasında Gəncə şəhəri xüsusi yer tuturdu. 1849-cu ildə burada 75 nəfər çəkmə ustası çalışırdı.⁸² 1859-cu ildə, zəlzəldən az sonra quberniya mərkəzinin Bakı şəhərinə köçürülməsinə baxmayaq, Şamaxıda hələ də 30 nəfər çəkməçi işləyirdi. Lakin yerli «çayriburun» çəkmələr tədricən rus və Avropa modasında tikimləşmiş və nisbətən ucuz başa gələn çəkmələrə evez olunmağa başlamışdı.⁸³ Məhz bunun sayesində XIX ərin 80-ci illərində Şamaxı qəzasının malakanlar yaşayış Mərzəcə kəndində 12 nəfər yeni moda ilə düz çitməli çəkme təqsim usta-çəkməçi fəaliyyət göstərirdi.⁸⁴

Cüst. Ənənəvi ayaqqabıların ən kütlevi növü olub, kənd əhalisi arasında geniş yayılmışdır. Altı aşılı gön, üzlüyү tumac və ya kosaladan tikiilməklə, gündəlikdə geyilən yüngül ayaqqabı növü sayılırdı. Başmaq nisbətən ucuz başa gələn cust, xüsüsilə, kənd şəraiti üçün əməli cəhətdən daha sərfli ayaq geyimi idi. Məhz bu səbəbdən də onu əhalinin bütün təbəqələri əldə edib geyə bilirdi. Dağ kəndlərində cust qoca kişilərin ayağında yaxın zamanlarda qalmadı. Xüsüsilə, yağmurluq şəraitində, bataqlı kənd yollarında cust arxası açıq başmaqdan üstün tutulurdu.

Cüst yeri əhalinin mösiyatına çox gec, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalindan sonra, ticarət əlaqələri nəticəsində «çuvyak» adı ilə daxil olsa da, əməli cəhətdən sərfli olduğuna görə çox tezliklə kütlevi istehsal sacıyyəti daşıyan ayaq geyimina çevrilmiş və bütün bölgələrdə geniş yayılmışdır. Quba bölgəsində o, «kalış» adı ilə tanınırdı. Custu, adətən, corabın üstündən geyirdi.

Məst. İbadətə bağlı ayaq geyimi olduğundan məst ən çox namaz qılan kişilər və ibadətə məşğıl olan din xadimləri (molla, axund, müfti, seyid, müəzzzin və b.) ev şəraitində geyirdilər. Keçmişdə məst təkə Azərbaycanda deyil, digər müsəlman xalqları arasında da geniş yayılmışdır.

Məstin həm altı, həm də üstü tumacdən tikiildi. Namaz qılan kişilər hər dəfə namazdan evvel ayaqlarını yuyub, «məs çəkmə» əməliyyatını icra etmək məcburiyyətində qalmamış üçün ayaqlarına yumşaq deridən məst geyib, islaq barmaqlarını onun üzərinə çəkməklə kifayətlənirdilər. Bir qayda olaraq, evdən bayır çıxan zaman məstin üstündən ayaqqabı geyildi. Bayırдан qayıdıb evə daxil olarkən ayaqqabını çıxardan sonra məst soyunmaq lazımdı. Corabın üstündən geyilmis məst gecə yatanə qədər çox vaxt ayaqda qalırdı.

Ənənəvi zinət və bəzəklər

Azərbaycan əhalisinin geyim mədəniyyətində tarixən *bəzək* və *zinətlər* xüsusi yer tutmuşdur. Həm də nəcib metal və qiymətli daş-qəşəldən (cavahiratdan) düzəldilmiş «süss» adlanan zinət növlərinən fərqli olaraq, bəzək vasitələri çox geniş yayılmaqla, kütlevi saciyyə kəsb etmişdir. Bəzək təkə insanın özünü deyil, onun mösiyatını də bəzəyib yaraşqı hala salırdı. Ona görə də bəzək şəyərinə qızıl-gümüş zinət və ləl-cavahiratdan əlavə, insanın geyimini və ev mösiyatını bəzəyib yaraşqı edən *tikmə*, *ağlabənd məmələti* (bafta, çapara, şahpsənd, şəms, qaragöz, sərmə və s.), habelə *kosmetik vasitələr* (ənlilik, kirşan, həna, sürmə, vəsmə) də daxil idi.

Bəzək şəyərinin etnoqrafik mənə çalarlarının, başqa sözlə, tipoloji növlərinin bu qədər geniş və zəngin olması sabəbindən onların hazırlanması ilə müxtəlif peşə sahibləri: *zərgər*, *gümüşbənd*, *cavahirsəz*, *ağlabənd*, *məşşətə* (bəzəkçi) məşğul olurdu.

Adları çəkilən bəzək növlərinin hər birinin özünəməxsus xammal növü, istehsal texnologiyası və tətbiq sahəsi mövcud olmuşdur.

Zinətlər. Ənənəvi bəzəklər arasında peşəkar zərgər və gümüşbənd ustalar tərəfindən hazırlanın *zinət* əşyaları başlıca yer tutmuşdur.

Azərbaycanda zinət istehsalının tarixi çox qədim zamanlara gedib çıxır.

Arxeoloji abidələrdən (Mingəçevir, Yaloylutəpə, Xocalı, Qəbələ, Xınıslı, İsmayılli, Qarətəpə və s.) aşkar edilmiş qiymətli bəzək məmələtləri Azərbaycan ərazisində zinət istehsalına çox qədim zamanlardan başladığını söyləməyə əsas verir. Mingəçevir və Xocalıdan tapılmış 3 min il bundan əvvələ aid bəzəkli tunc kəmər, Ziviyə mahalindən aşkar edilmiş e.ə. VII əsrdə aid qızıl döşlük ənənəvi zərgərlik sənətinin nadir nümunələri olub, ölkəmizdə zinət istehsalının inzibati və yüksək bədii səviyyəyə çatmış məhəlli mərkəzlərdən soraq verir.

Antik dövrdə ellinizm ənənələrinə səyəkən Azərbaycan zərgərliyi uğurla davam etdirilmişdir. Erkən orta əsrlərdə feodal münasibətlərinin inkişafı, qızıl və gümüş sikkələrin ticarət dövriyyəsinə geniş surətdə daxil edilməsi zinət istehsalının sonrakı inkişafına əlverişli zəmin yaratmışdır.

Yurdumuzun qədim sakinləri mədəni tərəqqinin ilk çağlarından etibarən rəngbərəng xırda daş, diş, sümük, bəhəqulağı və s. əşyalardan bəzək məqsədi ilə istifadə etməyə başlamışlar. Onlar bu xoşagəlimli təbii materiallardan muncuq düzümləri hazırlayıb, boyun, qulaq, bılık, topuqlarını bəzəmiş, yaraşıqlı görünülməyə çalışmışlar. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı müxtəlif materiallardan düzəldilmiş xeyli muncuq aşkar edilmişdir.

Erkən metal dövri abidələrindən başlayaraq, muncuq və pifek (pərək) tipli bəzək növlərinin mis və tuncdan düzəldiliyi nəzəre çarpır. Qızıl və gümüşün istehsalı xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsindən sonra bəzək əşyalarının hazırlanması zinət istehsalı səciyyəsi kəsb etmişdir. Bununla da spesifik istehsal texnologiyasına malik olan zərgərlik sənətinin tarixi başlanılmışdır. Arxeoloji abidələrdən aşkar olunmuş qızıl və gümüş sirgə, üzük, bilərzik, qolbaq, çələng, tac, sancaq, boyunbağı, silsilə, diyimə, toqqa, müxtəlif növ asma və bəndləmə bəzək növləri (pilek, pərək) əsrlər boyu insan məsiətini bəzəyən səslemişdir.

Zənəmanəzədək ənənəvi zinət istehsalının *döymə, çaxmaqəlib* (qəlibkarlıq), *qarasavad, minalama* (minasazlıq), *aynalama* (pardaxlama), *çaxma* (xatəmkarlıq), *şəbəkə* (torlama, həddələmə) və s. olmaqla, olduqca zəngin texnoloji üssülləri gəlib çatmışdır. Adları çəkilən texniki üssüllərin hər birinin özünəməxsus tətbiq sahəsi və məmələt növü yaranmışdır. Qarasavad ən çox gümüşkarlıqla tətbiq olunurdu. Soyuq silahlارın (qılınc, xəncər, qəmə, behbud və s.) qını, yuxud destəyi, odlu silahların qundağının gümüş bəzəkləri çox vaxt qarasavad üsulu ilə işlənib yaraşıqlı hala salınırdı. Yuxud sirgə, bilarzik, üzük, kəmər toqqaşı və s. zinət növlərinin hazırlanmasında çox vaxt şəbəkə üsulundan istifadə olunurdu. Xatəmkarlıq üsulu ilə xəncər, qılınc qını, onların ağac və ya sümük destəyi, habelə müxtəlif növ ev avadanlıqları hazırlanırdı. Minasazlıq üsulu ilə qızıl və ya gümüş zinətlərin üzərində oyulmuş rəsm və ya naşıxlарın içi mina maddəsi ilə doldurulandan sonra bisirilib bərkidilirdi. Bu texniki üsul ən çox xəncər və qılınc qınınnı, sirgə, bilarzik və s. zinət növlərinin hazırlanmasında tətbiq olunurdu.

Bütün bunlardan əlavə, bir sira ənənəvi zinət növlərinin bəzədilib yaraşıqlı hala salınmasına ləl-cavahiratdan (inci, mırvari, kəhraba, sədəf, almaz, yaqut, əqiq, brilyant və s.-dən) istifadə edilmişdir. Ona görə ənənəvi zərgərlik sənətində cavahirsəzliq çox vaxt müstəqil pəsə növü kimi faaliyyət göstərirdi.

Zinət istehsalı sahəsində orta əsrlərdə başlanan sənətdaxili ixtisaslaşma XIX əsrə də davam etmişdir. Məhz bunun sayəsində zinət istehsalı *zərgərlik*, *gümüşbəndlik* və *cavahirsəzliq* olmaqla, müxtəlif ixtisas sahələrinə ayrılmışdır. Hatta zərgərlər arasında *minasaz*, *şəbəkəçi* (toplamaçı), *qəlibkar* və aynalama məmələti hazırlayan *rəngkar* ustaların işi texnoloji cəhətdən bir-birindən fərqlənirdi.

XIX əsrde zinət istehsalı, yenə də, əsasən, şəhərlərdə cəmləşmişdi. Bakı, Şamaxı, Şəki, Gəncə, Şuşa, Quba, Lənkəran, Salyan, Naxçıvan, Ordubad və b. şəhərlər ölkənin başlıca zərgərlik mərkəzləri sayılırdı. Bu dövrdə sürətlə böyüyüb neft səltənətinə çevrilən kapitalist Bakı-XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycan zərgərliyinin ən böyük mərkəzinə çevrilmişdi. Zərgərlərin sayına görə sonrakı yerləri tutan Gəncə şəhərində 33, Şamaxıda 25, Şəkida 22, Salyanda 13, Şuşa və Quba şəhərlərinin hər birində 12 nəfər zərgər işləyirdi.⁸⁵

Statistik materiallardan göründüyü kimi, Bakı şəhəri ilə əlaqələrin güclənməsi sayəsində əyalət şəhərlərində zinət ustalarının sayı xeyli azalmışdır. Buna əmin olmaq üçün təkəc bələ bir şərqi xatırlatmaq kifayətdir ki, 1832-ci ildə Şamaxı şəhərində 40 nəfər yalnız gümüşbənd çalişdı.⁸⁶

Orta əsrlərələrinde zinət məmələtinə tələbatın böyük olması səbəbindən çoxsaylı zərgər dükənləri şəhərin mərkəzi küçələrində əlahiddə cərgə (çarşı) təşkil edirdi. Vaxtı ilə Təbrizdə (çarşılıq və ya çarşılarda) istehsal olunur satılan zinət mallarının zəngin çeşidi Avropa səyahətləri (Məməlli Karyeri, Adam Oleari, Korneli de Bryuin, Şarden, Tavernye və başqalarını) yaradırmışdır.⁸⁷

Zərgər dükənlərində zinət istehsalı bir sıra kimyəvi proses və texniki əməliyyatlardan ibarət olduğundan əsas xammalların (qızıl, gümüş, ləl-cavahirat) ilə yanışı, bir sıra yardımçı vəsitlerləndən (mis, şora, naşatır, tənəkkər, göydəs, bürünç, qurğuşun, sarı gil, qızıl yağı və s.) istifadə olunmuşdur. Bunların bir qismi *azgar* məqsədi ilə işlənmişdir. Məlum olduğu kimi, zinət istehsalında qızıl və gümüş halda işlənmişdir. Onda görə də onları yumasıldıqda elastik hala salmaq lazımdır. Bunun üçün əvvəlcə qızıl və gümüşün liqatır turbidə ərintisi hazırlanır. Bununla da onların istehsal xassəsi gücləndirilir, beləliklə, döyülib yاخmalanarak parçalanıb zaya getməsinin qarşısı alınır. Bir qayda olaraq, ərinti qatışığı yüksək əyarlı qızıl və ya gümüşə əlavə olunurdu. Çünkü əsəri əyər qızılı mis və ya gümüş qatlıqda onun əyəri dəha da aşağı düşür, beləliklə də məmələt özüñün dəfinə dəyərini itirirdi. Ele səbəbdən də zinət ustaları ərintinin liqatır turbidəni hazırlayarken ata-babadan müvəyyən olmuş ərinti qatışqınisibətlərinə ciddi əməl edirdilər. Məsələn, Şuşa zərgərləri 82 əyarlı qızılı 56 əyər endirib, ərinti hazırlamaq üçün qızılın hər bir misqalına 9 noxud ağırlığında mis, 3 noxud gümüş qatırdırlar.⁸⁸

Zinət istehsalı, bir qayda olaraq, xammalın əridilib müvafiq qolblırlə bölünməsi, ərintinin zindən üzərində döyülib yastılanması, onun doğranıb zolaqlanması, həddələmə, burma, eşmə, deşmə, oyma, cızma, lehimləmə, taraşlama (aynalama) və s. kimi mürrekəb proseslərlə bağlı olduğundan zərgər dükənlərindən zinət istehsalı ənənəvi zərgərlilikdən əmək alıcı və istehsal ləvazimatından istifadə olunurdu. Bunların arasında zərgər kürəsi, zərgər körűyi, zindən, çəkic, kəlbətin, qayçı, məngənə, tutacaq, girə, həddə, simkəs, zərrədin, zərrəbin, qələm, biz, sünbə, bıçaq, matqas, magqas, buta, qəlib, rəcə, hövə, pufka, yeyə, sürtgəc, lək ağacı, asma tərəzi, çəki daşları, məhəkəçi və s. mühüm yer tuturdu. Göründüyü kimi, Azərbaycanın ənənəvi zinət istehsalının digər sahələrinin heç birisində bu qədər sayıda müxtəlif növ əmək alətlərindən istifadə edildiyi qeydə alınmamışdır.

Bu fakt özlüyündə yüksək istehsal mədəniyyətindən soraq verən olduqca dəyərli etnoqrafik göstərici idi. Belə dəyərləri yaranan el sənətkarlarının istedad və sənət məharəti qıbtı doğurmaya bilmir.

Süs (imarət, zər-zivər). Ənənəvi qadın zinətləri *tac, alınlıq, qarmaq, çutqagabağı, gərdənbənd, boyunbağı, boğazaltı, çəpik, silsilə* (həməyil), *golbag* (bilərzik), *üzük* (qaşlı, qaşsız), *qarmaq, sirgə* (tana, küşvarə) və s. ilə təmsil olunmuşdur.

Istifadə meqamına, başqa sözlə, gəzdirilmə terzina görə, ənənəvi zinətlər *bas-qulag, boyun-yaxa, bilək-barmaq, bel, ayal* və *bəndləmə* bəzəklər olmaqla, müxtəlif tipoloji qruplara bölünür. Bu qruplara daxil olan zinət növlərinin hər birinin özünəməxsus istehsal texnologiyası, forma və quruluş xüsusiyyətləri yaranmışdır. Bütün bunlardan əlavə, ənənəvi zərgərlik mərkəzlərindən asılı olaraq, hər bir bölgənin özünəməxsus səciyyəvi bəzək növü də təşəkkül tapmışdır. «Çəpik», «qarabatdaq» boyunbağları Naxçıvanda, piyalə-zəng sirğalar Şamaxı, Bakı və Gəncədə, «döymə-babaxanı» və ya «ay-ıldız» adlanan aynalama yaxalıq Şuşada, həməyil, heykəl Quba, aypərək Qazax, möjdiiyyə Salyan zərgərliyində geniş yayılmışdır.

Tarixən insanın geyim və məsiətinə gözəllik verən bəzək məmələtləri arasında zər-zivər, xüsusi silə, qadın zinətləri başlıca yer tutmuşdur. Zinət ustaları tarix boyu qadınlar üçün bir-birindən yaraşıqlı, müxtəlif növ zər-zivər, bəzək nümunələri yaratmışlar.

Qadın zinətləri arasında *baş bəzəkləri* (süs, cığcığa) üstün yer tutmuşdur. *Qulaq və saç bəzəkləri* da çox vaxt bu qrupa aid edilir. Azərbaycanda tarixən baş bəzəklərinin çox zengin tipoloji çeşidləri yaranmışdır. Bunların arasında ayrı-ayrı məhəlli zərgərlik mərkəzlərində müxtalif adlarda zəmanətindək gəlib çatmış *tac* və ya *çələng* ən arxaik bəzək növü olmaq etibarı ilə diqqəti colb edir.

Ağır və bahalı zinət növü olmaq etibarı ilə *tac*, əsasən, ağa-bey zümrəsindən olan varlı kubur qadınlar arasında dəbdə olmuşdur. Keçmişdə tac, həmçinin, həkimiyət rəmzi kimi, hökmərdar libasının zəruri tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Ənənə halını almış rəsmi qaydaya görə, hökmərdən həkimiyət taxtına çıxarkən, həm də hökm veren zaman onun başına mütləq tac qoymulmalı idi.

Hazırda tac öz adı ilə tekcə Şimal-Qərbi Azərbaycanda qalmışdır. Qazaxda o, «dingə», Gəncə və Muğan bölgəsində «cığcığa» adı ilə xatırlanır.

Zaqatlı tarix-diyarşunaslıq muzeyinin fondunda saxlanılmışda olan tac dəbilqəni xatırladır. Daş-qşa bəzədilmiş qızıl tacın əsas bəzək elementləri onun ön və yan tərəflərində cəmləşdirilmişdi.

Ənənəvi zərgərlik sənətində bəzək dekorunun təkmilləşdirilməsi ənənəsi sonralar bu tipdən olan zinətlərin «alınlıq», «qabaqlıq» (Qərbi Azərbaycan), «çütqabağı» (Şirvan, Abseron), «tülüqabağı» (Şəki), «alınlıq» (Naxçıvan), «arasqın» (Ordubad), «təsəkqabağı» (Lənkəran) və b. adlarla bəlli olan və müyyən qədər məhəlli xüsusiyyət kəsb edən tipoloji çeşidlərinin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Tacdən fərqli olaraq, adları çəkilən baş bəzəkləri, əsasən, alının üstünü və gicgahları əhatə etdiyindən, ya arxa tərəfdən qaytanla başa bağlanır, ya da ensiz parça, yaxud bafta üzərinə bənd edilərək çutqu və ya araqçının (təsəyin) öñ hissəsinə bənd edilirdi. Şirvan və Abşeron qadınları, bir qayda olaraq, çutquqabını çutququn öñünə bənd edirdilər.

Alınlıq (qabaqlıq) ayrı-ayrı zərgərlik mərkəzlərində «pilik», «pərək» («pərəng»), «gül-pərək», «kəsəmə» və s. adlarla bəlli idi. Alınlıq iki cür, ya qəlibkarlıq əsaslı ilə hazırlanmış zəngin bədii dekora malik zinət ünsürlərindən, yaxud kənarına qulp bənd etdirilmiş qızıl və ya gümüş sikkə düzümdən ibarət tərtib edilirdi. Məhz bu səbəbdən də alınlıq (qabaqlıq) el arasında həmin bəzək ünsürlərinin adına müvafiq qaydada adlandırlırdı. «Pilik alınlıq», «pərək» və ya «gül-pərək qabaqlıq» buna misaldır. Əsilzadə kubur qadınlarının «kəsəmə» alınlığı, adətən, ləl-cavahiratla bəzədilərdi. Alınlığı zənginləşdirən daş-qşa arasında brilyant məmühəm yer tutmuşdur. Daha çox Bakı zərgərleri brilyant qas düzelətməyə üstünlük vermişlər.

Qulpu sikkələrdən düzəldilən alınlıq hansı ölkənin sikkə növündən hazırlanırdısa, həmin adla tanınır. Məsələn, «əşrəfi» və ya «imperial alınlıq», «bacaqlı qabaqlıq», yaxud «macidiyə» (mejidiyə) bunu aydın göstərirdi.

«Əşrəfi» Misir məməlük sultani Əşrəf Seyfəddin tərəfindən 1422-ci ildən kəsdirilməyə başlamışdır. Səfəvilər dövründə həmin çəkidi (3,45 q) kəsilmiş qızıl sikkələr də «əşrəfi» adlanmışdır.⁸⁹

«Imperial» rus qızıl sikkəsi olub, nominal deyeri 10 gümüş manata bərabər pul vahidi sayılırdı. 1755-ci ildən kasılmayı başlamış həmin sikkənin tərkibində 11,65 q qızıl var idi.⁹⁰ Rus işğalından sonra Azərbaycanda geniş yayılmış imperial çəkisine görə digər sikkələrdən üstünən. «Bacaqlı» XIX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda işlədilən Niderland qızıl dukatının adı olmuşdur. Həttə Avstriya qızıl sikkələri, habelə Fətəli şah dövründə İranda eyni çəkidi kəsilən qızıl sikkələrə «bacaqlı» adlanmışdır.⁹¹

«Macidiyə» Türkiyədə Sultan Əbdülməcid tərəfindən 1844-cü ildən kəsdirilən qızıl və gümüş sikkələr idi. Azərbaycanda o, «məjdiyə» adı ilə yayılmışdır. Çekisi 7,2 q, nominal dəvəri 100 quruşa bərabər olan bu qızıl sikkələr «Osmanlı lirası» kimi de tanınır.⁹²

Kənarına qulp bənd etdirilmiş həmin sikkələri qadınlar özləri də sap və ya qaytana düzüb «alınlıq», «yaxalıq», «belbağı», yaxud «ətəkklik» düzəldə bilişdirilər.

«Kəsəmə» adlanan paxlava formalı bəzək ünsürlərindən ibarət qızıl *silsilə* də baş bəzək-

ləri sırasından idi. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində, o cümlədən, Quba bölgəsində silsilə «hemai», yaxud «heykəl» adı ilə məşhur idi.

Alazan vadisi əhalisi arasında silsiləni «mumasan» adlanan ardıcıl qaydada bir-birinə bənd edilmiş zəncirə və pilək düzümlərindən ibarət bəzək növü əvəz edirdi.

Qadın baş bəzəkləri arasında qəlibkarlıq əsaslı ilə müxtəlif bəzək ünsürlərindən, ən çox müsələdən «pərək» və ya «gül-pərək» düzümlərindən ibarət hazırlanmış çutquqabağı xüsusi yer tutgeniş yayılmışdır.

Kiçik tac tərəflərindən çutquqabağı çox vaxt qızıldan, bəzən də xüsusilə, kasıblar üçün gümsədən düzəldilərdi. Varlı əsilzadə qadınlar üçün hazırlanmış qızıl çutquqabağı həm də daşlaşla bəzədilirdi.

R.Əsfandiyevin yazdıǵına görə, aypara şəklində çələngi xatırladan çutquqabağını XVIII əsrədə araqqının qabığına tuturmuşlar.⁹³ Görünür, elə məhz bu səbəbdən də Ordubadda bu tip baş bəzək «arasqın» adlanırdı.

Ənənəvi baş bəzəklərinin bir qismi, məsələn, *qarmaq*, *sancag* və s. çalma və örpkələri (bənərə, sərəndəz, alafa, tor) bənd edib berkitmək, müyyəyen hissəsi (*telbasan*, *qullab*, *ərca*) isə qadın saçlarının hörüyə gəlməyən cığa və birəklerini yiğib səliqəyə salmaq məqsədi güdürdür. «Həbbabı» adlanan yaxa düymələri, quşparə və çarpatz da bəndləmə zinatlar gruppuna daxil idi.

Zəncirəli qızıl *qarmaq*, əsasən, ərli qadınların geyim dəstində daxil olan baş bəzəyi sayıldı.⁹⁴ Çünkü keçmişdə bahalı baş örpkələrini, başlıca olaraq, ərli, həm də varlı qadınlar örtərdilər. Belə örpkələr isə başa qarmaq vasitəsilə bərkidilirdi.

Qulaq bəzəkləri etnoqrafik ədəbiyyatda çox vaxt baş zinətləri sırasında təsnif olunsalar da, təbiq məqamına görə ayrıca tipoloji qrup taşkıllı edirdi. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində «sırğa», «tanə» («tənə»), «guşvarə» və s. kimi sinonim istifadələrənən geniş yayılmış bu bəzək növünün tipoloji cəhətdən müxtəlif çeşidləri yaranmışdır. Azərbaycanın ən qədim sirğə nümunəsi qədim Mingçevir'dən, Tunc dövründə aid kurqandan tapılmışdır.⁹⁵

Erkən orta əsr abidəsi olan Dədə Qorqud dastanlarında sirğa «küpə» («altun küpə») adı ilə təqdim olunmuşdur.⁹⁶ Həm də dastandan bəlli olduğu kimi, altun küpəni təkçə qadınlar deyil, adlı-sanal kişi'lər də qulaqlarına taxırımlaşır. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində eziż-xələf oğlan uşaqlarının qulağının bir tayına «heydəri» sirğa taxmaq adəti yaxın keçmişdən davam etmişdir.

Sırğanın zaman-zaman forma və quruluş etibarı ilə çoxsaylı tipoloji növləri yaranmışdır. Onların bir qismi zəmanəmizdək gəlib çatmışdır. Bunların arasında «piyalə-zeng», «satılı», «şərli» («dolo»), «minarə», «badami», «gilası», «üçdüməm», «dörddüymə», «beşdümə», «qırxdümə» sıրğalar, habelə «halqa» və «asmalı» sırgı və s. hələ də dəbdən düşməmişdir. Bəzən, sırgaların üzərinə qiyəmtli daş-qşa əlavə etməklə, zənginləşdirilir və beləliklə də məmulatın dəfəsi deyari artırlırdı. Bənərləndən qulağının bir tayına «heydəri» sirğa taxmaq adəti yaxın keçmişdən dəbdələnməklə, bir növ «piyalə-zeng» xatırladırırdı.

Boyun-sinə (yaxa) bəzəkləri müxtəlif materiallardan (qızıl, gümüş, ləl-cavahirat, şüşə, mərcan, kəhraba və s.) düzəldilməklə, müxtəlif növ boyunbaşları təmsil olunurdu. Azərbaycanın bəzi bölgələrində boyunbaşı «xirtəlik», «boğazlıq», «çaxalıq», «imarət» də adlanırdı. Bu istifadələrənən kimi işləşə də, vahid tipoloji qrup taşkıllı edən həmin bəzək növü həzirlanlığı materialın seciyyəsinə, quruluş və formasına görə müyyəyen qədər fərqli xüsusiyyətlərə malik idi. Bu baxımdan, Naxçıvan bölgəsi ənənəvi seciyyəvi olan çəçik və qarabatdaq tipoloji cəhətdən digər boyun bəzəklərindən seçilirdi.

Ənənəvi boyun bəzəklərinin en qədim növü *muncug* boyunbağı olmuşdur. Müxtəlif materiallardan (mirvari, inci, mərcan, briliyant, rəngli şüşə, balıqşağı və s.) hazırlanmış muncug düzümləri ilə yanaşı, qızıldan düzəldilmiş «arpa», «hil», yaxud «gül-pərək» boyunbaşları da dəbdə olmuşdur. «Səddə» adlanan mirvari boyunbağı 9-10 cərgə topa muncug düzümləndən

ibarət hazırlanırdı. Çox vaxt səddə bir cüt «arpa» və ya «hil» muncuq vasitəsilə tamamlanırdı. İstehsal texnologiyasının spesifik səciyyə daşımışı səbəbindən muncuq boyunbağılarının hazırlanması ilə cavahırsızlar möşğul olurlardı.

Zərgor dükənlərində hazırlanın zinət məmələtləri arasında qızıl boyunbağılar tipoloji zənginliyinə görə xüsusi fərqlənlərdi. Forma, qurulüş və nəqs xüsusiyyətlərinə görə seçilən qızıl boyunbağıların *həməl*, *heykəl* (Quba, Şamaxı, Şəki), *aypərək* (Qazax), *hil*, *arpa* (Bakı), *arañiq* (Şusa, Şəki, Şirvan, Gəncə), *çəçik*, *qarabatqad* (Naxçıvan), *xırtdəlik* (Gəncə, Naxçıvan) və s. olmaqla, müxtəlif tipoloji növləri qeydə alınmışdır.

Həndesi və astar motivli nəqş ünsürləri ilə zəngin olan aralığın ayrı-ayrı zərgərlik mərķəzlərində fərqli adlarla bəlli olan «ay-ulduz», «şəms», «qüttə» («qübbə»), «paxlavə» və s. kimi növləri təşəkkül tapmışdır.

Qızıl boyunbağıların *sikkə* düzümdən ibarət tərtib olunmuş tipoloji növləri ayrıca bir qrup taşlı edirdi. Həm de sikkə boyunbağılar müxtəlif ölkələr məxsus qızıl və gümüş pullar-qrup taşlı edirdi. Həm de sikkə boyunbağılar müxtəlif ölkələr məxsus qızıl və gümüş pullar-qrup taşlı edirdi. Həm de sikkə boyunbağılar müxtəlif ölkələr məxsus qızıl və gümüş pullar-qrup taşlı edirdi. Bunun üçün zərgərə təqdim edilən qızıl və ya gümüş sikkələr qulp döydürmək və toqqa sıfariş etmək kifayət edirdi.

Libaslarla *bəndləmə* zinətlər bəzələnən növü olmaqdandır, həm də onların bir qismi əməli və gümüşdən keşilmiş «*həbbəbi*», «*böyrəyi*», «*qoza*» düymələr mehə bu məqsədlə istifadə olunmuşdur.

Bu qrupdan olan bəndləmə zinətlərin ən tipik nümunəsi sayılan *ətəklilik* iki tipoloji növdə hazırlanmışdır. «Sikkə ətəklilik» qızıl və gümüş sikkələrdən (bacaqlı, əşrəfi, məcidiyə, imperial, çervon və s.) tərtib olunmaqla, daha geniş yayılmış və kütləvi səciyyə daşımışdır. Sikkə ətəklilikdən fərqli olaraq, qızıl və gümüşdən keşilmiş «*pilek*» və ya «*pərək*» ətəklilik çox vaxt mina ilə bəzədirildi. Ona görə də minasazalar ətəkliliyin böyük növünü çox vaxt «gül» və ya «gül-pərək» adlandırırlar.

Bütün bunlardan əlavə, keçmişdə kübər qadınların ətəkliliyi həm də cavahıratdan düzəldilər. Keçmişdə kübər qadınları arasında «mirvari» ətəklilik daha geniş yayılmışdır.

Bir qayda olaraq, digər bəndləmə zinət növləri kimi, ətəkliliyin də bəzək ünsürləri çox vaxt bafta üzərinə düzüllənən bənd ediləndən sonra tuman və ya digər üst geyimlərinin ətəyinə bəndlənilən bəzədirildi.

Bəndləmə zinətlər bəzən sapa düzüldəndən sonra paltara bənd edilirdi. «Həbbəbi» və ya «qoza» düymələrdən ibarət *yaxalıq* buna əyani misaldır.

Pilek və ya pərək ətəklilik qadın tumanından başqa, üst köynəyinin ətəyinə də vurulurdu. «Oyma» yaxalı arxalıqların yaxasının ətrafi, adətən, qızıldan düzəldilmiş «böyrəyi», yaxud «həbbəbi» düymələrdən ibarət bəzək düzümü ilə süstəndirilirdi.

Libaslarla bənd edilən bəzəklərin digər qrupunu *ağlabənd* məlumatlan: *zəncirə*, *bafta*, *çapara*, *hərəmi*, *qaragöz*, *sərmə*, *şəhəsənd*, *gotaz*, *pürçüm*, *pitik* və s. təşkil edirdi.

Hörmə və toxuma üsulları ilə hazırlanın həmin bəzəklər qadın üst geyimlərinin ətəyinə, qol yarıqlarına, biliç ağızına, belinə, yaxasına bəndlənirdi. Qotaz, pürçüm, pitik isə bəzəklə görnük üçün tumanbağı, çutqu qaytancı, meyzer bağının uclarına əlavə edilirdi.

Üst geyimləri bütün bu bəzək növlərindən əlavə, *tikmə* üsulu ilə də bəzədirilib, yaraşlıq hala salınırdı.

Tikmə bəzəklər, əsasən, müxtəlif rənglərə boyanmış keci sap, yaxud güləbətinə icra olunurdu. Tikmə naxışlar müxtəlif növ bəxşyələr - qoşasırq, əyrim-ürrüm, qayçıqluluq, çalkeçir, quş cayıraq, dörddüyüm, doldurma və s. tikiş texnikası ilə salınırdı.

Tikmə naxışlarının geniş yayılmış tipoloji növlərindən biri də *muncuqlu tikmə* idi. Təkbətək, yaxud düzüm halında istifadə olunan rəngbərəng muncuqları müyyən nəqş motivi üzrə məmələt üzərinə bənd etməklə, lazımi bəzək növü əldə edib, onu yaraşlıq hala salırdı. Muncuqlu tikmə texnikası ilə ən çox qadın başıqları, pul və tənbəki kisəsi, möhür, daraq, qayçı, sūrmə qabı və s. bəzədirildi. Muncuqlu tikmə, habelə araqçın, çutqu, düyməç kimi baş geyimlərinin bəzədirilməsindən istifadə edilirdi.

Tikmə naxışlarla keçmişdə bir sıra kişi geyimlərin də bəzək vurulurdu. Kaval kürküñ yaxası, boynu, kürəyi, biləyi və atayı, əbanın qabaq qanadlarının ətrafları, qol yeri, yaxa köbəsinin yanları müxtəlif səciyyəli naxışlarla bəzədirildi. Bunlardan əlavə, qadınlara məxsus çutqu, araqçın, təsək və üst köynəyi, həmçinin, tikmə naxışlarla bəzədirilib yaraşlıq hala salınırdı.

Qadın bəzəklərinin xüsusi bir qrupunu yanağı, qaşa, gözə çəkilən *boyalar*, yaxud əl-ayaq barmaqlarına yaxılan *hana* təşkil edirdi. Keçmişdə, adətən, «oməssətə» adlanan peşəkar bəzək ustaları toy günü gəlin köçən qızların, yaxud varlı evlərində kübər qadınların üz-gözünü bəzəyib geyindiirlər. «Bəzəkçi» qadınlar, bir qayda olaraq, maqqas və səkkizvari iləqə halına salınmış sap vasitəsilə qadının üz-qasıını alıb temizləyəndən sonra kosmetik boyanın maddələri

(ənlək, kirşən, vəsmə, sərmə, həna, rüşül) ilə bəzəyib yaraşıqlı hala salırdılar. Kosmetik bəzək vasitələrinin bir qismini, o cümlədən, rüşül, daban daşı və hənəni hər kəs özü də əldə edib istifadə edə bildirdi.

Bir qayda olaraq, vəsmə qaşa, sərmə gözə çekilir, ənlik, kirşən isə yanaqlara yaxılırdı. Həna əl-ayağı, saç-saqqala yaxılırdı.

Məşşato saçın hörtük, ciğə və birçəklərini darayıb səliqəyə salandan sonra güləb, ənbər və digər atlıri mayeler cilayıb qadın saçını rayihələndirirdi.

Kosmetik vasitələri, adətən, əttar dükəni və əczanaxalardan, yaxud çərçi və camaşırxanaldan satınalma yolu ilə əldə edirdilər.

¹ Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsi və onun mütərəqqi iqtisadi və mədəni nəticələri. B., 1956, s.50-51.

² Yənə orada, s.54.

³ S.S. Dünaymaliyeva. Azərbaycan geyim mədəniyyəti tarixi. B., 2003, s.133.

⁴ Yənə orada, s.133-134.

⁵ Yənə orada, s.134.

⁶ Yənə orada.

⁷ Natiionalnaya odежda Azerbaydzhana. Al'bum. M., 1972.

⁸ E.G. Torninskaya. Muzskaia odежda azerbaydzhanцев XIX - nachale XX v. po sobraniyu Gosudarstvennogo Muzeya Ethnografii Nirovov CCCC. - «Xozistyvo i material'naya kul'tura narodov Kavkaza v XIX-XX vv.» вып. I, M., 1971; A.G. Trofimova. Obzor kollekcii odежdy narodov Azerbaydzhana v Gosudarstvennomu Muzeu Gruzii im. akad. S.N. Djankashia. - Yenə orada.

⁹ P. Zubov. Kartina Kavkazskogo kraja. SPB., 1834.

¹⁰ N.F. Dubrovin. Istoriya voyni i vladchestva russkih na Kavkaze. T. I, II, kn., 1,2. SPB., 1871.

¹¹ I. Berzenni. Puteshestvie po Dagestanu i Zakavkazyu. Kazan, 1850.

¹² M.Tkeshelov. Azerbaydzhanische tatarы. - Sbornik materialov po etnografii pri Dashkovskom musee. T.Ш, M., 1888.

¹³ I.I. Stepanov. Zakanatal'skiy okrug. - Sbornik materialov dlya opisanija mestnostej i plemen Kavkaza. Vypl. XI, Tip. 1891.

¹⁴ B.Millier. Predvaritelnyiy otchet o poezdke v Talysh letom 1925 g.

¹⁵ G.Cursin. Talshy (etnograficheskie zametki). - «Izv. Kavkazskogo historiko-archeologicheskogo instituta», t. IV, Tip., 1926.

¹⁶ Q.F. Cursin. Göst. asəri.

¹⁷ A.K. Alekperov. Jen'skaya odежda Azerbaydzhana. - Issledovaniye po arxeologii i etnografii Azerbaydzhana. B., 1960.

¹⁸ K.T. Karakashly. Jen'skaya odежda naseleniya Malogo Kavkaza XIX - nachala XX v. - «Azerbaydzhanский etnograficheskiy sbornik», вып. 1, B., 1964; Yenə opin: Material'naya kul'tura azerbaydzhanцев severo-vostochnoy i central'noy zon Malogo Kavkaza. B., 1964.

¹⁹ Z.A. Kilcheskaya. Azerbaydzhanский jen'skii kostyom XIX veka iz sel. Odjek Xaldanskogo района. - Material'naya kul'tura Azerbaydzhana, t. 2B, 1961; Yenə opin: Azerbaydzhanский jen'skii kostyom XIX veka iz Karabaxa. - Voprosy etnografii Kavkaza. Tb., 1952.

²⁰ A.A. Ismailova. O narodnoi odежde naseleniya kogo-vostochnykh rayonov Azerbaydzhana. - «Izv. AN Azer. SSR», B., 1964, №4; Yenə opin: Jen'skaya narodnaya odежda Zakanatal'skoy zony v konse XIX - nachale XX v. - «Izv. AN Azer. SSR», B., 1974; №4; Yenə opin: O narodnoi odежde Nakhichevanskoy zony v XIX - nachale XX v. - «Izv. AN Azer. SSR», B., 1981, №2.

²¹ E.G. Torninskaya. Muzskaia odежda azerbaydzhanцев XIX - nachale XX v. po sobraniyu Gosudarstvennogo muzeya etnografii narodov CCCC. - «Xozistyvo i material'naya kul'tura narodov Kavkaza v XIX-XX vv.», вып. I, M., 1971; Yenə opin: Jen'skaya tradicionnaya odежdy narodov Azerbaydzhana i azerbaydzhanцев Dagestana po sobraniyu Gosudarstvennogo muzeya etnografii narodov CCCC. - Otражenie etnicheskikh processov v pamiatnikakh bytovoy kul'tury. L., 1984.

²² A.G. Trofimova. Obzor kollekcii odежdy narodov Azerbaydzhana Gosudarstvennogo Muzeya Gruzii im. akad. S.N. Djankashia. - «Xozistyvo i material'naya kul'tura narodov Kavkaza v XIX-XX vv.», вып. I, M., 1971.

²³ A.N. Mustafayev. Şirvanin maddi mədəniyyəti. B., 1976, s.60-69; Yenə opin: Ingiloyların maddi mədəniyyəti. B., 2005, s.115-155; H.A. Həsillov. İnsan, məişət, mədəniyyət. B., 1981; E.H. Babayev. Azerbaydzhanская народная одежда конца XIX - начало XX v. (po materialam Karabaxskoy zony), M., 1967; K.M. Ibrahimov. Material'naya kul'tura Šekinskoy zony v konse XIX - nachale XX v. B., 1982, s.18-21; İ.G. Şahzabov. Material'naya kul'tura narodov Shalqinskoy gruppi, B., 1981, s.12-15; N.D. Dadaloev. Sovremennaya material'naya kul'tura azerbaydzhanцев Dagestanu. M., 1989, s.12-15; D.A. Novruzov. Tradicionnaya i sovremennaya material'naya kul'tura azerbaydzhanцев Dagestanu, prozhivayushchih v Gruzii. B., 1991, s.16-19; H.N. Məmmədov. Müğanın maddi mədəniyyəti. B., 2001, s.72-91;

S.H. Əliyev. İngiloylar. B., 2001, s.20-21; Ə.M. Latiyeva. İlisubiske sultantstvo (istoriko-ethnograficheskoe issledovaniye). B., 2001; Ə.İ. Isayev. Şimal-Şərqi Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. B., 2005, s.17-20 və b.

²⁴ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. B., 1989, s.191-192.

²⁵ Obzorzenie Rossijskikh vladений za Kavkazom. Ч. I-IV, СПб., 1836.

²⁶ Obzorzenie Rossijskikh vladений za Kavkazom. Ч. II, СПб., 1836, с.387.

²⁷ Elizabetpol'skiy okrug. - OPBZK, ч. I, СПб., 1836, с.389.

²⁸ Yenə orada.

²⁹ A.N. Mustafayev. Şəki sənətkarlar diyarıdır. B., 1987, s.41-44.

³⁰ F.F. Velioglu. Material'naya kul'tura zapadnoy zony Azerbaydzhana v XIX-nach. XX v., B., 1999.

³¹ H.N. Məmmədov. Müğanın maddi mədəniyyəti (tarixi-ethnografik ədəqat). B., 2001, s.76.

³² A.N. Mustafayev. XIX əsrda Şirvannda şaltomuva dəzgahi. - «Azərb. SSR EA Xəbərləri» (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası). 1968, №4.

³³ A.C. Sumbatgilzade. Promyshlennost' Azerbaydzhana v XIX v. B., 1964, s.61.

³⁴ A.N. Mustafayev. Şirvanın maddi mədəniyyəti. B., 1977, s.64-65. -

³⁵ H.N. Şahrov. Ocherk shelkovostva v Zakavkazii. - Svod materialov po izucheniu ekonomicheskogo byta gosudarstvennykh krest'yany Zakanatal'skogo kraja. t. IV, Tip., 1888, s.161-165

³⁶ «Qaflazı qazeti», 1854, №53.

³⁷ H.Potekhin. Shelkovost' Shemahinskoy gubernii i Çar-Abadskaya shkola. - «Vestnik promyshlennosti», M., 1860, t. x, №10, c.2.

³⁸ N.N. Şävirov. Göst. asəri, s.166.

³⁹ Yenə orada, s.170.

⁴⁰ A.N. Mustafayev. Azerbaycanda şərbəfiş sənəti. B., 1991, s.40.

⁴¹ Cənubi Azerbaycan tarixi öcerkleri. B., 1985, s.52.

⁴² Yenə orada, s.62.

⁴³ Yenə orada,

⁴⁴ A.N. Mustafayev. Şirvanın maddi mədəniyyəti. B., 1977, s.84.

⁴⁵ A.G. Trofimova. Göst. asəri, s.157.

⁴⁶ Yenə orada, s.165-166.

⁴⁷ H.B. Məmmədov. Müğanın maddi mədəniyyəti (avtoref.), s.12.

⁴⁸ A.N. Mustafayev. Göst. asəri, s.78.

⁴⁹ A.Q. Trofimova. Göst. asəri, s.163.

⁵⁰ H.N. Məmmədov. Göst. asəri, s.11.

⁵¹ B.R. Mamedov. Nazzname odежdy v azerbaydzhanском языке (автореф.). B., 1992, c.14.

⁵² N.I. Gagay-Torni. K metodike izuchenija odежdy v etnografii. - СЭ, 1934, № 3-4, c.122; Q.T.Qaraqashlı. Göst. asəri, s.130-133.

⁵³ A.N. Mustafayev. Göst. asəri, s.87.

⁵⁴ Yenə orada,

⁵⁵ Bax: S.S. Dünaymaliyeva. Azərbaycan geyim mədəniyyəti tarixi. B., 2002, s.141-190.

⁵⁶ Q.T.Qaraqashlı. Göst. asəri, s.136.

⁵⁷ A.N. Mustafayev. Göst. asəri, s.88.

⁵⁸ Bax: J.H. Gümiles. Otkrytie Kaspiini. M., 1966, c.56.

⁵⁹ H.N. Məmmədov. Müğanın maddi mədəniyyəti. B., 2001, s.86.

⁶⁰ A.Q. Trofimova. Göst. asəri, s.174-175, 177-178.

⁶¹ H.N. Məmmədov. Göst. asəri, s.85.

⁶² M.I. Tkeshelov. Göst. asəri, s.103.

⁶³ Bayatilar, B., 1960, s.65.

⁶⁴ A.N. Mustafayev. Göst. asəri, s.91.

⁶⁵ Bayatilar, İkinci nəşri, B., 1960, s.72,94.

⁶⁶ Yenə orada, s.61.

⁶⁷ Kitabi Dədə Qorqud. B., 1962, s.

⁶⁸ Q.M. Karimov. Şəriat və onun sosial məhiyyəti. B., 1987, s.13.

⁶⁹ A.Q. Trofimova. Göst. asəri, s.157.

⁷⁰ A.N. Mustafayev. Göst. asəri, s.94.

⁷¹ Qoca dəbilərin verdiyi məlumatata görə, «Zinger» markalı el və ayaq maşınları Azerbaycanda XIX əsrin 70-ci illərindən tövbik olunmaga başlamışdır.

⁷² Şirvanda tikişin bu növü «xordasırq» adlanırdı.

⁷³ Buna bəzən «təkk tikiş» da deyilir. Çünkü təsəyin üstü ən çox bu tikiş növü ilə bəzənirdi.

⁷⁴ Bayatilar. II nəşri, B., 1960, s.21.

⁷⁵ A.Q. Trofimova. Göst. asəri, s.182.

⁷⁶ A.N. Mustafayev. Göst. asəri, s.78.

⁷⁷ Sbornik materialov dla opisanija mestnostej i plemen Kavkaza. Vypl. XI. Tip., 1891, c.146.

⁷⁸ H.N. Məmmədov. Göst. asəri, s.12 (nam. dis. avtoref.).

⁷⁸ А.С.Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана в XIX в. Б., 1964, с.108.

⁷⁹ A.Sumbatzada. Göst. əsəri, s.53.

⁸⁰ Yeno orada.

⁸¹ Yeno orada, s.55.

⁸² Yeno orada, s.108.

⁸³ SMOPMK, XI bur. s.72.

⁸⁴ Yeno orada, s.155.

⁸⁵ В.К.Згленинский. Кустарное производство золотых и серебряных изделий Бакинском районе и Дагестане и предполагаемые меры для упорядочения и развития онного. – «Труды Первого съезда деятелей по кустарных промышленности Кавказа». Тиф., 1902, с.60, 64.

⁸⁶ Ə.S.Sumbatzada. Göst. əsəri, s.171.

⁸⁷ M.X.Heydarov. Göst. əsəri, s.220-221.

⁸⁸ Şuşa zərgarı Cəhəngir Rüstəm oğlu Əliyevin məlumatı.

⁸⁹ Azərbaycan sovet ensiklopediyası. IVe, B., 1980, s.261.

⁹⁰ Yeno orada, s.443.

⁹¹ ASE, II s., B., 1977, s.47.

⁹² ASE, VI, s., B., 1982, s.545.

⁹³ R.Əfəndiyev. Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələri, B., 1960, s.30-31.

⁹⁴ А.Кличевская. Азербайджанский женский костюм XIX века из села Оджал Халданского района. - Материальная культура Азербайджана. Т.II, B., 1951, s.196.

⁹⁵ Г.М.Асланов, Р.М.Вандов, Г.И.Ионе. Древний Минигечaur, B., 1959, с.114

⁹⁶ Kitabi-Dədə Qorqud, B., 1962, ç.40.

⁹⁷ R.Əfəndiyev. Göst. əsəri, s.32.

MƏTBƏX MƏDƏNİYYƏTİ: YEMƏKLƏR VƏ İÇKİLƏR

Qida məhsulları

İnsan hayatının əbədi bioloji tələbatı olan *qida* ciy halında yeyilməkdən başlamış emal edilib bisirilənədək çox böyük takamül yolu keçmişdir. Qidalanmanın mədəniyyət sociyyosu kəsb etməsi də məhz qida məhsullarının emal edilməsi, ərzaq məhsuluna çevriləməsi və yeməli hala salınması ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur.

Təbiətin bəxş etdiyi qida məhsullarının tədarük edilib ərzaq halına salınması çox qədim tarixdə malik olub, yığıcılıq və ibtidai ovçuluğun yaranması dövrünə gedib çıxır. İnsanın özünün yaranması ilə həmşəşid olan qida tədarükü, istehsal təsərrüfatının meydana gəlməsi ilə yeniyən məzmun kəsb etmişdir. Əslində bu keçid neticəsində ərzaq-qida təminatı sahəsində əsaslı döñüş yaranmışdır. *Əkinçilik və maldarlığın* meydana gələmisi, başqa sözlə, *istehsal təsərrüfatının* yaranması bu tarixi döñüsün iqtisadi əsasını təşkil etmiş, qida təminatı cəhətdən insanın təbiətdən asılılığını xeyli dərcədə azaltmışdır.

Azərbaycan əraziyinin təbii şəraiti dünyada mövcud olan 11 iqlim qurşagından 9-na malikdir. Landşaft amillərinin belə zənginliyi onun *flora* və *fauna* əlemində ciddi təsir göstərməklə, qida ehətiyatının bolluğuna əlverişli zəmin yaratmışdır.

Yeməklər, onların tərkibi, növ və çeşidləri ilk növbədə ölkənin təbii qida şəraiti və əhalinin təsərrüfat məşguliyyəti ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Yemək öynəsində əsas yer tutan başlıca qida məhsullarının tərkibinə amillərin tərisi tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində heç də eyni olmamışdır. Azərbaycanın qədim sakinişlərin qida məhsulları ilə təmin olunmasında ölkənin təbii şəraiti başlıca rol oynamışdır. Başqa sözlə, *mənimsəmə* təsərrüfatının (yığıcılıq və ibtidai ovçuluğun) hələ də hakim mövqə tutduğu Neolit dövrünə qədər. Azərbaycanın qədim əhalisini təşkil edən ibtidai qəbile icmalarının qida ehtiyatında təbiətin hazır məhsulları – yeməli yabanlı bitkiler, onların meyvesi, kökü, bəzilərinin gövdəsi, ilbiz, həşərat və cüclülər, ov heyvanları, ov quşları, balıq və suda yaşayan digər canlıları başlıca yer tutardı.

İstehsal təsərrüfatına keçiləndən sonra əhalimin qida ehtiyatları ilə təmin olunmasında tədricən əkinçilik və maldarlıq məhsulları üstün yer tutmağa başlamışdır. Bununla əhalinin qida məhsulları, başqa sözlə, ərzaq ilə təminatında sosial-iqtisadi amillər təbii-coğrafi şərait-dən irəli gələn amilləri üstələmiş, lakin onu tamam yox edə bilməmişdir.

Ənənəvi yeməklərə sosial-iqtisadi inkişafla yanşı, digər amillər, xüsusilə, etnoslararası əlaqə, tarixi ənənə və dini yasaqlar da müəyyən təsir göstərmişdir. Buna görə də xalqın etnik xüsusiyyətləri onun matbəx mədəniyyətində dəha aydın əks olunur.

Ənənəvi yeməklər maddi mədəniyyətin zəruri tərkib hissəsi kimi, həm də müəyyən sosial funksiya daşıyır. Yemək süfrəsi özünün mərasim yeməkləri ilə etnosları bir-birinə yaxınlaşdırda, pəhriz və yemək yasaqları ilə onları bir-birindən ayırmır.¹

Bununla belə, maddi mədəniyyətin digər sahəlerinə nisbəten yeməklər daha mühafizəkar olub, qədim ənənələri uzun müddət qoruyub saxlamışdır. İbtidai çörəkbirişmə üsul və vasi-tələrinin bir qismi yaxın keçmişədək yaylaq mövsümü zamanı çobanların mösiyətində qalmaqdır idı. Yaxud «qovura» adlanan arxaik yemək növü denli bitkilərdən istifadən on basit və qədim üsulu kimi zəmanəmizədək gelib çatmışdır. Yeməklərə xas olan mühafizəkarlıq etli xö-rəklərdə də nəzərə çarpır. Köz üzərində bisirilən şışlik (kabab), ocaq hənirtisində hazırlanın *«firqlama»*, qora basdırma yolu ilə deri arasında bisirilən *«çoban kələfin»*, yaxud alovda qızardılan *«çığırta»* qədim ənənələrin müasir dövrə gelib çatmış qəlpələridir. Yeməklərin bisirilmesi sahəsindəki bu qədim üsul və vərdişlər uzunmürlü əməli tacribəyə çevrilərək, nəsil-dən-nəslə örürüləmə yolu ilə mətbəx mədəniyyətində zəmanəmizədək mühafizə olunub saxlanılmışdır.

Xalq mətbəxinin təşəkküldə psixoloji təlqin amili ilə bağlı etiqad qadağaları da az rol oynamamışdır. Zaman keçidcə psixoloji təlqin bəzi ərzəq məhsullarına qarşı imtinanın əmələ gəlməsi ilə nöticələnmişdir. Məsələn, Azərbaycanda İslam etiqadı yayılardan sonra donuz əti, bəzi balıq növləri (ilanbalığı, aq balıq, köpək balığı), et yeyen qışların ve gövşəməyən heyvanlar əti «murdar» hesab olunaraq yasaq edilmişdir. Qida məhsullarının bəzi növlərindən imtina dini yasaqlanmışdır, həm də tarixi-ətnik ənənələrə səykiyəndir. Məsələn, İslami qəbul etmiş türkəlli xalqların bir qismi at südündən (qızımız) susuzluğu dəfədici içki, yaxud yavaniqlik kimi istifadə etdiyi halda, azərbaycanlılar arasında belə fakta tesadüf olunmur. Digər tərəfdən, Azərbaycanın əksər bölgələrində dəvə əti yeyilməni halda, vaxtilə Abşeron əhalisini arasında o, ən ləziz yemək növü sayılırdı. Böyük bölgədə on azıq qonaq məzə yeməyi kimi, dəvə etinim qutabını təklif etmək böyük şərəf sayılırdı. Göründüyü kimi, qida mühafizəkarlığı məsələsində tarixi ənənələr də mühüm rol oynamışdır.

Qida məhsullarının bəzi növlərindən psixoloji imtina etmə məsələsində tarixi ənənələrin həlləcidi rol oynadığını vaxtılı Təlş-Lənkəran bölgəsində yemək süfrəsinin çörək əvezinə, daha çox diüy xörəklərinin verilməsi faktından da aydın görəmək olur. Bu bölgənin təsərrüfat mösətində tarixən çəltikçiliyin üstün yer tutması üzündən yerli əhalinin gündelik və mərasim süfrələrində düyüdən hazırlanan bısmışlər mühüm yer tutmuşdur.² Başqa sözlə, psixoloji qida engeli fizioloji imtinaetməni şərtləndirmişdir. Bu ənənə bölgədə çəltikçiliyin ləğv olmasına qədər davam etmişdir.

Bələliklə, ölkənin ekoloji və təsərrüfat xüsusiyyətlərinin dolğun şəkildə eks edirən ənənəvi yeməklər tərkib etibarı ilə iki qismə bölünür: *bitki* mənşəli (nəbatı) yeməklər və *heyvan* mənşəli (ətli və südlü) qida məhsulları. Bunların hər biri zəngin tipoloji növə malik olub, tədrük qaydalarına, emal üsuluna və süfrəyə verilmə tərzinə görə bir-birindən fərqlənmişdir. Bundan fərqli olaraq, yeməklərin böyük əksəriyyəti *qatışq* tərkibli olub, həm nəbatı, həm də heyvanat məhsullarından hazırlanmışdır.

Yeməklərin etnoqrafik təsnifatında, her şeydən önce, onların səciyyəsi başlıca yer tutur. Bu cəhətdən, ənənəvi yeməklər *gündəlik* (öynəlik), ziyaflət və *mərasim* süfrəsi olmaqla, üç qismə bölünür.

Nəbatı qida məhsulları tədrük üsuluna görə, *becarmə* və *yabani* olmaqla, iki qrupa ayırlır. Hər iki qubilden olan qida növləri yalnız tədrük edilib emal olunanın sonra ərzəq məhsuluna çevrilirildi.

Ərzəq tədrükü tarix boyu insanların başlıca, əzəli qayğılarından olmuşdur. Xüsusiilə, keçmişdə ictimai iaşə, o cümlədən, çörəkxana müəssisələrinin zeif inkişaf etməsi üzündən hər bir ailənin uzun müddətli ərzəq tədrükü qayğısına qalması həyatı zərurətə çevrilmişdir. Ötən əsrlərdə ərzəq tədrükünün başlıca səbəblərindən biri də natural təsərrüfatın uzun müddət həkim rol oynaması ilə bağlı olmuşdur. Natural təsərrüfat şəraitində əmətə-pul münasibətlərinin zeif inkişafı üzündən hər bir ailə qida (ərzəq) ehtiyaclarını ödəmək üçün başlıca istehlak məhsullarını özü istehsal etməye məcbur idi. Bundan əlavə, onlar istehsal etmədikləri bir sira ərzəq məhsullarını natural mübadilə yolu ilə əldə edirdilər. Bazar əlaqələrinin zeif inkişaf etdiyi belə şərait hər bir ailənin növbəti məhsul yetişəndək illik və ya yarımilik azıqza ehtiyatını əvvəlcədən tədrük etməsini tələb edirdi. Xüsusiilə, kənd yerlərində satış bazarının çatışması uzun müddət üçün ərzəq tədrükünü zəruri etmişdir.

Ərzəq ehtiyatının əvvəlcədən tədrük edilməsinin digər səbəblərindən biri də qida məhsullarının yetişmə müddətinin müxtəlif olması və onların tədrükünün mövsümü səciyyədən ətəşməməsi ilə bağlı olmuşdur. Ölkənin bu və ya digər bölgəsində həmin məhsulların bir qismının çatışmaması, ilin isti fasillərində onların bol ehtiyatı malik olması, soyuq qış aylarında isə bu ehtiyatın təkənməsi adamları vaxtında *azıqza* tədrükü qayğısına qalmğa vadar etmişdir. Yaxlaq mövsümü zamanı qidalı alp çəmənliliklərində bəslənmiş ev heyvanlarının payiza döñəndə həd-yaxud döñələn mövsümü dövründə arıqlamış heyvanları kəsilməsinin sərfəli olmaması, qışlaqdan

yaylağa və aran köçü dövründə mübadilənin qızığın şəkil alması ilə bağlı yaranan ucuzaşma və s. əmiller də uzun müddət üçün əvvəlcədən azıqza tədrükün labüb etmişdir.

Hələ mənim səmətə təsərrüfatı dövründə ibtidai insanların qida öynəsində yeməli *yabanı* bitkiler mühüm yer tutmuşdur. Lakin qış mövsümü yaxınlaşanda qida əhəmiyyəti kəsh edən yabanı bitkilərin ehtiyatı azalıb tükənir və nöticədə insanlar acliq, qida çatışmazlığı qarsısında qalırlar. Belə şərait ibtidai insanları soyuq qış ayları üçün yetişmiş bitki və meyvələri yığub rutmaq qayğısına qalmğa vadar etmişdir. Beləliklə, ərzəq tədrükü barədə ilk bəsit anlayışlar təşəkkül tapmışdır. Zaman keçidcə tədrük olunmuş qida məhsullarını korlanıb xarab olmaq-dan qorumaq üçün bir sira səmərəli əsər və vəsítələr axıtlar bilmişdir.

İstehsal təsərrüfatının meydana gəlməsindən sonra da yığıcılıq, yeməli yabanı bitkilərin toplamı saxlanması tacribəsi özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu əməli səylərlə bağlı ənənələrin bir qismi nəinki müasir dövrədən gəlib çatmış, hətta indi də davam etdirilməkdədir. Əvalık, əleyəz, yarpız, nanə, kəkotu, çayuto, itburnu, göbələk, qazayağı, unnuca, tərə, sozu, perpətöyü, unnuca, şomu, tursəng, qazayağı, kiğ, cacix, şalgam, əleyəz, quzuqlığı, göbələk, qulançar, tərə, yarpız, sözü, dağ keşnişi, əvənköməncə (balva), cincilim, yolotu və s. yeməli yabanı bitkilərin tədrükü buna əyani misal ola bilər.

Becarmə yolu ilə hasil olunan ərzəq məhsullarının əsasını *dənli* bitkiler (taxıl, çəltik, darı, nərinc, mərci, noxud), qismən isə *bağ*, *bostan*, *tərəvəz* bitkiləri təşkil etmişdir.

Qədim zamanlardan başlayaraq, əhalinin qida rasionundə *əkinçilik* məhsulları, xüsusiilə, dənli bitkilər üstün yer tutmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olmuş mədəni *buğda*, *çovdar*, *arpa*, *parinc*, *darı* qalıqları əhalinin qida ehtiyatında qədim zamanlardan dənli bitkilərin mühüm yer tutduğunu əks etdirir.

Neolit dövründə meydana gələn *toxa* əkinçiliyinin sonrakı inkişafı, xüsusiilə, *sum* əkinçiliyinə keçilməsi ilə əlaqədar olaraq, *tarlaçılıq* təsərrüfatının yaranması qida ehtiyatında dənli bitkilərin rolu xeyli dərəcədə artmışdır.

Azərbaycan əhalisinin ev mösətində dənli bitkildən müxtəlif formada - *dənəvər*, *yarma* və *un* halında olmaqla, üç cüd istifadə olunmuşdur. Görünür, bu üsullardan ən qədimi sayılan dənə halında istifadə əhalinin gündelik qida rasionundan başlıca yer tutmuşdur.

Ərzəq məhsullarının *dənəvər* formada istifadən arxaik üsullarının bir qismi (*hadik*, *sütül*, *qovurğa*, *cilov*, *plov* və s.) zamanomizədən gəlib çatmışdır. Əkinçilik məhsullarından dənəvər formada istifadənin geniş yayılmış səmərəli əsəri Azərbaycan süfrəsinin ən ləziz xörək növünə çevrilen *plov* olmuşdur. Doğrudur, digər taxıl növlərinə nisbətən çəltik Azərbaycan xalqının təsərrüfat məsiatında nisbəten geri daxil olmuşdur. Bununla belə, hazırlanma üsuluna və «xurus» adlanan aşqarasının səciyyəsinə görə, Azərbaycan plovlarının çox zəngin tipoloji növ və çeşidləri yaranmışdır. Onların çoxu müasir dövrədə gəlib çatmışdır.

Azərbaycan süfrəsinə bəzəyən ləziz plov və asları bir-birindən dörlü müxtəlif çeşidlərinin yaranmasında ölkəmizdə saysız-hesabsız çəltik növlərinin yetişdirilməsi faktı da mühüm rol oynamışdır. Vaxtılı Azərbaycanda yetişdirilmiş 50-dək çəltik növünün adı zamanomizədək gəlib çatmışdır.³ Bunların arasında sedri, ənberbi, aküle, xan diyüşü, serili və s. xüsusiilə fərqlənirdi. Digər dənəvər bitkilər - *parinc*, *mərci*, *noxud*, *lobya*, *maş* və s. çox vaxt başqa xörəklərə qatışqı maqsədi güdmüş, nadir hallarda onların bəzisindən ayrılhqda xörək bishirilmişdir.

Arxeoloji abidələrdən Neolit və Eneolit dövrlerinə aid müxtəlif formalı *dənə* daşlarının aşkar edilməsi faktı bu dövrdə etibarən Azərbaycanda dənli bitkilərin *yarma*, yaxud *un* halına salındığını söyləməyə əsas verir.

Azərbaycanda dənəyütümenin tarixini müəyyənəşdirmək üçün arxeoloji qazıntılarından əldə olunmuş qayıqvari formaya malik dənə daşları müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafı girde formalı kirkirə və su dayırmanlarının yaranmasına, beləliklə də dənəyütüme vəsítələrinin təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur. Bununla əla-qədər olaraq, əhalinin yemək öynəsində yarma xörəkləri və unlu yeməklərin nisbəti dəyişmişdir.

Yarma soyuq mövsümde hazırlanan bir sıra xörklərin: *yayma* (sıvıq), *çəkmə* və *şorba* növlərinin başlıca komponentinə çevrilmiş və XX əsrin ortalarına qədər, başqa sözlə, vermiş, makaron və s. kimi un məmələtlərinin sənaye üsulu ilə kütlevi istehsalınadək Azərbaycan mətbəxində başlıca yer tutmuşdur. Dağ kəndlərində yarma özünün əməli əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir.

Azərbaycan mətbəxində geniş yer tutan dənli bitkilərdən *un* halında istifadə olunmuşdur.

Su dayırmanları meydana çıxana qədər Azərbaycanda ən məhsuldar dənəyüütme vasitəsi əllə fırladılan *kirkirə* sayılırdı.

XIX əsr mülliəflərində birlinin yazdığını göra, o dövrde *kirkirə* demək olar ki, hər bir kəndli evində var idi.⁴ Azərbaycanın bəri bölgələrində «*ol deyirmanu*» adı ilə tanınan *kirkirə* təkəf forma və quruluşuna görə deyil, habelə İsləmə principinə görə də *su və ya qosqu* («həngli») dayırmanlarından seçilirdi. Ölkənin dağılıq və dağətəyi məskunlaşma bölgələrində geniş yayılmış su dayırmanlarından fərqli olaraq, üst daşı qosqu qüvvəsi (at, devə, uşaq) vasitəsi fırladılan «həngli» dayırmanlar çay və arx şəbəkəsindən məhrum ərazilərdə, ən çox isə Abşeron yarımadasında geniş yayılmışdır.

Küləklər vətonu sayılan Abşeronda küləyin istiqaməti (xəzri-gilavar) tez-tez dəyişdiyindən burada külək dayırmanları o qədər də geniş yayılmamışdır. Bunun müqabilində Abşeron kəndlərində «həngli» dayırmanlar kütəvi dənəyüütme vasitəsi kimi üstün yer tutmuşdur.

Azərbaycanda geniş yayılmış Asiya tipli, alt çarxlı su dayırmanları ilə yanaşı, işğaldan sonra buraya rusların köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq, XIX əsrin ortalarından etibarən yan çarxlı «malakan» dayırmanları da peydə olmağa başlamışdır.

Bitki mənşəli yeməklər

Azərbaycanın qədim əhalisinin qida ehtiyatının əsasını yeməli yabanı və mədəni bitkilər təşkil etmişdir.

Ənənəvi bitki mənşəli qida məhsulları arasında *dənli* bitkilər, xüsusiilə, *taxıl* başlıca yer tutmuşdur. Başqa sözlə, ölkə əhalisinin yemek öynəsinin əsasını *taxıl* məhsullarından hazırlanan xərək və çörəklər təşkil etmişdir.

Unlu yeməklər hazırlanma üsuluna və səciyyəsinə görə çörək, *qənnadi məmələti* və *xəmir xörəkləri* olmaqla, üç qrupa bölünür.

Ənənəvi çörək növləri. Azərbaycanda çörəkbisirmə təcrübəsinin tarixi dəqiq bəlli deyil. Arxeoloji materiallar (dən daşları, gil saclar, müxtalif növ təndirler) bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün mətbəə mənbə sayılır. Həmin materiallara əsasən Eneolit dövründə Azərbaycanda artıq çörək bişirilməye başlandığı söyləmək olar.

Çörəkbisirmə vasitələrinin (*ocaq, sal das, gil sac, tondır, metal sac, kürə, firni, xərək* və s.) tipoloji növləri artıb təkmilləşdikcə buğda unundan bişirilən *acitməli* (mayalı, balatlı, xərəli, xaxlı) və *acitmazlı* (mayasız və kal) çörək növləri də cəxalılmışdır.

Əməli təcrübədə çox vaxt çörəkbisirmə vasitəsinin növünə görə, çörəklər *sac çörəyi*, *tondır çörəyi*, *xərək çörəyi*, *kürə* (səngək) *çörəyi*, *firni* və s. olmaqla, müxtalif qruplara bölgülər. Öz növbəsində, bunların hər birinin də fərqli tipoloji növləri: *yuxa* (fatır, nazik), *lavaş*, *galın*, *dasdana*, *xamralı*, *yanlama*, *bozlamac*, *səngək*, *xərək*, *çitqa*, *somu* və s. yaranmışdır.

Xəmirin hazırlanmasında müxtalif növ əmək aləti və vasitələrindən: təknə, tabaq, əlek, yamaşek, fırçın (duvaq), oxlov, verdənə, ərsin, satıl, dolça və s.) istifadə olunmuşdur. Bunlar arasında ərsin, satıl və dolça istisna olmaqla, yerdə qalanlarının hamısı ağacdən, pəşəkar ağac ustaları tərəfindən hazırlanır.

İctimai çörəkhanaların mövcud olmadığı kənd yerlərində adları çəkilən xəmiryoğurma vasitələrinin, demək olar ki, hamisi hər bir ailədə indi də qalmaqdadır.

Çörək və *qənnadi məmələtinin* hazırlanmasında *kal* (mayasız) və *acitma* (mayalı) xəmir-dən istifadə olunmuşdur. Xəmir xərəkləri, bir qayda olaraq, *kal* xəmirində bişirilirdi.

Xəmirin kal və ya acitmali (acxəmrəli) yoğrulması onun keyfiyyətinə əsaslı təsir göstərmək yənə, çörək məmələtinin uzun müddət yumşaq qalması və qidalıq məziiyyətini saxlama üçün də təminat yaradır. Bütün bunları nəzərə alaraq, *xəmir mayasının* hazırlanması və saxlanması qaydasına əməli təcrübədə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində xəmir mayası müxtəlif əsullarla hazırlanır.

İlk xəmir mayası əldə etmək üçün ümumazərbaycan səciyyəsi kəsb edən əsullardan biri turşum boyat qatığa un qarışdırır, ona bir müddət isti yerde saxlamaqdan ibarət olmuşdur. Hərətar nəticəsində sıqış xəmir qicqırı yetişir, maya keyfiyyəti kəsb edirdi. Onu ələnmış una qatmaqla, acitmali xəmir yoğrulurdu. Sonrakı defolarda təzə maya hazırlamaq lazımlı gəlmirdi. Bunun üçün acitmali xəmirindən bir kündə boyda kəsib xırda qabda saxlayır və onu qicqırırdılar. Növbəti dəfə xəmir yoğururdu onu təknə və ya tabağ'a ələnmış una qarışdırırdılar.

Azərbaycanın dağılıq və dağətəyi bölgələrinin çoxunda ilk xəmir mayası «maya otu» adlanan təzə tamlı bitkidən hazırlanır.

Azərbaycanın cənub-şərqi bölgəsində ilk xəmir mayası hazırlanmaq üçün qatığa əncir yarpağı, az sonra isə ona un qatıb bir müddət qicqırmağa qoyurdular.

Şirvan bölgəsində «maya otu»ndan əlavə, ilk xəmir mayasını ayran, alça qurusu və gicitkən vasitəsilə de hazırlayırlırdar. Bunun üçün ayran qarışdırılmış tezə xəmiri bir həftə isti yerde saxlayır qicqırırdırlar. Maya hazırlamağın qədim əsullarından biri de soyuq suya alça qurusu, gicitkən və mismar salıb 2-3 gün saxlamaqdan ibarət idi.

Turşumlu qatığ, ayran, alça və gavalı qurusu vasitəsilə də xəmir mayası hazırlanır. Bu üslub Gəncə, Qazax, Qarabağ və Naxçıvan bölgələrində xüsusiilə geniş yayılmışdır. Bu əsullarla hazırlanın xəmir mayasına Qarabağda «balatı», Naxçıvanda «xamra» («xəmrə»), Qazaxda «acitma» və ya «xxaş», Müğanda «acxəmrə» deyilirdi.

Abşeronda ilk xəmir mayasını ən çox qicqırıldıq qatığ və ya qatış suyunu un qatıb yoxurmaqla hazırlanırlırdar. Bəzən isə xəmir təknəsi və ya tabağ'a yapışmış köhnə xəmir qalıqlarını ərsin ilə qazırır, sonra ona isti su və un qatıb xəmir yoğururdular. Daha sonra onu kündə edib yetişməyə qoyurdular. Kündə «gelib» yetişdən sonra onu ələnmış una qatıb xəmir yoğururdular.⁵

Azərbaycanlılarının inamına görə, Novruz bayramı ərefəsində evdə-hər şey yuyulub paklanır və təzelənirdi. Bu baxımdan maya, o cümlədən, xəmir mayası da təzelənirdi.

Azərbaycanda çörəkbisirmə vasitələrinin növündən və məhəlli çörəkbisirmə ənənələrindən asılı olaraq, müxtəlif növ çörək memələti hazırlanmışdır. Forma və qalınlıq səciyyəsinə görə, əsasən, *nazik* (yuxa, fatır) və *qalın* olmaqla, tarixin iki cür çörək bişirilmişdir. İkinci qrup çörəklər *qalintəhər* (lavaş, çitqa) və *qalın* (xamralı, bozlamac, firmi, somu, təndir çörəyi, dasdana, səngək çörəyi, xərək çörəyi, tapi, köməb, qulan, beysuman və s.) olmaqla, iki cür hazırlanmışdır.⁶

Mayalı xəmirindən bişirilən çörəklər xeyli müddət qurumayıb yumşaq qalğıdı üçün onun bişirilməsinə həmişə üstünlük verilirdi.

Çörək, əsasən, yüksək keyfiyyətli xalis buğda unundan, nadir hallarda, xüsusiile, kasib ailələrdən arpa ya və dari unu, son vaxtları isə qarğıdalı unu qatmaqla xəmir yoğurub bişirildilər. Buğda ununa arpa unu qatıb bişirilmiş çörək «kərdiyar», dari unu qatılmış çörək isə «dariqatışığı» adlanır. Xalis arpa unundan bişirilən çörək «koləçə», dari və qarğıdalı ununun çörəyi isə «cad» adlanır. Qarğıdalı unundan bişirilən çörək Müğanda «lökü» adı ilə tanınır.

Çörək çeşidlərinin zənginliyinə görə də Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələri bir-birindən seçilirlər. Bu cəhətdən, Naxçıvan bölgəsi xüsusiilə fərqlənirdi. Keçmişdə burada *nazik*, *fatır*, *qalın*, *tapi*, *dasdana*, *çırba*, *kökə*, *bombi*, *somu*, *köməb*, *qulan*, *beysuman* və s. olmaqla, çox zəngin çeşidədə çörək memələti bişirilirdi. Hətta burada fatırın «kəlafətir», «çoban fatırı», «dəyərman fatırı» və s. olmaqla, müxtəlif çeşidlərinə tövsiə edilir.

Naxçıvan bölgəsində çörəkbisirmənin bir xüsusiyyəti də uzun müddət üçün çörək tədarük etməkdən ibarət idi. Bu ənənə İravan azərbaycanlılarının da ev məsihi üçün səciyyəvi hal almışdır.

Azərbaycanın şimal-sərqi bölgəsində çörəkbisirmə vasitələri kimi, çörəklərin də müxtəlif tipoloji növ və çeşidləri yaranmışdır. Burada *bozlamac*, *kal*, *fatir*, *lavas* (yayma), *təndir çörəyi*, *xərək çörəyi*, *çıraq*, *cır çörək* (cır kal), *cad* və s. yemek süfrələrinin ən ləziz nemətinə çevrilmişdir.

Abersonda bunlardan olavaş, *yayma və bozlamac*, Qazaxda *xamralı*, *fatir*, *lavas*, *fırı*, Qarabağda *qalma*, *çapırtma*, *yuxa* geniş yayılmışdır.

Ənənəvi çörək çeşidlərinin az olmasının əlavə qədəmından Cənub-Şərqi Azərbaycan, xüsusiilə, ənənəvi çörək yayıldığı Talış bölgəsi xeyli dərəcədə fərqlənirdi. Burada *təndir* çörəyindən əlavə, *nazik*, *zirək*, habelə diyü unundan çörəyi əvəz edən *çanduri* və *löki* də bisirilərdi.

Azərbaycanlıların yemek süfrəsində başlıca yer tutan çörək həm təzə, həm de boyut halda yeyildi. Süfrəyə isti, təzə çörək qoymaq hər ailəde evdar qadınlarının əzəli qayğılarından sayılırdı. Məhz bu sababdan da Azərbaycanın bir sıra bölgələrində ölçü etibarı ilə fərqlənən bir neçə təndir qurulduğu, hətta bəzən onların yanında sac da qoyulduğu nəzərə çarpıldı. Kiçik ölçülü təndirdə 1-2 günlük, bəzən 3-4 öynəlik çörək bisirilərdi. Bunun müqabilində bəzi bölgələrdə, o cümlədən, Naxçıvanda uzun müddət üçün, 2-3 aylıq çörək tədərükü görüldürdü.

Boyat çörək süfrədə müxtəlif formalarda istifadə olumuşdur. *Yuxa*, xüsusilə də uzun müddət üçün tədərük olunmuş lavaş yemək süfrəsine verilməzdən əvvəl, adətən, su çiləmə üsulu ilə isladıb yumşaldıb, sonra süfrəye qoyulurdu. Duru xörəklərin, xüsusilə, bozbəş, piti və şorbaların yanında süfrəyə qoyulduqda, onu əllə doğrayıb xırda tike halına salandan sonra xörəyə qatıq qasıq və ya barmağla yeyirdilər.

Boyat çörəyi bəzən de xırda tiklərə doğrayıb, ondan *soğança* bisirməklə, isti çörək halına salıb yeyirdilər. Boyat çörəyi qaynamış süd, qatıq və ya bəkməz (doşab) qatılmış qatıqda doğrayıb yeyənlər olurdular. Yaxşı çox vaxt boyat çörəyi ovduğunda doğrayıb «*doğramac*» adlanan yemek növü hazırlamaqla, onu yeməli və asan həzm edilən yumşaq hala salırdılar. Formasında və qalınlıq səciyyəsinə görə Azərbaycan süfrəsinə *girdə*, *oval*, *uzunsov*, *yastı*, *domba*, *na-zik*, *qalın* və s. kimi müxtəlif çörək növləri çıxarılmışdır.

Yuxa (nazik, fatir). Kal xəmir kündəsi yayanlaşdırıcı üzərində oxlov ilə yayılıb sadə bisirilir və süfrədə çox vaxt xırda «*dürmək*» halına salınıb yeyildi. Bunun üçün onun arasına kərə yağ, pendir və ya şor qoyulandan sonra dürmkəylərdir. Bəzən hüzür (yas) yerində halvanı yuxanın arasına büküb dürmkək düzəldirdilər. Çox vaxt quymaq, halva, pendir, yağışor və s. kimi ağartı məhsulları bu qayda ilə dürmkək edilib yeyildi. Hətta bu məqsədə, yəni halva və quymaq bükük üçün xüsusi olaraq, sac asıb yuxa bisirildilər.

Təzə (isti) süfrə, əsasən, yavanlığın yanında qoyulurdu. Təzəcə bisirilmiş isti *xamralı* (bozlamac), *fırı*, *təndir* və ya səngək çörəyini, həmçinin, doğrayıb yağı qatmaqla, «*döymənc*» adlanan yüksək kalorili və tez başa gələn yemək növü hazırlanırdı.

Ənənəyə görə, süfrəyə çörəyi bütöv haldə qoyer və onu əllə doğrayıb yeyərdilər. Xalq inanıma görə, bərəkət rəmzi olan çörəyin biçaqla doğranması ailədə ruzunun «*kəsilməsi*» kimi dəyərindirilərdi.

Hətta bəzi xörəkləri yemek üçün xüsusi çörək növü bisirilib hazırlanırdı. Məsələn, şəhər məşətində pitini səngək çörəyi ilə yemək dəb halını almışdır. Yaxud toy-nişan mərasiminin zi-yafet süfrəsi üçün sac çörəyi (yuxa) bisirmək dəb halına çevrilmişdir. Keçmişdə ehsan süfrəsi üçün da çox vaxt yuxa (fatir) bisirildilər.

Çörək və xəmir xörəklərin bisirilməsində un halında istifadə olunan dənli bitkilərin tərkibində zülal, karbohidrojen, mineral duzlar və vitaminlər bol olduğundan onlar insan orqanizminin fizioloji tələbatı üçün müümühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan mətbəxinə dənli müxtəlif növ *plovlar* hazırlanmaqla yanaşı, düyü unundan *fırı* də bisirilərdi. Fırı yemek süfrəsinə ehsan yeməyi kimi qoyulurdu.

Yağlı çörəklər və qənnadi məmulatı. Azərbaycan mətbəxinin özünəməxsus bir sıra hissəsi isə məhəlli səciyyə daşımışdır. *Köməb* (sacarasi), *külli köməb* (külcə), *fəsəli*, *qatlama* və s. demək olar ki, Azərbaycanın əksər bölgələrində yayılmışdır. Bununla belə, hər bölgənin özünəməxsus spesifik səciyyə dasıyan məhəlli yağılı çörək və qənnadi məmulatı da təşəkkül tapmışdır. Müğənda külçə, zirenyi, yağlama, lay-lay, bişi, yarma, ayırdək və s. kimi zəngin çeşidə yağılı yemeklər bisirilərdi.

Yağılı çörəklər həm bayram, toy-düyün, yas mərasimləri münasibəti ilə, həm də sefer zamanı (həcc ziyarəti, dağ və aran köçük və s. hallarda) bisirilər hazırlanırdı. Yağılı çörəklər yüksək kalorii malik olub, insani xeyli müddət tox saxlamaqdan və xörək bisirmək intizərindən azad etməkdən əlavə, həm də adı çörəyə nisbətən gec çənəlib bar bağlamadığı üçün qida keyfiyyətini yaxşı qoruyub saxlayırdı.

Yağılı çörəklərin bir qismi məhəlli səciyyə dasışa da, sonralar tədricən onlar digər bölgələr də yayılmışdır. Qazax qatlaması, Qazax fəsəli, Quba tixması, Beyim çörəyi, Kal, Gəncənin dimdik halvası, qoz halvası, Şəki halvaları, bamiyyə, bişi və paxlavaları, Bakı və Lənkənanın şəkerbura, şorqoqlaş və şəkerçörəyi, Qarabağın sacarasi, külli köməbi, şirin qoqalı, Zaqatalanın ovma, keta, maxara və cızdaqlı çörəyi qarsılıqlı mədəni-ticarət əlaqələrinin genişlənməsi sayəsində digər bölgələrə de yayılmışdır.

Azərbaycan mətbəxi zəngin qənnadi məhsulları ilə yanaşı, müxtəlif növ *baqqaliyyə* məmulatı hazırlanması ilə də seçililər hazırlanırdı. Bunların bisirilməsindən əlavə və ya əla növ buğda unu başlıca komponent sayılır.

Aila şənlilikləri, toy-nişan, milli bayramlar, yas mərasimlərinin hər birinin özünəməxsus süfrəsi, səciyyəvi qənnadi məmulatı, spesifikasi yağılı çörəkləri yaranmışdır.

Kənd toyları ərafəsində, xüsusilə, toyqabğı, adətən, fəsəli, qatlama, şəhər şənliliklərinin ziyaft süfrəsi üçün, adətən, şəkerbura, şəkerçörəyi, paxlava, düyü firni bisirilərdi. Toy-nişan mərasimlərinin ziyaft süfrəsinə ən çox dəbdə olan şəkerbura, qoqal və paxlavadan əlavə, şəkerçörəyi, badambırı, mütekkə, bişi çıxaranları da olurdu.

Oruçluq və Novruz bayramlarının da öz hüsni, özünəməxsus qənnadi süfrəsi var idi.⁷ Novruz bayramında süfrəyə səməni halvası bisirib qoymaq hər bir şəhər və kənd atəşinən əzəli bayram qayğılarından sayılırdı. Çərşənbə axşamları, xüsusilə, hicri-qəməri təqvimi üzrə ilin son çərşənbəsi bayram süfrəsi ilə qeyd olunardı. İlxarç çərşənbəsi süfrəsinə ləziz düyü xörəkləri ilə yanaşı, dadlı-tamlı qənnadi məmulatı düzüldərdi.

Yas mərasimlərində (mərhümən dəfn günü, 3-ü, 7-si, 40-ı, il və digər anma günlerində) ehsan yeməyi kimi, ətli və ədviyyət xörəkləri ilə yanaşı, halva, qoqal və fəsəli də bisirilərdi. Həm də fəsəli və halva bükümü (dürmək) qəbir üstündə aparırlar, xırda nimçələrə çəkilmış halva və qoqal isə yas (əza) süfrəsinə düzüldərdi.

El-oba yayağa köçəndə, yaxud dağdan-arana qayıdanda yorucu yollarda tox qalmaq üçün yene də xüsusi olaraq, yüksək kaloriya malik yağılı yemeklər (fəsəli, qatlama, şirin qoqal, şorqoqlaş) bisirilərdi.

Xəmir xörəkləri. Bitki mənşəli yemeklər arasında xəmir xörəkləri üstün yer tutmuşdur. Azərbaycan mətbəxinin özünəməxsus zəngin çeşidə xəmir xörəkləri və xəmiraltıq yemekləri yaranmışdır. Tipoloji zənginliyinə görə, Azərbaycan süfrəsinə qoyulan isti yemeklər arasında xəmir xörəkləri (tutmac, mürəssə, xəngəl, xaşıl, quymaq, umac, əriştəli aş, sülfülli, lötünbəlöyüñ halvalar və s.) xüsusi yer tutmuşdur.

Yüksek növ buğda unundan bisirilən xəmir xörəklərinin böyük əksəriyyəti gündəlik yemek süfrəsi üçün hazırlanır. Xəmir xörəkləri əhalinin əkinçiliklə məşğul olan qismi arasında, xüsusilə, düzənlilik və dağetəyi bölgələrdə daha geniş yayılmışdır.

Ölkəmiz təkə dənli bitkilərin deyil, habelə bir sıra *paxlalı* bitkilərin (noxud, lərgə, mərci, lobya, paxla, maş və s.) vətəni sayılır. Azərbaycan süfrəsində paxlalı bitkilər həm xalis halda, həm də digər bitkilərdən bisirilən xörəklərin tərkibində istifadə olunmuşdur.

Nəbəti qida məhsulları arasında yeməli *yabani bitkilər* da müəyyən yer tutmuşdur. Həm də «*ala*» və ya «*afar*» adlanan, vitaminlərlə zəngin olan və ucuz başa gələn bu qida növü əhalinin yemek rasionundə əvvəller dəha çox yer tutmuşdur. Sonralar becmə yolu ilə əldə edilən

mədəni qida məhsullarının miqdarı və çeşidi ardıqca əhalinin yemek rasionunda yemeli yabanı bitkilərdən hazırlanan yeməklərin nisbəti azalıb məhdudlaşmışdır.

Azərbaycanın yerüstü təbii sərvətləri arasında qida əhəmiyyətli kəsb edən yeyinti məhsulları arasında tarixin müxtəlif növ meyvələr mühüm yer tutmuşdur. İster yabanı (cır), isterse da becərmə yolu ilə yetişdirilən mədəni meyvələrdən müxtəlif üssüllarla istifadə olunmuşdur. Həmin üssüllərin xeyli qismı zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır.

Tamlı, çayırdaqlı, ləpəli meyva növləri, habelə giləmeyvələr ən çox təzə (ter) halda yelimişdir. Bu məqsədlə, həmin meyvələr tam yetişəndən sonra onları dərib, yaxud çırılıp yığır və tamizlayıb süfrəyə verirdilər. Təz meyvələri çox vaxt çərəz məqsədilə digər yeməklərin yanında süfrəyə vermək dəb halını almışdı. Süfrə mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsi olan bu ənənə daha çox şəhər əhalisinin mösiəti üçün səciyyəvi olmuşdur.

Azərbaycanlıların ənənəvi yemek öynəsində tərəvez, giləmeyvə (üzüm, moruq, ciyələk, qarağat), ləpəli meyvələrin (qoz, findığın) rolü böyük olmuşdur. Bu məhsullar həm təzə halda, həm de qurudularaq, duru və quru xörəklərin hazırlanmasında qatışqı kimi istifadə olunmuşdu.

Meyvələri uzun müddət saxlamagın müxtəlif texnoloji üsul və vasitələri zəmanəmizdək gəlib çatmışdır.

Azərbaycanın müxtəlif etnoqrafik bölgələrində yerli floranın səciyyəsindən, bağçılığın təməylündən, onun inkişaf səviyyəsindən, habelə əhalinin mətbəx ənənələrindən asılı olaraq, meyvə tədarükü və onun saxlanması təcrübəsinin bir sıra səmərəli üsul və vasitələri yanmışdır.

Meyvə tədarükünün ən qədim və bəsət üsulu sərmə yolu ilə onların günəş şüaları altında qurulmasından ibarət olmuşdur. Bu üsul ilə ən çox alma, armud qaxı, yaxud alça, gavalı, iyde, inanqurus, axta zoğal və s. tədarük olunurdu.

Qaz əldə etmənin optimallı üsulu Quba bölgəsində «gimna» adı ilə bəlli olan qablara yığılmış meyveni təndir hənritsində qurutmaqdan ibarətdir. Təndir vasitəsilə qax istehsalı bağçılığın geniş yayıldığı bölgələrin hamisində, xüsusiilə, Ordubad və Quba-Xaçmaz bölgəsində geniş yayılmışdır. Hətta burada qax hazırlamaq üçün böyük ölçülü xüsusi «meyvə təndiri» düzəldildir. Təndir vasitəsilə qax tədarüküne diqqət xüsusiilə XIX əsrin ikinci yarısından etibarən meyevciliyin əmtəəsəciyyəsi kasb etmesi ilə əlaqədar olaraq, xeyli dərəcədə artmışdır. Bu işdə Zaqafqaziya dəmir yoluğun çəkilməsi (1883-cü il), xüsusiilə, Bakı-Mahacqala xəttinin işə salınması ilə əlaqədar Rusiya bazarına rəvan yol açılması müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Keçmişdə Abşeron bölgəsində əncirdən piskəndə hazırlayıb çərəz məqsədilə qış üçün tədarük etmək dəb halını almışdı. Əncir qurusu təkcə çərəz və ya məzə deyil, həm de müalicə əhəmiyyətli qida məhsulu sayılırdı. İmkansız ailələr hətta qənd əvəzinə, əncir qurusu ilə çay içirmişlər.

Turş meyvələr çox vaxt axtalaması ilə, bəzən isə bişirilib lavaşa halına salınma yolu ilə tədarük edilirdi. Bundan əlavə, şəhər mətbəxində turş meyvələrdən bişirme yolu ilə mət halında turş (alça turşusu, bəhlə, yaxud zoğal turşusu) hazırlanır.

Bütün bunlarla yanaşı, bişirme üsulu ilə meyvələrdən müxtəlif növ mürəbbə, doşab (bəkməz), riçəl, urub, narşərab, nardaşa və s. kimi qida məhsulları hazırlanıb tədarük edilir.

Azərbaycanın ənənəvi dənəvər yeməkləri arasında diyyü xörəkləri mühüm yer tuturdu. Düyü həm dənəvər, həm yarma, həm də on halında müxtəlif növ xörək və qənnadi məmulatının bişirilməsinə sərf olunurdu. Düyüdən ən çox plov bişirilirdi. Azərbaycan plovları bütün Qafqazda məşhur idi. Azərbaycanda hələ erkən orta əsrlərdə təşəkkül tapan çəltikcilik təsərrüfatı sonralar da uğurla davam etmişdir.

XIX əsrin əvvəllərində çəltikcilik Taliş, Şəki, Şirvan, Quba, Car-Balakən əyalətlərindən daha çox inkişaf etmişdi. XIX əsrin sonunda Bakı quberniyasında çəltikciliyin ən iri mərkəzlərindən biri Lənkəran qəzası sayılırdı. Azərbaycanda çəltiyin 50-dən çox növünün mövcud olduğunu müəyyənləşdirilmişdir. Bunların arasında ənbərbu, akülu, rasimi, sədri, campo, ağıqılıq, qaraqılıq kimi məhsuldalarlığı seçilən yüksək keyfiyyətli çəltik növləri daha geniş yayılmışdır.⁸

Abşeron əhalisi üçün səciyyəvi çəltik (düyü) növü akulə və sədri (xan düyüsi) idi. Onlardan sonra ənbərbu, mövlayı, çılayı, yaxud Quba düyüsi galirdi. Abşeron əhalisi arasında ən çox sevilen düyü növü aküle idi. Toyuqlov, paxlaplov, südüli plov, döymə döşəmə, parça döşəmə, quzu plov məzə bu düyü növündən bişirilirdi.

«Sədri» adlanan düyü növündən qovurma çilov, mərci çilov, lobya çilov və s. plovlar hazırlanır. Bir qayda olaraq, yanında «xurux»ulan plovları sədri düyüsündən bişirirdilər. Bundan əlavə, düyü, həmçinin, dəşdəmə, əvlikçilov, şorba, dovğa, dolma, küftə kimi xörəklər də «qat» edilir işlənilir.⁹

Dənəvər xörəklərin bişirilməsində düyü ilə yanaşı, mədəni bitkilər: lobya (ağ lobya, maş, paxla), lərgə, noxud, mərci, qarğıdalı da mühüm yer tutmuşdur. Dənəli bitkilərin bu qrupu çox vaxt başqa xörəklərə «qatışçı» məqsədilə ilə, bəzən də sərbəst halda bişirilib süfrəyə verilirdi. Bu tip xörəklər arasında hədik xüsusi yer tuturdu.

Adətən, hədiyi 7 növ dənəli bitkidən: buğda, noxud, qarğıdalı, lərgə, mərci, xırda və iri lobyanı qatışından bişirirdilər. Bu yemek növü həm də mərasim səciyyəsi daşıyır. Onu ən çox məhərrəm ayında və körpə usaqlar ilk dəfə diş çıxaran zaman hazırlayardılar. Diş çıxarma münasibətində bişirilən «diş hədiyi» qonşular, qohumlara paylanır. İnsan orqanizminin zülə maddələrə olan tələbatının xeyli hissəsi məhv paxlalı bitkilər hesabına ödənilir.

Azərbaycan mətbəxində paxlalı və qabılı bitkilər (noxud, lobya) həm duru (şorba), həm də quru xörəklərin hazırlanmasına sərf olunurdu. Adı çəkilən qida məhsulları həm gündəlik, həm də bayram yeməklərində istifadə olunurdu.

İnsan orqanizm üçün çox əhəmiyyətli olan meyvə, tərəvəz (göy-göyərti) və bostan bitkilərinin bəzi qismi misastı, bezişli, digərləri isə şəker (qlukoza) mənbəyidir. Bitki yeməklərinin tərkibində olan turşular yeməklərə tam vərməkdən əlavə, həm də həzəmetməyə kömək edir. Soğan və sarımsağın tərkibində olan müalicəvi əhəmiyyətli mineral maddələr orqanizmə düşən xəstəliklərdən mikrob və virusların məhv olunmasına kömək edir.

Bütün bunlardan əlavə, tərəvəz qrupundan olan bitki məhsullarındaki bəzi turşu xassələ maddələr mədəyə düşən qidanı həzm etməyə xeyli dərəcədə kömək edir.

Qoz, findiq, püsta, badam, şabalıd, fistik və s. kimi ləpəli meyvələrin tərkibində orqanizm üçün faydalı olan müəyyən yağlar vardır. Ona görə də ləpəli meyvə çərəz kimi istifadə olunmadan əlavə, həm də onları döyü qənnadi məmulatına «qat» edilir.

Məlum olduğu kimi, bir sıra qida məhsullarını, cümlədən, çörək, düyü, et, balıq, pendir, yumurtu və s.-ni yedikdə insan orqanizmində zərərli turşular əməla gəlir. Meyvə və tərəvəzə olan mineral duzlar isə bu cür turşu maddələrini zərərsizləşdirməyə kömək edir. Buna görə də azərbaycanlıların yemek öynəsində bu məhsullar özünəməxsus, ənənəli yer tutur. Bundan əlavə, meyvə, tərəvəz, habelə digər yeməli yabanı bitki növləri insan orqanizm üçün zəruri olan bir sıra dəyərli vitaminlərə malikdir. Bu vitaminlərin çatışması insan orqanizmində fəsadlar əmələ getirir, yaxud onu zəiflədirib xəstələnməyə qarşı müqavimətini azaldır. Müasir tibb elmi göstərir ki, vitamin çatışmazlığı insanda maddələr mübadiləsinin pozulmasına, onun həyat fealiyyətinin aşağı düşməsinə, tez halsızlaşmasına, ümumi zəifliliyə, ayrı-ayrı xəstəliklərə meylin artmasına səbəb olur.¹⁰

Etnoqraf materialları göstərir ki, əvvəller olduğu kimi, tədqiq olunan dövrə də Azərbaycan əhalisinin yemek öynəsində insan orqanizmi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən mədəni və yabanı meyve növləri ənənəli yer tutmuşdur.

Meyvələrin bir qismindən, ən çox isə üzümdən qıçırıtmə üsulu ilə abgora və şirkə düzəldilərən ənənəvi olaraq, bu gün də davam etdirilməkdədir. Azərbaycanda İsləm dini yayılan qədər-üzümdən həm də şərab (çaxır) hazırlanmışdı. Bununla yanaşı, giləmeyvələrdən bəkməz (doşab) və mürəbbə hazırlanması ənənəsi uzun müddət davam etdirilmişdir.

Bostan-tərəvəz bitkiləri mövsümü səciyyəli qida məhsulları olmaqla, əsasən, təzə halda yemek süfrəsinə verilirdi. Onların bir qismı həm də tutma (sirkəyəqoyma), şorba, yaxud qurutma üssülləri ilə qış mövsümü üçün tədarük olunurdu. Bu ənənələr indi də davam etməkdədir.

Bostan-tərəvəz bitkilərinin (soğan, sarımsaq, balqabaq, nanə, reyhan və s.) qurutma üsulu ilə tədarükü daha geniş yayılmışdır. Bu məhsulların bir qismi *sərmə*, bir qismi isə *asma* yolu ilə qurudulurdu. Təlş bölgəsində bu məqsədə, «ciyəbənd» adlanan xüsusi asma vasitəsi düzəldilirdi. Eyvan, ləmə və təndirxanalarда ciyəbənd asmlarda il boyu balqabaq (kudu), payız aylarında isə qarğı, yemiş saxlanılır.

Tərəvəz bitkilərinin bir qismindən *bışirmə* yolu ilə *səbzəvət yeməkləri* (kükü, sixma, səbz-i-qovurma və s.) hazırlanması ənənə halında indi de davam etməkdədir.

Hər fəslin özünün meyvə, giləmeyvə və göyərtisi olduğundan onlar, əsasən, təzə halda yeməklərə qatılır, yaxud qış fəsl üçün tədarük edilib saxlanılır.

Meyva ya giləmeyvədən, adəten, *mürəbbə*, *rığal*, *mət*, *dəşab*, *lavəşana* bisirilir, *alana*, *sucuq* və *pıskəndə* düzəldilirdi. Gavalı, heyva, albalı, gilas, göyəm, zoğal, əncir, ciyələk, qayıs, şəftali, morudan bisirilən mürəbbələr əsrlər boyu çay süfrəsinin bəzəyi olmuşdur. Bəzə meyvələrdən, xüsusən, kişmiş üzümündən açıq havada qurutma yolu ilə *çorəz* məqsədi ilə kişmiş qurusu hazırları.

Azərbaycan mətbəxində çərəzin müxtəlif növü (kişmiş, gavalı, xurma, albuxara, qaysı, alça qurusu, lavaşana, axta zoğal və s.) işlənmişdir. Heyva, zoğal, nar bir sır milli xörəklərin hazırlanmasında geniş istifadə olunurdu. Belə ki, bozbaş və kələm dolmasına heyva, müsem-maya zoğal, küftəyə alça qurusu, fisincana nar və ya nar qovurması «qat» etməkla, xörək laziz hala salındı.

Azərbaycanlıların ənənəvi qida rasionunda mədəni bitkilərlə yanaşı, *yabani* bitkilər, meyva və giləmeyvələr də müümən yer tutmuşdur. Lənkeran və Zaqatala bölgəsində əzgil, xurma, nar, fındıq, Quba-Xaçmaz bölgəsində alça, yemişan, alma, armud, Gəncə-Qazax bölgəsində isə zoğal, armud məşələri indi de mövcuddur. Əhali bu meyvələrdən keçmişdə olduğu kimi, indi de mətbəxində gen-bol istifadə edir.

İtburnu, heyva, alça, əzgil, göyəm, zoğal, ərik, albalı, nar həm də müalicəvi əhəmiyyət kasb etdiyindən şəhər və kənd əhalisi onlarından tədarükünə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Azərbaycanda *bağçılıq* və *bostançılıq* hələ qədim zamanlardan inkişaf etmiş, XIX əsrə isə daha geniş yayılmışdır, təsərrüfat formasına çevrilmişdir. Cox vaxt əmtədə səciyyəsi kasb edən bu təsərrüfat sahələri əhalini meyva, tərəvəz məhsulları ilə təmin etmişdir. Azərbaycan mətbəxində tərəvəz (xiyar, badımcan, biber, soğan, sarımsaq) və kökü meyveli bitkilər (yer-kökü, çuğundur, qırmızı və ağ turp) üstünlük verilmişdir. Bununla yanaşı, keşniş, şüyüd, vəzəri, şomu, reyhan, turşəng, nana, kəvər, tərxun, kərəviz, cəfəri və s. kimi göyərtisi növləri azərbaycanlıların milli mətbəxində xüsusi yer tutmuşdu.

Etnoqrafik çöl materiallarından aydın olduğu kimi, Azərbaycan mətbəxində işlənən göyərtilər üç qisma bölünür. Onların bir qismi (keşniş, şüyüd, kəvər, soğan, turşəng, şomu, cəfəri) həm sərbəst halda süfrəyə qoyulur, həm də isti xörəklərə «qat» edilirdi. İkinci qrup yeməli yabani göyərtilər (yağlıtərə, dağ əvəliyi, dağ nanəsi, cincilim, qulançar, ələyəz, pərvənə (qutab otu), ciğ-ciğə, pişik dırnağı, əməkəməçi, çobanyastığı, pərətətöyü, qazayağı, unluca, yolu və s. müstəqil xörək (yemək) bişirmək üçün istifadə olunurdu. Bu qrup göyərtilərə xısuma edilib yağ-soğanla bisirilir, ya da onlardan *qutab* (afar) hazırlanır. Üçüncü qism tərəvəzlər (qırmızı və ağ turp, tərxun, göy soğan, sozu, kəvər, reyhan və s.) xörək yanında süfrəyə verilirdi.

Yaz-yay mövsümündə tərəvəzdən göbəlek çıçırtması, badımcan qızartması bisirilib süfrəyə verilirdi. Göyərtilərdən kükü, göy qutabi (kətə) bisirilir, balqabaqdan müxtəlif növ xörək - qalyə qutabi, balqabaq soyutması, balqabaq qızartması və s. hazırlanır.

Azərbaycan mətbəxində meyva və tərəvəz məhsullarının bir qismi (xiyar, pomidor, biber, kələm, sarımsaq, badımcan, zirinc, xırda soğan, əzgil, göyəm və s.) duza və sirkəyə qoyulava, tərəvəz məhsullarından «həftə-beçər» düzəldilirdi. Əzilmiş sarımsağı qatıq və ya sirkəyə qarışdırıb bir çox yağılı xörəklərin yanında süfrəyə verilirdi. Kəhrük azmaya qarşı təsirli

vasitə olan və yağılı xörəklərin həzm olunmasını asanlaşdırınan sarımsağın insan orqanizmi üçün həm də müalicəvi əhəmiyyəti olduğunu müdrik qocalar yaxşı bilirdilər.

Azərbaycanlıların ziyaflət süfrələrində möhkəm yer tutan qənnadi və şirniyyat məmula-xaş-xaş, keşniş tumu, hil, qoz ləpəsi, mixək, nana qurusu və s.) qatılardı. Ədva qənnadi məməlatına dad-tarı görürdü. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının mətbəx mədəniyyətinin yüksək möziyyətlərindən olub, həm də onun qədim və zəngin Şərqi mətbəxi ilə üzvi əlaqəsindən soraq verirdi. Təsədűfi deyil ki, keçmişdə bu ədvaların bir qismi karvan ticarəti vasitəsi ilə Şərqi ölkələrində getirilirdi.

Etnoqrafik baxımdan mühüm mənə kasb edən vacib bir cəhət də bundan ibarətdir ki, adəvalı bışmışlər daha çox şəhər mədəniyyəti ilə, xüsusilə, onun elitar qisminin mətbəxi ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur.

Heyvan mənşəli yeməklər

Azərbaycanın zəngin faunası və qədim tarixə malik olan maldarlıq təsərrüfatı əhalinin yemək rasiyonunda *ət* və *süd* məhsulların üstünlük veriləsini şərtləndirmişdir. Ov heyvanları, ov quşları, dəniz, çay və göllərin tükenməz balıq servetləri qədim zamanlardan əhalinin ətli yeməklərə olan telebatını ödəmək üçün bol qida ehtiyat yaratmışdır.

Azərbaycan ovlaqları qədim zamanlardan tükənməz qida mənbəyi olmuş, onun əhalisinin «ov əti» ilə təmin etmişdir. Hətta vaxtilə şahlar, hökmədarlar Azərbaycan ovlaqlarına əyləncə məqsədi ilə ceyran-ciyür ovuna gelmişlər.

Azərbaycanda kollektiv («şəhərkə») və fərdi ovetmenin bir sıra semərəli əsulları zəmanəmizədən gəlib çatmışdır. Heyvan və quş ovunun qədim əsulları olan *surək*, *böyrək*, *lağım*, *quyu*, *çapırma*, *cələ*, *tor*, *nışanalma*, *əl quşu* (terlən ovu) və s. XIX əsrə qədər özünən əməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

Bununla belə, heyvanların əhliləşdirilməsindən sonra qida ehtiyatında ov ətinin nisbəti xeyli dəyişmişdir.

Heyvanların əhliləşdirilməsi və onun sərfəli təsərrüfat məşğulliyətinə çevrilmesi Neolit dövründə başlayaraq, Azərbaycanın qədim sakinlərinin qida ehtiyatında ciddi təbədülülat səbəb olmuşdur. Ev heyvanlarının artması, xüsusilə, qoyunluq təsərrüfatının sonrakı inkişafı qida ehtiyatını etibarlı yemək, həm də yemək rasionunun tərkibini yeni qida növləri - süd və süd məhsulları ilə zənginləşdirmişdir. Görünür, Neolit və Eneolit abidələrindən aşkar olunmuş saxsı məməlatının bir qismi məhz süd məhsullarının emalı və saxlanması ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Hətta sonralar süddan biçimli, ağız süzgəcləi və lüleli qablardan ibarət xüsusi növ saxsı məməlatı məhz bu məqsədə yaranmışdır. Eneolit abidələrindən tapılmış *nehrələr*, Tunc dövrünün *goduş* və *xeyrələri* də, əhəmcinin, ağarti məhsullarının emalı ilə əlaqədar meydana gəlmüşdür.

Maldarlıq təsərrüfatının genişlənməsi və yağ hasilatının artması ilə əlaqədar olaraq, saxsı, dəri (tuluq, çalxar) və ağac (axıd) nehrələr yaranmışdır. Nehrələrin bu tipoloji növləri əhalinin oturaq və köçəbə məişət tərzi ilə bağlı olub, XIX əsrə qədər gəlib çatmışdır. Oturaklığa prosesinin güclənməsi və elat məişətinin məhdudlaşdırıcı aradan çıxmazı nəticəsində tuluq nehrə («çalxar») vasitəsi ilə yağ hasilatı təsili özünən əməli əhəmiyyətini itirmişdir.

Süd məhsulları və südlü yeməklər. Gündəlik yemək süfrəsində başlıca yer tutan süd və ağıarti məhsulları həm sərbəst halda yavanlıq növü kimi işlənmiş, həm də başqa xörəklərin yanında süfrəyə qoyulmuşdur. Bundan əlavə o, bir sıra südlü xörəklərin zəruri tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Təbii qida məhsulu olmaq etibarilə ev heyvanlarının (inək, camış, qoyun, keçi) südü¹¹ kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə bir-birindən fərqlənmişdir.

Keçi südünən yararlı dərcəsi aşağı oldugundan ondan on çox pəhriz və müalicə məqsədi

ilə istifadə olunmuşdur. Xüsusiə, ana südündən kasad qalan südəmər körpələr bir qayda olaraq, keçi südi emzidirildi. Qidalıq əmsalına görə, keçi südi inək südünə yaxın olsa da, bioloji tərkibi vitaminlərlə zəngin olduğundan ondan xeyli üstün tutulurdu.¹² Camış südi, bundan fərqli olaraq, daha yağlı və dadlı olduğundan çox vaxt süfrədə yeyilmək üçün istifadə edilirdi.

Qatıq. Səgmal ev heyvanlarının hamısının südündən mala (çalası) vasitəsi ilə qatıq tutuldu. Xüsusi masqura qatıq çox vaxt camış südündən calmır. Camış südündə yağılıq və zülfəl tərkibin inak südündən iki dəfə çox olduğu müyyən edilmişdir.¹³

Istifadə məqsədlərinən asılı olaraq, inək, camış və qoyun südi bir-birindən fərqləndirildi. Inək südi, əsasən, yağ hasil etmək, habelə bir sira südü xörək və yağılı çörəklər bişirmək məqsədi ilə, qoyun südi isə pendir tutmaqdən ötrü sərf olunurdu. Bununla belə, vəziyyətdən asılı olaraq, ev heyvanlarının südü bir-birini əvəzleyə bilir, hətta qatışdırılaraq istifadə olunurdu.

Təzə doğmuş qaramalın «ağız» (kələkə, kətəməz) adlanan ilk südündən spesifik yemək növü – *ağız* (san-san), *bulama* («kələkə»), *şan-şan*, *goyux*, *goysara* və s. bişirilirdi. «Ağız» xalis halda, bulama isə ona süd qatma yolu ilə bişirilirdi. Heyvanın yelinəndə uzun müddət yiğintı halında qalmış «ağız» südi hadsiz derəcəde yağılı və qəliz olması ilə seçilir.

Əsrlərdən bəri davam edən el adətinə müvafiq olaraq, ailədə bərəkatı mühafizə etmək niyyəti ilə «ağız südünə» qoşuya verməz, başqasına satmazdır. Bərəkatı evdə saxlamaq niyyəti ilə ona her kəs öz ailəsinə sərf edərdi.

Heyvanın ağız südündən sonrakı sağlam öynələri digər məqsədlər üçün sərf olunurdu. Ondan xörək bişirmək, *ağartı* məhsulların emal edilidir.

Südün bişirilən isti xörəklərin bir sira tipoloji növləri: *şullu*, *südüi aş*, *südüi umac*, *südüi əriştə*, *diyü siyığı* (yayma), *yarma siyığı*, *qundi* və s. zəmanəmizədək gəlib catmışdır.

Bir qayda olaraq, südüli xörəklərə on çox soyuq mövsümlərde bişirir və əsasən, gündəlik yemək süfrəsinə verirdilər. Düyü siyığı (xır-xır yayma), yarma siyığı, südüli plov («daşma») səher süfrəsinin çox xoşlanılan lazız xörəkləri sayılır.

Süd məhsullarının *emalı* və *saxlanması* müyyən əməli vərdişlər tələb edirdi. Südi çiy halda uzun müddət saxlamaq mümkün olmadığından ondan müxtəlif növ *ağartı* məhsulları (qatıq, qaymaq, ciya, xama, yağı, pendir, şor, nor, lor, ayran, kasmik, süzəmə, qurut və s.) hazırlanır. Süddən on çox qatıq calmır. Görünür, qatıq illə vaxtlar südün təbii qıçırılması sayəsində üyüşüb əmələ gəlmış, sonralar isə ona *maya* (çalası) qatma yolu ilə əldə olunmuşdur. Çalası vasitəsilə qatıq üyüdürmə üsulu özünün əməli əhəmiyyətini həle de itirməmişdir.

Kənd əhalisinin yemək süfrəsində üstünlük təşkil edən qatıq başlıca yavanlıq növü və sərinləşdirici içki (doğanım, ovdux, atlama, körmək) ilə vaxtlar südünə qoymaqla əlavə, həm də xörək bişirmək (dovğa, aqsoqlaq, qatıqası), süzəmə və qurut hasil etmək, habelə yağı çıxlamاق məqsədilə istifadə olunurdu. Qatıq süzməsinə göyərti qatmaqla, hemçinin ondan *süzəmə* sərənəti düzəldilirdi.

Azərbaycanın qərb bölgəsində qatıq süzməsindən, çox vaxt *qurut* hazırlamaq və bu yolla onu müddət, bəzən 1-2 il saxlamaq dəb halını almışdı. Süd məhsullarını uzun müddət saxlamağın on səmərəli üsullarından biri olan quruta «yoğurd» adı ilə hələ Dədə Qorqud boyalarında rast gəlinir. Azərbaycanın qərb bölgəsində, xüsusiə, Şixli camaati arasında qatıq süzməsinə indi də «yoğurd» deyilir.

Süddən əməli surətdə istifadənin on səmərəli yollarından biri ondan *yağ* hasil etmək olmuşdur. Yağı həm qatıqdan, həm də ciy (ciya, xama) və ya bişmiş süd üzündən (qaymaqdan) hasil olunurdu. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində bu üsulların bu və ya digəri üstünlük təşkil etmişdir.

Yağı çıxlamاق vasitələri (saxsı nehrə, arxid, çalxar) baxımından Azərbaycanın etnoqrafik bölgələri arasında fərqli nəzərə çarpırı.

«Kərə», yaxud «şit yağı» adlanan təzə nehra yağı həm yavanlıq kimi işlənərək, süfrədə pendir və ya balın yanında qoyulur, həm də ondan müxtəlif növ xörəklər bişirilirdi. Lakin xörək bişirmək məqsədilə çox vaxt yağı duzlayır, yaxud əridib saxlayırdılar. Duzlanmış kərə yağı çox vaxt təmizlənilən emal olunmuş qoç və ya dana qarında saxlanılırdı. «Qarın yağı», əsasən, yaylaq

mövsümündə tədarük olunar və qışda istifadə edilərdi. Adətən, qarın yağı gəmiricilərdən qoruma üçün «yxadan» («yxagdan») adlanan ağac sandıqda saxlayırdılar.

Yağı uzun müddət qoruyub saxlamağın on səmərəli üsulu onu əridib kūpe, bərnə və qalrəyə verilir, ondan bilavasite xörək və ya çörək bişirmək üçün istifadə olunurdu. Həmin ənənlər bu gün de davam etməkdədir.

Yağı hasil edilib nehrəndən çıxarılandan sonra onun içində qalan *ayran* müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunurdu. Təzə ayran ilə növbədə sərinlədiyi və istahaaçan içki növü kimi içilirdi. Ondan dovğa, ayranı və s. xörəklər bişirilirdi. Bütün bunlardan əlavə, ayran torbaya tökülb, acı suyu (zərdab) çıxarılar və *süzəmə* halına salınırdı.

Süzmədən *qurut* düzəldib, onu uzun müddət istifadəyə yararlı haldə saxlayırdılar. Xəngəl bişirmək üçün qurut başlıca komponenti olmuşdur. Bu məqsədə, onu suda əllə ovuşdurmaqla azib siyiq hala salandan sonra məcməyi, sini və ya boşqabla çəkilmış xəngəlin üzərinə əlavə edirdilər. Azərbaycanın qərb bölgəsində qurutlu xəngəl an çox xoşlanan xəmir xörəklərinən olmuşdur.

Qurut əzməsindən bəzən müalicə əhəmiyyətli pəhriz yeməyi kimi, «ağsoqlaq» və «qu-ruṭlu əriştə» istisi bişirənlər de olurdu.

Ayrandan, habelə ocaq üstündən çürütme üsulu ilə *şor* hazırlanır. Şor kasib süfrəsinin dirəyi, onun başlıca yavanlıq növü sayılırdı. Duzlanmış şor mortal və ya saxsı qablaşdırıb saxlayırdılar. «Şor mortal» Azərbaycanın aran rayonlarında yavanlıq növü kimi azuq ehtiyatında mühüm yer tuturdu.

Bunlardan əlavə, ayrandan *kəsmik* əldə edib, ondan *kətə* (qatab) bişirir, yaxud onu kətə gøyərtisini içindən qatırıtlar.

Təzə sağılmış süddən, on çox isə qoyun südündən *pendir* tutulurdu. Azərbaycanda tarixən *üzlü* və *üzüsüz* olmaqla, pendirin iki növü hazırlanmışdır. Bunları hər ikisi eyni üsulla: ilinmiş südə *maya* qatma yolu ilə hasil olunurdu. Bunu hasil etmək üçün mayalanmış süd *dələmə* halına düşəndən sonra onu torbalara töküb və burub suyunu süzməklə, bir müddət bərkiməyə qoyurular. Pendir özünü tutub bərkileyəndən sonra onu duzlayıb cilgi və ya küpalara yığırlardı.

Pendiri uzun müddət yaxşı saxlamağın on səmərəli üsullarından biri onu *mortal* basmaq idi. Pendiri duzlu suda saxlama üsulü keçmişdə Azərbaycanda az yayılmışdır. Azərbaycanın etnoqrafik bölgələrində tarixən təşəkkül tapmış pendir tutma ənənələrinən asılı olaraq, mortal pendirinin iki tipoloji növü - pendir mortali və şor mortali geniş yayılmışdır. Quru mortal, əsasən, üzli qoyun pendirindən tutulurdu. On yüksək pendir növü isə «axtarma» südündən hasil edilirdi. Qoyun sağımı mövsümünən sonunda tutulmuş və hədsiz dərəcədə yağılı olan bu pendir növü «axtarma mortal» adlanırdı. «Axtarma» pendiri, adətən, sərkər çoban öz ailəsi üçün tutar, yaxud el-əbanın on hörmetli aqsaqqallarına hədiyyə edərdi. Elat camaati arasında bu ənənə uzun müddət davam etmişdir.

Üzlü südün dələməsini torbaya töküb süzəndən sonra dələmə suyunu qaynatma üsulu ilə «çürütüb» *nor* hasil edir və kərə yağıla qarışdırıb, yavanlıq məqsədilə süfrəyə qoyururlar. Bəzən dələməni qazana töküb qaynatmaqla «kəsmik» düzəldilərlər. Kəsmik südən de hazırlanır. Bunun ənənə təzə südə azca qatıq töküb qaynatmaqla, onu «çürütüb» kəsmik halına salırlar.

Ətli yeməklər. Heyvan mənsəli yeməklərin digər qrupuna yüksək kaloriya malik ət və ətli yeməklər təşkil etmişdir. Azərbaycan əhalisinin ət ehtiyatı əvvəller, mənimmsəmə təsərrüfatı dövründə ovçuluq və balıqlı məşğulliyəti hesabına ödənilmişdir. İstehsal təsərrüfatına keçiləndən sonra bu ehtiyacıclar ev heyvanları, əsasən, qoyun, keçi, inək, camış, habelə ev quşları saxlamaq hesabına təmin olunmuşdur. Abşeron bölgəsində bunlardan əlavə, dəvə əti də yeyilmişdir. Bununla belə, *ov əti* və *balıq* uzun müddət əhalinin yemək rasionundan tamam çıxmamışdır. Ceyran, cüyür, dağ kəli (tur, arğalı) ilə yanaşı, quş ovu (turac, torağay, qaşqaldaq, bildirçin, qarabatdaq, qırqovul, kol toyuğu, çöl qazı, durna, bəzgək, ördək və s.) bir sıra bölgələrdə vaxtı ilə əhalinin qida rasionundan nəzərəçarpaq yer tutmuşdur. El arasında çöl heyvan-

larının eti «qaçar», çöl quşlarının eti isə «cuçar eti» adı ile bir-birinden fərqləndirilmişdir. Həm də ceyran və turac eti tamına və lətəfətinə görə çox yüksək qiymətləndirilmişdir. Ən əziz qo-nağın süfrəsinə ceyran və ya turac etindən kabab qoymaq el-əbada yüksək şərafet sayılırdı.

Tariixən Azərbaycan mətbəxindən *qoyun* (davar), həm də erkək etinə üstünlük verilmişdir. Fizioloji baxımdan mal eti, xüsusiilə, *şirə* eti orqanızm üçün sərfəlilik baxımından yüksək məziyyətlidir. malik olsa da, o, qoyun etindən aşağı tutulmuşdur. Bu baxımdan camış eti çətin həzm olunduğuundan çox nadir hallarda kəsilib yeyilirdi. Əsan həzm olunma və orqanızm üçün faydalılıq baxımından Azərbaycanın bir sıra dağılıq və dağətəyi bölgələrində keçi, xüsusiilə, *di-bir* etinə üstünlük verildiyi müşahidə olunur.

İstifadə tərzinə, başqa sözlə, bişirilən, işlənən yeməklər *bütöv cəmdək, doğrama* (tikəleme) və *qıymələmə* olmaqla, üç qaydada bişirilir hazırlanmışdır.

Cəmdək bütöv halda buryan və firlama (hərləmə) olmaqla, ocaq (təndir) hənirtisində iki cür bişirilir. Ən geniş yayılan üsul isə *doğrama* (tikəleme) et olmuşdur.

Mal comdayı doğranıb müxtəlif hissələre ayrılanan sonra onların hər birindən müvafiq xörək növü hazırlanır. İlk növbədə qoyunun «çələtli» cəmdəkdən ayrılib ayrıca doğranır, sonra onun quyruğu kəsilib götürülürdü. Əlli xörəyi tamlı etmek üçün, bir qayda olaraq, ona quyruq ti-kəsi əlavə olunurdu. Heyvan etindən istifadənin üç başlıca üsulu: təzə kəsilmiş et, qaxac, qovurma zəmanəməzək galib çatmışdır.

Azərbaycan xalqının qida ehtiyatında tarix boyu qoyun etinə üstünlük verilməsi elmi ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır. Başqa heyvanların etinə nisbətən, qoyun etində bir sər faydalı maddələrin bol olması onun daşan həzm olunmasına zəmin yaratmışdır. Ona görə də ulu babalarımız ömürləri boyu, əsasən, qoyun eti yeməklə sağlam və üzümənlü olmuşlar.¹⁴

Azərbaycanın bəzi bölgələrində, xüsusiilə, Abşeron əhalisinin yemək öynəsində *dəvə* etinin özünməxsus yeri olmuşdur. Dəvə eti Qarabağ bölgəsində keçmiş elat mətbəxinin də ən lazı yeməyi sayılmışdır. Abşeron kəndlərində dəvə etinin qutubu və dəvə etinin kababı spesifik yemək növüne çəvirməklə, ənənəvi etli yeməklərin tacı sayılmışdır.¹⁵

Dad və tamına görə dəvə eti keyfiyyət etibarı ilə qoyun etinə bərabər tutulurdu.¹⁶

Heyvanın cəmdəyi doğranan zaman onun 7 ti-kəsi (döş fəqərəsinin ucundakı gəmircək, qabəq qolların qurtaracağındakı gəmircəklər, boyunun kəsilmiş hissəsindəki «it yeməz» adlanan fəqərə, ürəyin hər iki qulaqcıqları və dalaq) haram sayilaraq, kəsilib atılırdı.¹⁷ Lakin qan azlığından azızyət çəkən, səhhəti zəifləmiş xəstələrə *pəhriz* yeməyi kimi, dalağı yağıda qızardıb, yaxud köz üzündən bişirilir verirdilər.

Tikə et bişirilmə tərzinə görə, bilavasitə köz üzərində (közləmə, sışləmə kabablar), qarabasdırma (çoban qovurması) və ocaq (təndir) hənirtisində (tavada) olmaqla, müxtəlif üsullarla bişirilmiştir.

Heyvan cəmdəyinin müxtəlif hissələri ənənə olaraq, müvafiq xörək növlərinin bişirilməsinə sərf olunurdu.

Keçmişdə Abşeron bölgəsi əhalisinin mətbəxində qoyun cəmdəyinin müvafiq hissələrinən aşağıdakı etli yeməklər hazırlanardı:

Kabab: a) Tikə kabab qabırğı, can eti, aq və qara ciyər, ürək, xaya (ağ et) və qarından-közde bişirilirdi; b) Lülə (döymə) kabab qiymət doğranmış can eti və quyruqdan. Azərbaycanın digər bölgələrində bu, həm də «taskabab» adlanırdı;

Qovurma – bud və qabırğanın yumşaq etindən tavada bişirilir;

Qızartma – can etinin yağı tikələrindən tavada, ocaq üstündə hazırlanır;

Piti – cəmdəyin döş və qabırğı tikələrindən, habelə maça və qol etindən dopu və ya küvədə bişirilirdi;

Küftə (bozbüş) – can etinin yumşaq, xüsusiilə, budun yuxarı hissələrindən tavada hazırlanır; «Küftə qır-qır» adlanan spesifik xörək növü də bud etinin yumşaq, yağı tikələrindən tavada bişirilərdi.

Sorba – əsasən, döş və maça etindən bişirilirdi;

Qutab – budun yağı, yumşaq hissəsindən, yaxud qarın etindən hazırlanır;

Xəngol və plov garası (xurus, aşqara), qabırğı və can etinin xırda tikələrindən bişirilirdi;

Xomiraşı – budun yumşaq tikələrindən bişirilirdi;

Düşbərə – em çox qol etindən və camdayın miyantən hissələrində hazırlanır;

Dolma – cəmdəyin yumşaq və yağı yerlərindən qıyma edilərək yarpağa bükülür, yaxud badımcan, biber və ya pomidora doldurma edilir bişirilirdi;

Parça-döşəmə, əsasən, quzu etindən hazırlanır; həm də quzu cəmdəyi bütöv halda da təndir hənirtisində bişirilir, yaxud onun bud etindən döşəməlik çıxarılır;

Seyfəlmülük – quyruq, aq ciyər, qara ciyər, ürəkdən doğranıb tavada bişirilirdi;

Şəşəndaz – cəmdəyin yumşaq hissələrində hazırlanardı;

Fisincan – başlıca olaraq, qabırğı və budun yumşaq hissələrində doğranmış tikələrden bişirilirdi.

İç qovuması (ciz-biz) – şirin bağırsaq, aq və qara ciyərdən bişirilirdi;

Dil – qoyunun dilindən doğranıb yağıda qovrulurdu;

Kəllə-paşa – qoyunun baş-ayağından vam yanın kürədə bişirilirdi.¹⁸

Bundan əlavə, malin dirnağından *xas* (dirnəq), Muğanda qoyunun içalatından «sacüstü», «ciz-biz», şirin bağırsaqdan isə köz üzerinde «çöz» adlanan etli xörəkler bişirilirdi.

Azərbaycanın digər bölgələrində tikə etindən tavada *bozartma, pörtələmə, qızartma, soyutma, buğlama, kələfir, yaxni* və s. olmaqla, müxtəlif üsullarla, qonaq-qara yola verə biləcək bir sira «üz ağardan» lazı etli xörək növləri bişirilər sərf olur.

Etโนrografik materiallar göstərir ki, keçmişdə Azərbaycanın bəzi bölgələrində mal etindən əlavə, «quş eti» də (ov və ev quşları) tədarük olunub qış üçün saxlanılırdı. Quba bölgəsində ov quşları, xüsusiilə, çöl ördəyi kültəvi şəkildə, tor vasitəsilə oylanaraq, *küpələmə* üsulu ilə qış mövsümü üçün tədarük olunurdu.¹⁹ Şəki bölgəsində isə ev quşlarının, xüsusiilə, toyuq etinin asma üsulu ilə *qaxac* edilir saxlanması ənənə halını almışdı. Payızın sonlarında, dən qılığı yaranan vaxtlarda toyuqların bir qismını kəsir, yolub tamizləyəndən sonra duzluvar və ayaqların dan iplək bacayıq cardaq, yaxud evyandan asırlırdar. Bu ullaşa tədarük olunmuş toyuq eti «müssəmə» adlanır.²⁰ Soyuq qış aylarında albuxara, kişmiş və qaysi qurusu qatmaqla, ondan *müssəmma* bişirib, ailə üçün etli xörək hazırlayırdılar. Müsemma, hamçinin, eyni qayda ilə qoyun etindən də bişirilir.

Azərbaycanın mətbəxində ov quşlarının (qırqovul, turac, torağay, kəkklik, qarabatdaq, çöl qazı, çöl ördəyi və s.) etindən geniş çeşiddə etli xörək (çığırma, qızartma, fisincan, kabab) hazırlanırlar.²¹

Azərbaycanın bol su tutarlarına malik olan bir sıra bölgələrində su quşları və balıq ehtiyatı əhalinin etli yeməklərə olan tələbatının xeyli hissəsini ödəyirdi.

Qida rasionunda mühüm yer tutan başlıca qida növlərindən biri olmaq etibarı ilə etli yeməklərin köməyi ilə insan orqanızmınə gərək olan xeyli miqdarda zülal, müxtəlif növ vitamin-lər, bir sırdaşlar daxil olur.

Gündəlik yemək öynəsində etli yeməklərdən istifadə baxımdan şəhər və kənd mətbəxi bir-birindən fərqlənirdi. Kənd əhalisinin bilavasitə heyvandarlıqla məşğul olmasına baxmaya-raq, şəhər əhalisinin gündəlik yemek süfrəsində etli yeməklər daha çox işlənirdi. Bunun əsas səbəblərindən biri şəhərlərdə *sallaqxana* və *qəssabxanaların* mövcud olması ilə bağlı idi. Şəhər sakinləri hər gün, yaxud günsünə ailenin bir öyna yeməyinə kifayət edəcək qədər az miqdarda, bii neçə givrəne et almaq imkanına malik idi. Kənd məşitindən və cür olverisi şəraitindən fərdi təsərrüfatdan her dəfə heyvan kəsmək iqtisadi cəhətdən sərfli deyildi. Bunun üçün onlar birbaşa ya *alışma* etmək məcburiyyətində qılır, ya da özlərinin fərdi təsərrüfatlarında mal-qarının hər hansı bir təsaduf üzündən tələf olmasının gözləməli olurdular. Ona görə də kəndli mətbəxində mal etinə olan ehtiyac quş eti (toyuq, hindquşu, qaz, ördek, ov quşları və s.) ilə ödənilir, yaxud süd məhsulları ilə əvəz olunurdu.

Öthalinin et məhsullarına olan tələbatı təkcə təzə kəsiilmiş heyvan oti ilə deyil, həm də tədarük olunmuş saxlanc et hesabına da ödənilmişdir. Zəmanəmizdək et tədarükün bir sira somoralı usulları gölub çatmışdır. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində payız faslındə ev heyvanı hələ «ətinə töküb» arıqlamamış, onu kasib *govurma*, *qaxac* ve ya *dolma* (doldurma) düzəltmə yolu ilə kifayət qədər et məhsulə tədarük etmək ənənə halını almışdır.

Qış azuqası kimi, et tədarükün məhdud yayılmış üssülləndən biri də su quşlarının ov-lamb *küpəlmə* üssü ilə saxlanması olmuşdur. Bu yolla ən çox ördək eti tədarük edildirdi. Bu məqsədə, hər ailə «niço» adlanan su tutarlarından tor vasitəsi ilə ovlağdıq ördəkləri yolub tozluşayəndən sonra duzluylub küplərə yığır və qış üçün azuqə tədarük edirdi. Sərin yerde saxlanılan, yaxud yero basdırılan küplərlə dəzu tutulmaq ördək etini xeyli müddət, istilər düşənədək, bəzən 5-6 ay saxlamaq olurdu. «Küpəlmə et»dən müxtəlif növ xörək və xurux hazırlanır-

Qaxac hazırlamaq üçün heyvan cəmdayının iri tikələri duzlanıb «asma» üssü ilə qurulurdu. Cəmdayın yumşaq hissələri qiyoməkəşə kötük üzərində «qiymə» doğranıb, temizlənmiş heyvan bağırsağına doldurulmaqla, ondan «*dolma*» hazırlanır. Mal etinin «*dolma*» (doldurma) üssü ilə saxlanması Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində daha geniş yayılmışdır. Alazan vadisi əhalisinin mətbəxində «*dolma*» və *qaxac* atından bir sira spesifik xörəklər hazırlanır.

Qovurma həm də eti uzun müddət saxlamığın sərfeli üssü olmuştur. *Qovurma* üssü ilə et tədarükü Gəncə-Qazax və Naxçıvan bölgələrində daha geniş yayılmışdır. Bu üssün tətbiq cəhəti ondan ibarət idi ki, kök heyvan eti öz yağından tam qovrulub bişiriləyindən tamını dəyişmirdi. Digər tərəfdən isə öz yağından yaxşı qalan qovurmanın yavanlıq kimi bilavasite süfrəyə verməkdən əlavə, onu həm də başqa etli xörəklərin hazırlanmasında istifadə edə bilirdiler. Səciyyəvi haldır ki, qovurma üssulinən geniş yayıldıq bölgələrdə «*qaxac*», xüsusiət, «*dolma*» üssündən demək olar ki, istifadə olunmamışdır.

Azərbaycan mətbəxində hazırlanın etli xörəklər *duru* (sulu) və *guru* olmaqla, sərti olaraq, iki qrupa bölündür. Duru xörəklər müxtəlif növ şorbalar, piti, bozbaş, küftə, xəş, kəllə-paşa, kelefir, püsdəma, bozlama, düsbərə və s. daxildir. Bu xörəklər derin boşqab və ya kasa-larla, fərdi qaydada süfrəyə verilməklə, əsasən, qaşılıq yeyildirdi. Bir qayda olaraq, duru xörəkləri çöñim ilə qazandan birbaşa boşqabları çəkirdilər. Ümumi qabda süfrəyə duru xörək veriləməsi qaydası Azərbaycanın şəhər və kənd mətbəxindən uzun müddət dəb düşməmişdir. Keçmişdə Avropana süfra mədəniyyətinə meylli bəzi küber ailələr istisna olmaqla, Azərbaycan süfrəsi üçün eyni vaxtda yemək öynəsinə «birinci» (duru) və «ikinci» (quru) xörək vermək ənənəsi səciyyəvi olmamışdır. İstər şəhər, istərsə də kənd əhalisinin gündəlik yemək süfrələrinə çörəklə yanaşı, əsasən, tekce bir növ - ya duru, ya da quru xörək qoyulurdu.

Hər bir ailə iqtişadi imkanından, mövsümündən, habelə yerli şəraitdə asılı olaraq, xörəyin yanında süfrəye tərəvəz (vəzir, kəvər, gəy soğan, nar şirəsinə doğranmış baş soğan, tərxun, biber, turp və s.), təzə meyvə, *bostan bitkiləri* (qarpız, yemiş, xiyar), müxtəlif növ *tutmalar*, habelə *sor*, *pendir*, soyutma *yumurta* və s. qoymağá çalışmışdır.

Ətindən hazırlanın quru xörəklər - *kabab* (tike, lülə, ciyər, bağır, böyrək, taskabab və s.), *soyutma*, *qızartma*, *bozartma*, *pörtələmə* (kələfir) bişirilmiş mal, qoyun, balıq və ya qus əti gün-dəlik yemək süfrəsindən əlavə, *ziyafət* məclislerində də yemək süfrəsinin əsasını təşkil etmişdir. Qus əti *çıqırma* bişirilməklə yanaşı, *ziyafət* məclisi üçün çox vaxt ondan *levəngi* hazırlanır. *Levəngi*, habelə toyuq, balıq və ya çöl quşlarından da bişirilirdi. Bundan əlavə, Azərbay-can süfrəsində ciyər ilə yanaşı, içalatdan hazırlanın *ciz-biz*, *bağır-öfək* kababı, can ətindən müxtəlif növ *dolmalar* mühüm yer tutur. Bunların böyük əksəriyyəti ziyafət süfrələrinin başlıca xörəkləri sayıldır. Xeyir-şər məclisləri bu sayaq laziz etli xörəklərsiz keçinmirdi.

Ziyafət süfrələrinin ən laziz xörəklərindən biri *plov* (as) olmuşdur.

Azərbaycan mətbəxində 40-dan çox as (plov) növü mövcud olmuşdur. Onlar bir-birindən

düyü çılçıluna əlavə olunan «aşqara» («xurux») növlərinə görə fərqlənirdi.

Plov üçün aşqara çox vaxt qoyun və ya quzu atındən, bəzən də ev və çöl quşlarının ətin-

dən *govurma*, yaxud *çıqırma* üssüleri (turşu-qovurma, səbzi-qovurma, küftə-qır-qır, almüsəmmə, nar qovurması, murğu-turş, qıymə-qovurma, şəşəndəz, fisincan, bağırsaq qovurması (*ciz-biz*, seyfəmlülük və s.) ilə hazırlanırdı. Bundan əlavə, lobya çilov, mərci çilov, şüyd çilov, badımcan çilov və s. vasitəsi ilə aşın çeşidləri, deməli, həm də tamı dayışdırılırdı.

Azərbaycan mətbəxində bir sira *dolma* növləri: *yarpaq* (tanak, heyva) dolması, kələm dolması, alma dolması, soğan dolması, badımcan dolması, xiyar dolması geniş yet tutmuşdur. Xiyar və alma dolması son zamanlarda pomidor və biber dolması ilə əvəz olunmağa başlanmışdır.

Bir sira spesifik xörək növlərinin hazırlanmasında istifadə olunan *qaxac* və ya *dolma* əti qovurmadan fərqli olaraq, müəyyən qədər emaldan keçəndən sonra bişirilir.

Azərbaycanın qərb və şimal-qərb bölgələrində heyvan əti təzə halda qovrulub bişirilmədən əlavə, həm də uzun müddət saxlamaq məqsədi ilə tədarük olunur. Burada *qaxac*, *dolma* (bağırsaq dolması) və cizdəzə üssülləri ilə et tədarükü geniş yayılmışdır.

Azərbaycan mətbəxində hazırlanam isti xörəklərin böyük əksəriyyəti *qatışq* tərkibə malik olmaqla, bitki və heyvan mənşəli qida məhsullarından bişirilmiştir. Bunların arasında *gürzo*, *düşbərə*, *müsəmmə*, *dolma*, *küftə-bozbaş*, *parça-bozbaş*, *qutab*, *səbzi-qovurma*, *turşu-qovurma*, *fisincan*, *piti*, *mütəncəm*, *qəlyə* və s. xüsusi yet tutmuşdur.

Azərbaycanda təzə atdən başlıca olaraq, müxtəlif növ ləziz xörəklər hazırlanmışdır. Bu məqsədə, mal və ya qoyun əti bütöv *cəmdək*, *doğrama* (tike), *qiymə* və qismən də *döymə* hələndən olmaqla, müxtəlif formalarda istifadə olunmuşdur. Buna müvafiq olaraq, tarixən Azərbaycanda etli yeməklərin müxtəlif tipoloji növləri yaranmışdır. Hər bir xörək növünün də özü-nəməxsus səciyyəvi *bışirmə* üsul və *vasitələri* (şiş, tava, çölmək, dopu, kuvəc, manqal və s.) yaranmışdır.

Ətli yeməklərin ən bəsit növü bilavasite köz üzərində tike, yaxud lülə (*qiymə*) hələndən *kabab* olmuştur. Həm də tike kabab (*şişlik*) etli yeməklərin ən qədim, arxaik növü sayılır. Görünür, tike kabab heyvan cəmdayını bütöv halda, «fırlama» yolu ilə bisirme üssünləndən sonralar tek-millətəməsi neticəsində meydana çıxmışdır. Çünki hər necə yaxşı bişirilsə də, firlama üssünləndən bütöv cəmdayın alaçığı yerləri qalır. Bu sabəbdən də cəmdayı doğrayıb xırda tikələrə ayırmış yolu ilə bisirmek daha sərfeli sayılmışdır. Xırda doğranmış et tikələri köz hənritisində tam bişiriyi üçün tamlı olmaqdən əlavə, həm də yaxşı həzm olunurdu. Bilavasite köz üzərində et bisirme üssünləndən arxaik forması olan «közləmə kabab» zamanemizdək gelib çatmışdır.

Azərbaycanda tarixən kababın tike (*şişlik*), lülə, bağır-öfək, bağırsaq, qarın-qursaq, ci-yer, böyrək, ağ və s. olmaqla, müxtəlif tipoloji növləri yaranmışdır. Bunların böyük əksəriyyəti qoyun və quzu atındən, bəzən isə çöl heyvanlarının (ceyran, cüyür, tur və s.) atındən bişirilir. Dil, yaxud «ağ ətin» kababı süfrədə «məzə» yeməyi sayılırdı.

Ətli yeməklərin ocaq hənritisində (*alov*) və ya onun istisində bişirilməsi üssü ilə qədim tarixən malikdir. Heyvan cəmdayını ağaca keçirib ocaq üzərində aramsız olaraq, firlatmaqla onun hər tərəfi vəm bişirilir. Hazırda Baş Qafqazın cənub bölgələrində quş atındən təndir hənritisindən bişirilən «firlama» məhz həmin arxaik üssünləndə davam kimi dayarlıdır.

Ətli yeməklərin bitiñt cəmdək halında bişirilmə üssülləndən biri de *levəngi* (*çiçli*), yaxud «*doldurmə*» olmuşdur. Azərbaycanın Xəzəryani bölgələrində geniş yayılmış *levəngi* həm ev, həm də ov quşlarından bişirilir. Taliş-Lənkəran və Abşeron bölgəsində bunlardan əlavə, *levəngi* həm də badılqan bişirilmesidir. Bu məqsədə, kütüm, xəşəm, ziyad balıq dəha sərfeli sayılmışdır.

Ətli xörəklərin böyük əksəriyyəti tarixən açıq ocaq, təndir və ya *manqalda*, bilavasite od üzərində bişirilən. Lakin şəhər mətbəxində bu məqsədlə, xüsusi ocaq qurğularından - mətbəx küresi, kirana, keçən orsəndə etibarən isə *neft plitesi* və tənəkə sobadan istifadə olunduğu nəzərə çarır. Xörək bişirmək üçün xüsusi ocaq qurğularının tətbiq olunması yanacaqə qənaət və istilik enerjisindən səmərəli istifadə etmə baxımından olduqca sərfeli idi.

Ocaq üzərində bişirilən etli xörəklər *xalis* və *qatışq* olmaqla, iki növbə ayrıılır. Xalis etli xörəklər *qızartma*, *pörtələmə* (kələfir), *soyutma*, *buğlama*, *govurma* olmaqla, müxtəlif üssüllərlə bişirilmişdir.

Qatışq törkibli otlu xöröklər (bozbaş, küftə-bozbaş, parça-bozbaş, piti, şorba, sürfülli, qasıx xengoli və s.) on çok mis ve ya saxsi qazanda (çölmək), yaxud dopu ve ya küvecdə bişirilmişdir. Saxsi qablar hərətə tənzimləyən yeməyi vam bişirdiyindən onun xörəyi digər qablarda bişirilən xöröklərdən tamlı olması ilə seçilirdi.

Xəzər donizi, Kür və Araz çayları, onlara qovuşan çoxsaylı çay şəbəkəsi və su tutularının (göl, çala, axmaz) mövcud olması səbəbindən Azərbaycan tarixin tükənməz balıq ehtiyaçına malik olmuşdur. Elə bu səbəbdən de balıq eti onun əhalisinin qida rasionundan mühüm yer tutmuşdur. Özünəməxsus dad-tama malik olan və asan həzm edilən balıq etinin tərkibi insan organizimi üçün zəruri olan zülal, fosfor, kalsium, maqnezium, yod və s. maddələrlərə zengindir.

Azərbaycan mətbəxində başlıca olaraq, *pulcuqlu* (*axçalı*) balıqlar üstün yer tutmuşdur. İslam dini pulcuqsuz balıqların etinə yasaq qoyduğundan uzun müddət ilan balığı, ağ balıq, nə-rə uzunburun balıq və digərləri müsəlmanların mətbəxindən yol təpə bilməmişdir.

Azərbaycan mətbəxində balıq, əsasən, təzə halda, qismən də qurudulmuş («qaxac», «cırırm», «nicar») və «küpləmənən olmaqla, üç cür yeyilmişdir. Quru balıq tədarük, əsasən, deniz və iri çayların sahilində məskunlaşmış əhali arasında geniş yayılmışdır. Əthalinin bu qismindən yemək öynəsində balıq məhsulları, o cümlədən, *kürri* mühüm yer tutduğundan onun tədrükünə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Təzə balıq istifadə terzinə görə qızartma, kabab, soyutma, ləvəngi, sırda, mütəncəm olmaqla, müxtəlif üsullarla bişirilərən sūfraya verilir.

Xəzəryani kənd və şəhərlərdə dəniz balıqlarını, çaykənarı qırqaqsar kəndlərdə isə çay balıqlarını təzə halda, yağda bişirib yemək ənənəvi geniş yayılmışdır. Azərbaycanda, xüsusiilə, Abşeronda on çox çapaq, çəki, siyənək, kütüm, xəşəm, şamayı, ziyad balığı, naqqa, nərə, qızıl-balıq, durna balıq və s. yeyilmişdir.²³

Azərbaycan mətbəxində balıq eti on çok *kabab*, *qızartma*, *durma* (ləvəngi) üsulları ilə bişirilmişdir. Bundan əlavə, bəzi bölgələrdə buğlama (mütəncəm) və soyutma balıq bişirmə üsulları da geniş yayılmışdır. *Soyutma* üsulu ilə başlıca olaraq, xırda çay balıqları bişirilmişdir.

Balığın qaxac üsulu ilə uzun müddət üçün tədarükü Kür və Araz çaylarının aşağı axarı boyunda və Xəzər sahilələrdə geniş yayılmışdır. Qızılıbalıq «cirımlama» üsulu ilə qurudulduğundan onun qaxacı «cirim» adlanır. Bir sırı balıq növləri - çapaq, külmə, ziyad, siyənək, şamayı və s. hissəverə yolu ilə alov hənəritində qurulurdu.

Xırda çayların balığı çox vaxt «nəməkə» adlanan duzlu suda qaynatma üsulu ilə bütün halda bişirilir, sonra soyudulub sūfraya verilirdi. Ona görə də el arasında o, «soyutma balıq» adlanır.

Iri balıqlar, bir qayda olaraq, başqa doğranıb tava və ya sapılca *qızartma* üsulu ilə bişirilirdi. İmkənlər ailələr balıq etindən köz üzərində kabab bişirirdi. Lənkəran bölgəsində balığın içərisini doldurub təndirdə *ləvəngi* hazırlamaq dəb halını almışdır. Balıq ləvəngisi Azərbaycanın şərqi bölgələrində, o cümlədən, Şirvanda geniş yayılmışdır. Balıqdan, habelə «sırda» (ləmbic) bişirilirdi.

Abşeronda öz dəməndə bişirilmiş quru balığı müxtəlif xörəklərin yanında süfrəyə vermək adəti dəb halını almışdır. Aş ilə on çok kötüm balığı yeyilirdi. Quru balığı, adətən, sərin və qu-plov, lərgə çilov, əvəlik plov, yarma çilov və s. yanında süfrəyə verilərdi. Quru balıqdan, həmçinin, *kükü* də hazırlanırdı.

Keçmişdə Abşeronda və digər Xəzəryani bölgələrdə kütüm, xəşəm, çapaq balıqlarının kürsündən kükü hazırlamaq dəb olmuşdur. Balıq kürüsü qidalılığına və dad-tamına görə, əvəzsiz qida məhsulu olmuşdur. Buna görə də təzə balıq kürüsü yuyulub qaba qoyulandan sonra biçaqla ehməcal qarışdırılır və üz pərdələri götürüldür. Sonra onun üzərinə qaynar su tökürlər və 10 dəqiqədən sonra suyu süzürlür. Bu yolla kürünün acılığı götürüldür. Bundan sonra ona qızardılmış soğan, yumurta, qara istiot qatırlar və tavaya tökülib yağda bişirilirdi. Abşeronlular kükünü, həmçinin, xırda doğranmış quru balıqdan da hazırlanırdılar. Kükünü bənən həm sərbəst halda çörəklə, həm də as ilə yeyildi.

Ətli yeməklərin tipoloji təsnifatına yekun vurarkən, *xəş* (dirməq), *kollə-paşa*, *icəlat*, *qarın-qursaq*, *cıvır-bağırsaq*, *ciz-bizi* və ət qutabları kimi spesifik yemək növlərini də qeyd etmək lazımdır.

Bir sira getirilmiş bitkilər (*qarğıdalı*, *kartof*, *kələm*, *pomidor*, *çay* və *sitrus* bitkiləri) azərbaycanlıların mətbəxində nisbətən çox daxili olmuşdur. Hazırda bu nemətlər həm şəhər, həm də kənd mətbəxində geniş yer tutmaqdadır.

Ədviyyat, çərəz və turşular. Ənənəvi yeməklərin dad-tama gəlməsi üçün şəhər və kənd əhalisinin yuxarı təbəqələrinin mətbəxində ədviyyat növlərindən istifadə olunmuşdur. Tətbiq məqəmənə görə, onlар iki qrupa bölünür: a) ərzaq məhsullarının emali və bişirilməsi zamani «qat» məqsədi ilə işləmənən adı: *turş* (alça, zoğal, albuxarı qurusu, yaxud axtası) və tərəvəzler: *biber*, *istiot*, *sarkök*, *hil*, *mixək*, *darçın*, *zencefil*, *nana*, *şüyük*, *keşniş*, *razyənə*, *cəfəri* və s. b.) xörəklərin yanında süfrəyə qoyulan adı: *abqora*, *sirkə*, *narsarş*, alça və behli *mati*, *sumaq*, *tutma* (*xiyar*, *saumsaq*, *badımcان*, *pomidor*), *turp*, *kəvər*, *reyhan*, *vəzəri*, *tərxun*, *göy soğan* və s.

Bundan əlavə, bir sıra göyərtə-rəvəz məhsulları şəhər mətbəxində mühüm yer tutmuşdur. Ətli xörəklərin yanında süfrəyə *tutma*, yaxud *şorab* qomyaq qədim zamanlardan adət halını almışdır. Bununla da yağılı xörəklərin orqanızın zərərlə təsiri azaldılır və həzmetmə prosesi qismən asanlaşır. Hətta bu məqsədə, Azərbaycanın bir sıra bölgələrində yağılı xörəklərin yanında kəhriyin azmasına imkan verməyən qatıq, yaxud sarımsaqlı qatıq qoyulurdu. Yaxın keçmişdə Şirvan bölgəsində xüsusi olaraq, bunun üçün «masqura» adlanan xırda şərbəti və ya piyalelərdə ayrıca qatıq calınır və süfrə ətrafında əyləşənlərin hər birisine ayrıca «kasa-mas», yəni kasa qatıq toplu olundurdu.

Bütün bunlardan əlavə, ziyafer, xüsusi, bayram süfrəsinə *məzə*, *çərəz* məqsədilə, imkan daxilində bir sıra qida məhsulları: *qoz*, *findiq*, *badam* ləpəsi, *kişmiş*, *innab*, *iydə*, *xurma*, *leblebi*, *xırmik* qurusu, müxtəlif növ meyvə qaxları, *əncir* qurusu (*piskəndə*) və s. kimi xüşkar düzəmənənə halını almışdır.

Tarixi faktlardan göründüyü kimi, ərzaq məhsullarının bu və ya digər qisminin yemək rationundan nisbəti tekər hər bir bölgənin təbii şərait və təsərrüfat məşğulliyətindən irəli gəlməyib, habelə əhalinin sosial və əmlak vəziyyəti ilə da xeyli derəcədə bağlı idi.

Azərbaycanlıların ənənəvi yeməkləri qida tərkibinə müxtəlif olmasına, yüksək kaloriliyinə, leziz təməna görə seçilir. Azərbaycan təbəti insanın normal hayatı fealiyyəti üçün gerek olan yüksək qida keyfiyyətlərinə malik hər cür nemətlər yetişdirir. Lakin ölkənin bütün bölgələrində və əhalinin bütün sosial qruplarında hər gün bənən təmənələr eyni dərəcədə qidalana biləməmişdir. Dağ kəndlərində yemək süfrəsinə meyva-tərəvəz qomyaq həmişə hamya müyəssər deyildi. Keçmişdə şeker tozu, noğul, şirni, nabat kimi şirniyyat və müxtəlif *mürəbbə* növləri kəsib ailələrin süfrəsinə qədər də müyəssər deyildi. Köçəbə elat ailələrinə gelince, qeyd etmək lazımdır ki, onlar bu məhsullardan istifadə etmək imkanından məhrum idilər. Kasib və ortabab kəndlilər satınalma yolla əldə edə bilmədikləri həmin məhsulları çox vaxt *bal*, *bəkməz* (dosab), *meyvə* qurusu, *çayotu*, *kekötü*, *itburnu* və s. ilə əvəzliyirdilər. Əhalinin yoxsul təbəqələrinin yemək süfrəsində əsas yərə tutan başlıca qida növü yavan çörəkdən (buğda əppəyi, arpa kələcəsi, kərdiyar, dadi cari və s.) ibarət idi. Gündəlik yemək süfrəsində çörəyin yanında pendir və ya şorun olması yoxsul ailələr üçün ən ümde istək və arzu id. Onlar necə yemək haqqında deyil, nəsətib yemək barədə daha çox düşünür və bunun uğrunda əlləşirdilər. Yüksək qida mədəniyyətinə xas olan zəngin çeşidli, lüyünbəlöyün leziz yeməklər keçmişdə əhalinin elitar zümrələrinin süfrəsinə məxsus idi.

Yemək öynəsi. Azərbaycanda tarixən üç öynəli qidalanma rejimi təşəkkül tapmışdır. Səhər yeməyi, günorta naharı və şam yeməyinin hər birinin özünəməxsus yeməkləri var idi. Yalnız oruc tutanlar bu qaydadən kənara çıxıb, gündə iki dəfə: «imsak» (*«obaşdanlıq»*) və «iftar» yeməyi yeyirdilər.

Azərbaycan yeməkləri *gündəlik*, *mərasim*, *ziyafət* (toy, bayram, ad günü) və *pəhriz* yeməkləri olmaqla, bir neçə tipoloji qrupa ayrılır. Əhalinin ayrı-ayrı sosial qruplarının iqtisadi və-

ziyyötindən asılı olaraq, gündölgül və ziyyafet süfrələri bir-birinden kəskin surətdə fərqlənirdi. Bunun müqəbləndə mərasim, xüsusi, yas mərasimi, dini və mövsumi bayram süfrələri, habelə pohriz yeməkləri tipoloji cəhətdən əhalinin sosial qruplarının süfrələri bir-birinden bir o qədər da seçilmirdi. Qurban, Orucluq, Mövlud bayramları üçün açılmış süfrələrin timsalında bu cəhət aydın izlənilir. Həmçinin, pohriz yeməkləri bilavasitə insanın sehhəti ilə bağlı olduğundan hamı üçün eyni tipoloji tərkibə malik idi.

Yuxarıda sadalanan ötlü, südlü və bitki (nəbatət) yeməkləri Azərbaycan mətbəxində tarixən təşəkkül tapmış xörəklərin tam siyahısı deyildir. Ənənəvi yeməklərin hazırlanması sahəsində hər bir elin, hər obannın özünəməxsus məhəlli qidalanma xüsusiyyətləri, spesifik üsul və vasitələri, hətta tamamilə fərqli, məhəlli səciyyə daşıyan xüsusi xörək növürləri mövcud olmuşdur. Bütün bu xüsusiyyətlərə yanaşın, eyniadlı xörək növünün şəhər və kənd mətbəxtlərində müxtəlif qaydada hazırlanması faktları da aşkar olunmuşdur.

Ənənəvi yemek və içkiler maddi mədəniyyətinə nə qədər mühafizəkar ünsürü olsa da, tarixi tərəqqi və sosial-iqtisadi irəliləyişə əlaqədar olaraq, mətbəx mədəniyyətində bir sıra tərəqqi meyilleri, müəyyən dəyişmə və təkmilləşmə halları da baş vermişdir. Vaxtilə Azərbaycanda at əti, qızı, donuz atından istifadə olunduğu halda, sonralar, xüsusi, İsləm dininin yaşıqları ilə əlaqədar olaraq, bù qida məhsulları tədricən Azərbaycan mətbəxindən çıxmışdır. Bir sıra türkdilli xalqlarda, o cümlədən, noqay, qumqum, Krim tatarları, kalmıklar arasında at atından istifadə yaxın keçmişdək qalmaqdır. Azərbaycanlıların bu xalqlarla etnik yaxınlığı, xüsusiyyəti, onun təşəkkülündə müəyyən rol oynamış qıpçaqların at əti yeməsi faktı bu tarixi haqqıçı bir dəhən təsdiq edir. Lakin Azərbaycan mətbəxində at atından imtinanın hansı amillərin təsiri altında və nə vaxt baş verdiyini qəti söyləmək catindır. Görünür, bu məsələdə Azərbaycanda maskunlaşmış qıpçaq tayflarının yerli əhalinin mədəni təsiri altına düşməsi faktı xeyli dərəcədə mühüm rol oynamışdır. Məhz bu təsir neticesində eyni dini etiqada riayət eden bu etnik qrupların adət-ənənələri bir-birinə yaxınlaşdırıcı onların mədəni hayatının bəzi arxaüsləri tədricən aradan çıxmışdır. Orta Asiya, Qazaxıstan və Volqaboyunda yaşayan türkdilli xalqların çoxunun məsiətində bù cür qarşılıqlı təsirin güclü olmaması üzündən onların müasir mətbəxində at əti və qızı yenə də mühüm yer tutur.

Azərbaycan mətbəxi qonşu Qafqaz və Yaxın Şərqi xalqlarının ənənəvi yeməkləri ilə bir sıra oxşar və ortaç cəhətlərə malikdir. Şişlik, bozbaş, halva, dolma, plov, çığırma, qovurma, xəngəl, ərişteli aş, şorba, basdırma, şərbət, bəkməz və s. Qafqaz xalqlarının bù çoxunum müşterək yeməkləri sırasına daxil olmaqla, onların arasından qədim zamanlardan mövcud olmuş mədəni-tarixi əlaqələri eks etdirir. Digər tərəfdən, Azərbaycan xalqlarının etnik özəyinin formalaşmasında türkdilli tayfların həllədiyi rol oynaması faktı onun mətbəx mədəniyyətinə az təsir göstərməmişdir. Bu səbəbdən Azərbaycanın ənənəvi yeməkləri digər türkdilli xalqların - tatar, qazax, özbək, qırğız, türkman, uyğur, osmanlı türklerinin yemek və içkileri ilə bir sıra ortaç tipoloji oxşarlığı malikdir.

Azərbaycan mətbəxi, habelə tarixən qonşu İrandilli xalqların mətbəxi ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Bu yaxınılıq həmin xalqların tarixi əlaqələrindən, ilk növbədə isə onların fasilələrə də olsa, eyni dövlət qurumlarının tərkibində olmalarından və eyni dini etiqada (bütpərstlik, atəspərstlik, İsləm etiqadına) riayət etmələrindən irəli gəlmüşdir.

Qonşu və qohum xalqlarla min illər boyu davam edən qarşılıqlı mədəni-tarixi əlaqə və təməs natiçəsində Azərbaycan mətbəxi tədricən zənginləşmiş və qonşularının mətbəxinə də zənginləşdirilmişdir. Azərbaycan mətbəxinin həmisi xoşlanan ləziz yeməkləri olan bozbaş, sinə uğrayaraq, eyni adla gürcü mətbəxinin də sevimli yemek növünə çevrilmişdir. Azərbaycan süfrəsində fəxri yer tutan tərxun, reyhan, soğan, şorbat, bəkməz və s. gürçü süfrələrinə də mədən, vermişel, makaron, kolbasa, sosiska və s. kimi rus və Avropa xalqlarına məxsus yeməklərlə zənginləşmişdir.

Bələliklə, Azərbaycan mətbəxi bütövlükde ölkə əhalisinin öten tarixi keçmişsi ərzində, onun qida mədəniyyəti sahəsində əməli səhərlər nəticəsində yaranıb təkmilləşmişdir. Bu mədəni sərvət özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olub, əsasən, yerli ənənələr zəminində inkişaf etmişdir. Digər tərəfdən, azərbaycanlıların tarix boyu qonşu Qafqaz və Şərqi xalqları ilə six mədəni əlaqə və qarşılıqlı temas şəraitində yaşaması faktı da onun ənənəvi qida mədəniyyətinə az təsir göstərməmişdir.

Ənənəvi içkilər

Azərbaycan süfrəsinin özünəməxsus ənənəvi içkiləri təşəkkül tapmışdır. Həmçinin hər şeydən önce, alkopsuz və coxçexidli olma ilə diqqəti cəlb edirdi. Hər bir etnoqrafik bölgənin təbii-coğrafi şəraitindən və məhəlli-etiğik xüsusiyyətlərindən, həmçinin, əhalinin təsərrüfat möşqüliyyətinin temsilindən asılı olaraq, burada tarixən müxtəlif içki növləri yaranmışdır. Ona görə də etnoqrafik bölgələr ənənəvi içkilərin hazırlanma üsulları və istifadə qaydasına görə, müəyyən qeder məhəlli xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. Buna baxmayaraq, ənənəvi içkilərin əksəriyyəti nəinki ümumazərbaycan, eyni zamanda ümumşərq oxşarlığını malikdir.

Azərbaycan süfrəsində istifadə olunan alkopsuz içkilərin bir qismi (*cay, soħlab, qəhvə, meyvə şərbətləri, ayran, atlama, körəməz, ovdux və s.*) gümrahlaşdırıcı və sərinləşdirici xüsusiyyətlərə malik olmuspudur. Bunlar yağlı xörəkləri yaxşı həşin etmək üçün faydalı olduğu kimi, insan orqanızmində maddələr mübadiləsinə kömək etmək baxımından da sərfli içki növləri idti.

XIX əsrde Azərbaycanda olmuş əcnəbi müellişlər yerli əhalinin məişətində bilavasita müşahidə etdikləri ənənəvi içkilərdən, ötəri də olsa, bəhs etmişlər.²⁴ Vaxtilə Azərbaycanda olmuş rus hərbi tarixçilərindən biri yazırkı ki, azərbaycanlılar «içki məqsədi ilə, əsasən, su, on isti vaxtlarda isə ayran (suda qarışdırılmış qatıq) qəbul edirlər, varlılar isə şərbət içirlər».²⁵

Başlıca həyat mənbəyi olmaq etibarı ilə içməli saf suya Azərbaycanın hər yerində tələbat böyük olmuşdur. Xüsusi, quru, subtropik və yarımsəhra iqlimine malik düzənlik maskunlaşma ərazilərində (Şirvan, Muğan, Mil, Qaraabaq, Şabran düzü və s.) çay şəbəkəsi və yeralı su mənbələrinin çatışmasından sit suya ehtiyac daha böyük idi. Ona görə də maskalsalma zamanı içməli ve işlətməli su menbəyinə yaxınlaşca amil kimi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Azərbaycanda *bulaq* (qaynama), *guyu*, *ovdan*, *kəhriz*, *cay* (arx) suyu olmaqla, tarixən müxtəlif su mənbələri yarammışdır. Saflıq və şəffaflıq baxımından bunların hər biri özünəməxsus istifadə möziyyətlərinə malik idi.

Azərbaycanın düzən rayonlarında su təminatı qənaətboxş halda olmadığından əhali içməli suyu bilavasita çay (Kür, Araz, Alazan, Samur və s.) və ya onlardan çəkilmiş arxlardan götürürdü.

Qeyd etmək lazımdır ki, Zaqafqaziyada qeydə alınmış 182 çayın 131-i Azərbaycan ərazisindən axır.²⁶ Azərbaycanın Şamaxı, Göycə, Qazax, Yelizavetpol (Gəncə), Ərəş, Nuxa (Şəki), Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl, Zəngəzur, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarında başlıca içməli su mənbələrini Kür, Araz çayları və onların çoxsaylıqları təşkil edirdi.²⁷

Caykənən yaşayış məskənlərində hər bir aile fərdi hayatındə *hovuz* (höyü) qazib, xırda arx vasitəsilə onu çay suyu ilə doldururdu. Aran kəndlərinin əhalisi suya olan tələbatlarını bu yolla ödəməyə çalışır. Çox vaxt su hovuzu qoşa qazılırıldı. Lilli, bulanıq su əvvəlcə birinci hovuzda qismən durulandan sonra ikinciye axıldırıldı. Bəzən də arx suyu daşdan hörülülmüş *su anbarına* yüksələb qismən durulduğundan sonra *su daşı* vasitəsi ilə sürüldürdü. Çox vaxt arx suyu vasitəsilə duruldu. Belə halda, içməli suyun təhlükəsiz və zərərsiz olmasını təmin etmək üçün onu qaynadıb içirdilər.

Bəhs edilən dövrde Azərbaycanın dağ və dağətəyi kəndlərinin əhalisi, əsasən, *bulaq* suyu ilə təmin olunurdu. Dağ kəndlərinin çoxu *bulaq* ətrafında yerləşirdi. Kəndlərin əksəriyyətinin içərisində bir və ya bir neçə *bulaq* olurdu. Kənd *bulaqdan* kənardı yerləşdikdə, onun

suyu saksi tüng vasitəsilə kəndə getirilirdi. Su kəməri çökilişində tünglərdən əlavə, *qıstab* və paylayıcı *bulaq gözü* və s. vasitələrden istifadə olunurdu.

İçməli suyu sörin saxlamاق üçün, adətən, kölgə yerdə saxsı *küp* basdırılırdı. Küp suyu bir neçə gün sörin saxlayırdu. İçməli suyun sörin saxlanmasında və süzülüb temizlənməsi üsullarından biri da xüsusi mosamali dən növündən yonulub hazırlanmış *su daşı* olmuşdur. Su daşına tələbat aran kəndlərindən daha çox idi.

Azərbaycan orazisi mineral su mənbələri ilə zəngin olmasına baxmayaraq, gündəlik yemək süfrəsində o, az yer tutur. Dağılı Şirvanda onlarda «bədo» adı ilə məlum olan *bulaqların* kükürdü suyu, asasən, müalicə məqsədilə işlənilirdi.²⁸

Axar su mənbələrindən kasad olan dağəteyi və düzən kəndlərin əhalisi *kəhriz* və *quyu* suyu işlətməmişdir. Abşeron üçün səciyyəvi su mənbələrindən biri də yeraltı suların toplandığı *ovdan* olmuşdur. Su mənbəyinə piləkən vasitəsi ilə enilən ovdanдан ferqli olaraq, su quyulurundan suvaru suyu *dot-balğara* vasitəsi ile çıxarılrırdı. Dolu dartmaq üçün, adətən, quyunun başında «bagara» adlanan el çaxrı düzəldilirdi.

Çay. Azərbaycan əhalisi tarixen susuzluğu on çok *isti içkilər* vasitəsilə ram etmişdir. Ənənəvi isti içkilərin on geniş yayılmış növü olmaq etibarilə susuzluğun yatırılması, yorgunluğun aradan qaldırılması üçün on tasırlı vasitə *çay* sayılmışdır. Çay həm də üzrək-damar sisteminə müsbət təsir göstərir, əsərləri sakitləşdirir və insanın əmək qabiliyyətini bərpə edib artırır. Ümumiyyətlə, həm keçmişdə, həm də indi Şərqiñ inkişaf etmiş ölkələrindən biri olmaq etibarı ilə Azərbaycanın gündəlik və ziyaflı süfrəsinə çaysız təsəvvür etmək mümkün deyildi.

Çay içmək üçün suyu əvvəllər qazan və ya astafada qaynadırdılar. Keçmişdə çay Şərqiñ ölkələrindən getirilən çay yarpağı ilə yanaşı, çayotu, *kaklikotu*, *quluncan*, *zəncəfil*, *darcın*, *mixək*, *itburnu*, *hil* və s. bitkilərə dəmləyib içərmisler. Kiçik Qafqazın şimal-sərqrə və mərkəzi bölgələrində yaşanan ayırmalar deməqsədi ilə qurudulmuş giləmeye, sarı çiçək (qantəpar), qırmızı moruq, keşkotu dəmləyib içərdilər.²⁹

Dağ kəndlərində müalicə əhəmiyyətli yerli bitkilərdən dəmlənmiş çaylardan zökəm, soyuqdayma və s. xəsteliklər zamanı tərlədici vasitə kimi istifadə edilməsi ənənə olaraq, indi də davam etdirilməkdədir. Keçmişdə, türkəçarə həkimlər zökəmə tutulmuş xəstəni kəkklikotu, itburnu çayı icirib, isti halda unlu xörəklər yedirənək yolu ilə tərlədib müalicə edirdilər. Muğan bölgəsində qızdırma xəstəliyinə tutulanları «şivəran» adlanan otun tumunu suda təmiz yuyub dəmləyər və səhərlər ac qarına xəstəyə içirirdilər.³⁰

Keçmiş mösiətdə, adətən, çay *üzüm riçəli*, *güləqənd* (gül ləçəyindən bişirilən mürəbbə), *bal*, *dosab*, *kışmiş*, imkani olanlar ise kəllə qəndələ içərmisler.

Səhləb. Ənənəvi isti içkilərin arasında müalicəvi içki növü sayılan səhləb mühüm yer tuturdu. İsti halda içilən səhləb Şirvan bölgəsində dahi geniş yayılmışdır. Onu Baş Qafqaz sira dağlarında biten səhləb bitkisinin kökündən dəmləyilər. Bunun üçün qurudulmuş səhləb kökünü həvəngdə narın döyərək, bir litr suya 15-20 qrəm nisbəti ilə qatıb qaynadırdılar. Alınan məhlulu 4-5 litr qaynar südün içərisinə töküb, üzərinə bir qədər qəndələ əlavə edirdilər.³¹ Səhləb, adətən, seher süfrəsində içilirdi. O həm də soyuqdəymənin, boğaz ağrısının, öskürmənin qarşısını almaq üçün xalq arasında türkəçarə vasitə hesab edilirdi.³²

Səhləb isti halda içildiyi üçün onu misdən düzəldilmiş, ortasında odluğunu xüsusi səhərlə çaydanında saxlayırdılar. Keçmişdə səhər bazarlarında əlində səhləb çaydamı, yaxasından asılmış qutuda piyalə və ya stekan gəzdirib müştərilərə səhləb çayı satan peşəkar səhləbcilər fəaliyyət göstərərdilər.

İsti içki növü kimi işlənən qaynadılmış *süd* maldar köçəbə əhalinin mösiətdində geniş yer tutmuşdu. Azərbaycanda, əsasən, inək, camıç, qısmən işə qoyun və keçi südü qaynadılmış içilir. Qaynanmış süd, həmçinin, pəhriz yeməyi kimi, soyuqdəymə, zökəm, öskürək zamanı

²⁸ Bəd – farsca «pis», «yaramayan» sözlündən, «o» işə tatların tələffüzündə «ab» (su) mənasını bildirməkla, «pis qoxulu su» deməkdir.

sinəni yumşaldan təsirli müalicəvi vasitə sayılırdı. Xalq təbabətində, habelə dəvə südü nadir hallarda türkəçarə vasitə kimi işləmisiştir. Təbabətə ciyər-boğaz xəstəliklərinin (vərəm, tənəffüs orqanlarının iltihabi, tengnəfəslik və s.) müalicəsində dəvə südündən istifadə olunarmış.³³

Mey. Azərbaycanda süfrə içkilərinin hazırlanmasında, elcə də xalq təbabətində «araq», *züfa*, *kəkklikotu*, *nana*, *sahtəra*, *pispə* (bədməş) və b. bitkilərin yarpaq və çiçəklərindən istifadə edilirdi.³⁴ Azərbaycanın ənənəvi «araq»lar alkolsuz olub, təklikdə iki növü kimi süfrədə sərbəst halda içilmirdi. Onlar bu halda yalnız müalicə məqsədilə sərbəst içilirdi.³⁵ Azərbaycan araları, əsasən, qatışqı maqsədi ilə, sərbətlərin hazırlanmasında istifadə olunurdu.

Peşəkar mey çəkənlər «mey» adlanan xüsusi cihazdan istifadə etmişlər. Lakin xalq empirik təcrübəsində adı mösət qablı vasitəsi ilə də «mey» çəkilirdi. Bunun üçün etirli bitkinin gövdə, çiçək və ya yarpağını qazanın ortasına qədər doldurub, üzərinə tamız təkündürələr. Sonra onun içində badya yerləşdirilərlər. Badya qazanın dibinə tam oturmaq üçün onun içində ağır çaydaşı qoyulurdu. Bu halda, badyanın ağızı qazandakı suyun səthindən bir qədər yuxarıda qalırkı ki, su qaynayarkən piqqıldayıb badyanın içində tökülməsin. Bundan sonra qazanın içində tərsinə çevrilmiş sorpuş qoyulurdu. Sorpuşun sıvıcu badyanın ortasında qalır, ağız isə qazanın ağız ilə dodaq-dodağa kip dayanır. Qaynama prosesində buxarın kənarə çıxmaması üçün sorpuşun kənarı ilə qazanın ağızının arasına eski parçası tixamib xəmirlənirdi. Qazan və yanın ocaq üzerinde qaynadiqca ondan qalxan etirli buxar sorpuşun soyuq gövdəsinə toxunub su damcılarına çevirilir və axıb badyaya dolurdu. Sorpuşun səthi daima soyuq qalmaq üçün onun içindəki su tez-tez dayışdırılır.

Bu minvalla 2-3 saat ərzində qazandakı çiçəkləri buxarınla etirli mayeaya, başqa sözla, «araq»a çevrilir. Bəzi bölgələrdə buna «mey» də deyilirdi. Mey çəkilib hazır olandan sonra dar boğazı güləbzənlərə sütüldü ağızı tixacla möhkəm bağlanır və xəmirlənirdi.³⁶

Azərbaycanın florası olduqca zengindir. Ölkə ərazisində yetişən bir çox meyvə, giləmeyvə və etirli bitkilərdən (nar, ərik, üzüm, qızılçıl, alma, əzgil, armud, heyva və s.) keçmişdə müxtəlif növ sərbətlər hazırlanır, bayram, mösət mərasimlərində və ziyaflı məclislərində plov və etli xörəklərin yanında süfrəyə verilir.

Sərbət meyvə, həmçinin, etirli otlar və onların toxumlarını «qəndab» adlanan şəker qatlısı suda qaynatma yolu ilə hazırlanır. Sərbət serinlədi, gümrəhlandırcı və istahaca xüsusiyyətlərinə malik olub, həzmətmə prosesini asanlaşdırır. Ən qədim dövrlərənən bu günədək sərbət Azərbaycan süfrəsinin ən leziz içki növü olaraq qalmaqdır. Abşeronda o, çox vaxt «ovşala» adlanır.

Keçmişdə Azərbaycanda *qəndab*, *xoşab*, *ovşala*, *heyva sərbəti*, *əzgil suyu*, *üzüm şirəsi*, *iskəncəbi*, *güləb sərbəti*, *araqnanə*, *bədmüki* və s. olmaqla, süfreya müxtəlif sərbət növləri qoyulurdu.

Qızılçıl sərbəti hazırlamaq üçün əvvəlcə qızılçılın leçəklərini soyuq suya yuyub, qazana tökü, sonra onun üstüne su əlavə edib qaynadırdılar. Qatışqı tam qaynağa düşəndə onu ocaqdan götürürdülər. Soyuyandan sonra onu süzüb, «güləb» adəd edirlər. Gülabın üzərinə şəker tozu əlavə edib qarışdırırlırdı. Bununla da qızılçıl sərbəti hazır olurdu.

İskəncəbi turşməz içki növü olub, yağılı xörəklərin yanında süfrəyə verilir. Onu hazırlamaq üçün bir litr abqora və ya üzüm şirkəsinə 1 kq qəndə qatır və tənzifa bağlanmış az miqdarda quru nano əlavə edib, uzun müddət qaynadırdılar. Qatılışda doşab həddində çatmış məhlul *isğəncəbi cövhəri* adlanır. İstifadə zamanı yarım stekan isğəncəbi cövhərinə bir stekan su qarışdırıb içirlər.

Qəndab. Azərbaycan süfrəsində dəbdə olan içkilərdən biri də qəndab idi. Serinlədi və istahaca keyfiyyətə malik olan qəndabı hazırlamaq üçün qəndə və ya bal sərbətinin içərisinə etirli ot və çiçəklərden (boymaderən, nana, züfa və s.) çəkilmiş cövhə suyu əlavə edilir. Qatışqı azca güləb da qatılırdı. Qəndab tez xarab olduğundan onu uzun müddət saxlamaq olmurdı. Adətən, onu bir öynəlik süfrə üçün hazırlayırdılar. Qəndab plovu və digər yağılı xörəklərin ishtahla yeyilməsinə və asan həzm olunmasına kömək edirdi. O, eyni zamanda müalicəvi əhəmiyyətli

yətə də malik idi. Bu səbəbdən də qəndabdan xalq təbabətində qan azlığına və baş gicəllənməsinə qarşı müalicə məqsədilə istifadə edilirdi. Azərbaycanın ziyaflət məclislerində, xüsusən, plov süfrəsində qəndab içmək ən qədim zamanlardan dəbdə olmuşdur. Toy zamanı oğlan evinə gəlin aparmağın gölənlər qəndab şərbəti vermək adət halını almışdır.

Xosab. Naxçıvan bölgəsində geniş yayılmış bu içki növünü gilənar, alça, şaftalı, ərik (qaxı) və s. meyvələrin qurusundan hazırlayırdılar. Bunun üçün meyvə qurusunu (qaxı) yuyub suya töküv və qaynadırdılar. Nəticədə meyvə qaxının tamı suya keçirdi. Soyuduqda xoş ətirli, turşumez içki növü əldə edildi. Xosabı daha da tamlı və xoşagələmlim etmək üçün ona bəzən azca güləb və ya güllü suyu qatılırdı.³⁷

Bəzən xoşabı adı şərbət bu və ya digər meyvə qaxı qatıb azca qaynatma yolu ilə də əldə edirdilər.

Əzgil suyu Quba-Xaçmaz bölgəsində serinlədici və meyxəs tamlı içki növlərindən biri kimi geniş yayılmışdır. Əzgil suyunu hazırlamayaq üçün onu təmizləyib yuyur və küplərə doldururlar. Yarıyaran dolandan sonra küpün ağızına çatana qədər təmiz suda əlavə edirdilər. Əzgil bu halda, bir ay müddətində suyun içində qalıb öz tamını suya buraxırırdı.

Güləb. Azərbaycanlıların ətirli və tamlı içkilərindən biri olan güləb qızılğulin ləçəklərini suda qaynatma yolu ilə onun buxarından əldə edildi. Güləb qızılğulin yalnız müyyəyen növündən çəkilirdi. Bu məsələyə vaxtile dahi Nizami Gəncəvi «Xosrov və Şirin» əsərində xüsusi diqqət yetirmişdir:

«O gül yaxşıdır ki, ondan güləb çekilsin,
Güləb çəken güllü dərməsə, solub töküller».³⁸

Şərbət hazırlayarkən bir qayda olaraq, güləbdən istifadə edildi. Bəzən halvaya şirə qaynadan zaman ətirli tam vermek üçün ona güləb tökürdürər.

Güləb çəkmək üçün əvvəlcə qızılğulin ləçəklərini arıtlayıb mey qazanına töküv və üzərinə suda əlavə edirdilər. Sonra qazanı ocağın üzərinə qoyub ağızına gümbəz formalı lüləklə qapaq qoymurdu. Qazanda yaranan buxar hemin lüləyə keçirilmiş qarğı, yaxud metal boru vasitəsilə dərin çalaya salılmış güyüme axıldırdı. Boruya daxil olan buxarin soyuyub mayeyə əvərləməsi boru soyuq suda keçiriliirdi.

Qızılğulin ləçəklərini qazana yiğib üstünə su tökəndən sonra meyi qazanın ağızına qoyub onların arasını xəmir vasitəsilə tutur və bir-birinə yapışdırırlırlar. Bundan sonra qazanın altında ocaq yanıdırıldır. Su qaynadiqca əmələ gələn buxar, güləb qoxusunu özünə çəkərək, meyin yuxarisına qalxır və mayeyə əvərlərək, mis boru vasitəsi ilə axırdı. Beləliklə, buxar tədricən mayeyə əvərləmə güləb olurdu.³⁹

Gül suyu. Qızılğulin ləçəklərindən buxar vasitəsilə əmələ getirilən güləbdən başqa, gül suyu da hazırlanır. Güllü suyu təklikdə içki kimi içilmirdi. Digər içkiləri, xüsusilə, şərbətləri ətirli, xoş iyi etmək məqsədi ilə onlara qatışdırılırdı.

Gül suyu hazırlamaq üçün qızılğulin ləçəklərini bir qaba yiğib, üzərinə iliq su tökəndən sonra azca limon duzu əlavə edirlər. Bu onun rəngini tündləşdirməklə yanışı, həm də tamını turşumaza edirdi. Sonra qabın ağızını kip qapayıb, 4-5 gün sərin yerde saxlayırlırlar. Nəticədə qızılğulin ləçəklərinin etri və rəngi suya keçirdi. Bundan sonra onu süzbü puçalını çıxarı, hasil olan gül suyunu şüşə və ya saxsı güləbdəna töküb ağızını möhkəm bağlayırdılar. Lازım gələndə ondan tələb olunan qədər töküb şərbət hazırlayırdılar.

Ovşala. Abseron, Şirvan və Quba bölgələrində geniş yayılmış bu içki növünü hazırlamaq üçün qənd şərbətinə gül suyu (güləb) qatılırdı. Qatışığın nisbiyi 2 girvənkə qənddən hazırlanmış «qəndab»a bir stekan güləb hesab ilə götürürdürdü. Ovşala, adətən, bayram, toy-nişan, qonaqlıq və digər ziyaflət süfrələrində yaşıq körəklərin yanında verilirdi.

Keçmişdə kübar ailələrin sıfərasi ilə misqər dükənlərində xüsusi olaraq, böyük ovşala badyası düzəldirildi. Ovşalanı süfrəyə xırda piyalə və ya şərbətlərdə paylayırdılar. Hətta kübar məclislərində yaraşlılıq ağaç çömçə (ovşala çömçəsi) vasitəsi ilə ovşalanı piyalə və ya masqurallara paylayırdılar.

Araqnanə müalicə əhəmiyyətli içkilərdən biri olmaq etibarilə onu nane bitkisindən güllabsayığı əldə edirdilər. Mədə-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsində təsirli türkəçərə vasitə olan araqnanə indi də özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Xoş işə və tama malik olan araqnanəni çox vaxt güləb qatılmış sərin suya qarışdırırdan sonra qondab və digər şərbətlərə əlavə edib içirdilər.

Sərinlədici içkilər. Azərbaycan süfrəsində ayran, atlama, körəməz kimi sərinlədici içkilər isti mövsümde, cöl-təsərrüfat işlərini görən zaman daha çox işlənirdi. Azərbaycanın aran kəndlərində havalar xeyli isti olduğundan burada sərinlədici içkilər daha çox üstünlük verilmişdir. Yay aylarında, demək olar ki, çox vaxt çay əvəzinə, ağartıdan hazırlanmış müxtəlif növ sərinlədici içkilər içilirdi.

Kənd əhalisi isti yay mövsümündə yemək süfrəsində qatıq, ayran, atlama, körəməz və ovdوغə üstünlük verirdi. Xüsüsilə, taxıl, ot biçimi, döyüm, yiğüm və s. zamanı ayran və atlama əvəzsiz sərinlədici içki növü sayılırdu.

Ayran, adətən, nehrə çalxanıb yağı götürürəndən sonra yerde qalan turşuməsu müxtəlif məqsədlərlə, o cümlədən, susuzluğunu aradan qaldıran sərinlədici içki növü kimi içilmiştir. Xarab olmaməq üçün çox vaxt ayranı torbaya töküb, suyunu süzərək səzmə edirdilər. Lazım gəldikdə səzməyə su qataraq, onu yenidən ayran halına salıb içirdilər.

Atlama ən çox boyat qatıqdı hazırlanır. Bu məqsədlə, iri qaba müyyəyen qədər qatıq və su töküb qaşıqla atılab qarışdırılırlar. Suda həll olunmuş qatıq Azərbaycanın qərb bölgəsində «atlaması», Naxçıvanda «qatıq ayranı»⁴⁰ adlanır. Lənkəran və Muğan bölgələrində «ovduq», Bakı və Qubada «ovduq», Gəncədə «avdığ» adlanan ayranı xırda doğranmış xiyar və göyərti də qarışdırılırlırdı. Tamlı olsun deyə, içilməzdən əvvəl ona bir qədər düz vurulurdu.

Keçmişdə maldar elatlar köç yollarında sudan korluq çəkmək üçün çoxlu atlama ehitati görərmişlər. Qocaların söylədiyi görə, keçmişdə Qazax mahalında qızı çıraqda atlama düzəltmək üçün tuluğa qatıq və su doldurub atlı bir cavan oğlanın tərkine yükləyərmişlər. O, atı o tərəf bu tərəfə çapırdaşmış. Bunun sayesində tuluq çalxalanar və qatıq suda yaxşı həll olunurmuş.⁴¹ Vaxtılı köçəbə maldarlar yayaqlandıq qışlaq, qışlaqdan yayaqla qöçərən kifayət qədər olsun tədarük qatıq tərəfə qoymışlar.⁴² Qarabağ maldarları, həmçinin köç zamanı ovdوغ düzəltmək üçün qatıq tuluğa yiğib yüksüleyivən belindən asar, istədikləri vaxt ona su və duz qatıq içirdilər.⁴³

Şirvan elatları qatıq səzməsindən hazırlanmış atlama yada çox üstünlük verərdilər.⁴⁴ Muğan əhalisi ovdوغ hazırlamaq üçün iri qabda qatıqla suyu qarışdırırdan sonra, onun üzərinə bir qədər nane və yarpız doğrayırırdı. Sonra ona azca duz vurub içir və bu yolla susuzluğunu tərindirdilər.

Körəməz. Ənənəvi sərinlədici içkilərin az təsadüf edilən tipoloji növlərindən biri də südə qatıq qarışdırmaq yolu ilə hazırlanır körəməz olmuspudur. Turşuməz tama malik olan və bir növ məzə içkisi sayılan körəməz, əsasən, isti yay aylarında düzəldilib içilirdi. Körəməz Azərbaycanın qərb bölgəsində dəha geniş yayılmışdır.

«Dədə Qorqud» dastanlarında «qımızdan bəhs edilsə də»⁴⁵ Azərbaycan əhalisinin XIX əsr mişəntində dəbdə olmuş ənənəvi içkilər arasında qımızdan istifadə faktı qeydə alımmışdır.

Ölkədə İslam dini sabitləşib möhkəmənəndən sonra spirtli içkilər əhalinin məsiətindən tamamilə çıxmışdır. Bunun əvəzinə, süfrəyə sərinlədici və iştahaaçan alkooqolsuz içkilər (ayran, atlama, körəməz, ovşala, qəndab, xoşab, iskəncəbi, şərbət və s.) verilərdi. Sovet hakimiyəti illərində sosialist bayramları, tentonlu günlər, beynəlmilər toyları və s. dəb düşəndən sonra Azərbaycanın ziyaflət süfrələrində spirtli içkilər yox aqmaşa başlamışdır.

Alkoqollu içkilər (çaxır, araq, konyak, piyvə və s.) uzun müddət Azərbaycan əhalisinin yemək süfrəsində yer tutmamışdır. Kakao, qəhvə və s. kimi Şərqi süfrəsinə məxsus içkilər də keçmişdə kəndli ailələrinin məsiətində sırayət etməmişdir. İstisna kimi, şəhərin kübar ailələrində ziyaflət süfrəsində qəhvə içilirdi.

Tədqiq edilən dövrde Azərbaycanın xristian əhalisinin mösiətində *sırtlı içkilər*, o cümlədən, xristian ingiloyların gündəlik yemək öynəsi və mərasim süfrələrində *çaxır* və «cece» adlanan tut, zoğal və digər meyvələrdən hazırlanmış əldəqayırmış *araq* növləri geniş yayılmışdır. İngiloy süfrəsində «buza» ən çox xoşlanan içki növü olmuşdur.⁴⁷

Vaxtılı Azərbaycanda üzümçülüyün inkişafı, habelə antik və erkən orta əsrlərə aid arxeoloji abidələrdən iri şərab küplerinin tapılmasından faktı burada sırtlı içkilərən qədim zamanlardan istifadə olunduğu söyləməyə əsas verir. Bunu Dədə Qorqud boyalarından da görəmək olur. Ele xalqımızın müasir leksikonunda hələ də qalmadıqda olan «çaxır», «buza» kimi arxaik terminlərinin mövcudluğu da sırtlı içkilərin Azərbaycanın qədim sakinlərinin mösiətinə yad olmadığını göstərir. Görkəmlə Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin arpa suyu (buza) adı ilə vəsf etdiyi pivo sırtlı içkilərin bir nümunəsi kimi, İslamın hələ güclü olduğu XII əsrə dəbdən düşmənməsi. Nizami Gəncəvinin əsərlərində «saqı», «qədəh», «şərab» istilahlarının tez-tez işlənməsi və hökmədlərlərən məxsus saray süfrələrində şərab içilməsi faktı da bunu sübut edir. Bunaqla belə, sırtlı içkilərə, o cümlədən, çaxıra İslam dini tərəfindən yasaq qoymulması və onun «haram» taam növləri sırasına daxil edilməsi nəticəsində erkən orta əsrlərin sonlarından etibarən Azərbaycanda üzümçülük və şərabçılıq tənzəzzülə ugramışdır. Alman kolonistlərinin köçürülməsi ilə əlaqədar XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycanda üzümçülük və şərabçılıq yenidən dircəlməyə başlamışdır. Lakin İslam dini yasaqlarının müsələnlərə sırtlı içkiləri qadağan etməsi ilə əlaqədar olaraq, Sovet hakimiyyəti illerində qədər şərab ölkənin müsələman əhalisinin gündəlik və ziyaflət süfrələrinə yol tapa bilməmişdir.

Qablar və mətbəx ləvəzimatı

Azərbaycan əhalisinin ev mösiətində işlənən qablar və mətbəx ləvəzimatı XIX əsre gəlib çatana qədər böyük təkamül yolu keçmişdir. Şəhər və kənd əhalisinin ev mösiətində gərək olan mətbəx qabları və ev avadanlığı xammallın səciyyəsinə görə *daş*, *ağac*, *saxsı*, *metal*, *dəri* və *həvəng-toxuma* olmaqla, müxtəlif tipoloji qruplara ayrılır.

Daş məmələti. Əvvəlki tarixi dövrlərdən fərqli olaraq, XIX əsrə daş ən sərfli tikinti materialı qeyrilməmişdir. Bununla belə, o, hələ təsərrüfat və ev mösiətində özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Ev mösiətində hələ də onlardan müxtəlif məqsədlərlər istifadə olunurdu. *Su daşı*, *dən daşı*, *kirkirə*, *hovuz*, *axur*, *həvəng*, *dibək*, *yalag*, *qıstab* və s. daş məmələti keçmiş mösiətde hələ də qalmadıqda idi.

Daş məmələtinin hazırlanması tarixi çox qədim dövrlərə getirib çıxarıır. Daş dövrünün sonu və Erkən Metal dövründən keçid mərhələsindən daş qablar peydə olmağa başlamışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı daş buta, cam, dən daşları, kirkirə, dibək və s. aşkar olunmuşdur. K. Xatisov XIX əsrin sonlarında Zaqafqaziyada daşlaşdırma sənətinin ən çox inkişaf etdişti istehsal mərkəzləri arasında Bakı, Naxçıvan, Qazax, Cəbrayıl və Şamaxı qəzələrinin xüsusi olaraq qeyd edir.⁴⁸

Ənənəvi daş məmələti içerisinde *su daşı* xüsusi yer tuturdu. Su daşı «gəvək» adlanan məsaməli daş növündən düzəldildirdi. Həcmindən asılı olaraq, belə daşlar 15-20 litradək su tuturdu. Adətən, daşdan sützülənən su damcılarını toplamaq üçün onun alt hissəsi sferik formada düzəldildirdi. Süzülmüş suyu bir yero toplamaq üçün su daşı kürsusayağı ağac çərçivə üzərində quraşdırılır və onun altında iri tutumlu saxsı və ya mis kab qoymurdu. Çox vaxt sützülmüş suyun sərin qalmasını təmin etmək üçün su damcıları çərçivənin altında basdırılmış saxsı küpə töküldürdü. Bununla da sützülmüş suyun sərin qalması təmin edildirdi. XIX əsrde su daşı başlıca olaraq, Azərbaycanın düzənlik, qismən isə bulaq suyu çatışmayan dağətəyi yaşayış məskənlərində geniş yayılmışdır. Aran kəndlərində bulanıq çay (axr) suyunu sützmək üçün su daşı əvəz-siz durulma vasitəsi sayılırdı.

Ev mösiətində tez-tez təsərrüfat ilə əlavə edilən *dibək* nisbətən bərk daş növündən yonulub hazırlanır. Daş dibək forma etibarı ilə su daşını xatırlatır da, ondan xeyli kiçik olurdu. Dibəyin müxtəlif ölçülü növləri fərqli məqsədlərlə istifadə olunmuşdur. Onun kiçik ölçülü növü əzəmə

məqsədi ilə *həvəng* kimi işlənmişdir. Bu halda ona daş və ya ağacdən «dəstək» əlavə edilirdi. Belə haldə o, «həvəng-dəstək» adlanır.

Dibəyin böyük ölçülü növü «dibək» adlanmaqla, yal tökmək, yaxud ev quşları üçün su qabı kimi işlənirdi.

Ənənəvi daş məmələti arasında dən əzəmə və dən üyütmə vəsiti yer tuturdu. Bunların arasında qayıqvari *dən daşı* («əzəmə») və *kirkirə* (əl dayırməni) kütləvi səciyyə daşması ilə fərqlənirdi. Keçmiş ev mösiətində daş məmələtinin bu növlərinə bütün ailələrdə rast gelinirdi.

Kütləvi mösiət aləti sayılan *kirkirə* forma və quruluş etibarı ilə başlıca dən üyütmə vəsiti olan *dayırmən daşı* ilə eyni idi. Əslində tipoloji baxımdan dayırmən daşı kirkirədən törmə olub, onun davamı kimi meydana gelmişdir. Tesadüfi deyl ki, köçəbə mösiətində un hasil etmək üçün başlıca dən üyütmə vəsiti olduğundan, kirkirə çox vaxt «əl dayırməni» adlanır. Bu fakt bir daha onların arasında mənşə əlaqəsindən sonraq verir. Kirkirə və dayırmən daşları yalnız ölçülərinə görə bir-birindən fərqlənirdi. Bunların heç ikisi girdə və yastı formada olub, ortası oyuq şəkildə yonulub düzəldildi. Bundan eləvə, kirkirəni firləndən dəstək dayırmən daşında təvərenin köməyi ilə üst daşını firləndən mərkəzi oxa qeyrilmışdır. İşləmə qaydasına görə, həm kirkirə, həm də dayırmən daşının altı daşı sabit qalırı. Bütün bu xüsusiyyətlər dayırmən daşının tipoloji cəhətdən kirkirədən törendiyi və onun tipoloji davamı olduğunu dəlfət edir.

Azərbaycanın bir sıra bölgelərində daşdan «gıringo» adlanan yuvarlı formalı *damdaşı* və *xırmandası* düzəldilməsi ənənəvi yaxın keçmişdək davam etməkdə idi.

Daş mədənlerinə yaxın olan kəndlərdə daşdan, həmçinin, *hovuz*, *nov*, *novça* (şirdən), *axur*, *qıstab* və s. həzirlanğı qeydə alınmışdır.

Ağac məmələti. Azərbaycanda ağac məmələti istehsal qədim tarixa malikdir. Azərbaycan məşələri istehsal əhəmiyyətli ağac növlərinin: qarağac, palıd, göyrüş, vələs, cökə, demirəgaci, zoğal, alça, yemişan, əzgil, şabalıd, qoz, findiq, fistiq (pir) və s. zəngin ethiyatına malikdir. Bu qıyməti xammaldan müxtəlif növ ev avadanlığı və mətbəx qabları hazırlanması geniş yayılmışdır.

Keçmişdə hər bir azərbaycanlı ailəsinin ev mösiətində istifadə edilən mətbəx ləvəzimatı - çömçə, keşgir, qasıq, tekno, tabaq (hövsər), aşşızən, qənd çanağı, qəndandan, sandıq, mürçü, nehrə, çanaq (qaqqə), saqan, yağdan, god, ari pətəyi, yuxayayan (dördəyəq), oxlov, vərdənə, *həvəngdəstə* və s. yerli ağac ustaları tərəfindən hazırlanırdı. Bunlardan eləvə, səbet, zənbil, kövəsər və s. çubuq və digər bitki materiallarından hazırlanırdı.

Keçmişdə *təknə-tabaq* istehsalı sahəsində Quba qəzasının Xaltan, Quşçu, Gömür, Zixir kəndləri, Şamaxı qəzasının Cülyan, Ximran kəndləri dəha çox məşhur idi. Etnoqrafik materiallar göstərir ki, təknə, tabaq, həvəsər, çanaq və nehrə qoz və qızılıqəcən, çömçə, qasıq cir armud, yemişan və fistiq ağacılarından düzəldildi. Əger təknə süd sərmək məqsədilə nəzərdə tutulursa, onda onu qovaq ağacından düzəltməzdilər. Çünkü xalq təcrübəsində müəyyən olunmuşdur ki, qovaqdan düzəldilən təknə (çanaq) südü qicqərdib korlayır. Ona görə də süd sərmək məqsədilə hazırlanın təknə, əsasən, qızılıqəcən, qoz, fistiq ağacılarından düzəldildi. Bunun ek-sinə olaraq, xəmir təknəsi çox vaxt yüngül qovaq və ya cökə ağacından hazırlanırdı.⁴⁹ Əməli tacrübədə müəyyən edilmişdir ki, cir armud, yaxud tut ağacından düzəldilən çömçə və qasıqın sethi çox hamar olduğundan xörəyin yaşılaşın onlara o qədər bulaşır və onlar hərəkətə dəha çox davamlı olurdu. Buna görə də çömçə, qasıq istehsalında bu ağacalar daha üstün tutulurdu.

Maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul olan kənd əhalisinin mösiətində *ağac nehrə* (axr) mühüm yer tuturdu. Etnoqrafik materiallar əsasında Azərbaycanda ağac nehrənin ortası xəşəl və silindrik olmaqla, iki növü müəyyən edilmişdir. Xəşəl nehrə, əsasən, Gəncəbasar və Naxçıvan bölgələrində, silindrik nehrə isə Qazax-Borçular və Böyük Qafqazın cənub-şərqi təkələrindən geniş yayılmışdır. Şəki-Zaqatala bölgəsində o, çox vaxt «axr» adlanır.

Yüngül və qaim ağac növlərindən hazırlanın nehrəni düzəltmek üçün yoğun ağac kötüyü-nün qabığını soyandan sonra hər iki başdan olmaqla, onun içini «əydi» adlanan xüsusi alətlə yonub çıxarırlırlar. Sonra onun hər iki başına girdə qapqaq düzəldib bərkidirlər. Ağac nehrə «çatma» və

ya «çatma ayağı» adlanan 3 oğd haça ağacdən asılmaqla çalxanırdı. Bunun üçün çatmalar başbaşa çatılanın sonra nehrə sicim vəsítəsilə onlardan atılır və içərisi ağartı ilə doldurulurdu.

Ağacdən düzəldilmiş cürbəcür *mücrü*, *qələmdən*, *sandıq*, *rəhil*, *beşik*, *ovşala qasığı*, *qənd*-*dan* və s. kimi möisətəşəkərəşəkləri, adətən, zərif oyma nəqşlərlə bəzədiirlərdi.

Keçmiş möisətəşəkərəşəkləri arasında *xəmir tabağ*, *hövşər*, *təknə*, *taxıl çanağı*, *qənd*-*çanağı*, *çömcə*, *keşkif*, *qasıq*, *qəndən*, *həvəngəstənə* xüsusi yer tuturdur.

Xəmir tabağ böyük və kiçik ölçüdə düzəldildi. Böyük tabaqda un ələnin xəmir yoğrular, şəkərçərəyi bişirmək üçün «iç» hazırlanır. Kiçik tabaqda şəkərbura hazırlamaq üçün qənd və badam döyüldərdi.⁵⁰

Hövşər tabağı da müxtəlif formada hazırlanardı. Onda, əsasən, düyü, buğda, noxud, lobya və s. arıltınb həvəngəstənə. Bundan əlavə, hövşər tabağında təndir üstünlər kündə daşınar, yaxud onun arxasında fatır kündəsi yastilanıb yayılırdı.⁵¹

Sarımsaqdöyen ölçü etibarilə masqura boyda olub, nisbətən qısa dəstəyə malik idi. Bir qayda olaraq, sarımsaq dənələnilə, onun içərisinə töküllür və ağac dəstək vasitəsilə döyüldürdü. Bu mənəda o, həvəngəstənə xatırladırırdı.

Qənd çanağı kiçik ölçüdə ağac qutundan ibarət idi. Onun ortasındaki çıxıntıının üzərində xüsusi qənd çekici ilə qənd sindirilirdi. Qənd çanağı formaca girdə və dördkünc olmaqla, iki cür hazırlanır. Kellə qənd xüsusi qənd çekici vasitəsi ilə iri qəlpələrə parçalanırdan sonra tabağ töküllür, qənd çanağından xırda doğranırı.

Yuxayayan müxtəlif böyüklükdə və formada düzəldildi. Tayqış yuxayayan palid ağacın-dan xarrat çoxluğunda bütöv halda yonulurdu. Yüngül olmaq üçün onun ayaq çıxıntısının içi yonulub çuxur hala salınırdı. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində o, «ayaqlı» adı ilə tanınır. Yuxayayanın digər forması yenə də paliddan yonulmaqla, alt hissədə özündən iki cüt qoşa ayağı olurdu. Buna Azərbaycanın bir sıra rayonlarında «dördəyəq» deyilirdi. Yuxayayanın üçüncü növü «qurama» olub, şam və ya cökə ağacından hazırlanırı. Onun taxta ayaqları paralel vəziyyətdə altına mixlinə bərkidilirdi.

Üst səthi girdə və hamar olan yuxayayanların üzərində xəmir kündəsinə yayıb doğramaqdan əlavə, həm də lavaş yayılıb yağılanırdı. Ondan, hamçinin, fatır, şora, qatlama, fəsəli kimi bişmişlərin hazırlanmasında da istifadə olunurdu. Adətən, yarmakeş *oxlov* və ya *vərdənə* ilə dəst hazırlanırı. Verdənə, adətən, qalın xəmir yuxasının yayılması istifadə olunurdu.⁵²

Saxsı qablar. Azərbaycanda dulusçuluq sənəti çox qədim tarixə malik olmuşdur. Saxsı məməlati istehsal özünlərənəməli əhəmiyyətinən sonralar, o cümlədən, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində də qoruyub saxlamışdır. Ev möisətinin elə bir sahəsi yox idi ki, orada dulus məməlati işlənməsin. Bu cəhət orta əsrlərde Azərbaycanda olmuş Avropa səyyahlarının da diqqətini cəlb etmişdir.⁵³ Zəngin çeşidə malik olan dulus məməlati, hər seydən önce, möisət ehtiyacıclarını təmin etməkden irlər gəlməsidir. Ona görə də Azərbaycanın dulus ustaları əhalinin zəruri möisət və təsərrüfat ehtiyaclarını ödəmək üçün müxtəlif növ saxsı məməlati istehsal etmişlər.

Istifadə məqsədlərindən asılı olaraq, ənənəvi dulus məməlati müxtəlif qruplara ayrılır. Bunların arasında ərzaq məhsullarının emali, hazırlanmışlı və saxlanmasından işlənen saxsı qablar xüsusi yer tutur. Geniş çeşidə malik olan bu qablar aşağıdadı tipoloji növlərə ayrırlar:

1. çörəkbışırma vasitələri: *təndir*, *küra*, *xərək*, *fırı*, *sac*, *külçəbasan*, *xas dopusu*, *xəmir fəşiri*;
2. xörəkbışırma vasitələri: *cölmək*, *küvəc*, *piti dopusu*, *mətbəx küpəsi*, *kirana* (kiye), *mangal*;
3. mətbəx qabları: *cölmək*, *küpə* (bəkməz, bal, yağ küpəsi), *bəsti*, *bərnı*, *qalqa*, *bəqə*,

badya, *xeyrə*, *kəroğan*, *əngənək*, *dənənək*, *həlimdən*, *ayşizən*, *sızək*, *qapaq* (duvqaq);

4. süfrə qabları: *ləngəri*, *boşqab*, *kasa*, *piyalə*, *şərbəti*, *masqura*, *nəlbəki* (bölmə), *nimçə*, *gəndən*, *duzqabı*, *duzbərəxər*, *yəxnikəs*;

5. ağartı qabları: *sərnici*, *goduş*, *yağ küpəsi*, *xeyrə*, *pendir küpəsi*, *maya küpəsi*, *nehrə*, *çəsi* (maya) *dopusu*;

6. təsərrüfat küpleri: *küp*, *küpçə*, *xum*, *ximçə*, *ləh*, *şəhrəng*;

7. möisət müxəlləfəti: *kürsü mangalı*, *silvic*, *daxıl*, *dibçək*, *qolyənbaşı*, *çiraq* (qaraçıraq), *qif*, *mey qazani*, *quyubaşı*;

8. su qabları: *sohəng*, *bardaq*, *kuzə*, *qur-qur*, *qum-quma*, *kürni*, *sovça*, *cürdək* (aftafa), *loyən*, *parç* (tayqulp), *dolça*, *güləbadan*;

9. su kəməri üçün saxsı məməlati: *bulqə sərnici* (sugözü), *küng*, *novça*.⁵⁴

Mətbəx qabları arasında cölmək, güvəc, müxtəlif ölçülü piti dopuları, cılıvsuzən, həlimdan və s. leziz milli xörəklərin hazırlanmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu qablardan bışırılen xörəklərin tamı mis qabları üstəleyirdi.

Ənənəvi xörək və çörəkbışırma vasitələri olan *kürə*, *təndir*, *sac*, *mangal* və s. saxsı məməlati qədim tarixə malik olmaqla, bir sıra etnoqrafik bölgələrdə əməli əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir. Əsrlər boyu vənəfər əhalisinin keçmiş ev möisətində müümən yer tutmuş kürənin bir neçə tipoloji növü: *xörək kürəsi*, *kürsü kürəsi*, *zəfəran kürəsi* və s. yaranmışdır.

Keçmiş ev möisətində, xüsusi, aran kəndlərində hər bir ailədə müxtəlif böyüklükdə *küpələrə* təsəddüf edilirdi. Su küpleri çox vaxt metbəxdə yerə basdırılırları. Ayda bir-iki dəfə su küpü yuyulub təmizlənir və sonra yeniden doldurulurdu. Su küpünə taxta qapaq, onun üstüne isə mis bərəlli (parç, tayqulp) qoyurdular. Küpdən su bərəlli ilə götürürlərdi.

Kiçik ölçülü küpler *bərnı*, *qalqa*, *bəqə* adlanmaqla, müxtəlif məqsədlərlə işlənirdi. Pendir və ya şor küpəsi nisbətən böyük olurdu.

Təsərrüfat küplerinin forma və həcm etibarilə bir-birindən seçilən müxtəlif tipoloji növleri (küp, ləh, ximçə) zəmanəmizdək gəlib çatmışdır.

Lenkeran-Astarə bölgəsində su quyularını kənar çirkab sularından mühafizə etmək üçün «quyubası» adlanan çəlləkvari saxsı məməlati geniş yayılmışdır.

Azərbaycan əhalisinin möisətində istifadə olunan dulus məməlati arasında *maye qabları* özünün əməli əhəmiyyətini uzun müddət qoruyub saxlamışdır.

Su səhəngi (bardaq, cürdək). Keçmişdə içməli su ya bulaqdan gotirilər, ya da kəndlər quyularından çəkilirdi. Ona görə də hər bir ailədə su daşıməq üçün saxsı səhənglər işlənərdi. Ölçü etibarı ilə bunlar müxtəlif boyda və formada olardı. «Cürdək» adlanan balaca səhənglər suyu sörin saxlaşdırıldından çöl təsərrüfat işlərləndə dəhər çox işlənərdi. Səhəngin nisbətən böyük növü «bardaq» adlanırırdı. Kiçik ölçülü, uzun boğazlı *kuzə* şirlər bəzəyi ilə işlənilərdi.

Aftaşa - Formaca şüsa sürəhaya oxşayırı. Onun gövdəsinin aşağısı nisbətən dar, yuxarıya doğru getdikcə gen olub, boğazı yenidən daralırı. Su axıtmak üçün ön hissəsində lülək, arxa tərəfində dəstək düzəldildi. Ən çox «əl suyu» vermək üçün istifadə olunurdu. Kasib ailələrdən istifadə çay qaynadılırırdı.

Ağartı qabları. XIX əsr ev möisətində işlənen saxsı məməlatinin bir qismını ağartı qabları təsəkkütlə edirdi. Bunların arasında *godus*, *kasa*, *yağ bardağı* (bərnı), *xeyrə*, *qatıq güvəci*, *masqura* xüsusi yer tuturdu. Bu qrup qabları tipoloji cəhətdən daha zəngin olmuşdur.⁵⁵ Bunların böyük əksəriyyəti özlərinin əməli-məisət əhəmiyyətini uzun müddət qoruyub saxlamışdır.

Dəhmərdən müxtəlif böyüklükdə və formada (girdə və uzunsov) olurdu. Böyük ölçülü dəhmərdən «xeyrə»ni xatırladır, lakin ondan bir qədər kiçik olurdu. Paxırı çıxmadiğı üçün onda çox vaxt xörək saxlanır, yumurta çalınar, qaymaq töküllüb saxlanardı. Bunlardan əlavə, ona xörək çəkilib müşərət yeyilmək üçün süfrə üzərinə qoyulardı.⁵⁶

Bəkməz bardağı qulplu və qulpsuz, dar və gen ağızlı olmaqla, müxtəlif tipoloji növə malik idi. Bunların əksəriyyətinin içi, bəzilərinin isə hər iki üzü şirlər olurdu. Şirlə qab yağılaşovu bayırda sizdirmədiyindən yağı uzun müddət itkisiz saxlayırırdı.⁵⁷

Qatıq güvəci. Ölçü etibarilə güveclər müxtəlif böyüklükdə hazırlanırı. Formaca onlar ay-aq tərəfdən dar olub, yuxarı getdikcə genişlənir, ortadan başlayaraq, yenidən yüksək şəkil alır. Keçmişdə şəhər və kənd əhalisinin ev möisətində bir qayda olaraq, qatıq güvəcədə calmardı. Kiçik ölçülü kivəclər yemek zamanı *masqura* kimi də istifadə olunurdu. Ona qatıq töküllərə stiftərəyə qoyulurdu. Balaca güvəcədə bəzən bir nəfərlik qatıq çalınardı.⁵⁸ Keçmişdə, adətən, «kəhriz kazma»nın qarşısını almaq məqsədi ilə yüksək kalorili yağılı xörəklərin yanında süfrəyə xırda

masqurlarda çalınmış qatıq (kasamas) qoyulurdu. «Kasamas» qatığı keçmiş məişətdə süfrə mədəniyyətinin yüksək göstəricilərindən sayılırdı.

Xörək güvəci (çölmək). Qazan kimi istifadə olunan xörək güvəcində en çox bozbaş, fırıncın bışırıldır. Bəzən onda səbziqovurma, hətta dəmyaqılıv da bışırıldır.⁵⁹ Naxçıvan bölgəsində xörək güvəci «çölmək», Qorbi Azərbaycanda isə «qazan» və ya «tava» adlanırdı.

Masqura formaca xırda kasaya bənzəməkələr, müxtəlif böyüklükde olurdu. Şirli boyası ilə bəzədilmiş masqurənin yerliyinin rəngləri ağ, güm, gülü, zərli olmaqla, mıləmil, buta və s. nəqsələrə bəzədirildi. Əsasən, xörək yanında içərisinə sirkə-sarımsaq, qatıq töküllüb süfrəyə qoyulurdu. Cox vaxt isə bunda «kasamas» deyilən qatıq çalarlardır.⁶⁰

Küpər metbəxde müxtəlif məqsədlərlə işlədilməkdən sonra, soyuqdəymə zamanı «qançır» məqsədi ilə xəstənin kürəyinə küpə qoyulardı. Küpən götürdürdən sonra ülgüclə onun şüşkin yerini çərtərk qan götürür, yaxud *hacəmet* qoyulurdu.

Nehrə. Azərbaycanın Şərqi rayonlarında yağ hasil etmək üçün saxsı nehrələrə üstünlük verilmişdir. Erkən Tunc dövründə belli olan saxsı nehrələr çox böyük tekamül yolu keçmişdir. Saxsı nehrələrin boğazdan azacıq aşağı hissəsində üfüqi vəziyyətdə yerləşən qulp, onun altında isə yaş çalxama prosesində yaranmış qazlı havanın çıxmışı üçün 1 sm diametrde kiçik deşik qoyulurdu. Saxsı nehrələr, xüsusi, oturaq maldarların mösiyatında geniş yer tutmuşdur.⁶¹

Saxsı məməlumatları arasında *məişət müxəlləfati* (dibək, çıraq, qif, silvic, daxıl, dəmi, man-qal) xüsusi qrup təşkil edirdi.

Bələliklə, dulus ustaları 50-dən çox növdə müxtəlif formalı qab-qacaq və digər məişət əşyaları hazırlayırdılar. Bunların bir qismi XX əsrin əvvəllərində əhalinin ev məişətində hələ də qalmadı idi.

Damır məməlati. Ənənəvi metal məməlatının böyük eksəriyyəti qədim tarixə malik olub, əhalinin ev məişəti və təsərrüfat heyatında geniş yer tutmuşdur.

Keçmiş ev məişətində bir sıra zəruri dəmir məməlati - *sac, sacayağı, ərsin, qira* (koğa), *şış, qıymaş, dudkeş, biçaq, qırxılıq, qənd qayçısı, parça qayçısı, ilmə qayçısı, qəmə, maşa, qəndqara, sacayağı, xəkəndəz, qəşəfovuran* (çuqun) və s. İslənəndi.

XIX əsrдə dəmir məməlatının başlıca istehsal merkezləri arasında Şamaxı qəzasının Dəmirci və Əhəməndərli, Yelizavetpol (Gəncə) qəzasının Bayan, Quşçu, Seyid və Daşkəsən kəndləri.⁶² Cavansır qəzasının Kasapet kəndi, Cəbrayıl qəzasının Hadrut kəndi, Şuşa qəzasının Ağdam icması, Nuxa qəzasının Künət kəndi xüsusi yer tuturdu.⁶³

Mis qablar. Ev məişətində mis məməlati müxtəlif məqsədlərlə işlənmişdir. İstifadə məramına görə mis qablar aşağıdakı tipoloji qruplara bölünür: 1) maye qabları; 2) mətbəx qabları; 3) süfrə qabları; 4) ev-məişət əşyaları.

Mis qablarının əsas hissəsinə *maye* və *mətbəx* qabları təşkil edirdi. Bu qruplardan olan mis qablarının müxtəlif tipoloji növləri yaranmışdır.

Maye qabları istifadə məqsədindən asılı olaraq, *su* və *ağartı* qabı olmaqla, öz növbəsində, iki yarım qrupa ayırlırdı. Su qabları arasında *səhəng, güyüm, aftafa-ləyən, satıl, dolça taygulp, məşqəfə, çaydan, səhləbdən, qohşədan, abgərdən, hamam təsi, mey qazanı* başlıca yer tuturdu.

Səhəng və *güyüm* tipoloji cəhətdən su qablarının en kütləvi növü idi. Səhəngin gövdəsi silindrvari, güyümün gövdəsi isə girdə formada düzəldilirdi. Səhənglə su ciyində ya beldə, sarıma əsulü ilə daşınır. Güyüm isə ciyindən sallanmaqla, yançaqda götürüldür. Güyümün böyük və hündür dəndəli növü *fəşir* adlanırdı.

Satıl keçmişdə bütün ailələrdə işlənmişdir. Onun böyük, kiçik və orta ölçülərinə təsadüf edilir. Satıl naxışlı, yazılı və yazısız olurdu. Satılım *hamam* və *şərbət* üçün nəzərdə tutulan növləri xeyli böyük olub, forma etibarı ilə bir-birinden fərqlənirdi. Hamam satılı qapaqlı olub, ağızı qıflınlıdır. Toy məclislərində genaçlı böyük satillərə şərbət töküb, fincanlarda qonaqlara paylanır.⁶⁴ Bu haldə o, «şərbət qabı» adlanırdı.

Dolça. Müxtəlif ölçülərdə, ham də naxışlı və naxışsız hazırlanır. Kübar ailələrə məxsus dolçalar, hətta daş-qasıla zərif şəkildə bəzədirildi. Böyük, kiçik və orta ölçülü dolçalar

müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunurdu. Cox vaxt böyük dolça ilə qonaqlıq və ya yas məclisinə «el suyu» paylanırdı.

Lüləyin. Aftafadan bir qədər hündür olub, ornamental nəqsələrlə zəngin bəzədirildi. Cox vaxt onuna «el suyu» veriliirdi. Bu halda, o, ləyən və fəşirə dəst təşkil edirdi.

Səhləb çaydanı. Çaydanın bu növü samovar sayağı odluğa malik olub, lüləyinin və dəstəyinin böyük olması ilə seçilir. Əsasən, səhləb çayı qaynatmaq və onu isti saxlamaq üçün istifadə edilir. Keçmişdə səhləb çayı en çox bazarlarda satılırdı. Səhləb çaydanının qədim oxşarına arxeoloji abidələrdə də təsadüf olunur.

Süfrə qabları. Ənənəvi mis məməlati arasında xörək qabları ayrıca qrup təşkil edirdi. Süfrə qablarının bir qrupu (cam, kasa, nımça, sahan, fincan, şərbəti, piyalə, masqura və s.) fərdi, bir qismi isə (ləngəri, dəhəmdən, məcməyi, sini, sərpüş və s.) kollektiv səciyyə dasıydı.

Cam girdə formada düzəldilməkələ, böyük, orta və kiçik ölçülərdə olub, içərisi saya, bəyri naxışlı hazırlanır. Əsasən, süfrədə işlənirdi. Bəzən camda gőygiləslərə, satılın içərisində hamama aparılırdı.⁶⁵ Camın orta ölçülü növü «kasa», kiçik ölçülüsi isə «piyalə» və ya masqura adlanır. Bir qayda olaraq, kasanın oturacağı dömlüklə düzəldilirdi.

Sərcəm mis camlarının böyük növü olub, səthi qubbe kimi domba, aşağı hissəsi qazan qapğı sayıdı, getidikcə yayılmışın forması kəsb edirdi. Üzəri ərab hürufatı və nəbatı, yaxud həndesi naxışlarla bəzədirildi. Bəzən onu isti xörək tökülmüş qabın ağızına qapaq və ya sərpüş əvəzinə də işlədirildi.

Camin oturacağın ortası domba düzəldilən xüsusi bir növü «qırxaçar cam» adlanırdı.

Nimçə. Əsasən, şəhər ailələri arasında dəbdə olmuşdur. Formaca girdə və dayaz olan nimçənin üzəri çox vaxt saya, bəzən də naxışlı olurdu. Nimçəyə, adətən, «qurul» xörək çekilirdi. Lazım gəldikdə onun içində xörək da qızdırıldılar. Nimçədə xörək saxlanıldığda, isti qalmaq üçün onun üstüne sərpüş qoyulurdu.

Ağartı qabları daha çox elat məişəti ilə bağlı olub, tipoloji cəhətdən *sərnic, qablama və badya* ilə təmsil olunurdu.

Sərnic başlıca ağartı qabı olub, ev məişətində işlənən maye qabları arasında xüsusi yer tuturdu. Formaca o, satılı bənzəməkələ, iki qulplu düzəldilir və içərisinə su, süd, yaxud ərimmiş yağ töküldür. Sərnicin böyüküne inək, camış, kiçiyinə qoyun, keçi sağlırdı.

Qablama mis camdan xeyli böyük, ham də oturacağın çox vaxt dömlüklə hazırlanır. Qablamaya, adətən, ağartı məhsulları və un töker, onda umac hazırlanırdı.

Mətbəx qabları. Mis məməlatının tipoloji növləri arasında bu qrup qablar başlıca *çörək və xörəkbisirmə* vasitələri kimi kütləvi səciyyə dasımasına görə xüsusi yer tuturdu.

Qazan. Bir girvenkədən bir puda qədər xörək bışırılan qazanların hündür və alçaq gövdəli olmaqla, müxtəlif tipoloji növlərinə təsadüf edilirdi. Məsələn, «qablama qazan» orta ölçülü olub, onun hündür qapağı ağızına kip geydirildi. Taskababı bışırırankən xörəyin buğu içəridə qalsın deyə, qapaq onun ağızına kip otuzdurulurdu. Kiçik və orta ölçülü qazanlar «tava», onun dəstəklə növü isə «tavasər» adlanırdı.

Böyük qazanların yan tərəflərindən 2 və ya 4 ədəd qulp sallanır. Toy-nışan şənliklərində bu tip qazanlarda plov, yas mərasimində bozbaş, xəmiraşı bışırıldı. Bu səbəbdən də qazanın bu növü «qulplu qazan», yaxud «məclis qazanı» da adlanırdı. Bəzi bölgələrdə qulplu qazan «tiyan» adı ilə tanınır.

Tava müxtəlif böyüklükde olmaqla, zahirən saya hazırlanır. Tavada çıqtırma, taskabab, badımcان dolması, quymaq, halva və s. xörəklər bışırıldı. Tavanın xüsusi qapığı olmadığı üçün onun ağızı çox vaxt sini ilə örtüldür.

Teşt. Böyük və kiçik ölçüdə, iki cü mis teştin böyükündə çimilir, paltar yuyulur. Kiçiklərində isə mürəbbə və ziyanat məclislərində otlu xörəklər bışırıldı. Mürəbbə teştinə «leyən» də deyilirdi. Bəzən mis teştin qiraqları dilikli düzəldilirdi. Teştin bu növündə doşab bışırılır, «iç» qovrulurdu.

Məcməyi müxtəlif böyüklükde olub, səthi naxışlı və qiraqları çevirmə düzəldilirdi. Mə-

məyəi ən çox toyda, nişanda və yas məclislərində işlənlərdi. Bundan əlavə, onun içərisində qovun, qarızq kəsilib doğramışdı. Yay mövsümündə bağlarda əncir, üzüm və s. meyvələr dərilib məcməyiyyət yığıldı. Toy və yas məclislərində məcməyiye plov paylanırdı. Məcməyinin bir qədər kiçik növlərində düyü arıtlarındı.

Sınım məcməyi formasında, lakin nisbatən ondan kiçik, həm də saya olurdu. Onun içərisində düyü, lobya, noxud, mərci, kışmiş və s. təmizlənib arıtlarındı. Bəzən sininin üzünənən aşağı çevirməkələ, onun üstündə çörək yastınlarındı. Bundan əlavə, keçmişdə sininin içərisində süfrəyə südlü plov da verilərdi. Ona görə də simi həm də, süfrə qabı kimi işlənirdi. Bəzən isə sininən qapaq kimi da istifadə olunurdu. Sininin dərin növü «ləngəri», xırda və dayaz növü «sahan» adları ilə tanınır.

Aşşuzən (çılovsuzən). Düyündən bişirilən plovları və bəzi xəmir xörəkləri (əriştə, xəngəl) aşşuzən vasitəsilə süzlülə halimdən çıxarırlırdı. Ağzı gen, gövdəsi aşağı getdiyəkə daralan aşşuzənən səthi deşik-deşik olurdu. Xörəyin həlimi həmin deşiklərdən süzlülə çıxırırdı. Çılovan suunu süzmək üçün, adətən, aşşuzənənən qazan üzərinə qoyulurdu.

Sərpuş. Şərq ölkələrinə məxsus süfrə qablarının tipik nümunəsi olan sərpuş xörəyi isti saxlamaq məqsədi güdürdür. Plov nimçə ləngəri və ya dəhəmdənən çekiləndən sonra onun gec soyuması üçün üstüne qübbəvari sərpuş qoyulurdu. İsti plovdan qalxan buxar sərpuşun köməyi ilə xörəyin üzərində qalır və onu isti saxlayırırdı. Sərpuşun bayır səthi həndəsi və nəbatı naxışlarla bəzədirildi. Sərpuşun başı gülbə formalı zərif dürcəklə tamamlanırırdı. Aşşuzənin kiçik növü «süzək» adlanırdı.

Çömçə. Xörək çömçələri müxtəlif böyüklükde olub, uzun qulplu tamamlanırırdı. Çömçə ən çox şorba, düşbərə, küftə, bozbəz və s. kimi xörəklerin boşqablarla çekilməsi zamanı işlənirdi. Bu mənada o, ağac çömçəni əvəz edirdi.

Abgordan. Gövdəsin girde və cuxur olub, uzun qulplu düzəldildi. Ən çox toy və yas məclislərində istifadə olunmaqla, qazana su tökmək və yaxud ondan su götürmək məqsədilə işlənirdi.

Kəfkr. Əsəsan, bisməkdə olan ətli xörəklerin üzərinə yığılan kəfi götürmək məqsədi güdürdü. Müxtəlif böyüklükde hazırlanın kəfkrlerin çalıvə dəlik-dəlik və qulpu uzun olurdu. Böyük kəfkr plov bişirilərkən, kiçikleri isə sulu xörəklerin kefini alarkən, habelə qovurma və çırtıra kimi xörəklerin qarışdırılıb bişirilməsində işlənirdi.

Qazan. Xörək və çay qasığı olmaqla, onun iki növünə təsadüf edilir. Keçmişdə varlı kübar ailələrin süfrəsinə çox vaxt gümüş qasıq düzüldürdi.

Məişət əşyaları. Keçmiş məisətdə işlənən bir sıra əşyalar (şamdan, piydan, çiraq, hamam sandığı, kürsü manqalı, kabab manqalı, galibi qabı, rüşəl qabı, çırış qabı, sūrmədan, sulu qelyan, qənddan, duz qabı, masa, qəlyan, qəlyan masası, süzek, tərəzi gözü, nağara və dünbək sağınağı, zincir və s.) məsədən döyüllüb hazırlanırırdı.

Ötən əsrlərde Azərbaycan matəboxında təsadüf edilən və son dərəcə məhdud səciyyə daşıyan metal əşyaların bir qismi *tənəkə*, *bürünç* və *süsədən* hazırlanırırdı.

Bürünç və şüşə qablar, əsəsan, varlı, küber ailələr üçün səciyyəvi olmuşdur. Şüsə surəhi, bərnı, qədəh, ətir qabı və s. kəsib zümrələrin məisətinə yad idi. Həmçinin, baha başa gələn bürünç qazan (tiyan), buxurdan, güləbdən, şamdan, dolça, məcməyi və s. xalq məisətindən arıq çoxdan çıxmışdır.

Bürünç qablar. Təşəkkül tarixi hələ Erken Tunc dövründə başlanan *tökme qablar* çox mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir. Misə müxtəlif aşqarlar qatmaq yolu ilə əldə edilən bürünç qablar sonralar məisətdən çıxmışdır. Aşqarın tərkibindən asılı olaraq, qədim metal ustaları mis əntisindən həm *tunc*, həm də *bürünç* əldə etmişlər. Ona görə də arxeoloji abidələrdə həm tunc, həm də bürünç məmulatına təsadüf olunur.

Bürünç mis əntisindən yarıbəyən nisbətdə *sink* filizi qatmaq yolu ilə əldə edilmişdir. Mis olunurdu. Qalay istisna olmaqla, bu metal filizlərinin yerli yataqlarının bolluğu üzündən Azərbaycanın arxeoloji abidələrində tunc məmulatına daha çox təsadüf edilir. Bununla belə, tunc başlıca

olaraq, əmək aləti və soyuq silahların istehsalına sərf olunduğundan həmin məmulat növləri dəmir və poladdan hazırlanmağa başlayandan sonra tədricən əməli əhəmiyyətini itirib aradan çıxmışdır. Bundan fərqli olaraq, bürünç daha çox qab istehsalına və bazək əşyaların hazırlanmasına sərf olunması səbəbindən məhdud miqyasda da olsa, uzun müddəd davam etmişdir. Sonrakı bürünç zintət istehsalı sahəsindən *zərgorlik*, qab istehsalı sahəsindən isə *misqərlik* məmulatları sixisdir çıxarmışdır. Bununla da ənənəvi *tökmcəçilik* sonəti teməzzələ ugṛayı aradan çıxmışdır.

Tekniki cəhətdən tökme əsaslı çox mürəkkəb olmuşdur. Tökme yolu ilə əvvəlcə bu və ya digər məmulat növünün yumsaq mum modelini hazırlayırlar, onun üzərinə qılfə rolunu oyanan gil (iżlük) çəkirdilər. Qəlib quruyandan sonra bişirilib saxsı halına salınır və onun içindəki mum əriyili töküldürür. Həmin boşluğla bürünç əntisini tökməklə, lazımi məmulat növü əldə edilir. Soyuyub hazır hala düşmüş məmulati qılfından çıxarmaq üçün saxsı qəlibi sindirmədən lazımlı galır. Beləliklə, hər bir məmulat növü üçün yeni model və onun formasına müvafiq təzə qəlib düzəldildir.

Bürünç əşyalar, əsasən, hakim zümrələrin sıfarişi ilə təkəlüb hazırlanırırdı. Ona görə də onlar çox yarışıqlı düzəldildi.

Tökme əsaslı ilə hazırlanmış bürünç məmulatının bəzi nümunələri zəmanəmizdək galib ətmişdir. Bunların arasında həzirdə Rusiya Dövlət Ermitajında saxlanılan bürünç *güləbdən* V-VII əsrlərə aid *aftasa*, VI-VIII əsrlərə aid bürünç məcməyilər, XIII-XIV əsrlərinə yadigarları olan bəzəkli bürünç *qazanlar*, xüsusi, 1399-cu ildə Teymurlərinin sıfarişi ilə Təbrizdə hazırlanmış iki tonluq nehəng *tiyan* xüsusi yer tutur.⁶⁶

Azərbaycan bürünçkarlarının tökme əsaslı ilə hazırladıqları bu tipdən olan bürünç qab nümunələri dünən digər ölkələrinə də yayılmışdır. XII əsrdə Naxçıvanda hazırlanmış dodağı novçalı bürünç *dolça* nümunələri Nyu-York və Paris şəhərinə gedib çıxmışdır.⁶⁷

Vaxtı ilə Azərbaycanın tökme ustaları tərəfindən düzəldilmiş yüksək bedii məziyətlərə malik digər məisət əşyaları da dünya muzeylərinin fəxri eksponatlarına çevrilmişlər. Bu cəhətdən, 1319-cu ildə Təbrizli Yusif Əhmed oğlu tərəfindən düzəldilmiş bürünç *kasa* Londondakı məşhur Viktoriya və Albert muzeyinin bedii sənət nümunələri arasında fəxri yer tutmuşdur.⁶⁸ XII əsrin sonu və XIII əsrin əvvəlindən Şirvanın tökme ustaları tərəfindən böyük məharətlə düzəldilmiş başqa bir bürünç *tiyan* Londonda qərar tutmuşdur. 4 ədəd orijinal formalı qulpa malik olan bu tiyan olduqca nəfis şəkildə ornamental nəqşlər və süjetli kompozisiya nümunələri ilə beşərdilmiştir.⁶⁹

Dəri qablar. Azərbaycanda heyvan dərisindən istifadə çox qədim tarixə malikdir. Səyiar səciyyədən işləyən mütəhərrik maldarlıq məisəti şəraitində ağır və tez sinan saxsı qabların daşınması sərfəli olmadıqdan dəri qablarla üstünlük verilmişdir. Buna görə də basit xalq əsaslı ilə aşınmış dəri məmulatı, xüsusi, maldar elatlar arasında geniş yayılmışdır.

Azərbaycan maldarları heyvan dərisindən müxtəlif növ ağarti qabları: *eymə*, *tejən*, *tulug*, *cılğı*, *dağarcıq*, *motal*, *çalxar* və s. hazırlanmışlar. Bunlardan əlavə, quyudan su çıxarmaq üçün mal dərisindən «dol» düzəldildi.

Xırda buynuzlu heyvanların dərisindən düzəldilən ağarti qabları və digər məisət vasitələri ucuz və yüngül olduğuna görə uzun müddət istifadədən çıxmışdır.

Azərbaycanın maldarlıq təsərufatlarında yağı hasil etmək məqsədilə, «çalxar» adlanan tuluq nehrələrdən geniş istifadə etmişlər.⁷⁰ Ötən əsrlərdə tuluq nehrələrlə təkərək Azərbaycanda deyil, bütün Zaqafqaziyada, İran, Türkiye və başqa qonşu ölkələrdə də yayılmışdır.⁷¹

Qarın. Kərə yağı saxlamaq məqsədilə ən çox xırda buynuzlu heyvanların qarnından istifadə olundur. Yağı qarına yiğməq üçün onu duzlayıb kiçik kündələr halına salırdılar. Sonra onları qarına yiğir və üstündən əlliə basıldırılar ki, aralarında hava qalıb yağı xarab etməsin. Həcmindən asılı olaraq, hər bir qarın 8-10 kq-dan 15-16 kq-a qədər yağı tuturdu.⁷²

Motal, əsasən, qoyun dərisində hazırlanırırdı. Ən yaxşı motal erkək heyvan, xüsusi, qədər sindən düzəldildi. Böyük həcmli motal dərisində 15-16 kq-a qədər pendir saxlaya bilirdilər. Pendir sindən düzəldildi. Böyük həcmli motal dərisində 15-16 kq-a qədər pendir saxlaya bilirdilər. Pendi

Cilgi təzə pendir və ya şor saxlamaq məqsədilə, bütöv soyulmuş keçi dərisindən hazırlanır. Təzə şor və pendir cilgidə bir müddət qalib özünü tutandan sonra onu çıxardıb mataldır. Dərisi doldurulur.

Dağarcıq. Dəri məməlatının ən qədim növü olub, ərzəq məhsulları: yarma, un, duz, çörək və s. saxlanılır. Dağarcıq, əsasən, xırda buynuzlu heyvan dərisindən düzəldildi. Matal və cilgidən fırqlı olaraq, dağar dəri yumşaq qalmaq üçün xalq üsulu ilə aşınan yararlı hala salınırdı.

Eymə. Maldarlıq təsərrüfatında ağartı məhsullarının emalında eymə xüsusi yer tuturdu. Eymənin böyük ölçülüyü «tejən» adlanırdı. Qatıq yüksək (yiğintı) üçün qoyun dərisi arpa unundan hazırlanmış yal vasitəsi ilə aşınanırdı. Sonra onun arxası və qollarının ağızı tikilib bağlanır, yalmız boğazı açıq saxlanır. Bir qayda olaraq, eymənin boğazına tənək çubuğundan düzəldilmiş çənberə tikilirdi.

Tuluq - Azərbaycanda tuluqdan başlıca olaraq maye (su, neft, ayran) daşınmasında istifadə edildi. Hazırlanma üsuluna və formasına görə tuluq eyməyə bənzeyirdi. Tuluqdan, həmçinin, yağ hasil etmək üçün nehrə kimi də istifadə olunurdu. Tuluq habelə çay nəqliyyatı vasitəsi (kolik, pələ) kimi də istifadə olunmuşdur.

Keçmişdə Abşeronda əhalinin su təchizatında quyu suyu mühüm yer tuturdu. Quyudan su çıxarmaq üçün aşlı gəndən hazırlanmış «dol», habelə su daşımaq üçün istifadə edilən tuluq ən sarfolu vasito sayılırdı. Abşeron neftini dəvə karvanları vasitəsilə uzaq ölkələrə, həmçinin iri tuluqlarda daşıyırdılar.

Hörəmə və toxuma qablar. Zəngin xammal ehtiyatına malik olması səbəbindən Azərbaycanda müxtəlif növ hörəmə qablar da geniş yayılmışdı. Sucar sahələrde yetişen lıflı bitkilər (lıq, ziyləq, dala, cil), elastik ağac çubuqları və sıyrımlı, silgir, tənək, dənlili bitkilərin külesi hörəmə işində on qadim xammal növü olmaq etibarı ilə yaxın keçmişdək özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

Lıflı bitkilərdən ev möisətində geniş yayılmış *civəbənd*, *zənbil*, *kövsərə*, *süfrə*, *tərəzi* və s. hazırlanırdı. Çubuqları hörülən *səbət*, *tərəcə*, *salğar*, *cılovşuzən* və s. özünün təsərrüfat və möisət əhəmiyyətini əsrlər boyu saxlamışdır.⁷³

Toxuma qabların çeşidi olduqca zengin idi. Bunların arasında yun, katan və keci məməlati xüsusi yer tuturdu. *Xurcun*, *heybə*, *məfrəs*, *çuval*, *kışə*, *sıyəzi* və s. keçmiş möisətdə geniş yayılmışdı.

Hesir məməlatının əsas istehsal mərkəzi Kürboyu kəndlər, Muğan ərazisi, xüsusilə, Lənkəran-Astara bölgəsi olmuşdur. Lənkəran-Astara bölgəsində vaxtilə taxıl saxlamaq üçün hissəndən *kövsərə*, *yantay* (çanta), *süfrə* düzəldildilər.

Keçmişdə yaxın və uzaq sefər zamanı *xurcun* və *heybədə* azuqə daşınardı. Xurcunun (heybanının) gözəklərinə ucu *qotazlı* xurcumbağı keçirirdilər. Xurcun və heybelər rəngbərəng boyanmış keci və ya yun idpən toxunuşla, üzərinə müxtəlif növ naxşalar salınardı.

Keçmişdə taxıl, un, duz və s. saxlamaq, habelə azuqə daşımaq üçün yundan müxtəlif ölçülü *çuval* toxunuşdur. Müğanda böyük çuvaldan həm də çeki vahidi kimi istifadə olunmuşdur. Taxıl doldurulmuş «Muğan çuvalı» 10 batmana bərabər tutulurdu.⁷⁴

⁷³ C.A.Tokarev. Разграничительные и объединительные функции культуры. IX Международный Конгресс антропологических и этнографических наук. М., 1973.

⁷⁴ A.A.İzmayılova. Социалистическое преобразование хозяйства, культуры и быта талышей (автореф.). М., 1964.

⁷⁵ X.Axundov. Azərbaycanda çaltı bitkisi və onun məhsuldarlığının yüksəldilməsi yolları. B., 1958, s.28; Azərbaycanda çaltıçılık. B., 1964; S.A.Quliyev. Azərbaycanda çaltıçılık. B., 1977, s.27.

⁷⁶ N.L.Kalashov. Məstecik Cədvələtinə uyğun Bakinskiy guberńini - СМОМПК, вып. V, Тиф, 1888, с.158.

⁷⁷ R.Babayeva. Abşeron yeməkləri. Az. MEA TIEA, inv. №3632, f.1, s.11; A.Ələsgərzada. Əfsəran yeməkləri; Yenə orada, inv. №374; T.T.Salimov. Abşeronlular. B., 1993.

⁷⁸ B.A.Əhmədova. Tədiqindən təqibinən Azerbaidžan. B., 1997, c.78.

⁷ H.Sarabski. Köhnə Bakı. B., 1982, s.181.

⁸ S.A.Quliyev. Azərbaycanda çaltıçılık. B., 1977.

⁹ R.Babayeva. Abşeron yeməkləri. - Azərb. MEA TIEA, inv. №3632, s.32-33.

¹⁰ C.M.Bremier. Vitamini və domashinem питанни. M., 1974.

¹¹ Azərbaycanda dava və tostdündən (qumuz) tarixən istifadə olunmamışdır.

¹² R.B.Davidov, B.P.Sokolovskiy. Moloko və питанни человека. M., 1959, c.27.

¹³ Yenə orada, s.29.

¹⁴ N.Sultanzov. Uzun ömürlülük. - «Ədəbiyyat və incəsənat», 20 aprel 1984.

¹⁵ A.N.Mustafayev, Q.C.Cavadov. Qobustanda dəvəçiliyin etnoqrafik tədqiqinə dair. - AEM, V bur., B., 1985, s.75.

¹⁶ Azərbaycan etnoqrafiyası. I. c. B., 1988, s.278.

¹⁷ X.D.Xalilov. Qarabağın elat dünyası. B., 1992, s.105.

¹⁸ R.Babayeva. Abşeron yeməkləri. Azərb. MEA TIEA, inv. №3632, f.1, op.11.

¹⁹ S.A.Quliyev. Azərbaycanda su quşlarının ovlannması. - Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. B., 1965, s.299-303.

²⁰ K.M.Ibragimov. Mətənəliyin kultura Şəkiñskiy zonası vən konqre XIX -начale XX века (avtor). B., 1982, s.23.

²¹ Azərbaycan etnoqrafiyası. I. c. B., 1988, s.287.

²² A.N.Mustafayev. Ingiloyaların maddi mədəniyyəti. B., 2005, s.177-178; C.M.Ağamaliyeva. O piše naseleniya Taşuskiy və Kazaxskiy rayonos - AƏİA, B., 1986, c.73; Yenə opun: O natsionalnyi piše v severo-zapadnyi zone Azerbaydzana. - Materialy k sessii, posvящenniy itogam arxeologicheskikh etnograficheskikh issledovanij v 1970 god. v Azerbaydzane. B., 1972, c.41.

²³ Ə.İ.zmayılova. Bağçılıq. Azərbaycan etnoqrafiyası. B., 1988, s.299.

²⁴ N.Dubrovin. İstoriya voiny vladislavstva russkiy na Kavkaze. T.1, kn. II. SPB., 1871; I.N. Berzin. Puteshestvie po Dagestanu i Zakavkazju. Kazan, 1849 va b.

²⁵ N.Dubrovin. Göst. əsəri, s.362.

²⁶ Hesən A. Orosheo v Zakavkazye. - Kavkazskiy kalendar' na 1941 g. Tiflis, 1913, c.42.

²⁷ I.A.Talibzada. XIX asr v XX osrın əvvəllərində Azərbaycanda suvarma və sudan istifadə. B., 1980, s.13.

²⁸ A.N.Mustafayev. Şirvanın maddi mədəniyyəti. B., 1977, s.118.

²⁹ K.T.Karapashli. Mətənəliyin kultura azerbaijanicəv. B., 1964, c.250.

³⁰ H. N. Məmmədov. Muğanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). B., 2001, s.117.

³¹ A.N.Mustafayev. Göstərilən əsəri, s.119.

³² M.N.Nasırli. Azərbaycanın bəzi içkiləri haqqında. Azərbaycan etnoqrafik məcmuasi. I bur., B., 1964, s.143.

³³ A.N. Mustafayev, T.C.Cavadov. Qobustanda dəvəçiliyin etnoqrafik tədqiqinə dair. AEM, V bur., B., 1985, soh.76.

³⁴ M.N.Nasırli. Göst. əsəri, s.138.

³⁵ Yenə orada.

³⁶ Yenə orada.

³⁷ A.Pashayev. Gorod Ordubad v XIX -начale XX vv. (istoriko-ethnograficheskoe issledovanie). B., 1998, c.110.

³⁸ Nizami Gəncəvi. Xosrov v Şirin. Bakı, 1981, s.289.

³⁹ M.N.Nasırli. Göst.əsəri, s.140-141.

⁴⁰ M.N.Nasırli. Göstərilən əsəri, s.144.

⁴¹ Q.Ə.Rəcəbov. Azərbaycanda süd məhsulları hazırlanmasının xalq əsərləri. AEM, III bur., B., 1977, s.63.

⁴² Yenə orada.

⁴³ X.D. Xalilov. Qarabağın elat dünyası. B., 1992, soh.103.

⁴⁴ A.N.Mustafayev. Göst. əsəri, s.119.

⁴⁵ H.N.Məmmədov. Göst. əsəri, s.119.

⁴⁶ Dədə Qorqud. B., 1988, s.133.

⁴⁷ S.H. Əliyev. Ingiloyalar (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). (nam. dissertasiyasiñ avtor.) . B., 2001, s.21.

⁴⁸ K.I.Xatirov. Kustarınay promysly Zəkavkazskiy kraja. - Ottcheri i issledovaniya po kustarnay promyslennosti Rossii. t. II, SPB, 1894, c.340.

⁴⁹ Q.C.Cavadov. Ağacislama. - Azərbaycan etnoqrafiyası. I c. B., 1988, s.350.

⁵⁰ R.I.Babaeva. Utravar Aşperona. Bak: Azərb. MEA TIEA, f. 3632, s.10.

⁵¹ Yenə orada, s.28.

⁵² B.A.Əhmədova. Tədiqindən təqibinən Azerbaidžan (istoriko-ethnograficheskoe issledovanie). B., 1997, c.69-70.

⁵³ Puteshestvenniki ob Azerbaidžane. II c. Azərb. Respub. MEA TIEA., inv.№. s.153.

⁵⁴ A.N.Mustafayev. Azərbaycanda sanatkarlıq (tarixi-etnoqrafik tədqiqat), soh.94.

⁵⁵ S.M.Ağamaliyeva. Dulusçuluq. - Azərbaycan etnoqrafiyası. I c. B., 1988, s.339.

⁵⁶ R.İ.Babayeva. Göst. ssəri. s.36.

⁵⁷ Yenə orada.

⁵⁸ Yenə orada.

⁵⁹ Yenə orada.

⁶⁰ Yenə orada. s.37.

⁶¹ H.Havilov. Azərbaycanın maldarlıq mədəniyyəti. B., 1987, s.64.

⁶² K.Xatışov. Göst. ssəri, s.323.

⁶³ Yenə orada, ssb.325.

⁶⁴ Yenə orada, s.23.

⁶⁵ Yenə orada.

⁶⁶ R.Əsfandiyev. Göst. ssəri, s.22-23; 6-9, 12-ci rəsmələr.

⁶⁷ Yenə orada, s.51, 26-ci rəsm; s.99, 51-ci rəsm.

⁶⁸ Yenə orada, s.74, 38-ci rəsm.

⁶⁹ Yenə orada, e.79, 39-cu rəsm.

⁷⁰ K.T.Karakashli. Məsəliyinən kultura azərbaycançıların səvəro-vostochnoy zonya Malogo Kavkaza (istoriko-ethnograficheskoye issledovaniye). B., 1964, c. 234-235.

⁷¹ T.Ə.Bünyadov. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. B., 1969, s.134.

⁷² Q.T.Qaraqası. Göst. ssəri, s. 186-187.

⁷³ A.N.Mustafayev. Azərbaycanda sonatkarlıq. s.262.

⁷⁴ Kavkazskiy kalendar na 1852 g., Tiflis, 1851, c.542; G.A.Guliev. Sistemy narodnoy metropologii v zemledel'scheskoy kultury Azerbaydzhana v XIX-XX vv. - AEC, vyp. III, B., 1977. c.31.

NƏQLİYYAT MƏDƏNİYYƏTİ

Quru nəqliyyatı

Ənənəvi nəqliyyat vasitələri tipoloji baxımdan *quru və su* nəqliyyatı olmaqla, tarixən iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. İlk vaxtlardır ibtidai insanların yaxın və uzaq məsafələri *piyada* qat etmişlər. Minik-yük nəqliyyatı vasitələri meydana gələnə qədər onlar ən zəruri yükleri (əmək aləti, silah, ərzaq, azuqə cəhətiyi), hətta körpə uşaqları özləri ilə piyada gəzdiirmək məcburiyyətində qalmışlar. Öz əməklərini yüngülləşdirib, asanlaşdırmaq üçün onlar bir sırə basit yükdəsimə üsul və vasitələri dünüşüb tapmışlar.

Bu mənəndə quru yollarla piyada hərəkət edən adamların öz əzələ gücü hesabına yükdəsimə əməliyyatı və ilk basit nəqliyyatın növü olmuşdur. Hətta sonralar basit yükdəsimə üsulları təkmiləşdikcə «hambal» adlanan yükdəsiyan, habelə «carç», yaxud «şatur» adı ilə belli olan müjdə (xəbər) yayan piyada peşəkarlar meydana çıxmışdır. Keçmişdə məktub və ya ismaricatdırılan «qasid» peşəsi de möhz bu ehtiyacdən yaranmışdır.

XIX əsre, başqa sözlə, Azərbaycanda *poçt və telegraf* xidməti yaranana qədər davam etmiş bu peşə sahiblərinin çoxu piyada hərəkət edən adamlardan ibarət olmuşdur. Onların bir qisminin xüsusi yükdəsimə vasitələri (hambal palanı, heybə, çanta və s.), bəzilərinin isə hətta xüsusi geyimləri yaranmışdır. Yerli hakim və ya hökmardır safərə çıxarkən, onun müşayiətçilərinin önündə gedən şatırların yüngülsəyəq qaçış geyimi, yaxud zəvvvar və səvdəgərlərin sefer geyimi olan *yapınçı* və ya *kaval* kürk buna əyanı misal o bilər.

Bütün bunlardan eləvə, keçmişdə kəndbəkənd geziş öz matahalarını satmağa çalışan *arşınmalçı*, *bafayçı*, *çərçi* və *xaç-palaç* satan digər *alverçi* təbəqələri də var idi ki, onlar satışı mällərinin *kisa*, *çanta* və *boxçalarla* doldurulub, bəllərinə alır, yaxud *xurçun* və ya *heybələrə* yığıb, çıyınlarında daşıyırlıdalar.

Keçmişdə Azərbaycanın bir sırə bölgələrində səhleb çayı içmək dəbdə olduğundan şəhər bazarlarında onun satışı ilə möşəkü olan peşəkar *səhlebçilər* fealiyyət göstəriridilər. Onlar isti səhleb çayı doldurulmuş mis çaydanı əldə tutub, qutuya yığılmış piyale, masqura və ya stekanları yاخalarından asırdılar.

İnsanın fiziki gücü ilə *bəsit yükdəsimə* üsulları çox qədim tarixə malik ola da, uzun müddət əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Minik heyvanı olmayanlar əsrler boyu çöl-təsərrüfat işlərinə, qonşu kəndlərə, eləcə də inzibati-ticarət mərkəzlərinə, müqəddəs yerlərə ziyanət gedənlər və digər saflarla *piyada* getmişlər.

Dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da tarixən ev-məsiət eşyaları, ərzaq mahsulları və digər zəruri yükler yaxın məsafəyə insanın öz gücü ilə daşılmışdır.

Yüngül yükleri, adətən, *basda*, *ciyində*, *beldə*, *qoltuqda*, *gucaqda*, *qolda* və *əldə* daşımlılar. Bu sayaq yükdəsimə üsulu, xüsusiilə, qadınlar üçün daha çox səciyyəvi olmuşdur. Belə basit yükdəsimə üsulları dar cığırulara malik olan dağlıq erazilərdə dənə geniş yayılmışdır.

Yaxın məsafəyə saflar edən, eləcə də müxtəlif növ çöl təsərrüfatı işləri ilə möşəkü olan peşə adamları (çobanlar, ovçular və s.) şəxsi eşyalarını (ov buçağı, xencer, tūfang, çörək torbası, tənbəki və pul kisiyi və s.) əl, qol, qoltuq, ciyin və yançاقlarında, kəmər, yaxud qurşaqlarda daşımışlər. Adətən, ovçular dağlıq və qayalıq yerlərdə gəzərkən sürüşməmək üçün ayaqlarına dəmir dişli «çarıq» geyirdilər!

Başda yükdəsimə üsuluna Azərbaycanın bütün bölgələrində təsadüf olunsa da, Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz, eləcə də Abşeron bölgələri üçün o, dənə çox səciyyəvi idi.

Başı zədələmədən yükün rahat və sabit dayanması üçün, adətən, başa parçadan çələng-varı formada düzəldilmiş, «biçənə» və ya «picənə» adlanan yumşaq alıth qoyulurdu. Biçənə yükü başda tarazlaşdırıb sabit saxladığı üçün onu əllə tutmaq lazımlı gəlmirdi.

Əllə yükdaşmasının ən basit və qədim üsullarından biri olmuş əl sürütməsi özünün əməli əhəmiyyətini yaxın keçmişdək qoruyub saxlamışdır.

Beldə və ciyində nisbətən ağır yüksəkləri daşımışlar. Keçmişdə qonşu kəndlərə, yaxud şəhərlərə müxtəlif yüksəkləri daşımaq üçün onu xurcun, yaxud heybəyə doldurub ciyindən aşırırdı.

Sü, süd, ayran, şorbət, gülib və s. məhsulları daşımaq üçün müvafiq formalı maye qabalarından (*səhəng*, *gülüm*, *tayqulp*, *dolça*, *aftaşa*, *satl*, *sörəm*, *abgorden*, *güləbdən*, *kuzə*, *cürdək*, *bardaq*, *tulug* və s.) istifadə olunması ənənəsi yaxın keçmişdək davam etmişdir.

Su və digər maye doldurulmuş bir sıra yüksəkləri ciyində daşımaq üçün «düşəli» adlanan, ucuna qarmaq keçirilmiş xüsusi ciyin ağacından istifadə olunmuşdur. 2-2,5 m uzunluğunda olan düshəli möhkəm ağac növlərindən hazırlanırdı.² Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür əsərit yüksəkdaşma qaydası Asiya ərazisində, eləcə də Avropa və Asiyinin qovuşوغunda yerləşən Azərbaycanda qədim zamanlardan mövcud olmuşdur.³

Abşeron yarımadasında yerli əhalini içmeli su ilə təmin etmək üçün xüsusi peşə növü də yaranmışdı. «Suçu» adlanan həmin peşəkarlar keçmişdə şirin sulu quyu və ovdanlardan bellərinə içmeli su daşıyırlırdı. Onlar bunun üçün aşılanmış dəridən düzəldilmiş tuluqlardan istifadə edirdilər.

Beldə su daşımaq üçün Azərbaycanın kənd rayonlarında bir sıra saxsı qablar: «bardaq», «cürdək», yaxud mis «səhəng», «gülüm» və s. maye qabları da düzəldilmişdir. Digər bölgələrdən fərqli olaraq, Abşeron suçuları bəllərdən su daşımaq üçün «xərəkə» adlanan taxtadan düzəldilmiş su daşıma vasitəsindən istifadə etmişdilər. Xərəkəni kəndir (ciyə) vasitəsilə kürəyə bağlaşan sonra su qabları (bardaq, qulub və s.) onun oturacağına qoyulurdu.⁴

Beldə, habelə odun, çırçı, ot, küleş şəla üsulu ilə meyva və saman sebəti, barama daşınmışdır.

İnsan gücü ilə beldə yük daşınmanın peşə səciyyəsi kəsb edən ən təknilik növü «həmbal» olmuşdur. Keçmişdə Azərbaycanın əksər şəhərlərində, xüsusilə, iri ticarət mərkəzləri və əlaqə yolları qoşqalarında (vağzal, liman, bazar və s.) muzdəl yıldızlaşan xüsusi peşəkar hamballar çalışırdı. Onlar xüsusi hazırlanmış *həmbal palanı* vasitəsi ilə ağır yüksəkləri bəllərdən daşıyırlırdı.⁵

Həmbal palanının üzü kühən palaz, keçə və ya qalın parçadan (sigəzidən) olub, içərisinə *tükətopən* vasitəsi ilə tik, yun çöpüyü, saman və ya xırda doğranmış küleş doldurulurdu. Bir qayda olaraq, palanın aşağısı qalın, yuxarı hissəsi nazik düzəldildi. Bunun sayəsində yükün beldə dik dayanması təmin edilirdi.

Bundan əlavə, belə götürülmüş yükün üstünü sariyib sabit saxlamaq üçün ucu halqalı xüsusi həmbal qayıdan istifadə olunurdu.

Bəsüt yüksəkdaşma üsullarından biri də *xərək* vasitəsi ilə müştərək yüksəkdaşma olmuşdur. Bunun üçün bir cüt ağac zolağını aralı olmaqla, yerə uzadıb üzərinə yük yüksəndən sonra dal-qabaq olmaqla, el və ya ciyinə götürüb lazımı yerə çatdırırdılar.

Mühərribə zamanı yaralı döyüşçüləri xərək vasitəsi ilə əməliyyat meydanından çıxarıb təhlükəsiz yera çatdırırdılar.

İnsanın fiziki gücü ilə müştərək yüksəkdaşma vasitələrindən biri olmaq etibarılı *kəcavə* Azərbaycanda çox məhdud dairədə yayılmışdır. Hakim dairələr üçün səciyyəvi olmuş bu yüksəkdaşma üsulu çox uzaq keçmişdə qalmış və nəqliyyat növü kimi geniş yayılıbilməmişdir.

Minik-yük nəqliyyatı. Azərbaycan əhalisinin təsərrüfat məşğulliyəti, eləcə də ölkə əraziinin dağlıq və düzənliliklərdən ibarət olan mürəkkəb relyefi ilə əlaqədar olaraq, XIX əsrə ənənəvi minik-yük nəqliyyatı özünün əməli əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir. Təkərli nəqliyyat vasitələrinin hərəkət edə bilmədiyi dağlıq yerlərdə nəqliyyatın bu növündən tarixən geniş istifadə olunurdu.⁶ Keçmişdə düzənlilik ərazilərde yığmurlu vaxtlarda aran yolları keçilməz hala düşürdü. Belə şəraitdə yol getmək və yük daşımaq üçün minik-yük heyvanları yeganə sərfəli nəqliyyat növünə çevrilirdi. Digər tərəfdən, minik-yük nəqliyyatını ölkə əhalisinin müəyyən bir hissəsinə təşkil edən köçəbə elatların səyyar məşəti də tələb edirdi. Etnoqrafik materialları göstərir ki, arandan yaylağa köç vaxtı zəruri yüklerin (barxana, azuqə, ev müxəlləfəti və s.) daşınmasında minik-yük heyvanları əvəzsiz rol oynamışdır.

Zaqafqaziyada, eləcə də Azərbaycanda minik və yükdaşma məqsədi ilə, əsasən, *at, qatur, dova*, qismən isə *kal* və *öküzən* istifadə olunmuşdur.⁷

Ən sərfəli minik və yük heyvani kimi, at Azərbaycanın hər yerində geniş yayılmışdı. XIX əsrde əlkədə sosial-iqtisadi şəraitin deyilənməsi və əmtəə təsərrüfatı formalarının inkişafı yüksətən tələbatı də artırmışdır. Həmin dövrədə at təkcə nəqliyyat vasitəsi kimi deyil, həm də satış üçün bəslinilirdi.⁸ Ona görə də atlılıq təsərrüfat forması kəsb etməkə, Azərbaycanın bütün bölgələrində geniş yayılmışdır. Təkəc 1843-cü ildən 1858-ci ilə qədər Azərbaycanın 6 qəzasında (Bakı, Quba, Şamaxı, Nuxa, Şuşa və Lənkəran) atları sayı 82.972 başdan 140.867 başa çatmışdır.⁹ Bu, hər şeyden avvel, atın mühüm nəqliyyat vasitəsinə çevriləməsi ilə əlaqədar idi. Məlum olduğu kimi, Zaqafqaziyada atı atına və südünə görə deyil, ən sərfəli nəqliyyat vasitəsi olmasına görə bəsləyirdilər.¹⁰

Azərbaycan əhalisi, əsasən, yerli at cinslərindən (Qarabağ, Dilboz, Şirvan, Quba və s.) istifadə etmişdir. Bunların arasında *ərəb* atından tərədiyi güman olunan Qarabağ atı xüsusi yer tutmuşdur.

Azərbaycanda keçmişdə atdan həm *minik*, həm də *yükdaşma* məqsədilə istifadə olundu. Azərbaycanda erkən orta əsrlərdə söhret tapmış *Qarabağ* atları, əsasən, minik məqsədilə saxlanılırdı. Yüksək sürət malik olmaqdan əlavə, həm də yüngül və dözdümlü olan Qarabağ atları dağ-minik atları qrupuna daxil idi.

Azərbaycanda geniş söhret qazanmış yerli at cinslərindən biri da Qazax atları olmuşdur. Minik və yükdaşma, qismən isə qoşqu qüvvəsi məqsədi ilə işlədilən Qazax atları həm də yüngül və dözdümlü olması baxımında yüksək qiymətləndirilirdi. Qazax atları arasında «dilboz» və ya «haqqadı» adlandırılınat cinsi xüsüsüle farqlanırdı.

Azərbaycanda yayılmış digər at cinsləri: *Şirvan* və *Quba* atları da minik-yük göstəricilərinin görə məşhur olmuşdur.

Minik atları bir sıra əlamətlərinə, ən çox isə yerinənə görə «yortma», «yorğə», «çapırma» olmaqla, seçilib ferqləndirilirdi.

Yerli at cinsləri, habelə zahiri əlamətlərinə görə «qaşqa», «ala qaşqa», «səkil», «ağyal», «kəhər», «kükrən», «kükrən-qaşqa», «səmənd», «alaca», «bozat», «ağat», «qırat», «dürat» və s. adalarla tanınırırdı.

Ağır yüksəkləri daşımaq üçün «löhrən» adlanan qoşqu atları Azərbaycana XIX əsrə kۆçürlümsə rus teriqətçiləri tərəfindən getirilmişdir.¹¹

Keçmişdə heç də əhalinin bütün təbəqələri atdan nəqliyyat məqsədilə istifadə edə bilməmişdir. Bu, hər şeyden əvvəl, atın, xüsusilə də cins atın çox baha olması və eləcə də «atpiyülu» adlanan vergi növü ilə bağlı olmuşdur.¹²

Azərbaycan əhalisinin keçmiş məişətində at sərfəli minik nəqliyyatı olmaqdan əlavə, *qoşqu* qüvvəsi kimi də istifadə olunmuşdur.

Bir neçə baş atı olan ailələr, adəton, çöl-təsərrüfat işlərini qurtarandan sonra əlavə qazanc əldə etmək məqsədilə, yüksəkdaşma məşğul olurdu. Atla yüksəkdaşma «çarvardarlıq» peşəsinin yanarmasına səbəb olmuşdur. Etnoqrafik çöllə materialları göstərir ki, çarvardarlıq peşəsi Azərbaycanın bütün qazalarında geniş yayılmışdır. Adəton, hər bir çarvardan 2-3 baş yük atı olurdu. El arasında yük atı çox vaxt «yabı» da adlanırdı.

Xam atın minik və yük üçün öyrədiləmisi də etnoqrafik cəhətdən maraq doğurur. Bu məqsədilə əvvəlcə, «rəşmə» adlanan bir ucu ilgəli kəmənd vasitəsi ilə xam at kəməndə salınlı tutulurdu. İləyin halqası xam atın boyunu keçidkən sonra onu tədrīcən çəkirdilər. Kəmənd atın boyazını sıxıqlıqda dəliqlənən xam *ırqə* tədrīcən taqatdən düşüb sakitleşirdi. Xam atı adəton, kəməndi tutub ram edirdilər. Bu işlə daha çox gəncələr məşğul olurdu.

Xam atı tezliklə ram etmək, onu heydən salıb zəiflətmək üçün bir müddət qaranlıq tövələdə və saxlayırdılar. Bir qədər sonra onu şumlamaş, yaxud sucar sahəyə salırdılar. Bu məqədə, bir nəfər xam atın kəməndini dartır, digəri isə onun belinə minirdi. Bezən də xam atın belinə ağır yükə dolu xurcun qoyulurdu. Xam atıミニyə alışdırmaq üçün əvvəlcə onun belinə

çul salınır, sonra *yəhər* qoyurdular. Bu qayda ilə atın öyrədilməsinə 3-4 gün, bəzən bir həftə vaxt tələb edirdi.¹³

At qoşqaya öyrətmək üçün onun boynuna keçirilmiş kəndirə ağır daş, yaxud kötük bağlayıb sürütüldürdilər. Bəzən isə xam atın boynuna *gərdənbənd* keçirib, qoşqaya alışmış digər atla birlikdə arabaya qoşurdular. Adətən, minik atı qoşqaya da tez alırsırdı.

Xam atın minik və yük üçün öyrədilməsinə 3-4 yaşlarından başlanırdı. Xam at 4 yaşında artıq bədən möhkəmlərin və minik üçün yararlı sayılırdı. At sərrafları miniyə öyrədilmiş xam atı yüksək tələblər qoşurdular. Bu cəhət öz əksinə atalar sözündə de tapmışdır: «Atı birində bəsələ, ikisində kəsələ, üçündə min, dördündə oldu at, olmadı sat».

Minik və ya yük atları *noxta* və *yüyən* (qaytarğan) vasitəsi ilə idarə edirdilər. Yüyən qayışdan hazırlanır, noxta isə yun ipdən hörlüdürdü. Yüyənin *gəm* və *qaytarğanı* metaldan olub, sıfırlaşdır demirci tarafından hazırlanır.

Minik atına bir qayda olaraq, *yəhər*, *yük atına isə navar* vurulurdu. Adətən, minik üçün *yəhər* lövazimati dəst halında hazırlanırdı. Azərbaycanda tarixən *yəhərin* iki növü: *minik və yüksək yəhəri* mövcud olmuşdur. 2-3 qat keçədən hazırlanan yüksək yəhəri xalq arasında «navar», «palan-navar», yaxud «çul» adlanır. Yük heyvanının belinə navar qoysandan sonra onun üstündən «keyvənd» adlanan *çul* salınır, üstü tapqrı və ya örkn ilə çəkilib bərkidilirdi. Qərbi Azərbaycanda navarın tökmilləşmiş forması «*qom*» adlanırdı. Navar kimi, qomun da içərisine saman və ya küles doldurulurdu.

Yük yəhərlərini «palanduz» adlanan peşəkar ustalar hazırlayırdı.

Bundan fərqli olaraq, minik yəhərləri mürekkeb quruluşa malik olub, ağac *qaltaq*, keçə *təkaltı*, üzəngi *qayışı*, *tapqrı*, *tərlük*, *sinəbənd* və *quşqun* kimi müxtəlif hissələrdən ibarət hazırlanır. Azərbaycanda vaxtı ilə «müsəlmən yəhəri» («ərəb yəhəri», «Ərdəbel yəhəri») adlanan yerli yəhərlərə yanaşı, «çərkəz» rus (kazak), ingilis tipli minik yəhərləri də geniş yayılmışdır.

Yerli (müsəlmən) yəhərlər nişbətən mürükkeb quruluşa malik olduğundan onun hazırlanmasına xeyli material və çox vaxt tələb olunur. Bununla belə, yerli yəhər növü uzun müddət dəbdən düşmənmişdir. Şuşada hazırlanan «Şahsevən yəhəri» rus və ingilis yəhərlərindən üstün hesab edilir və yüksək qiymətləndiriliridir.

Entomografik cöl materialları keçmişdə qadınlar üçün də xüsusi yəhər növü hazırlanlığını göstərir. Qadın yəhərlərinin fərgləndirici xüsusiyyəti onların qaltağının arxa hissəsinin enli, qabaq hissəsinin isə dar düzəldiləməsindən ibarət idi.

Yəhər destinisi «sərrac» adlanan peşəkar ustalar hazırlayırdılar. XIX əsrde Azərbaycan şəhərlərində xeyli sərrac dükəni fəaliyyət göstərirdi. 1859-cu ildə tekce Şamaxı şəhərində 36 nəfər sərrac çalışırdı.¹⁴ Yəhəre olan tələbatla bağlı olaraq, sərraqlıq sənəti təkcə şəhərlərdə deyil, hətta kənd yerlərində də inkişaf etmişdir.

Minik atına yəhərləmek üçün əvvəlcə onun belinə *tərlük*, onun üstündən *təkaltı*, onun üstü *qaltaq*, qaltağın üstüne isə «yastıq» adlanan yəhər döşəkcəsi qoysulurdu. Yəhər, adətən, atın belinə *tapqrı*, *sinəbənd* və quşqun vasitəsilə bərkidilirdi. Ata minmək üçün yəhərin qaltağına ucu üzengili qoşa qayışlar bərkidilirdi.

Minik və yük atlarına aqay durnaqlarını zədələnməkdən qorumaq üçün onların altına metələl vurulurdu. Nallanmış atlar daşlı, kəsəkli yollarda yüksək dözdümlü olurdular.

Vaxtilə Azərbaycanda *girdə* və *aypara* şəkilli (dümqli) nallardan istifadə olunmuşdur. Qoşqu atları üçün *aypara* şəkilli (dümqli) nallar daha əlverişli olduğundan nəlin bu növü nisbətən geniş yayılmışdır.

Atı, adətən, «nalbənd» adlanan peşəkar ustalar nallayırdılar. XIX əsrin ortalarında Azərbaycanın iri yayışçı məntəqələrinin hər birində nalbəndxana var idi.¹⁵

Nalbənd çox vaxt həm nadirəldir, həm də yük və minik heyvanlarını nallayırdı. Ona görə də nalbəndxanada müxtəlif əmək alətləri: zindan, kəlbətin, dəmirkəsən qayıçı, isğənə, yiyə, yonacaq (sintaraş), çəkic və s. olurdu.

At «dizləmə» və «çarmıx» vasitəsi ilə olmaqla, iki üsulla nallanırdı. Dəlisov və ürkək atlar bədənlə olduğundan, adətən, çarmıx vasitəsilə nallanırdı.¹⁶

Azərbaycanda qədim zamanlardan minik-yük məqsədi ilə istifadə olunan ev heyvanlarından biri da *qatır* olmuşdur. Ondan, əsasən, yüksəkə, qismən isə minik vasitəsi kimi istifadə etmişlər.

Hər cür çətin şəraita dözdümlü olmasına görə, qatır Azərbaycanın bir sıra bölgələrində yüksətindən üstün tutulmuşdur. Sabiq Yelizavetpol quberniyasında yüksətindən üçün xeyli qatır bəslənilirdi.¹⁷ 200 kq-a qədər yüksətindən qatır gündə 20-25 km yol qat edirdi.¹⁸ Bu səbəbdən də Azərbaycanın dağ yollarında qatır əvəzəldilmək yüksətindən hesab edildi.

Azərbaycan əhalisinin təsərrüfat məsihtində yüksətindən üçün xeyli qatır əvəzəldilmək yüksətindən hesab edildi. Azərbaycanda qatır əvəzəldilmək yüksətindən üçün xeyli qatır əvəzəldilmək yüksətindən hesab edildi. Azərbaycanda qatır əvəzəldilmək yüksətindən üçün xeyli qatır əvəzəldilmək yüksətindən hesab edildi.

Azərbaycanda qatır əvəzəldilmək yüksətindən üçün xeyli qatır əvəzəldilmək yüksətindən hesab edildi. Azərbaycanda qatır əvəzəldilmək yüksətindən üçün xeyli qatır əvəzəldilmək yüksətindən hesab edildi.

Kəçmişdə hətta ticarət yollarının üstündə yerləşən, yaxud ticarət mərkəzlərinə yaxın kəndlərdə ulaq vasitəsilə çarvadalarla məşğul olanlar da var idi.¹⁹

Ulaq köçərə təsərrüfat üçün da sərfli yüksətindən hesab edildi. Sakit və rahat heyvan olması, az yem tələb etməsi, qoynu sürüsü ilə ayaqlaşması onu çobanlar üçün olverişli nəqliyyat vasitəsinə çevirmişdir. Çobanlar özlərinə gərək olan lazımi yükleri ulaq yükləyəndən sonra onu sürvəyə qatır və onuna birgə hərəkət etdirirdilər.

Uzunqulağı yüksətmək üçün onun belinə *palan*, yaxud *palan-navar* vurulurdu. Yüksətindən asılı olaraq, *xurcun*, *kisa*, *tulug* və s. vasitələrindən istifadə olunurdu.

İş heyvanının belinə azıb yaqır etmək üçün, adətən, ağır yükler ağac *qaltaq* vasitəsilə daşınır. Abşeronda qalqaq «xərəkə»,²⁰ Şirvanda isə «qasə» adlanırdı. Talişlər arasında o «xərçü» və ya «tayçü» adı ilə tanınır.

Qədim zamanlardan yüksəkə, qismən isə minik vasitəsilə çarvadalarla məşğul olanlar da dəvələrdir. Aclığa və susuzluğa dözdümlü olmaqdən əlavə, çox yüksətindən bilməsi səbəbindən dəvə başlıca yüksəkə, qismən isə minik vasitəsilə çarvadalarla məşğul olanlar da dəvələrdir. Ele bu səbəbdən də Azərbaycanın bir sıra bölgələrində dəvəçilik maldarlıq təsərrüfatının en gəlirlər, sərfli sahələrdən biri sayılır. Təkərlər nəqliyyat vasitələrindən istifadə oluna biləməyən yerlərdə yüksətindən hesab edilir. Ona görə də Azərbaycanın bir sıra bölgələrində dəvəçilik ayrıca təsərrüfat forması kəsb etmişdir.²¹ İsti iqlim şəraitinə alışmış dözdümlü heyvan olmasına səbəbindən dəvə, Azərbaycanın aran rayonlarında dəha çox yayılmışdır.

Kəçmişdə Azərbaycanda dəvə en çox Bakı, Quba, Şamaxı, Nuxa, Şuşa, Lenkeran, Ağdam və Salyan qəzalarında saxlanılırdı. 1858-ci ildə bu qəzalarda dəvələrin sayı 11542 başa çatmışdır.²²

Dəvəçiliklə, əsasən, Mil-Qarabağ, Muğan və Şirvan düzənliliklərində yaşayan maldar elatlar, qismən da Abşeron əhalisi məşğul olmuşdur. Dəvə ilə başlıca olaraq, uzaq məsafəyə neft, duz, pambıq, yun və s. yükler daşıyır. Bundan əlavə, kəçmişdə köçəbə mösəti keçirən, qışlaq və yaylaqlar arasında müntəzəm hərəkət edən elat əhalisi arasında dəvə ən sərfli yüksəkə, qismən isə minik vasitəsilə heyata keçirilmişdir. Ona görə də Azərbaycanın bir sıra bölgələrində dəvəçilik ayrıca təsərrüfat forması kəsb etmişdir.²³ İsti iqlim şəraitinə alışmış dözdümlü heyvan olmasına səbəbindən dəvə, Azərbaycanın aran rayonlarında dəha çox yayılmışdır.

XIX əsrin ortalarından etibarən Bakı neftinin qəzalara daşınması Abşeronda dəvəçiliyin sürətlə artmasında təkən vermişdir. XIX əsrin 80-ci illərində Abşeron kəndləri arasında Corat (300 baş) və Qobu (200 baş) ən çox dəvə saxlanılan kəndlər idi. Maştəğə və Saray kəndlərinin hərəsində neft daşınması üçün 100 baş, Novxanı, Qala, Sabunçu, Fatmayı, Nardaran, Biləcəri, Güzdek, Əmircan və Zabrat kəndlərinin hərəsində isə onlarla dəvə saxlanılırdı.²⁴ Lakin XIX əsrin axırlarında Zaqafqaziya dəmir yolu və neft kəmərinin çekilməsi ilə eləqədən olaraq, bu kəndlərdə dəvəçiliyin inkişafı zəifləmişdir.²⁵

Azərbaycanda hem bir, hem də ikihörgüclü²⁶ dəvə növü saxlanılmışdır. İkihörgüclü dəvənin erkeyinə «bugur», dişisinə «haşa maya» deyilirdi. Birhörgüclü dəvənin erkeyi «lök», dişisi «arvana», hər iki növün cütləşməsi nəticəsində yaranmış erkək dəvə «nər», diş dəvə isə «pa-arvana», hər iki növün cütləşməsi nəticəsində həmisi bir hörgüclü dəvə törəmişdir.²⁷ Sərək adlanırdı.²⁸ Həm də çarpat cütləşmə nəticəsində həmisi bir hörgüclü dəvə törəmişdir. Maya dəvənin yüksəti 65-100 kq-dan Bugur və lök dəvə 130-170 kq-a qədər yüksətindən götürə bilirdi. Maya dəvənin yüksəti 65-100 kq-dan

artıq olmurdı.²⁸ Nər güclü olduğu üçün başqa dəvələrə nisbətən daha çox yük götürür və yüksək qiymətləndirilirdi.

Dəvə üç yaşından başlayaraq, yüksək öyrədilirdi. Bunun üçün onu «qaraçı» adlanan kəndir vasitəsilə əvvəlcədən öyrədilmiş başqa dəvənin navarına bağlayırdılar. Dəvəni minmeyə və yüksəkməyə tədricean alışdırırlar. Öyrətmə müddətində ona ancaq quru yem verilirdi. Təzə öyrədilmiş dəvəni 50-60 gün fasılısız işlədirdiler ki o, xamlamasın. Sonra navar və ya arqana öyrənmiş dəvəni karvana alışdırmaq üçün onun belinə yüksək vurub, başını ovsar vasitəsilə özündən qabaqçı dəvəya, arqanından isə arxadakı dəvəyə bağlayırdılar. Karvana alışmış dəvəyə 80-100 kq yüksək vurub uzaq səfərə çıxırıldılar. Hər 5-6 aydan bir dəvənin yükünü bir qədər artırırlar. Beşaltı yaşlarında dəvəni normal qaydada yükləyirdilər.

Abşeron kəndlərində dəvəni qışda kəndin kənarında, daşdan tikilmiş «dəvəlik» adlanan xüsusi tövlələrde saxlayırdılar.²⁹ Dəvə tövlələrinin qapısı hündür olduğundan yüklü dəvə ora sərbəst gira bilirdi. Yaxda dəvə talvar altında saxlanılırı.

Qoşa hörgüclü dəvəni yüksəkmək üçün onun belinə navar və arqan, tek hörgüclü dəvənin belinə isə cihaz qoyurdu. Dəvə navarı uzunluğu təxminən 1-1,2 m-ə çatan bir cüt ağac milə dolanmış keçədən və onları birləşdirən paldımaşmadan ibarət düzəldildi.³⁰

Dəvə güvəninin sayından asılı olaraq, navarın qolları iki, yaxud üç yerdən paldımaşırma vasitəsilə bir-birinə bağlanırdı. Navar dəvənin hörgücləri arasında kip dayanandan sonra onun üstü ökünlə ilə bağlanıb berkildilər.³¹

Dəvə ilə yüksək daşmaq üçün yüksək səciyyəsindən asılı olaraq, iri ölçülü «dəvə cuvalı»ndan, mafras, sandıq, səbet və tululuqlardan istifadə edilirdi. Ərzaq məhsulları (taxıl, un, dən, qənd və s.) cuvala doldurulub dəvəyə yüklenirdi. Silah, sursat, saxsı və mis qabalar sandıq və səbetlərə doldurulub, dəvəye yüklenirdi. Maye məhsulları (neft, su) tuluq vasitəsilə daşınırı. Vaxtı ilə Bakı nefti tuluqlara doldurularaq, ölkədaxili mahallara və uzaq şəhərlərə dəvələrə daşınırı.

Dəvəni yüksəkmək üçün hazır yüksək tayları bir-birindən təxminən 1,5-2 m aralı, yan-yana qoyulduğundan sonra dəvənin noxtasından tutub tayların arasına çıxırdılar. Kiçik çubuqla dəvənin dizlərinə vurub «xixladır» və onu tayların arasında yere yatarndan sonra yüksək taylarını dəvəyə yaxın çıxırdılar. Daha sonra ucu ilə qərkəli örək və cılık vasitəsi ilə tayları bir-birinə çatub dəvəni qaldırırdılar.³²

Dəvənin başlıca yükdaşımı vasitəsinə çevrilmesində Azərbaycanın təsərrüfat həyatında əmək istehsalının üstün yer tutması faktı mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanda istehsal olunan ipək, kətan, pambıq, taxıl, neft, duz, barama və s. məhsullar istər daxili, isterse də xarici bazarlara əsrlər boyu dəvə karvanları ilə daşınmışdır.

Gədəbəy mis mədəni işe düşəndən sonra hər il buradan Rusiyaya göndərilən 40.000 pu-
da qədər mis Bakıyaqdaş dəvələrə daşınırı.³³

İsti yaylarında dəvə karvanı ilə, əsasən, serin vaxtlar, çox vaxt isə gecə yaridan sonra hərəkət edirdilər. Gecələr yol getmək və yüksək daşmaq üçün dəvə karvanı ən münasib nəqliyyat növü sayılırdı.

Ağır heyvan olmasına baxmayaraq, iri addimlara malik olan dəvə uzun müddət fasılısız yol gedə bilirdi. Sürtəti saatda 4-4,5 km-ə çatan yüksək dəvə bir günde fasılısız 30-35 km, fasılı ilə isə 50 km-ə qədər yol qət edirdi.³⁴

Səfər zamanı dəvənin yemi arpa unundan düzəldilən nuğə və yol boyu bitmiş tikanlı bitkilərdən ibarət olurdu. Diger ev heyvanlarının xoşayıb yemədiyi dəvətikani bitkisini dəvə da-ha iştahla yeyirdi.³⁵ Bu mənədən dəvə yeməni onun sahibi üçün çətinlik yaratırdı.

Bir qayda olaraq, dəvə karvanı bir neçə qatara bölündürdü. Bu səbəbdən də karvanı bir neçə nəfər idarə edirdi. Bunnardan biri «sarvan» adlanan karvan başçısından, qalanları isə onun köməkçilərindən ibarət olurdu.

Cargo ilə dalbadal düzülmüş qatarlarda dəvelərin hər birinin ovsarı özündən qabaqçı dəvə-nin navarına bağlanırdı. Qabaqdakı nər dəvənin ovsarının ucu isə karvanın önündə atlı, yaxud piyada gedən karvan başçısının əlinde olurdu. Karvanın sonunda gedən dəvənin boynundan,

adətən, zinqirov asılırdı. Zinqirov vasitəsi ilə karvanın ön və arxa qatarları arasında, bir növ, əla-qə yaradılırdı. Hərəkət vaxtı zinqirov səsi kəsildirdi, karvan başçısı dayanıb arxaya baxır və gözləyirdi ki, onun köməkçiləri qatarların əlaqəsini bərpa etsinlər.³⁶

Dəvəciliyilə məşğul olan Abşeron kəndliləri neft və duzu Azərbaycanın digər bölgələrinə çatdırmaqdən əlavə, həm də buradan əkinçilik və maldarlıq məhsullarını daşıyıb qonşu əyalətlərə satırlardı.³⁷ Çoxlu dəvəsi olan kəndlilər bir qayda olaraq, çarvadərlik pesəsi ilə güzəran keçirirdilər. Abşeronda neft və duzun bolluğu, habelə o vaxt həle neft kəmərlərinin mövcud olmaması səbəbindən burada çarvadərlik ən gəliri peşə sahəsindən əvvəlmişdi.

Kəcmişdə dəvə ilə yükdaşımı işində Bakı kəndləri ilə yanaşı, Şamaxı və Nuxa qəzasının bir sıra kəndləri da xüsüsile forqlarındı. Onlar Azərbaycanın müxtəlif şəhərləri arasında dəvə ilə yox daşıyırırdı. Hər il Lahic sənətkarları üçün Gədəbəyən, Zəngəzur və digər mədənlər-dən alınan min pudurlarla mis Lahiça dəvə ilə götürülür, onların hazırladığı mis qablar dəvə karvanları ilə müxtəlif yerlərə daşınırı.³⁸

XIX əsrde Azərbaycanda 50-60 nəfərə yaxın çarvadarı olan bir sıra kəndlər var idi. Onları hər biri 10-12, bəzən isə 25-28 yaşın dəvə saxlayırı.³⁹ XIX əsrin 80-ci illərindən təkə Şamaxı qəzasında 4282 baş dəvə var idi.⁴⁰ İnformatorların verdiyi məlumatı görə, Abşeronun Əmircan və Güzdek kəndlərində 20-30 dəvəsi olan karvan sahibləri var idi. Həm də onlar tək-cə ölkə daxilində deyil, Tiflis, İrəvan, habelə Şərqi ölkələrində (Iran, Türkiyə, Əfqanistana) mal aparıb götürürdilər.⁴¹

Etnoqrafik materiallardan göründüyü kimi, keçmişdə yükdaşımı əməliyyatında iribuy-nuzlu heyvanlar, xüsüsile, kəl və öküz mühüm yer tutmuşdur. Bu hal, xüsüsile, köçəbə maldar-lar arasında daha geniş yayılmışdır. Məlum olduğu kimi, maldar etlatlar yaylağa köçən zaman yolun müəyyən məsafəsini arabə ilə qat edir, təkərlər nəqliyyatın hərəkəti mümkün olmayan dağ yollarında isə barxana və ərzaq məhsullarını yük heyvanları vasitəsilə daşıyırırlar. Bu fakt ədəbiyyatçı materiallarında da öz əksini tapmışdır.⁴²

Azərbaycanın dağlıq bölgələrində yükdaşımada, xüsüsile, öküz çox mühüm yer tutmuşdur. Quba qəzasının Şahdağ qrupu xalqları (xinalıqlılar, qırızlılar, buduqlular) arasında öküz əsas yükdəşmə vasitəsi sayılırı.⁴³

İribuyuzlu heyvanları qoşqu və yüksək alişdırmaq məqsədi ilə onları hələ 1-2 yaşında olarkən «buruqqı»ya burdurur, yaxud axtaladırılar. 3-4 yaşlarından heyvani yüksək öyrətmək üçün onun başına sicim və ya çati ilə «buruntaq» vurulur, belinə ağır yüksək qoyulurdu. Yüklenmiş heyvan bir neçə saat yedəkdə gəzdirildikdən sonra ram edilirdi.

Öküz və kəl yüksəkmə üçün onun belinə keçə və ya köhnə palazdan hazırlanmış alıq qo-
yulurdu. Aliq ucu doğanqılıq ərkən vasitəsilə heyvanın belinə bağlanıb berkildiridi.⁴⁴

Qoşqu nəqliyyat. Tipoloji cəhətdən, Azərbaycanın ənənəvi qoşqu nəqliyyatı *təkersiz* (*sürütmə*) və *təkərlər* olmaqla, iki növə ayrılrı.

Təkersiz (*sürütmə*) *nəqliyyat*. Yuxarıda göstərildiyi kimi, təbii şəraitinə görə, Azərbaycanın relyefi dağlıq, dağətəyi və düzənlik ərazilərdən ibarətdir. Bunların hər birinin özünəməxsus mədəni-təsərrüfat tipləri formalasılmışdır. Belə şərait isə burada ənənəvi qoşqu nəqliyyatı vasitələrinin müxtəlif tipoloji növlərinin yaranmasını zəruri etmişdir.

Təbii-coğrafi şəraitindən asılı olaraq, Azərbaycanın dağ kəndlərində bəsif yükdaşımı vasi-təsi olan sürütmə ənənəvi yer tutmuşdur.

Dağlıq rayonlarının kəndli təsərrüfatlarında odun, küləş, ot və digər yüksəklər daşınmaq üçün sürütmə üsulundan geniş istifadə olunmuşdur. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrindən sürütmə nəqliyyatının «şəhər», «çəpər» «havaza», «kirşə» (*«kəriskə»*) olmaqla, müxtəlif tipoloji növləri qeyd edilmişdir. Bundan əlavə, bir sıra yüksək (kərən, mil, tir, saldaş və s.) bilavasitə özleri sürüdülmə üsulü ilə daşınmışdır. Bunun üçün yüksək yerə yatımlı alt hissəsini artıtab hamar hala salandan sonra baş tərəfinə zəncir bağlayır və ucunu boyunduruga qoşurdular.

Sürütmə üsulunun geniş yayılmış növlərindən biri de xırman vəlisi olmuşdur. Öküz və ya ata qoşulmuş vəli xırmana sərilmis taxıl dərzinin üzəri ilə sürütməklə, onu döyüb hasılə götürürdilər.

Səd düzəltmək üçün bitili ağacın qol-budağını balta ilə bir qədər arıtlayandan sonra onları baş-باşı çatıb bağlayır və üzərindən «yük» yığırırlar. Zəncir və ya kəndir vasitəsi ilə şelin başını boyunduruga bağlamaqla, onun üzərindəki yüki daşıyib lazımi yerə çatdırırlardı. Sürütməni, görünür, ilə vaxtlar insanlar özləri çəkmışlər. Sonralar bu məqsədlə, qoşqu heyvanlarından (öküz, kol) istifadə etmişlər.

Öküz və ya kol qoşquya tədricən alıshdırıldı. Yeni öyrədilmiş öküz və kəli boyunduruga qoşarkən çox vaxt onları buynuzlarından bir-birinə çatırdılar ki, hərəsi bir yana, çəp halda dartsın. Bir çox hallarda isə onları əvvəlcədən öyrədilmiş qoşqu heyvanlarının bir tayı ilə boyundurulmayıb, arabə və yaxud xırman vəlinə qoşurulur. Öküze nisbətən kol sakit və güclü ev heyvanı olduğunu üçün qoşqu qüvvəsi kimi, daha yüksək qiymətləndirildi. Bununla belə, əhalidən öküz daha sərfli qoşqu heyvanı sayılırdı. Çünkü öküzdən fərqli olaraq, kəl həddindən artıq yem və qulluq tələb etməklə yanaşı, həm də soyuğa o qədər də dözümlü heyvan deyildi.

Vəl. Sürütmənin ən təkmil və geniş yayılmış növlərindən biri kimi *vəl*, əsasən, ağacdən, qismən də daşdan düzəldilirdi. Ağac vələ, adətən, bir boyun öküz və ya kol, bəzən isə at qoşulardu. Öküz və ya kol bir qayda olaraq, *vəlin «almacıçı»* adlanan çıxıntısına boyundurulur, at isə *gərdənband* vasitəsi ilə qoşulurdu. Həm də xırman atını ortada dayanıb uzun *cıləv* vasitəsilə, öküz və kəli isə vəlin üstüne minmək idarə edirdilər.

Qoşqu heyvanları her ayağına aypara formasında bir cüt nal vurulurdu. Nallama əməliyyati haça *çarmıx* vasitəsilə icra olunurdu. Bunun üçün öküz və ya kəlin ayaqlarını bağlayandan sonra ona yanı üstə yixib ayaqlarını çarmixin oxuna bağlayırlardı. Bundan fərqli olaraq, «at çarmix»⁴ ədəd dik basdırılmış direklərin arasında qurulurdu. Bundan əlavə, öyrədilmiş *at dizləmə* əsulü ilə də nallanırdı.

Çəpə. Sürütmənin ənənəvi növlərindən biri olan «çəpə» son vaxtlara qədər Lənkəran bölgəsində işlədilməkdə idi. Çəpə, xüsusi, suçaq sahələrdəki çəltik zemlərində ən sərfli və yün-gül yüksəkliklərindən qurulurdu. Sürütmənin bu nisbətən təkmil növü bəzi yuxarıya doğru əyilib çənberlənmək bir cüt ağac qol üzərində qurulurdu. Paralel uzadılmış çəpə qollarının üstü bir cüt törpü vasitəsi ilə bir-birinə birləşdirilib bərkidiləndən sonra qollar paralel olmaqla, onlara iki ədəd döşəmə taxası bənd edilirdi. Daha sonra qol və döşəmələrin üzərinə əvvəlcədən hörülüb hazırlanmış cubub çəpərə bərkidlərdir. Çəpanın üzərinə yüksəkliklənən qoşqu heyvanına qoşur və sürütleyib lazımi yerə çatdırıldır.

Kırşa. Sürütmə nəqliyyatının ən təkmilmiş və iri tutumlu növü sayılan kirşənin bəni ədəd ayrı başlı ağac qol üzərində quraşdırıldı. Yaxşı sürüşmək üçün kirşə qollarının qabaq başı yonulub, yuxariya doğru bir qədər maili hala salınırdı. Kirşə tayları paralel vəziyyətdə, 1,5-2 m ədəd aralı qoyulandan sonra «törpü» adlanan ağac döşəmələr vasitəsilə bir-birinə birləşdirildi. Bunun üçün kirşə qollarının yan tərəfində törpü desəkləri açılırdı. Qoşa qolların hər birinin üzərində, həmçinin, dik vəziyyətdə 4-5 ədəd desək ağıb onlara ağac *cağ* bərkitməklə, kirşənin bəni hazırları. Kirşə, adətən, haça *əskeş* (yedək) və yaxud *zəncir* vasitəsilə boyunduruga bağlanırdı.

Şimal ölkələri üçün səciyyəvi olan maral, it və s. kimi heyvanlar vasitəsilə hərəkət etdiyi yüngül xızısdan fərqli olaraq, Azərbaycanda kirşəyə bir cüt kəl və ya öküz qoşulurdu. Keçmişdə kirşə ən çox ölkənin dağ rayonlarında geniş yayılmışdır. Dağlıq ərazilərdə kirşədən nəinki qısa, hətta yay vaxtı da müəyyən yüksəklikləri daşımaq üçün istifadə olunmuşdur.⁴⁵ Şamaxı, Quba, Qusar, İsmayıllı və bir sıra dağ rayonlarında XX əsrin 60-ci illərinə qədər odun, derz, küləş, ot və s. kimi yüksəklikləri daşımaq üçün kirşə ən olverişli nəqliyyat vasitəsi olaraq qalırdı.

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində kirşə müxtəlif adalarla tanınmışdır. Muğan və Lənkəranda o, «havza», Şirvan düzündə (Kürdəmir və Ağsuda) «kəriskə», Dağlıq Şirvanda (Şamaxı, Quba, Qusar və İsmayıllı rayonlarında) isə «kirşə» adlanırdı.

Yükün səciyyəsindən asılı olaraq, kirşə bəzən «təzək», «odun», «derz kirşəsi» və s. olmaqla, müxtəlif adalarla da tanınır.

Ənənəvi təkərsiz nəqliyyat növlərinə yekun vurarkən daş mədənlərində sal daşın *gurdın* və

ling vasitəsi ilə, itələmə üsulu ilə nəqliyyat ayağına daşınması faktını də qeyd etmək lazımdır. Qədim Misir ehramlarının azman daşlarının daşınmasında tətbiq olunduğu kimi, Azərbaycanın daş ustaları da tava, sənduqə, başdaşı, dayırman daşını kəsib, yatağından qoparanın ardından onu istifadə etmişlər. Bu məqsədən, onlar qopardıqları daş qaiməsinin altına bir cüt ağac girdin atub, arxadan linglə onu itəyirdilər. Girdinlər diyriləndikcə daş irəli hərəkət edirdi. Dayırman daşı işlənmək üçün bu cür itələmə üsulu ilə, lakin girdə başlı *mayallag* vasitəsi ilə hərəkət etdirilər. Çox güman ki, oxlu təkər menşə etibarilə mayallagdan törmüşdür.

Təkərli nəqliyyat vasitələri. Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraitini və onun əhalisinin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədar olaraq, burada tarixən təkərli nəqliyyat vasitələrinin müxtəlif tipoloji növləri (*tayçarx əl arabası*, iki və dörd təkərli *qoşqu arabaları*) təşəkkül tapmışdır.

«Tayçarx» adlanan təytəker el arabaları ev təsərrüfatında xırda-para yükleri (peyin, daş, qum və s.) daşımaq məqsədi ilə işlənmişdir. Tayçarx əl arabası bir qayda olaraq, insanların fiziki qüvvəsi ilə hərəkət etdirilirdi. Bu tip el arabası vasitəsilə yükdaşma keçmişdə dəmir yolu və zallarla yeganə limanlarda xüsusiilə geniş yayılmışdır.

İkitəkərli arabə XIX əsrdə Azərbaycanda təkərli nəqliyyatın ən geniş yayılmış tipik növüñün əvvəlindən qurulmuşdur. Arabanın tekamül yolu ölkənin sosial-iqtisadi və texniki heyatında baş vermiş dəyişikliklərlə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. İkitəkərli arabanın en basit nümunəsinə Qobustanın qaya rəsmlərində rast gelinir.

Araba istehsalı həm də ölkədə ağaclaşdırma şənəti ilə bağlı bir sıra peşə sahələrinin yaranmasına labüb etmişdir. Araba bəni bağlayan və «banç» adlanan ustaların əməli fealiyyəti *dilgərlik* şənəti ilə bağlı olub, xüsusi peşə sahəsi təşkil edirdi. Bu saqay ixtisaslaşma təkər istehsalında da baş vermişdi. Araba bağlayan ban ustası çox vaxt təkər hazırlamır. Xüsusi peşə hazırlığı və spesifik əmək aletləri tələb edən təkər istehsalı ilə bilavasitə *təkərçi* məşğul olurdu. Elə bə sebəbdən da keçmişdə təkərə telebatın çox olması üzündən *təkərçilik* ayrıca sənat sahəsinə çevrilmişdir. Sinkretik səciyyə dayanışın *təkərçilik* peşəsi digər bir sira sənat sahələri (*dilgərlik, xarratlıq və demirçilik*) ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Belə ki, təkərin *dəndə* və *qəsəkli* dülgerlik aletləri ilə yonulub hazırlanırlar, onun *topu* xarrat çarxında yonulur, metal hissələri (*qurşaq, dulgı, çüyütük, işgil* və s.) dəmirçi tərəfindən zindan üzərində döyülib hazırlanırı.

Azərbaycanda arabanın tarixən *ikitəkərli* və *dördəkərli* olmaqla, iki tipoloji növünün yaranmasına labüb etmişdir. İkitəkərli arabə dəqiq tarixə malik olub, uzun bir tekamül yolu keçmişdə, həm də dördəkərli arabaların yaranmasına tekan vermişdir.

Azərbaycan ərazisinin dağlı-dərəli rəlyef quruluşundan asılı olaraq, burada ikitəkərli arabə dəha geniş yayılmışdır.

Qoşqu əsulundan asılı olaraq, ikitəkərli arabaların *haça qollu* və *əskeşli* olmaqla, iki başlıca tipi təşəkkül tapmışdır. Haçaqollu arabə qoşqu əsuluna görə «boyunduruqlu» arabə da adlanmışdır.

Üçbucaklı formaya malik olan boyunduruqlu arabaya bir qayda olaraq, öküz və ya kol qoşuldugundan o, həmin adla «öküz», yaxud «kol arabası» da adlanırdı.

Arabanın təkərləri qoşqu heyvanını «vurmamaq» üçün kəl arabasının bəni öküz arabasına nisbətən bir qədər böyük düzəldilirdi. Buna müvafiq olaraq, kəl arabasının bəni dəha tutumlu olub, xeyli çox yüksəkliklənən qoşur və sürütleyib lazımi yerə çatdırıldır.

Qolları düzbucaqlı emələ gətirən *əskeşli* arabaya tək at, qatır, ulaq qoşuldugundan el arasında, o, həmin adlarla da tanınır. Qoşqu qüvvəsindən asılı olaraq, əskeşli arabanın hacmi və ölçüsü dəyişir.

Üçbucaklı quruluşa malik olan boyunduruqlu arabadan fərqli olaraq, paralel qollar üzərində quraşdırılmış əskeşli arabaların bəni düzbucaqlı forma kəsb edirdi. Həm də tək at qoşulmuş əskeşli arabaların bəni tutum etibarı ilə boyunduruqlu arabaların bənnəndən xeyli kiçik olurdu.

Boyunduruqlu arabalar en çox Azərbaycanın qərbi və şimal-qərbi bölgələrində geniş yayılmışdır.

mindir. Bu tip büyük arabalar, iri tutumlu bana malik olmaları səbəbindən xalq arasında bəzən «qara araba» adlanır. Bu cür ağır arabalar etnografik ədəbiyyatda «Qafqaz arabası» adı ilə daxil «qara araba» adlanır. Bu cür ağır arabaların təkərləri nisbətən kiçik olub, arabanın «aya»sında sabit dayanan *ox* olmuşdur.⁴⁶ Belə arabaların təkərləri nisbətən kiçik olub, arabanın «aya»sında sabit dayanan *ox* etrafında fırlanır. Adəton, bu tip arabaların banı üçbucaq şəklində baş-başa çatılmış iki əded etrafında fırlanır. Adəton, bu tip arabaların banı üçbucaq şəklində baş-başa çatılmış iki əded etrafında fırlanır. Adəton, bu tip arabaların banı üçbucaq şəklində baş-başa çatılmış iki əded etrafında fırlanır. Adəton, bu tip arabaların banı üçbucaq şəklində baş-başa çatılmış iki əded etrafında fırlanır.

Birinci halda, boyunduruqlu araba qollarının alt-üst dayanan ayrı başlarının arasına keçirilib «içgül» vasitesi ilə bir-birincə birləşdirilir. Sona araba qollarının başı boyunduruğun arxa tərəfində «kağan» adlanan köşə hörme və ya zəncir vasitəsi ilə bir-birincə bağlanır. İkinci halda, yəni araba qollarının başı «yanlama» üsulu ilə birləşdirildikdə, o, bilavasitə boyunduruğun alətinə bağlanır. Bu halda, araba qollarının başı tənək eşməsi və ya zəncirə boyunduruğun tənə ortasındaki «modux» adlanan qoşa mixçələr vasitəsilə bağlanır və ondan asılı qalıdır.

Boyunduruqlu arabaların bani qayçışayaq dayanan qollar üzərində qurulur. Bunun üçün qolların hər birinin üzərində 5 və ya 7 ədəd «cağ» (barmaq, daraq, laşar) deşiyi, yan tərəflərində isə «törpü» deşikləri açılır. Araba qollarını mafraqlaşdırılmamaq üçün törpü deşiklərinin hər biri qoşa cağ deşiyinin arasında açılır. Törpülerin köməyi ilə araba qolları bir-birincə birləşdirilməkdən sonra, həm də banının döşəməsi əmələ gətirilir.

Araba banının yanları qolların üzərdə iki hissəsi üzərində düzülmüş cağların köməyi ilə əmələ gətirilir. Dik vəziyyətdə qola keçirilmiş cağların sabit qalması üçün onların yarısından yuxarı hissəsi, həmçinin, «tar» adlanan üst qoldan keçirilir. Beləliklə, üst qollara keçirilmiş 5 və ya 7 cüt cağ arabanın banını əmələ gətirir və yükün tökülməsinə imkan vermir.

Araba banının döşəməsi qollara keçirilmiş törpülerin üzərində elastik çubuqlardan hörülülmüş çəpər, yaxud oldğusunda taxtalar vurmaqla düzəldilirdi.

Araba oxu qolların altında sabit qalmış üçün oxun qollarla «çəkəcək» adlanan ayrı uclu mixçələr vurulur. Qolların ox üzərində düşən hissəsi Azərbaycanın qərb bölgəsində «aya» adlanır. Ölkənin digər bölgələrində araba oxu qolların altında «zor ağacı» vasitəsilə birləşdirilir.

Boyunduruqlu arabaların ikinci tipoloji qrupunu nisbətən böyük ölçülü təkərlərə malik olan *büzələr* arabalar təşkil edir. Hündür bana malik olan burazlı arabalar, əsasən, Abşeron, Şamaxı, Quba, Qusar, Oğuz, Qəbələ, Şəki və Lənkəran rayonlarında geniş yayılmışdır. Belə arabalar, adəton, yayıldığı məskənin adı ilə «Şamaxı arabası», «Quba arabası», «Bakı arabası», «Salyan arabası» və s. tanınır.

Xalq arasında «ciç-ciç» adlanan bu qrup arabaların böyük ölçülü təkəri, bir qayda olaraq, oxu birləikdə fırlanır. Bu qrup arabaların təkərləri burazlamış, oxu kip otuzdurulur. Bunun üçün təkərləri nisbətən sıvri oxun uclarına keçirəndən sonra kəndir və ya zəncir vasitəsi ilə onları səkkizvari formada bir-birincə bağlayırlırlar. Sonra iki nəfər, hərəsi bir təkəri öks istiqamətə fırlatmaqla, zəncir dolğunu dərtib daraldır və beləliklə, təkərləri oxu kip otuzdurur. Elə bu səbəbdən da ikitekerli arabaların bu tipi çox vaxt «burazlı araba» adlanır.

Üçbucaklı arabalar qoşqu heyvanlarına boyunduruq vasitəsilə qoşulurdu. Azərbaycanda tarixən «tək» (tay) və «çənəli» olmaqla, boyunduruğun iki tipoloji növü yayılmışdır.

Şəki bölgəsində arabanı boyunduruğa «tarraq» (darraq) adlanan əlahiddə qurğunun köməyi ilə birləşdirilir.

Yüklü araba qoşqu heyvanının boynunu «döyüb» incitməsin deyə, boyunduruğun «yalman» adlanan hər iki ucu bir qədər enli düzəldilirdi. Bundan əlavə, bəzən yumşaq olmaq üçün boyunduruğun yalman hissəsinə keçər və ya tüklü dəridən «yastıq» düzəldiləb bağlanır.

Bundan fərqli olaraq, «çənəli» boyunduruq bir-birincə paralel dayanan iki taydan ibarət düzəldilirdi. Onun üst tayı yoğun, alt tayı isə nisbətən nazik hazırlanır.

Qoşqu heyvanı boyunduruğu dörd ədəd *səmi* (sinəçula) və *səmabığ* vasitəsilə qoşulurdu.

Bütün bunlardan əlavə, kəl arabasına «kağan» adlanan köşədən hörülülmüş *gövdəbənd* əlavə edilirdi. Qoşqu heyvanına geydirilmiş kağanın qabaq ucları boyunduruğa, arxası isə kəlin sırtına keçirildiyindən bu vasitə ilə enişli yolda yüksək arabanı ləngitmək mümkün olurdu.

Burazlı arabaların bir xüsusiyyəti da onların banının nisbətən kiçik olmasından ibarət idi. Mehz bu səbəbdən də bu arabaların banının yük tutumunu artırmaq üçün Quba-Xaçmaz bölgəsi əhalisi bir sıra əlavə texniki vasitələrdən: *çalı*, *çəpər*, *dərz ağacı* və s. istifadə etmişlər. Arabanın qabaq və dal çağlarına bərkidilmiş bu texniki vasitələrin köməyi ilə ban tutumlu hala salımlırdı.

İkitekerli arabanın xüsusi bir növünü maye məhsulları daşımaq üçün istifadə olunan *su* və *ya nefti* arabası təşkil edirdi. Bu meqsədə, arabanın qolları üzərində ban evəzini, bir ədəd böyük *çəllək* quraşdırılır. Maye çəlləyin üst desiyindən «ağlıqlıq» adlanan, mis və ya tənəkəndən düzəldilmiş böyük *qif* vasitəsi ilə töküldür. Çəlləkəndən mayenin qablaşdırılması təkmik üçün onun arxasında aşağı hissəsində desikli *txac* və ya *kran* bərkidilir.

İkitekerli arabaların digər qrupunu təşkil edən əskeşli araba çox vaxt «at arabası» adlanır. Ən çox Bakı, Şamaxı, Quba və Salyan ərazilərində işlədirilən at arabalarının təkərləri çox iki və enli, bani isə kiçik olur. Digər burazlı arabalar kimi, onun da oxu təkərləri birləikdə fırlanır. Bu tip arabaların təkərlərinin böyük diametrde hazırlanması yerli şəraitle bağlı olmuşdur. X.A. Vermişev yazırı ki, Şamaxı və Göyçay qəzalarının düzənlilik hissəsində və Qobustanda yolları tez-tez qum basdırğına görə, at arabalarının qurşaqsız təkərləri adı arabaların təkərlərinəndən iki dəbəf böyük olurdu. Çox qırvaq və yüngül olan bu arabaların bani dördbucaklı formada düzəldilirdi. Arabanın parallel uzadılmış qoşa qollarının qabaq hissəsi at qoşmaq üçün yedek (əskeş) vəzifəsini görürdü.⁴⁷

İkitekerli at arabası Azərbaycanın qərb bölgəsində «daşqa», Abşeronda isə «qazalaq» adlanır. Kiçik həcmli olmasına baxmayaraq, ucuz başa gelən və rahat idarə olunması sayesində o, öküz və ya kəl arabalarına nisbətən kəndli təsərrüfatlarında üstün yər tutmuşdur. At arabasında müxtəlif növ yüklər (ot, odun, den, un, su, neft və s.) daşınır. Həm de keçmişdə at arabası ilə təkəcərəcək yə deyil, *sərnisin* də daşınır. Bu mənədə o, orta əsrlərdə işlənmiş *ceng* arabalarını xatırladırdı.

At arabasının qoşqu levazimati *gərdənbənd* (vəlbənd), *gövdəbənd* (kağan), *qaltag*, *palan*, *tapqr*, uzun cilovlu *yüyən* və s.-dən ibarət idi.

Azərbaycanın qərb bölgəsində işlədirilən at arabalarının təkərlərinin nisbətən kiçik olması ilə Bakı arabalarından fərqləndir. Bundan əlavə, Abşeron qazalaqlarının banında sürücü üçün xüsusi oturacaq düzəldilirdi. Sərnisin daşınan qazalağın «dümbe» adlanan arxa hissəsinə sərnislərin xırda yükleri də yiylirildi.

Əskeşli arabanın nisbətən kiçik növünə *qatur* və ya *ulaq* qoşub, ev təsərrüfatında xırda yükleri yaxın məsafədə daşıyırlar.

Dördtəkərli arabalar: Qoşqu qüvvəsindən asılı olaraq, dördtəkərli arabaların: a) öküz (kəl) arabası; b) at arabası; v) üzunqulaq arabası olmaqla, üç tipoloji növü yaranmışdır.

Azərbaycanda dördtəkərli öküz arabasının qoşqu əsasuna görə, bir-birindən müəyyən qədər fərqlənən iki əsas növü - «yedəkli» və «çəkəcəkli» araba təşəkkül tapmışdır. Bunlardan birincisi dövr etibarilə daha qədim tarixə malik olub, yeri eradan xeyli əvvələr meydana gəlmış və XX əsrin ortalarına qədər işlənmişdir. Bu tip arabaların Zaqafqaziya ərazisində miladdan xeyli əvvəl, hələ ikinci minilliyyin ortalarından istifadə edildiyi güman edilir.⁴⁸

Etnografik cöl materialları əsasında dördtəkərli neqliyyatın bu növünün dal və qabaq oxalarından, onlara keçirilmiş iki cüt təkərdən, zor ağacı, paçalar, dördbucaklı ban, çəkəcək və boyunduruqdan ibarət mürəkkəb quruluşa malik olması müəyyənəşdirilmişdir. Dördtəkərli arabanın mütəhərrik gövdəsi dal və qabaq olmaqla, iki ədəd «çərçivə» və bir cüt tərdən və iki ədəd döşəkən ibarət olmuşdur. Arabanın qabaq və dal oxları zor ağacı vasitəsi ilə bir-birincə birləşdiriləndən sonra onun üzərində ban qurulurdu.

Dördtəkərli arabanın bani sağ və sol məhəccərdən, onları dik saxlayan dörd ədəd dayaqdan, dal və qabaq qapqlarından ibarət idi. Arabanın dal və qabaq oxları çəkəcək vasitəsilə birləşdirilir. Çəkəcək ağacı bir cüt paça vasitəsi ilə dal oxu sabit vəziyyətdə saxlayırırdı. Çəkəcəyin qabaq başı işgil vasitəsi ilə qabaq oxun yastığına birləşdirilir.

Dördtekərli öküz arabalarının bu tipinin yaranmasında XIX əsrin ortalarında Azərbaycana köçürünlər rus torqətçilərinin getirdikləri furqlar mühüm rol oynamışdır.

Dördtekərli arabaların digər bir tipoloji növü də tək at qoşulmuş *əskeşli* araba idi. Bu tip arabalar Azərbaycana XIX əsrin ortalarında rus torqətçiləri tərəfindən getirilmişdir. Ona görə də çox vaxt xalq arasında ona «Malakan araba» da deyilir. Quruluş etibarilə o, dördtekərli öküz arabası ilə tipoloji oxşarlıq təşkil edirdi. Onların arasında əsas fərqli qoşqı tıslusunda nəzərə çarpıldı. Belə ki, öküz arabası qabaq oxa bərkidilmiş (veydək) vasitəsilə boyundurğuş qoşuldu. Həm də öküz arabasında yedəyin qolları qayçışağı birləşdiridi halda, əskeşli at arabasının qoşa qolları paralel vəziyyətdə aralı qalırı. Digər tərəfdən, dördtekərli at arabasının qoşqu lavazimatı uzun cilovlu yüyen, gərdənbənd, gövdəbənd, qaltaq ve qoşvdən ibarət idi.

Dördtekərli at arabalarının təkmiil növlərindən biri də *«furqon»* adı ilə yayılmışdır. Furqona çox vaxt bir cüt, bəzən isə üç və ya dörd baş at qoşulur. Təkerləri nəqliyyatın həm növü alman kolonistləri və rus torqətçilərinin Azərbaycana köçürülməsindən sonra, XIX əsrin ortalarında dəb düşmüştür.

XIX əsrin 80-ci illərinə aid statistik faktları göstərir ki, Yelizavetpol (Gəncə-A.M.) qəza-sının Yelenendorf, Annenfeld və Bayan kəndlərində yaşayış almanlar ildə 300 furqları düzəldirdilər.⁴⁹

Yayı nəqliyyat. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, şəhər əhalisi artıb çıxalırdı. Bu da öz növbəsində şəhərlərdə yeni nəqliyyat növlərinə ehtiyac yaradırdı. Bu dövrə Baki və Gəncə şəhərlərində «qazalaq», «kəretə», «fayton», «şərabən», «dilicans» və s. kimi, Avropanın və Rusiyadan gətirilmiş *yaylı* nəqliyyat növləri peydə olmağa başlamışdır.

XIX əsrin sonlarında doğru *sərinin* daşınmasına tələbatın artması ilə əlaqədar olaraq, qazalağın quruluşunda müyyən qədər deyişiklik yaranmış, yumşaq olmaq üçün ona yay əlavə olunmuşdur.

Tək at qoşulmuş *gazalaq* quruluş etibarilə ikitəkerli at arabasına oxşasa da, yaylı olması ilə ondan fərqlənirdi. Bundan əlavə, yaylı qazalağın təkerləri xeyli böyük və yüngül olması ilə seçilirdi. 4-5 səməni götürə bilən bu nəqliyyat vasitəsi, əsasən, Bakı şəhərində hazırlanırdı.

Yaylı nəqliyyatın digər növü olan *fayton*, əsasən, şəhərlərdə və şəhərlər arasında sərmişin daşınması üçün işlənilirdi. XIX əsrin axurlarında Bakıdan müxtəlif istiqamətlərə işləyən 418 fayton qeydə alınmışdır.⁵⁰

Su nəqliyyatı

Azərbaycanın dəniz, göl və üzgüçülüyü yararlı, dərin çaylardan ibarət təbii su tutarları qədim zamanlardan başlayaraq, burada ənənəvi su nəqliyyatı vasitələrinin meydana gəlməsinə və onların sonrakı inkişafına elverişli zəmin yaratmışdır.

Ölkənin daxili su tutarlarının səciyyəsində asılı olaraq, burada tarixən həm *çay*, həm də *dəniz* nəqliyyatı vasitələri təsəkkül tapmışdır.

Çay nəqliyyatı. Azərbaycanın nəqliyyat əhəmiyyətli çayları arasında Kür və Araz çayları xüsusi yer tutmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar hətta Kürü «qədim gəmiçilik çayı» adlandırmışdır və onları inkişafına elverişli zəmin yaratmışdır.⁵¹

IX-X əsr ərəb müəlliflərinin məlumatına görə, Azərbaycana basqın edən ruslar qayıqlardan Kür çayı ilə Bərdə yaxınlığına qədər üzüb gələ bilmişdilər.⁵²

A.Mets ərəb müəllifi əl-Müqaddəsiyya istinad edərək, Xilafətin gəmiçilik əhəmiyyəti kəsb edən 12 çayı sırasında Kür çayı ilə yanaşı, Araz çayının da adını çəkir.⁵³

Kür və Araz çayları ilə yanaşı, Azərbaycanda Qanıx, Təvədöy, Arpaçay, Samur və başqa çaylar quru nəqliyyat üçün ciddi manə tövərdirdi. Onları keçmək üçün insanlar tarix boyu müxtəlif nəqliyyat vasitələrindən istifadə etməli olmuşlar.

Zəmanəmizdək gəlib çatmış mövcud faktları (qayaüstü rəsmlər, yazılı mexəzlər, su ar-

xeologiyası materialları və etnoqrafik məlumatları) təhlil edib nəzərdən keçirdikdə bəlli olur ki, dəniz nəqliyyatına nisbətən çay nəqliyyatı vasitələri daha qədim tarixə malikdir. İbtidai insanlar təhlükəli denizlərdə üzmə vasitələrini icad etməzdən çox-çox əvvəller ensiz çay mənələrini dəf etmək, ərzəq və azıqə ehtiyatlarını, digər zəruri yaşayış vasitələrini çaylardan keçirmək, bər sahilində qətfərmiş macburiyətində qalmışlar. Dərin sulu çayların ətrafında məskunlaşmış qədim tayfların möşət heyati həmin su məncələrinin keçmək üçün sərfeli nəqlietmə vasitələri düzəltməyi tələb etmişdir. Bu yolda onlar aramsız axtarışlar etməli, üzgülük üçün etibarlı nəqlietmə vasitələri düşünüb tapmalı olmuşlar.

Çay nəqliyyatının inkişaf etdirilməsində qıraqbasar ərazilərdə məskunlaşan oturaq əkinçi və köçəbə maldar (elat) əhalisinin bərili ilə qədim zamanlardan təsəkkül tapmış iqtisadi-ticarət eləşələri mühüm rol oynamışdır. Başqa sözə desək, heyati ehtiyac, zəruri təsərrüfat əlaqələrinin özü həmin tayfları çay məncələrini dəf etmək üçün garaklı nəqliyyat vasitələri axtarış tapmağı vadar etmişdir.

Çay nəqliyyatı vasitələri cəmiyyət tarixinin erkən mərhələlərindən etibarən yaranmağa başladığından daha zəngin tipoloji növə malikdir. Çay məncələrin keçmək, yaxud onların vasitəsilə bir sərər yükleri daşınmaq ehtiyacından yaranan bəsit nəqlietmə vasitələri: *kötük, sal, tuluq* (palə) və s. tədricən tekmilləşərək, yüksəldəmə vasitələrinin daha mükmənlər tipoloji növlərinin: *kolaz, kəraçi, pələ, kələk, qayıq, bərə* və s. yaranmasına gətirib çıxmışdır.

Çay nəqliyyatının tekmilləşməsi sahəsində baş verən irəliləyişlər öz növbəsində böyük yüksək turutumlu malik olan və daha uzaq məsafələri qət edə bilən *deniz nəqliyyatı* vasitələrinin: *kirjim, səndəl, yekənlər gəmi* və s. yaranmasına təkan vermİŞdir. Xüsusişə, qurama *qayıqların* meydana gəlməsi və onların sonrakı təkamülu bù işdə həllədiyi rol oynamışdır.

Zəmanəmizdək gəlib çatmış çay nəqliyyatı vasitələrinin böyük əksəriyyəti yerli zəmində yaranmışdır. Elə ənənəvi su nəqliyyatına, çay və dəniz gəmiçiliyinə dair xalqımızın tarixi leksikoununda ilisib qalmış arxaik terminlərin rəngarəngliyi: *sal, tuluq, pələ, kələk, kolaz, kəraçi, qayıq, kirjim, səndəl, gəmi, bərə, buraz, yekən, avar, çəp, ləngər, lövər, gəyərtə, vətər, tərsənə, bərgəh* və s. ənənəvi su nəqliyyatı vasitələrinin tipoloji zənginliyini əks etdirməklə yanaşı, həm də onların böyük əksəriyyətinin mənşə etibarı ilə yerli zəminda yaradığını söyləmə əsas verir.

Çay nəqliyyatının inkişafına ölkədə ağac, qamış və qarğı materiallarının bolluğu da əlvərisli zəmin yaratmışdır. Çaykenarı tuğay məşələrindən əldə olunan, üzgüçülük üçün yararlı, yüngül və qaim oduncağı ağac növlərinin: *ağcaqayın, qovaq, cir soyud, silgir, tənək* və s. bolluğunu bu işdə mühüm rol oynamışdır.

Bəs su nəqliyyatı vasitələrinin arxaik növlərinin bir qismi çaykənarı kəndlərdə yaxın keçmişə qədər özlərinin əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu cəhətdən Kür, Araz, Qanıx (Alazan) və digər çayların ətrafında yaranan əhalinin möşətində bu tipdən arxaik nəqliyyat növləri hələ də qalmaqdadır. Onlar çayın bir sahilindən digərindən keçmək, yaxud bir sərər yükleri çayın axarı boyunca daşınmaq üçün əsrlər boyu bəsit quruluşlu üzmə vasitələrinən istifadə etmişlər.

Təəssüfü qeyd etmək lazımdır ki, qədim dövrün arxaik su nəqliyyatı vasitələrinin tipoloji növlərinin hamısı zəmanəmizdək gəlib çatmadı, sosial-iqtisadi və mədəni-texniki tərəq-qinin sonrakı gedisi nəticəsində aradan çıxmışdır.

İbtidai icma mədəniyyətinin görkəmli tədqiqatçısı E.Teylorun fikrincə, üzgüçülükün əsasını suyun üzerinde üzən ağac budığından yapan və onun səthində qalmışa çalışan insanlar qoymuşdur.⁵⁴

Çay gəmiçiliyinin mənşəyini nəzərdən keçirdikdə, bu sözlərdə böyük həqiqət olduğu aydın görünür. Həqiqətən də çay sahilində yaşayanlar dəfələrlə, xüsusi də yaz dasqları zamanı ağac budaqlarının, yaxud kökündən qoparılmış ağacların, quru köütük və ya digər yüngül eşyaların çayın üzü ilə necə asan üzdiyünə dəfələrlə müşahidə etmişlər. Bütün bu əməli müşahidələr su nəqliyyatının bu və ya digər bəsit növünün yaranmasına gətirib çıxmışdır.

Qurumuş, yaxud qol-budağı artılanmış *ağac kötüyü* dörin sulu çayı keçmək üçün ən qədim və besit nəqliyyat növlərindən biri olmuşdur. Ondan tutmaq, yaxud üzörüne oturub ol və ya ayaqla onu hərəkət etdirməklə, insanlar təhlükəli axına malik çayı keçə bilirdilər.

Sonralar hayatı təcrübə kötüyü suda dönbüb əvvilmə ehtimalını azaltmaq və onun istiqamətinə idarə edib tənzimləmek üçün bir sira yardımçı vasitələrdən: *cəp, avar, yan tay* (qoşma) və s. istifadə olunmasının labüb etmişdir. Çayın burulğan və nahamar astanalarından salamat ölüşmək, beləliklə də kötüyü əvviləsinin qarşısını almaq və onun üzərindəki yükün suya qorq olmasına yol vermək üçün bu tekmilləşdirilmiş tədbirlərinin çox böyük əməli əhəmiyyəti olmuşdur. Ən başlıcası isə kötüyü qoşlaşdırmaq, yaxud onun yanına eləvə *gurdın, cübuq dəsəsi* və ya *qarğı qomu* bağlamaq naticə etibarı ilə daha təknil üzücü vasitələrin yaranmasına gətirib çıxmışdır.

Şəl. Qədim dövrün ilk besit üzücü vasitələrindən biri olan *şəl* uzun müddət özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Kürboyu kəndlərdə *şəl* üsulu ilə odun tədarük etmə yaxın keçmişə qalmışdır. Etnografik çöll materiallarından göründüyü kimi, Qarayazı məşələrindən odun tədarük edən mahir üzgüçülər lazımı qədər ağac budaqlarını doğrayandan sonra çayın qırığında onları suya salıb baş-başa çatır, daha sonra ağac sıyrımı və ya tənək cubuğu ilə onları bir-birinə möhkəm bağlamaqla şəl eməle gətirildilər.

Adətən, böyük şəli 2 nəfər, kiçik şəli isə 1 nəfər üzgüçü çayın axını ilə üzü aşağı üzdürdü. Bunun üçün onlar paltalarını soyunub şəlin üstünə qoyur və onun baş tərəfindən yapışır, çayın axarı istiqamətində axıdib lazımı yera çatdırırlar. Şəlin önünde üzən üzgüçü əl və ayaq hərəkətlə ilə onun istiqamətinə təsir göstərməklə, çayın burulğan və astanalarından yan ölübü, mənzil başına salamat çatdırırlar.

Sal. Qurama çay nəqliyyatının ilk təknil növlərindən biri olan salın yaranması və ondan yüksəkənək salın yaranması kimi istifadə olunması təxribatlıdır.

Səl düzəltmək üçün eyni ölçüllü ağac gövdələrini yan-yanan düzəndən sonra onları şılgır, tənək, yaxud digər elastik ağac cubuqları və ya sıyrımı ilə bir-birinə bağlayırlar. Bu mənədə salın meydana gəlmə tarixi kəsici alətlərin, xüsusiilə, baltanın ixtira olunması ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur.

Sal düzəltmək üçün gerekli olan lazımı ağac materialı təpilməldən, onu *qamış* və ya *qarğı* qomu ilə evez etmisił. Xüsusiilə, Araz çayı ətrafında məşə materialının kasad olması səbəbindən sal çayın sahilləri boyunda bol ehtiyata malik olan qarğı və qamış qomundan düzəldildilər. Burada hətta *pəla* və *kələk* tipli «üfürmə» nəqliyyat vasitələrinin üstünüñ yüngül material növü sayilar qarğı *salğar* vasitesi ilə örtmişlər.

Tipoloji baxımdan qarğıdan düzəldilmiş sal qurulus etibarı ilə «ağac sal»dan o qədər də fərqlənmirdi. Ağac salın hazırlanmasında olduğu kimi, qarğı qomları da yan-yanan düzəndən sonra şılgır, yaxud eşilmiş tənəkələr möhkəm bağlanıb qarğı sal əməli gətirildilər. Yüksün islanmaması üçün salın üzərinə kəndələn vəziyyətdə qamış qomları düzəndən sonra onları üzərinə salğar seridlər.

Qədim insanlar yüksəkənək əməliyyatı zamanı bəsiti su nəqliyyatı vasitələrinin (köyük və ya salın) çatışmayan cəhətini aradan qaldırmağa çalışmışlar. Onların həcm tutumunun kifayət etməməsi, burun hissəsinin küt olması səbəbindən suda yaxşı şüttüməsi, habelə axının köməyi ilə istiqamətinə lazımı səmət meylləndirmək imkanının məhdud olması onları daima narahat etmişdir. Bu əməli söylər çay nəqliyyatının daha təknil növlərinin, tutumlu yüksəkənək vasitələrinin yaranmasına gətirib çıxmışdır.

Kolaz. Yüksəkənək ilə bağlı əməli söylər naticə etibarı ilə içərisi yonulub tutumlu hala salınlıksız tək-gövdəli çay nəqliyyatı vasitəsinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Çay nəqliyyatının bu növünün meydana gəlməsində keçmişdə ölkədə əlaqə yollarının zəif inkişafı və böyük xərc tələb edən tağlı körpülərin mövcud olmaması faktı da müümən rol oynamışdır.

Çayığın bu tipi bütün ağac kötüyündən, ən çox isə qoqav ağacından yonulub müvafiq formaya salınırdı. Azərbaycan etnografiq gerçəklilikdən o, daha çox «kolaz» adı ilə tanınmışdır.

Kolaz düzəltmək üçün qoqav kötüyünün (boyu 4-5 m, diametri isə 2 m) altı yastı və hamar şəkildə yonulurdu. Bu, onun suya az batmasına təmin etməklə, həm də suyun müqavimətini azaltmağa imkan verirdi.

Kolazın arxa tərəfi enli, qabaq hissəsi (burnu) isə dar, həm də yuxarıya doğru maili formada düzəldildiyindən onun gövdəsinin su ilə teması xeyli azalırdı. Kolazın belə forması onun hərəkətini asanlaşdırır, sürətini artırmağa imkan verirdi.

Kolazi tutumlu hala salmaq üçün onun içərisi *korkı, balta, iskənə* kimi kəsici və youncu alətlərə yonulub çıxarııldır. Həmin alətlər kolazın Erken Dəmir dövründə gec olmayıraq, peydə olduğunu söyleməyə əsas verir. Görünür, antik dövrdən etibarən kolazın yonma texniki xeyli təkmilləşmişdir.

Hazırlanmış ağac kötüyünün boyundan asılı olaraq, kolazın müxtəlif ölçülərinə təsadüf edilir. Kolazın uzun ölçülli (5-6 m) növü Kürboyu kəndlərdə «nebit» adı ilə qeydə alınmışdır. Kolaz, adətən, kiçik və orta ölçülərdə, 2-3 və 4-5 m uzununda hazırlanır.

Kolaz, adətən, *çəpçi* (çəpkeş) adlanan 1 nəfər idarə edirdi. O, kolazın arxa tərəfində ayaq üstə dayanıb çəp vasitəsi ilə onun hərəkət istiqamətini tənzimləyirdi. Ona görə də kolazın arxa tərəfi xeyli enli olub, çəpçinin sərbəst və rahat dayanmasına imkan verirdi.

Kiçik ölçüllü kolazdan fərqli olaraq, böyük kolazı (nebiti) iki nəfər müştərək idarə edirdi. Belə halda, çəpçi yənə də kolazın arkasında, «avar» adlanan kürəkçənə isə qabaq tərəfdə düzəldilmiş orucaqda şaylış *avar* (kürek) vasitəsilə onu əsrliliyə doğru hərəkət etdirirdi. Bunu üçün də o, avari gah sağдан, gah da soldan suya batırıb qabaqdan geriye doğru çakırı.

Kolaz həm tək, həm də qoşa avarla hərəkət etdirilirdi. Qoşa avarlı böyük kolazı idarə etmək üçün onun üst konarının orta hissəsinə «kürşün» adlanan bir cüt dayaq bərkidilirdi. Avar «kürşün bağı» vasitəsi ilə kürşünün sərbəst başına bağlanır.⁵⁵

Bir qayda olaraq, kolaz çayın «bergəh» adlanan sakit axına malik sahilində saxlanılır.

Kolaz idarə olunan ənənəvi su nəqliyyatı vasitələrinin ən qədim növlərindən olmaqla, uzun müddət özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. Kür çayının orta və aşağı axarı boyunca yerləşən kəndlərdə o, indi də işlənməkdədir.⁵⁶

Üfürmə nəqliyyatı vasitələri. Məşə massivindən məhrum olan çaykənarı ərazilərin əhalisi su maneelerini keçmək üçün başqa üzüg vasitələrindən istifadə etmək məcburiyyətində qalmışdır. Araz çayının ətrafi məşəsiz, çılpaq çaylaqlardan ibarət olduğundan onun sahilərində məskunlaşmış tayfalar çayı keçmək üçün bərəsət su nəqliyyatı növleri: *tulug, pəla, kələk* düzəltməli olmuşlar. Təsadüfi deyil ki, *üfürmə* su nəqliyyatı vasitələri, əsasən, Naxçıvan bölgəsində qeydə alınmışdır.⁵⁷

Aşlı qoyun, keçi və ya dana dərisindən düzəldilmiş tuluqlar üzərində quraşdırılan *pəla* və *kələk* tipoloji cəhətdən bir-birindən o qədər de seçilmirdi. Məşə etibarı ilə bunların hər ikisi üfürlüb havla ilə doldurulur və tək adamın üzüb keçməsi üçün nəzərdə tutulan tuluqlan tərəfədir.

Bir cüt tuluq üzərində quraşdırılan *pəla* kiçik, kələk isə ondan xeyli böyük olub, 6 və ya 8 tuluq üzərində quraşdırılır.

Pələni hazırlamaq üçün əvvəlcə iki gözən ibarət ağac çərçivə düzəldilirdi. Bu məqsədə, diametri 10-15 sm olan 2 m uzunluğunda bir cüt ağac zolası arıtlınab, araları 1 m qədər olmaqla, paralel vəziyyətdə yere uzadılır. Sonra onların hər iki ucunu ağac törpü vasitəsilə bir-birətərəfli bağlayırlar. Daha sonra çərçivənin tərəsindən yənə də kəndələn vəziyyətdə bir törpü bağlayıb, onu iki barər hissəyə böldürür.⁵⁸ Bunun sayəsində pələnin çərçivəsi kvadrat formalı iki xanəyə bölünmüş olurdu. Bundan sonra xanələrin hər birinə bir adəd üfürlüb havla ilə doldurulmuş tuluq bağlanır. Çərçivəni üzü təsir etmək işlək hala salandan sonra onun üzərinə çubuqdan hörülüş çəpərə və ya qarğı salğar seridlər. Salğar (çəpərə) bir növ pələnin gövərtəsi rolu oynayır. Onun üzərinə xırda-para yük və adam mindirib, çayın bir sahilindən digərinə keçirildilər. Bu mənada pəla Kür çayında istifadə olunan salı xatırladır. Elə onların hər ikisinin idarəetmə qaydası da eyni idi. Sal kimi, pəla də çəp vasitəsilə, pələçi tərəfindən hərəkət etdirilirdi.

Pələnin sonrakı tokamılı dəha çox yük və sərnişin götürə bilən böyük ölçülü su nəqliyyatının növünün yaranması ilə nöticələnmişdir. Naxçıvan bölgəsində «kələk» adı ilə belli olan bu arxaik su nəqliyyatı növü istifadə əsluluna, quruluşuna və yüksəkliyinə görə, tipoloji baxımdan polə ilə eyni idi. Onların hər ikisi çayın bir sahilindən digər sahilinə üzərindən təqribən 10 mərtəbədən yüksəkliklənmişdir.

Kələyin böyük ölçüsü onun gövdəsini təşkil edən çərçivə xanələrinin, deməli, həm də tuluqlarını qoxsaylı (6,8, bəzən isə 10 gözdən ibarət) olmasına tələb edirdi. İkianəli pələdən fərqli olaraq, çoxxanlı kələyin yüksək tutumu 2-2,5 ton çatır.

Pələ kimi kələk də uzun dəstəklə çəp vasitəsi ilə hərəkət etdirilirdi. Bir qayda olaraq, çəp çəkən (poləçi) kələyin arxa hissəsində ayaq üstü dayanıb, onu digər sahili keçirirdi. Həm pələ, həm də kələyin hərəkəti çayın axarı və çəp vasitəsi ilə tənzimlənirdi.

Qayıq. Çay nəqliyyatının ən təkmil növü sayılan qurama gövdəsi qayıqlar, çox güman ki, mənşə etibarı ilə kolazdan törməmişdir. Görünür, köhnə kolazın zədələnilər, yaxud çoxluğu yararsız hala düşmüş desək-yırtığım eldeyonna taxta ilə tutub bərpa etmişlər. Əsrlər boyu davam edən bu əməli təcrübənən quraşdırılmış nəqliyyat vasitəsinin yaranmasına gətirib çıxarılmışdır. Qurama qayığın nisbətən yüngül olması və onun tutumunu artırmaq imkanının böyük olması faktı da onun inkişafını labüb etmişdir. Beləliklə də çay və dəniz qayıqçılığı, bu zəminənəsasında isə gəmiçilik yaranmışdır.

Qayığın yüksəkliyinə tətumunu və yüksəkliyin böyük olması onu həm də sahil boyunca üzən dəniz nəqliyyatı növünə çevirmişdir. Bu mənada qayıq deniz gəmiçiliyinə keçid vasitəsi rolunu oynayaraq, *yelkənləi* və *avarlı* gəmilerin yaranmasının texniki əsasını təşkil etmişdir. Başqa sozlə, kolaz qayığın, isə öz növbəsində, *kirjim* və *səndəl* tipli bəsüt gəmilerin soləfi olmuşdur.

Qayıq nisbətən sonralar meydana çıxsa da, çay nəqliyyatında başlıca yüksəkliyinə vasitəsinə çevrilmişdir. Kolazdan fərqli olaraq, qayıqla həm çayın axarı boyunca, həm də onun ek-sinə yəqin daşılmışdır.

Böyük yüksəkliyinə tətumuna malik olan qayığı çayın axarının əksinə hərəkət etdirmək üçün çəp-çəkən əlavə, ona avar çəkənlər də cəlb edilirdi. Ona görə də qayığı hazırlayan zaman onun gövdəsində avar çəkənlər üçün oturacaq düzəltmək lazımlılaşdırıb.

Bir qayda olaraq, qayıqların ustalar evvelcə onun gövdəsinin «yataq» adlanan alt döşəmələrini və «dirək», yaxud «ayaq» adı ilə belli olan yan qabırğalarını yonub quraşdırırlırdı. Məhkəm və qayım ağac növlərindən (palid, qarağac, vələs, dende, dəmirağac və s.) yonulub hazırlanmış döşəmə və qabırğa dirəkləri qayığın formasından asılı olaraq, müxtəlif ölçüdə düzəldilirdi. Adətən, orta qabırğalar nisbətən əyri və hündür olub, arxaya doğru getdikcə tədricən kiçilməkdən əlavə, həm də araları ensiz quraşdırılırlırdı.

Qayıq gövdəsinin əməliyyətini təmin etmək üçün qayaq və qabırğalar onun ölçüsünə müvafiq olaraq, 5-7-dən 11-13-dək müxtəlif sayıda hazırlanırdı.

Kür və Araz çaylarında işlədilən ənənəvi qayıqlar yasti dibli olub, üç hissədən ibarət hazırlanırdı. Qayığın gövdəsinin alt (yataq) döşəmələri düz, yan qabırğaları isə qövsvari formada azca əyri düzəldilirdi. Qabırğalar bir-birinə calanib birləşdirilərkən onların yuxarı başı xeyli aralı qalırırdı. Bunun nəticəsində qayığın gövdəsi xəşəl forma kəsb edir və onun yuxarı hissəsi dibinə nisbətən xeyli gen olurdu. Qayığın bu cür təknəvarlı forma kəsb etməsi yüksəkliyinə təsdiq olunur. Suya ətbatmasına tömənət yaradır. Qayığın gövdəsinin çox hissəsinin suyun üzündə qalması isə onun hərəkətini asanlaşdırır və avarçənləri az yorurdu.

Qayığın qabırğı dirəklərinin hamısı quraşdırılıb müvafiq qaydada düzüldəndən sonra onun üz taxtları vurulurdu. Cəl tərafından six vəziyyətdə quraşdırılan üz taxtları papaqlı *qadaq* vasitəsi ilə qabırğalara bərkidilirdi.

Daima suda olan qayığın yataq və yan taxtlarının ara yarıqlarından onun içində su sızıb dolmasın deyə, onların arasına «fini» adlanan yun çöpüyü, ketan lifi və s. tixayandan sonra üzərinə qatı qətran (qır) yaxılır. Qədim zamanlarda bu məqsədlə, balıq qovcuqlarından hazırlanmış yapışqandan istifadə olunmuşdur. Antik dövr müəllifi Elian kaspilərin hazırladığı balıq

yapışqanına yüksək qiymət verərək yazırı ki, o şəffaf olub, yapıdır, çox möhkəm və yapıldığı yerden qopmur.⁵⁹

Azərbaycanın Xəzəryanı və Kürboyu ərazilərində qayıq indi də su nəqliyyatı vasitəsi kimi özünü eməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

Kəraçι. Ənənəvi çay nəqliyyatının məhəlli növü olan kəraçι böyük ağac gövdəsindən yonulub hazırlanırdı. Tipoloji cəhətdən o, kolaza bənzəyirdi. Lənkəran-Astarə bölgəsində geniş yayılmış olan bu təkərgövdəli kolaz növü yeri əhali arasında «kəraçι» adlanırdı. Kəraçι kolaza nisbətən xeyli enli və dərin olması ilə ondan seçilirdi. Kəraçι «kərə» adlanan uzun çəp və avarı evəz edən ikibəsi kürk vasitəsilə idarə olunurdu. Kərə çəpə nisbətən uzun olmaqdən əlavə, həm də onun ucu kürk formasına salınırdı.

Məlum olduğu kimi, avardan, əsasən, yaz daşqınları zamanı, çayda su dərinleşən vaxtlarda, həm də axının əksinə üzəmkən lazımlı geləndə istifadə olunurdu. Çayda suyun seviyyəsi aşağı düşüb dayazlaşanda kəraçι çəp və ya kərə vasitəsi ilə itələnməklə hərəkət etdirilirdi.

Bərə. Ənənəvi çay nəqliyyatının qədim növüne əsasən yüksək yük tutumuna malik olmaq baxımdan bərə xüsusi yer tutmuşdur. Dərin sulu çaylardan ağır yükleri, o cümlədən, minik-yük heyvanlarını, habelə hərbi sursat və ləvazimatı digər sahile tarixen müxtəlif ölçülü bərələr vasitəsilə keçirmişlər.

Azərbaycanda ən çox Kür, Araz və Alazan (Qanıq) çaylarında istifadə olunan bərənin yaranma tarixi dəqiq belli deyildir. Məlum olan osas haqqıqtı bundan ibarətdir ki, qədim karvan yollarının direndiyi iri çayların üzərində çoxtaglı körpülər salınana qədər ağır yükleri dərin su manələrindən bərə ilə keçirmişlər.

Bərə bir qayda olaraq, kolaz və ya qayıqlar üzərində qurulurdu. Ağır yükleri digər sahile təhlükəsiz və rahat keçirmək üçün qosa kolaz üzərindən ağacdən «göyərtə» adlanan meydancı düzəldilirdi. Bunun üçün evvelcə «atma» adlanan yoğun tir vasitəsi ilə kolaz və ya qayıqlar bir-birinə birləşdirilir, sonra onların üzərində köndələn vəziyyətdə şalban, yaxud ağac zolaları düzüb bərkitməklə göyərtə əməle getirilirdi.

Təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi ilə çox vaxt bərə göyərtəsinin ətrafına alçaq məhəccər düzəldilirdi.

Bərənin ən basit və qədim növü yan-yan düzülləb, bir-birinə bağlanmış şalbanlar üzərində quraşdırılan üçlü «göyərtə» olmuşdur. Göyərtə bərənin ölçüsündən asılı olaraq, şalbanların sayı 5-6-dan 10-a qədər çatır. XIX əsrə Azerbaycanda 10-12 şalban üzərində qurulmuş böyük bərələrə də təsadüf olunurdu.⁶⁰

Ağır ağac şalbanlardan fərqli olaraq, yüngül kolaz və ya qayıqlar üzərində qurulmuş bərənin gövərtəsinin suyun setindən xeyli yuxarıda qalması onun yüksəkliyinə emsalını xeyli artırmaq imkan vermişdi.

Adətən, kiçik bərə 2, orta və böyük bərə isə 3 ədəd kolaz və ya qayıq üzərində quraşdırılırdı. Görkəmlü şərqsünəs N.Berezin Lənkəran qəzasında Qumbaşı körfəzində 3 ədəd qayıq üzərində quraşdırılmış bərədən bəhs edərək yazırı ki, onu bir nəfer bərəçι çəp vasitəsi ilə hərəkət etdirirdi.⁶¹

Bir qayda olaraq, çayın iki sahilində yoğun dirəklərə bağlanmış «buraz» (vərənə) üzrə hərəkət etdirilən bərə diyirilənən girdə «bağara» vasitəsi ilə üzərindən təqribən 10 mərtəbədən yüksəkliklənmişdir. Bunun üçün bərənin buraz boyunca hərəkətini tənzimləyən baqara məhəccərin «gilid» adlanan tırına bağlanırdı.

Adətən, bərəni quraşdırmaq üçün çayın «dal» axan münasib sakit sahəsi seçilirdi. Çayın belə sakit axımlı sahəsi çox vaxt el arasında «bərə» və ya «keçid» də adlanır.

Bir qayda olaraq, bərəçilər öz əməklerini yüngülləşdirmək üçün çayın axınından istifadə etməyə çalışırlırdar. Bu məqsədə, onlar ucu enli kürkli çəp vasitəsilə bərənin somitini deyib. onu çayın axarı istiqamətində maili hala gotirirdilər. Bunun sayəsində çayın axını bərəni arxa tərəfdən itələyərək, buraz boyunca hərəkət etdirir və digər sahili yaxınlaşmasını təmin edirdi.

Son vaxtlar bərənin idarə olunması xeyli tekmilləşdirilmişdir. Bunun üçün qayıqların hər

birisinin arxasına sükan rolunu oynayan çəp bərkidilmişdi. Sonra da hər iki çəp birləşdirilib sü-
kan halına salınırdı. Sükanın istiqamətini deyidirməklə, çayın axarı vasitesi ilə bərənin herakəti
təmİN edildirdi. Hərdən bir bərci burazdan tutub bəreyə təkan verməklə, onun sürötünü artırırdı.

Bərənin sahilə yan alması və yüksəklerin rahat boşaldılması üçün çayın hər iki sahilində «suvat» və ya «ərgah» adlanan ağac döşəməli köprü düzəldilirdi. Bəreyə tehlükəsiz minib-
düşəmük üçün bərə ilə suvat arasına kiçik pilləkən qoyulurdu.

Keçmişdə Kür, Araz və Qanix çayları boyunca əlaqə və ticarət yollarını qovuşdurən bö-
yük bəraların yanısı, bir sırə yerli nəqliyyat əhəmiyyətli xırda bərələr də mövcud olmuşdur.
Çox vaxt bərə-keçidlər yaxınlıqdakı şəhər və ya kəndlərin adı ilə tanınırdı.

XIX əsər aid ədəbiyyat və arxiv sənədlərində Kür və Araz çaylarının Azerbaycan ərazi-
sinə düşən hissələrdəki bərələrin bir qismının adı çekilir. Yazılı mənbələrdə Kür çayının
orta və aşağı axarı boyunca salılmış Qaraçolu, Sabirabad, Cavad, Surra, Mollakend, Pirezi,
Mingeçevir və başqa keçidlərdəki bərələrin adı çekilir.⁶²

Araz çayı üzərində təkə Naxçıvan bölgəsinə düşən 5 keçidin (Qaqaç, Bulqan, Abbas-
bad, Daraşın və Culfa) adı çekilir. Bunlardan da böyüyü Culfa və Abbasabad qalası yaxınlı-
ğında bərələr sayılırdı.⁶³ Bu bərələrin hər biri 300 pula qədər yüksək götürü bilirdi.⁶⁴ Culfa bə-
rəsində keçid haqqı məzənnəsindən bəhs edən bir mənbədə hər defə bərədə 20 ədəd yüksək və 8
baş at və ya başqa heyvan keçirildiyi xəbər verilirdi.⁶⁵

Bu tip qayıqtı bərələrə Araz çayının Mil düzən düzən hissəsində də təsadüf olunur-
du. Saatlı və Sabirabad (Petrovlovka) bərələri bunların arasında yüksəktərəfən gürün görə mü-
hüm yə tuturdular.

Qayıqlar üzərində quraşdırılmış bərələrə Alazan (Qanix) çayında da təsadüf olunurdu. Şı-
rək qışlaqlarına doğru uzanan köç yollarının qovuşduğu keçidlər yaz daşqınları zamanı keçil-
məz hala düşüyündən əhali bu tip bərələrdən istifadə etmək məcburiyyətində qalırdı.

XIX əsər aid ədəbiyyat materiallarında Alazan çayında aşağıdakı keçidlərin adı çekilir:
Becanlar, Anaqa, Urdo, Muğanlı, Qozlu, Boyaqçı, Çırplı, Boyəhmədli, Lələli və Almalı.⁶⁶
Bunlardan ən başlıcaları olan Muğanlı, Urdo və Almalı keçidlərdən hər təy yüksək alınan
rüşsumun miqdarnı barədə də məlumat verilmişdir.⁶⁷ Hətta arxiv sənədlərində Padar kəndi ya-
xınlığında Boyaqçı keçidindəki bərənin 3 ədəd qayıq üzərində qurulduğu da xəbər verilir.⁶⁸

Dəniz nəqliyyatı. Azerbaycanın şərqi hündürləri Xəzər dənizinə söykəndiyindən burada
dəniz gəmiçiliyinin yaranma tarixi çox qədim zamanlara gedib çıxır. Qobustan qaya təsvirlə-
rində əksini tapmış gəmi rəsmləri Azərbaycanda dəniz gəmiçiliyinin hələ e.ə. VII-V minillik-
lərdə mövcud olduğunu söyleməyə əsas verir. Ölkəmizdə dəniz nəqliyyatının in qədim nümu-
nələrinin rəsmləri Qobustanda Böyükdaş dağında təsbit olunmuşdur. Dağın yuxarı ətrafindakı
33, 34, 35, 42 və 81 sayılı qaya daşları üzərində xeyli qayıq tipli avarlı gəmi nümunələrinin tə-
svirləri aşkar olunmuşdur.⁶⁹ Həmin gəmiləri qayıq adı ilə təqdim eden İ.M. Cəfərəzadənin fikrin-
ə, dəniz nəqliyyatının bu növün ilk nümunələri Neolit dövründən erkən mərhələlərində,
e.ə. VII minilliyyin ortalarında yaranmışdır.⁷⁰ İçərisində adamlar oturmuş gəmi təsvirlərinin di-
ğer nümunələrinin həkk olunma tarixləri VI-V, qismən isə IV minilliyyət təsadüf edir.⁷¹

Maraqlı haldır ki, e.ə. VI-V minilliklərə aid olan təsvirlərdəki gəmilərdə oturmuş insan-
ların bir qismi kamana silahlansılmışdır.⁷² Bu fakt belə qənaət gəlməyə əsas verir ki, Azerbay-
canın qədim sakinləri artıq e.ə. VI minillikdən etibarən Xəzər dənizində kamana silahlansmış
döyüşçülərdən ibarət avarlı hərb gəmilərinə malik olmuşlar.

Bəndiləmə üsulu ilə qarğı qomlarından düzəldilmiş bu qayıq tipli gəmilərin takənəsinin
burun hissəsinin qövəvari şəkildə yuxarıya doğru qatlanması sifət eməli məqsəd daşımaqla, on-
ların dalğaya davamlı və üzgülük imkanlarını artırırmışdır.

Böyükdaş dağının aşağı ətrafindakı 1 və 8 sayılı qaya daşları üzərində qeydə alınmış gəmi
rəsmlərinin sayının artlığı nəzərə çarpır. Burada qeydə alınmış 1 sayılı qaya parçası üzərində 7,
onun qərb əsərindəki qaya qalpəsi üzərində isə 11 ədəd irili-xirdəli qayıq-gəmi rəsmi aşkar
olunmuşdur.⁷³

Nəqliyyat vasitələrinin böyüklüyündən asılı olaraq, onların hər birində 2 nəfərdən 20-ye

qədər kamanla silahlansmış avarçəkən əyləşdiyi nəzərə çarpır. Təkcə 6-ci rəsmidəki qayıq-gə-
mide 15 nəfərdən 3-ü ayaq üstündə dayanmışdır.⁷⁴ Bu təsvirlərin həkk olunma tarixi e.ə. V-
IV minilliklərə aid edilir.⁷⁵

Böyükdaş dağının aşağı ətrafindakı 8 sayılı qaya parçası üzərində həkk olunmuş 42 rəsmən
27-sini gəmi təsviri təşkil edir.⁷⁶ Bir qismi dərin dibli gəmiləri öks etdirən bu təsvirlərin böyük
əksəriyyəti e.ə. V-VI minilliklərə, cüzi bə hissəsi isə nisbətən sonrakı dövrlərə aid edilir.⁷⁷

Məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafı, xüsusi, Dəmir dövründən etibarən kəsici aletlə-
rin daha təkmil növlerinin meydana gəlməsi sənəd-mədəni heyətin digər sahələrdə olduğu
kimi, gəmiqayırma sahəsində də bir sırə texniki irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Xüsusi, po-
laddan hazırlanmış kasici, deşici və mişarlayıcı əmək alətlərinin meydana gəlməsi əgadən yon-
ulan qurama tipli ağac gövdəli gəmilərin düzəlməsinə imkan vermişdir. Bütün bu texniki irə-
liləyişlər nəticəsində Azerbaycanın Xəzəryani liman şəhərlərində (Dərbənd, Niyazabad, Bakı,
Salyan, Lənkəran və s.) bəsit gəmiqayırma tərsənələri yaranmışdır.

Ənənəvi gəmiqayırma tərsənələrində tarixən gəyartəsiz və gəyartəli olmaqla, iki tip go-
mi düzəldildiyi məlum olur. «Kirjim» və «sənəd» adlanan yerli gəmilərin hər iki növü XIX
əsər qədər gelib çatmışdır. İlk vaxtlar avar vasitəsilə hərəkət etdirilən yerli gəmilər tədricən
yelkən ilə təchiz edilməyə başlamışdır. Hərəkət etmək (üzmək) üçün küleyin gücündən istifadə-
dəyə imkan verən yelkənin gəmiçilikdə tətbiq olunması yerli gəmilərin ortasında dor ağacının
düzəldilməsinə getirib çıxarmışdır.

Yelkənin asılmasına xidmət edən dor ağacı həm də gəminin quruluşunda və yük tutu-
munda xeyli dəyişiklik yaranması ilə nəticələnmişdir. Bunun nəticəsində yük tutumu yüksək
olan gəyartəli gəmilər ənənəvi deniz gəmiçiliyində başlıca yüksəkliklərə qarşı onla-
rin dözsünsüz olmasından irəli gelirdil. Adətən, dənizdə qasırqə tehlükəsi yaxınlaşdırda bu gəmi-
lər dərhal sahilə yan alıb lövber salır və bununla da qəzaya uğramaq tehlükəsindən xilas ola-
bıldırıllar. Ona görə də bu tip gəmilər yalnız sakit, fırınlaşdıravalarda sahil boyunca üzə bilirdilər.

Azerbaycanda dəniz gəmiçiliyinin meydana gəlməsi ənənəvi gəmiqayırma sonətinin ya-
rannasını da labüb etmişdir. Burada qədim zamanlardan gəmiqayırma işi üçün zəruri olan bü-
tün materiallar, ən başlıcaları, suya davamlı yüksək keyfiyyətli ağac növləri mövcud olmuşdur.
Xəzəryani Talış, Şirvan, xüsusi, Müşkür və Xaltan məşələrdən biten palıd, pip, vələs, nar-
rat, dəmirağac və s. gəmiqayırma işində müxtəlif məqsədlərlə (qabırğa, taxta, qadaq, çəp,
avar, dor düzəltmək üçün) istifadə olunmuşdur. Bunlardan əlavə, gəmiqayırınlar yerli istehsal
məhsulu olan balıq yapışqanı, qətran, kanaf və kəndirdən də istifadə etmişlər. Antik dövrdən
etibarən gəmiqayırınlar papaklı metal mismar, pərcim, gəmi burazı, yelkən və s. kimi yerli is-
tehsal məhsullarından istifadə etmişlər.

Orta əsrlərdə Azerbaycanda bacarıqlı və tacrubeli gəmiqayırınlar olduğunu belə bir fakt-
dan da aydın görmək olur ki, Şeyx Heydər Səfəvi 1497-ci ildə Şirvana yürüş edərkən səriştəli
gəmiqayırma ustalarının və dülgerlərin köməyi ilə Xəzərdə üzmək üçün gəmi inşa etdirmişdir.
Həmin gəmi üçün ağac materialı Şimal-Şərqi Şirvan məşələrindən getirilmişdir.⁷⁸

Azerbaycanın orta əsr gəmilərinin formə və quruluşu haqqında on dürüst məlumatı XV
əsirin 70-ci illərində Ağqoyunu hökməri Uzun Həsənin sarayında yaşamış Venesiya səfiri Am-
brozio Kontarini vermişdir. Onun yazdıqına görə, yerli gəmilərin arxası və burnu dar, ortası çox
enli, xəsal olduğundan balıq formasını kəsb edir. Onların gövdəsinin taxtalarını ağac qadaxla bər-
kidir və qətrənla möhkəm yapışdırırlar. Bu gəmilər iki ədəd dor ağacı və sükan rolunu oyna-
yan uzun çəp vasitəsilə idarə olunurdu. Xəzər dənizçiləri kompass, ulduzlu xabix səmti nə-
zərə almaqla, bəxtəbəxt, sahil boyunca üzürdürülər. Kükləklə havada onlar yelkəndən istifadə edir-
dilər. Bəzən isə sükanı evəz edən çəp vasitəsilə gəmini, çatınlıkhə də olsa, idarə edirdilər. Buna
baxmayaraq, onlar möhkəm emindirlər ki, bütün dünyada onlardan yaxşı dənizçi yoxdur. Qışda
onlar gəmilərini sahilə çəkirələr, çünki həmin vaxt dəniz səfəri həyata keçirilmirdi.⁷⁹

Azərbaycan gəmilərinin yastıdılı olması faktı əcnəbi səyyahların çoxu tərəfindən təsbit olunmuşdur. Məhz yastı dılı olmaları səbəbindən də yerli gəmilər suya az batır və dənizin da-yaz sahilləri boyunca üzə bilirdilər.⁸⁰

Son orta asr manbalarında görə, bu dövrə orta və böyük ölçülü yerli gəmilər 35 tondan 100 tonna qədər yüksək təqribindən ibarət olmuşdular.⁸¹

Yerli gəmilər Azərbaycanın Xəzəryani əyalətlərinin həm daxili, həm də xarici ticarət və iqtisadi əlaqələrində mühüm yer tuturdur. Belə vaziyət son orta əsrlərdə də davam etmişdir. Azərbaycanın Xəzəryani limanları təkəcə gəmiçiliyin deyil, həm də gəmiqayırmmanın mühüm mərkəzləri sayılırdı. Bu limanların çoxunda gəmiqayırmaya tərsanələri fealiyyət göstərirdi. Görkəmləri alman səyyahı, Şərqi ölkələrinin tanınmış bilicisi Adam Oleari Şirvanın şimal-sərqi sahil-lərindəki Niyazbabad limanından behs edərkən, həmin kəndin sakinləri üzərinə xüsusi bir mü-kəlləfiyyət də qoyulduğunu xəber verərək yazdı ki, onlar hər il şah xəzinəsi üçün bir neçə gəmi hazırlayırdılar. Onlar gəmi qayırmaya üçün ağac materialları on kilometrlərlə uzaq mə-safədən çox qatılınlıksız daşıyış götürürdülər.⁸²

Son orta əsrlərdə Rusiyinin qüdrətli dəniz dövlətinə çevrilmesi, Xəzərdə ticarət və hərbi dəniz donanması yaratmaq səyəleri digər Xəzəryani ölkələr kimi, Azərbaycanın da dəniz gəmiçiliyinin inkişafına öz mənfi təsirini göstərmişdir. Həştərxanı elə keçirəndən sonra Xəzər dənizində donanma yaratmaga müvəffəq olan Rusiya Xəzər hövzəsində hakim mövqe tutdurdu. Elə bu səbəbdən də o, digər Xəzəryani ölkələrinin gəmilərinin Xəzərdə üzməsinə qısqanlıqla ya-naşır və hər vəchlə yerli gəmiqayırmaya işinə əngel törətməyə çalışırdı.

Məlum olduğu kimi, hələ Nadir şahın hakimiyəti dövründə Xəzər dənizində hərbi və ticarət donanması yaratmaq məqsədi ilə Ləngərud limanında ingilis mütəxəssislərinin köməyi ilə gizli şəkildə gəmilər inşa olunmağa başlanılmışdır.⁸³ Buna özünün Xəzər dənizindəki hərbi və iqtisadi monufeyi üçün təhlükə hesab edən Rusiya ilk gündən həmin gəmilərin inşa olunmasının qarşısını almaq üçün bütün vəsitələrə ət almışdı. Hökumətin qərarı ilə İranın gəmiqayırmaya üçün lazım olan avadanlıq və materialların (dor ağacı, şalban, lövbər, mismar, kəndir, pərcim və s.) göndərilməsi qadağan edildi.⁸⁴

Rusiyانın bu qadağalarına baxmayaraq, Ləngərud tərsanəciliyi yerli materiallardan istifadə etməklə, donanma üçün gəmilərin inşasını davam etdirmişlər. Bu işdə Azərbaycandan olan tərsanə ustaları ilə yanaşı, dəniz gəmiçiliyində böyük təcrübə və səriştəsi olan yüksək hərbi rütbəli şəxslər da yaxından iştirak etmişdilər. O dövrə Azərbaycanda olmuş həkim-səyyah İ.Lerxiy yazdıqına görə, Ləngərud limanında gəmiqayıranların əsas başçılarından biri, admiral rütbəli Bakı hakimi Mirzə Mehəmməd xan idi.⁸⁵

Nadir şahın ölümündən sonra donanmanın inşası dayandırılmışdan əlavə, hazır gəmilər 1751-ci ilə rusların fitnekar iştiraku ilə yandırılmışdır.⁸⁶

XVIII əsrin ortalarında müstəqil xanlıqların meydana gəlməsi Xəzərsahili vilayətlərdə gəmiqayırmayanın və dəniz ticarətinin inkişafına güclü təkan vermişdir. Feodal ara müharibələrinin sıddətlənməsi nəticəsində quru yolları ilə ticarət təhlükəli həddə çatmaqdan əlavə, həm də baha başa galıldı.

Digər tərəfdən, ölkə ərazisində bir sira müstəqil xanlıqların yaranması ilə əlaqədar olaraq, gəmrük məntəqələrinin sayının çoxalması və quru yollarda ticarət karavanlarının mütemadi olaraq qarət edilməsi satış mallarının gəmilərlə daşınmasına zəuri etmişdi. Nəticə yolu ilə yüksək-süni nisbatən təhlükəsiz olmaqla olavaş, həm də ucuz və tez başa gəldi.⁸⁷

Dəniz ticarətinin əhəmiyyətinin getdikcə artması gəmiçiliklə məşğul olan şəxslər və dövlətlər böyük gəlir təqribində. Belə vaziyət onları ticarət gəmilərinin sayı artırmağa sövę edirdi.

Məlum olduğu kimi, xanlıqlar dövründə Xəzər dənizi vəsitişlə həyata keçirilən ticarət də mülki və hərbi donanmaya malik olan Rusiya hakim mövqe tutdurdu. İqtisadi cəhətdən zaif olan xırda Azərbaycan xanlıqları güclü dəniz donanması yaratmağa qadır deyildilər. Ona görə də bu sahədə onlar Rusiyinin rəqəbatına tab tutarılmışdır. Bununla belə, Azərbaycanın Xəzərsahili vilayətlərinin hakimləri və varlı şəxslərinə məxsus xeyli yerli gəmi var idi.⁸⁸

Doğrulur, kirjim və səndəllərdən ibarət olan yerli gəmilər yüksəktərəfən gərə Ru-siyanın ticarət gəmilərindən xeyli geridə qalırdılar. Bununla belə, sərnişin və yüksəkdaşlımda yerli gəmiçilər fəal iştirak edirdilər. XVIII əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda olmuş S.Qəmli-nin yazdıqına görə, belə gəmilərdə bir dəfəyə ancaq 50-100 nəfər sərnişin daşınması mümkün idi.⁸⁹

Uzaq dəniz səfərinə çıxa bilməyən və sahil boyunca üzən yerli gəmilər, əsasən, Bakı-Dərbənd, Bakı-Salyan, Bakı-Lənkəran və Bakı-Ənzəli marşrutları ilə yüksəkdaşlırlırlar.⁹⁰

Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda gəmiqayırmaya işinən əsas mərkəzi Bakı limanı idir. Bu-rada kirjm və səndəl inşa edilən gəmi tərsanəsi fəaliyyət göstərirdi.⁹¹

Xanlıqlar dövründə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin intensiv şəkildə inkişaf etməsi şəraitində yerli gəmiqayıranlar rus gəmilərinə bənzər iki *ticarət gəmiləri* də inşa etməyə başlamışdır. Bu gəmilərin inşasında daha çox Rusiyadan gətirilən materiallardan istifadə olunurdu.

XIX əsrin əvvəllərində aid bir mənbədə xəber verilirdi ki, Bakı limanı yerlilərə məxsus ticarət gəmiləri malikdir. Onların əsas ticarəti İranın Xəzər dənizindəki limanlarına göndərilen neft, duz və zəferandan ibarət idi.⁹²

Gəmiqayırmaya üçün gərək olan lazımi materialların Xəzəryani vilayətlərə ixracını qada-ğan edən çar hökuməti kirjm və səndəllerin artmasının Rusiyannın ticarət maraqlarına zidd ol-duguunu nəzərə alaraq, 1774-cü ilde Xəzəryani ölkələrdəki öz konsullarına belə gəmilərin çoxalmasına mane olmaq barədə göstəriş vermişdir.⁹³

Lakin carizmin bu tədbirləri elə bir ciddi səmərə vermədi. Xəzəryani limanlarında gəmiqayırmayanın qarşısını almaq mümkün olmadı. Yerli hakimlər və varlı şəxslərə məxsus müxtəlif tipli gəmilərin sayı durmadan artmaqdə davam edirdi. Ona görə də 1782-ci ilde çar hökuməti Xəzər dənizində digər ölkələrə məxsus ticarət gəmilərinin üzməsini qadağan edən bədnəm qərar qəbul etdi.⁹⁴

Lakin carizmin bütün bu qadağaları təkəcə yerli gəmiçiliyin inkişafına əngəl olmayıb, ha-beł umumən Xəzər dənizində ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə mane olurdu. Digər tərəfdən, o zamankı rus gəmiçiliyi Xəzər dənizində yüksəkdaşlığının ödəsindən gələ bilmirdi. Bunu nəzərə alan çar hökuməti 1802-ci ilin aprelində Xəzər dənizində digər ölkələrə, o cümlədən, Azərbaycan xanlarına məxsus kirjm və səndəllerin üzməsinə əngəl törətmək barədə yeni qərar qəbul etməyə məcbur oldu.⁹⁵

Bu qərardan sonra Xəzərsahili vilayətlərdə yerli gəmiqayırmaya və gəmiçiliyin inkişafı in-tensiv səciyyə almışdır. Həmin dövrə Quba, Bakı və Talyş xanlıqlarının Rusiya tərəfindən iş-ğal olunması faktı da buraya gəmiqayırmaya üçün gərək olan rus mallarının gətirilməsi ilə bağlı mövcud maneələri aradan qaldırdı. Məhz bu səbəbdən də XIX əsrin 30-cu illərində Bakı limanında 6 gəmiqayırmaya tərsanəsi fəaliyyət göstərirdi.⁹⁶ Həmin dövrə Bakı sakinlərindən 57 nə-fərinin 60 gəmisi var idi.⁹⁷

Azərbaycanın ənənəvi dəniz nəqliyyatının tipik nümunələri olan kirjm və səndəllerin quruluşu və inşa texnikası barədə dövrümüzə qədər çox cüzi məlumat gəlib çatmışdır. Əcnəbilərə məxsus buxarla işləyən və yüksək tonnajlı gəmilərin Xəzərdə hakim yüksəkdaşına vasi-te-sinə çevrilmesi ilə əlaqədar olaraq, kirjm və səndəl tipli yerli gəmilər XIX əsrin ortalarına doğru əməli əhəmiyyətinin itirib gəmiçilikdən çıxmışdır.

Kirjm düz dılı və göyərtəsiz inşa olunmuş kiçik həcmli gəmi növü olub, yerli ağac materiallardan hazırlanmışdır. Qurama qayıq kimi, onun da gövdəsi dib törpülləri və onların uclarına birləşdirilmiş yan qabırğalarından ibarət olub, üzərinə əldəyənma, yaxud mişarlı qalın taxta vurulurdu. Səndəlsayağı, onun da dal qabırğalarının arasına nisbətən gen və böyük olur, qabağı doğru getdikcə qabırğaların masafası tədricən daralır.

Kirjmindən həm dayaz sahile yaralı bilmənən böyük gəmilərin yükünü doldurub-boşalt-maq üçün, həm də sahil boyu marşrutlarda reyda çıxbıq yuxdaşmaq məqsədi ilə istifadə olunurdu. Ona görə də kirjm həm avar, həm də yelken vəsitişlə hərəket etdirilirdi.

Kirjmindən ən çox sahilboyu kəndlərdə baliqçılıq təsərrüfatında istifadə olunduğuundan o,

Daxili əlaqə yolları ölkənin başlıca sənət və ticarət mərkəzlərinə çevrilmiş iri şəhərlər arasında cəmləşdiyindən müxtəlif istiqamətlərə şaxənləşib şəbəkə əmələ götürirdi. Həm də dərəcədən müxtəlif yolların bir qismi *karvan* yolları ilə, bəzən isə *magistral* yollarla üst-üstə düşürdü. Xili əlaqə yollarının bir qismi *karvan* yolları ilə, bəzən isə *magistral* yollarla üst-üstə düşürdü. Xili əlaqə yollarının bir qismi *karvan* yolları ilə, bəzən isə *magistral* yollarla üst-üstə düşürdü. Xili əlaqə yollarının bir qismi *karvan* yolları ilə, bəzən isə *magistral* yollarla üst-üstə düşürdü. Xili əlaqə yollarının bir qismi *karvan* yolları ilə, bəzən isə *magistral* yollarla üst-üstə düşürdü. Xili əlaqə yollarının bir qismi *karvan* yolları ilə, bəzən isə *magistral* yollarla üst-üstə düşürdü. Xili əlaqə yollarının bir qismi *karvan* yolları ilə, bəzən isə *magistral* yollarla üst-üstə düşürdü.

Şamaxıdan qırba doğru istiqamət götürən Şəki yolu Baş Qafqaz silsiləsinin cənub atək-ləri boyunca uzanıb gedirdi. Qəbəldən keçməklə, Şəkiyə çatandan sonra bu yol Zeyəm təriqi ilə davam edərək, Gürcüstanə orazisina daxil olur, sonra da Dərəylər dərəsindən keçib Şimali Qafqaza, oradan da Rusiyaya və Qara dənizin şimal hündürləri ilə Avropanı keçməklə istiqamət alırdı. Elə bu səbəbdən de Şəki yolu beynəlxalq tranzit ticarəti yolunun bir hissəsini təşkil edirdi. Həmin yolla yüklü dəvə karvanları müntəzəm surətdə hərəkət etdiyindən o, «*karvan yolu*» da adlanırdı. El arasında ham də «*Xan yolu*» adı ilə tanınan bu yol Şamaxı-Zərəoran-Vəlibinə-Topçu-Vəndam-Şəki təriqi üzrə uzanırdı.¹⁰³ Qeyd etmək lazımdır ki, qədim «*Xan yolu*»nın şərq davamı yenə də daxili yolların bir golu olaraq, Şamaxı şəhərini Bakı və onun ətraf kəndləri ilə qovuşdurub əlaqələndirdir. Bakı yolu öz növbəsində, şimal və cənub olmaqla, iki istiqamətə şaxənləndirdi. Həm də hər iki yol Xəzərin sahilleri boyunca, dənizdən azca aralı uzanıb gedirdi.

Şamaxını Rusiya ilə əlaqələndirən şimal yolu el arasında «*dağ yolu*» kimi də tanınır. Bu yolu bir hissəsi Niyazabad, Şabran və Qubadan keçib Dərbəndə, oradan da Həştərxana doğru uzanıb gedirdi. Dərbənd dəhlizini iki hissəyə bölen şimal yolu Niyazabad limanına çatandan sonra onu dəniz yolu ilə də davam etdirib, yüksəkərək qərbi ilə Həştərxana, yaxud İran limanlarına çatdırmaq olardı.

Şamaxıdan qırba doğru uzanan və Bakı yaxınlığında beynəlxalq karvan yoluna qovuşan «*araba yolu*» bütün il boyu işlək halda olurdu.

Aran kəndlərini qovuşdurub araba yolları yaqmurlu havalarda keçilməz hala düşüdündən çox vaxt onlar dağların xırı əteklerində salınırdı. İlkin her mövsümündə gedis-geliş üçün yararlı olan dağətəyi yollar çox vaxt «*diib yolu*» adlanırdı. Şamaxıdan şimala doğru uzanın və onu Dərbəndə qovuşdurub digər *dağ yollarının* hər ikisi yalnız minik-yük nəqliyyatının hərəkət edə biləcəyi təhlükəli dar cığırlardan ibarət olub, mövsümü səciyyəvi dəyişirdi. Yalnız isti vaxtlarda yükdaşıma üçün yararlı olan şimal yoluñdan ayrılan qollardan biri Təngi dərəsindən keçməklə, Xaltan, Qonaqkənd və Nügədi təriqi ilə Quba və Dağıstan mahallarına doğru uzanıb gedirdi. Şamaxıdan şimal istiqamətində səmt götürən digər *dağ yolu* isə Altıağacdan keçirdi.¹⁰⁵ Altıağac yolu xeyli çatın və təhlükəli olduğunu el arasında ona «*şeytan yolu*» da deyirdilər.¹⁰⁶

Dağ yollarının bir qismində hətta minik vasitələr ilə də hərəkət etmək tez-tez çətinləşirdi. Dağların sıldırımları yamaclarından keçən belə cığırlarla ancaq piyada getmək mümkün olurdu. Keçmişdə Lahicən Mücü, Sulut və Dəmirçi kəndlərinə bu cür piyada cığırlar uzanıb gedirdi.¹⁰⁷

Şamaxıdan cənub istiqamətindən gedən yol el arasında Salyan yolu adlanırdı. Küdrü düzündən keçdiyi üçün onu çox vaxt «*Küdrü yolu*» da adlandırırdılar. Küdrü qışlaqlarındakı tərəkəmələrin böyük əksəriyyəti Şamaxı şəhəri və Şirvan yayaqlarına həmin yol ilə qalxıb enirdilər. Şamaxı ilə Salyan arasında poçt əlaqəsi yaratması sabəbindən onu «*poçt yolu*» da adlandırırdılar. Küdrü yolu bəzən «*yaylaq yolu*» kimi də tanınır.

Şirvan düzü (Xançoban və Sərdəri) kəndləri Şamaxı şəhəri ilə «*Qatırıçan yolu*» vasitəsilə də əlaqə saxlayırlırdar. Şirvan düzüne enmək üçün «*kəsə yolu*» hesab edilən bu yol yalnız minik-yük nəqliyyatının hərəkəti üçün yararlı idi.¹⁰⁸

Şirvanın dağətəyi və aran kəndləri bir-biri ilə yuxarıya əlaqələrini çox vaxt təkərlər nəqliyyat yolları vasitəsilə saxlayırlırdar. Ona görə də kəndlərə araba yolları burada üstünlük təşkil edirdi. Torpaq örtülü «*araba yolları*» yaqmurlu havalarda bərbad hala düşüdündən çox vaxt onlardan həm də minik-yük nəqliyyatı yolu kimi istifadə etmək məcburiyyətində qalırdılar.

Kənd yollarının bir qismi Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra «*poçt yolu*» kimi tanınan baş *magistral yola* qovuşub şəbəkə əmələ götürirdi.

Ənənəvi kənd yollarının çoxu, hətta təsərrüfat əhəmiyyətli bir sıra xırda yollar Şamaxı-dən ötən Bakı-Tiflis magistral yolu qovuşduğundan Şirvanın iqtisadi və mədəni həyatı üçün yolu müstəsna əhəmiyyəti var idi.¹⁰⁹

Ölkənin digər əyalətləri də piyada və minik-yük heyvanlarının hərəkəti üçün yararlı olan cığırlarla qovuşan araba yolları ilə əhatə olunmuşdu. Əyalət yollarının çoxu ya magistral yola qovuşur, ya da onurla üst-üstə düşürdü.

Magistral yollar: Əyalət və ölkə əhəmiyyətli magistral yolların və onlara qovuşan kənd yollarının vəziyyəti sabit qalmayıb, arabir deyisirdi. Köhnə siyasi-inzibati, yaxud sonet və ticarət mərkəzi olan iri şəhərlər tənzəzzülə ügrayıb yeniləri ilə əvəz olunduqda magistral yolların istiqaməti deyisirdi. Qəbələ, Bərdə, Beyləqan, Qədim Gəncə, Mehrəvan, Şirvan, Şabran, Zeyəm, Mahmudabad və b. şəhərlərdən keçən qədim və orta əsr yollarının aqibəti bunu aydın göstərir.

XIX əsrin əvvəllərində, rus işğalı nəticəsində Tiflis şəhəri Qafqaz canişinliyinin mərkəzinə çevriləndən sonra buradan başlanan magistral yolların abadlaşdırılmasına diqqət artırmaga başlamışdır. O zamanki Qafqaz canişini general Yermolovun göstərişi ilə Tiflis-İrəvan magistral yoluñ yenidən qurulmasına başlandı. 250 versta qədər masafəsi şoseləşdirilmiş bu yoluñ bir hissəsi Azərbaycanə orazisindən keçirdi. Həmin yənə Agaşa poçt məntəqəsinə çatan-sonra Gəncədən keçməklə, Bakı istiqamətinə şaxənləndirdi.¹¹⁰

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Bakının iqtisadi qidrətinin artması, siyasi-inzibati və mədəni-ticarət mərkəzinə çevriləməsi ilə əlaqədar olaraq, yeni quberniya mərkəzini ölkənin digər əyalət şəhərləri ilə birləşdirən magistral əlaqə yollarının əhəmiyyəti artırdı. Bakı-Quba-Dərbənd, Bakı-Salyan-Lənkəran, Bakı-Gəncə-Tiflis, Bakı-Yevlax-Şuşa, Bakı-Şəki-Zaqatala kimi magistral əyalət yolları faliyyət göstərirdi. Bunlardan əlavə, Şamaxı-Hacıqabul-Salyan, Şamaxı-Ağsu-Kürdəmir, Şamaxı-Göyçay-Ucar yolları özlərinin iqtisadi-ticarət əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir.¹¹¹

XIX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda poçt xidmətlərinin meydana gəlməsi poçt yolları şəbəkəsinin genişləndirilməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Həm də *çapar* xidmətinə malik olan poçt yollarının çoxu köhnə magistral yolların zəminində qurulurdu.¹¹² Daha doğrusu, qədim və orta əsrlər dövründə salılmış sabiq araba yolları abadlaşdırılıb, dədəşəməli yollarla çevrili.

Əsas vəzifəsi poçt rabitəsi xidmətlərindən ibarət olmasına baxmayaraq, poçt yolları qismən də olsa, abad haldə olmaları şəbəkəndən ölkənin ayrı-ayrı məhəlli əraziləri arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənilən möhkəmlənməsinə yardım etmişdir.

Köç yolları: İqtisadi əhəmiyyətinin görə ölkədaxili əlaqə yolları arasında qışlaq və yaylaqlar bir-birinə qovşadıqdan önenəvi köç yolları xüsusi yer tuturdu. Məhəlli səciyyə daşıyan köç yollarının bir qismi dağların etəyinə qədər araba yolları ilə üst-üstə düşür, sonra təkərlər nəqliyyatın hərəkəti mümkün olmadığı üçün yaylaqda qədər minik-yük heyvanlarının geda biləcəyi dənəs-qayalı piyada cığırları ilə davam edirdi. Bu sayاقla, təkərlər cığırlardan ibarət olan *yaylaq* yolları təkərlər nəqliyyat üçün yararlı olan *qışlaq* (aran) yollarından fərqləndirdi. Bunulunda belə, köç yollarının hər iki mərhələsinin özünəməxsus çətinlikləri və üstün cəhətləri var idi. Həm də *qışlaq* (aran) yollarından fərqli olaraq, yaylaq yollarının coxunun özünəməxsus adları yaranmışdır. Bu yolların adı ya onların vəziyyətindən («Naltökən», «Qatırıçan», «Səbətkeçməz», «Təngi» və s.), ya da yaylaqların adından («Lilpər», «Gəlinqaya», «Qusdonan», «Cantape», «Xaçbulaq», «Dəli dağ», «Soyuqbulaq», «Qırxbulaq», «Dibrə», «Sarıdaş» və s.) götürüldür.

Məlum olduğu kimi, Kür çayı Azərbaycanın ərazisindən keçərən ovaklı iki hissəyə bölündüyündən onun sol sahil boyundakı qışlaqlar Baş Qafqaz sira dağlarında yaylaqlara, sağ sahilindəki Mil, Qarabağ, Muğan düzənlərinin maldarları isə Kiçik Qafqaz yaylaqlarına qalxırırdı. Ona görə də köç yollarının bir qrupu şimal, digər qrupu isə cənub-qərb istiqamətinə doğru uzanırdı. Bu cəhətdən yalnız Kürün sol sahilindəki Qarayazı və Ceyrançöllər qışlaqlarından başlanan köç yolları istisnaiqliq təşkil edirdi.

Qarayazı ve Ceyrançöl qışlaqlarının maldar elatları Kür keçidlərini (Şıxlı, Salahlı, Poylu, Qırq Kəsəmən) keçib, qorb və cənub-qərb istiqamətində uzanan köç yolları ilə Kiçik Qafqaz qayıqlarına qalxırdılar. Ədəbiyyat məlumatlarından bəlli olduğu kimi, Kür çayının Qazax qəyasına məxsus sol sahil qışlaqlarından başlanan köç yolları 6 marşrut üzrə yaylaqlara qalxıb enirdi.

Şıxlı-Qalaçı marşrutu ilə hərəkət edən maldarlar Gəmiqayası keçidini gəmi-bərə ilə keçəndən sonra Qulp çayının sahilinə çatanda iki istiqamətde ayrıldı: onlardan biri Çetir-dağda qalxmaqla, Borçalı qəzasında Babacan vadisində, digeri isə Aleksandropol qəzasında Ələp dəagina istiqamət alırdı.

Şıxlı və Salahlı keçidləri vasitəsilə Aslanbəyi kəndində çıxan ikinci bir köç yolu yenə də Balakand və Borana yolu olmaqla, iki şaxəye ayrıldı.

Kür Poylu və Qırq Kəsəmən keçidləri vasitəsilə keçənlər Qazax yolu ilə Ağstafa çayı boyunca, Dilcan dərəsi ilə üzü yuxarı uzanıb gedirdi. Uzuntala kəndini keçəndən sonra yol uzuunu xırda ciğlərlə ayırlı yaylaqlara qalxırdılar.

Nehayır, axırınca yol Qırq Kəsəmən keçidini keçəndən sonra Həsənsu çayının vadisi ilə Murğuz dağına qalxırdı.¹¹³

Bu cür coxşaxeli köç yolları digər bölgələrin qışlaqlarını da səfəli yaylaqlara qovuşdururdu. Məsələn, Gence yaylaqlarına 11 köç yolu qalxırdı. Bunlardan ən başlıcası Yasamal aşırımdan keçen «Yasamal yolu» idi. Cardaxlı, Gədəbəy, Qalakənd və Çayqırışından keçən bu yolu 90 km-ə qədəri təkərlər nəqliyyat üçün əlverişli idi. Gəncəbasar qışlaqlarından başlanan digər bir köç yolu Gəncəçay vadisi ilə üzü yuxarı, «Naltöken yolu» ilə Xaçbulaq və Çobandağ yaylaqlarına qalxırdı.¹¹⁴

Qarabağın elat əhalisinə məxsus qışlaq və yaylaqlar kimi, onları qovuşdururan köç yolları da çox idi. Qarabağın coxşayı elat tayfa və tirelerinin az qala hər birinin özünəməxsus köç yolları və marşrutları yaranmışdı. Murovdəq yaylaqlarına 6, Qırqız yaylaqlarına 2, Girs və Ziyarət yaylaqlarına gedən ayrıca bir köç yolu olmuşdur.¹¹⁵ Şuşa qəzasında Qaradolaqlar Əskərən vadisi ilə Qırqız yaylaqlarına, yaxud Xaçın yolu ilə Girs yaylaqlarına qalxırdılar.¹¹⁶ Sonuncu yoldan ən çox Cəvansıq qəzasının elatları istifadə edirdilər.

Köç yollarının bir qismi kənd yolları ilə çarplazlaşırırdı. Bu, onların iqtisadi-ticarət əhəmiyyətini daha da artırırdı. Bunun nəticəsində aran kəndlərinin oturaq əhalisi əkinçilik məhsullarını (taxıl, çəltik, meyvə, bostan bitkiləri) maldar elatlarında satmaq və onların heyvandarlıq məhsullarına (yağ, pendir, şor, ət, yun, dəri v.s.) dəyişmək imkanı əldə edirdilər. Köç yolları üzərində yerləşən kənd və əşərlərin əhalisi de bundan böyük fayda götürürdü. Köç yolları sayəsində onlar həm ucuz xammal əldə edə bilir, həm de istehsal etdikləri məməkulatları satmaq üçün maldar elatlarının timsalında özlərinə sərfəli müştəri tapırdılar.¹¹⁷

Karvan yolları. Ənənəvi quru yolları arasında iqtisadi-ticarət əhəmiyyətinə və yüksək dövriyyəsinin həcmindən görə karvan yolları xüsusi yeri tuturdur. Qədim və orta əsrlər dövründə beynəlxalq ticarət əlaqələri karvan yolları vasitəsilə həyata keçirildiyindən bu yollar Azərbaycanın dünyasının xaxın və uaqz ölkələri ilə əlaqələndirirdi. Cindən başlanan qədim «İpək yolu»ndan tutmuş Şərq ölkələrindən müxtəlif şəhərlərə bas alıb gedən *transit ticarəti* yollarının çoxu Azərbaycandan gəlib keçirdi. Azərbaycanın paytaxt əhəmiyyətli əşərləri, habelə iri sənət və ticarət mərkəzləri tarix boyu beynəlxalq tranzit ticarəti yollarının başlıca dayanacaq yerdə, alış-veriş məntəqələrinə çevrilmişdilər.

Antik dövrdən başlayaraq, Çin, Hindistan və digər Şərq ölkələrindən Yunanistan, Roma və Bizansa doğa üzərindən gedən karvan yollarının bir qismi Azərbaycanın tarixi əraziyələrindən, Atropatena və Albaniya əşərlərindən tövbə keçirdi. Erkən orta əsrlərdə Reyden başlanan karvan yolları Zəncan, Miyana, Sarab, Ərdəbil, oradan da Qafqaza gedirdi.¹¹⁸ Reyden Qazaka, Şəhrizur və Mədinə istiqamətinə gedən karvan yolu da mühüm ticarət əhəmiyyəti kəsb edirdi. Bu yolu Şərq ölkələrini Qərblə birləşdirən ən işlek və çox qızğınlıq alış-verişə malik mühüm ticarət yollarından biri olmuşdur.¹¹⁹

Qədim dövrdə Ərdəbil şəhərindən bir yol Gilan ərazisindən keçərək, Amard ölkəsinə, oradan da Hirkaniyyaya gedirdi. Bu yolu davamı Orta Asiya vasitəsilə Hindistan və Çinə qədər uzanırdı.¹²⁰

Ərdəbildən Marağaya gedən yol Zəncan yaxınlığında iki qola ayrıldı. Ərdəbildən Miyanadək olan yol Miyanadan Marağaya olan məsafəyə bərabər idi.¹²¹

Beynəlxalqdan Zaqqos və Bissitun dağına keçib, oradan Dərbənd dəhlizi vasitəsilə şimala getmək olurdu. Müğandan keçən həmin şimal yoldan Albaniya əşərlərinə qollar ayrıldı.¹²²

Azərbaycan tarixinin müxtəlif mərhələlərində baş verən siyasi-hərbi təlatümlər və bunun ağır nəticələri sayəsində yaranan iqtisadi tənzəzzül mərhələləri ilə bağlı olaraq, beynəlxalq karvan yolları kimi, daxili ticarət yolları da öz səmətni dəyişmişdir.

Beynəlxalq və daxili karvan yolları çox vaxt kəsişir, yaxud bir-birinə qovuşaraq, ticarət əlaqələrinin geniş şəbəkəsinə əmələ gətirirdi.

Orta əsri karvan yollarının bir qismi XIX əsrə qədər özlərinin iqtisadi-ticarət əhəmiyyətini itirməmişdir. «Xan yolu» adı ilə bəlli olan və orta əsrlərdə Gürcüstana, oradan da Avropa ölkələrinə uzanıb gedən beynəlxalq karvan yolu bir hissəsi Baş Qafqaz silsiləsinin ətəyindən keçmək, daxili əlaqə yolu kimi, Şamaxı-Zərgəran-Vəlibinə-Topçu-Vəndam-Şəki təriqi ilə davam edirdi.¹²³

Daxili və xarici ticarət əlaqələrinə birgə xidmət edən müştərək karvan yolları ölkənin digər bölgələrindən mövcud idi. Naxçıvanın düzunu, Abşeronun neft və düzunu, Gədəbəy, Qəlizur, Ləlvər mədənlerinin misini, Lahicin mis qabalarını, Şəki-Şirvanın ipək mallarını, Gence, Naxçıvan, Ordubadin al-qumşunu daxili karvan yolları ilə xüsusi peşə sahibləri olan çarvadalar daşıyırıldılar. Onlar yük düşmək məqsədi ilə qatar-qatar dəvə saxlayır və bu gelirli peşə sahəsindən əldə etdikləri qazancı yaşayırırdı.¹²⁴

Bakı-Tiflis dəmir yolu çəkiləndən sonra (1883-cü il) dəvə ilə yüksəkşəfət və carvadalarlı peşəsi tənzəzzülə ugṛığından ölkədaxili karvan yollarının bir qismi tərk olunmağa, yeni nəqliyyat marşrutları yaranmasına başladı.

Bununla belə, köhnə ticarət yollarının bir qismi XIX əsrə əvvəlki qayda ilə işlek əlaqə yolu kimi davam edirdi. Avropa malları Şamaxıya yənə de Türkiyənin İzmir limanı və Ərzurum vasitəsilə Gürcüstəndən ötərək gətirilirdi. Türkiyədən gələn başqa bir ticarət yolu İrəvan-dan keçib Gəncəyə daxil olurdu.¹²⁵ Qara dənizin şimal sahilləri boyunca uzanan digər bir transit ticarəti yolu yənə de Gürcüstəndən keçmək, Balakən-Şəki-Şamaxı təriqi ilə Bakıya çatır. Bunlardan əlavə, Şəkidən Ağdaş və Ərəş vasitəsi ilə Gence, Şuşa və Lənkəranə uzanıb gedən ticarət yolları karvan yolu kimi, yüksək dövriyyəsini azaltşa da, işlek əlaqə yolu olaraq qalırdı. Bu cür daxili əlaqə yolları Gəncədən Şuşa-Cavad-Lənkəran-Astara təriqi ilə, Şamaxıdan isə Cavad keçidi və Xudafərin körpüsü istiqamətində İran əşərlərinə uzanan əlaqə yolları iqtisadi-ticarət əhəmiyyətini hələ de itirməmişdi.¹²⁶

XIX əsirin ikinci yarısından etibarən sonayə şəhəri kimi, Bakının iqtisadi qüdrətinin artması ilə əlaqədar olaraq, Bakı-Tiflis magistrallı yolu Azərbaycanın birincini dərəcəli əhəmiyyət kəsb edən şəhərə yolu qurulmuşdur. Azərbaycanın ərazisini ki hissəyə bələn bu magistrallı yolu Şərqi dərəbəy qərba doğru uzandıqca ölkənin ucqar əyalətlərinə mərkəzə doğru istiqamətlənən əlaqə yollarını özünə qovuşdurub böyük yüksəkşəfət dövriyyəsinə malik olan geniş nəqliyyat şəbəkəsi əmələ gətirmişdir. Nəqliyyat dəhlizi yaradan bu magistrallı yolu bir ucu uzanıb Dərəylər dərasılı, digər ucu isə Dərbənd dəhlizi vasitəsilə Azərbaycanı Rusiya və Avropa ölkələri ilə qovuşdurur. Ölkənin baş yolu sayılan Bakı-Tiflis magistrallı bir qədər sonralar çəkilməsi eyniadlı dəmiryolu xətti ilə yanaşı uzanmaqla, yüksək dövriyyəsinə asaslığını özərinə götürmüştür.

Bu yolu nəqliyyat əhəmiyyətini artırmaq təkcə onun hər iki başının Rusiya ərazisine çıxmaması deyil, həm də Bakıya çatandan sonra su yolu ilə Xəzəryəni ölkələrin limanlarına mal və sərnişin daşınmasını təmin etməsi idi. Bu mənada Bakı-Tiflis magistrallı Azərbaycanın nəqliyyat yolları şəbəkəsinin şah damarı sayılırdı.

Su yolları. Azərbaycan ərazisi üzgüçülük əhəmiyyəti kəsb edən iri su hövzələrinə (çay, göl, dəniz) malik olduğundan onun əhalisi tarixən yüksək məqsədi ilə quru yolları ilə ya-naşın, yaxın və uzaq məsafəli su yollarından da istifadə etmişdir. Azərbaycanın başlıca su yolları Kür, Araz, Akusa çayları, Xəzər dənizi və Urmiya gölü vasitəsilə heyata keçirilmişdir.

Su yolları vasitəsilə yüksək məqsəd tez, həm də ucuz başa gəldiyindən ona daha çox üstünlük verilirdi. Su yollarından istifadəni ölkənin təbii şəraiti de zoruri edirdi. Ona görə də quru yollarının çəkilməsi çətin olan və çox baha başa gələn bölgelərdə su yolu en sərfəli nəqliyyatı əlaqəsi sayılırdu. Kür çayının sahilərini yaz daşqların neticosunda yaranan axmaz və çallalar, bataqlıq və qamışlıqlar əhət etdiyindən onun kənar boyunca yerləşən kənd və şəhərlərin iqtisadi-ticarət əlaqələri heyata keçirilmişdir.

Kür çayı Azərbaycan ərazisinə daxil olandan sonra gəmiçilik əhəmiyyəti kəsb edirdi. Kir-jim, kolaz, avrə və yelkənləri qayıqları Kür məsəbəndən Mingəçevirə qədər üzümək olurdu.

Mütəxəssislər Kürü qədim gəmiçilik çayı adlandırmışlar.¹²⁷ Keçmişdə Çin və Hindistandan karvan yolları ilə Orta Asiyaya çatdırılan ticarət malları Xəzər dənizi vasitəsi ilə Azərbaycana gətiriləndən sonra Kür və Rion çayları vasitəsilə Qara dəniz sahillərinə, oradan isə Yü-nanistən və Bizansda göndərilirdi.¹²⁸

XIX əsrde Kür və Araz çayları iri tutumlu gəmilərin hərkətine imkan vermədiyindən yüksək məqsədən keçmiş şəhərtəni və gəmiçilik əhəmiyyətini xeyli itirmişdilər. Kür çayı yalnız kiçik tutumlu üzüci vasitələrin (kirjim, qayıq) köməyi ilə yerli əhəmiyyətli yüklərin daşınmasına məhəlli su yolu kimi istifadə olunurdu.

Azərbaycanın enənəvi su yolları arasında yüksək məqsədən keçmiş şəhərtəni və gəmiçilik əhəmiyyətini xeyli itirmişdilər. Kür çayı yalnız kiçik tutumlu üzüci vasitələrin (kirjim, qayıq) köməyi ilə yerli əhəmiyyətli yüklərin daşınmasına məhəlli su yolu kimi istifadə olunurdu.

Əlamətdər haldır ki, çay yolları çox vaxt dəniz yollarının davamına çevrilirdi. Rusiya, İran, Türkistan və Azərbaycan limanlarından çıxan yük gəmilərinin bir qismı Kür çayına daxil olub, Salyan və Cavad məntəqəsində sahile yan alırdılar.

Körpülər. Azərbaycan ərazisinin fiziki-coğrafi şəraiti, xüsusiylə, onun səthini bürüyən çoxsaylı çay manələri, təbii yarğan və qobular yollarda rəvan gediş-gelişi tömən etmək üçün müxtəlif növ körpülərin salınmasını zəruri etmişdir.

Qədim və orta əsr körpülərinin bir qisminin qalıqları zəmanəmizdək gəlib çatmışdır. Azərbaycanın qədim sonet və ticarət mərkəzləri olan Qəbələ, Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvan şəhərlərinin ticarət yolları üzərində bərə körpülər salınmışdır. Araz çayı üzərində salınmış 11 və 15 aşırımlı körpülər, Gəncə körpüləri, Xram çayı üzərindəki Sınıq köprü, Qırmızı köprü, Miyane yaxınlığında Qaflankuh, Marağa və Zəncan arasındakı körpülər orta əsr körpüsləmə təcrübəsinin yadigarlarıdır. Onların inşaat materiallarını və tikinti texnikasını nəzərdən keçirdikdə, yurdumuzun qədim sakınlarının körpüsləmə təcrübəsi, bu sahədə onların əldə etdiyi mədəni-texniki dəyərlər barədə aydın təsəvvür yaranır.

Maneənin səciyyəsindən və istifadə məramından asılı olaraq, körpü keçidləri *piyada*, *minik* və *təkerli naqliyyat* üçün nəzərdə tutulmaqla, iki qrupa ayrılır. Xalq inşaat təcrübəsinin nəticəsi kimi meydana çıxmış körpülər tikinti materialına görə *ağac*, *daş* və *kərpic* hörgülü olmaqla, müxtəlif tipoloji növlərə bölünür. XIX əsrin 80-ci illərində Bakı-Tiflis demir yolu boyunca salınmış *metal* körpülər, habelə XX əsrin əvvəllərindən etibarən peydə olmuş *dəmir-beton* körpülər mühəndis-texniki düşüncənin məhsulu olub, körpüsləmə sahəsində yaranmış emperik xalq təcrübəsi ilə əlaqəsi yox idi.

Konstruktiv quruluşuna görə körpü keçidləri *tırlı* və *taglı* olmaqla, iki tipoloji qrupa ayrıılır. Bunların hər birinən de özünməxsus tikinti texnikası təşəkkül tapmışdır.

Ağac (tırlı) körpülər, əsasən, piyadalar və minik-yük naqliyyatı üçün nəzərdə tutulub tikiildi. Arx və digər xırda su manələrinin üzərindən təkerli naqliyyatın keçməsi üçün, həmçinin, tırlı, lakin nisbətən enli körpü salınırdı.

Piyadaların keçməsi üçün salınmış körpülərin bəsət quruluşu onların mənşə etibarılə kökündən qopub yuxılmış ağac gövdəsindən və yaxud xırda dağ çayları təbii yolla əmələ gəlmış «addamac»dan tərədiyi söyləməyə əsas verir. Dayaz çayların içərisində bir-birinə yaxın məsafədə ilisib qalmış iri çay daşlarının üzəri ilə su mənəəsini keçmək olurdu. Keginin «addamac» adlanan bu bəsət və arxaik növü dağ kəndlərində özünün əməli əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir.

Tırlı körpülərin bəsət növlərindən biri sakit axan çayların «boğazı» adlanan dar axınlı yerdən salınan tek və ya qoşa tırli körpülər olmuşdur. Yatağına yayılıb axan çayların axınından mərcaya salmaq üçün çox vaxt onların sahilində *məsnə* düzəldilir və yaxud səbətdən *bənd* qurulurdu. Daş doldurulmuş çubuq səbətlərdən ibarət bənd vasitəsi ilə, həmçinin, yatağıni dəyişmiş çay qolu da köhnə mərcasına qaytarıldı. Körpü taylarının bir başı çayın südöyündəndə qaya «yastıq» üzərinə, digər nazik ucu işə içərisinə ağır çaydaşları doldurulmuş səbət dayaq üzərində qoyulurdu. Qoşa tırli körpülərin üstündə çox vaxt çubuqdan hörülürən çapər (terəc), yaxud gödək ağac yarmacalarından ibarət döşəmə düzəldilirdi. Hətta bəzən mal-qoyun keçirmək üçün bu tip körpülərin ağac döşəməsinin üstü torpaq və ya çimlə örtüldürdü.

Piyadaların keçməsi üçün nəzərdə tutulan «asma» körpü növü Azərbaycanda az yayılmışdır. Azərbaycanın təbii şəraiti buna imkan verməmişdir. Bu tip körpülər başlıca olaraq, Sovet hakimiyəti illərində inşa olunmağa başlamışdır. Həzirdə Qudyalçay üzərində salınmış asma körpülərin bir qismı (Amsar və Köhnə Xaçmaz kəndlərində) istifadə olunmaqdadır.

Tırlı körpülərin davamlı və uzunmürlü olması üçün bəzen onun kəllə dayaqlarını əhəng-qumqatışq mala ilə daş və ya kərpicdən hörürdürlər. Daş (kərpic) hörgülü dayaqları malik tırli körpülər başlıca olaraq, içərisindən çay və ya su arxi keçən şəhərlər üçün səciyyəvi idi. Belə çaylar daşqın zamanı evlərə və həyətyanı təsərrüfatlara zərər yetirməsin deyə, şəhər daxilində onların mərcası daş hörgülü *bəndə* salınırdı. Belə halda, şəhərin sağ və sol sahillerindəki məhəllələri arasında gedis-geliş yaranan tırli, yaxud daş (kərpic) tag-körpülər salınırdı.

Tırli körpülərin nisbətən takmilledirilmiş mükəmməl növü *ordibasma* dayaqlara malik körpü olmuşdur. Körpünün bu növü həm də təkerli naqliyyat vasitələrinin keçməsini təmin edirdi. Bunun üçün əvvəlcə çayın dar axını sahilində pərdibasma dayaq düzəldilirdi. Bu məqsədə, çayın sahilində bir cərgə nördi düzəndən sonra onların üstündən köndələn pərdilər döşənirdi. Növbəti pərdi düzümləri bu qayda ilə üst-üstə quraşdırılmışdır. həm yuxarı qalxır, həm də tədricen iriyyə doğru çıxış pərvaz forması kəsb edirdi. Beləliklə, dayaqların yuxarı hissəsi bir-birinə yaxınlaşır.

Pordibasma dayaqlar hazır olandan sonra onların üzərinə yoğun tırıldırı. Körpü-nün aşırını emələ gətirən tırıldır düzüllük qurardan sonra onların üzərinə köndələn vəziyyətdə pərdilər döşənirdi. Minik və qoşqu həyvanlarının pərdi döşəməyə təsirini azaltmaq üçün körpünün üstü xır və ya xırqatışq torpaqla örtüldürdü.

Ağac körpülərə nisbətən *taglı* daş və ya kərpic körpülər qismən az yayılma da, mükəmməl memarlıq quruluşuna və uzunmürlü olmasına görə diqqəti celb edirdi.

Minik-yük həyvanlarının və təkerli naqliyyat vasitələrinin keçməsinə imkan verən taglı körpülər maneənin səciyyəsindən asılı olaraq, müxtəlif uzunluqda inşa edilirdi. Elə bu səbəbdən də taglı körpülər çox aşırımlı tikiildi. Çoxşırımlı körpülərin tipik nümunəsi sayılan Araz çayı üzərində salınmış 11 və 15 aşırımlı Xudaferin körpüləri tanrı möcüzəsi kimi, orta əsr körpü salma təcrübəsindən sorag verir.

XIX əsrin son qırınlarında çəkilmüş Şuşa-Zəngəzur yolu üzərində 4 adəd taglı daş körpü tikilmişdir.¹²⁹ Bu sayqa taglı daş körpülər XIX əsrde digər poçt yolları üzərində də inşa olunmuşdur. Onların bir qismı yaxın keçmişdək qalmaqdadır.

Azərbaycanda ilk çuqun körpü XIX əsrin 70-ci illərində Gəncəçay və Ağstafa çayları üzərində tikilmişdir.¹³⁰ Bundan əlavə, Bakı-Tiflis demir yoluğun çəkilməsi ilə əlaqədar bir surətənək körpülər, o cümlədən, Kür çayının üstündən Poylu və Yevlax yaxınlığında *metal dayaqlı* iki

məhtəşəm körpü salınmışdır. Belə körpülər 1900-cü ildə istifadəyə verilən Dərbənd-Bakı dömiriyə xətti boyunca da salınmışdır.

Azərbaycanda «cisiş» adlanan yeganə ponton körpü növü Kür çayı üzərindəki məşhur Cavad keçidində qeyd olunmuşdur. 14 ədəd iri və 14 ədəd xırda kolaz üzərində quraşdırılmış və 200 arşın uzunluğunda olan bu yiğamət körpü növü hələ orta əsrlər dövründə məlum idi.¹³¹ Yaz daşqları zamanı sel aparmamaq üçün sökülüb saxlanılan cisirdən XIX əsrin əvvəllerinə qədər istifadə olunmuşdur.¹³²

Rabitə vasitələri. Azərbaycanın özünəməxsus ənənəvi rabitə vasitələri təşəkkül tapmışdır. Bəsət rabitə növlərinin bir qismi burada XIX əsrin əvvəllerinədək, başqa sözlə, Rusiya tərəfindən poçt xidməti taşkı olunana qədər özünən əməli əhəmiyyətinə itirəlməmişdir.

Məlum olduğu kimi, insanlar iqtisadi güzərlərinə, sosial-mədəni tələbatlarını təmin etmək üçün bir sərəni məlumatları uzaq məsaflədən bir-birinə çatdırmaq məcburiyyətində qalırlar. Ölkənin inzibati-idarə sistemi ilə bağlı informasiyaların yerlərə ötürülməsi, yaxud mühərribə və digər təhlükəli xəbərlərin əhaliyə çatdırılması, ölkə başçısının əmr və fərmanlarını yamaq üçün tarix boyu bəsit rabitə vasitələrinə keşkin ehtiyac duyulmuşdur. Bu mənədə rabitə vasitələrinin vəziyyəti ölkənin mədəni inkişafının bir növ göstəricisi sayılır. Ölkə əhalisinin normal təsərrüfat əhaliyyətinin təşkil, nəqliyyat və sənaye istehsalının idarə olunması, ictimai və mədəni-maərif işlərinin nizamlanıb yoluна qoyulması xeyli dərəcədə rabitə vasitələrinin asılı idi.

Qədim zamanlardan başlayaraq, insanlar lazımı məlumat və xəbərləri uzaq məsaflədən bir-birilərinə çatdırmaq üçün daima sərfəli rabitə vasitələri axtarmışlar. Onlar bu məqsədlə, ilk vaxtlar müxtəlif növ *səs* siqnallarından istifadə etməli olmuşlar. *Təbil*, *gərənəy* və digər zərb, yaxud nəfəslər *alətər* həyəcanlı xəbərləri çatdırmaq üçün ilk bəsit rabitə vasitəsi rolunu oynamışdır. Hətta bəzən adamlar uzaq məsaflədən bir-birini ucadan səsliyə yolu ilə çağırmasında da bəsit rabitə vasitəsinə çevrilmişdir. Lakin *səs* siqnali vasitəsi ilə hər hansı bir məlumatın ötürülməsi məsəfə baxımından məhdud əcisiyyətə daşılmışdır. Elə bu səbəbdən də bu və ya digər xəbəri bir qədər uzaq məsafləyə çatdırmaq üçün *səs* siqnallını *ışığı* (*tonqal*), *bayraq* və ya *əl-qol* hərəkəti ilə əvəz etmişlər. Hətta bu maqsədə, öyrədilmiş *göyərcin* da məlumat ötürücüsü kimi istifadə edilmişdir. Bunun üçün göyərcinin ayağına rəmzi məna daşıyan müxtəlif rəngli ip, parça tikesi, pitiq və s. bağlamaqla, bu və ya digər xəber lazımı ünvanına çatdırılırdı.

Yazının meydana gəlmişindən əvvəl yaranmış bu bəsit rabitə vasitələrinin bir qismi son vaxtlardak özərlərinin əməli əhəmiyyətini itirəlməmişdir. Hətta məscid minarələrindən hər gün müzzin tərəfindən ətrafa yayılan azan şədaları da səsli rabitənin bir növü idi. Bu yolla Quran-da yazılın kəlamlar müsəlmlərlə çatdırılırdı.

Arxaik rabitə vasitələrindən biri də *tonqal* olmuşdur. Adətən, uzaq ətraflardan yaxşı görünmək üçün tonqal hündür yerlərdə, çox vaxt uça dağların yanında yandırılırdı. Həm də bu həyəcan siqnali tək tonqalla deyil, zəncirvari görünüş düzümü əmələ getirən tonqallar vasitəsi ilə çatdırılırdı. Tonqallardan qalxan tüstü dumanının qəlizliyi düşmən ordusunun coxşaxılı olduğunu bildirirdi.

Uzaq məsaflərlər xəber çatdırmaq üçün on etibarlı rabitə vasitəsi «qasid», «şatır», «carçı», «çapar», «salayıç» və s. adlarla belli olan peşəkar xəber yayanlar olmuşdur. Bu peşələrin çoxu rəsmi sənəd, fərman və sərəncamları vaxtılı-vaxtında çatdırmaq məqsədi ilə yaranmışdır.

İnsanlardan rabitə vasitəsi kimi istifadə olunması çox qədim tarixə malikdir. Hələ qədim zamanlarda insanlar vacib xəbərləri yaxın tanışları vasitəsi ilə, «ismaric» yolu ilə lazımı ünvanaya çatdırırdılar. Xəbərin etibarlı çatdırılmasını və məxfi qalmasını təmin etmək üçün, adətən, onu şifahi qaydada, yaddaş vasitəsilə göndərirdilər. Hətta keçmişdə səlahiyyətli şəxslərin, xüsusişli, yüksək vəzifəli məmurların hər birinin özünəməxsus şəxsi *qasidi* olurdu. Onlar lazımi məlumat və xəbərlərin vaxtında öz ünvanına çatdırılmasına məsuliyət daşıyırıldar.

Qasid həm piyada, həm də minik naqılıyyat ilə hərəkət edirdi. Piyada qasid yüksək vəzifəli memur və ya hökmədlərlərə məxsus olduqda «şatır» adlanırdı. Şatırçılıq peşəsi yüksək fiziki güc və dözüm tələb etdiyindən, o, uzun müddəti təlim və məsəfə yolu ilə hazırlanırdı. İdmənçi kimi yetişdirilmiş şatır yüngül ayaq və ayın geyimi ilə seçilirdi.

Atlı qasid minik vasitəsi ilə hərəkət etdiyindən çox vaxt «çapar» adlanırdı. Keçmişdə rəsmi dövlət xəbərlərinin tez çatdırılmasını təmin etmək üçün yolun hər mərhələsində *çapar-xana* və minik atları saxlanırdı. Bəzən növbəti çaparxana karvansaraya təsadüf edirdi. Çatdırılmalı xəbər tecili səciyyə daşımadıqda çapar karvansara və ya çaparxanada gecələyib, ertəsi gün yola düşürdü. Çapar tecili xəbər çatdırılmalı olduğda yorğun atını dəyişməklə, dincəlmədən yoluñ davam etdirirdi.

Bəzən qasid *elçi* qismində, heyət halında göndərilirdi. Belə olan halda, onu dəvə karvana qoşub yad ölkəyə göndərirdilər. Bu, onların təhlükəsizliyinə müəyyən qədər təminat yaradırırdı.

Carçı uca səsələ müəyyən bir xəbəri camaata car çəkib bildirən peşə sahibi olub, on çox bazarlarda fealiyyət göstərirdi. Keçmişdə camaatin gur olduğu bazar və meydanlarda rəsmi xəbərləri yamaq ənənə halını almışdı. Onlar rəsmi dövlət sərəncamlarından əlavə, yerli məlumatları da əhali arasında elan edib yaradırlar. Carçılar, bəi növ, sonralar yaranmış dövri matbuatın xəbər yamaq vəzifəsini yerinə yetirirdilər.

Yazı meydana çıxandan sonra məktub ənənəvi rabitə vasitələrinin en etibarlı və mötbəə növüne çevrilməyə başlamışdır. Elə kağız üzərinə köçürülmüş ümde xəbər və məlumatların məktub formasında ünvanlara çatdırılması surətli ilə bağlı *poçt xidməti* meydana çıxmışdır. Həm də müntəzəm və mütəşəkkil səciyyə daşıyan rəsmi rabitə vasitəsi olmaq etibarılı poçt xidmətlərinin vəzifəsi tekke məktubları ünvanlara çatdırmaqla məhdudlaşmamışdır. Poçt vasitəsi ilə digər əməliyyatlar, o cümlədən, müxtəlif növ bağlama, maliyyə sənədləri və s. də göndərilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şərqdə ilk poçt xidməti Əhəməni hökmdarı I Daranın (e.e. 522-486-ci il) hakimiyyəti dövründə təşkil olunmuşdur.¹³³ Azərbaycanda poçt xidməti XIX əsrin 30-40-ci illərində çar Rusiyasının rəsmi rabitə sisteminin tərkib hissəsi kimi yaranmışdır. Poçt yolları üzərində hər 25-30 verst məsafədə «yamxana» və ya «çaparxana» adlanan post stansiyaları təşkil olunmuşdur. Yamxanalar həm də poçt xidməti işçiləri və sənəsinlər üçün məhmanxana rolunu oynayırdı. Burada, habelə tətövli, ehtiyat qoşqu və minik atları, mehtərlər, nalbənd və b. peşə adamlarına da təsədif edilirdi.

Ənənəvi rabitə vasitələrindən biri də toy-nışan dəvətnamələrini, yaxud yas mərasimlərində mərhumun ölüm xəbərini qoşun kəndlərə, qohum-aqrabaya, dost-tanışlara çatdırın xüsusi *salayıç* və *xəbərçilər* olmuşdur. Belə xəbərləri yamaqla maşğul olanlar Abşeron bölgəsində «dəst-i-fərman», Qarabağda «şatır», Lənkəran bölgəsində «salacıy» adlanırdı.

XIX əsrin 60-ci illərində Azərbaycanda *telegraf* rabitəsinin əsası qoyulmağa başlamışdır. 1864-cü ildə Tiflisdə Naxçıvana ilk telegraf xətti çəkildi. Qafqaz canişinliyinin mərkəzi olan Tiflis şəhəri 1868-ci ildə etibarən Bakı, Şəki, Gence və b. şəhərlərlə telegraf xətti ilə birləşdirildi. Gədəbəy mis zavodundan Gəncəyə 60 verst üzənligündə telegraf xətti çəkildi. 1879-cu ildə Xəzər denizinin dibi ilə Bakıdan Krasnovodsk şəhərinə telegraf kabeli çəkilməsi başa çatıldı. 1886-ci ildə Bakıda ilk telefon xətti çəkilməyə başlandı.¹³⁴

Bununla belə, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllerində Azərbaycanda poçt-telegraf idarələrinin sayı yenə də az olub, əhalinin tələbatını ödəyəcək seviyyədə deyildi. Onların çoxu Bakıda camlışmışdır. 1903-cü ildə Yelizavetpol quberniyasında cami 23 poçt-telegraf idarəsi var idi.¹³⁵

Azərbaycanda poçt-telegraf xidmətinin yaradılması mahiyyət etibarılı çarizmin müstəməlekətlik idarə üsulunun təkmilləşdirilməsinə xidmet etə də, yerli əhali üçün o, mütərəqqi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Ölkədə rabitə xidmətinin artmasında realni məktəblərin, müəllimlər seminariyasının, texnikum və peşə məktəblərinin açılmasının mühüm rolunu olmuşdur. Ziyahların və təhsilli adamların sayı artıraq həm poçt-telegraf müstərlərinin sayı çoxalı, həm də rabitə xidməti sahəsinə yerli kadrlar cəlb olunurdu. Bütün bunların sayesində poçt əməliyyatları genişlənir, poçt vasitəsi ilə məktub, pul baratları, bağlama və digər əmanətlərin göndərilməsi barədə əhali arasındakı

da yeni təsəvvürlər əmələ gəlir, rabiə xidməti canlanırdı. Şəhər küçələrindən asılmış *poçt qu-tuları* məktublaşma yolu ilə yeni rabiə əlaqəsinin ilk carçularına çevriləmkələ, informasiya əla-qələrini kütləvişdirmiş və ona icimai məzmun qazandırmışdır.

- ¹ Обозрение Российских владений за Кавказом. ч. III. - СПб., 1836, с.382; Həmçinin bax: M.N.Nasirli. Maraqlı tapıntı: dəmər çarçıq haqqında. - Azərbaycan tarixinə dair materiallar. B., 1963, sah.142-145.
² S.A.Quliyev Azərbaycanda çöltikçilik. B., 1977, sah.68-69.
³ İ.O.Линс. Происхождение веций. М., 1954, с.191; İ.M.Cəfərzadə. Göst.əsəri, «Beşikdaş...», s.78.
⁴ İ.M.Джарзаде. Искусственное орошение и народные способы водоснабжение на Ашхороне. - «Вопросы этнографии Кавказа», Тбилиси, 1952, с.116-125.
⁵ Azərb. SSR. Kinotosanadır mərkəzi dövlət arxiv, inv. №5013, «Bakı küçələrində birində su daşıyanlar» fotoşəsi; «Kavказ», 1881, №161.
⁶ V.G.Григорев. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб. 1833, с.23-24; A.N.Mustafayev. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı, 1977, s.125.
⁷ A.N.Mustafayev. Göst.əsəri, sah.125-152; M.Avdiev. Mılyansko-Karabahskaya step. Bakı, 1929, с.44-83;
⁸ İ.Cəgəli. Skotovodstvo в Елисаветпольской губернии. «Кавказское сельское хозяйство» qəzeti, 1897, №177.
⁹ A.C.Sumbatçadə. Selskoye khozyaistvo Azerbaydzhanu v XIX v. B., 1958, с.82, 120, 196.
¹⁰ C.P.Zelenijskij. Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елизаветпольской губернии. - МИЭБГЗК, т.IV, Тиф., 1886, с.99.
¹¹ «Gəfəzəl qəzeti», 1912, №232.
¹² Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края. Тифlis, 1889, с.66.
¹³ A.N.Mustafayev. Göst.əsəri, s.127.
¹⁴ Ə.S.Sumbatçadə. Göst.əsəri.
¹⁵ A.C.Sumbatçadə. Promyshlennost Azerbaydzhanu v XIX vekе. B., 1964, с.50-55.
¹⁶ A.N.Mustafayev. Göst.əsəri, s.127.
¹⁷ İ.I.Kalutin. Исследование современного состояния животноводства Азербайджана. т. V, Тб., 1929, с.174.
¹⁸ G.Osinov. Selenia Daş-Alty Shušinskogo uyeza Eliyavetpol'skoye guberne. СМОМГК, вып. 25, Тиф., 1898, с.111.
¹⁹ H.A.Organovich. Provinsiya Ardebильskaya. Tiflisc, 1876, с.39.
²⁰ İ.M.Cəfərzadə. Göst.əsəri, s.120.
²¹ M.G.Velinov (Baxarlı). Azerbaydzhan, B., 1921, с.109.
²² A.C.Sumbatçadə. Selskoye khozyaistvo Azerbaydzhanu v XIX vekе. B., 1958, с.87.
²³ T.H.Yıldızinski. Экономический быт государственных крестьян в Бакинском уезде. МИЭБГЗК, т.1, Тиф- liss, 1885, с.449, 512-513.
²⁴ Yeno orada, sah.525.
²⁵ «Hörög» - etnoqrafik ədəbiyyatda «kəvən» də adlanır.
²⁶ İ.I.Kalugin. Göst.əsəri, s.167.
²⁷ Yeno orada.
²⁸ Yeno orada.
²⁹ B.M.Islamova, Göst.əsəri, sah.73.
³⁰ A.N.Mustafayev. Göst.əsəri, s.132.
³¹ Yeno orada.
³² Yeno orada.
³³ İ.I.Lakozə. Berbləndovodstvo. M., 1953, с.223.
³⁴ M.I.Korjanov. Исторический очерк пароходства на реке Куре. - ССК, т.II, Тиф., 1872, с.68; İ.I.Kalugin. Göst.əsəri, s.183.
³⁵ B.M.Islamova. Göst.əsəri, s.72.
³⁶ F.A.Deminski. Göst.əsəri, s.15.
³⁷ H.A.Abelov. Экономический быт государственных крестьян в Гекчайском и Шемахинском уездах Бакин- skoy guberne. - МИЭБГЗК, т. VI, Тифlis, 1887, с.248.
³⁸ M.H.Əfəndiyev. Göst.əsəri, s.85-88.
³⁹ M.Avdiev. Yuго-Bostonchiy Şirvan v Salyanskaya step. B., 1930, с.49-51.
⁴⁰ AAKAK, т. II, Тиф., 1868, с.248.
⁴¹ В.Г.Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833, с.208-209.
⁴² X.A.Vermiçev. Zemledelie gosudarstvennykh krestyan Zakavkazskogo kraja. - СМИЭБГЗК, т. IV, Тиф., 1888, с.338.
⁴³ T.M.Kerimov. Narodnye transportnye sredstva Azerbaydzhanu v XIX - nachale XX v. B., 2004, с. 39.
⁴⁴ A.N.Mustafayev. Göst.əsəri, s.131.
⁴⁵ Yeno orada, s.131.
⁴⁶ N.A.Abelov. Göst.əsəri, s.345.
⁴⁷ X.A.Vermiçev. Göst.əsəri, s.136-137.

- ⁴⁸ B.А.Куфтин. Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси, 1941, с.5.
⁴⁹ H.K.Nikiforov. Экономический быт немецких колонистов в Закавказском крае. - МИЭБГЗК., т.1, Тифlis, 1885, т.1, с.134.
⁵⁰ «Kaspı» qəzeti, №146, 1894.
⁵¹ M.I.Korjanov. Исторический очерк пароходства на реке Куре. - Сборник сведений о Кавказе. т.II, Тиф. 1872, с.68.
⁵² Azərbaycan tarixi. I c., B., 1961, s. 147-148.
⁵³ Adam Meil. Mysulmanskiy renessans. M., 1973, с.385.
⁵⁴ Э.Тейлор. Первобытная культура. M., 1939, с. 137.
⁵⁵ R.R.Dadaşov. Müğəndə əzələni çay naqliyyatı vasitələri. - ADR-in 75 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın təzisləri. B., 1992, s.124.
⁵⁶ T.M.Karimov. XIX əsrədə Azərbaycanda su naqliyyatı vasitələri. - Azərbaycan etnoqrafiq məcmüəsi. IV bur., B., 1981, s.42.
⁵⁷ T.M.Kerimov. Narodnye transportnye sredstva Azerbaydzhanu v XIX- nachale XX v B., 2004, с.70.
⁵⁸ Yeno orada, s.50.
⁵⁹ K. Elinan. О животных, кн. 17, гл. 32 (см. К.Алиев. Античные источники по истории Азербайджана. B., 1987, с.95).
⁶⁰ Обзорение Российских владений за Кавказом, ч. I, СПб., 1836, с.164.
⁶¹ N.Berzuni. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Казань, 1849, с.316.
⁶² Akty, собранные Кавказской Археографической Комиссии. т. II, Тиф. 1868, с.742.
⁶³ В.Г.Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833, с.8.
⁶⁴ AAKAK, т. II, Тиф., 1868, с.742.
⁶⁵ Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri, s.116.
⁶⁶ M.A.Koçəib. Svedeniya o Džarskih vladeniikh 1826 g. - Istoriya, geografiya i etnografiya Dagestanu XVIII-XIX vv. M., 1958, с.264; T.N. Yaşnikov. Vyderejki iz opisanija Ləzgiño-Džarskih volynlyh obshchestv. 1830 g.- İGƏD, 1958, с.301-302.
⁶⁷ D.E.Zubarev. Poездка в Кахетию, Пшавию, Хевсурнию и Джаро-Белоканскую область. - «Russkiy vestnik», т. II, СПб., 1841, № 6, с.554.
⁶⁸ AAKAK, т. XII, Тиф., 1904, с.616.
⁶⁹ İ.M.Джарзаде. Гобустан. Наскальные изображения. B., 1973, с.148, 150,156,157,160,171.
⁷⁰ Yeno orada, s.148.
⁷¹ Yeno orada, s.148, 150, 156, 157, 171.
⁷² Yeno orada, s.157.
⁷³ Yeno orada, s.257,259.
⁷⁴ Yeno orada, s.257.
⁷⁵ Yeno orada, s.260.
⁷⁶ Yeno orada, s.262.
⁷⁷ Yeno orada.
⁷⁸ Həsən boy Rumlu. Əhsən ot-Təvarix, XI c., Tehran nəşri, s. 614-615. (Bax: M.X.Geydarov. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. B., 1982, с.239.).
⁷⁹ A.Kontarinii. Путешествие. - Библиотека иностранных путешественников по России. т. I, СПб, 1836, с.80-81.
⁸⁰ Я.Ctreis. Tri puteshestviya. M., 1936, с.231-232.
⁸¹ Yeno orada (Bax: M.X. Heydərov. Göst.əsəri, s.241.).
⁸² O.İlerdi. Oписания путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно. СПб., 1906, с.454.
⁸³ L.I.Oñusova. Торговая экспансия Англии в бассейне Каспия в первой половине XVIII в. B., 1988, с.88-113.
⁸⁴ Yeno orada, s.99.
⁸⁵ Сведение о втором путешествии в Персию 1745-1747 гг. доктором И.Я. Лерхом. - Azərbaycan MEA Tarix Institütünə elmi arxiv. Inv-N6486, s.47.
⁸⁶ Новые документы о сожжении персидских кораблей на Каспийском море в 1751 г. - Вестник императорского русского общества. 1851.
⁸⁷ Kaspinskiy torgovlia. - Biblioqrafiya dlya chteniya, т. VIII, СПб., 1834, с.87-88.
⁸⁸ C.Həsənov. XVIII əsrədə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda gəmicilik və dəniz ticarəti. - Gənc Azərbaycan sənayeslərinin məruzələri. B., 1983, s.56.
⁸⁹ C.G.Gmelini. Puteshestviye po Rossii dlya issledovaniya vsekh treh tsarstv v prirode. ч. III, СПб., 1785, с.385.
⁹⁰ Yeno orada, s.395-396.
⁹¹ G.B.Abdullayev. Azerbaydzhan v XVIII vekе i vzaimoотnoshenie s Rossinej. B., 1965, с.307.
⁹² Kaspinskiy torgovlia, с.108.
⁹³ P.L.Bukov. Materalyi dlya novoy istorii Kavkaza s 1722 po 1803 gg., ч.II, СПб, 1869, с.79.
⁹⁴ Akty, собранные Кавказской Археографической Комиссии, т. II, СПб., 1789.
⁹⁵ Polnoye sobranie zakonov Rossijskoy imperii. СПб., т. 27, 1830, с.107.
⁹⁶ Obzorenie Rossijskikh vladenij za Kavkazom. т. IV, СПб., 1836, с.74.
⁹⁷ Yeno orada, s.41, 74.
⁹⁸ Tomas Herbert. Travels in Persia 1627-1629. London, 1931, s.177 (Bax: M.X.Heydərov. Göst.əsəri, s.241.).

NƏTİCƏ

Etnoqrafik faktlar Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələrinin tipoloji növlərini, onların tarixi köklərini, sonrakı təkamül mərhələlərini, dayışmə, yeniləşmə, tənzəzül möqamlarını izləməyə əsas verir. Maddi-mədəni örnəklərin böyük bir qismi zamanın keşməkəşlərindən keçib, müasir dövra qədər gelib çatmışdır.

Əmənovi maddi mədəniyyət ənslərlə arasında **istehsal mədəniyyəti** ilə bağlı olan **əmək alətləri**, **silah və məişət vasitələri** özünün tipoloji zənginliyi və nisbi sabitliyi ilə seçilir. Mədəni irsimizin bu sahələri çox erkən, insan cəmiyyətinin təşəkkülinün ilk çağlarından etibarən, hələ ibtidai **yığıcılıq və ovçuluq** möşəliliyyətinin ilk mərhələlərində, başqa sözlə, mənimsemə tesərrüfatı dövründə yaranmağa başlamışdır. Daşdan düzəldilmiş **kəsici**, **ozıcı**, **döyücü**, **deşici** və s. kimi bəsit əmək alətlərinə ibtidai icmə tarixinin bütün sonrakı gedisi arzında ehtiyac böyük olmuşdur. Ağac **toxmaq**, **dəyənək**, **comaq** (koğra) ibtidai insanların karına gələn ilk əmək aləti və silah rolunu oynamışdır. Uzun müddət müstərək saciyyə daşıyan bu alətlərin ilk tipoloji nümunələri zəmanəmizdək gelib çatmasa da, onların sonrakı tokamülü bir sıra soyuq silah növlərinin, xüsusilə, zərbə, sancma və deşme yaraqların meydana gəlməsinin maddi əsasını təşkil etmişdir. Yurdumuzun ibtidai sakinləri sivilizasiya tarixinə dünən şöhrəti abidələri olan Qurçay mədəniyyətini bəxş etmişlər.

Əmənovi əmək alətləri və silahlardan tipoloji zənginliyinin yaranmasında yerli xammal növlərinin bolluğu ilə yanaşı, Neolit dövründən etibarən əhalinin tesərrüfat məşəti və əmək möşəliliyyətində nəzərəçarpan irəliliyi və şaxələnmə mühüm rol oynamışdır. Neolit inqilabi kimi saciyyələrin istehsal tesərrüfatına keçid ölkəmizdə maddi-mədəni sərvətlərin bolluğu üçün etibarla xammal bazası yaratmışdır.

Əmək alətləri və silahlardan hazırlanmasında istifadə olunan digər sərfəli xammal növləri olan **mis**, **tunc**, **bürünc**, **dəmir**, **polad** və s. kəşf edilib mənimsemildikdən sonra həmin tipdən olan məişət vasitələrinin daha təknil növləri yaranmışdır. Xüsusi, dəmir və poladin mənimsemənilmişindən sonra **kəsici** və **deşici** alət və silahlardan keyfiyyəti asası surətdə yaxşılaşmış, onların tipoloji növləri artmışdır. Dəmir alət və silahlardan peydə olması vaxtı ilə daş, sümük və tuncdan hazırlanan eyni tipli **kəsici**, **deşici**, **oyucu**, **hamarlayıcı**, **yonucu** və **mışarlayıcı** əmək alətlərini tədricən sixşidib aradan çıxarmış, onların daha mükəmməl tipoloji növlərinin yaranmasına imkan vermişdir.

Erkən metal dövründə baş verən texniki irəliliyişlər nəticəsində sonralar maddi-mədəni nailiyyətlərin bütün bir kompleksi yaranmışdır. Xüsusi, odun mənimsemələsi, əkinçilik və maldarlıq məhsullarının emalına başlanması, **xörək** və **çörəkbışırma** vasitələrinin, habelə süd məhsullarının emalı və saxlanması ilə bağlı saxsı qabların müxtəlif tipoloji növlərinin yaranmasını labüb etmişdir.

Tunc dövründən başlayaraq, şum əkinçiliyi və şum alətlərinin yaranması, süni suvarmanın meydana çıxmazı, heyvanlardan qoşqu qüvvəsi kimi istifadə olunması ictimai əmək bölgüsünün dərinleşməsinə, sənət istehsalının əkinçilik və maldarlıqdan ayrılmamasına, **dulus çaxrı**, **dulus küṛəsi**, **metaloritma** və **metallisləmə** kürələrinin peydə olmasına görüb çıxarmışdır.

Azərbaycanın maddi-mədəni ərsin öməli bir hissəsinə **dekorativ-tatbiqi sənət** nümunələri təşkil etmişdir. Yurdumuzun qədim sakinləri öz məişətlərini bəzəyib yaraşığı etmək üçün əsrlər boyu əlləşmiş, aramsız axtarışlar etmişlər. Bu səyərlərin nəticəsində ölkəmizdə tipoloji zənginliyi ilə seçilən yüksək bəzək mədəniyyəti yaranmışdır. Bu nefis sənət nümunələri arasında **zinət** və **ticma bazar** növləri ilə yanaşı, **hörmə**, **toxuma**, **basma** (**basma-qəlib**), **qələm-karlıq** məməlumatları xüsusi yeri tutmuşdur. Müxtəlif tarixi dövrlərde yaranmış bu texniki üssüllaşın çoxu XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllerinə qədər davam etmişdir.

Tarix boyu insanların maddi ehtiyacları onların yaratdığı mənəvi dəyərləri üstələmişdir. Zira, insanlar bilik öyrənməzdən, elm, siyaset, inceşənətə məşğul olmadan əvvəl, yemek, iç-

⁹⁹ Yeno orada.

¹⁰⁰ Yeno orada.

¹⁰¹ Azərbaycan tarixi. II c., B., 1964, s.246.

¹⁰² Yeno orada.

¹⁰³ M.H. Gersesyan. Cəltərənənin dərələrinin tarixi. – CCK, t. II, Tif., 1871, s.22.

¹⁰⁴ N.A. Məjdəliyev. İstoriyo-etiografik очерк Алшерона. – НАИИ НАН Азербайджана. Инн. №5632, он. I, dəfə 1-5.

¹⁰⁵ M.N. Gersesyan. Göst. əsəri, s.26.

¹⁰⁶ A.A. Martynik (Bəstəkə). Polnoe собрание сочинений. т. X, СПб, 1840, с.67.

¹⁰⁷ M.G. Əfəndiyev. Selenine Lətinç Geokçayskoego uyeza Bakinskoy gubernii. – СМОМПК, вып. 29, Тиф., 1901, с.54.

¹⁰⁸ N.A. Abələv. Göst. əsəri, s.9.

¹⁰⁹ A.N. Mustafayev. Şirvanın maddi mədəniyyəti. B., 1977, s.144.

¹¹⁰ Kavkazski kaledarıñ na 1874 r. Tif., 1837, c.452.

¹¹¹ Bakinskii spravochni kaledarıñ na 1897 r. – B., 1896, c.68; N.Kalashov. Mestechko Saliny. – СМОМПК, вып. V, Тиф., 1886, с.101; N.A. Abələv. Ekonomicheski byt gosudarstvennykh krest'yan Geokchayskogo i Shemashchinskogo uyezdu Bakinskoy gubernii. MİĘBGKZK, т. VI, Tif., 1887, с.10.

¹¹² A. Gakstatura. Zakavkazski krai. СПб, 1857, с.66.

¹¹³ P.S. Varavini. Letne i zimne pastbiça Zakavkazskogo kraia. СМИЭБГКЗК, т. V, Тиф., 1888, с.117-120.

¹¹⁴ P.S. Varavini. Göst. əsəri, s.120.

¹¹⁵ M.A. Skibitskii. Karabakhskie kazennye letne pastbiça. – МУКЛЭПИКС, т. IV, Тиф., 1899, с.95

¹¹⁶ P.S. Varavini. Göst. əsəri, s.119.

¹¹⁷ A.N. Mustafayev. Göst. əsəri, s.146.

¹¹⁸ A.Fazili. Artronatena. B., 1992, с.95.

¹¹⁹ V.V. Bartold. Tarix-e coğrafiya-e Iran. s.268 (Bax: A.Fazili. Göst. əsəri, s.95).

¹²⁰ A.Fazili. Göst. əsəri, s.95-96.

¹²¹ Yeno orada, s.95-96.

¹²² Yeno orada, s.96-97.

¹²³ M.N. Gersesyan. Göst. əsəri, s.22.

¹²⁴ F.Ə. Demirskii. Nekotorye svedeniia o Kabristanskom poliyeyskom uchastke Bakinskoy gubernii. Tif., 1901, с.15; M.G. Əfəndiyev. Selenine Lətinç Geokçayskoego uyeza Bakinskoy gubernii. – СМОМПК, вып. 29, Тиф., 1901, с.85-88; M. Avdeev. Selenine Lətinç Geokçayskoego uyeza Bakinskoy gubernii. – СМОМПК, вып. 29, Тиф., 1901, с.49-51.

¹²⁵ C.H. Bronsewskii. Novéissine geografičeskie i istoričeskie izvestiya o Kavkaze. ч.I, M., 1823, с.214.

¹²⁶ Kavkazski kaledarıñ na 1852 r. Tif., 1851, с.96-107.

¹²⁷ M.I. Korjanov. Istoricheskiy очерк parohodstva na reke Kure. – ССК, т. II, Тиф., 1872, с.68.

¹²⁸ Kavkazski kaledarıñ na 1854 r. Tif., 1853, с.526-527.

¹²⁹ C.P. Zelinskii. Ekonomicheski byt gosudarstvennykh krest'yan Zangiuzurskogo uyezda Elyisavetpol'skoy gubernii. – MİĘBGKZK, т. IV, Тиф., 1886, с.115.

¹³⁰ Kavkazski kaledarıñ na 1879 r. Tif., 1978, с.452.

¹³¹ Puteshestvenniki po Azerbaydzhan. т. I, B., 1961, с.286.

¹³² Ə.Məmmədov. Göst. əsəri, s.14.

¹³³ A.Meñ. Mysulmanskiy renesans. M., 1966, с.383.

¹³⁴ Azərbaycan tarixi. II c., B., 1964, s.251-252.

¹³⁵ Yeno orada, s.465-466.

mək, geymək, sığınmaq, ev tıkmak qayğısına qalmalı olmuş, özlerine sərfeli nəqliyyat növleri və yüksəkdən vasitələri əldə etməyə çalışmışlar. Bu zəruri həyatı ehtiyacların böyük bir qismi yaşlı məskəni və evlərlə, başqa sözlə, *inşaat mədəniyyəti* ilə üzvi suradə bağlı olmuşdur. Məlum olduğu kimi, istehsal təsərrüfatının meydana gəlməsi oturaq həyat tərzinə keçidi labüb etdiyindən qədim insanlar ilk vaxtlar düzənlik arazilərdəki münbət çay vadilərində məskunlaşmış, özlərinə yurd-yuva qurmuş, məskən salmış olmuşlar. Azərbaycan xalqının məskənsizləşmə fəaliyyəti və etikmə təcrübəsi zəngin inşaat mədəniyyəti ənənələrinə söykənir.

Arxeooloji qazıntı materiallardan göründüyü kimi, Azərbaycannın qədim sakinlərinin ilk yaşayış yerləri açıq tipli *düşərgələr*, *təbii mağaralar*, *gəyalararası yarıq* və *qayaaltı sığınacaqlar* olmuşdur. Bu arxaik məskən növlerinə aid ölkəmizdə xeyli arxeoloji abidə aşkar edilmişdir. Lakin buna bilavasitə insan fəaliyyətinin möhsulü olmadığı üçün hələ sünə tikiilərdən ibarət əsl mənəda *məskən* növü olmayıb, sadəcə yaşayış məqsədi daşıyan müvəqqəti səciyyəli *təbii düşərgə* və *sığınacaq* idi. İbtidai insanların oturaq məsiştə tərzinə keçməsi, müsəyen bər məkanına bağlanması, ham də *möhər* və ya *cıv kərpicdən* daimi yaşayış evlərinin tikilməsini labüb etmişdir. Sözün həqiqi mənasında, ilk daimi yaşayış məskənləri məhz bu andan etibarən, istehsal təsərrüfatının təşəkkül tapşığı ilk çağlardan yaranmağa başlamışdır.

Məhsuldar qüvvələr inkışaf etdikcə məskənsizləşmə və etikmə təcrübəsi təkmilləşmiş, onların müxtəlif tipoloji növleri yaranmışdır.

Tunc dövründən etibarən Azərbaycanda qoyunçuluq təsərrüfatının sürətli inkışafı ölkənin dağlıq arazilərinin məmənənilməsinə, bu isə öz növbəsində, məskən və evlərin yeni tipoloji növlerinin yaranmasına gətirib çıxmışdır. *Qala və qalaça* (siklop tikiili) tipli möhkəmləndirilmiş məskən növleri məhz bu dövrden etibarən meydana çıxmışdır. Köçəbə mösiştə tərz iələlaqədar olaraq, maldar aləhaliyə *məxsus qışlaq, bina, yataq, sığırxana* və *oba* tipli mövsümü səciyyəli ilk elat məskənləri də yaranmışdır. Bununla yanaşı, qədim dövrün oturaq əkinçi və maldar tayfalarına məxsus monogen səciyyəli icmə kəndləri də artub çıxalmışdır.

İbtidai icmanın dağılıması, xüsusi mülkiyyətin, dövlətin və siniflərin yaranması ilə əlaqədar olaraq, Son Tunc və İlk Dəmir dövründə yuxarıda sadalanan məskən tiplərindən əlavə, yəni məskən növleri - *şəhər* və *qəsəbə* tipli yaşayış məntəqələri meydana çıxmışdır.

Azərbaycanda feodal istehsal əsaslılışın meydana gəlməsi mahsuldar qüvvələrin inkışafına yeni təkan vermiş, sənət və ticarətin tərəqqisine səbəb olmuşdur. Bu, şəhərlərin böyüyüb artması üçün alverişli iqtisadi zəmin yaratmışdır. Digər tərəfdən, feodal çəkişmələri, ara müharibələri və xarici basqınlar şəhərlərin müdafiə masələlərinə diqqəti artırmağı, onların ətrafına bürclü, mazqallı uca qala divarı çəkilməsinə, *qəsr* tipli möhkəmləndirilmiş möhtəşəm yaşayış tikiilərinin yaranmasına zəruri etmişdir. Inkışaf etmiş feodalizm dövründə yaranan Abşeron qəsrlərinin böyük bir qismi məhz bu zəruri nöticəsində meydana gəlmİŞdir.

Azərbaycanda İslam dininin yayılması ilə əlaqədar olaraq, şəhərlərin daxili quruluşu və memarlıq görkəmində Şərqi cizgilerinin ardlığı nəzərə çarpır. Digər Şərqi ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanın feodal şəhərlərində də dini-memorial tikiilər, xüsusiilə, minarəli *məscid, türbə, təkəy* və *xanagahlar* görkəmliyə yer tuturdu. Ticarət əlaqələrinin genişlənməsi şəhərlərdə sənət dükanı, *caras*, *bazar* və *kərvansara* tipli tikiilərin artmasına səbəb olmuşdur.

XIX əsrdə qədər gəlib çatmış ənənəvi ev tipleri inşaat mədəniyyəti sahəsində qədim dövrden başlanan və bütün orta əsrlər boyu davam edən çox böyük təkamül prosesini və əməli təcrübə nöticəsində yaranmışdır. *Möhər, kərpic, daş* və *ağac* evlərin müxtəlif tipoloji növleri təşəkkül tapmışdır.

Azərbaycan etnoqrafik gerçəkliliyi elat əhalisinə məxsus çubuq konstruksiyalı, müvəqqəti ev tiplerindən (*dəvə, coma, qarakeçə, kolux, alaçığ, murx, qadır*) tutmuş oturaq əkinçi və maldar aləhaliyə məxsus möhər, daş və kərpic hörgülü ev tiplerindək kürsülü, bir və ikimərtəbəli, çıxotaqlı yaşayış binalarının zəngin tipoloji növünü zəmanəmizdək çatdırılmışdır. Bunlarla yanaşı, XIX əsrə əhalinin yoxsun təbəqələri arasında bir sırə arxaik ev tipləri (*kühül, gəmrə, qaradam, pəybəş, tövlə-səki, daşqura* və s.), habelə çubuq, qarğı və ağac (*cümqə,*

gom, tapan, bağdat, kərtmə, dərbəndi və b.) konstruksiyalı bəsit yaşayış evlərinin əməli-meişət əhəmiyyətinin yaxın keçmişdək itirməmişdir.

Azərbaycanda şəhər həyatının bərəqərə olması, əhalinin varlı-kübar zümrələrinin burada cəmləşməsi, sonet və ticarətə bağlı olan istehsal mühitinin yaranması kimi mühüm daş və kərpic hörgülü *birmərtəbəli, kürsülü* və *ikimərtəbəli, zırzəmili* evlərə yanaşı, hər cür mösiş rahatlığını malik *imarət* tipli yaşayış binalarının, hətta *zaray komplekslərinin* təşəkkül tapşına səbəb olmuşdur.

Mədəni həyatın zəruri şartlarından sayılan *geyim* vasitələrinin əldə olunması insanların əzəli qayğılarından sayılır. XIX əsr Azərbaycan xalq geyimləri tipoloji baxımdan qədim dövr geyim ənənələrinin davamı olub, çox böyük təkamül yolu keçmişdir. Məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkışaf istehsal təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin tərəqqisine təkan vermişdir. Geyim üçün zəruri olan yeni-yeni xammal növərinin (*döri, gön, ketan, konaf, yun, pambıq, ipək*) mənimşənilməsinə, beləliklə də *hörmə, basma* və *toxuma* geyim materiallarının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ənənəvi kişi və qadın geyimləri hazırlanma üsuluna görə, *bağlama* və *biçmə-tikmə* olmaqla, iki əsas tipoloji qrupa ayrılmışdır. Tikişsiz geyim növərinin (*şal, örpək, çarşab, çadra, cuna, kələğayı, sərəndəz, qəsəbə, qəsəbən, çalma, əmmamə, qurşaq, yapinci, copoz, ayaq şalı, dolaq, patava*) böyük əksariyyəti ilkin formasında zəmanəmizdək galib çatmışdır. Onların bir qismisi, hətta müsəs dövrədə əməli əhəmiyyətini itirməmişdir.

Əyin geyimlərinin *alt* və *üst* palтарına, *öynəlik* (gündelik), *mərasim*, *toy-bayram*, *yas, habelə, ev, bayır* (bazarlıq) və *peşa* paltarına bölünməsi, nəhayət, *hərbi, mülki* və *ruhani* libasına ayırması, ümumən, ənənəvi geyim mədəniyyətinin yüksək səviyyəyə çatdığını eks etdirirdi. Bu cəhdətdən, qadın geyim dəstinin daha zəngin tipoloji növleri yaranmışdır. Buraya məhəlli xüsusiyyətləri ilə seçilin bir sırə geyim tipləri: *çapkan, küləcə, labbdə, eşmək, arxalıq(don), zivini, baharı, tuman, çaxçur, bulasa, dizlik* və s. daxil idi. Qadın geyim dəsti, habelə olduqca zəngin *süs* və *zinət* bəzədilib tamamlanması ilə də kişi libasından seçilirdi.

Ənənəvi geyim tiplərinin bir qismi (*yapinci, copoz, kürk, önlük, döşlük, patava, dolaq, çarıq* və s.) həm də peşa, bəzi növəri (*əba, qaba, əmmamə, çəltar*) isə ruhani libası səciyyəyə daşımışdır.

Azərbaycan milli geyimləri həm də sosial zümrə ferqlərinin özündə eks etdirmişdir. *Atımagol arxalıq, vəznəli çuxa, zəryaxa küləcə, sərdarı, xəz-əzəmi, kəyani don, yelpaza arxalıq, «qələmi» və ya «şikar» börk, bənarə, alafla, sərəndəz, sağrı başmaq, qunclu çəkmə, ənlik, kirşan, vəsmə, sürmə* və s.

Qida insan həyatının ilkin zəruri şərti və başlıca bioloji tələbatı olmaq etibarı ilə çox qədim tarixə malikdir. Qida məhsullarının əldə olunması, onların tərkibi və emal üsulları cəmiyyət yaradıqdan müxtəlif mərhələlərində yaranmış mədəni-təsərrüfat tipleri ilə üzvi suradə bağlı olmuşdur. Ölkə ərazisində qida məhsullarının növ və çəsidlərinin bolluğu yüksək matbəx mədəniyyətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

İnsan cəmiyyətinin təşəkkülünün erkən mərhələsinə xas olan ibtidai *ovçuluq* və *yığıcılıq* məşğılıyyətinin özünməxsus *cıv* yeyilən qida məhsullarının mövcud idi. Mənimsema təsərrüfatı dövrünün qida kompleksinə yeməli *yabanı bitkilər* (onları meyvələri, kökü, saplağı, qızı və yarpaqları), müxtəlif növ xırda *onurğalı* və *onurğasız* heyvanların *əti, quis yumurtası* və s. daxil idi. Ovətmə alətlərinin təkmilləşməsi nöticəsində sonralar ibtidai insanların qida balansında iri *onurğalı* heyvanlarının *əti* üstün yer tutmağa başlamışdır. *Od* kəş olunandan sonra qida məhsullarının bir qismi *bışırılmaya* başlanmışdır. Digər tərəfdən isə qədim zamanlardan qida məhsullarının bəsit saxlanma qaydaları: *qurutma* (*qax, qaxac*), *qovurma*, *qicqırma* və s. kimi səməreli emal üsulları mənimşənilmişdir. Bu qədim əsaslılışlı çoxu əzələrinin əməli əhəmiyyətini, qisman də olsa, müsəs dövrək orquyut saxlaya bilmİŞdir.

Meyvə, tarəvəz, bostan bitkilərinin təzə halda, *cıv* vəziyyətdə yeyilməsi ənənə olaraq, şəhər və kənd əhalisinin yemək süfrələrində həle də davam etməkdədir. Onlardan habelə *bək-*

məz (dosab), *lavasana*, *tutma*, *mürəbbə*, *riçal*, *şoraba*, *sirkə* və s. hazırlanmışdır.

İstehsal təsərrüfatına keçid qidalanma balansında ciddi döñüşə səbəb olmaqla, *becərmə* üsulu ilə əldə olunan denli bitkiləri (*buğda*, *arpa*, *darı*, *yulaf*, *cəltik* və s.), *süd* və *süd məhsul-ların* yemek öynəsində başlıca qida növünə çevirmiş, et və ondan hazırlanan xörəklerin tipoloji zənginliyinə imkan yaratmışdır. Azərbaycan milli mətbəxi məhz *heyvan* və bitki mənşəli qida məhsullarının bu cür zəngin tipoloji çeşidi zəminində təşəkkül tapmışdır.

Antik dövr və orta əsrlərdə məhsuldar qüvvələrin inkisafı ilə eləqədər baş veren mədəni-texniki irəliləyişlər, suvarma əkinçiliyi və bağılılığın inkişafı nəticəsində qida məhsullarının çeşidi daha da genişləmiş, *paxla* bitkilər, *bostan* və *tarəvəz* bitkilərinin müxtəlif tipoloji növü yaranmış, yemek süfrəsində xörəkləri dada-tama gotiren müxtəlif növ *ədvayıyat* peydə olmuşdur. Bütün bu mütərəqqi irəliləyişlər nəticəsində sədə bişirmə texnologiyasına (*qızartma*, *soyutma*, *pörətəmə*, *bozartma*, *buğlama*, *govurma*, *çıqırma*, *közəqoyma* və s.) əsaslanan ümumxalq mətbəxi ilə yanşı, hakim zümrələrə məxsus mürəkkəb tərkibli ləziz xörəklərə malik elitar şəhər mətbəxi və löyünbələyün yeməkləri ilə seçilən zadəgan süfrəsi da təşəkkül tapmışdır.

Azərbaycan mətbəxinin zenginləşməsində şəhər əhalisinin hakim zümrələrə məxsus elitar mətbəxin müstəsna rolu olmuşdur. Onların ziyaflət məclisləri və bayram süfrəsi ləziz ətli xörəklər, növbənöv *plovlar*, quş və ya balıq *levengisi*, müxtəlif növ *kabablar*, cürbəcür *tutma*, xüzbərbə, löyünbələyün *mürəbbə* və *şirniyyat* zəngin olurdu. Mətbəx mədəniyyətində baş verən bu mütləqəqili irəliləyişlər nəticəsində *aspazlı* xüsusi mahərat tələb edən peşə növünə çevrilmişdir. Orta əsrlərdə Azərbaycanda olmuş əcnəbi seyyahı və elçiləri yeri hakimlərin ziyaflərini dəvətdərək bir-birindən ləziz yeməklərin coxsayılı çeşidləri heyran qoymuşdur.

Azərbaycanın enənəvi yemek və içkileri tarixən Şərqi mətbəxi ilə üzvi surətdə bağlı olsa da, ümumqafqaz xüsusiyyətlərindən də məhrum deyildi. Müsəlman Şərqi üçün saciyyəvi olan *alkogolsuz* içkiler (*çay*, *qahva*, *şorbat*, *ayran*, *atlama*, *körəməz*, *ışkəncəbi*, *araqanə*, *xoşab*, *güləb*, *qəndab*, *ovşala* və s.) Azərbaycan xalqının yemek süfrəsində mühüm yer tutmuşdur. Bundan əlavə, yeməkləri dada-tama gətirən ədvalaların böyük əksəriyyəti ticarət yolu ilə Şərqi ölkələrindən getirilirdi.

Ənənəvi mətbəx mədəniyyətində *elat* əhalisinə məxsus yeməklər təkcə tərkibinə görə deyil, həm də tipoloji çeşidlərinin müxtəlifliyi ilə seçilir. *Ətli* yeməklərin üstün yer tutduğu elat mətbəxində *ılım* yeməklərin də köçəbə mösihtinə müvafiq tipoloji növləri: *qundi* (horra), *xəsil*, *xəngəl*, *umac*, *quymaq*, *halva*, *fəsəli*, *qatlama*, *ayırdaq*, *külli kömə*, *yağlı kökə*, *sacaracə*, *fatır* (*yuxa*) və s. geniş yayılmışdır.

Süd məhsullarının emali və saxlanması sahəsində elat əhalisinin əldə etdiyi səmərəli empirik təcrübə noiniyi XIX əsrde uğurla davam etdirilmiş, hətta indi də özünün əməli əhəmiyyətini itirməmişdir. *Qatıq*, *quymaq*, *xama*, *yağ*, *pendir*, *şor*, *nor*, *lor*, *süzmə*, *qurud* və s. kimi ağartı məhsulları yenə də dedə-baba əşyaları ilə hasil olunmaqdadır.

Azərbaycan mətbəxində ət təzə halda ocaq və ya köz üzərində (şış vasitəsilə) bişiril-məkdən əlavə, *govurma*, *basdırma*, *duzəqoyma* (küpləmə), *qaxacətmə*, *hisəvermə* və s. kimi səmərəli empirik əşyalarla qış mövsümü üçün de tədərük edilmişdir.

Azuga ehtiyatı təkcə mədəni mayev, *bostan* və *tarəvəz* bitkilərindən deyil, habelə yemeli yabanı bitkilərdən də tədərük edildi. Minilliklərin sinağında keçmiş müxtəlif növ *tutma*, *tur-* *su*, *şoraba*, *sırka*, *abqora*, *riçal*, *püskəndə*, *qax*, *alana*, *sucuq* və s. həmin səmərəli təcrübənin nəticəsi olub, özünün əməli əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir.

Məddi mədəniyyət tarixinin mühüm tərkib hissələrindən biri olmaq etibarı ilə *yükdəşmə* vasitələri insanların ilkin həyati ehtiyaclarından irali gəlməmişdir. İbtidai insanlar əldə etdikləri qida məhsullarını, əmək alətləri və silahları, hətta körpə usaqları ovu tükənməş bir sahədən başqa bir ovlağa daşımış məcburiyyətində qalmış, çay manələrini keçməli, dağ aşırılarını aşmalı, dərələrdən, təpələrdən ötməli olmuşlar. Bütün bu həyati ehtiyaclar *nəqliyyat* mədənəti inkişafına gətirib çıxarmışdır.

Ənənəvi *quru* və *su* nəqliyyatının başlıca yükdaşma qüvvəsi uzun müddət *minik* və *qoş-qı* heyvanları, qismən isə insanın əzələ gücü olmuşdur. İnsanlar *əldə*, *golda*, *qoltuqda*, *beldə*, *çiyində*, *başda* xırda yüksək yaxın məsafəyə daşımadaşdan əlavə, *xərək*, *kəcavə* (*təxti-rəvan*), *ol-arabası*, *şol* və s.-nın vasitəsi ilə zəruri yüksəkleri daşımışlar. Bütün bunlardan əlavə, su nəqliyyatının bir sıra bəsət növləri (*şal*, *pələ*, *kəlik*, *qayıq*, *kolaz*, *kəraçi*, *kirjim*, *səndal*, *borə* və s.) onlar yenə də əzələ gücü ilə hərəket etdirmişlər.

Azərbaycanda «*təxti-rəvan*» adlanan kəcavədən keçmişdə qismən istifadə olunduğunu göstərən məlumatlar olsa da, burada həkim memur və ya zadəgan şəxslərin insan gücü ilə daşınması faktına at tadəsf edilmişdir. Bu mənəda savaş meydandan yaralı döyüşülerin *xərək* vasitəsilə təhlükəsiz yera daşınması istisnalı teşkil etmişdir.

Minik-yük heyvanları (*at*, *qatrı*, *kəl*, *öküz*, *dəvə*), habelə qoşqu nəqliyyatı (*sürütmə*, *kirşə*, *araba*) tarix boyu başlıca yükdaşma vasitələri olmuşdur, XX əsrin əvvəllərinədək əməli əhəmiyyətinə saxlamışdır.

Su manələriñi dəf etmək üçün *bərə*, *pələ*, *kəlik*, *kolaz*, *qayıq* və s. ilə yanışı, ağac və ya daş (*körpic*) tağılı *körpüllerden* istifadə edilmişdir.

Yaylaq və qışlaqları qovuşdurən *köç yolları*, kənd və şəhərlərarası *daxili əlaqə* yollarından əlavə, ölkəni beynəlxalq tranzit ticarəti yollarına qovuşdurən bir sıra *karvan* yolları da mövcud olmuşdur.

Azərbaycanda iki və dördtəkerli yerli (burazlı) arabalardan əlavə, XIX əsrin sonlarından etibarən *yaylı* nəqliyyat növləri: *qazalaq*, *fayton*, *kareta*, *dilcans* və s. də yayılmağa başlamışdır.

Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinə dair aparılmış elmi tədqiqatların nəticələrinə nəzər saldıqda məlum olur ki, bu misilsiz etnomədəni sərvətlər yerli zəmində, daxili tekamül yolu ilə təşəkkül tapmışdır.

Azərbaycanın elverişli təbii şəraiti, xüsusiş, onun bol qida ehtiyatına malik olan zəngin flora və fauna aləmi çox qədim zamanlardan insanların burada məskunlaşdırış yaşaması üçün münbit sosial-mədəni mühit yaratmışdır. Məlum olduğu kimi, təbii qida ehtiyatının bolluğu bu və ya digər oyunken orzazide məskunlaşmanın şartlarından başlıca amillərdən biri olmuşdur. Bu mənəda Azərbaycanın tarixi orzazlarını bürüyən arxeoloji abidələrin xronoloji müxtəlifliyi və say coxluğu burada ibtidai insanların məskunlaşmasının erkən çağlarından başlayaraq, sosial-mədəni heyatın sürükli və davamlı olmasından sonraq verir. Milyon yarım ildən çox yaşı olan dünya şöhrəti Azrix mağarası və digər Paleolit abidələrinən aşkar olunmuş arxaik maddi mədəniyyət örnəklərinə nəzər saldıqda məlum olur ki, Azərbaycanın avtoxton əhalisi elverişli qida mühitində bacarıqla bəhrələnmiş, özləri üçün münasib məisət şəraiti və zəngin mədənəni ırs yarada bilmişlər.

Azərbaycanın enənəvi maddi mədəniyyət örnəkləri mənşə etibarı ilə oturaq əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatı bazası, zəngin sonat ənənələri asasında təşəkkül tapmışdır. Başqa təbirlər desək, Azərbaycan xalqının etnik tarixində görkəmli yer tutan oturaq məisət tərzinə malik aborigen etnoslar (*Lullubi*, *kuti*, *hüri* və onların etnik varisleri olan *manna*, *atropaten*, *alban* tayfaları) onun mədəni ərsin, o cümlədən, maddi dəyərlərinin eslə yaradıcıları olmuşlar. Etnogenetik proseslərin sonradən dəfə etnik tarixində turkəlli etnosların hələ miladından evvel başlanan və sürətkli şəkilde, mərhələlərdən davam edən aramsız məqrasiyasi nəticəsində ölkə ərazisində etnomədəni sintez baş vermişdir. Azərbaycanın oturaq və köçəbə məisət tərzi keçirən etnoslarının mədəni dəyərləri, o cümlədən, maddi mədəniyyət örnəkləri arasında qarşılıqlı temas və exzətəmə güclənmişdir. Ölkənin geniş otaqlarla, elverişli suvarma və deməyə əkin sahələrinə malik olan yayla və düzənlər ərazisindən məskunlaşan turkəlli tayfaların zaman-zaman təkrarlanan coxsayılı axınları sayəsində Azərbaycanın etnik siması tədricən dayışib türkşəməyə məruz qalmışdır. Türkəlli əshli artub çoxaldoqla ölkənin qədim etnik laylarını assimiliyasiyaya uğradıb özünə qovuşdurmuşdur. Bütün bu etnomədəni və etnososial qovuşma prosesləri nəticəsində daima çoxalıb artan turkəlli tayfalar əvvəlcə Cənubi Qafqazın üstün etnik dominantına, erkən orta

əsrlərdən etibarən isə həm də onun hakim etnosiyası qüvvəsinə çevrilmişlər. Ən başlıcası isə onlar yeni votonlarında assimiliyasiyaya məruz qoyub, özlərinə qovuşdurduqları avtoxton etnosların mösişət və mədəniyyətinə biganə qalmamış, onların tarix boyu bu ərazidə yaradığı mədəni irlərin mütləqqi cəhətlərindən yeterince bəhrəlmışdır. Məhz bunun sayəsində də ölkə ərazisində etnomədəni vərəsəlik simb kəsilməmiş, türkdilli etnos ətrafında cəmləşmiş müsəlman məsləkli etnik ünsürlərin seydləri sayəsində qorunub davam etdirilmişdir. Siyasi təzyiq və zorakılığa yol verilmədən, təbii yolla, tədricən baş verən etnosial və etnomədəni qovuşma prosesləri nəticəsində türkdilli azerbaycanlılar ölkənin avtoxton etnik ünsürünə və onun mədəni dəyərlərinin qanuni varisiniən qurulmuşlər. Bu mənada Azerbaycanın maddi mədəniyyət irsi çox dərin tarixi-etnik köklərə malik olub, möhkəm və sabit etnomədəni əlaqələr zəminində təşəkkül tapmışdır.

МАТЕРИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА (этно-типологическое исследование)

РЕЗЮМЕ

Этнографические факты позволяют проследить типологические виды образцов материальной культуры Азербайджана, их исторические корни, последующие этапы развития, изменения, обновления и регресса. Часть образцов материальной культуры, пройдя сквозь перипетии времени, дошли до наших дней и при этом не потеряли свою актуальность.

Среди традиционных элементов материальной культуры своей самобытностью и стабильностью отличаются - *орудия труда, оружие и предметы быта*, связанные с производственной культурой. Эти области материальной культуры стали заражаться в глубокой древности - еще на ранней стадии *собирательства и охотничества*. Потребность в таких примитивных каменных орудиях труда, как *режущие, колющие, отбивающие* и пр. существовала во все исторические эпохи древности.

По мере изобретения и освоения прочих подходящих материалов для изготовления орудий труда и оружия из меди, бронзы, железа, стали и пр., появились их более совершенные виды. После освоения обработки железа и стали особенно повысилось качество режущих и колющих орудий труда. Они, в основном, вытеснили однотипные орудия труда, изготовленные из камня, кости и бронзы.

На протяжении длительного исторического периода люди, проживающие на территории нынешнего Азербайджана, в каменном веке жили в условиях присваивающего хозяйства. Первобытное охотничество, коллективный сбор продуктов питания (собирательство), использование *огня* и другие культурные ценности явились важнейшими достижениями галечной и последующей ее ашельской культуры. Культурные достижения жителей древнего Азербайджана в эпоху каменного века проявились в характерных элементах Гурчайской культуры, подарившей нашему культурному наследию целый ряд примитивных типологических образцов каменных орудий.

Дальнейшая эволюция присваивающего хозяйства привела к появлению более совершенных орудий труда и оружия, в том числе *лука и стрелы*. Эти технические достижения в древнейшей истории Азербайджана стали своеобразным толчком к появлению производящего хозяйства - *возделывание земли, приручение и разведение животных, одним словом, к возникновению качественно новых видов занятия – земледелия и животноводства*.

В эпоху *неолита* появились каменные и костяные *мотыги* для обработки земли, орудия для жатвы и молотьбы, было приручено большинство *домашних животных*, *молоко* и *мясо* стали основными продуктами питания, началось изготовление примитивных *плетенных и вязаных изделий*. Таким образом, частично уменьшилась зависимость древних людей от природы, возник целый комплекс материально-культурных ценностей, которые стали решающим шагом в рациональном и целенаправленном использовании существующей экологической среды. Освоение огня, обработка продуктов земледелия и скотоводства сделали неизбежным появление средств для приготовления еды и выпечки хлеба, а также керамической посуды для изготовления и хранения молочных продуктов.

С началом *бронзового века* возникновение плужного земледелия, использование животных в качестве упряжки привели к углублению общественного разделения труда, отделению ремесел от земледелия и скотоводства. Эти сдвиги привели к появлению *гончарного круга* и изобретению *горнов* для плавки металлов и металлообработки.

Культурно-технические достижения развитых слоев классовых обществ древнего Востока (плуг, арба, гончарный круг, ткацкие станки, средства для приядения и помола, бронзовая металлургия) постепенно были заимствованы соседними странами. Автохтонные племена Азербайджана той эпохи также не остались в стороне от этого процесса заимствования. Обнаруженные в памятниках бронзового века Азербайджана образцы материальной культуры по типологической насыщенности и техническому совершенству находятся в одном ряду с синхронными памятниками стран Ближнего и Среднего Востока. Все эти факты свидетельствуют о тесных культурных связях Азербайджана со странами Востока того периода. По культурно-техническому состоянию, по уровню развития орудий труда, оружия и предметов быта Азербайджан являлся составной частью Восточной цивилизации.

Возникновение производящего хозяйства обусловило переход населения на оседлую жизнь. Древние населенники заселяли долины рек, обосновывая здесь постоянные поселения. Поселенческая деятельность древних племен и приобретенный опыт по возведению жилища основаны на богатейших традициях строительной культуры азербайджанского народа.

Как видно из материалов археологических раскопок, древнейшими местами обитания древних жителей Азербайджана были *открытые стоянки, естественные пещеры, гроты и укрытия* в скалах и под ними. В результате археологических раскопок в нашей стране обнаружено и исследовано довольно большое количество архаических видов поселений и естественных укрытий.

Переход к производящему хозяйству послужил возникновению *жилищ* из глинобита (мохра) или сырцового кирпича. Возникновение первых постоянных мест проживания началось, в прямом смысле слова, с момента становления производящего хозяйства.

В результате археологических раскопок на территории Азербайджана был обнаружен целый ряд *родовых поселений*, состоящих из строений, относящихся к эпохе энеолита круглые или прямоугольные дома, а также хозяйствственные постройки, возведенные из глинобита или необожженного кирпича.

По мере развития производительных сил совершенствовался опыт по возведению домов, возникли их типологические разновидности.

Начиная с эпохи бронзы развитие *овцеводства* привело к хозяйственному освоению горных территорий нашей страны, что, в свою очередь, привело к появлению новых типов поселений и жилищ. Именно с этого периода стали появляться укрепленные поселения крепостного и циклопического типа. В связи с полукочевым образом быта с этого периода стали появляться принадлежащие скотоводам *зимовья, стойбища, отсеки, хутора*. Наряду с ними увеличилось количество и поселений *моногенного* характера - общинных деревень, принадлежащих оседлым землевладельцам и скотоводам.

В период поздней бронзы и раннего железа, сопровождавшихся распадом первобытной общины, возникновением частной собственности, государства и классов, кроме вышеупомянутых появились новые виды поселений - *города и поселки*.

Появление феодального способа производства послужило толчком к развитию производительных сил, способствовало прогрессу ремесла и торговли, что, в свою очередь, создало выгодные экономические предпосылки для развития городов. В средневековых источниках упоминаются названия более 100 феодальных городов в Азербайджане. С другой стороны, феодальные распри, войны и внешние интервенции сделали неизбежным возведение вокруг этих городов высоких крепостных стен с башнями и бойницами, появление огромных укрепленных строений типа *замок*. До наших дней дошло большин-

ство аштеронских замков, построенных в средние века. Остатки подобного типа замков встречаются в северо-западных регионах Азербайджана.

В связи с распространением в Азербайджане Ислама отчетливо прослеживается увеличение восточных черт во внутреннем строении и архитектурном облике городов. Как и в других странах Востока, в феодальных городах Азербайджана также распространяются мусульманские культовые здания и мемориальные памятники, в частности, мечети, мавзолеи, кели, гробницы, ханегах и пр. Расширение торговых связей привело к увеличению в городах количества строений-лавок и мастерских ремесленников, чарсу (закрытый базар) и караван-сарай.

Хотя капитализм и стал причиной серьезных изменений в производственных отношениях общества, он не вызвал серьезных изменений в характере поселений, так как его продолжительность в Азербайджане была не столь велика и очень скоро уступил место социализму.

Как известно из этнографических материалов, технический прогресс, свойственный материальной культуре нового периода, охватил также традиционные жилища и хозяйственные постройки.

Дошедшие до XIX века традиционные типы жилища возникли в результате длительного прогресса и практического опыта начавшегося в области строительной культуры в древности и продолжавшегося на протяжении всего средневековья.

Этнографическая действительность Азербайджана до XX века донесла до нас богатейшее типологическое разнообразие, присущее полукочевому населению скотоводов - златов, имеющих переносные сезонные типы жилищ легкой конструкции из прутьев (*дейе, джома, гаракече, колух, алаых, мухур, чадыр*) и характерных для оседлых землевладельцев и скотоводов выложенных из глинобита, камня и кирпича одно-двухэтажных многокомнатных жилых домов. Наряду с этим в XIX веке у малоимущего населения не потеряли своего бытового значения ряд архангских видов жилищ типа землянок и полуземлянок (*куюх, гемра, гарадам, пейбашы, товле-секи, дашгура* и пр.), а также примитивные турлучные жилища из прутьев, камыша и дерева (*джылма, гол, тапан, бағдаты, кертме, дербенд и др.*).

В местности, где не хватало деревьев, особенно в поселениях городского типа и в ряде сел Аштерона дома типа гарадам с дымоходом посередине заменили куполообразные дома (*кюмбезли ев*) или дома типа «дамда-баджа».

Бурное развитие в Азербайджане городов, концентрация в них богатых купцов и аристократического сословия, формирование производственной среды, связанной с ремеслами и торговлей стали причиной возведения наряду с характерными для города одноэтажных цокольных и двухэтажных с подвалами домов, красивых зданий со всеми удобствами типа дворцов и даже дворцовых комплексов. Большинство решеточно витражных зданий с богатым орнаментом с резьбой, подчеркивающих славу богатого аристократического сословия, сосредоточено, в основном, в городах. В прошлом в городах строились также и жилые дома типа «андарун-бирун», которые в соответствии с канонами Ислама планировались из двух разделенных перегородкой частей - мужской и женской половины.

Испокон веков изготовление *одежды* является неотъемлемым условием культурной жизни человека. В типологическом отношении азербайджанская национальная одежда XIX века являлась продолжением одежды древних времен, прошла большой эволюционный путь. Дальнейшее развитие производительных сил послужило толчком к появлению необходимых для пошива одежды из новых материалов (кожи, лен, конопля, шерсть, хлопок, шелк и т.п.)

После того как ткань и войлок стали самыми выгодными материалами для одежды, традиционные мужские и женские наряды разделились на два основных типа по способу изготовления – непошивные и пошивные. Большинство непошивных видов одежды (шаль, платок, чаршад, чадра, джусна, келагайи, серендаз, гесебе, гашибенд, чалма, аммаме, пояс, кушик, ятынджы, чопоз, портняки, опучи) дошли до наших дней в первозданном виде, а часть из них сохранило свое практическое значение даже в современную эпоху.

В традиционной одежде азербайджанцев отмечены более разнообразные типологические виды национальной одежды, обуви, головных уборов. Среди них верхняя одежда отличается более богатым типологическим разнообразием.

С древнейших времен верхняя одежда разделяется на две части: плечевая (чийинди-рикли) и поясная (кемербесте). Рубашка, кафтан (архалыг, дон), джусубба (джусубба-дон), халат, туман, нагрудник, передник и пр. являлись совместными элементами мужской и женской одежды. Начиная с античного периода, половые различия в одежде стали возникать в связи с усилением расслоения общества. Впервые замеченные в одежде господствующих сословий различия по полу впоследствии постепенно охватили и прочие слои общества.

Разделение традиционной верхней одежды на повседневную, выходную, праздничную, похоронную (поминальную), профессиональную и, наконец, на военную, гражданскую и религиозную отражает высокий уровень традиционной культуры наряда. В этом плане женский комплект одежды имеет более разнообразные типологические виды. К ним относятся целый ряд видов одежды, отличающихся региональными особенностями: чепек, кюледже, лябаде, эймек, архалыг (дон), зывыны, бахары, туман, чахчур, булаша, дизлик и пр. Женские комплекты одежды азербайджанцев отличались от мужских и тем, что украшались богатыми ювелирными изделиями.

Часть традиционной одежды имела профессиональный характер (ятынджи, чопоз, кюрк, передник, нагрудник, портняки, лапти и пр.), а часть - религиозный (аба, габа, эмамме, челтар).

Виды национальной азербайджанской одежды отражали в себе и социальные различия между различными сословиями населения страны. Атмагол архалыг,vezneli chuka, зерпаха кюлече, сердары, хиз-азами, кеяни дон, елзазе архалыг, «гэлэми», или «шикари» берк, бенаре, алафа, серендаз, сагры башмак, гунджлу чекме являются основными видами наряда аристократических слоев общества. Они широко использовали такие косметические средства как румяна, пудра, весме, сурьма и пр.

Являющаяся наиважнейшим условием существования и основной биологической потребностью человека пища имеет очень древнюю историю. Приобретение продуктов питания, их состав и способы обработки органически связаны с культурно-хозяйственными типами, возникающими на различных этапах истории.

В примитивном охотническом и собирательном видах хозяйственной деятельности, присущей ранним этапам становления человеческого общества, существовали разнообразные продукты питания, которые потреблялись в сыром виде. В пищевой рацион присваивающего хозяйства входили съедобные дикорастущие растения (их плоды, корни, стебли, отростки и листья), мясо различных мелких позвоночных и беспозвоночных животных, яичко птиц и пр. В результате усовершенствования орудий охоты в рационе доисторических людей стало превалировать мясо крупных позвоночных животных. После изобретения огня, часть продуктов питания стали подвергать тепловой обработке. Наряду с этим были основаны самые рациональные и простые способы хранения продуктов питания: сушка (гах, гахадж), жарка, квашеная и пр. Большинство из этих древних способов продолжает сохранять свое практическое значение и поныне.

В городах и селах все еще продолжается традиция потребления во время обеда сырых фруктов, овощей и бахчевых растений. Из некоторых фруктов изготавливаются бекмез (дошаб), т.е.вареный сок фруктов, лавашана (кислая пастыла), различные соления и маринады (туттма, шорраба), уксус (сирке, агора) и пр.

Переход к производящему хозяйству наряду с серьезным изменением в балансе питания превратил выращиваемые зерновые культуры (пшеница, ячмень, просо, рис), молочные продукты, мясо и мясные блюда в основные продукты питания в рационе азербайджанцев. Азербайджанская национальная кухня основывается именно на таком изобилии продуктов питания животного и растительного происхождения.

Материально-технические сдвиги, связанные с ростом производительных сил в античную эпоху и средние века, дальнейшее развитие земледелия и садоводства еще более расширили ассортимент продуктов питания, увеличилось количество типологических видов стручковых, бахчевых и овощных растений, появились различные приности, придающие еде особый вкус и лечебные свойства. В результате всего этого, наряду с народной кухней, основанной на простом приготовлении (жаркое, кёзлеме гызыртма, бозартма, говурма, соютма, пертлеме, чызыртма), появилась и присущая господствующим кругом городская аристократическая кухня, с насыщенными завтраками и множеством различных блюд для обеда и богатым десертом.

Надо отметить, что обогащение азербайджанской кухни сыграло исключительно важную роль в элитарной кухне городской аристократии. Для пиршеств и праздничных застолий приготавливались самые вкусные мясные блюда, разнообразные пловы (аш), фаршированные ляянги из птицы или рыбы, различные шашлыки (кебабы), соления, хюнкбар, варенья и сладости. Посещавшие Азербайджан в средние века зарубежные гости приходили в изумление от богатейшего ассортимента различных блюд, которыми их уготали представители местной власти.

Хотя традиционные азербайджанские блюда и напитки были исторически органично связаны с Восточной кухней, им не были чужды своеобразные черты и общекавказской кулинарии. Характерные для мусульманской кухни безалкогольные напитки (чай, кофе, различные виды сиропов и пахтанье (айран, атлама, керемез), искендербэси, арагане, хошаб, гюлаб (розовая вода), гяндаб (сироп из сахара), овшала и пр.) занимали важное место в рационе городского населения. Большинство пряностей, придававших блюдам неповторимый вкус, завозились из стран Ближнего Востока.

Особое место по составу и типологическому виду в традиционной кулинарии азербайджанцев занимали блюда, характерные для полукочевого населения - элатов. В их кухне, где преобладали мясные блюда, были широко распространены также и соответствующие виды мучных блюд: гынды (похлепка), хашиб, хянгял, умадж, гүймаг, халава, фесели, гатлама, эйирдек, кюллю кембе, яглы кеке, саджарасы и пр. До нас дошли различные виды хлебов, выпекаемых на саджсе, тендире, кюре, херек и т.п.

Практический опыт скотоводов-элатов по обработке и хранению молочных продуктов не только был сохранен и приумножен в XIX веке, они не потеряли свое пищевое значение и в наши дни. Теперь такие молочные продукты, как гатыгы, гаймас (сливки), халма (сметана), яг (масло), пендир (сыр), шор (творог), нор, лор, созме, гуруд и пр. приготавливаются на основе прежних традиционных способов.

Блюда из мясных продуктов в азербайджанской кухне приготавливались традиционными способами в посуде (газан, чимек, кюведж, допу) на огне и на углях при помоши шомполов как для повседневного потребления, так и впрок различными народными способами - говурма, басдырма, дузагойма (кюплеме), гахаджетме (высушивание), хисеверме (копчение).

Запас съестных продуктов делался также и из различных дикорастущих и культурных плодов, овощей и бахчевых культур. Прошедшие испытание веками тутма, түрши (сопления), сирке (укус), ағбора, рычал, тоңкенде, гах (сушенные фрукты), алана, суджук и пр. и ныне сохранили свою практическую значимость в рационе питания населения различных этнографических зон Азербайджана.

Как у ряда развитых народов мира, азербайджанская кухня также обладала и обладает богатейшим в типологическом отношении специфическими видами блюд повседневных, ритуальных и праздничных застолий.

В силу того, что большинство населения Азербайджана составляют мусульмане, здесь также на протяжении долгого времени строго соблюдались запреты на употребление спиртных напитков. За праздничными столами, на днях рождения, свадьбах, помолвках и пр. их заменяли различные шербеты (сиропы).

Важную часть материальной культуры Азербайджана составляют изделия декоративного искусства. Среди этих прекрасных творений особое место занимают плетеные, вязанные, текстильные и швейные изделия, а также изделия басма (набойка) и галамкар. Большинство видов прикладного искусства, возникших в различные исторические эпохи, продолжали существовать в XIX веке и в начале XX века.

Практический опыт и навыки, приобретенные в области придания и плетения, начиная с раннего периода становления производящего хозяйства, впоследствии способствовали развитию вязания. Самые примитивные вязаные изделия изготавливались из природных волокнистых растений. Простые и орнаментальные виды хәсиров (циновка), сплетенные из тизя, хүзүнэ или дала (осока) производились и использовались в Ленкоранском регионе до недавнего времени.

В результате дальнейшего развития производительных сил и освоения новых видов сырья (шерсть, лен, хлопок, шелк) совершенствовалась техника тканья, появился ряд новых областей традиционного ткачества: шалбафлыг (шерсто-ткачество), кятантохума (лыноядение), бяззазлыг (хлопкоткачество), шярабафлыг (шелкоткачество), халчачылыг (ковроткачество), кочаччилик (войлокное ремесло). С течением времени появились такие отрасли декоративно-прикладного производства, как гәлямкарлыг, шилячилик (изготовление красной и синей бязи), басманахы (набойка). Большинство этих изделий существовали до конца XIX- начала XX века.

Хотя производимые кустарным способом азербайджанские ткани: шаль, дюнгурд, маҳұд (сукно), кятан (лыняное полотно), чит (ситец), бяз, фите, мов, дарайы, тафта, гановуз (канавус), хара (кимка), зярхара (парча), кымха, атлас, хитайи, джэдэксим (ковровая ткань) и т.д. были вытеснены из обихода к концу XIX века более дешевыми фабричными товарами, потребность в быту орнаментальных и сюжетных ковров - халча все еще про должается.

Традиционный транспорт и способы передвижения, являясь важнейшей составной частью истории материальной культуры, возникли еще в быту первобытных людей. Они сталкивались с необходимостью перевозить продукты питания, орудия труда, оружия и даже младенцев из мест, где животные, на которых охотились, были на исходе; в поиске богатых лично мест обитания они преодолевали при этом водные преграды, горные перевалы, холмы и долины. Эти потребности привели к возникновению и дальнейшему развитию транспорта, другими словами, различных видов грузоперевозок.

На протяжении долгого времени основными средствами грузоперевозок являлись верховые и упряженные животные, а также частично и мускульная сила человека. Люди не только переносили на небольшие расстояния мелкие грузы в руках, подмышкой, на спине, на плечах, на голове, но и использовали носилки, паланкин, тачки, волокушки и пр.,

приводили их в движение мускульной силой. Употреблялись также различные примитивные виды водного транспорта: гайыг (лодка), колаз, кярачи, киржим, сандаль, бэрэ (паром) и т.д.

Способ транспортировки небольшого количества груза, особенно продуктов питания на руках, на плечах или на голове при помощи хейбә (переметные сумки), чанта (сумка), бохча (узелок), или хонча (подносы) существовал до самого недавнего времени. Такие примитивные средства для удобной транспортировки грузов на голове или на плечах, как бичиян и дюшени до сих пор сохранили свое практическое значение в некоторых регионах Азербайджана.

В результате этнографических исследований установлено, что при переносе грузов с помощью мускульной силы использовались такие средства, как линг (лом), гирдин (обрубок) или мақллаг (каток). В каменных карьерах тяжелые глыбы доставлялись до места транспортировки при помощи линга и гирдина, а маяллаг служил для снятия с постамента мельничных жерновов.

Являвшиеся долгое время главными средствами грузоперевозок выично-верховые животные (лошадь, осел, мул, бык, буйвол, верблуд), а также упряжной транспорт (сю-рутмия (полоза), кириша (сани), двух и четырехколесные арбы), сохранили свое практическое значение вплоть до конца XIX- начала XX века.

Полуночевое скотоводческое население Азербайджана больше всего пользовалось выично-верховым транспортом во время переездов на летние пастваща и возвращения на зимовье. Как известно, часть протянувшихся от зимовий к летним пастващам кочевых дорог, в предгорьях переходили в узкие и опасные тропы, по которым колесный транспорт не мог продвигаться. В таких случаях продовольствие и прочую кладь перегружали на выочных животных и доставляли на горное плато или наоборот, спускали оттуда вниз.

Для преодоления водных преград пользовались бродами, паромами, плотами (лодками-душегубками), а также деревянными (бревенчатые) или каменными (сводчатые) мостами.

Кроме внутренних дорог, связывающих села и города, существовал и ряд караванных путей, соединявших страну с международной транзитной торговлей.

Из типологических видов традиционных средств грузоперевозок наибольшим изменениям и усовершенствованиям подвергся колесной транспорт (арба). Существенные технические усовершенствования произошли в колесах со спицами и в упряжных системах. Изображенный на наскальных рисунках в Гобустане и Гемика в Нахичеване образец колеса с 4 спицами прошел до наших дней эволюционный путь и был заменен легкими колесами со множеством спиц и с железным ободком.

По способу упряжи в Азербайджане бытовали различные типологические виды традиционного колесного транспорта - бюндуругул (яремные), герденбенди (с хамутами), юдекли или аскешли (с оглоблями), а по конструкции одно- двух и четырехколесные арбы с кузовом треугольной и прямоугольной формы.

При рассмотрении результатов научного исследования, посвященного традиционной материальной культуре Азербайджана, становится ясно, что эти ценные энто-культурные наследия сформировались на местной почве, в результате внутренней эволюции.

Благоприятная природная среда Азербайджана, особенно богатая флора и фауна создали благодатную социально-культурную среду для расселения и проживания людей на этой территории. Как известно, наличие больших природных ресурсов пищевых продуктов является одним из главных факторов, обуславливающих расселение людей на той или иной территории. В этом плане хронологическое разнообразие и многочисленные археологические памятники на территории Азербайджана свидетельствуют о длитель-

ности и непрерывности социально-культурной жизни с ранних пор расселения. При рассмотрении раскопочных материалов знаменитой на весь мир Азыской пещеры, возраст которой достигает более 1,5 миллиона лет, а также других памятников эпохи палеолита, становится ясно, что древние жители Азербайджана умело пользовались этими благоприятными условиями, сумев создать для себя подходящие бытовые и материально-культурные условия.

Еще одним важнейшим выводом исследования является то, что традиционные образцы материальной культуры Азербайджана, имея, местные корни, сформировались на базе земледельческого и скотоводческого хозяйства, а также на основе богатого традициями ремесленного производства. Другими словами, древние этносы-aborигены (маннеи, атрапатенцы, албанские племена), занимавшие важное место в этнической истории азербайджанского народа и предпочитавшие оседлый быт, были истинными создателями традиционных сокровищ материальной культуры. В результате последующего хода этногенетических процессов, начавшихся еще задолго до новой эры и имевших очень продолжительный, непрерывной миграции, носивший поэтапный характер тюркоязычных этносов, в стране произошел этно-культурный синтез. Имели место контакты и взаимозаимствования между культурными ценностями, а также образцами материальной культуры оседлых и полукочевых этносов Азербайджана. В результате постоянного притока тюркоязычных племен на богатые обширными лугами и пригодными для земледелия нагорные и равнинные территории Азербайджана, местные жители этой страны подверглись отчуждению. По мере увеличения числа тюркоязычного населения, тюрки ассимилировали и древние этнические прослойки страны. В результате постоянного роста численности тюркских племен, тюркоязычное население сначала превратилось в этническую доминанту на Южном Кавказе, а начиная с раннего средневековья, и в господствующую этнополитическую силу в регионе. А самое главное, следует особо отметить то, что тюрки не остались безразличными к быту и культуре ассимилируемых этносов-aborигенов, и широко воспользовались прогрессивными традициями, созданными ими ранее на данной территории культурными ценностями. Благодаря этому на территории страны не было прервано этнокультурное наследование, которое было сохранено и продолжено мусульманскими этническими элементами, сконцентрировавшимися вокруг тюркоязычного этноса. В результате этно-социальных процессов, без всякого насилия, тюркоязычные азербайджанцы превратились в автохтонный этнический элемент страны и законного наследника его этно-культурных ценностей. В этом смысле этнические корни Азербайджанской культуры опираются на крепкую и стабильную почву этнокультурных связей этносов этой страны.

Этот научный вывод азербайджанской историографии находит свое еще одно отчетливое проявление в типологическом богатстве образцов материальной культуры, составляющих главную артерию культурного наследия нашего народа.

THE HERITAGE OF AZERBAIJAN LIVING CULTURE (ethno-typological research)

SUMMARY

Ethnographic facts allow us to follow historical roots, stages of development and changes, renovations and decay of typological variety of material culture of Azerbaijan. A great number of material culture specimen undergone the gross influence of the time haven't lost their actuality.

Among the traditional elements of material culture **tools**, **weapons** and **household things** relating to **production culture** differ for their typological richness and comparative stability.

These spheres of our cultural heritage arose in great antiquity, since the initial period of human society, at early stages of primitive occupation with *collecting and hunting*, i.e. at the period of learning. In all historical epochs to such primitive labor tools as *cutting smashing, drilling and forging or threshing ones* was a great need. Wooden *beetles* (large wooden hammer) *bludgeon* and *cudgel* (*kogha*) were the first labor tools and weapons for primitive men. Material culture of Azerbaijan has ancient historical ethnic roots; and it has been formed on the ground of firm and stable ethno-cultural relations.

Though the first typological examples of these joint tools have not reached up to nowadays, their evolution has become the material base for emergence of a number of cold weapons, especially for stabbing, plunging and punching ones. Primary inhabitants of our country contributed to the civilization history the culture of Guruchay - well-known monuments in the world.

Since the Neolithic Age variety of local raw materials, as well as striking progress and branching of the population in economy and in the labor employment played the important part in arising of typologically abundant traditional labor tools and weapons. Transition to production economy characterized as revolution of Late Stone Age created a reliable source of raw materials for abundance of the material cultural wealth in our country. After other useful raw materials- *copper, bronze, iron, steel*, etc. used in making of labor tools and weapons were discovered and mastered have arisen much more advanced (improved) types of household things of the same type. Especially, after iron and steel was mastered quality of the cutting and punching tools and weapons has improved substantially, their typological kinds have increased. Appearance of iron-made tools and weapons gradually replaced the cutting, punching, smoothing, engraving, drilling, hewing and sawing ones made once from stone, bone and bronze has paved way to forming of much more improved typological kinds of the same type. Later on, technical evolution occurring in the time of early metal resulted with the whole complex of material-cultural achievements. Especially, in connection of mastering of the fire, beginning of processing of agricultural and animal produce, as well as cooking, baking of bread, processing of dairy products and their storage made arising of different typological kinds of the plates inevitable. Since the Bronze Age arise of ploughing and plough implements, artificial irrigation, use of animals as a beast of draught promoted to deepening of social labor division, and division of trade produce into farming and cattle-breeding. As a result a potter's wheel, forge, metal processing and smelting furnace appeared.

A significant part of material-cultural heritage of Azerbaijan is comprised of *decorative applied art* patterns ancient inhabitants of our land had tried for centuries and made continuous searches in order decorating their homes to improve their living conditions. As a result of these efforts with (the) typological richness high culture of decoration has arisen in our country. Besides the *adornment* and *fine needle work*, products of *braiding, weaving, stencil* (*basmagelib*), *drawing with pen* (*gelemkarlig*) had taken a special place among this fine art patterns as well. Many of these technical methods having arisen in different historical times were used till the end of the XIX- beginning of the XX century. Throughout the history material needs of

the people always had prevailed spiritual values created by them. Because, before learning, being engaged with science, politics, art people thought about how to get food, shelter, to build houses; they thought to get useful kinds of transport and load truck means for themselves. A great part of these necessary vital needs were closely connected with dwellings of life and houses, in other words, with construction culture. As it is known, occurring of the production economy made transition to the sedentary life necessary. At first they had to settle in plain areas and river valleys. Settlement activity and the experience in building habitations of Azerbaijan people were based on the rich tradition of construction culture. As it is clearly seen from the materials of archeological excavations, primary places of their settlements were open sites, natural caves, in ravines between the rocks and shelters under them.

A number of archaic types of such settlements and natural shelters were discovered and investigated in the result of archeological excavations in our country. But as all these were not the result of human activity they cannot be considered as a kind of dwellings consisted of artificial buildings. They were just temporary natural sites and shelters for living. Passing of the primitive people to sedentary life, their getting attached to the definite place made necessary to build homes for constant living from *mohra* or *air-brick*. First dwellings for constant living had begun to arise namely since then, i.e. just from the first times when production economy began to be formed. The experience of building habitations perfected as productive forces developed and typological variety of habitation appeared. Beginning from the Bronze Age on, development of sheep breeding led to settling mountainous territories of the country which in turn led to new types of habitations and settlements. From this period on, new types of fortified *fortresses* and *cyclopean constructions* appeared. Winter camp, farm stead, nomad camp, sheep-fold, hamlet type first temporary settlements were built and a number of monogenic settlements such as communal villages belonging to farmers were built.

The late Bronze and early Iron Ages were characterized by collapse of primitive community and private property, formation of states and classes; appeared new types of settlements such as *towns* and *settlements*.

The feudal mode of production served for the development of handicraft and trade, and preconditioned the development of productive forces in Azerbaijan. This served as a suitable economic background for growth and increase of towns. Medieval sources mention the names of more than 100 feudal towns in Azerbaijan. On the other hand, feudal fights, intestine wars and external attacks made inevitable erection of fortifications with towers and gun-ports around the towns. Besides, constructions of a castle type occurred. There are a number of castles on the Absheron peninsula built in the time of developed feudalism. The remainders of these castles are in the north-west regions of Azerbaijan as well.

Connected with spreading of the Islam religion in Azerbaijan oriental features are observed in the buildings and in the architectural appearance of the cities. As in many other eastern countries, in feudal towns of Azerbaijan religious-memorial buildings, especially *mosques*, *mausoleums*, *tombs* and *khanagahs* were widely spread. The development of trade relations favored to the increase of craftsman shops, sheltered bazaars and caravansaries in towns.

The traditional types of buildings which reached to the XIX century appeared as a result of the long process of evolution and practical experience having begun in the sphere of the building culture in the ancient times and lasted during the whole Middle Ages period. Different typological kinds of buildings such as *mohra*, *brick* and *wooden houses* were erected.

The ethnographic reality of Azerbaijan before the XIX century brought us the richest typological varieties inherent to the half-nomadic people of cattle-breeders-elats, who had dwellings of light constructions from twigs (*shack*, *joma*, *garakeche* (*felt*), *colukh*, *alachig* (*nomad tent*), *mukhur*, *chadir* (*tent*) and one and two-storyed, platformed, multi-roomed buildings made of mud, stones and bricks characteristic to settled farmers and cattle-breeders. Alongside with them there were some archaic types (*kuhul*, *gamra*, *garadam*, *peyebashy*, *tovla-seki*, *dashgura*)

of the dwellings of the needy strata of the people, and also primitive homes from twigs, canes and wood (*jingga*, *gom*, *tapan*, *bagdati*, *kertme*, *derbendi* and so on) which had not lost their practical-life importance till the recent past.

The active development of towns in Azerbaijan, concentration of the rich merchants and aristocracy there, formation of the industrial society connected with handicraft and trade became the reason of introducing *one-storyed*, *platformed* and *two-storyed*, houses with the *basements*, beautiful houses with all conveniences like *mansions* and even *palace* complexes. From the ancient times dressmaking was the inseparable part of people's cultural life.

From the typological view point the Azerbaijani national clothes of the XIX century were the continuation of the ancient times' dress having passed a long evolutional way. The further development of economic relations of the productive forces stimulated the necessity of dress-making from new materials (*leather*, *flax*, *linen wool*, *cotton*, *silk* and so on). Thus, new types of dresses such as *plaited*, *weaved* and *stencil* appeared.

According to the making method the traditional men and women clothes were divided into two main typological kinds: the knitted and cut and sewed ones.

Most of the non sewed types (*shawl*, *kerchief*, *charchab* (*veil*), *chadra*, *junah* (*gossamer*, *kalagayi* (*silk kerchief*), *serendaz*, *gasabé*, *gashband*, *chalmah* (*turban*), *ammamah*, *belt*, *gur-chag*, *yapinji*, *chopoz*, *foot-binding*, *onoocha*) have preserved their primary form, while some only practical significance.

The division of the traditional clothes into *street-clothes* and *underwear*, *everyday*, for *ceremony*, *wedding*, *holiday* and *funeral*, *professional* and at last, *military*, *civil* and *religious* ones shows the high level of the traditional culture of clothes. The women clothes have more typological varieties. They include the following kinds of dresses, differing for their religious peculiarities: *chapkan*, *kuleje*, *labbadah*, *eshmek*, *arkhalig* (*don*), *zivini*, *bahari*, *tuman*, *chakhchur*, *bulasha*, *dizlik* and so on. The women's dress complexion differed from the men's by rich jeweller's goods.

A part of the traditional clothes was of the professional character (*yapingi*, *chopoz*, *kurk*, *onluk* (*apron*), *patava*, *dolag*, *charig* and so on), while another - the religious one (*aba*, *gaba*, *ammame*, *cheltari*, etc.). The types of national Azerbaijan clothes reflected all the social distinctions among different strata of the people. *Atmagol arkhalig*, *vezneli chukha*, *zeryakha kuleje*, *sardari*, *khaz-azami*, *keyani-don*, *yelpazeh arkhalig*, "gelemi", or "shikari" *burb*, *benare*, *alafa*, *serendaz*, *sagri bashmak*, *gunluj chakma*, etc. They widely used such cosmetic means as: rouge, powder, antimony and others. Being the main biological need of a human, food has ancient history. Gain of food, its composition and the methods of its manufacturing are organically connected with the appearance of its cultural - economical types in different stages of history. Abundance of types and assortment of food products has resulted with high cuisine culture.

In the primitive *hunting* and *collecting* types of economic activity inherent to the early stages of human society there were food products which were eaten uncooked. Food ration in the economy included wild edible plants (*their fruits*, *roots*, *stalks*, *stems* and *leaves*), the *flesh* of different vertebrate and invertebrate animals, *bird eggs* and so on. As a result of development of hunting tools appeared meat of vertebral cattle in the ration of prehistoric people. After discovering of the *fire* a part of products began to be *cooked*. On the other hand, were discovered the most rational and simple methods of product storage: *drying* (dried fruit, jerked meat), *roasted*, *made sour*. The majority of these methods though partially are still preserved their practical importance.

Transition to the economic period alongside with serious changes in the balance of feeding made grains like wheat, barley, millet, rice, and milk and milk products, meat and meat products the main products in the ration of Azerbaijanis. Azerbaijan national cuisine is indeed based on the abundance of products descended from animals and plants.

The material and technical changes connected with the development of the economic

forces during the antique period and in the Middle Ages the further development of cultivating and gardening made it possible to enlarge the kinds of products, the quantity of typological types of leguminous, melons and vegetable plants, different kinds of spices giving the meals specific taste and medical properties appeared and as a result alongside with the national cuisine based on the simple cooking (*roasting*, *gizartma*, *bozartma*, *govurma*, *soyutma*, *perteme*, *chigirtma*), original breakfasts and a great number of dishes and rich dessert inherent to the town's aristocratic cuisine appeared.

It should be noted, that the elite cuisine of town aristocracy played a great role in enriching the Azerbaijani cuisine. For feast and festival dinners appeared different tasty meat dishes, various pilafs, stuffed *lavangi* from poultry or fish, and different kinds of *kebab*, *pickles*, *khushkabar*, *jam* and sweets. As a result of these progressive innovations in the technique of cooking, the profession of cook (chief) became the one which required special skill and knowledge. Foreign guests who visited Azerbaijan in the Middle Ages were amazed by the great variety of different dishes which they were served by local aristocracy.

Though traditional Azerbaijani dishes and beverages were historically closely connected with Oriental cuisine, they also had some typical features of the Caucasian cuisine. Soft drinks as *tea*, *coffee*, *syrups* of different kind, *buttermilk*, *atlama* (a soft drink made of cold water and sour clotted milk), *koremez*, *iskenjeby* (a drink made of vinegar, sugar and honey), *aragnane*, *khoshab*, *gulab*, *gandab*, *ovshala*, which were typical for Muslim cuisine took an important place in the daily diet of urban population. Most of the spices which gave special flavor to food were imported from the countries of the Middle East.

The dishes of the half nomadic population – elats took a special place in the traditional Azerbaijani cuisine. Their food was abundant both in meat dishes and pasta: *gindih*, *khashil*, *khangan*, *umaj*, *guymag*, *halvah* (paste of nuts, sugar and oil), *feseli*, *gatlama*, *ayirdak*, *kulluh*, *kombe*, *yagly koke*, *sajarasy* and others. Some kinds of bread baked on *saj* (iron disk for baking bread), *tandir* (oven made of clay in a hole in the earth), *kureh*, *kherek* and others have been preserved up to now.

The experience of nomad – elats in processing and keeping of dairy products was not only preserved and improved in XIX century, but hasn't lost its significance so far either. Nowadays, such dairy products as *gatig* (sour clotted milk), *gaymag* (cream), *khamah* (sour cream), *yagh* (butter), *pendir* (cheese), *shor* (cottage cheese), *nor*, *lor*, *suzmeh* (youghurt), *gurud* (dried Caucasian milk in the form of balls and used as a season relish) and others are made in the traditional way. Meat dishes in Azerbaijani cuisine have been traditionally cooked in special saucepans (*gazan*, *chelmek*, *kuvej*, *dopy*) on the fire and cools using ramrods both for everyday cooking and cooking in stove using different traditional methods: *govurmah*, *basdirmah*, *duzagoymah*, *gakhjetneh* (jerked meat), *hisievermah* (smoked).

The storage of food products was also made of various wild and cultural fruits, vegetables and gourds. Such food as *tutmah*, *turshuh* (pickles), *sirke* (vinegar), *abgorah* (unripe vinegar juice used as a relish), *richal* (jam), *puskendeh*, *gakh* (dry fruit), *alana*, *sujug* and others have preserved their importance in everyday meals of people in different ethnographic zones of Azerbaijan.

Just as the cuisine of some other nations of the world, Azerbaijani cuisine is rich in special dishes for everyday, ritual and festive eating.

Taking into consideration the fact, that most of the population of Azerbaijan is Muslim, alcohol has been forbidden for centuries. It was substituted with different kinds of *sherbet* (*syrup*) at birthday, wedding and engagement parties.

Decorative art is considered the significant part of Azerbaijan material culture. The articles of decorative art may be woven, knitted and sewn, including *basma* (stencil) and *galamkar*. Most of the crafts which appeared in different historical periods existed in XIX and early in XX centuries. Practical skills in spinning and weaving later promoted the development of knitting.

The most primitive goods were made of natural fibrous plants. Ordinary and ornamented kinds of *hasir* (bast mat), spun from *piza*, *hugepize* or *dala* have been produced in Lankaran district up to now.

As a result of further development of productive forces and mastering new kinds of raw material (wool, cotton, flax, silk), the technique of spinning improved; new ways of traditional weaving came into being: *shalbaflig* (wool weaving), *katantokhumah* (flax weaving), *bazzarlig* (cotton weaving), *sharbaflig* (silk weaving), *khalchachilic* (carpet weaving), *kechachilik* (felt craft). Meanwhile such branches of production as *galamkarlig*, *shilyachilic* (production of red and blue unbleached calico), *basmanakhish* (stamping) sprang up. Most of these articles existed till the end of XIX – the beginning of XX centuries.

Although the Azerbaijani handicraft fabric, such as *shawl*, *dugurd*, *mahud* (smooth woolen cloth), *katan* (flax cloth), *chit* (printed calico), *bez* (unbleached calico), *fite*, *mov*, *darayi*, *tafta*, *ganovuz* (kanau), *kharah* (kamka), *zarkharah* (brocade), *kamkhah*, *atlas*, *khitayi*, *jejim* (carpet cloth) and others were superseded by cheaper factory goods, the demand for *khalca* – carpets with rich ornaments and plot is still great in everyday life.

Traditional transport and means of movement being the main part of history of material culture appeared in the life of primitive people. They faced with the necessity of transporting or carrying food products, tools, weapons and even babies from the places where there wasn't enough game birds. In searches of places abundant in game birds, people had to cross mountain ranges, water falls, hills and valleys. The difficulties that people faced with stimulated the emergence and further development of transportation.

Within a long period main means of transportation were riding and pack animals, partially including man's muscle force.

People not only carried small loads in their hands, under the arm, on the back, shoulders and on the head, but also used stretchers, carts and others. Different primitive kinds of water transportation such as *gayig* (a boat), *kolaz*, *karachih*, *kirzim*, *sandal*, *bere* (a ferry) and others were used.

The transportation of a small load, especially food on the head, shoulders, and in the hands using *heybah* (a saddle bag), *chantah* (a bag), *bokhchah* (a bundle) or *khonchah* (a tray) has been preserved in some regions of Azerbaijan until nowadays.

As a result of ethnographic investigations, it has been found out that transportation of loads by means of human muscle force, such as *ling* (a crow bar), *girdin* (a stump) or *mayallag* (a roller) were also vividly used. In a quarry heavy stones were carried to the place of transportation by means of *linga* and *girding*, but *mayallag* was used for taking the millstone.

Carriage and pack animals (a horse, a donkey, a mule, a camel, a bull, a buffalo) were the main means of transportation for a long time. Cart transport, such as *sysyrutumah*, *kirsha* (sledges), *arabah* (two-and four wheeled cart) was used until late XIX – early XX centuries.

Half nomadic stock breeding population of Azerbaijan mostly used pack riding transport while moving to summer pasture and returning for winter quarters. Some nomadic roads which stretched from winter quarters to summer pastures turned into dangerous narrow parts in the mountains, where wheeled carts couldn't move.

In such cases foodstuffs and other load were reloaded on pack animals and delivered to the mountain plating, or the opposite pulled down from there.

For overcoming water barriers they used wooden or made of *logs*, or *stone* (arched) *budges*, *fords*, *ferries* and *rafts*.

Besides inner roads, connecting villages and cities, there were a number of caravan ways, connecting the country with international transit trade.

Among typological kinds of traditional means of transportation the wheel bullock – cart was more subjected to changes and improvements. The biggest technical changes took place in Nakh-wheels with spoke and draught systems. Rock carvings in Gobustan and Gemigaya in Nakh-

chivan, the model of the wheel with 4 spokes passed a long evolutional way up to nowadays and were substituted with light wheels with a lot of spokes and an iron rim.

Depending on draught there were different typological types of traditional wheel transport in Azerbaijan – “boyunduruglu” (yoke), “gardanbandlı” (with horse’s collars), “yedaklı” or “askeshli” (with shafts), and according to construction one-, two- and four- wheel bullock – carts with three-cornered and night – angled bodies.

While considering the results of scientific research devoted to the material culture in Azerbaijan, it becomes clear, that these valuable ethno-cultural properties were formed on the local ground as a result of the inner evolution.

Favorable nature of Azerbaijan, especially rich flora and fauna created beneficial social-cultural environment for people’s settling and living on this territory. As it is known, the presence of rich natural resources of food-stuffs is one of the factors stipulating, the settling of people on this or that territory of the *okumen* – populated universe. In this context the chronological variety and a lot of archeological monuments on the territory of Azerbaijan testify the continuity of socio-cultural life for over a long period of time since the early time of settling. While examining the excavation materials of Azykh cave (which is well known all over the world and the age of which is more than 1,5 million years) and also of other monuments of Paleolithic epoch, it becomes clear, that the ancient inhabitants of Azerbaijan made the best use of those favorable conditions and were able to establish suitable material-cultural conditions.

One of the important results of the research is that traditional examples of Azerbaijan material culture having local roots, were formed on the basis of agricultural and cattle – breeding economies and also on the base of handcraft production, which has rich traditions. In other words, the ancient ethnos – aborigines (лулуби, кути, ширри и their ethnic heirs (*Mannahs, Atropathens, Albanian tribes*) taking an important place in ethnic history of Azerbaijani people and having settled life were real creators of their traditional treasures of material culture. As a result of following ethno genetic processes, which had begun long before the new era and had a very long character of the continuous migration of the Turkish-speaking ethnos some ethno-cultural synthesis took place in the country. There were contacts and exchange of cultural borrowings and examples of settled and semi nomadic ethnos of Azerbaijan. In the result of constant inflow of the Turkic tribes on the rich spacious meadows, mountain plain territories of Azerbaijan favorable for agriculture, local peoples of this territory were turkized. As a result of the spread of Turkic population, Turks assimilated into the country’s ancient ethnic strata of society. In the result of constant raise of the number of Turkic tribes, Turkic population became the ethnic dominant first in the South Caucasus and then beginning with early Middle Age, the dominant ethno political force in the region. And above all, it should be especially noted, that Turks were not indifferent to the mode of life and culture of the assimilating ethno-aborigines and widely used the progressive traditions, cultural values created by them earlier on this territory. Thanks to that, the ethno – cultural heritage on the territory of the country wasn’t stopped, but was preserved and continued by Moslem ethnic elements, concentrated around the Turkic ethnos. In the result of ethno-social and ethno-cultural processes of influence, which was gradual, natural, without any suppression, Turkish-speaking Azerbaijanis became autochthonous elements of the country and legal heir of its ethno cultural values. In this sense, material-cultural heritage of Azerbaijan has very ancient historical-ethnic roots and is based on stony and stable ground of ethno- cultural ties.

This scientific result of Azerbaijan historiography finds its distinct display in typological richness of material cultural examples, which make the main artery of our people’s cultural heritage.

QISALTMALAR

- ADR – Azərbaycan Demokratik Respublikası
Az. SSR EA – Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası
Az. KOMSTAPIC – Azərbайджанский комитет старины
AEM – Azərbaycan etnoqrafiq məsələsi
AKAK – Акты Кавказской Археографической Комиссии
AMEAX – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri
AMEA TIEA – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İstututunun elmi arxivü
AMM – Azərbaycanın maddi mədəniyyəti
AHK – Azərbайджанский настольный календарь
ATM – Azərbaycan tarixi məsələləri
ASE – Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası
ATMƏ – Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri
AЭС – Азербайджанский этнографический сборник
B – Bakı
Б – Баку
ВДИ – Вестник древней истории
ВЭК – Вопросы этнографии Кавказа
ДАН Азерб. ССР – Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР
ЗКОИРГО-Записки Кавказского отдела Императорского Русского географического Общества
ЗК – Закавказский вестник
ИГЭД – История, география и этнография Дагестана
Изв. АНАз. ССР – Известия Академии Наук Азербайджанской ССР
Изв. КИАИ – Известия Кавказского историко-археологического института
ИКОИРГО – Известия Кавказского отдела Императорского Русского Географического Общества
К – газ. «Кавказ»
КК – Кавказский календарь
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КОСХ – Кавказское общество сельского хозяйства
КЭС – Кавказский этнографический сборник
М – Москва
МКА – Материальная культура Азербайджана
МИЭБГЗК – Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края
НАИИНАН Аз. – Научный архив Института Истории Национальной Академии Наук Азербайджана
ООИ Аз. – Общество обследования и изучения Азербайджана
ОРВЗК – Обозрение Российских владений за Кавказом
СМОПК – Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа
СМИЭБГЗК – Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края
СПб. МДТА – Санкт-Петербург Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivü
ССКГ – Сборник сведений о Кавказских горцах
ССК – Сборник сведений о Кавказе
СЛб. – Санкт-Петербург
СЭ – Советская Этнография
Тр. Аз. ФАН ССР – Труды Азербайджанского филиала Академии Наук ССР
Тр. МИА. Труды Музея Истории Азербайджана
Tif. – Tiflis
ЦГИАРФ – Центральный Государственный Исторический Архив Российской Федерации
ЭВА – Экономический вестник Азербайджана

İllüstrasiyaların siyahısı

- Tablo 1. Əkmə və becərmə alətləri: 1-2-toxa və kətmon növləri, 3-şətə və alakeşlər, 4-bel nümunələri, 5-qacاقan bel və kardiyar (mərkəz) növləri.
- Tablo 2. Şüm alətləri: xiş və kotan nümunələri: 1-tayqol xiş (cüt), 2-3-ulamalı xiş, 4-5-qara kotan.
- Tablo 3. Malalama alətləri: 1-taxta malalar, 2-tapan (şax və çəpərə mala) növləri, 3-ağac və dəmir dişli malalar.
- Tablo 4. Biçin alət və vasitələri: oraq, çin, mərəndi, dəryaz (kərənti), barmaqlıq, zindan («düz» və «tors»), çəkic.
- Tablo 5. Döyüm alətləri: 1-ağac vəl (gəm) nümunələri, 2-həvəng, 3-carcar, 4-ding.
- Tablo 6. Döyüm alət və vasitələri: 1-2-dəş vəl (vərdənə) nümunələri, 3-vəlbənd, 4-xırman daşı.
- Tablo 7. Yardımcı döyüm alətləri: 1-kürək (qalaq), şana, ağac və dəmir yabalar, 2-dirmiq və yığan növləri.
- Tablo 8. Su bəndləri və suvarma vasitələri: 1-band növləri (daşqura, ləmpar, paya, çatma, qırxayaq, xəqasma, sabətdoldurma), 2-keçgəl (su bölgüsürən).
- Tablo 9. Daşqıxarma alət və vasitələri: 1-künə, 2-taraz, 3-sürtkəc, 4-gürz (bala, böyük), 5-dəş baltaları, 6-təvər-dişək, 7-girdin, 8-ling, 9-düsəri, 10-külüng, 11-para, 12-qalaqburun.
- Tablo 10. Həkkak (oymakar) alətləri: 1-«çəp», «düzağız» və «qaşıq» tişələr, 2-həkkak çəkici, 3-törpürlər, 4-«bülü» və «yastı» yeyələr, 5-mışar, 6-pərgar, 7-dəşdeşən.
- Tablo 11. Bonnalıq alətləri: 1-təvər-dişək, 2-gürz (balgöz), 3-külüng, 4-dəş baltaları, 5-düsəri, 6-bel, 7-şaqlı, 8-künə, 9-mala, 10-kəmçə, 11-taraz.
- Tablo 12. Su təchizatı vasitələri: 1-su kəməri (kurəbənd) küngləri, 2-bulaq gözü, 3-payla-yıcı nümunələri.
- Tablo 13. Dulus çarxları: 1-2-aqçay çarxları, 3-əl çarxi və əmək alətləri: a) yasti (üst və alt) çarxlər; b) dulus biçəqləri; c) qalaq; ç) kündə masası; d) qələm; e) tranç (dibçəkən).
- Tablo 14. Bəsit qab və qalyanbışirmə vasitələri: 1-dəm, 2-təndir, 3-kürə.
- Tablo 15. Çörək və xörəkbışirmə vasitələri: 1-təndir, 2-6-mətbəx kürələri, 7-manqal, 8-gil sac, 9-xərkə, 10-kiya, 11-ocraqlı.
- Tablo 16. Kababbişirmə alət və ləvazimatı: 1-manqal, 2-şış, 3-çapacaq (qiymakes), 4-qablama, 5-yelpik, 6-masa, 7-xəkəndəz, 8-qira, 9-parç (tayqulp).
- Tablo 17. Sufal (kirəmət) kürəsi və əmək alətləri: 1-kəski, 2-vərdənə, 3-hamarlayıcı, 4-sim, 5-9-va düz formal qaliblər, 10-bıçaq, 11-qalaq.
- Tablo 18. Qalyançı alət və ləvazimatı: 1-dəzəq (sixaq), 2-qalyan nümunələri, 3-kürə, 4-girə, qalib, gazar, çubuq mil, 5-qalyan milləri, 6-qəlib (açılı halda).
- Tablo 19. Dulus (saxsı qab) kürəsi (Lənkəran rayonu Ərkivan kəndi). 1-kürənin ümumi görünüşü, 2-alt qatın planı, 3-üst qatın planı, 4-5-yan kəsikləri.
- Tablo 20. Dulus (saxsı qab) kürəsi (Qəbələ rayonu Küsənat kəndi). 1-kürənin ümumi görünüşü, 2-3-yan kəsisi, 4-planı, 5-kürənin çardığı.
- Tablo 21. Saksi və kirəmit kürəsi (Lənkəran rayonu Separadı kəndi). 1-kürənin ümumi görünüşü, 2-3-kəsiyi, 4-planı.
- Tablo 22. Dulus (saxsı qab) kürəsi (Quba rayonu Yenikənd kəndi). 1-kürənin ümumi görünüşü, 2-3-alt va üst qatların planı, 4-5-yan kəsikləri.
- Tablo 23. Dülgarlık və xarratlıq alətləri: 1-2-balta, 3-korki, 4-5-çəkic, 6-topuz, 7-xatkeş, 8-künə, 9-10-rəndə nümunələri.
- Tablo 24. Nəccarlıq alətləri: 1-çərvəli mişar, 2-5-yayalı mişar, 6-yonqar (darti), 7-9-biçqi, 10-naxışançan.
- Tablo 25. Xarrat çarxi (əl çarxi) və onun hissələri: 1-top, dirsək, çəngəl; 2-əmək alətləri: balta, korki, aydi, zehaçan, topuz, topölçən (əndaza).

- Tablo 26. Xarrat çarxi (su çarxi), onun hissələri və alətləri: 1-su çarxi; 2-çarxin hissələri və əmək alətləri (aydi, tişə).
- Tablo 27. Xarrat çarxi (giro) və əmək alətləri: 1-giro; 2-girənin hissələri və əmək alətləri: topuz, aydi, lisa, pərgar, korki, qəsək.
- Tablo 28. Təkərcilik dəzgahları və əmək alətləri: 1-dəndə dəzgahı və yonma alətləri: dartı (siyac) və qoşaqlaq rəndə nümunəsi, 2-3-topyoma dəzgahları, 4-əmək alətləri: iskənə, burğu və ləbur növləri.
- Tablo 29. Nohra və çanaqqılıq alətləri: korki, nacaq, darti, rəndə, topuz, iskənə, mişar növləri.
- Tablo 30. Təkər quraşdırma və qurşاقlama dəzgahları: 1-mız, 2-ayaqlı kötük, 3-top və anda-za, 4-carmix, 5-təkərin qurşاقlanması, 6-dartı, 7-qarmaq, 8-qəsək, 9-zor ağacı.
- Tablo 31. Xəzaşılama (papaqqı və kürkçü) alətləri: 1-papaq qalibi, 2-şüfrə, 3-çərməkə, 4-çəngəl, 5-iyna, 6-üşkük (oymaq), 7-cəfa, 8-doğanaq.
- Tablo 32. Sərracılıq alət və vasitələri: 1-2-cəldə və onun hissələri, 3-üzəngi nümunələri, 4-qaltaq, 5-mız, 6-əmək alətləri: çərməkə, biz, iynə, gazan, sünbə, şaxək, çəkic, kəlbətin, gülmix (qadaq).
- Tablo 33. Metalılışləmə körükkləri: qoşa körük.
- Tablo 34. Dəmirçikanın ləvazimatı və əmək alətləri: 1-kötük və zindanlar, 2-gira, 3-məngə-nə, 4-xarı daşı (çarx).
- Tablo 35. Dəmirçilik alətləri: zindan və tapun növləri, kəsici və deşici alətlər (kəlbətin, möhür, kaski, qayçı nümunələri).
- Tablo 36. Dəmirçilik alətləri: deşici, kəsici, tutucu, tapdayıcı, ovxarlayıcı və yeyəleyici alətlər.
- Tablo 37. Çilingorlik alətləri: maha, zindan, çəkic, möhür, naxışalan, törpü, pərgar, satıl, simkeş, biz, məngənə, dəmirkəsən, tapun.
- Tablo 38. Çilingorlik məmələti: Azərbaycan şəhərlərinin qala qapılarının açarları.
- Tablo 39. Zərgərlik alət və vasitələri: zərgər zindanı, zərgər çəkici, zərgər kürəsi və körüyü, matqab, simkəs, zərədin, biz, sümbe, hövna, pükə, məngənə, kəlbətin, xışdək, lək ağacı, asma tərəzi, çəki daşları, yeyə, taras qayçısı, mil, həddə və qalib nümunələri.
- Tablo 40. Kətanlınlımlı dəzgahı və kəndirayıran (fırıldagan).
- Tablo 41. Kətan (kəndir) ayırma və torhörmə alətləri: 1-dük, 2-qələmək, 3-fırıldagan nümu-nələri.
- Tablo 42. Kəndirayırmə və eşmə alətləri: 1-çarxla kəndirayırmə, 2-çarxla kəndireşmə, 3-bo-sit kəndirayırmə və eşmə vasitələri (çubuq, əli iyı, vəlvələ).
- Tablo 43. Kəndirayırmə və eşmə dəzgahları (kəndir çarxi): 1-çarx, 2-midbar, 3-4-gira, 5-ciya.
- Tablo 44. Toxucu dəzgahları: həsir hanası («dasko») və onun hissələri (1-hana, 2-hana qolu, 3-si-nümunələri, 4-hana oxları).
- Tablo 45. Toxucu dəzgahları: üfüqi həsir dəzgahı və onun hissələri.
- Tablo 46. Darama, atma və bəsit ayırma alətləri: daraq, əli iyı, həllac yayı, topuz.
- Tablo 47. Əyirme və bükđərmə vasitələri: bütün və qurama çəhrə nümunələri.
- Tablo 48. Mütəhərrik saltoxuma dəzgahı və onun hissələri: 1-dəftin, 2-şana, 3-nira, 4-kül-kə-bağara, 5-çilik, 6-təpkən, 7-nəvərd, 8-hərləmə, 9-asılıqan, 10-məkik, 11-lülə.
- Tablo 49. Üfüqi toxucu dəzgahı: yer hanası.
- Tablo 50. Mahud dəzgahı və onun əlavə ləvazimatı: kələf hanası və kələf çarxi, bağara və təpkən.
- Tablo 51. Xalçı-palaz dəzgahı: dik hana və onun əlavə ləvazimatı (kirkid, hövə, ilmə qayçısı).
- Tablo 52. Cecimtoxuma dəzgahları və əmək alətləri: hövə, kirkid, sarğı nümunələri.
- Tablo 53. İpəksarima texnikası: 1-əl mancağı ilə baramanın açılub sarınması, 2-keci sapın teşi (siliyi) və cəhrə vasitəsi ilə bükđərləriməsi.
- Tablo 54. Xam ipəksarima texnikası: ayaq mancağı və onun hissələri.
- Tablo 55. Nəqqat dəzgahı və onun hissələri: küpü, küpügərdən, hana barmaqları, asılıqan, qamış və taxta dəndələr, ipək kələfi.
- Tablo 56. Cilləçəkmə dəzgahları: 1-peştaxta və mərrə şanası, 2-kələf çarxi və ipək sariqli küpü'lər.
- Tablo 57. Tov dəzgahı: 1-çarx (çarxto), 2-lülə xanası, 3-çəri xanası.

- Tablo 58. Çilləçkma dəzgahı: 1-çilləçarx, 2-əngələ.
- Tablo 59. Tərrəh dəzgahı və onun hissələri: 1-hana, 2-şümüş, 3-nirə çubuğu, 4-qələm, 5-tay-gir, 6-şəna.
- Tablo 60. Mütəhərrik toxucu dəzgahı - yezdimo.
- Tablo 61. Yezdimo dəzgahının hissələri: 1-yezbənd, 2-asılıqan, 3-külkə-bağara, 4-nirə ayaqları, 5-topkən qırğusu, 6-dəftin.
- Tablo 62. Kələğayı dəzgahı və onun hissələri: 1-dəzgah, 2-nəvərd, 3-yezbənd bağırası, 4-külkə-bağara, 5-nəvərd ləngidicisi, 6-nəvərd kötlükleri, 7-topkən tayları, 8-şana növləri, 9-nirə ayağı.
- Tablo 63. Kələğayı dəzgahının yardımçı hissələri: 1-mətid, 2-yezbənd (a-yezbənd barmağı, b-taqlaq, c-mil), 3-çarpaz milləri, 4-ləngidici, 5-nəvərd, 6-şanlı dəftin, 7-ipak sardılı qəlmək, 8-məkik.
- Tablo 64. Ağlabənd dəzgahları: 1-qaytan hanası, 2-bağ hanası, 3-qiy (xonçar) dəzgahı.
- Tablo 65. Nalbənd alət və vasitələri: 1-at çarmıxı, 2-ökük (kəl) çarmıxı, 3-nalbənd zindanları, 4-nal növləri, 5-sintərə, 6-nalbənd çəkici, 7-kalbatın.
- Tablo 66. Kankənciliq alət və vasitələri: 1-taraz, 2-qarmaq, 3-bel, 4-kültüng, 5-düsəri, 6-dol, 7-kəhriz quyusu.
- Tablo 67. Dəyirməncə alət və vasitələri: 1-tişə, 2-dabançəkən, 3-dişək, 4-təvər-dişək, 5-daş baltaşı, 6-dabankeş, 7-mayallaq, 8-kürək, 9-çalov, 10-dişək çəkici, 11-mil, 12-çəllək, 13-kısa.
- Tablo 68. Sənək kürəsi. Şatırçı alət və vasitələri: 1-2-kürə, 3-4-kərməşən, 5,9-ataşəkəs, 6,10-kulufçun, 7,11-qarmaq, 8-dırımq, 12-tutqac, 13-ərsin, 14-çanaq, 15-parç, 16-xəmər tabağ, 17-maya qabı.
- Tablo 69. Yağgalxamən vasitələri: 1-çalxar (tuluq nehrə), 2-axrid (ağac nehrə), 3-saxsı nehrə.
- Tablo 70. Ovçuluq alətləri: 1,2-tələ, 3-cəla, 4-taxtaçal.
- Tablo 71. Balaqtutma vasitələri: 1-uşqul, 2-sol, 3-qarmaq (qır), 4-çəpər, 5-şallama (asma) qarmaq, 6-domja, 7-səbət, 8-atma (sərma) tor.
- Tablo 72. Arıçılıq ləvazimatı: 1-beçəgir nümunələri, 2-təknə pətəklər.
- Tablo 73. Çəltiktməzlimənə ləvazimatı: ayaq dingləri.
- Tablo 74. Çubuqhörəmə səbət nümunələri: 1-səbət anbarlar, 2-dəstəvuc, 3-doğanaqlı kəndir, 4-dəsgirə.
- Tablo 75. Səbət anbarın hazırlanması prosesi.
- Tablo 76. Liq və kəndirhörəmə məmulatı: 1-həsir zənbil, 2-domja, 3-4-həsir kəşkül, 5-həsir mücürü.
- Tablo 77. Ev mösiəti ləvazimatı: 1-dibəkdə (həvəng) duzun döyülməsi, 2-daş məmulatı (çarhovuz), 3-metal əşyalar (sac, şış, ərsin, sacayağı, maşa, kogə), 4-ağac əşyalar (qand çanağı, ağac nehrə, al arabası, beşik).
- Tablo 78. Ev mösiəti ləvazimatı: 1-çarpayı, 2-ari pətəyi (təknə pətək), 3-çanaq (daqqa), 4-xeyrə, 5-ilmə qayçısı, 6-həvə, 7-tabaq və ərsin, 8-təknə, 9-kirkid, 10-cecim həvəsi.
- Tablo 79. Döymə, əzmə və üytümtə daş məmulatı: 1-kirkirə, 2-həvəngdəstə (dibək), 3-əzmə (dən daşı), 4-vardəna (daş val), 5-dəyirman daşları.
- Tablo 80. Daş inşaat materialları: 1-tava daşı, 2-pərvaz daşı, 3-sütün daşları.
- Tablo 81. Qobırıştı xatırə abidələri: 1-sənduqə və baş daşları, 2-at və qoç heykəlləri.
- Tablo 82. Qobırıştı xatırə kompleksləri: 1-2-başdaşı, sinədaşı və ayaqdənən ibarət xatırə abidəsi, 3-4-xatırə daşları üzərində kitabə və noqş nümunələri.
- Tablo 83. Başdaşları üzərində kitabə və noqşlar.
- Tablo 84. Ev təsərrüfatı alətləri: 1-balta, 2-dəhərə, 3-cəxmaq satılı, 4-kərkı, 5-qırxılıq, 6-siyir-gac, 7-qyməkəş (çapacaq), 8-qənd çəkici, 9-misərmə çəkici, 10-kəlbətin, 11-damğa.
- Tablo 85. Ev mösiətində işlənən dəmir məmulatı: 1-ev inşaat hissələri: həncamə, düyməcə (bandak), parçım, razə, qəfəsə (barmaqlıq), cəftə, kiliq, 2-dudkeş (tüstüçəkən), 3-maşa, 4-midbar, 5-bağ bıçağı və qayçısı, 6-çaralığa, 7-buxov.
- Tablo 86. Ənənəvi işıqlandırma vasitələri: 1-tunc çiraq, piydan və şamdan nümunəsi, 2-mis çiraqlar və şamdan, 3-saxsı çiraqlar.
- Tablo 87. Şəkinin görkəmlə təkəlduz uстasi A. Tağızadə və onun əl işləri.
- Tablo 88. Təkəlduz tikmə nümunələri: 1-püstü üzü (Şəki, XVIII əsr), 2-nazbalinc üzü (Şəki, XIX əsr).
- Tablo 89. Bədii tikmə nümunələri: 1-əl heybəsi (zolaqlı cecimdən), 2-Quran (çərəkə) qabı, 3-tənbəki kisəsi, 4-5-pul kisələri.
- Tablo 90. Basmaqəlbə məmulatı: buta naxışlı kələğayı nümunələri.
- Tablo 91. Sadə naxışlı cecim növləri.
- Tablo 92. Mürəkkəb naxışlı cecim növləri.
- Tablo 93. Cecim məmulatı: 1-heybə, 2-məfrəş, 3-çanta nümunələri.
- Tablo 94. Basit tərkibli fərdi kəndli həyətləri: 1-darvaza (giriş), 2-yasayış evi, 3-həyat (eşik), 4-ayagylı (əddəxana), 5-təsərrüfat (dirrik) sahəsi, 6-tövlə, 7-quraqlıq, 8-təndirxana, 9-bağ, 10-küməxana, 11-talvar, 12-gorlik.
- Tablo 95. Basit tərkibli fərdi kəndli həyətləri.
- Tablo 96. Mürəkkəb tərkibli fərdi kəndli həyəti nümunəsi: 1-həyatə giriş yolu, 2-ev, 3-ayaq yolu, 4-eşik, 5-dırıq sahəsi, 6-həyat, 7-bağ (bağça).
- Tablo 97. Aran (düzən) tipli fərdi kəndli həyəti.
- Tablo 98. Fərdi həyat hasar və barları: 1-dəs barı, 2-dəşqara barı, 3-möhərə divar, 4-kətilli bar, 5-qamış (gom) hasar, 6-çubuqhörəmə (təpba) çəpər, 7-tərəcə çəpər, 8-daraba hasar.
- Tablo 99. Taqqılbab (çax-çax, zəng) nümunələri.
- Tablo 100. Çatma damlı karpic ev və onun inşaat hissələri: boy divarları və boy tiri, yan tirləri (nall), sallamalar, pərdilər, yastıq, dirsək, selim ağacı, qasə, bədaqlı sütün.
- Tablo 101. Ənənəvi ev tipləri: 1-möhərə ev və onun daxili görünüşü, 2-gəmrə tipli ev və onun daxili görünüşü.
- Tablo 102. Ənənəvi ev tipləri: 1-tövlə-səki ev və planı, 2-çatma damlı kərtmə ev, 3-hambalı ev və planı, 4-daxal ev və planı.
- Tablo 103. Kərtmə (dərbəndi, bağdatı) tipli ev (ön və yan görünüşü, planı).
- Tablo 104. Daş hörgülü, çatma damlı ev (fasadı, kəsiyi və planı).
- Tablo 105. Çoxotaqlı dəhlizli ev (fasadı və planı).
- Tablo 106. Evlərin daxli bəzək tərtibatı: gac buxarilar, şəbəkə və sürahli eyvan.
- Tablo 107. Mülk tipli ikimərtəbəli şəhər evləri (Şəki, XIX əsr).
- Tablo 108. Təsərrüfat tikililəri: 1-«düzü» qazma, 2-kəsiyi, 3-qapsaq, 4-yolax bacası.
- Tablo 109. Təsərrüfat tikililəri: 1-quraqlıq (altıcaq) və planı, 2-küməxana (fasadı və planları).
- Tablo 110. Təsərrüfat tikilisi: tövlə (ağıl, paya, mal damı), kəsiyi və planı.
- Tablo 111. Təsərrüfat tikilisi: banistan (fasadı, kəsikləri və planı).
- Tablo 112. Kişi geyimləri: 1-düzyaxa və çəpyaxa köynəklər, 2-dizlik, 3-4-nifəli şalvar nümunələri.
- Tablo 113. Kişi üst geyim dəstəi: 1-düzyaxa arxalıq, 2-aşırmalı (önürlü) arxalıq, 3-atmaqol çuxa, 4-vəznəli çuxa, 5-əba (ruhani geyimi).
- Tablo 114. Kişi üst geyimi: düzyaxa arxalıq nümunələri.
- Tablo 115. Kişi şalvarları: 1-nifəli şalvar, 2-3-pöhlavan şalvari (öndən və yandan görünüşü).
- Tablo 116. Kişi üst geyimləri: 1-atmaqol çuxa, 2-kahlı çuxa, 3-4-vəznəli çuxa.
- Tablo 117. Mövsümü və harbi geyimlər: 1-kaval kürk, 2-geymə kürk, 3-cövşən.
- Tablo 118. Məhəlli kişi geyimləri: 1-qolçaqlı arxalıq (Qarapapaq, İravan), 2-çoxa (udin), 3-döslük (İravan), 4-qaba (yəhudü, Quba), 5-kahlı çuxa (Şirvan), 6-çoxa (yəhudü, Quba).
- Tablo 119. Kişi baş geyimləri: 1-xam və aşılı (sür) dəri papaqlar, 2-parça və keçə papaq nümunələri (fəs, bətlə, çəltarı, küləh, başlıq və təssək nümunələri).
- Tablo 120. Kişi ayaq geyimləri: 1-ayaqqabılar (başmaq, məst, çariq nümunələri), 2-corablar.
- Tablo 121. Peşə geyimləri: 1-dəmər caynaq və caynaqlı çarıq, 2-corab və çarıq.

- Tablo 122. Ənənəvi qadın alt və ara geyimləri: 1-2-bulaş növləri, 3-çəpyaxa köynək, 4-düz-yaxa köynək, 5-6-açıqaxa köynək, 7-ləbbadə köynək, 8-ara köynəyi.
- Tablo 123. Qadın kəmərbəstə alt geyimləri: 1-dizliklər, 2-5-genbalaq (taylı) tumanlar, 6-9-darbalaq tumanlar.
- Tablo 124. Kəmərbəstə qadın geyimləri: 1-5-taybalaq tumanlar, 6,8-cütbalaq (taylı) tumanlar, 7-qotazlı tumanbağı.
- Tablo 125. Qadın üst geyimləri: 1-ləbbadə və onun yaxa bəzəkləri, 2-3-katibi, 4-uzun ataklı oyamaya arxalıq, 5-çaxçur.
- Tablo 126. Qadın üst geyimləri: 1-döşlik (meyzər), 2-önlük nümunələri.
- Tablo 127. Qadın bas geyimləri: 1-2-çutqu, 3-qatar, 4-qaysava (papaq), 5-təsək, 6-tülü, 7-düyməç, 8,10-çarşar, 9-çadra.
- Tablo 128. Mşallı qadın üst geyimləri: 1-atmaqol arxalıq (Borçalı), 2-«çuvay» arxalıq (udin), 3-qolçaqlı arxalıq (Qazax), 4-«qækban» (Quba yəhudiləri).
- Tablo 129. Qadın ayaq geyimləri: 1-başmaqlar, 2-məst və nəleyin, 3-gözəkli çarıq, üstlü çarıq, 4-çəkmə nümunələri.
- Tablo 130. Qadın ayaq geyimləri: 1-corablar, 2-badiş nümunələri.
- Tablo 131. Qadın zinətləri: «qarmaq» (çənəbənd) və onun bəzək ünsürləri.
- Tablo 132. Ənənəvi qadın zinətləri: 1-arxeoloji abidələrdən tapılmış zinət nümunələri, 2-3-qulqə bəzəkləri, 4-qasılı və qasəs üzükler.
- Tablo 133. Boyun və yaxa zinətləri: 1-qarabatdaq, 2-çəcik, 3-aypara sinəbənd (silsilə).
- Tablo 134. Gümüşkarlı məməlatları: 1-alınlıq nümunələri, 2-gümüş kəmər.
- Tablo 135. Qadın zinətləri: 1-qarabatdaq, 2-arpa boyunbağı, 3-çəcik, 4-pərəkli boyunbağı.
- Tablo 136. Qadın zinətləri: 1-şəbəkəli dödrddüymə sırgıları, 2-çarpaz düymə.
- Tablo 137. Qadın bılık zinətləri: bılırzik və qolbaqlar.
- Tablo 138. Ərzaq qabları: 1-taxta anbarlar (saqan), 2-god, 3-kövsərə, 4-kəndi nümunələri.
- Tablo 139. Ağac və çubuqhörmə ərzaq qabları: 1-god, 2-4-səbət anbarlar, 5-əl səbəti (dəsgirə).
- Tablo 140. Çörəkbisirəma vasitələri: 1-xəmiryoğurma alətləri (təknə, tabaq və ələk), 2-xəmiryayma vasitələri (yaymakeş, oxlov və vərdənə nümunələri).
- Tablo 141. Külcəbasan növləri: 1-ağac külcəbasanlar, 2-saxsi külcəbasan nümunələri.
- Tablo 142. Çörəkyapma vasitələri: 1-çubuqhörəmə rəfətə, 2-səla nümunələri.
- Tablo 143. Çörəkbisirəma vasitələri: yerüstü və badlı tandır nümunələri.
- Tablo 144. Saxsi məməlati. Su qabları: bardaq, cürdək, kuzə, səhəng nümunələri.
- Tablo 145. Saxsi qablar: 1-godus, 2-nehra, 3-küp, 4-küpə nümunələri.
- Tablo 146. Saxsi qablar: 1-çəllək, 2-meyçəkən (papaq), 3-dibək, 4-lifçəkən, 5-silbic, 6-daxıl, 7-maya və pendir küpəsi, 8-neyrələr, 9-badyalar, 10-godus, 11-bərni, 12-süzək, 13-aşşuzən.
- Tablo 147. Saxsi məməlati. Mətbəx və süfrə qabları: 1-2-küvəc və dopular, 3-küpə və kalsalar, 4-maye qabları, 5-cölmək və çanaq nümunələri.
- Tablo 148. Daş-qasla bəzədilmiş mis dolça.
- Tablo 149. Mis afta nümunələri.
- Tablo 150. Mis su qabları: güyüm və səhəng nümunələri, tayqulp.
- Tablo 151. Mis maye qabları: güləbdən və afta-fayən nümunələri.
- Tablo 152. Mis mətbəx qabları: 1-qulplu qazan, 2-qazan, 3-4-tas, 5-6-aşşuzən, 7-qablama, 8-tavşar, 9-kəfər, 10-satıl, 11-sorinc, 12-dolça.
- Tablo 153. Bürünç qablar: 1-kitablı bədii kasa, 2-naxışlı bürünç məcməyi.
- Tablo 154. Bürünç qablar: bədii naxışlı və təsvirli tiyanlar.
- Tablo 155. Bəsit yüksəkşəmə usul və vasitələri: başda, beldə, yançaqda yüksəkşəmə vasitələri.
- Tablo 156. Bəsit yüksəkşəmə vasitələri: 1-bağaralı su quysus (çəllək, səhəng, güyüm), 2-qalraq, 3-mayallaq, 4-xatəb, 5-çəlləkli at arabası və dol.

- Tablo 157. Dəvənin yüksəkşəmə vasitələri: 1-dəvə cahazları, 2-qaraçı və yük ipi, 3-argan və nəvar növləri.
- Tablo 158. Dəvə örökəni və bəzəkləri: 1-örkən, 2-kalləlik, 3-şötük, 4-üzlük.
- Tablo 159. Ənənəvi naqliyat vasitəsi: cıdır və minik-yük atları (Qarabağ və dilboz at cinsi), minik yəhəri.
- Tablo 160. Qoşqu naqliyatı: 1-kırşə (xızək), 2-bütöv və qurama (dəndəli) təkərli arabə, 3-boyundurmuş növləri.
- Tablo 161. İkitəkərli (boyunduruqlu) arabalar və əlavə yüksəkşəmə ləvazimatları (çali və dərz ağıacı).
- Tablo 162. İkitəkərli (əskeşli) arabalar: 1-at arabası, 2-ulaq arabası.
- Tablo 163. Dördtəkərli arabalar: 1-dördtəkərli öküz arabası, 2-dördtəkərli (əskeşli) at arabası.
- Tablo 164. Körpülər: 1-tırli körpü, 2-3-bir və ikitəkərli daş (kərpic) körpülər.
- Tablo 165. Təktəkli kərpic körpü nümunələri.
- Tablo 166. Onbeşşirimi Xudafərin körpüsü.
- Tablo 167. Ənənəvi su naqliyatı vasitələri: bərə və pələ (kəlik) növləri.
- Tablo 168. Ənənəvi su naqliyatı: 1-sal, 2-pələ, 3-kolaz, 4-qayıq.
- Tablo 169. Şəbəkə emalatxanası: 1-şəbəkə ustası Əşraf Rosulov (Şəki), 2-şəbəkə nümunəsi.
- Tablo 170. Dulus məməlati: 1-usta Süleyb iş zamanı (Şəki), 2-4-hazır saxsı qablar, 5-dulus ustası qabları nəzərdən keçirəkən.
- Tablo 171. Kəlağayının naxışlanması: 1-Şəki şərəfli Şövkətziya Sərkərov iş zamanı, 2-kələgayı qəlibləri.
- Tablo 172. Mısgərxana. Mis məməlatları və əmək alətləri: 1-Şəki misgəri Bağır Mustafayev iş zamanı, 2-mis məməlatları, 3-mısgərlik alətləri.
- Tablo 173. Dəmirçi və tüsəngsəz alətləri: 1-dəmirçixana, 2-dəmir məməlati, 3-əmək alətləri.
- Tablo 174. Toxucu, boyaqçı və həllac alətləri: 1-yunun daranması və ayrılməsi, 2-yun ipin boyanması, 3-toxuma prosesi, 4-əmək alətləri: daraq, cəhrə, həllac yayı, xov qayçısı, həvə, ilməüzən, kirkid.
- Tablo 175. Kababçı alat və ləvazimat: 1-manqal nümunələri, 2-əmək alət və vasitələri (şiş, xəkəndəz, maşa, yelpik, su qabı).
- Tablo 176. Ənənəvi simli çalğı alətləri.
- Tablo 177. Ənənəvi nəfəslisi və zərb musiqi alətləri: 1-nəfəs alətləri (tulum, zurna, balaban, tütük, sümüs), 2-zərb alətləri (qosa nağara, qaval, nağara, dumbul, laqqutı).
- Tablo 178. Ağac məməlatları: sandıq və beşik döşənləri (Şəki şəhəri).
- Tablo 179. Ev mösiəti ləvazimatı: mücrü və sandıq nümunələri.
- Tablo 180. Sandıq nümunələri.
- Tablo 181. Yazi və oxu ləvazimatı: 1-rəhil, 2-qələmdən nümunələri.
- Tablo 182. Dabbaq məməlati: 1-şəkili dabbaq Tələt İbrahim oğlu aşlanmış xəz-dərini doğanqada yumşaldırmak, 2-dabbaq xəz-dərini biçərkən, 3-qılıbə salınmış papaq nümunələri (Şəki).
- Tablo 183. Mösiət ləvazimatı: 1-qəlyan başı və qəlyan çubuqları, 2-qayçı və oymaq qabı, bağıtaxan, qotazlı qaytan, 3-beşik nümunələri.
- Tablo 184. Metal mösiət ləvazimatı: 1-kaşkül nümunələri, 2-mərsiyə zəncirələri.
- Tablo 185. Soyuq silahlar: xəncər nümunələri.
- Tablo 186. Soyuq silahlar: tsəbərzin, xəncər və qılıncılar.
- Tablo 187. Odlu silahlar: çaxmaqlı tufəng və tapançalar.
- Tablo 188. Çaxmaqlı tapanç nümunələri.
- Tablo 189. Barit qabları (dəbbə) və yağdan nümunələri.
- Tablo 190. Mühafizə vasitələri: dəbilqələr, qalxınlar və bazubənd nümunələri.
- Tablo 191. Zirehlili mühafizə vasitələri: dəbilqə nümunələri.
- Tablo 192. Hərbi (zirehlili) geyimlər.

- Tablo 193. Bədii parçalar: 1-süjetli ipək parça, 2-qələmkar süfrə, 3-4-qələmkar namazlıqlar, 5-kələqayırlar.
- Tablo 194. İpək parçalar: 1-zərxara, 2-tirmə, 3-məxmər, 4-qanovuz, 5-6-süzəni, 7-Şəki ipək fabrikinin mahsulları.
- Tablo 195. Quba xalıları: 1-«Burma Pirəbədi», 2-«Qolu Çiçi», 3-«Qimil».
- Tablo 196. Ornamental çəsnili Şirvan xalıları.
- Tablo 197. Ornamental çəsnili Abşeron xalıları: 1-«Suraxani», 2-«Xilə-əfşan», 3-«Xilə-butə».
- Tablo 198. Ornamental çəsnili Qazax xalıları: 1-2-«Qazax», 3-«Şixlı».
- Tablo 199. Ornamental çəsnili Gəncə xalıları və cecim nümunəsi: 1-«Fəxralı», 2-«Gəncə», 3-cecim.
- Tablo 200. Karabağ xalıları: 1-«Çələbi», 2-«Malibayı», 3-«Xanlıq», 4-5-«Dəst xalı» aralığı.
- Tablo 201. Süjetli xalılar: «Ath-itli» (Karabağ, XIX əsr).
- Tablo 202. Süjetli xali nümunələri: 1-«Ovçuluq», 2-«Şeyx Sənan» (Təbriz, XX əsrin əvvəli).
- Tablo 203. Xovsuz xalça (palaz) növləri: 1-vərnı (Karabağ), 2-sumax (Şamaxı), 3-zili (Bakı).
- Tablo 204. Çul növləri: 1-at çulu, 2-dəvə çulu.
- Tablo 205. Yun məmələti və onun hazırlanması: 1-yunun cəhrədə əyrilməsi, 2-hanada toxuma prosesi, 3-əlvən xali üzərində qay dəstgahı.
- Tablo 206. Palaz məmələti: xurcun nümunələri.
- Tablo 207. Palaz məmələti: nafrəs nümunələri.
- Tablo 208. Cecim məmələti: 1-qırqacı zolaqlı cecim, 2-3-çanta nümunələri, 4-qaşılğıq, 5-duzqablı.
- Tablo 209. Ev mösiati müxəlləfəti: heybə və duzqabı nümunələri.
- Tablo 210. Şəddə nümunələri (Karabağ, XVII əsr, Gürcüstan incəsənət muzeyi).
- Tablo 211. Təkəlduz tikmə məmələti: görkəmlı təkəlduz ustası Möhtərəm xanım və onun əl işləri.
- Tablo 212. Sürmədan və saat qabları (güləbətin, rəngli sap və muncuqlu tikmə).
- Tablo 213. Tikmə nümunələri: daraq qabları (güləbətin, rəngli sap).
- Tablo 214. Güləbətin tikmə məmələti: möhür qabları.
- Tablo 215. Güləbətin tikmələr: 1-qovluq, 2-kisələr.
- Tablo 216. Bədii tikmələr: qovluq və cantalar (güləbətin, rəngli sap və tozmuncuq).
- Tablo 217. Tikmə nümunələri: pul və tənbəki kisələri (güləbətin, muncuq və rəngli sapla cülmə tikmə).
- Tablo 218. Zərəndaz nümunələri (güləbətin və muncuqlu tikmə).
- Tablo 219. Zərəndaz nümunələri (parək və güləbətin tikmə).
- Tablo 220. Tikmə ev mösiati ləzəvimi: 1-sallamanc, 2-divar çəkisi, 3-taxça pərdəsi.
- Tablo 221. Mösiat yönü növləri: 1-yelpik, 2-tutqac nümunələri.
- Tablo 222. Tikmə ev mösiati vasitələri: miz örtükleri.
- Tablo 223. Tikmə gordək və pərdə başları (pilək, molılıq, güləbətin və cülmə tikmə).
- Tablo 224. Təkəlduz və pilək tikmə nümunələri: mütəkkə, balınc (nazbalınc) üzləri.
- Tablo 225. Təkəlduz tikmə nümunələri: 1-balınc və nazbalınc üzləri, 2-gərək torbası.
- Tablo 226. Tikmə parda nümunələri (tozmuncuq, məxmərtel və cülmə tikmə).
- Tablo 227. Zimpüş (yəhər üzü) nümunələri (güləbətin, rəngli sap və təkəlduz tikmə).
- Tablo 228. Tikmə paltar bəzəkləri: 1-yaxalıq, 2-şorid, 3-bafta, 4-qaragoz, 5-6-ətəklik nümunələri.
- Tablo 229. Kənd tipli yaşayış məskənləri: Xinalıq, Qızı, Buduç kəndlərinən görüntülər.
- Tablo 230. Şəhər tipli məskənlər: Şuşa və Şəki şəhərlərinən bir görüntü.
- Tablo 231. Fərdi həyat hasarları: 1-bitili çəpar, 2-dəş barı, 3-karpic barı, 4-çubuq hasar.
- Tablo 232. Həyatın tərkib hissələri: 1-odunluq, 2-darvaza, 3-keşkəlli doqquz nümunələri.
- Tablo 233. Tikinti materialı: 1-çiy kərpic sordanı, 2-kərpic xərayı.
- Tablo 234. Şəhər küçələri və şəhər tipli «mülk» evləri (Şəki və Zaqqatala şəhərləri).

- Tablo 235. Şəhər tipli iki-ücmərtəbəli «mülk» evləri (Şəki şəhəri), novçə və taqqılibab.
- Tablo 236. Mülk tipli şəhər evləri: 1-Xurşidbanu Natavanın evi, 2-Üzeyir Hacıbəyovun evi.
- Tablo 237. Mülk tipli şəhər evləri: 1-Mehmandarovların mülkü, 2-Şuşada Hacı Qulunun evi.
- Tablo 238. Mülk tipli şəhər evləri: 1-Zöhrəbbəyovların mülkü (XIX əsr), 2-Xan Şuşinski-nin evi (XIX əsr).
- Tablo 239. Saray tipli binalar: 1-Şəki xanlarının şəbəkəli sarayı (XVIII əsr), 2-Zaqatala şəhərində mədəniyyət sarayı.
- Tablo 240. Karvansalaralar: 1-Sanqaçal karvansarası, 2-3-Şəkidə Yuxarı və Aşağı karvan-salaralar.
- Tablo 241. İctimai binalar: gümbəzli («xəznəli») hamamlar. 1-İçərişəhərdə (Bakı) gümbəzli hamam kompleksi, 2-Şəkidə orta əsr hamamı.
- Tablo 242. İstehkamlar: 1-Bakı, İçərişəhərin dairəvi bürclü qala divarı, 2-3-Şəki xan sarayıının düzbucaqlı və dairəvi bürclü qala divarları.
- Tablo 243. Qalalar: 1-Bəzz qalasının qalıqları, 2-Çıraqqala, 3-Ösgəran qalası.
- Tablo 244. Qala və qısqı tipli istehkamlar: 1-Bakı qalasında Şirvanşahlar sarayı, 2-Mərdəkan (Abşeron) qasıri.
- Tablo 245. İstehkamlar: Sumuqala (İlisu) qasıri.
- Tablo 246. İstehkamlar: 1-Şahbulaq qalasından bir görüntü, 2-qalanın ümumi quruluşu.
- Tablo 247. Mosul və Tala kəndlərində cümə məscidi.
- Tablo 248. Əliabad kəndində məhəllə məscidləri.
- Tablo 249. İbadət binaları: 1-Təzəpir məscidi (Bakı), 2-Cümə məscidi (Şamaxı).
- Tablo 250. İbadət xanalar: 1-Şuşa şəhərində cümə məscidi, 2-Ağdam cümə məscidi.
- Tablo 251. İbadətgahlar: 1-Şəkidə məhəllə məscidi, 2-Kış məbədi, 3-Ataşagh (Suraxani).
- Tablo 252. Su təchizatı vasitələri: mancanaqlı su quyu (Əliabad kəndi).
- Tablo 253. Su təchizatı vasitələri: ovdanlar (Sanqaçal).
- Tablo 254. Ənənəvi bulaq qırğuları: Şuşa şəhərində bulaq qırğuları.
- Tablo 255. Türbə tipli xatır abidələri: Cuqa və Diribaba türbələri.
- Tablo 256. Qəbirüstü abidələr: 1-2-dəş bütür (erkən orta əsrlər), 3-4-qoç və at heykəlləri.
- Tablo 257. Qəbirüstü abidələr: qoç heykəlləri.
- Tablo 258. Qəbir abidələri: sənduqə nümunələri.
- Tablo 259. Xatır abidələri: 1-baş daşları və türbə, 2-Fətəli xanın baş daşı, 3-Uğurlu bayın qəbirüstü xatır kompleksi (baş və sına daşı).
- Tablo 260. Ümməkənəzərbəyancı və məhəlli qadın geyim dəstləri: 1-Ümməkənəzərbəyancı qadınlarına məxsus geyim dəsti, 3-Gəncə qadın geyimi.
- Tablo 261. Məhəlli qadın geyim dəstləri: 1-2-Naxçıvanı, 3-Bakı qadın geyimləri.
- Tablo 262. Məhəlli qadın libasları: Şuşa və Bakı qadın geyim dəstləri.
- Tablo 263. Məhəlli qadın libasları: Şamaxı rəqqasələrinin XIX əsr geyim dəsti (Q.Qaçarının çəkdiyi rəsməndən).
- Tablo 264. Məhəlli qadın geyim dəstləri: 1-2-Quba və Alazan vadisi qadınlarının ənənəvi geyim dəbləri, 3-Şəki qadınlarının geyim dəsti, 4-Şirvan qadınlarına məxsus geyim dəsti.
- Tablo 265. Quba qadınlarına məxsus don (arxalıq) və tuman nümunələri.
- Tablo 266. Ənənəvi qadın tumanları: «obuzməli», «qırçınlı» (taybalaq) tuman növləri.
- Tablo 267. Dəst qadın geyimləri: arxalıq, köynək və tuman nümunələri.
- Tablo 268. Qadın arxalıqları: düyüxa, oyymaya və atmaqlı arxalıq nümunələri.
- Tablo 269. Mövsümi qadın arxalıqları: «yelpezaya» və «genbilək» arxalıq nümunələri.
- Tablo 270. Ciyyindirlikli qadın üst geyimi: labbadə nümunələri.
- Tablo 271. Qadın üst geyimi: çapkan nümunələri.
- Tablo 272. Mövsümi qadın üst geyim təpələri: kürdü və eşmək nümunələri.
- Tablo 273. Mövsümi qadın üst geyimləri: külçə, baharı və katibi nümunələri.
- Tablo 274. Qadın baş geyimləri: 1-2-örpökklər («naz», «qaz»), 3-çutqu.
- Tablo 275. Baş örökkləri: kəlağayı nümunələri.

Tablo 276. Qadın baş geyimi: araxçın nümunələri.

Tablo 277. Qadın üz örtüyü: rüband nümunələri.

Tablo 278. Qadın corabları: yun və keci corablar.

Tablo 279. Qadın ayaq geyimləri: «zananə» (qadın) başmaqları və qunlu çəkmə nümunəsi.

Tablo 280. Kişi geyim dəstləri: zabit və bəy libasları (Q.Qaqqarının çəkdiyi rəsməndən).

Tablo 281. Kişi geyim dəstləri: ruhani və bəy geyimi (Q.Qaqqarının çəkdiyi rəsməndən).

Tablo 282. Biş qapqaqlar.

Tablo 283. Kişi üst geyimləri: «atmaqol» və «kəmərçin» çuxalar.

Tablo 284. Kişi mövəsümi geyim dəstləri: atmaqol və vəznəli çuxa növləri, kaval kürk.

Tablo 285. Kişi baş geyimi: küləh (şəbəküləh) nümunələri.

Tablo 286. Kişi ayaq geyimləri: corab, şətal («kəməçər»), patava, çarıq.

Tablo 287. Uşaq geyimləri: qız və oğlan uşaqlarının geyim dəsti.

Tablo 288. Qadın baş zinatları: tac, çutquqabağı (çələng).

Tablo 289. Qadın baş bəzəyi: 1-2-şəbəkəli çutquqabağı, 3-pərək alınlıq.

Tablo 290. Qadın sırgaları: «şərlər», «piyala-zəng», «çicdüməm», «dörddüymə», «badam», «qırxdümə», «gül», «badam-buta» sırgalar.

Tablo 291. Qulaq zinatları: «fınacı», «mirvari» (inci), şəbəkəli «dörddüymə» sırgalar.

Tablo 292. Qadın sına (yaxa) zinatları: 1-2-silsilə (aypara sinəbənd) nümunələri, 3-həmayil.

Tablo 293. Boyunbaşları: 1-«arpa», 2-«şərlər» (muncuq), 3-pərək, 4-«qarabatdaq» boyunbağı nümunələri.

Tablo 294. Boyunbağı və boğazaltı nümunələri: 1-2-şəbəkəli və pərəkli «arpa» boyunbağı, 3-«eləqliki gül» boğazaltı.

Tablo 295. Bilək və barmaq zinatları: 1-zümrüd qaşlı bilərzik, 2-şəbəkəli gül qolbağı, 3-zəncirəli (qotazlı) bilərzik, 4-şəbəkəli gül qolbaq, 5-hancaməli bilərzik, 6-qasılı üzük.

Tablo 296. Bəndləmə və asma zinatları: 1-qoza düymələr, 2-həbbəbi düymələr, 3-quşparə asamlar.

Tablo 297. Qadın bel bəzəkləri: qızıl (gümüş) kəmər və belbağı nümunələri.

Tablo 298. Ənənəvi qadın zinəti komplektləri: mumasan, belbağı, bilərzik, zəncirəli üzük və kəmər nümunələri.

Tablo 299. Daş-qaşla (firuze, yaqut, mirvari) bəzədilmiş şəbəkəli qızıl və gümüş kəmər nümunələri.

Tablo 300. Qadın belbağı və kəmərləri: 1-minali şəbəkə bel bağı, 2-düyürlü gümüş kəmər, 3-sikkeli (bacaklı) gümüş kəmər.

Tablo 301. Qadın kəmərləri: 1-minali gümüş belbağı, 2-3-asımlı şəbəkə kəmərlər.

Tablo 302. Şəbəkəli və minali qızıl (gümüş) kəmər toqqaları.

Tablo 303. Şəbəkəli və minali qızıl (gümüş) kəmər toqqaları.

Tablo 304. Qənnadi məmələti: 1-bamιyə, 2-riştə halva, 3-qurabiyyə, 4-paxlavə, 5-peşvəng.

Tablo 305. Duru xörəklər: parça bozbaş, toyuq şorbası.

Tablo 306. Duru xörəklər: dovğə, əriştə şorbası, düşbərə, piti.

Tablo 307. Quru xörəklər: 1-qayqanaq, 2-kükü, 3-riza-küftə.

Tablo 308. Xəmir yeməkləri: siyiq, xəsil.

Tablo 309. Xəmir yeməkləri: 1-2-qutablar, 3-xəngöllər.

Tablo 310. Qiymalənmiş atlı xörəklər. Dolmalar: bibər, yarpaq, badımcan, heyva, pomidor dolması.

Tablo 311. Ətlü xörəklər. Kabablar: tika, lülə, qatışq, balıq, cüce kababları.

Tablo 312. Balıq xörəkləri: soyutma və ləvəngi balıq.

Tablo 313. Dənəvar yeməkləri. Plovlar: 1-maşlı plov, 2-əriştəli aş, 3-küküplov, 4-küdülplov, 5-sirinplov.

Tablo 314. Plovlar: 1-fisincanplov, 2-səbziqovurma plov, 3-parçadöşəmə plov, 4-5-qazmaqlı plov.

Tablo 315. Qənnadi məmələti: 1-bamιyə, 2-qatlama, 3-şəkərbura, 4-fəsəli, 5-yağlı lavaş.

Tablo 316. Qənnadi məmələti: 1-qurabiyyə, 2-şəkərcörəyi, 3-paxlavə.

Tablo 317. Qənnadi məmələti: 1-külçə, 2-şorqoğal, 3-nazik.

Tablo 318. Halva və çərəzlər: 1-2-tor halva, 3-dim-dim halva, 4-sucuq.

Tablo 319. Mürəbbələr: moruq, gül, zoğal, heyva mürəbbəsi.

Tablo 320. Şərbatlar və şirələr: limon (lumupərvərdə), portoşal, nar, ciyalək şərbəti.

Tablo 321. Şərbət və xörək qasıqları.

Tablo 322. Mıx qabalar: 1-Qazan növleri: emallı tava, qulplu qazan (tiyan), qablama qazan, 2-qapaqlar, 3-tavasor nümunələri.

Tablo 323. Xörəkbirsəmə vasitələri: aşşuzən, abgərdən və kəşgir nümunələri.

Tablo 324. Mıx qablama və badyalar.

Tablo 325. Mıx süfrə qabları: cam və kasa nümunələri.

Tablo 326. Süfrə qabları: kasa (cam) və piyalələr.

Tablo 327. Mıx qabalar: test, tiyan və qablama nümunələri.

Tablo 328. Sini və məcmayıller.

Tablo 329. Məcmayı nümunələri.

Tablo 330. Sərpüş nümunələri.

Tablo 331. Sornic nümunələri.

Tablo 332. Sornic, satıl və tayqulp nümunələri.

Tablo 333. Satıl nümunələri.

Tablo 334. Maye qabaları: səhəng, güyüm, su çəlləkləri, mey qazanı.

Tablo 335. Həvəngdəstə nümunələri.

Tablo 336. Büرنic və mis su qabları: 1-2-bürünc və mis dolçalar, 3-tayqulp, 4-çaydan, 5-məşqfa.

Tablo 337. Mis dolçalar.

Tablo 338. Aftafa (lüşyin) nümunələri.

Tablo 339. Aftafa-layan nümunələri.

Tablo 340. Ev məşəti ləvəzimatı: dəmkəs, duzqabı, fincan, nimçə, sürmədan, gülqabı.

Tablo 341. Güləbdən (gülabpus) nümunələri.

Tablo 342. Mıx süfrə qabları: meyvədan və qondanlar.

Tablo 343. İslıqlandırma vasitələri: mis çiraq, lampa və şamdan nümunələri.

Tablo 344. Hamam ləvəzimatı: hamam sandığı, hamam təsi, çaydan, gilabi, xina və rüşəl qabları.

Tablo 345. Səfər qabları: tava, qablama-qazan, badyalar, süzək, tavasər, qatlanma kəşkir, çömçə.

Tablo 346. Büرنic məmələti: tiyan və güldən nümunələri.

Tablo 347. Büرنic qabları: buxurdan nümunələri.

Tablo 348. Minik-yük nəqliyyatı və vasitələri: 1-dəvə və dəvə bəzəkləri, 2-məfrəs və yük bağı.

Tablo 349. İkitəkərləi özük arabaları.

Tablo 350. İkitəkərləi ekskeşli və yedekli at arabaları.

Tablo 351. Təktağlı kərpic körpülər.

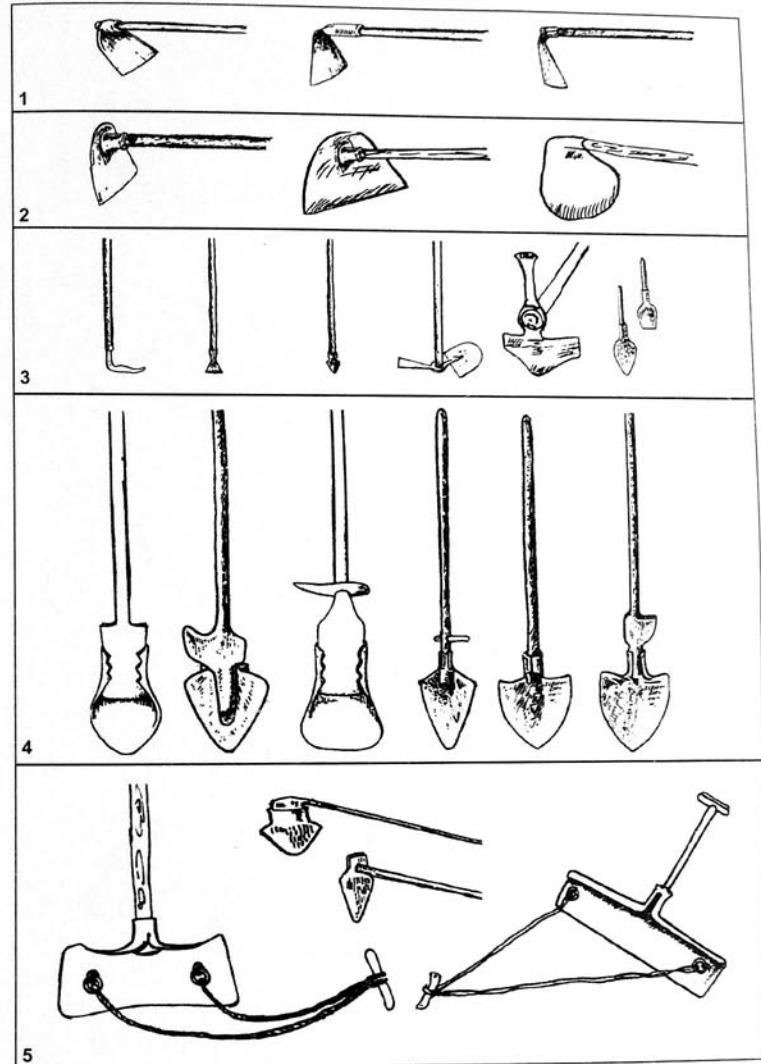
Tablo 352. Daş körpülər: 1-Əlinçəçay üzərində təkəşirrimli Qazançı körpüsü, 2-Gilançay üzərində beşəşirrimli körpü (Aza kəndi).

Tablo 353. Daş körpülər: bir və ikişəşirrimli Minkond körpüləri.

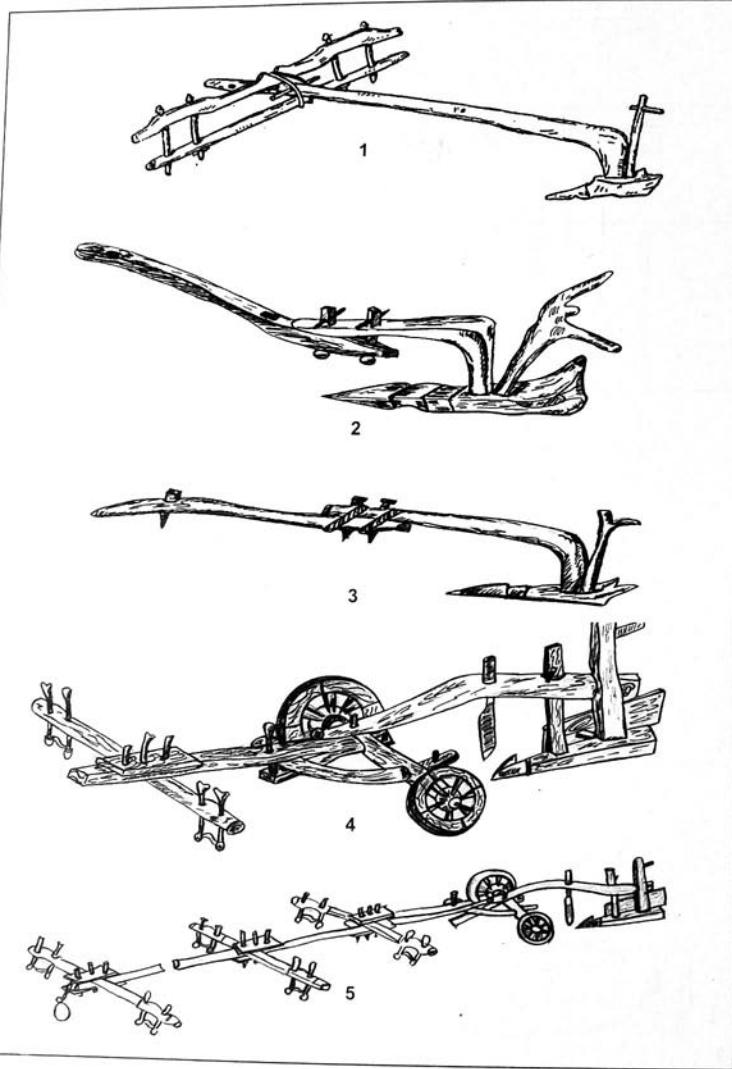
Tablo 354. Daş dayaqlı kərpic körpülər: 1-Ulu körpü (İlisu kəndi, Qax rayonu), 2-Beşəşirrimli Qızılı (siniq) körpü (Qazax rayonu).

Tablo 355. Onbir və onbeşəşirrimli Xüdəsərin körpüləri.

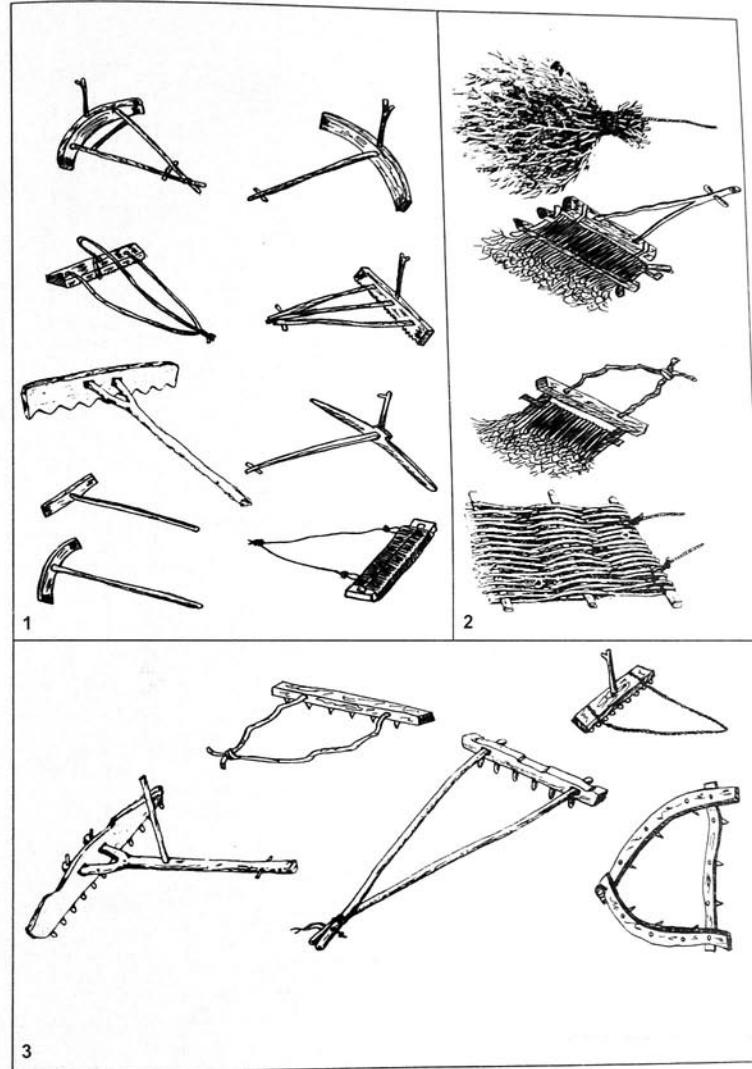
TABLolar

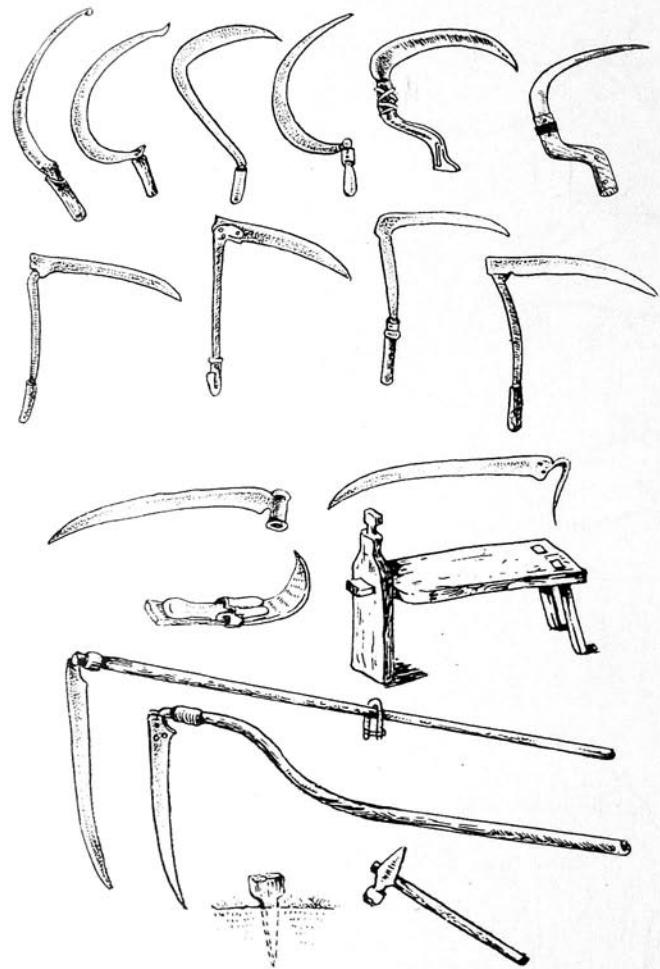
Tablo 1. Ökme vebecerme aletleri

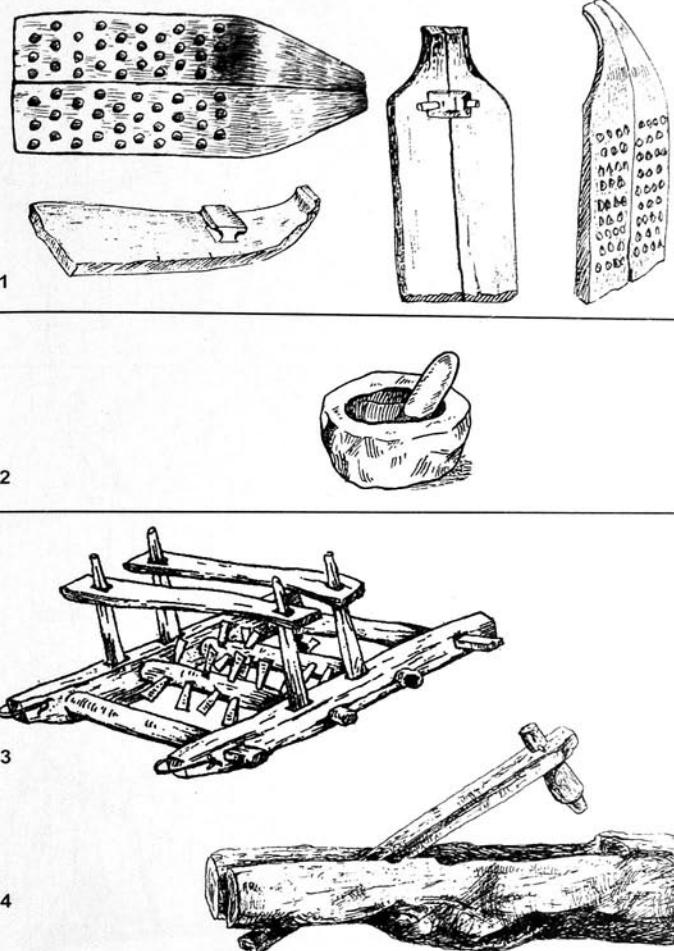
Tablo 2. Şüm aletleri: xış və kotan nümunələri

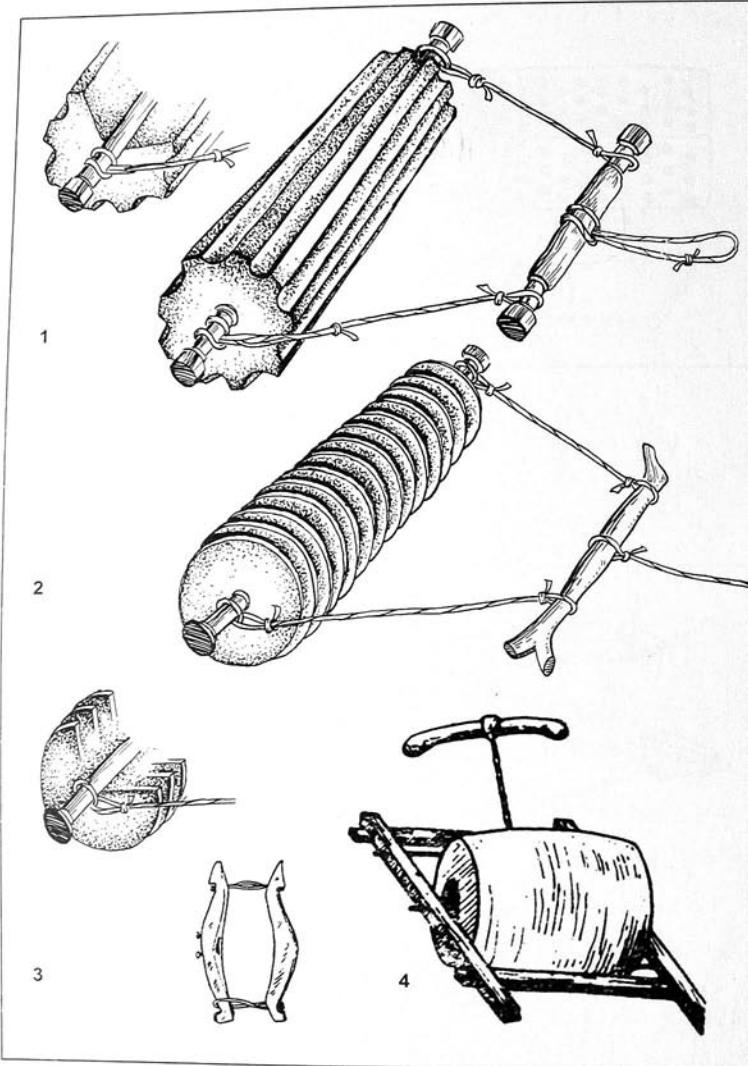
Tablo 3. Malalama aletləri

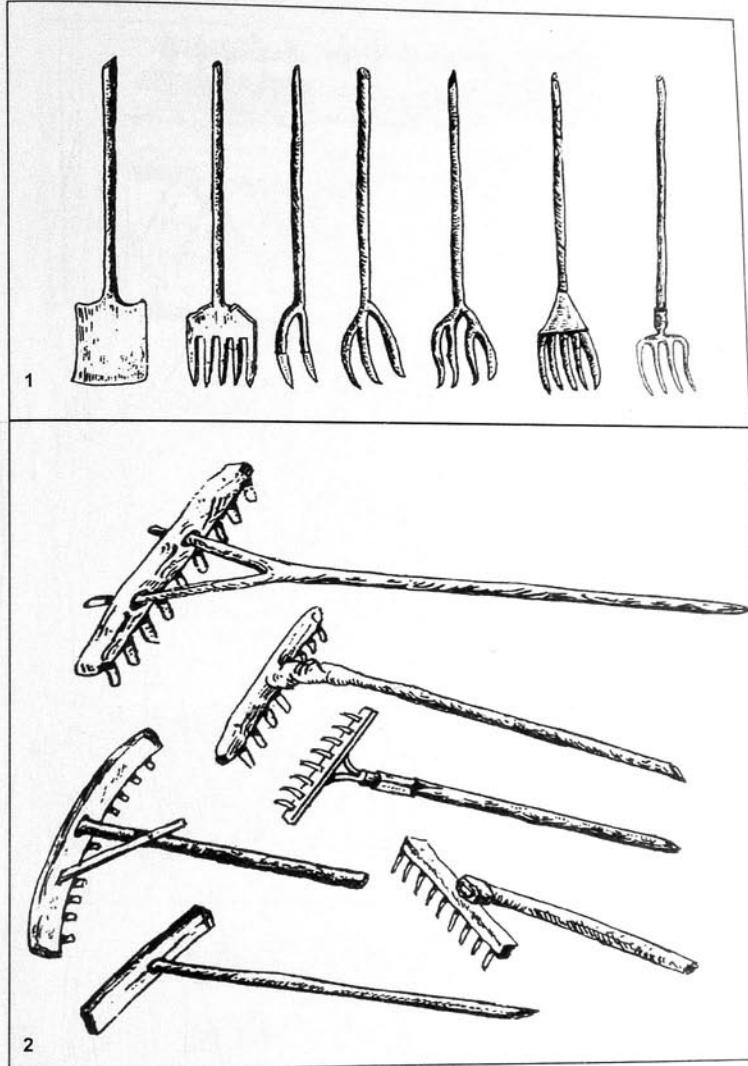
Tablo 4. Biçin alat və vasitələri

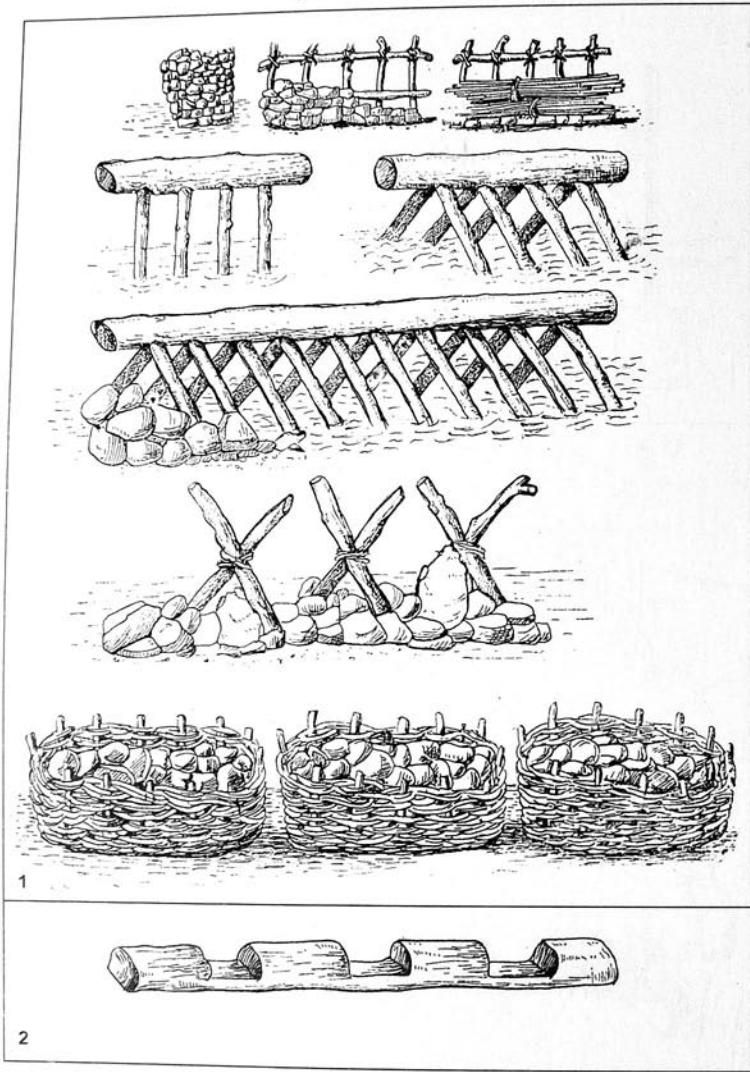
Tablo 5. Döyüm alatları

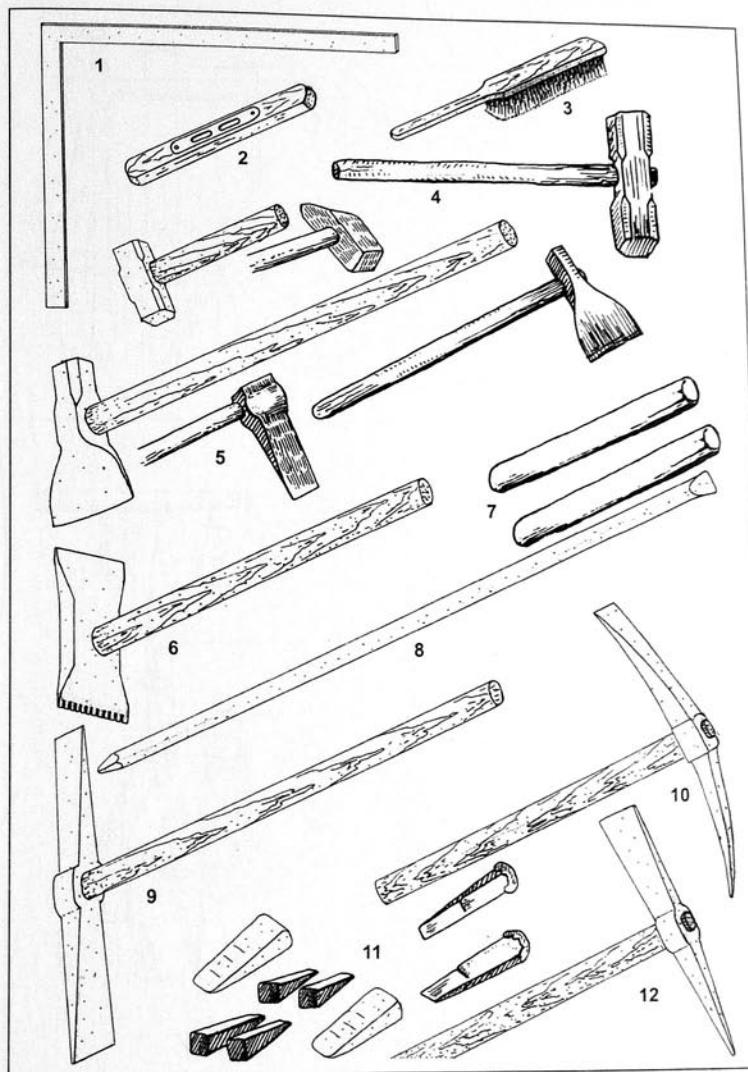
Tablo 6. Döyüm alət və vasitələri

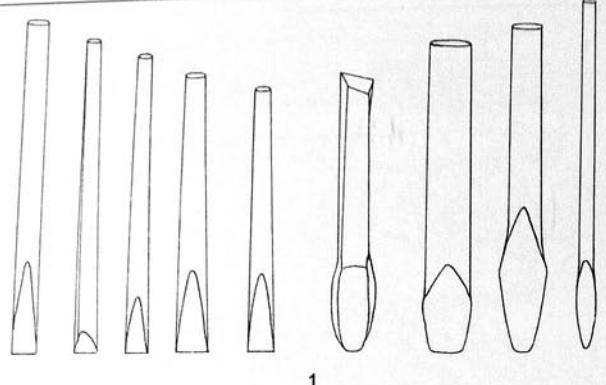
Tablo 7. Yardımcı döyüm alətləri

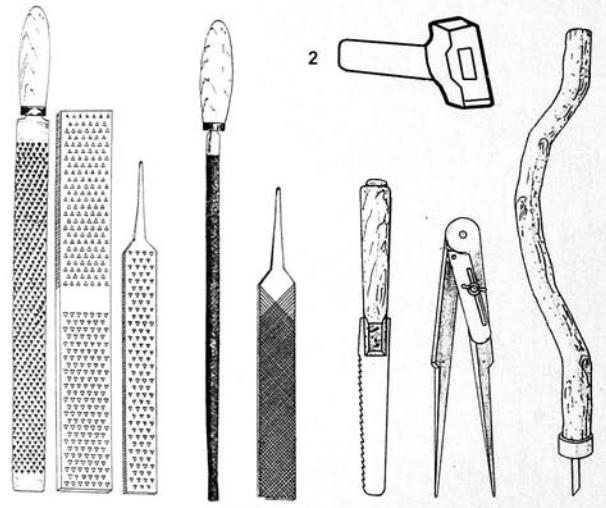
Tablo 8. Su böndləri və suvarma vasitələri

Tablo 9. Daşçılıq alət və vasitələri

1

2

3

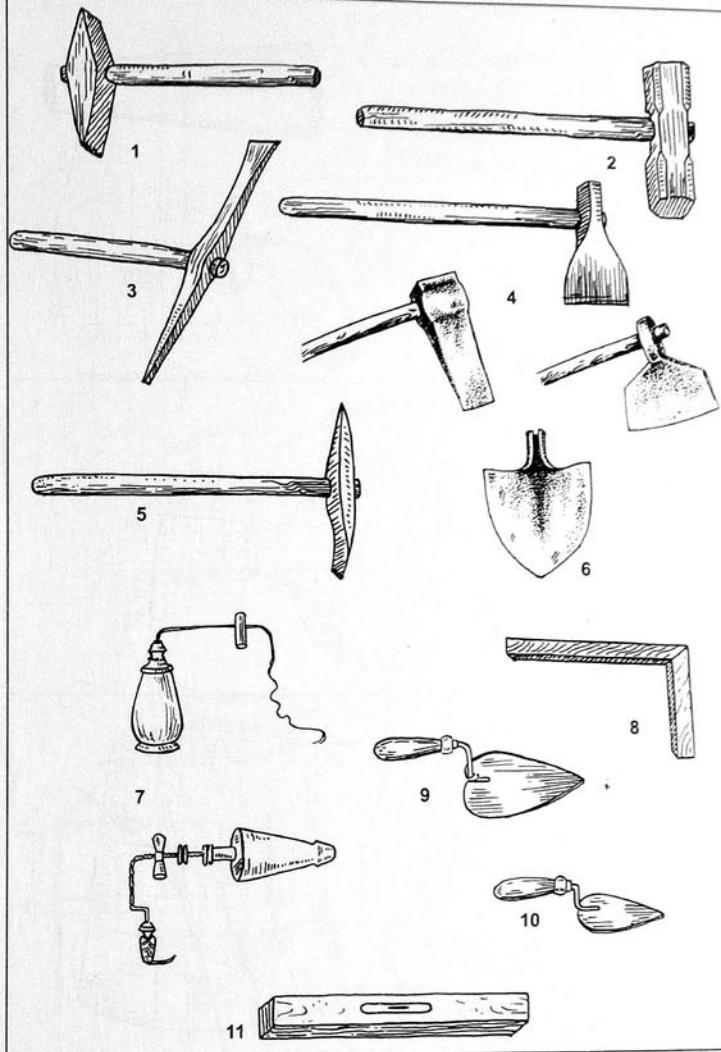
4

5

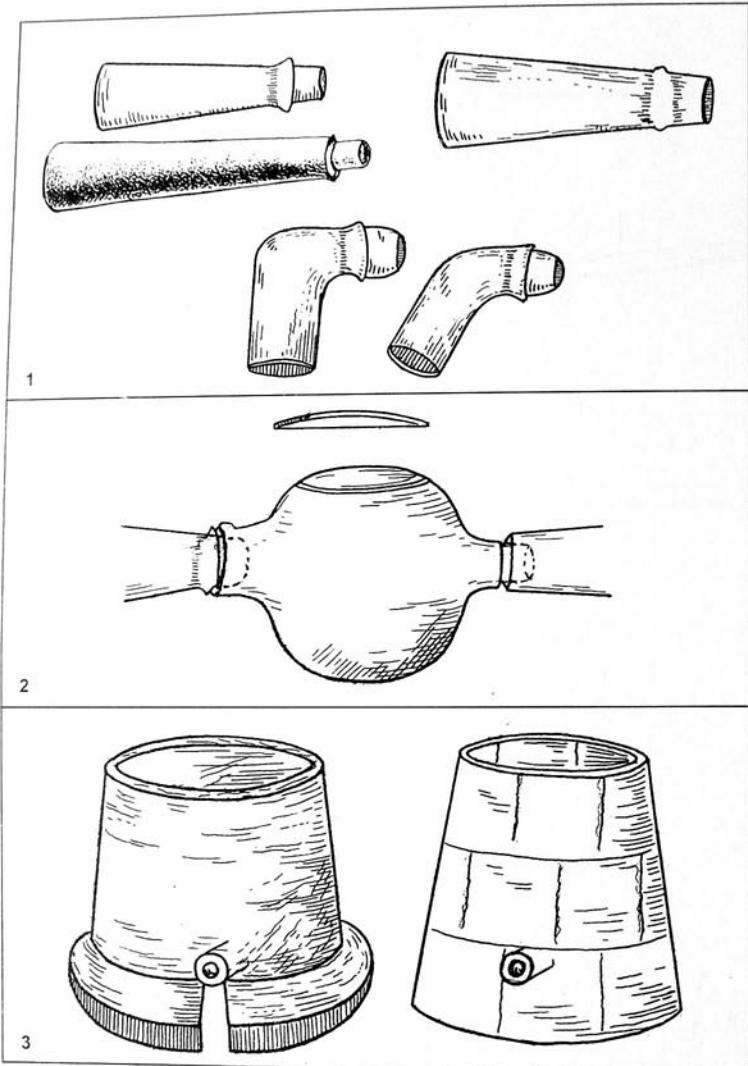
6

7

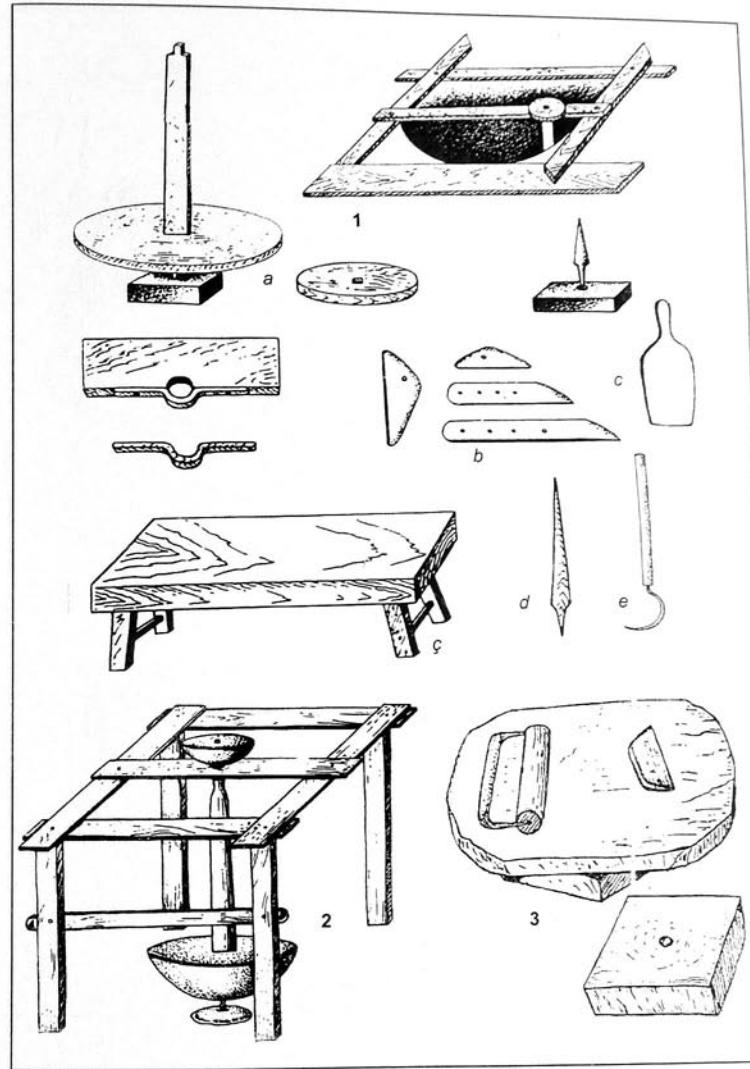
Tablo 10. Həkkak (oymakar) alətləri

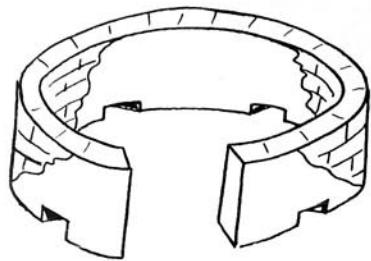
Tablo 11. Bənnalıq alətləri

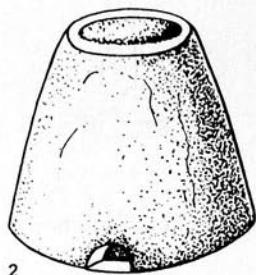
Tablo 12. Su təchizatı vasitələri:
su kəməri (kurəbənd) küngləri, bulaq görü, paylayıcı nümunələri

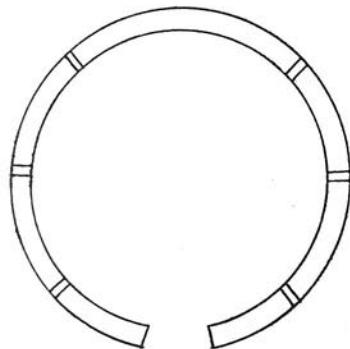
Tablo 13. Dulus çarxları

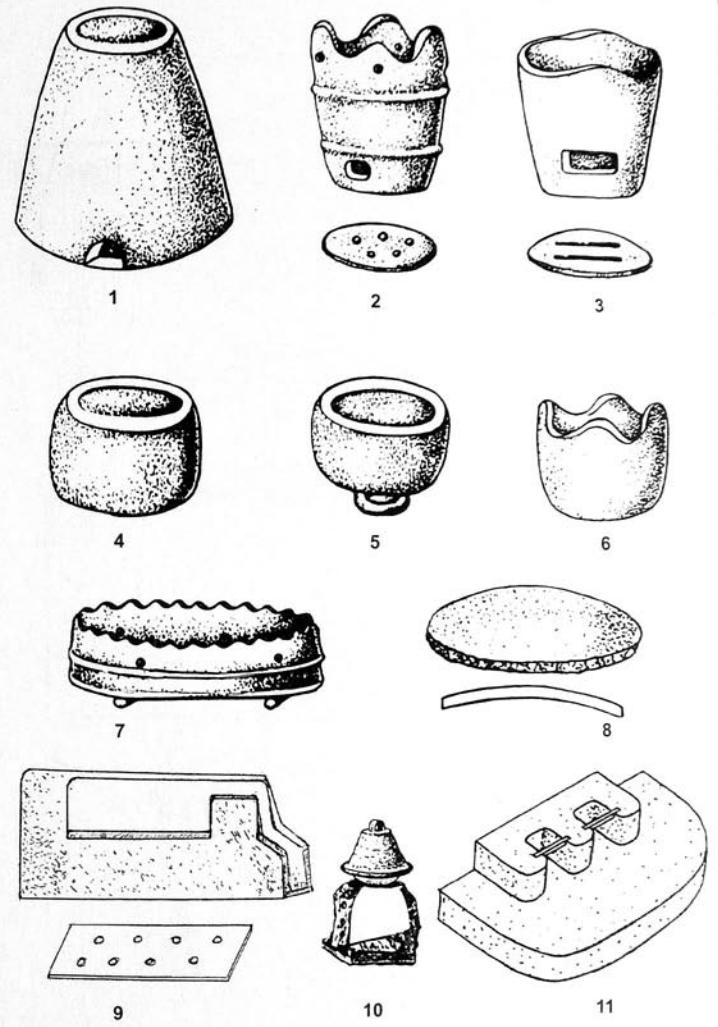
1

2

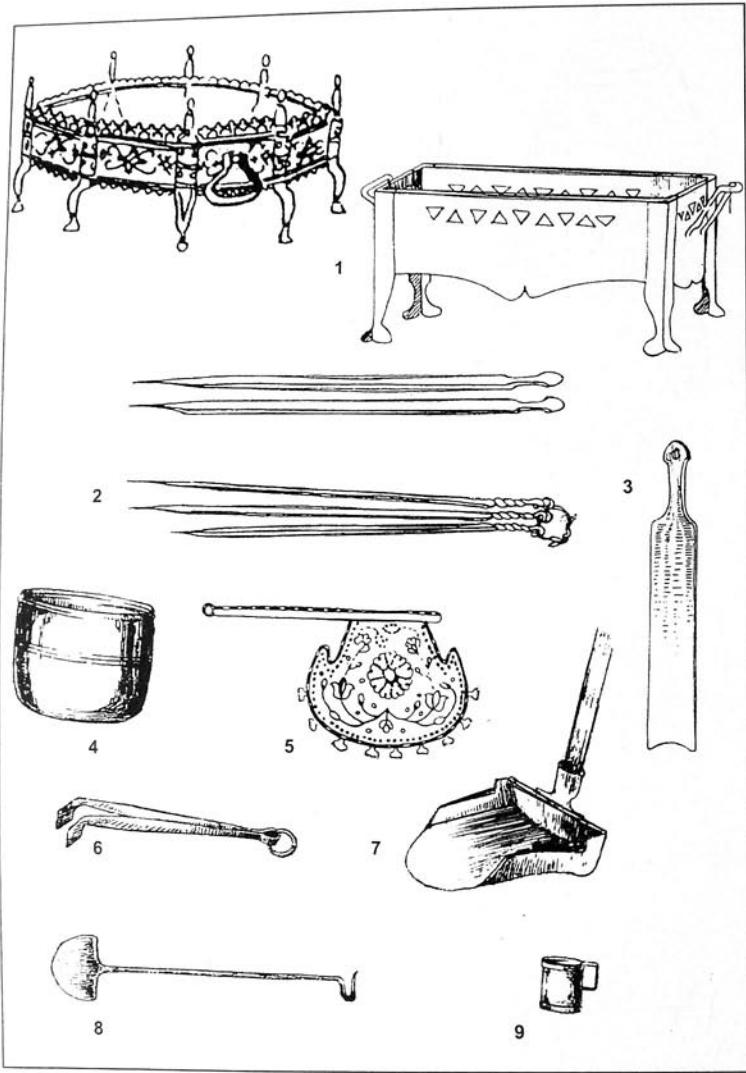

3

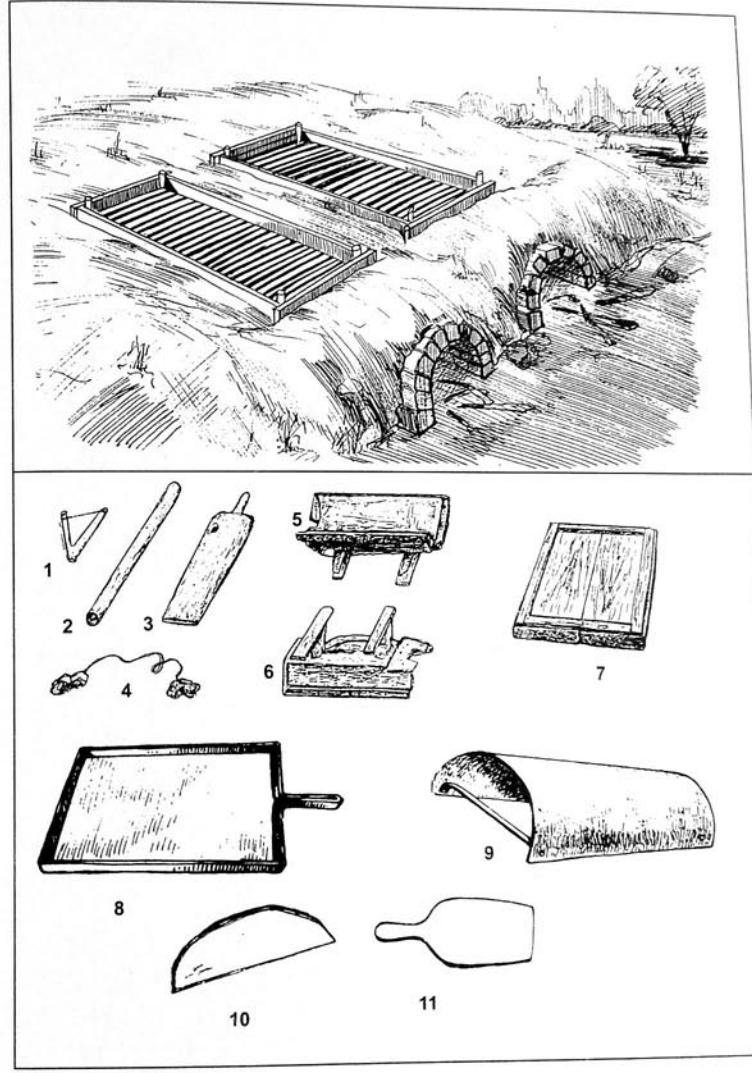

Tablo 14. Bəsiti qab və qəlyanbişirmə vasitələri: dem, təndir və gilac

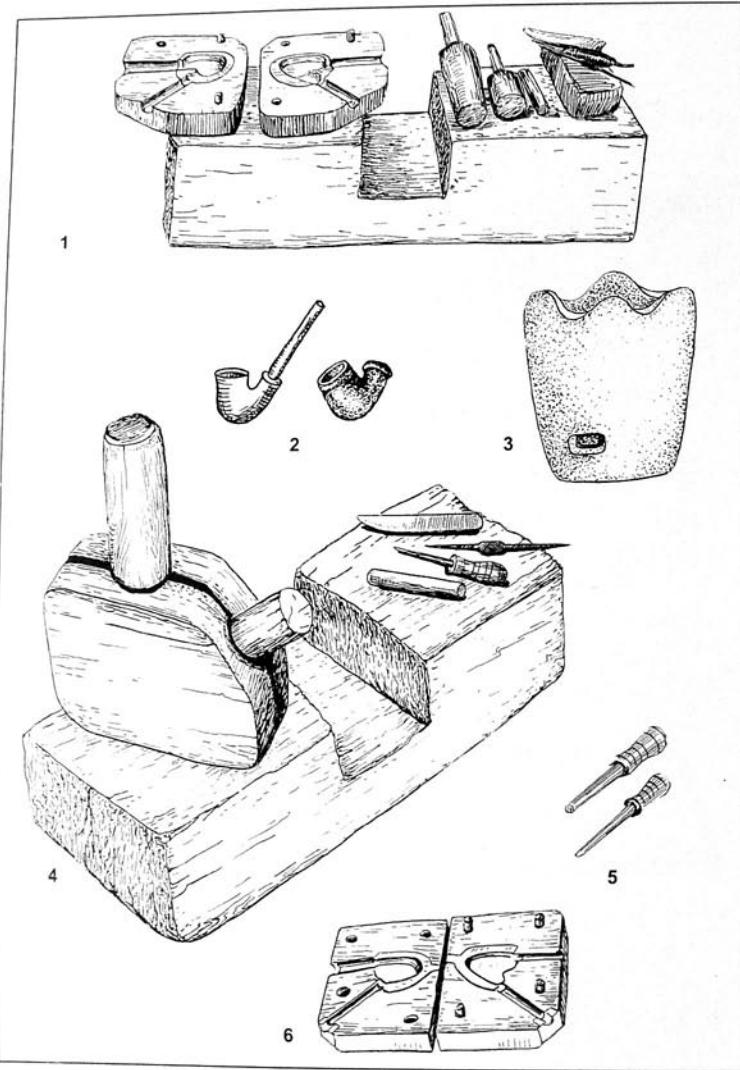
Tablo 15. Çörək və xörəkbibişirmə vasitələri

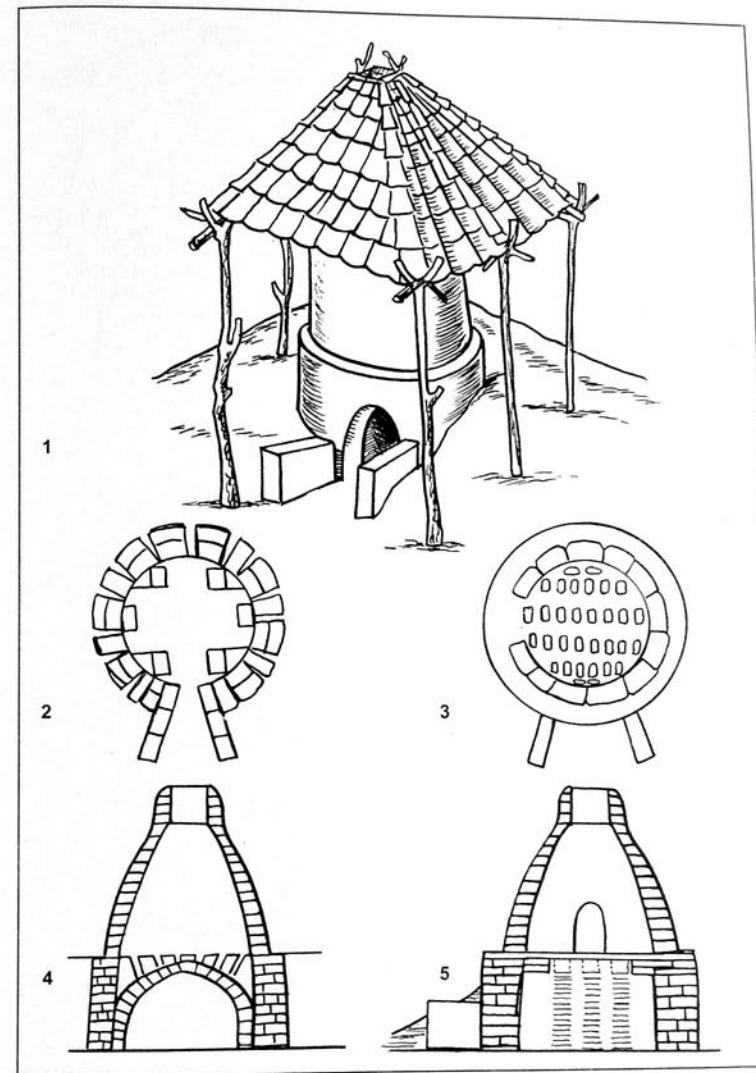
Tablo 16. Kababbişirmə alet və ləvaziməti

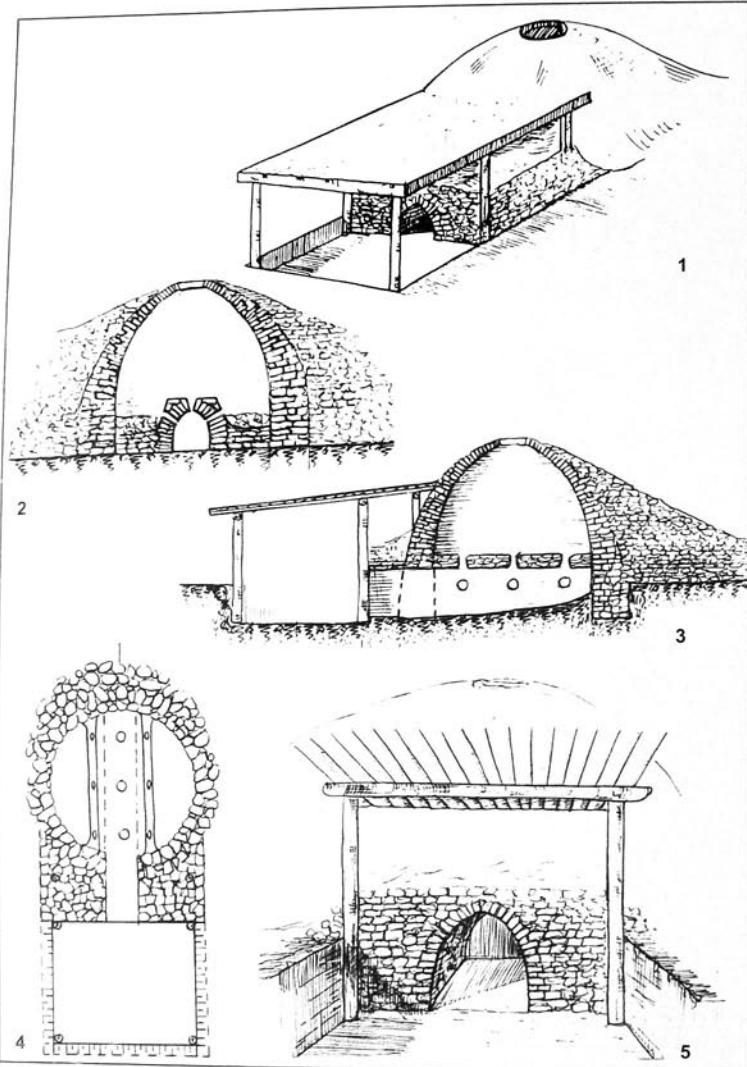
Tablo 17. Sufal (kirəmit) kürəsi və əmək aletləri

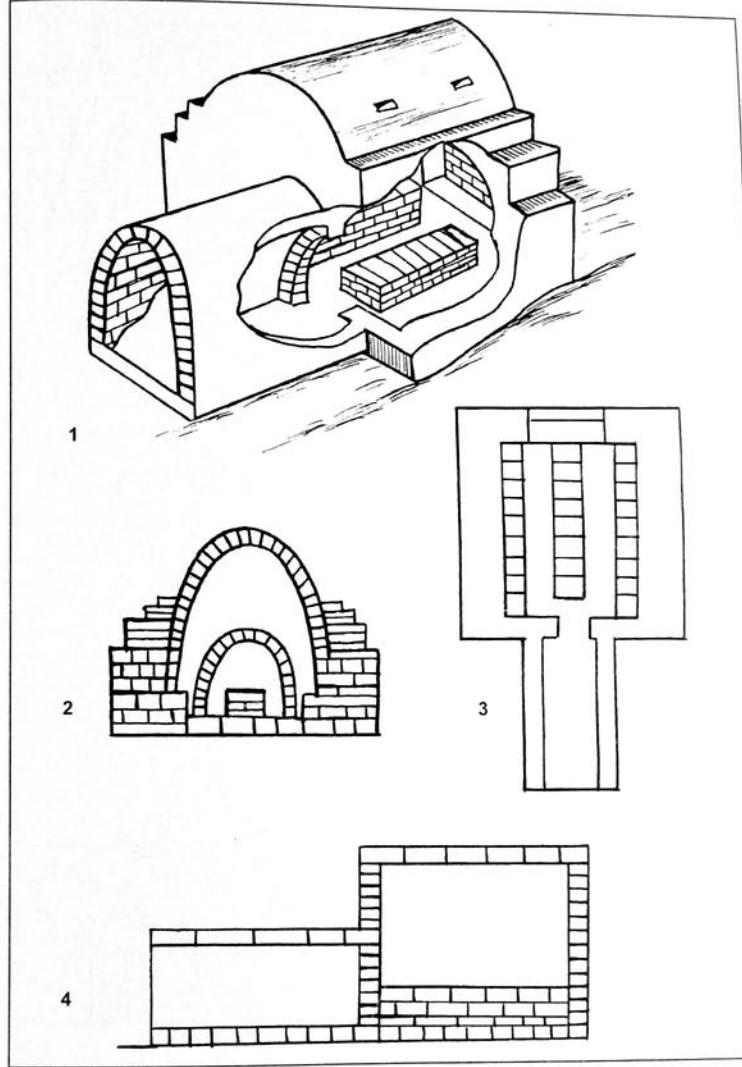
Tablo 18. Qalyančı alət və ləvaziməti

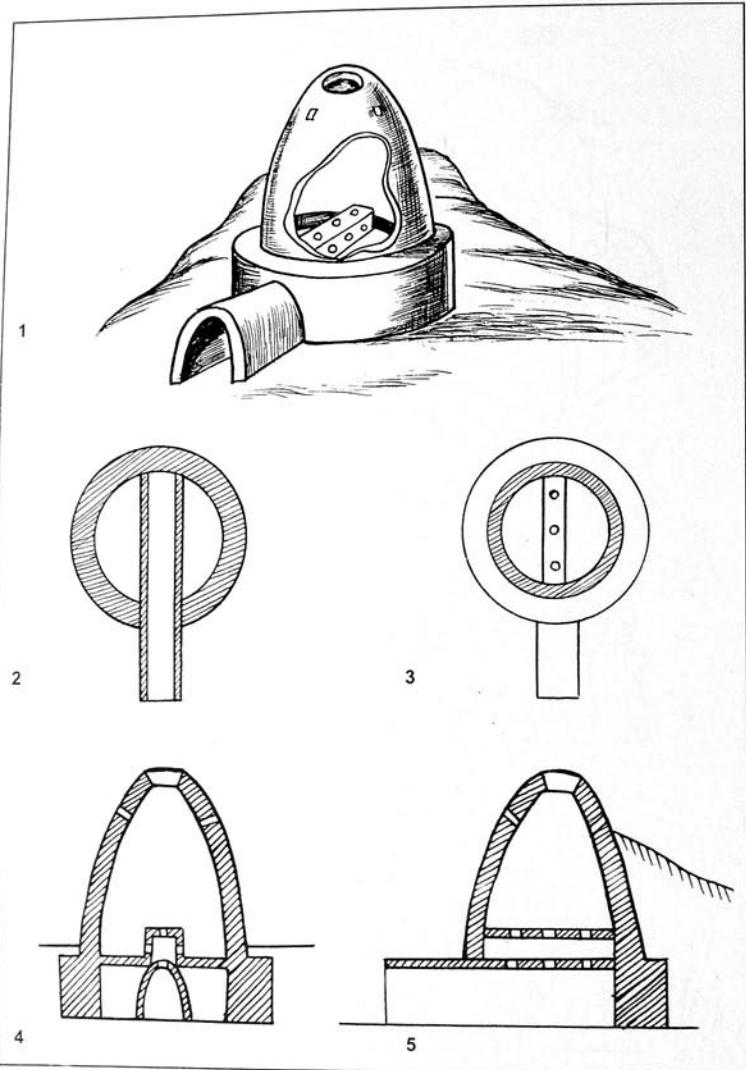
Tablo 19. Dulus kürəsi (Lənkəran rayonu Ərkivan kəndi)

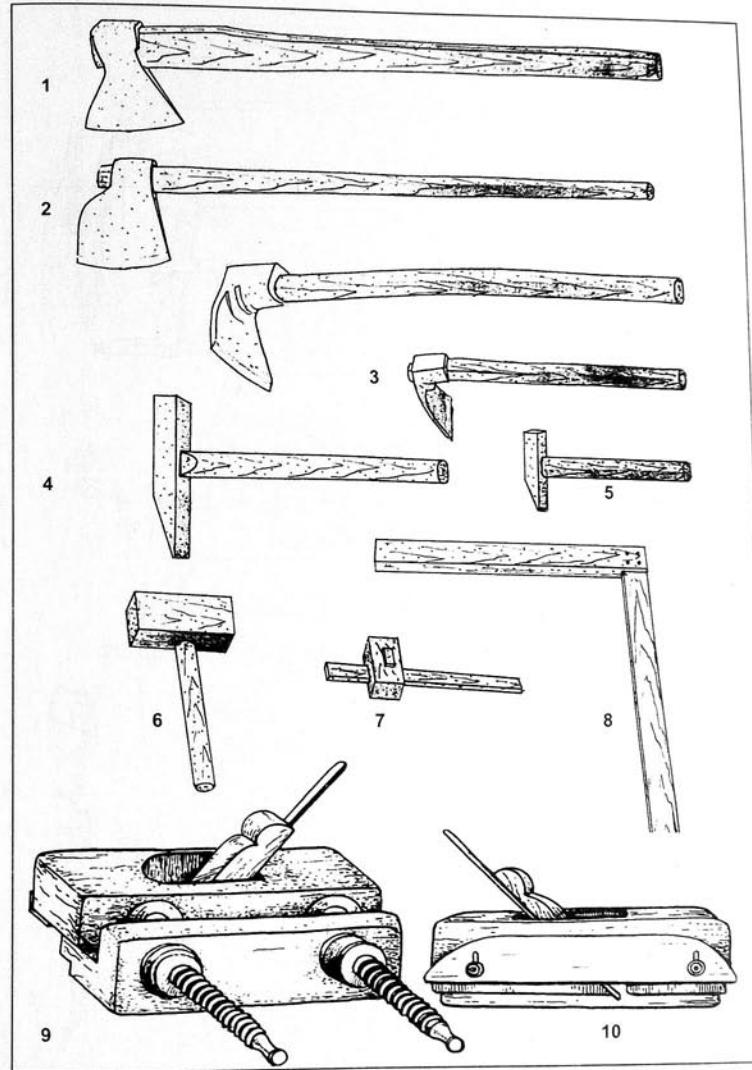
Tablo 20. Dulus (saxsı qab) kürəsi (Qəbələ rayonu Küsnət kəndi)

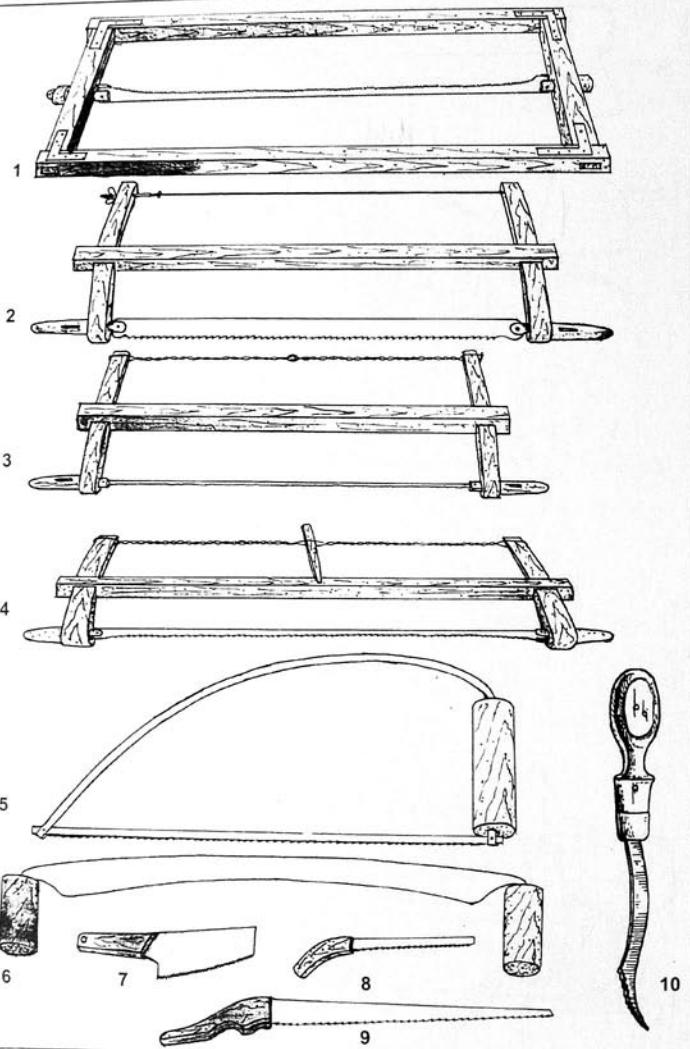
Tablo 21. Saxsı və kirəmit kürəsi (Lənkəran rayonu Separadı kəndi)

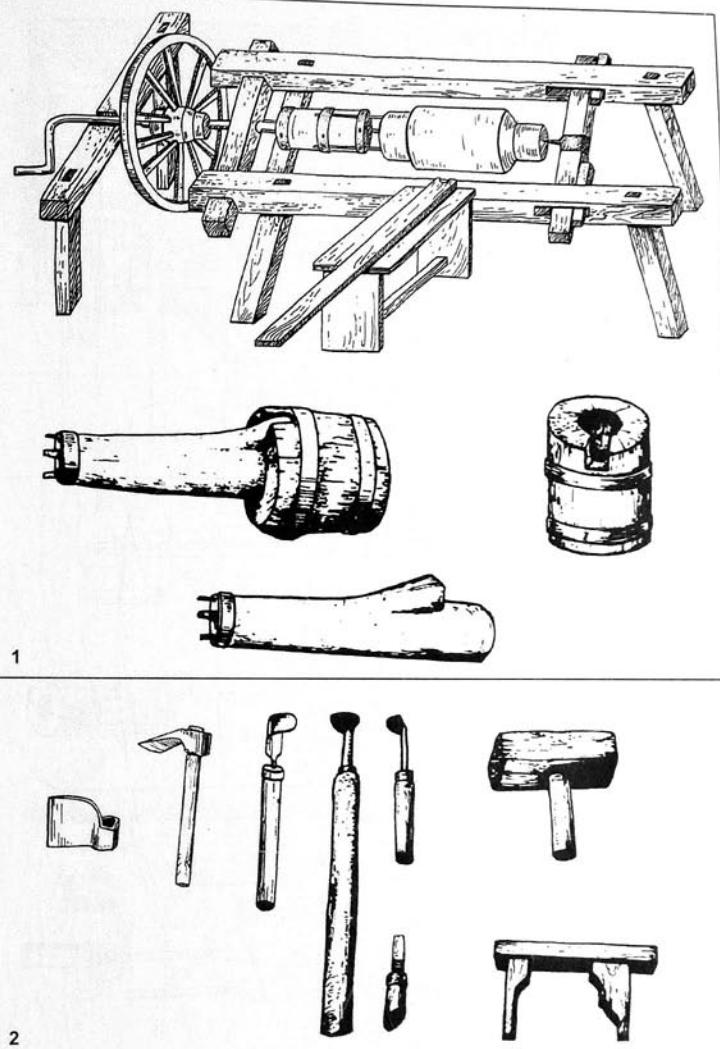
Tablo 22. Dulus (saxsi qab) kurosi (Quba rayonu Yenikend kendi)

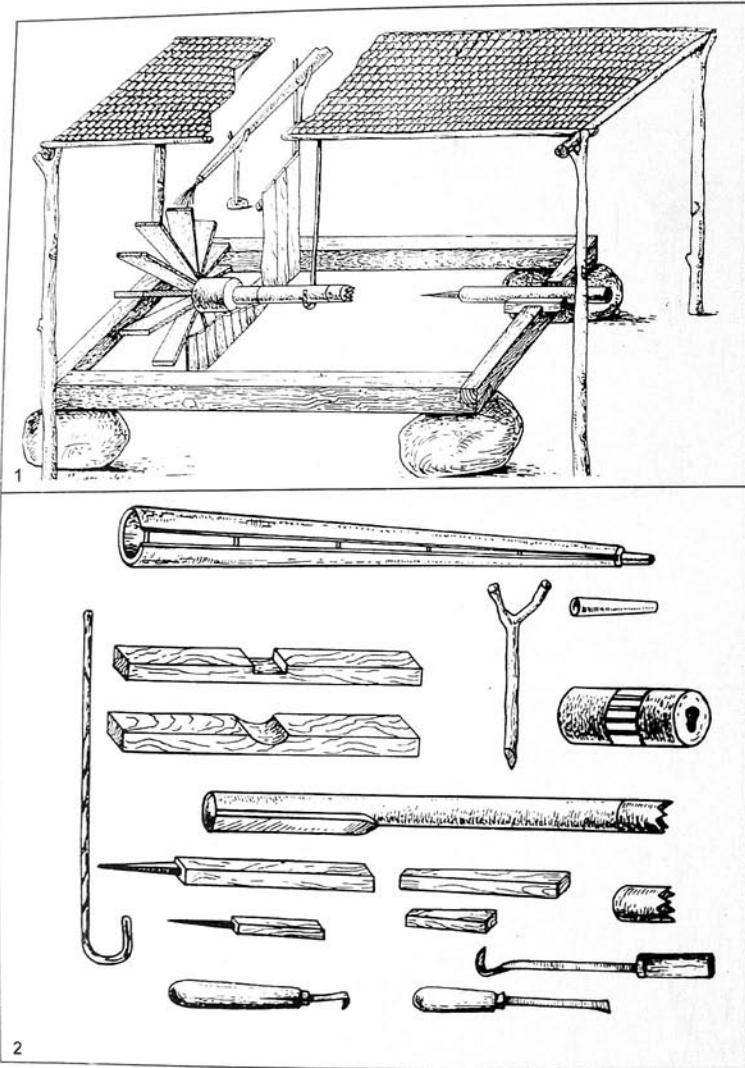
Tablo 23. Dülgerlik və xarratlıq aletləri: balta, körki, çökic, künyo, xətkəş, rəndə nümunələri

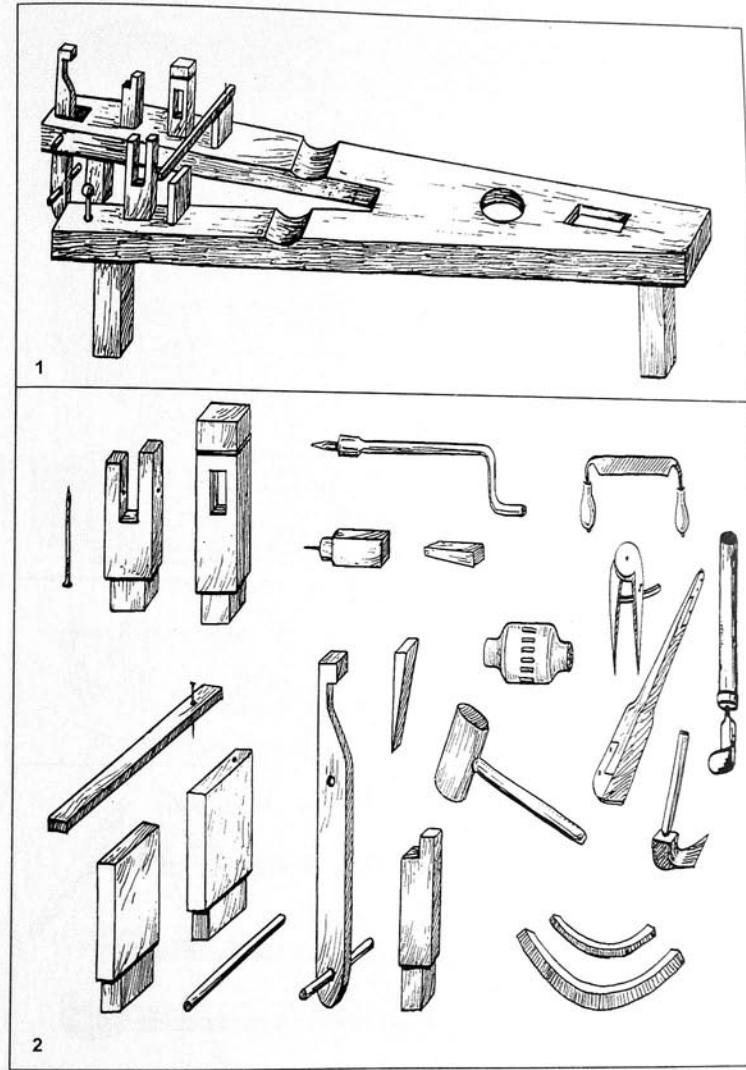
Tablo 24. Nəccarlıq aletləri

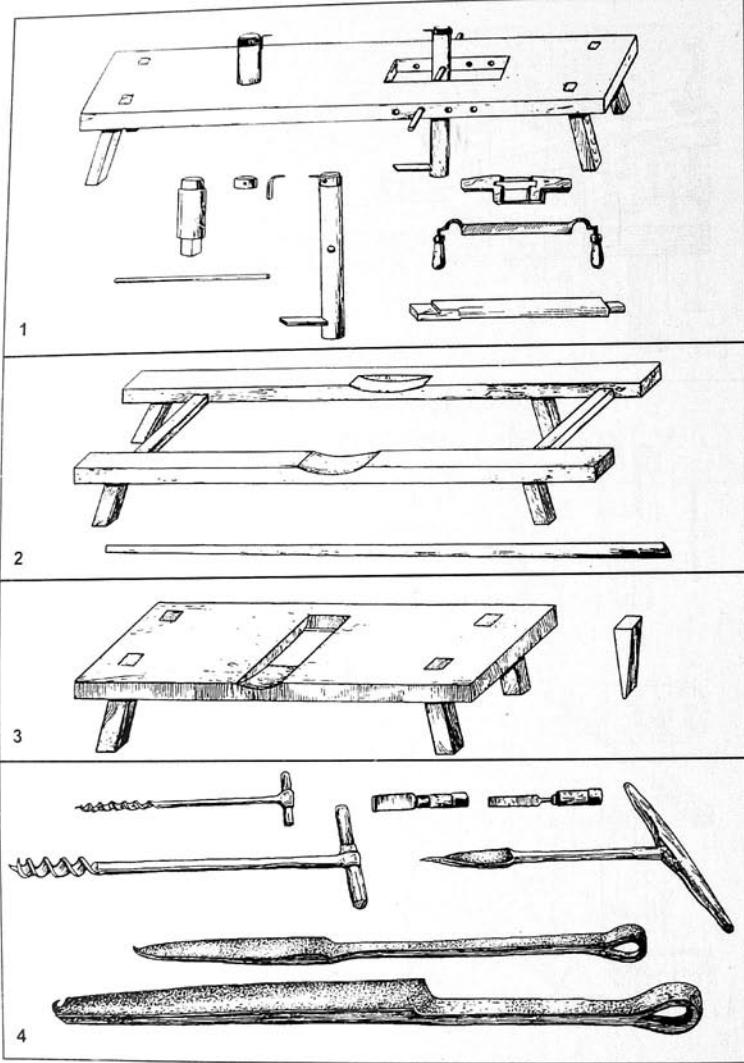
Tablo 25. Xarrat çaxrı və ömök aletləri

Tablo 26. Xarrat çarxı (su çarxı), onun hissələri və əmək alətləri

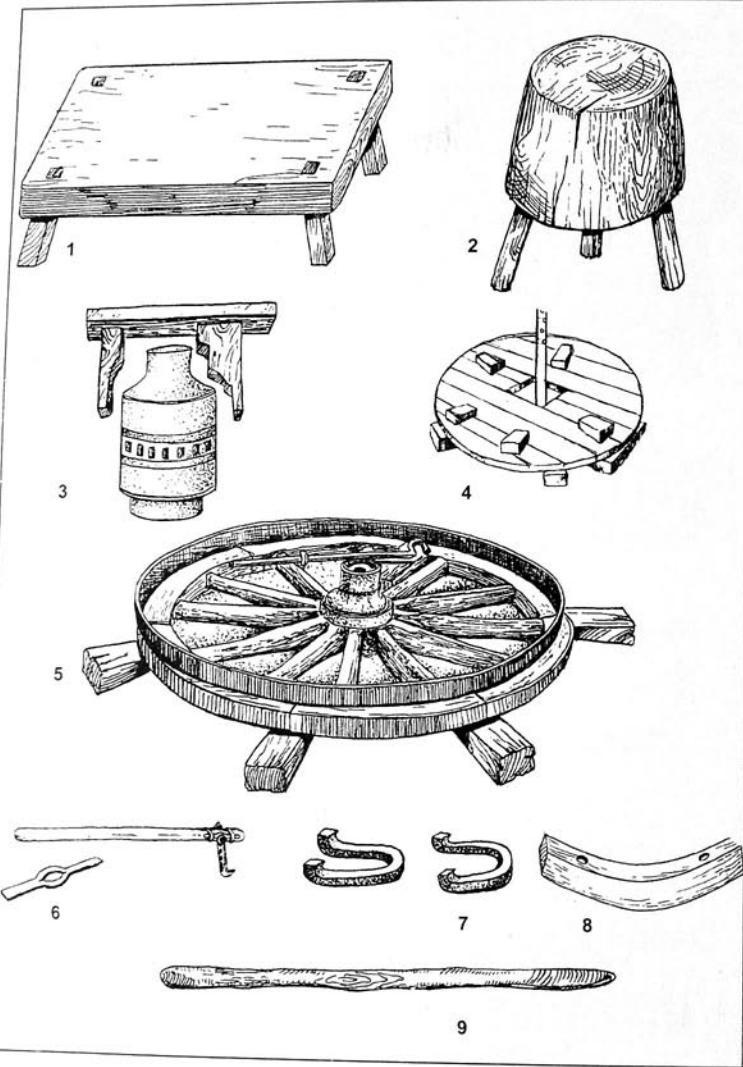
Tablo 27. Xarrat çarxı (girə) və əmək alətləri

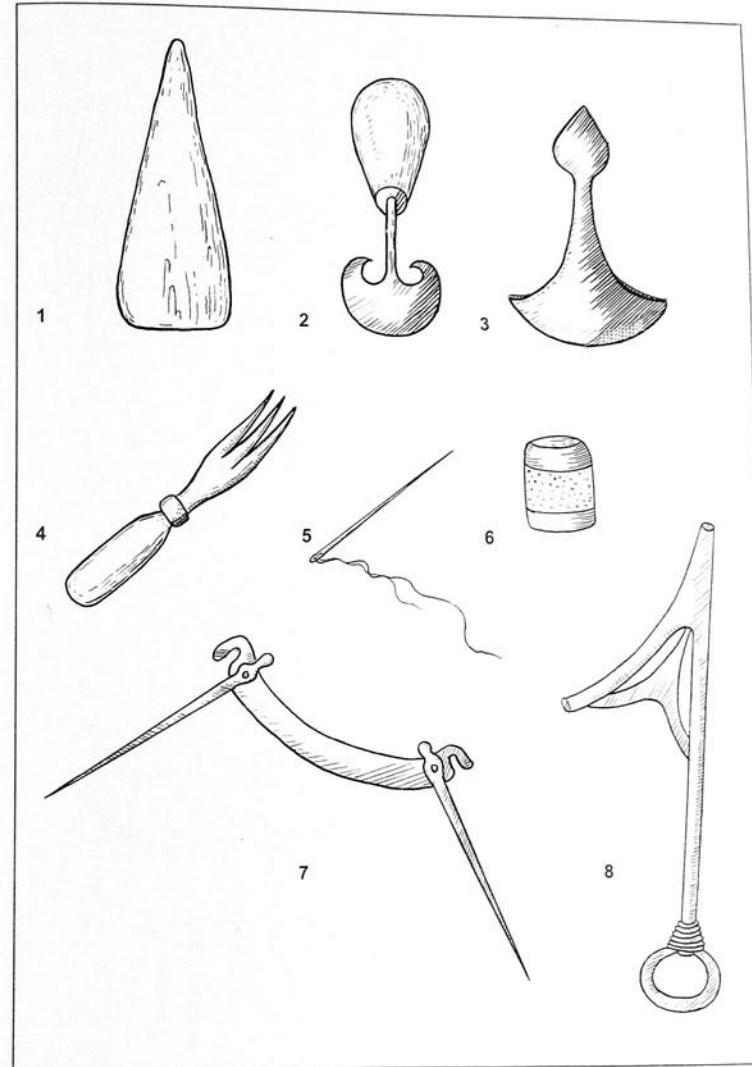
Tablo 28. Təkərçilik dəzgahları və əmək alətləri

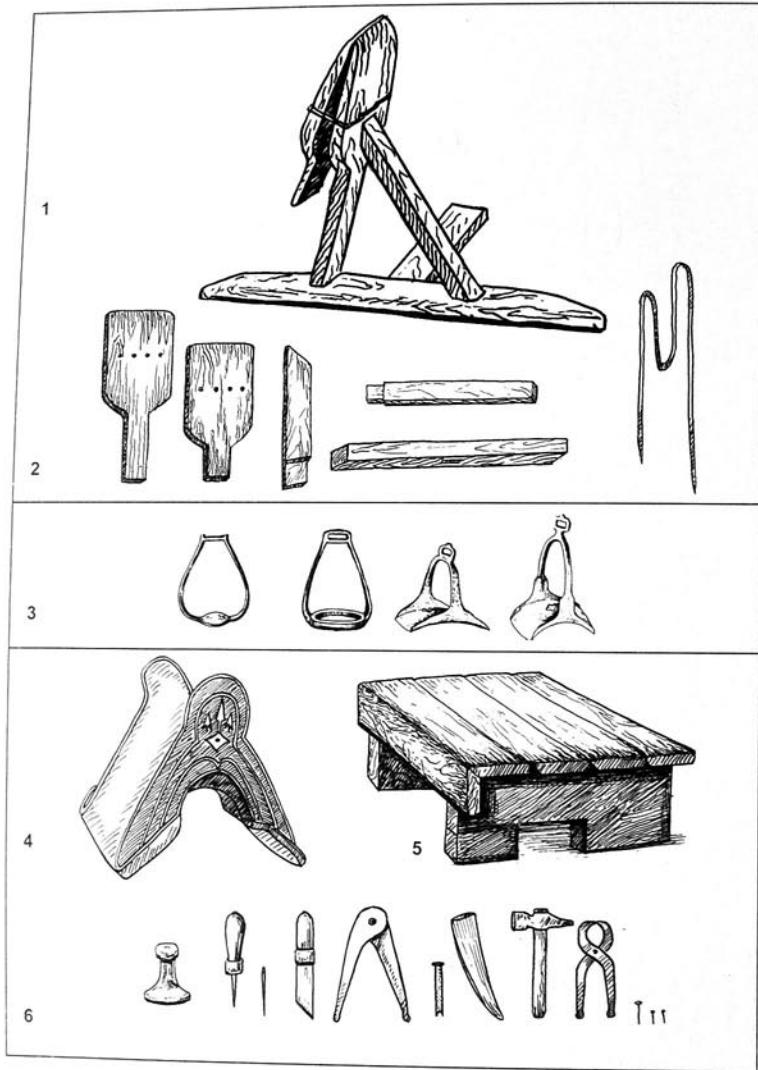
Tablo 29. Nəhrə və çanaqqı alətləri

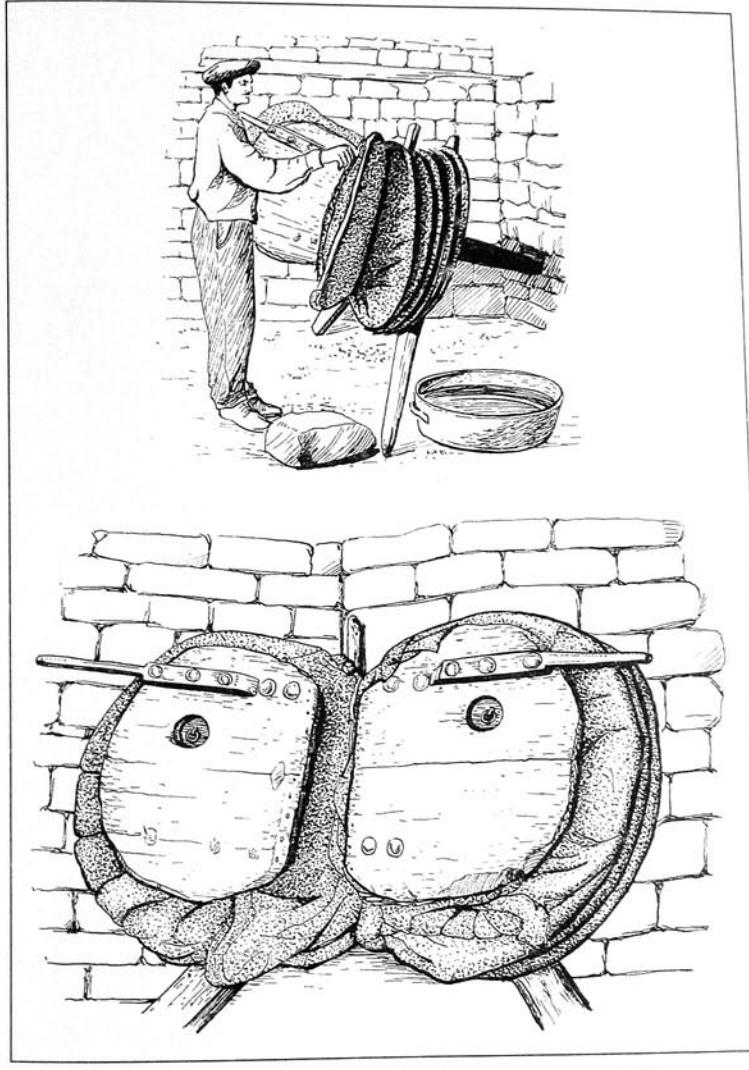
Tablo 30. Təkər quraşdırma və qurşaqlama dəzgahları

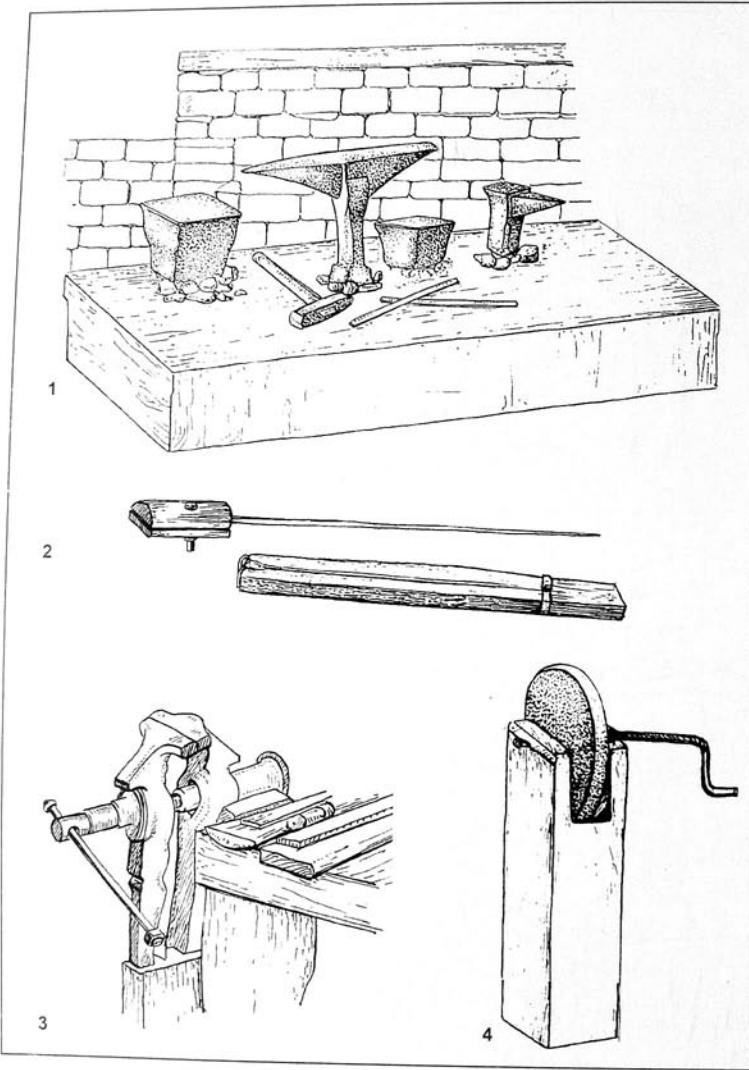
Tablo 31. Xəzaşılama (papaqçı və kürkçü) alətləri

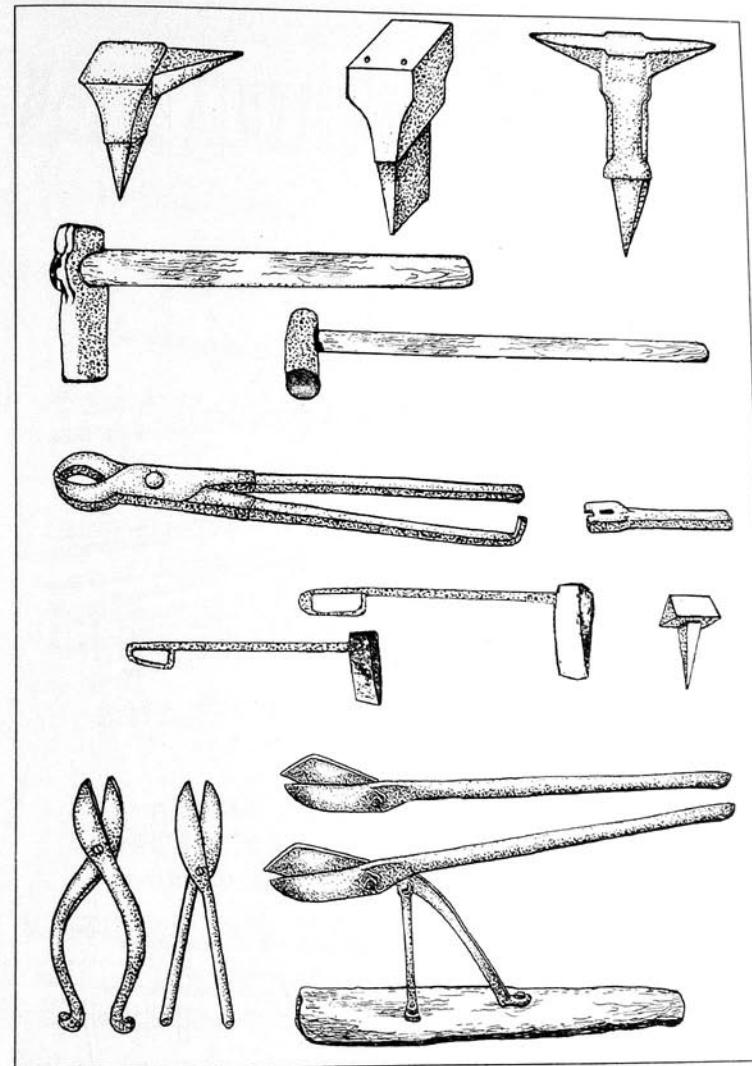
Tablo 32. Sörraeliq alet və vasitələri

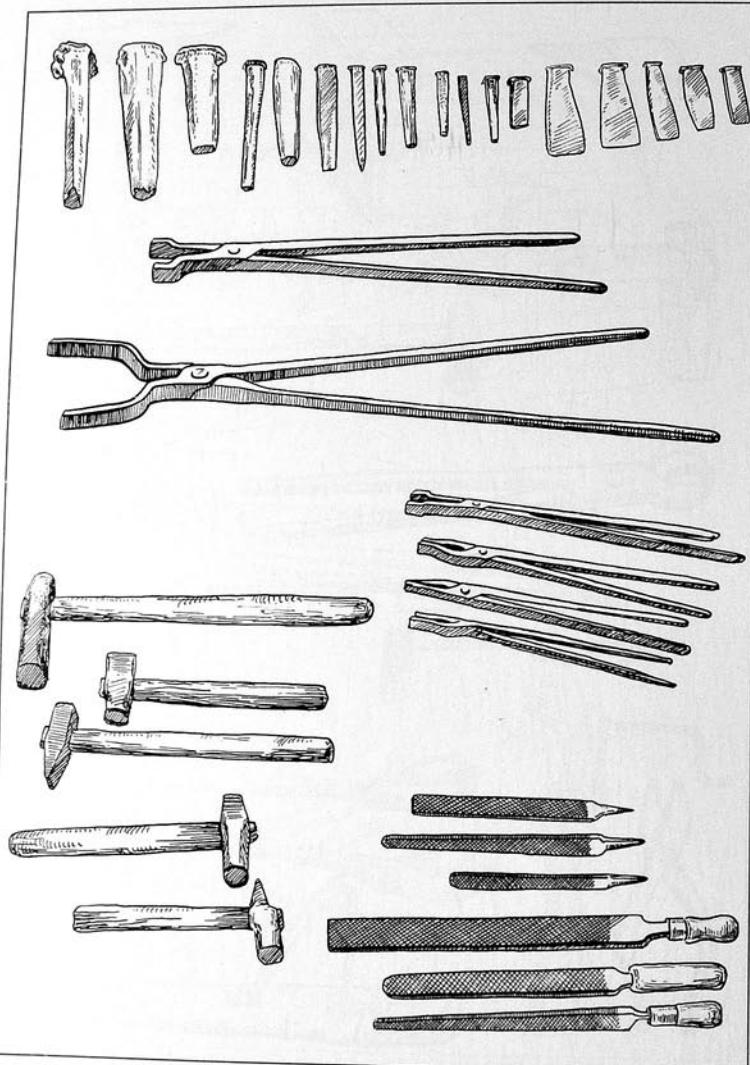
Tablo 33. Metalişləmə körükleri; dəmirçi və misqor körüyü (qoşa körük)

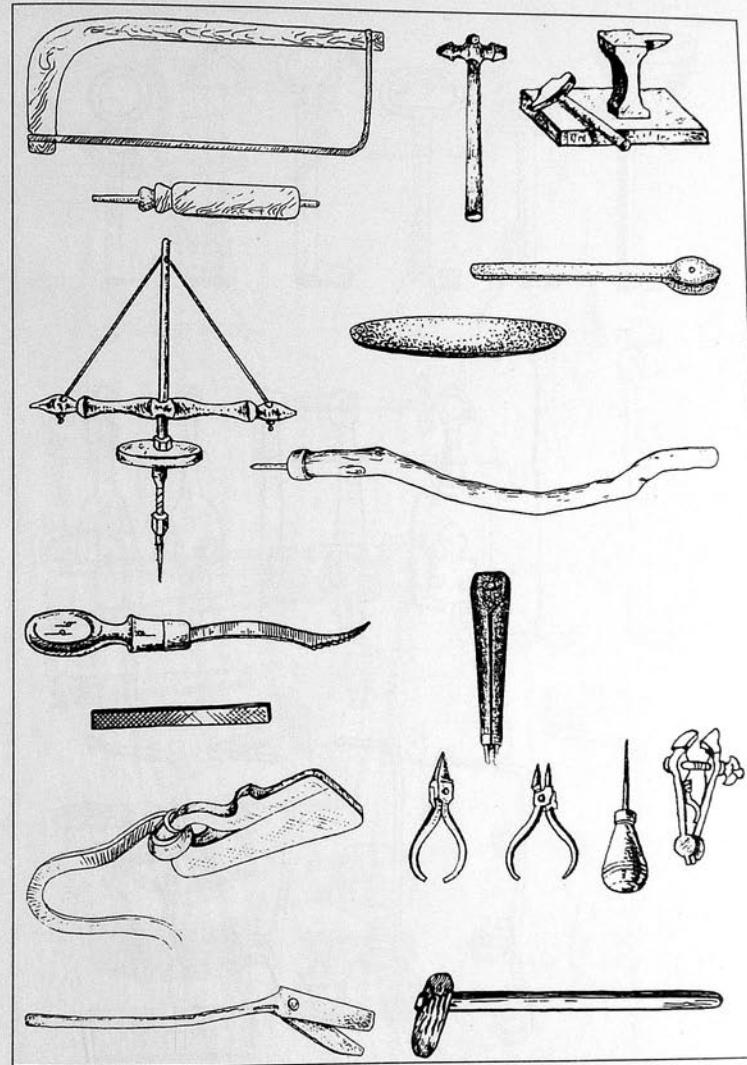
Tablo 34. Dəmirçxana ləvazimatı

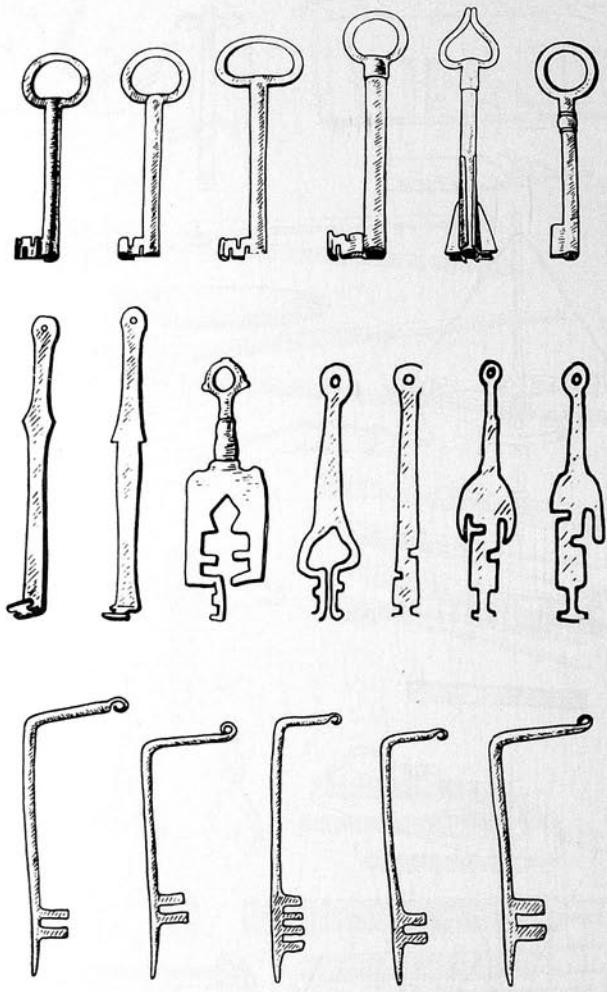
Tablo 35. Dəmirçilik aletləri: zindan növləri, tapdayıcı və kəsici aletlər

Tablo 36. Dəmirçilik alətləri: deşici, kəsici, tutucu, tapdayıcı, ovxarlayıcı və yeyələyici alətlər

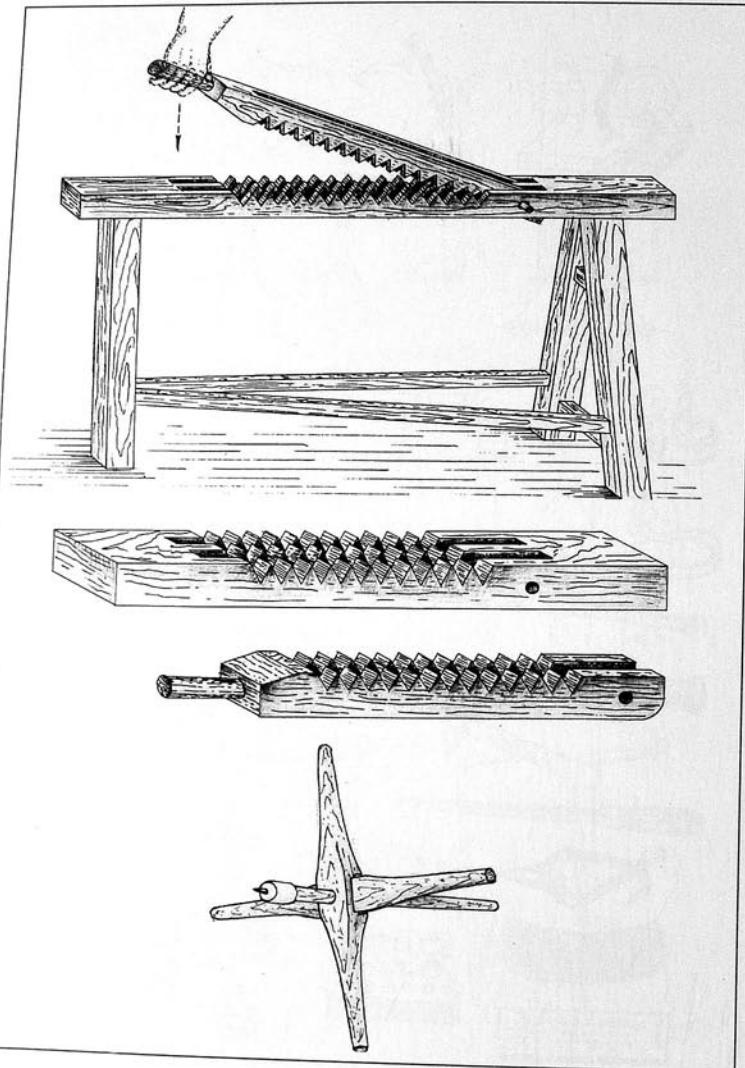
Tablo 37. Cilingərlik alətləri

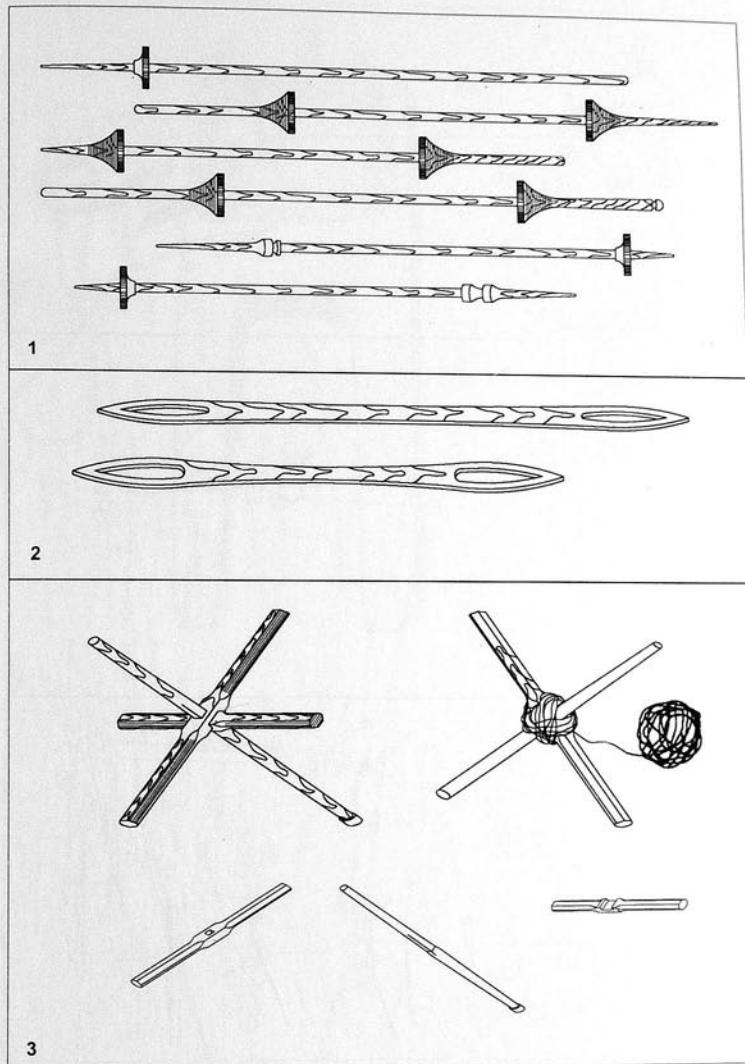
Tablo 38. Çilingörlik məmulatı: Azərbaycan şəhərlərinin qala qapılarının açarları

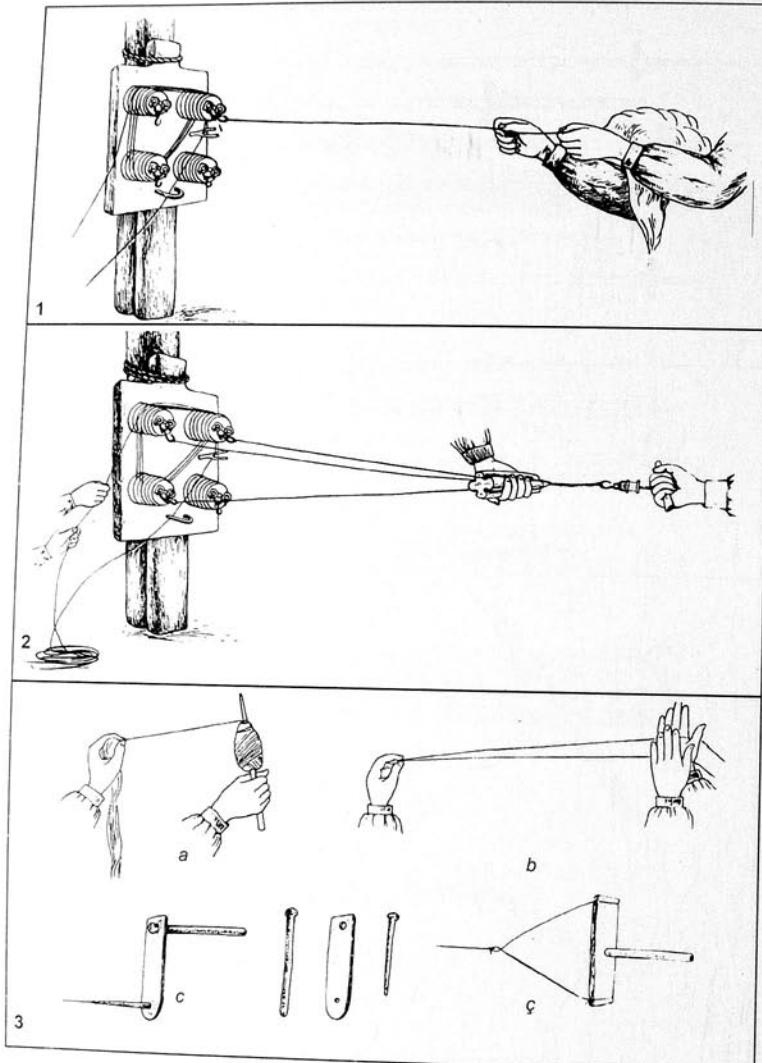
Tablo 39. Zərgərlik alet və vəsitələri

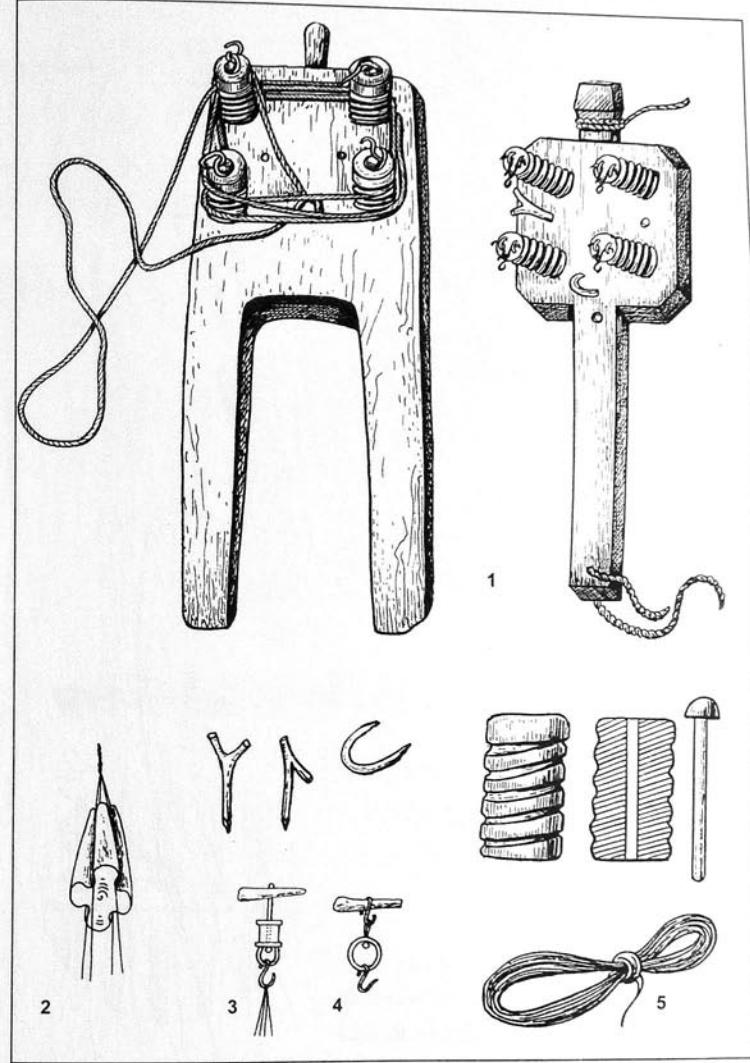
Tablo 40. Kətanlıfləmə dəzgahı və kəndirəyirən (fırlaşan)

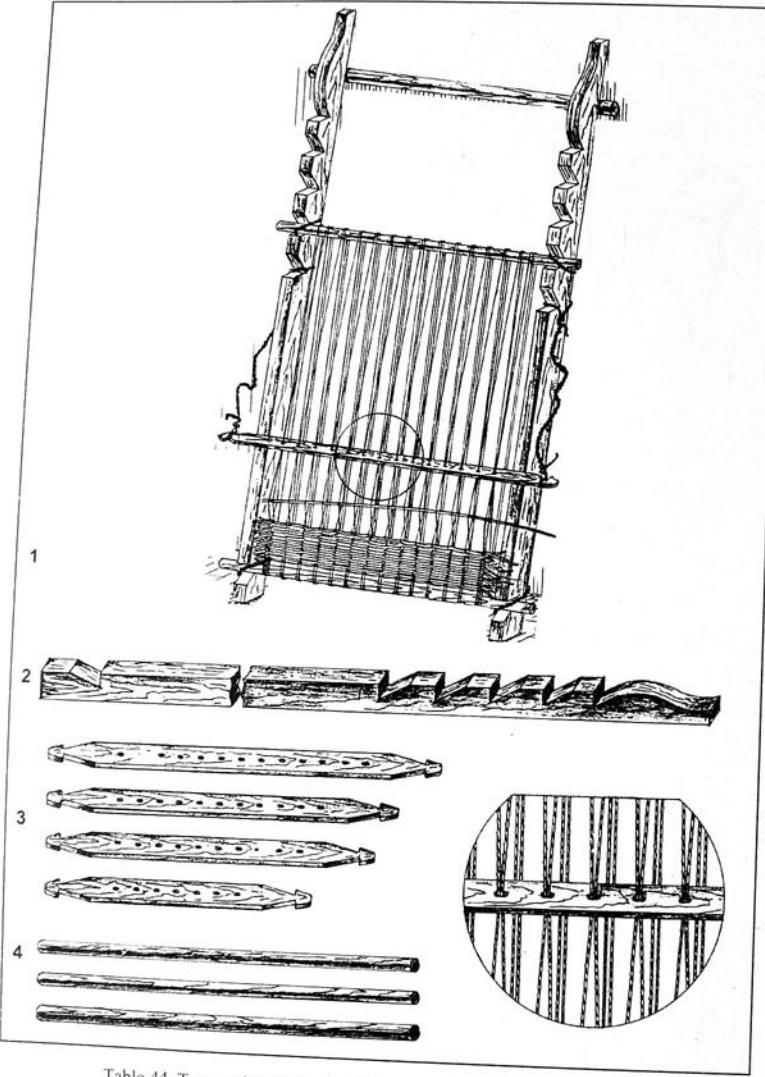
Tablo 41. Kətan (kəndir) əyirmə və torhörmə alətləri

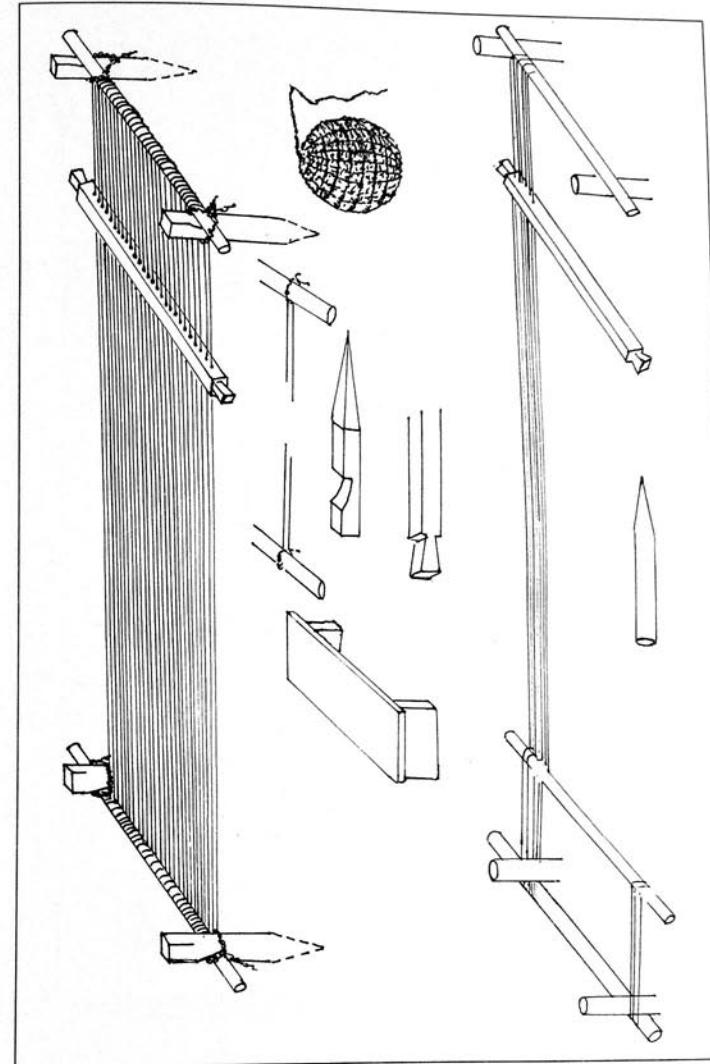
Tablo 42. Kendiröyirmə və eşmə aletləri

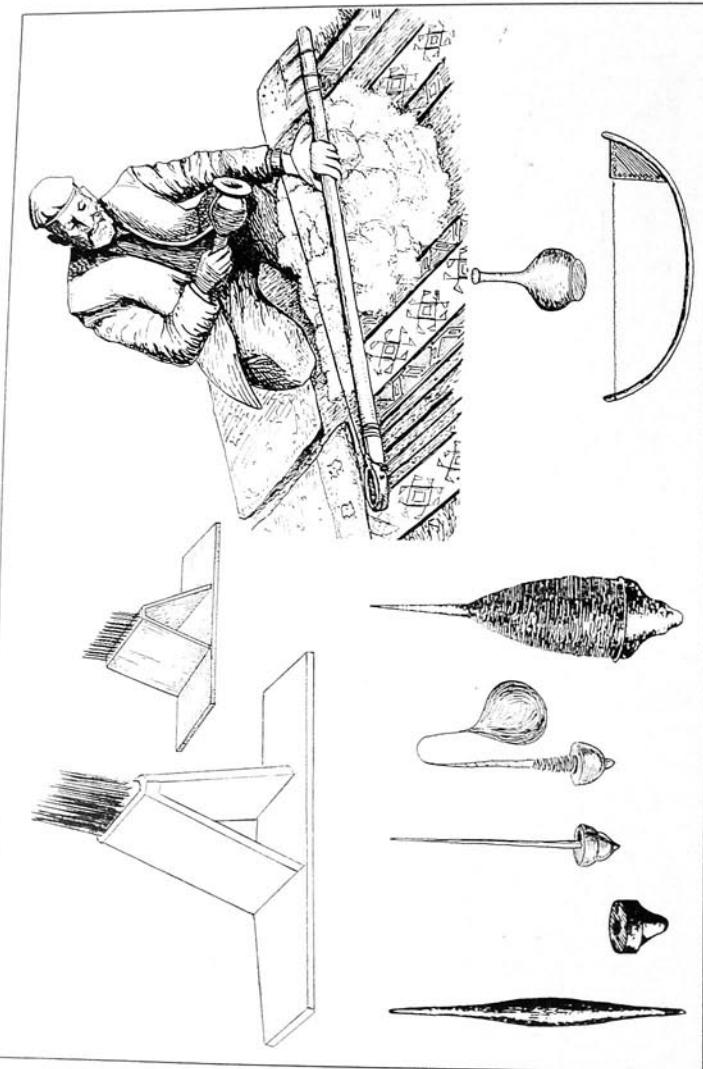
Tablo 43. Kendiröyirmə və eşmə dəzgahları (kendir çaxrı)

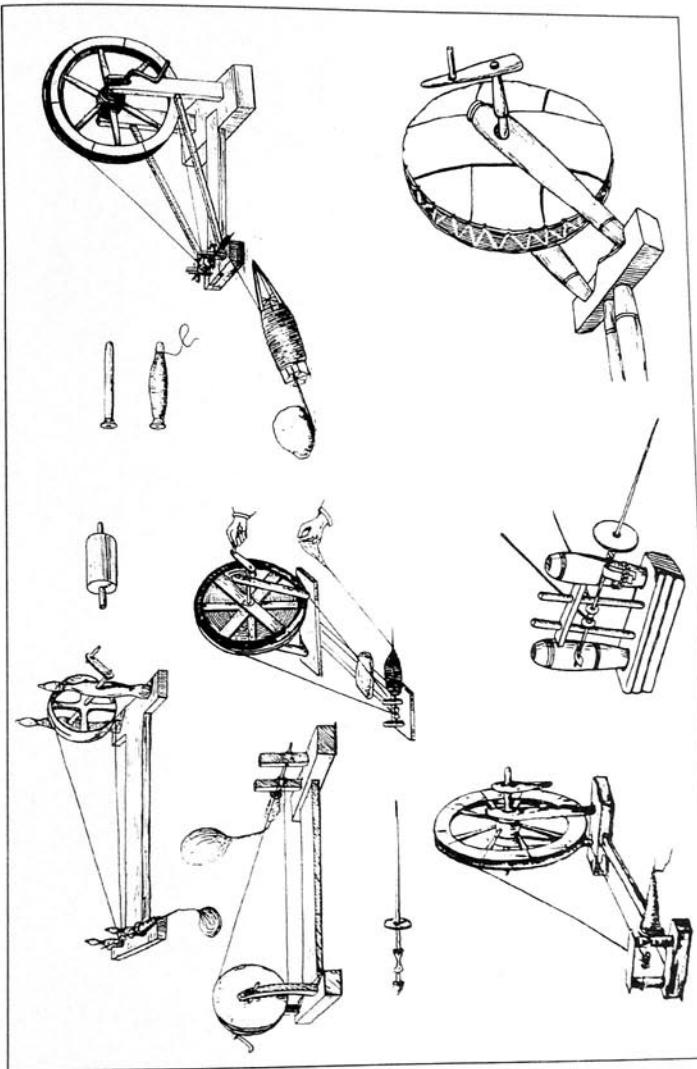
Tablo 44. Toxucu dəzgahları: həsir hanası («dasko») və onun hissələri

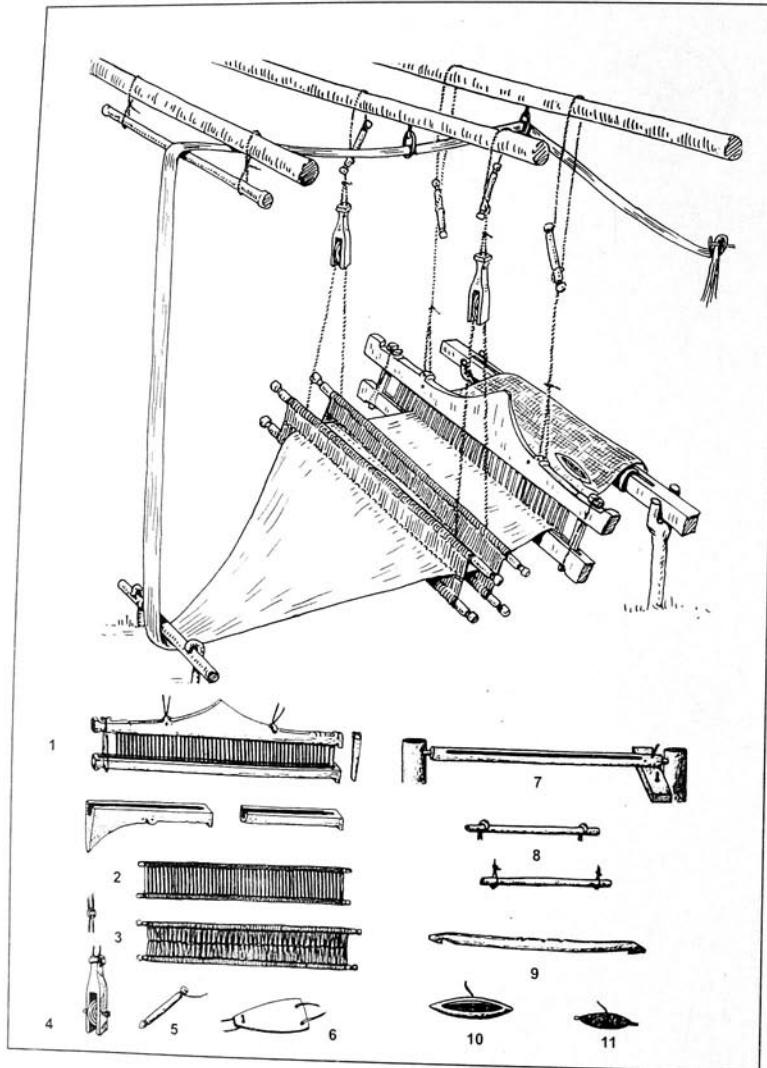
Tablo 45. Toxucu dəzgahları: tifüqi həsir dəzgahı

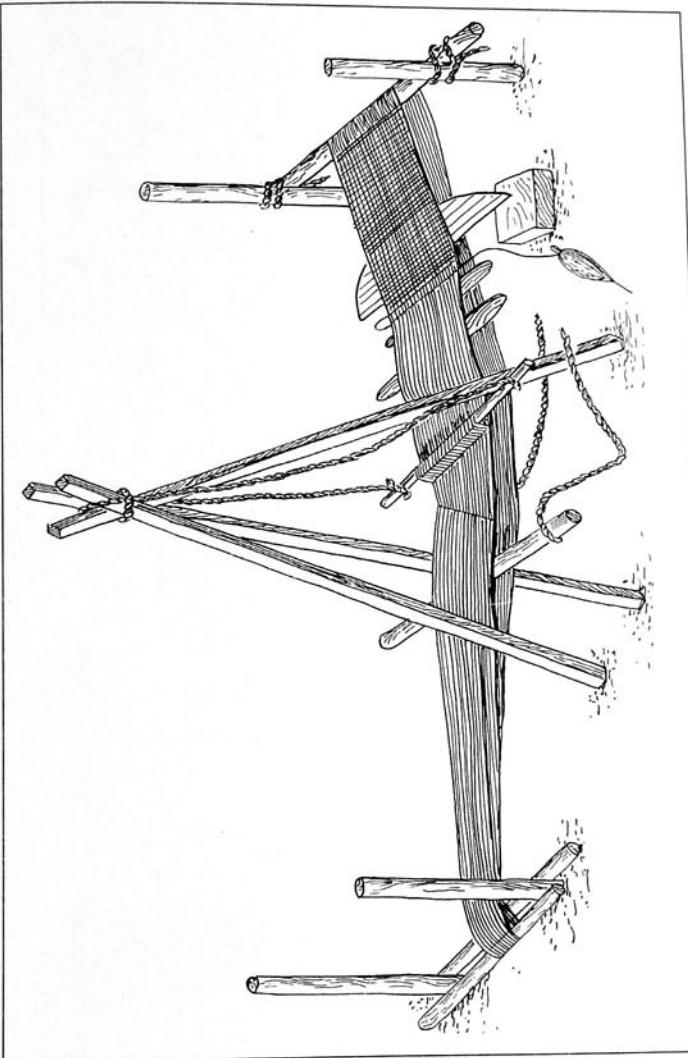
Tablo 46. Darama, atma ve boşut öymə afşələri

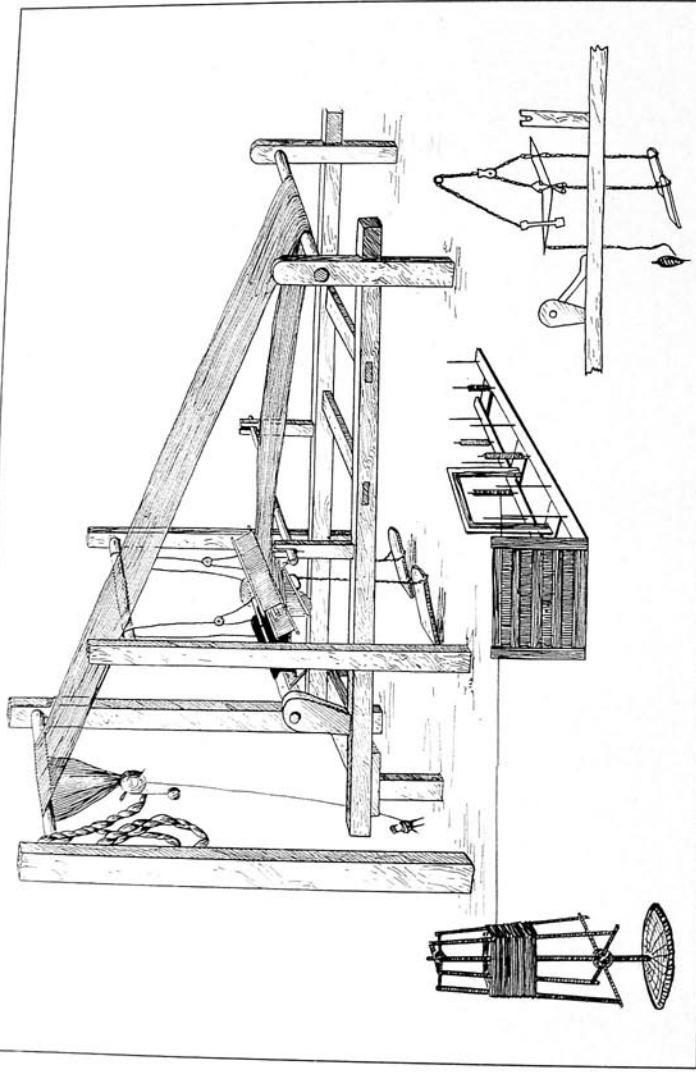
Tablo 47. Öymə və bükldərəmə vasitələri; bütöv və qurana çarxlı cəhər nümunələri

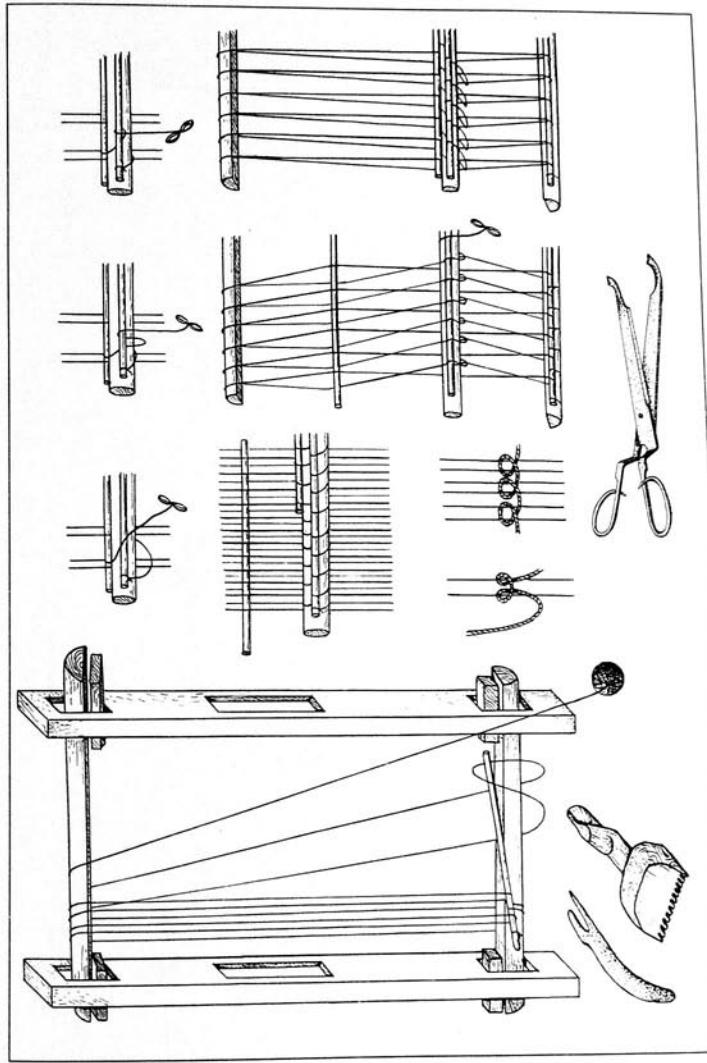
Tablo 48. Mütəhərik şaloxuma dəzgahı və onun hissələri

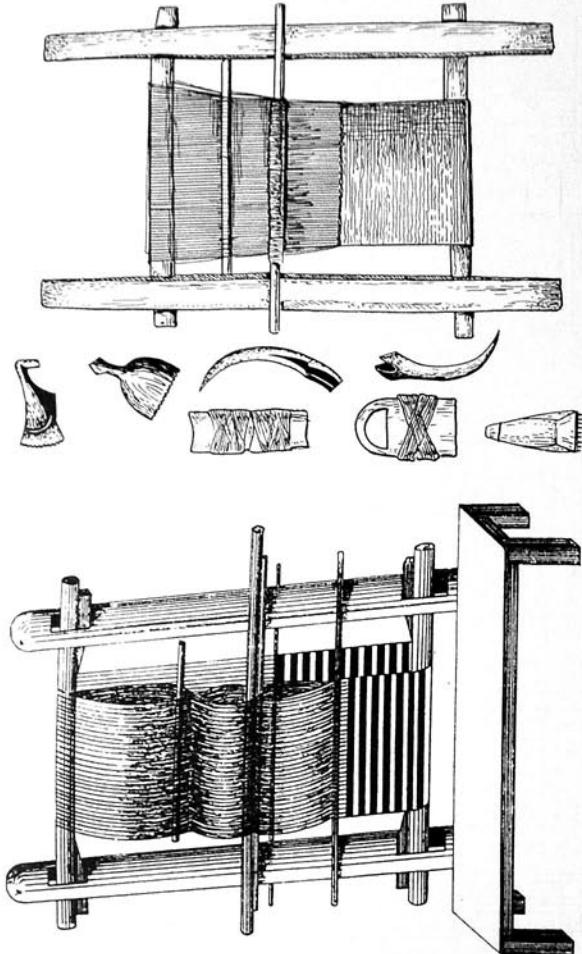
Tablo 49. Üfüqü toxucu dəzgahı: yer hanası

Tablo 50. Mahud dezzgahı ve onun aksesuarları (ayazmatı)

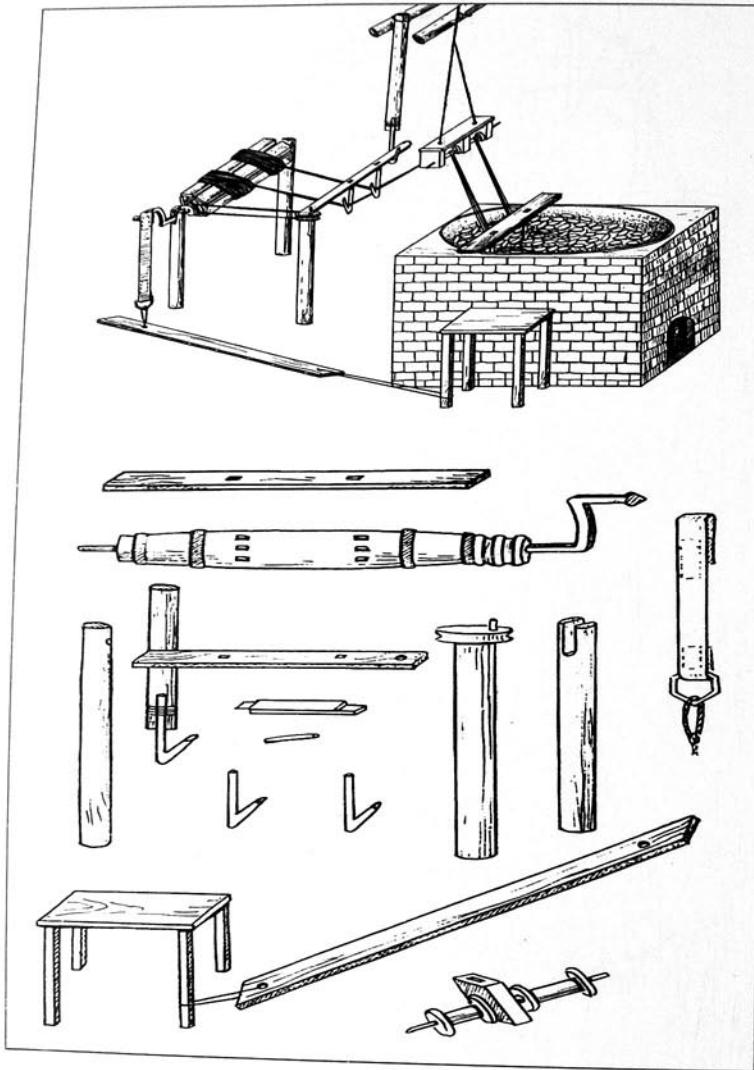
Tablo 51. Xalça-patuz dezzgahı: disk hana ve onun aksesuarları (ayazmatı)

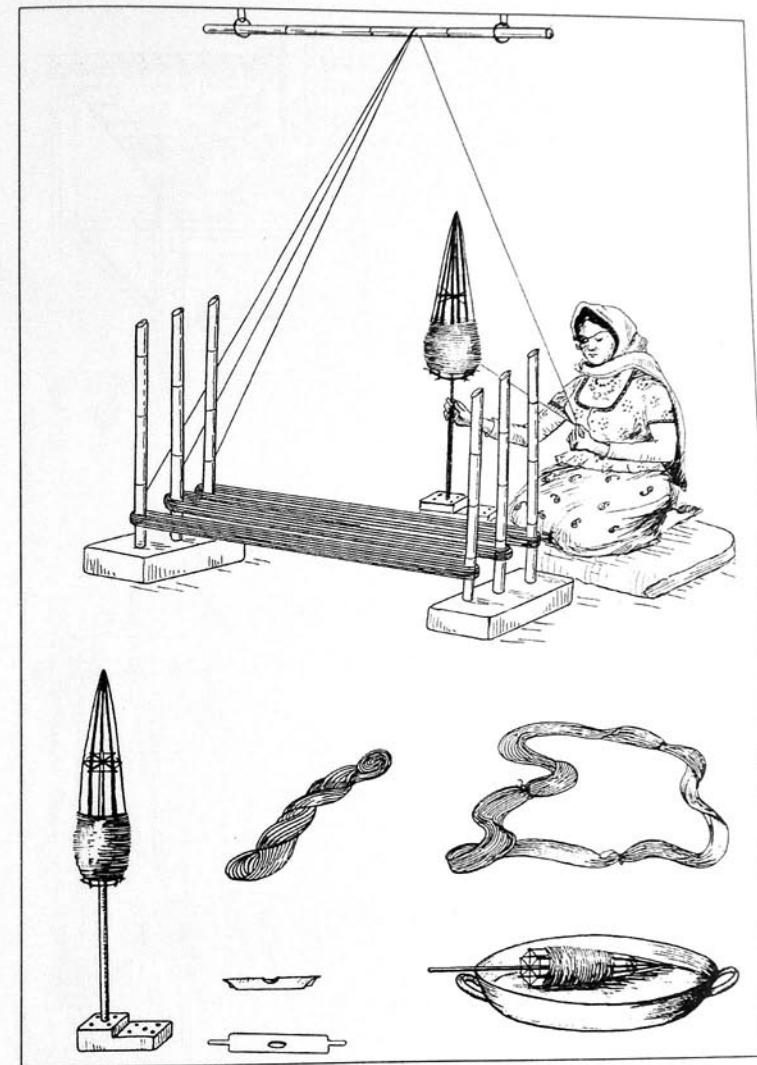
Tablo 52. Cecim dezgahları ve omak aletleri

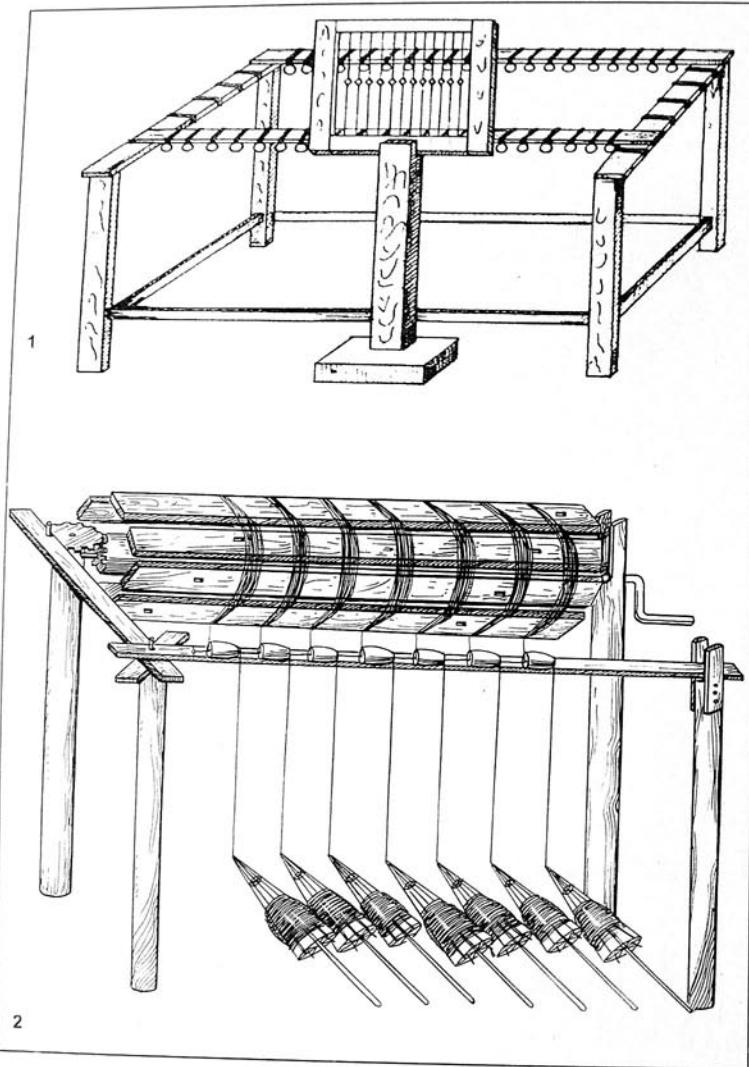
Tablo 53. İpeksarma teknikası

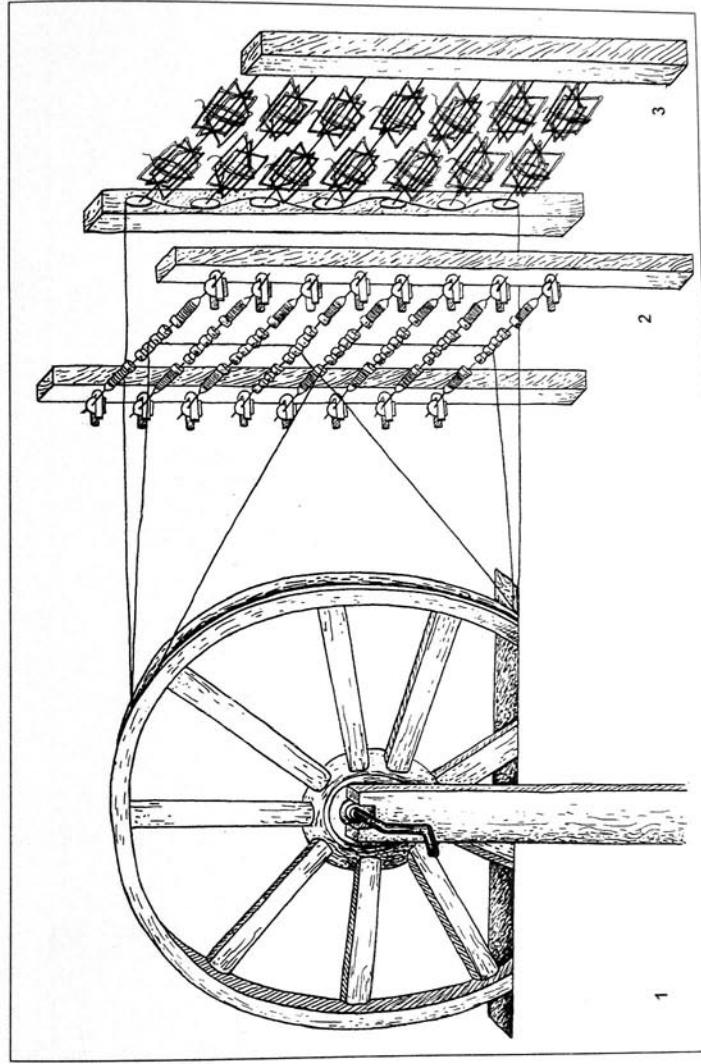
Tablo 54. Xam ipəksarımı texnikası: ayaq mancanağı və onun hissələri

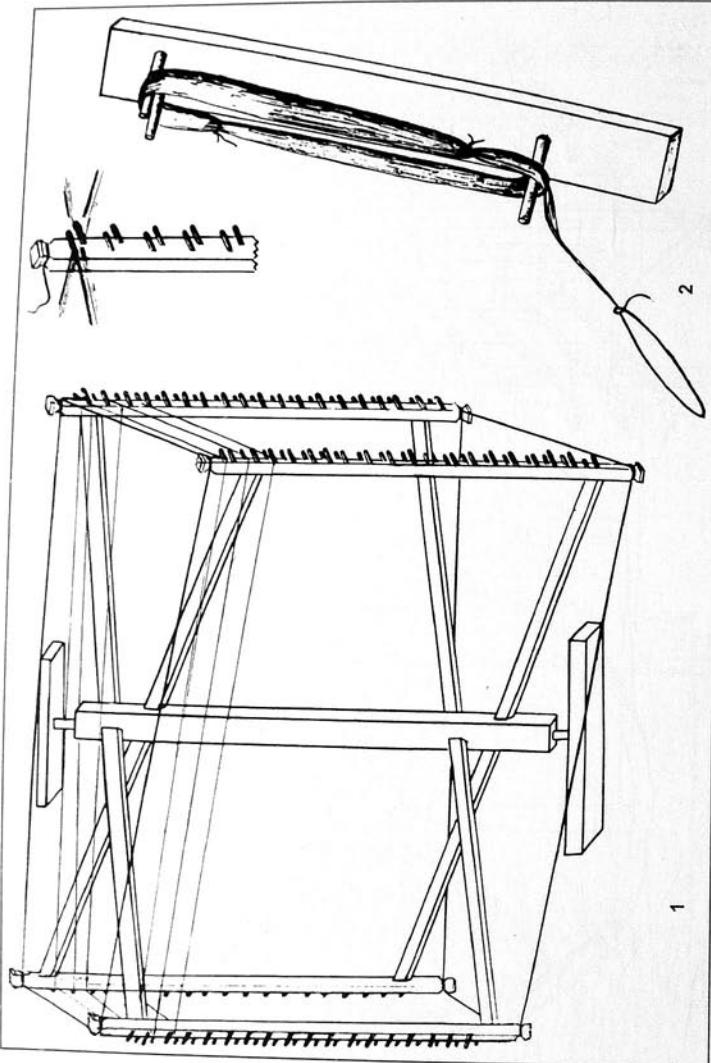

Tablo 55. Nəqqat dəzgahı və onun hissələri

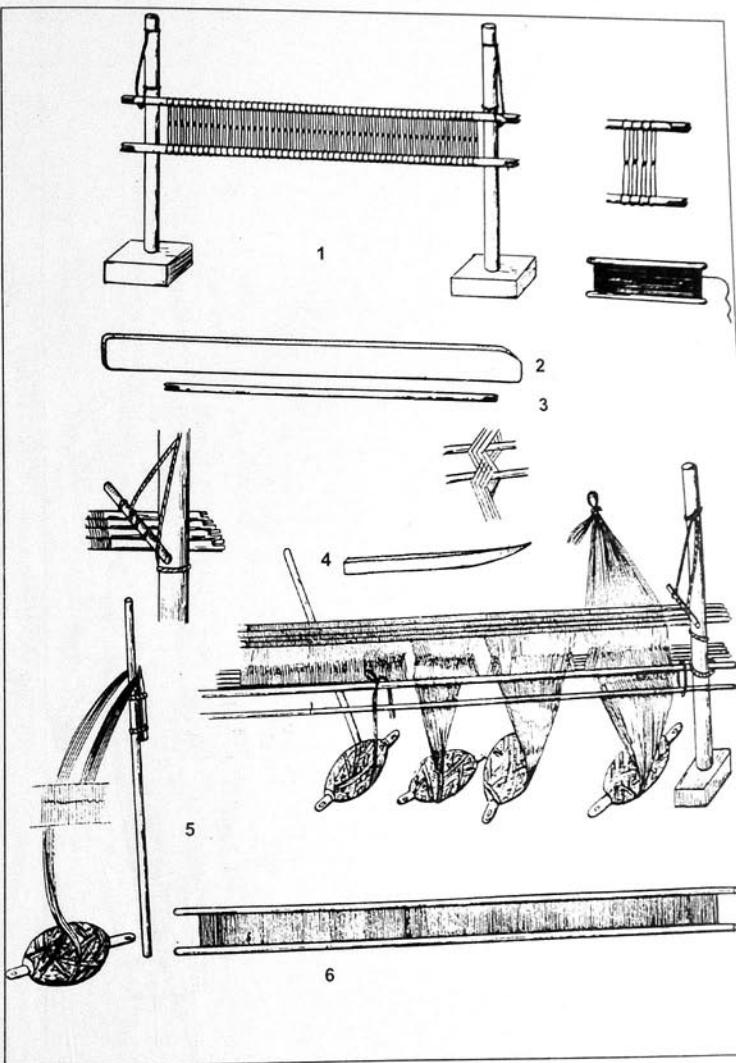

Tablo 56. Çilləçəkmə dəzgahları

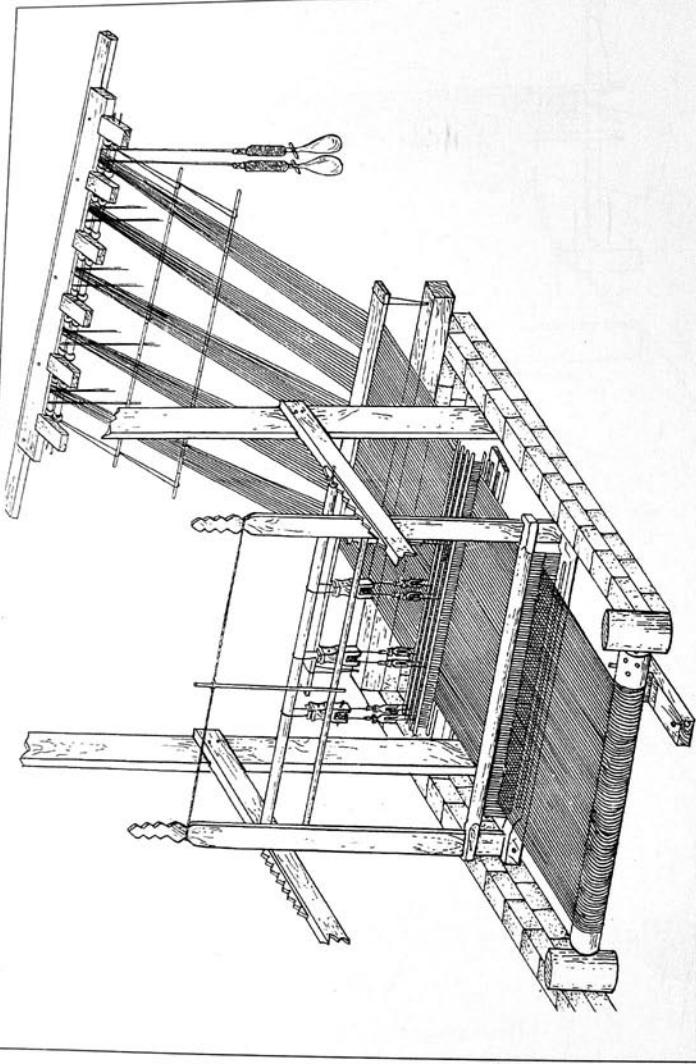

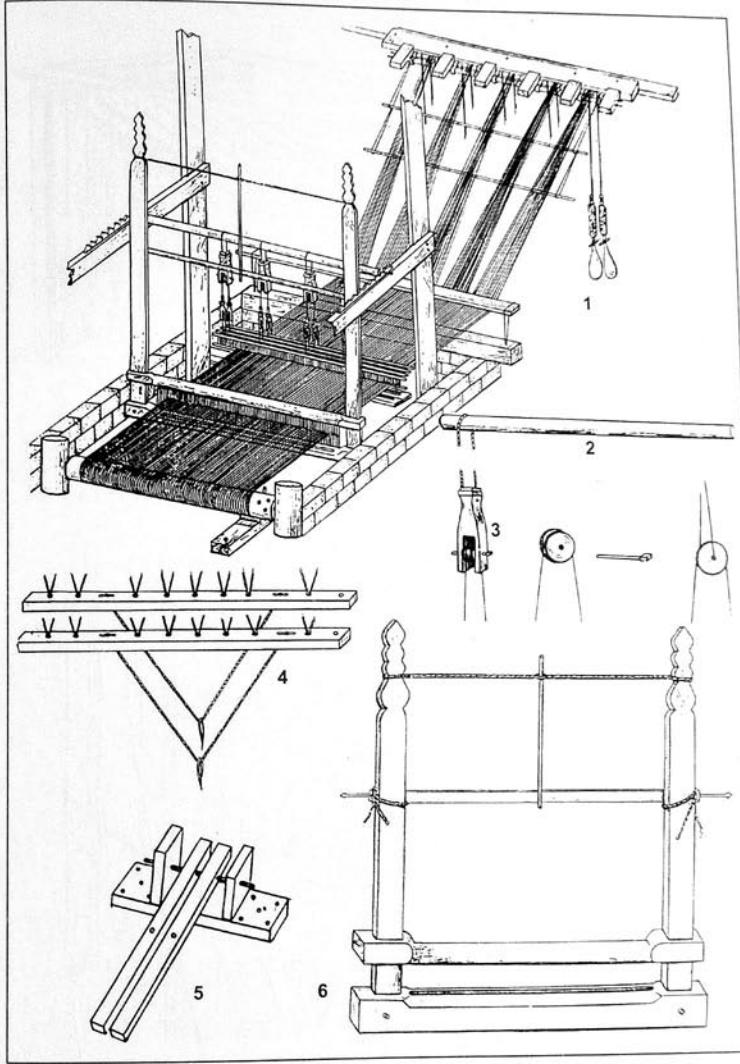
Tablo 58. Qilla dəzgahı; qilləçarx və angela

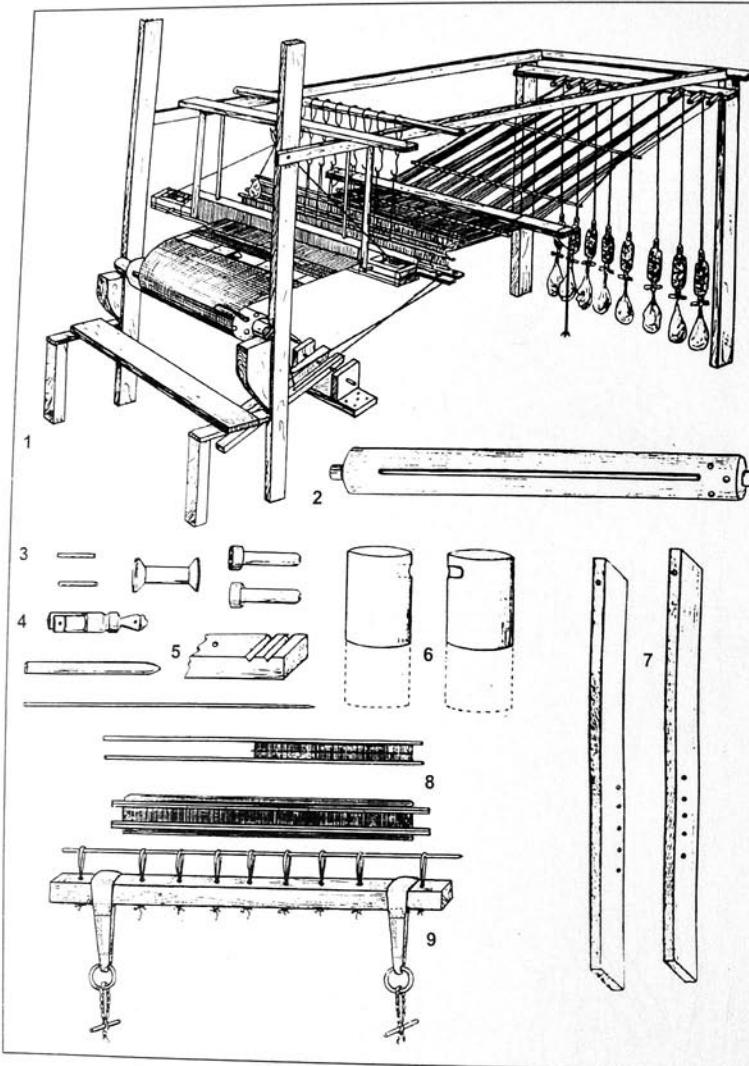
Tablo 59. Tərrah dəzgahı və onun hissələri

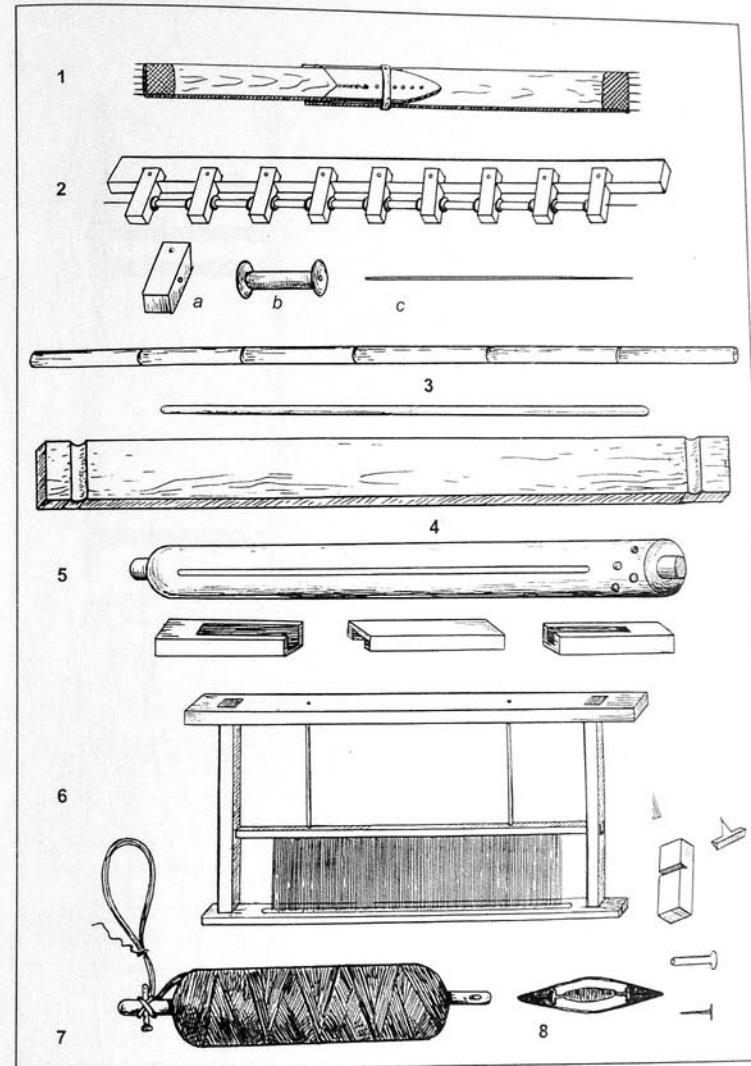
Tablo 60. Mütehəmlik toxucu dəzgahı - yezdimo

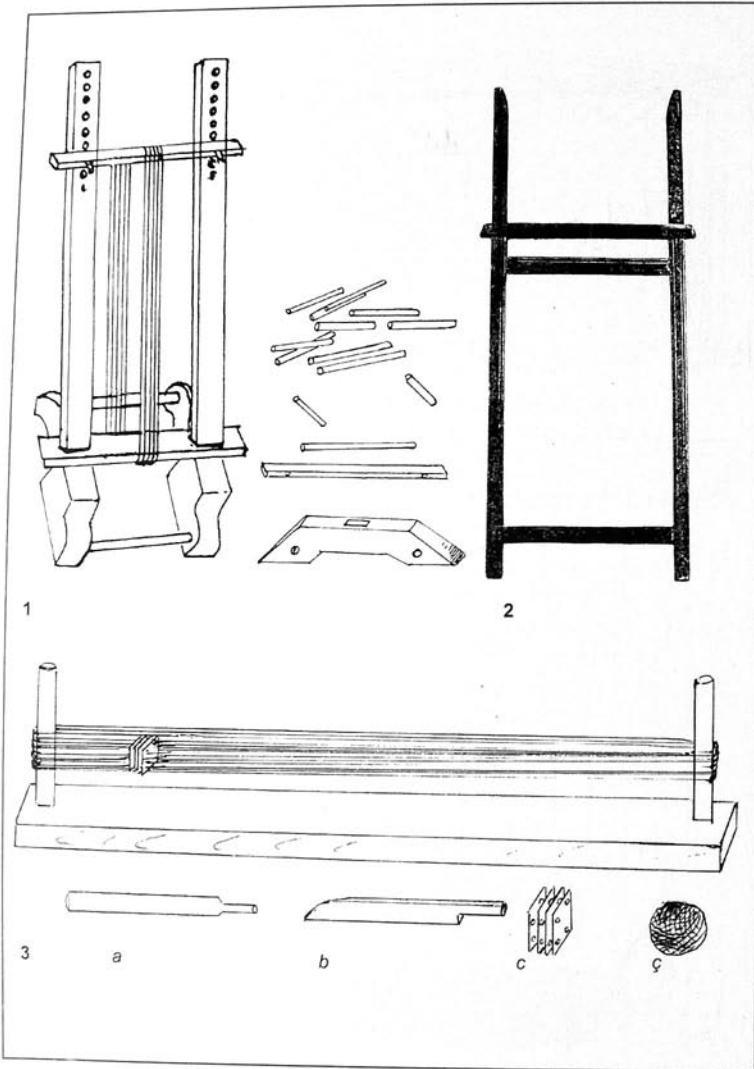
Tablo 61. Yezdimo dəzgahının hissələri

Tablo 62. Kelağayı dözgahı və onun hissələri

Tablo 63. Kelağayı dözgahının yardımçı hissələri

Tablo 64. Ağlabənd dəzgahları

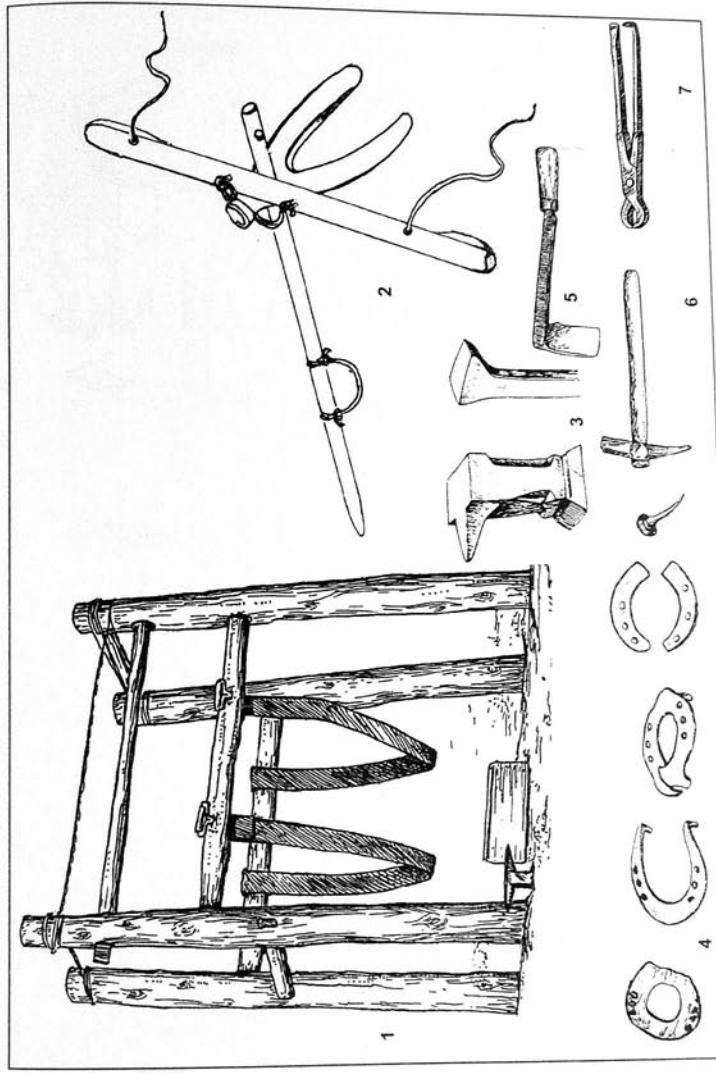
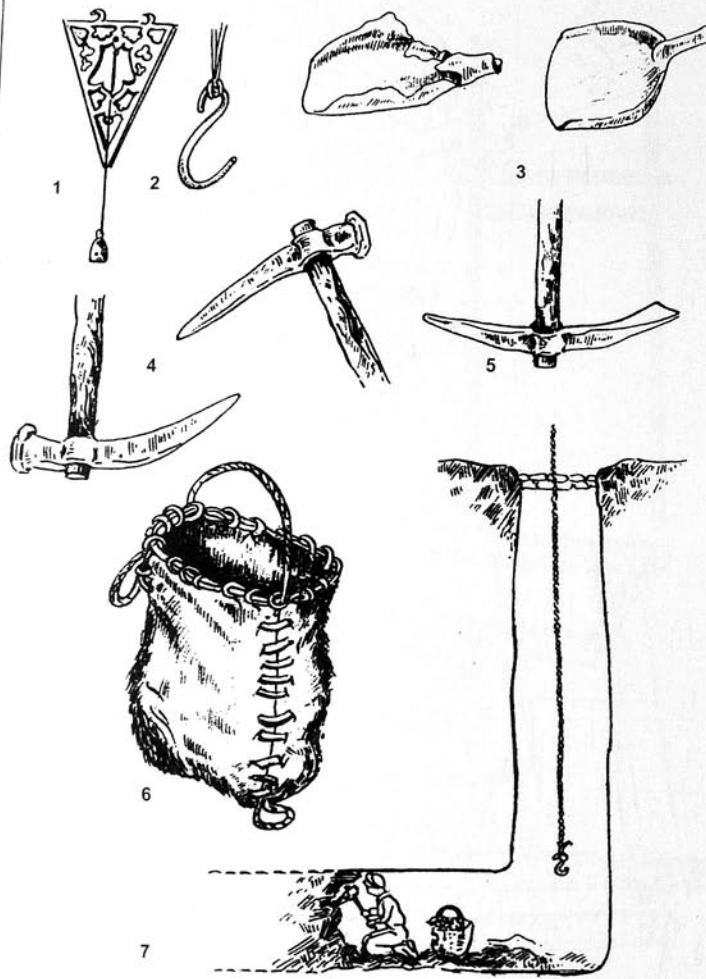
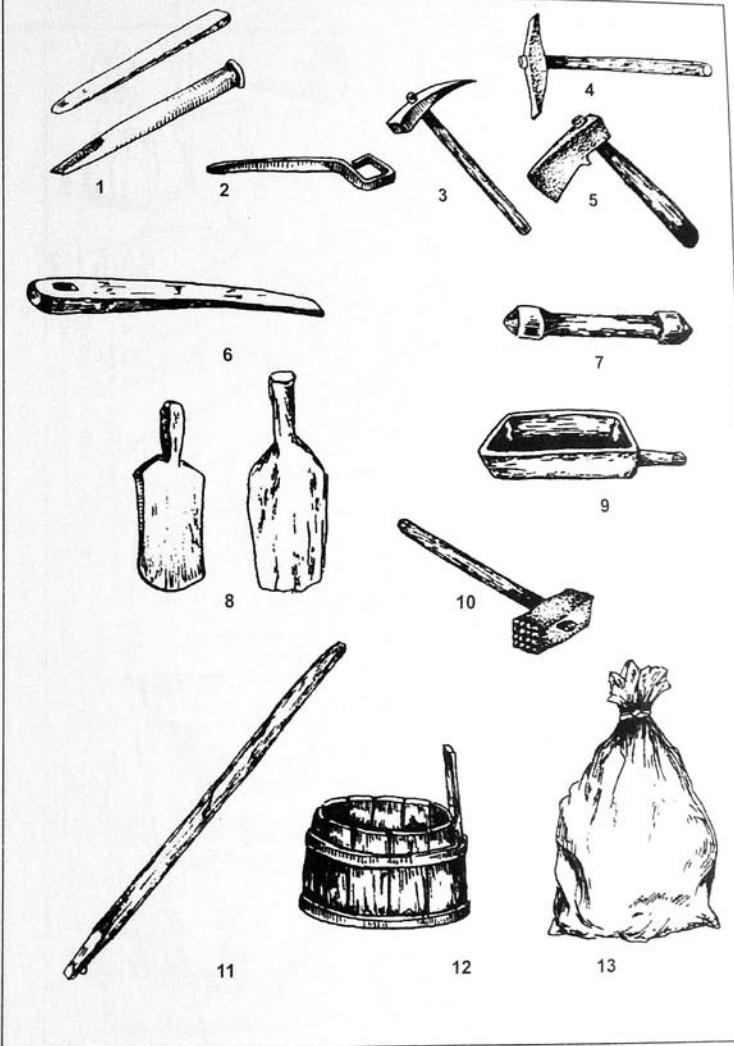

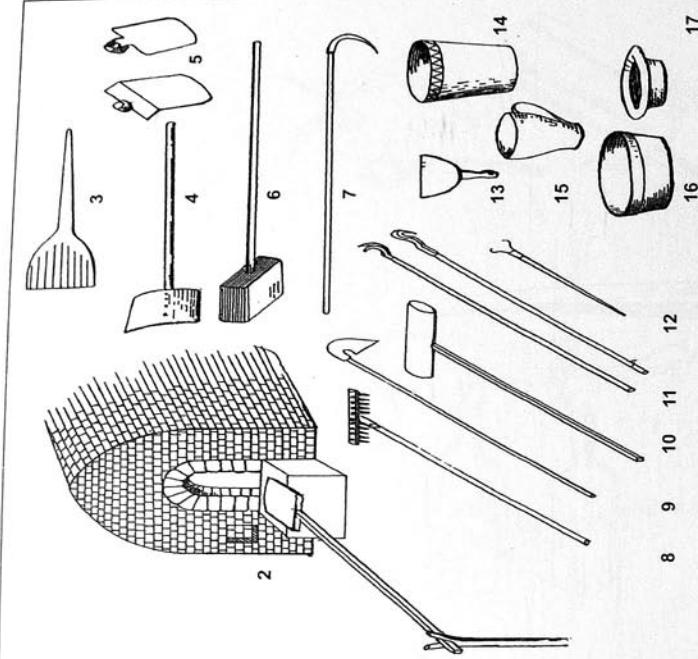
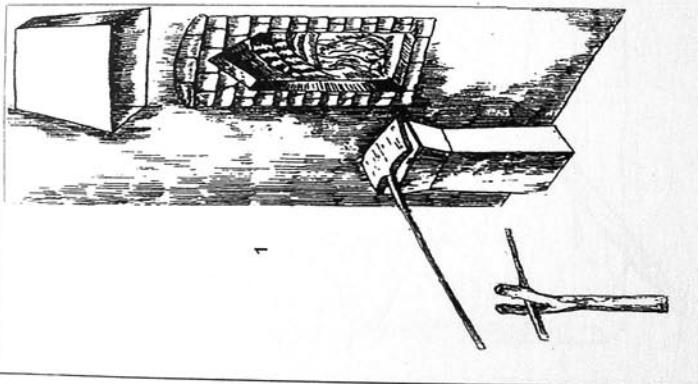
Table 65. Nullbond after two visitations

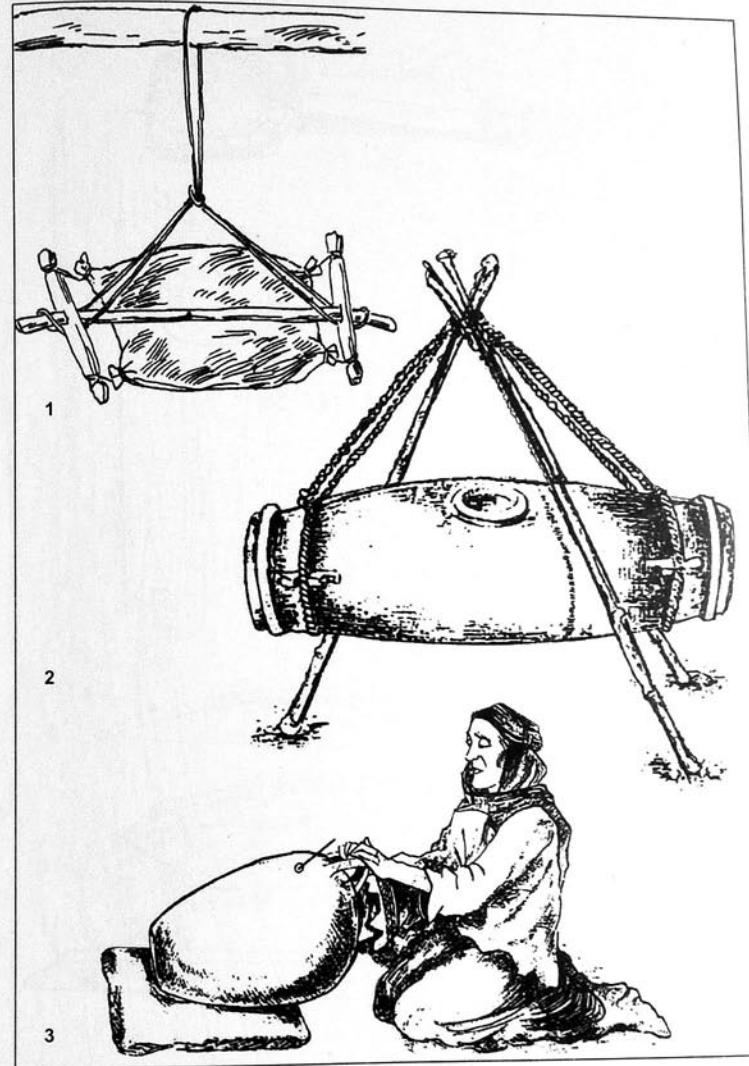
Tablo 66. Kankançılıq alət və vasitələri

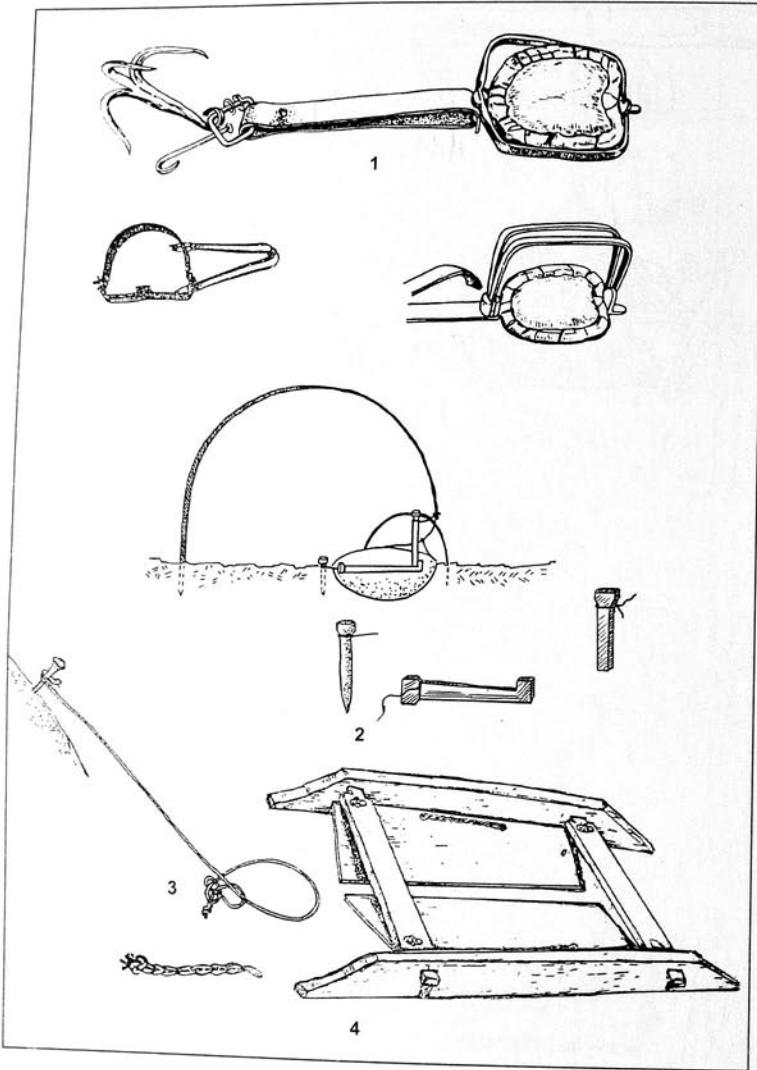
Tablo 67. Döyirmançı alət və vasitələri

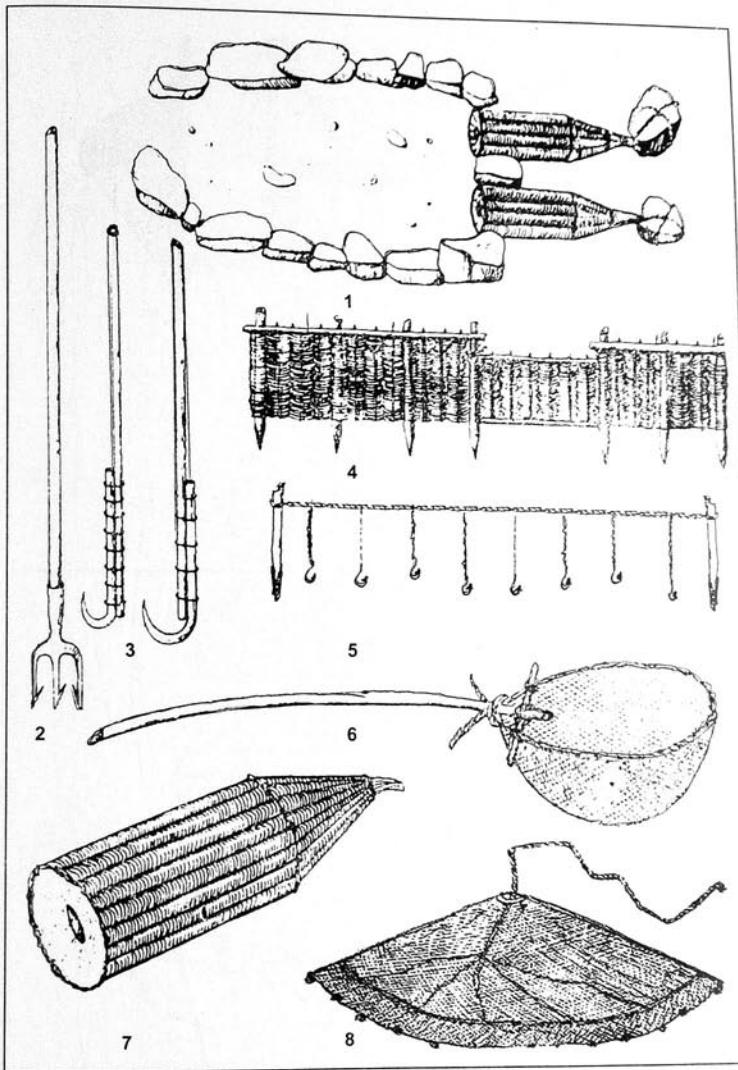
Tablo 68. Sənəgək kəndləri. Şəhəri silər və vasitələr

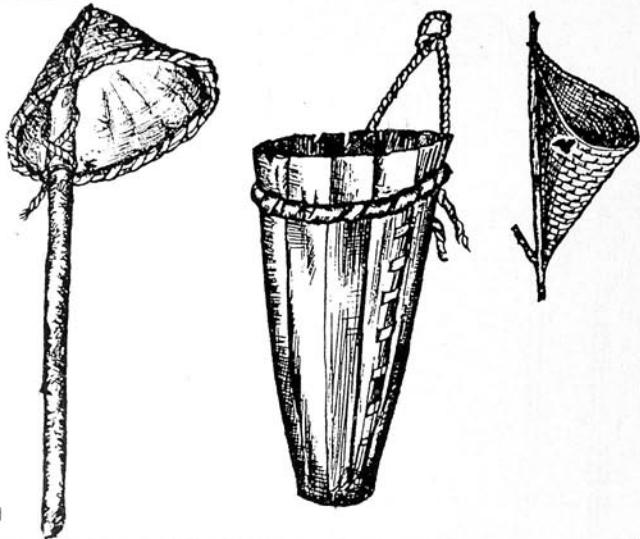
Tablo 69. Yağçalxama vasitələri

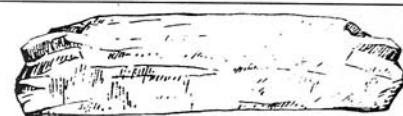
Tablo 70. Ovçuluq alətləri

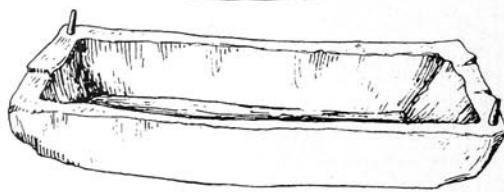
Tablo 71. Balıqtutma vasitələri

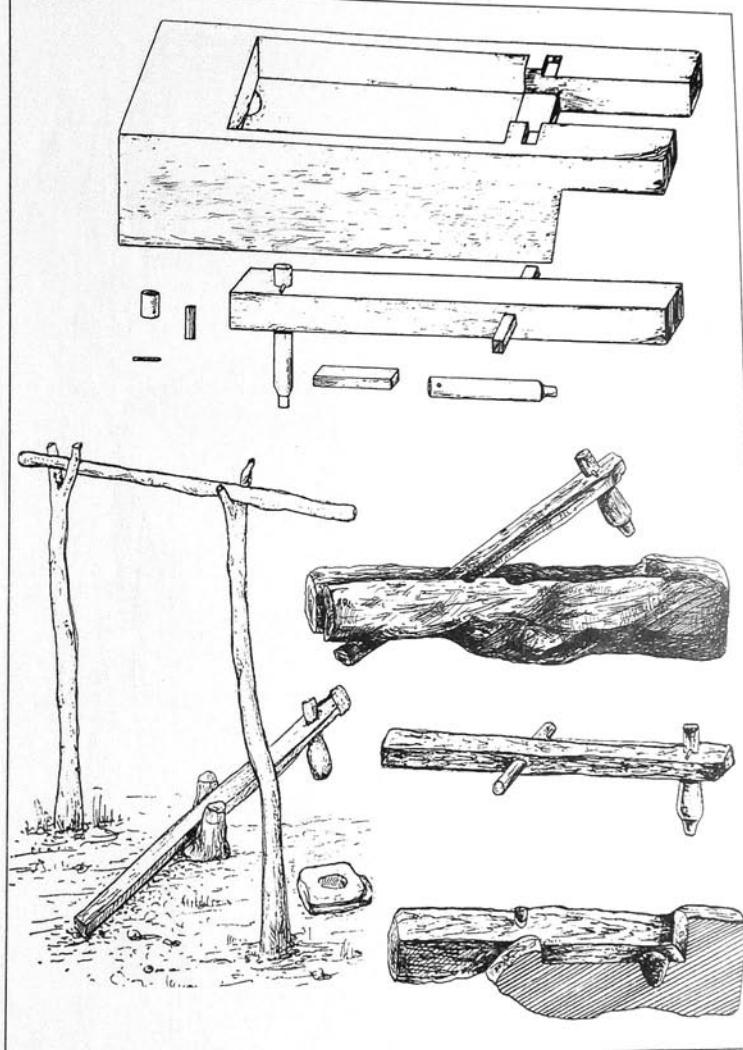
1

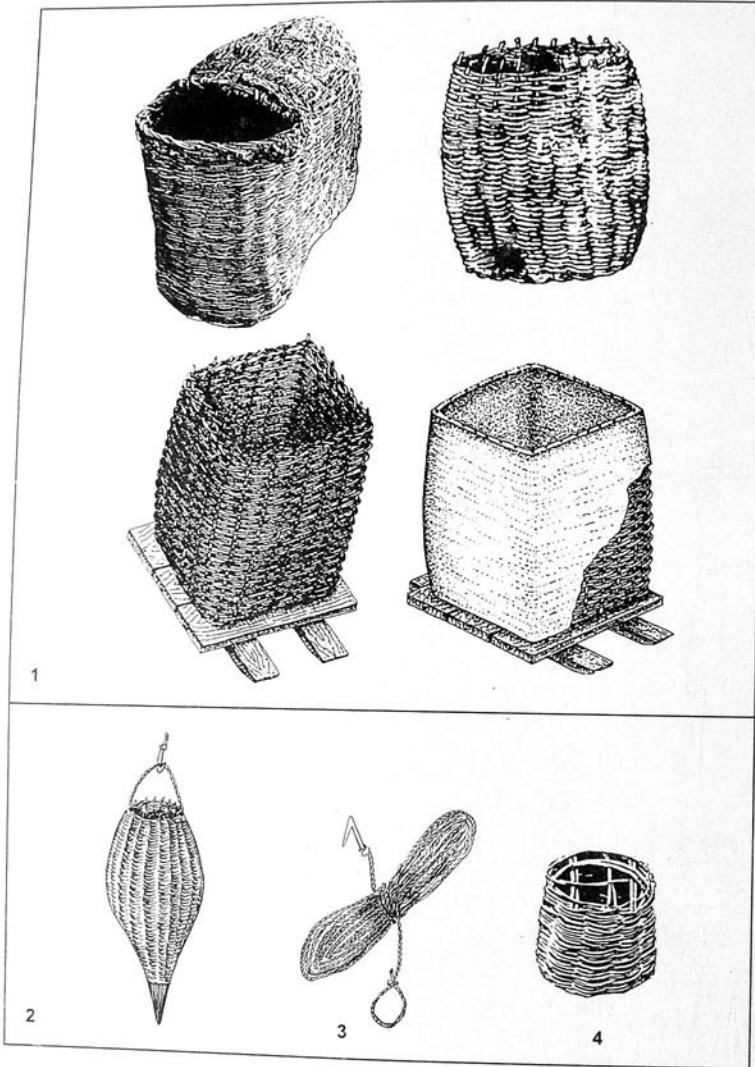
2

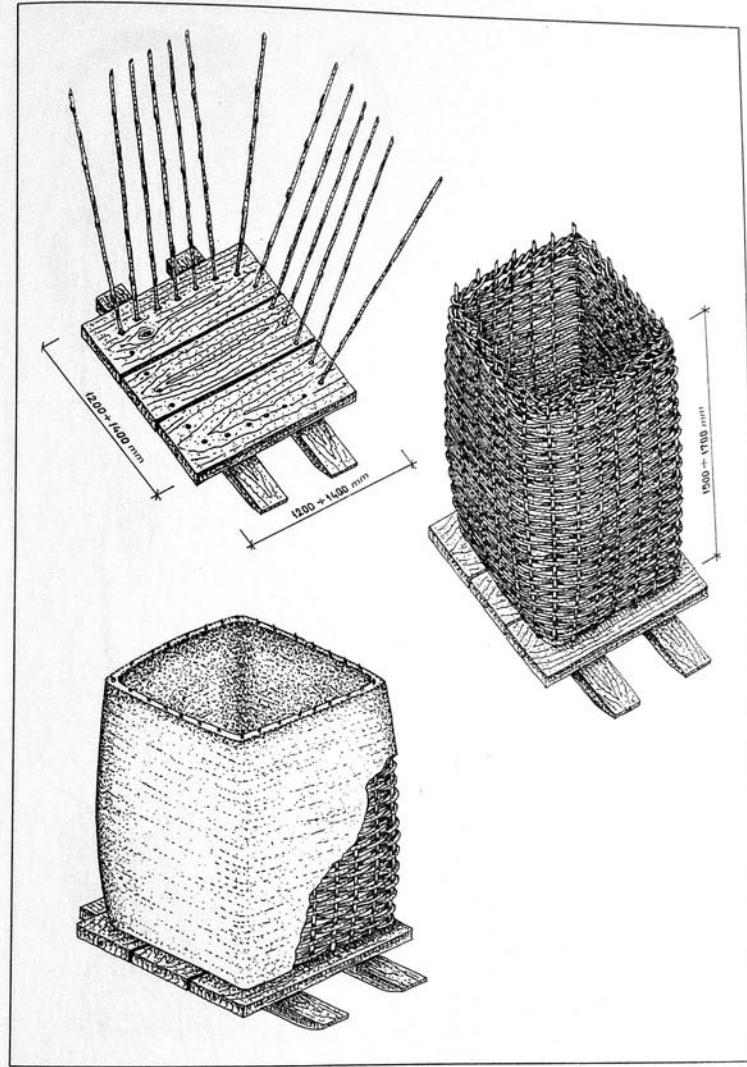
Tablo 72. Ariçılıq ləvaziməti

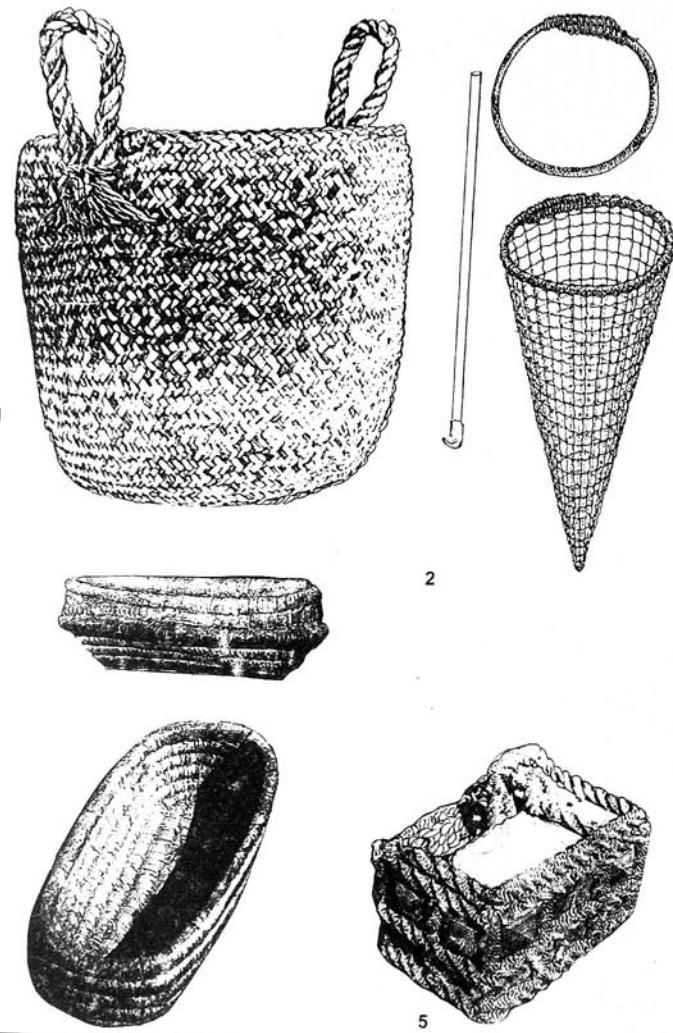
Tablo 73. Çəltiktemizləmə ləvaziməti: ayaq dingləri

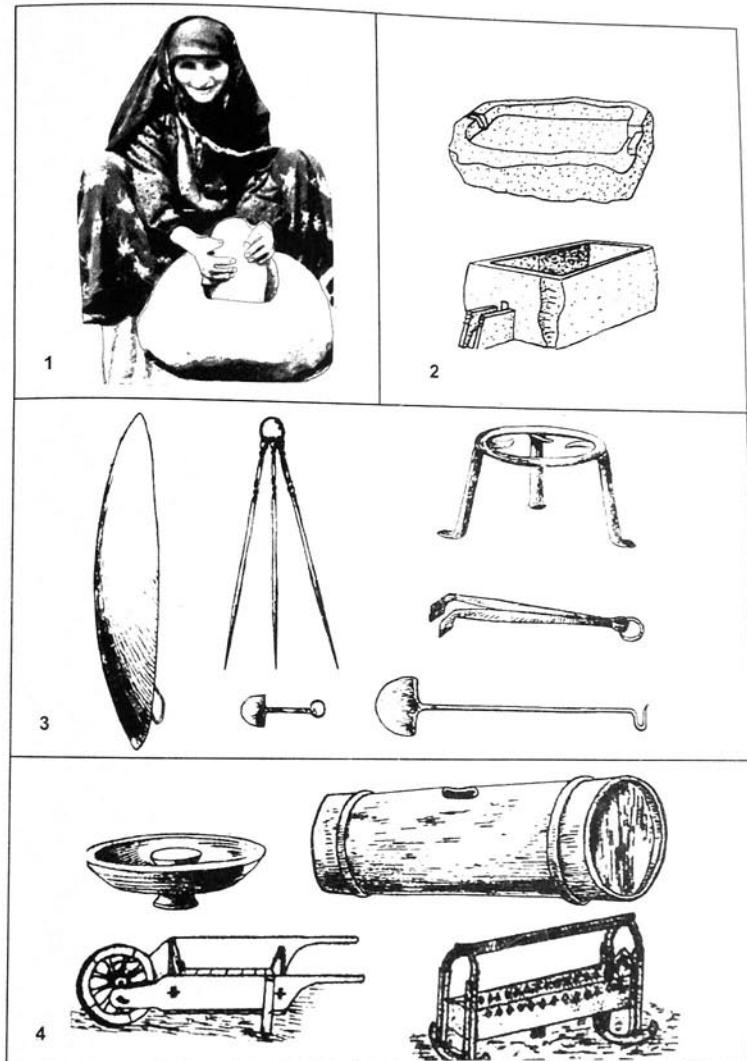
Tablo 74. Çubuhörmə səbət nümunələri: səbət anbarlar, dəstəvuc, dəsgirə

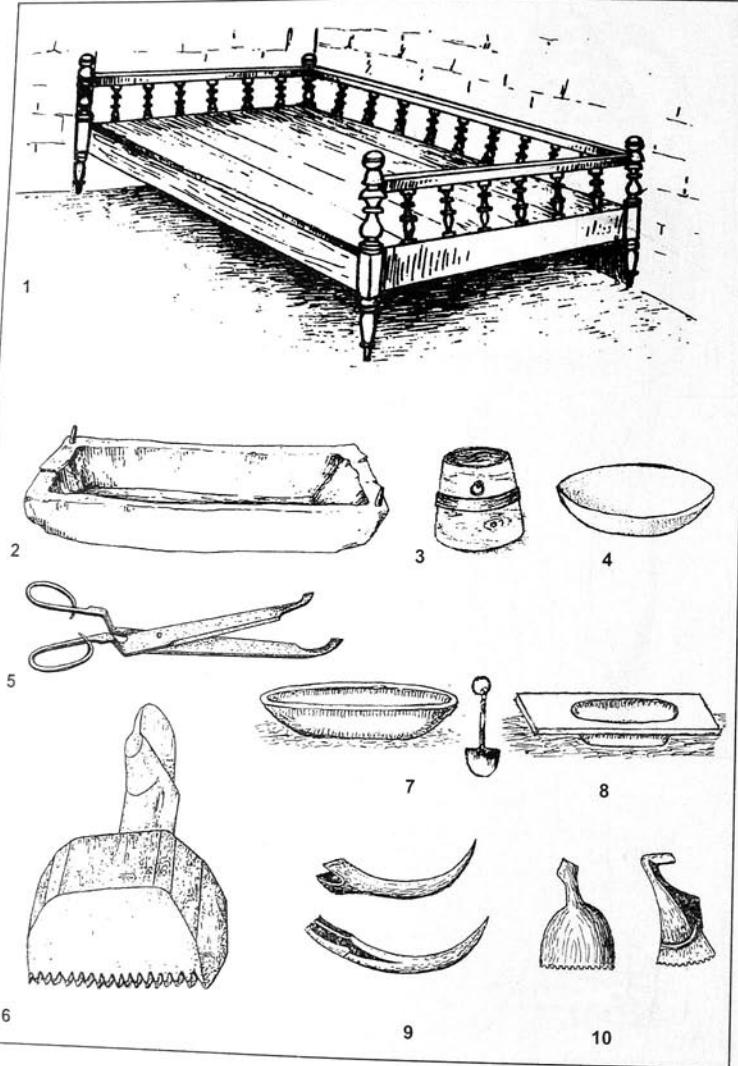
Tablo 75. Səbət anbarın hazırlanması prosesi

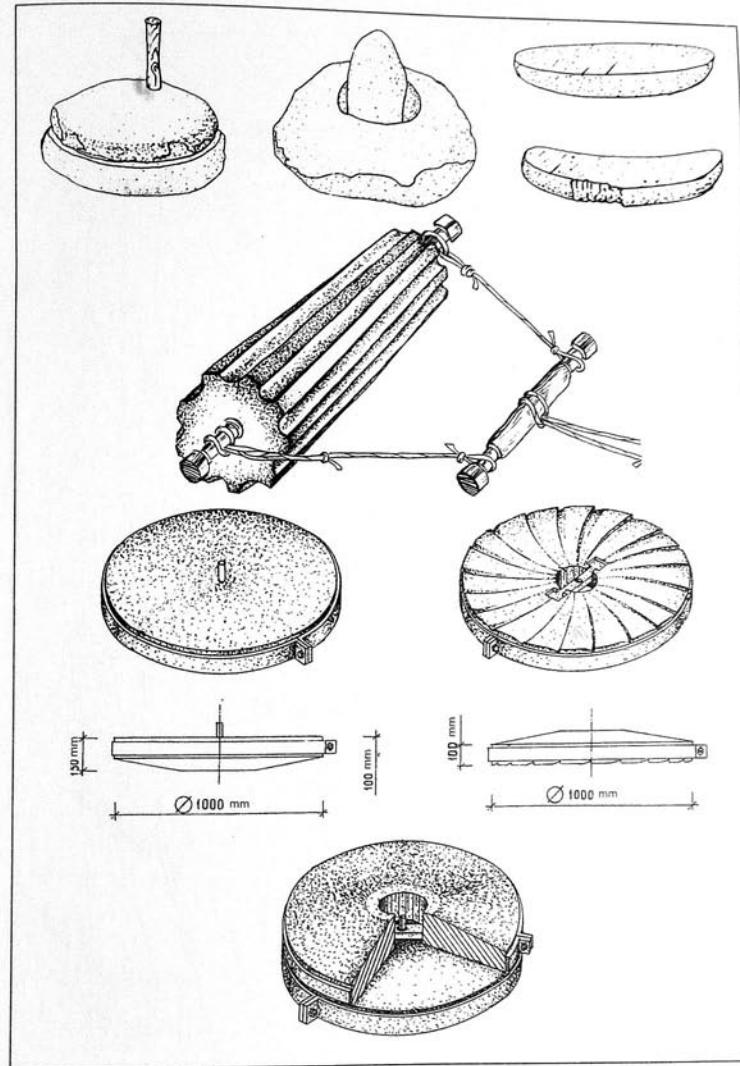
Tablo 76. Ltğ və kəndirhörmə məmulatı

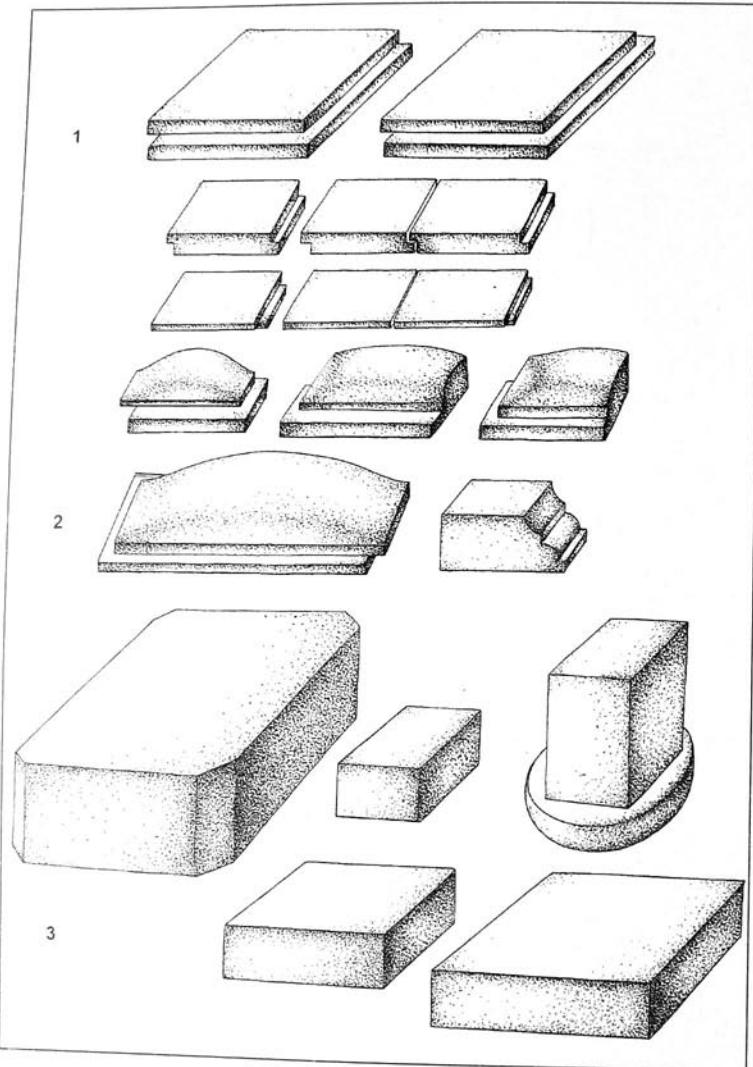
Tablo 77. Ev mösioti ləvazimati

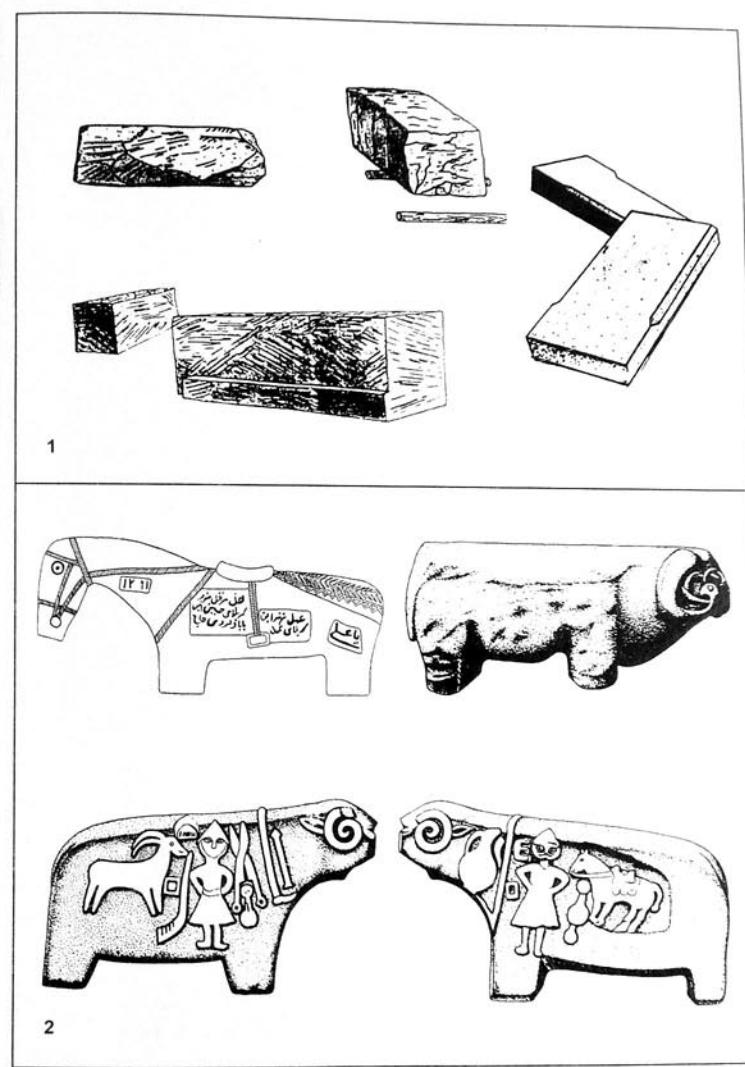
Tablo 78. Ev məişəti ləvaziməti

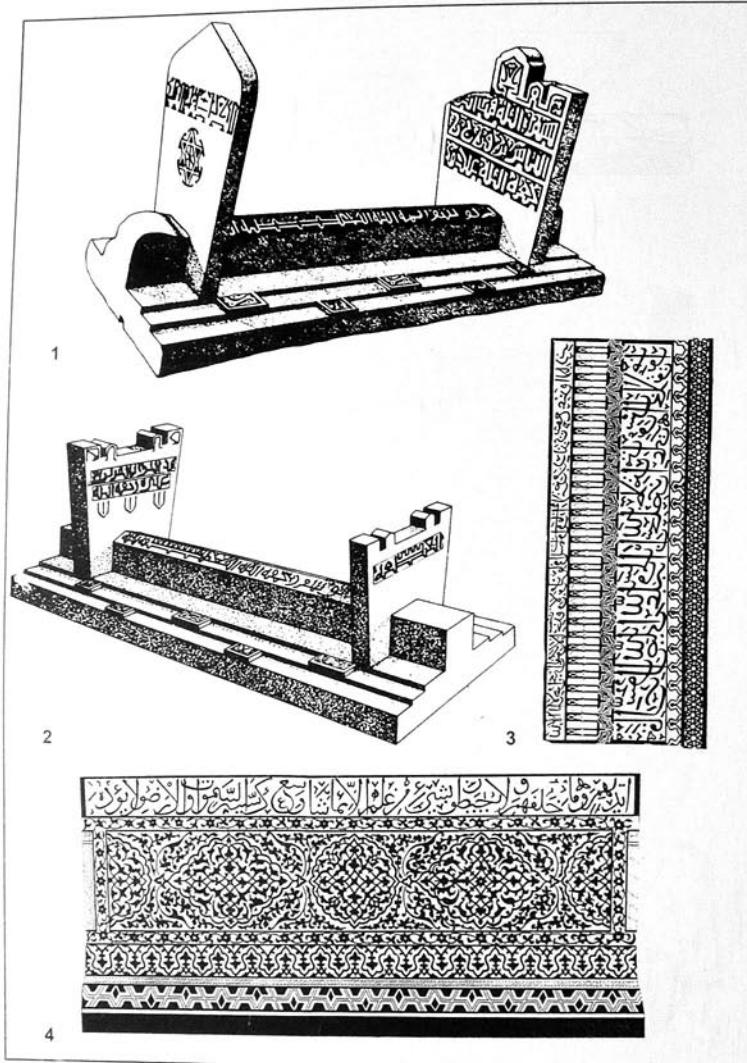
Tablo 79. Döymə və üyütmə daş məmulatı

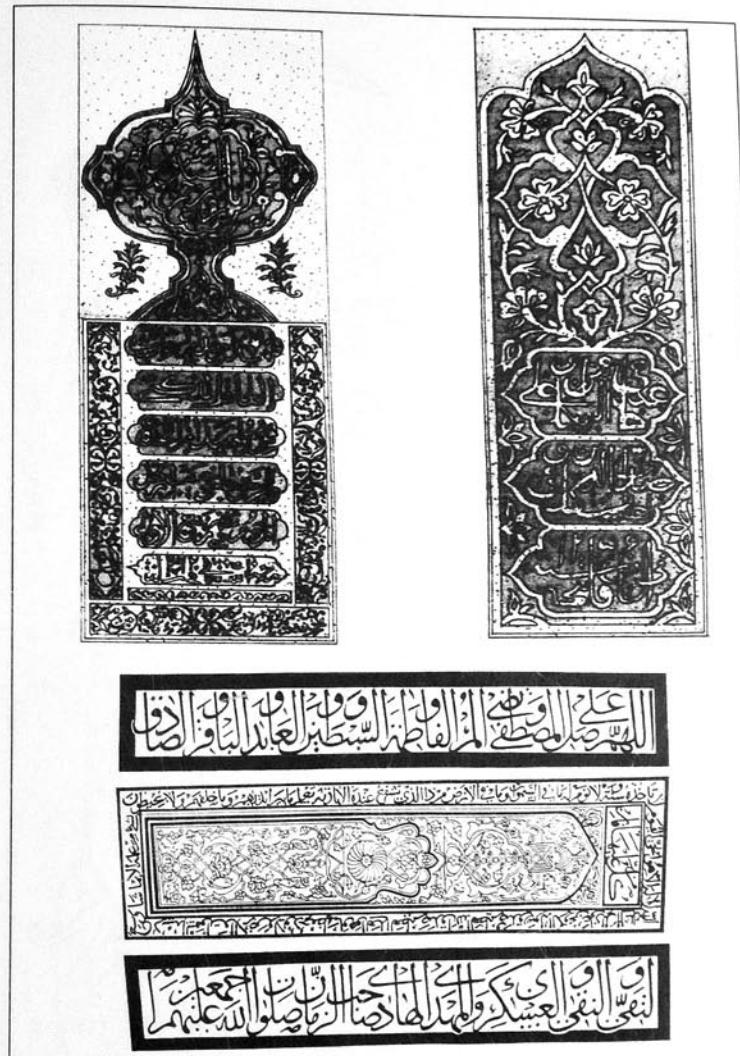
Tablo 80. Daş inşaat materialları: tava daşı, pörvaz daşı, sütun daşları

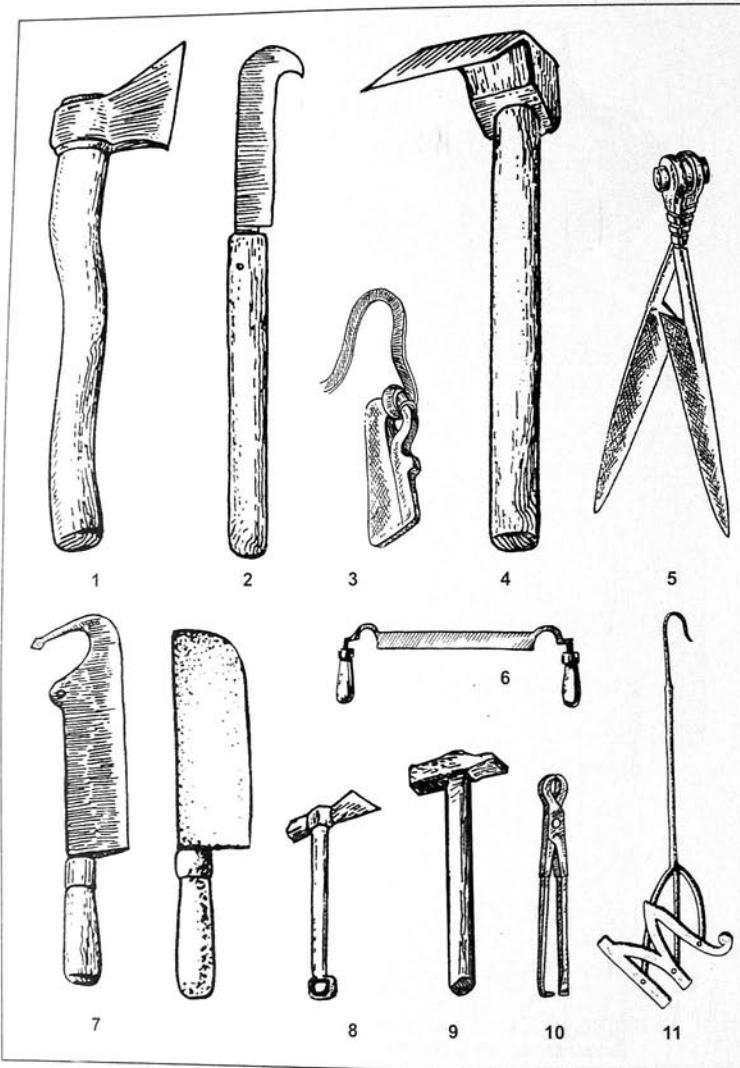
Tablo 81. Qəbirüstü xatırə abidələri

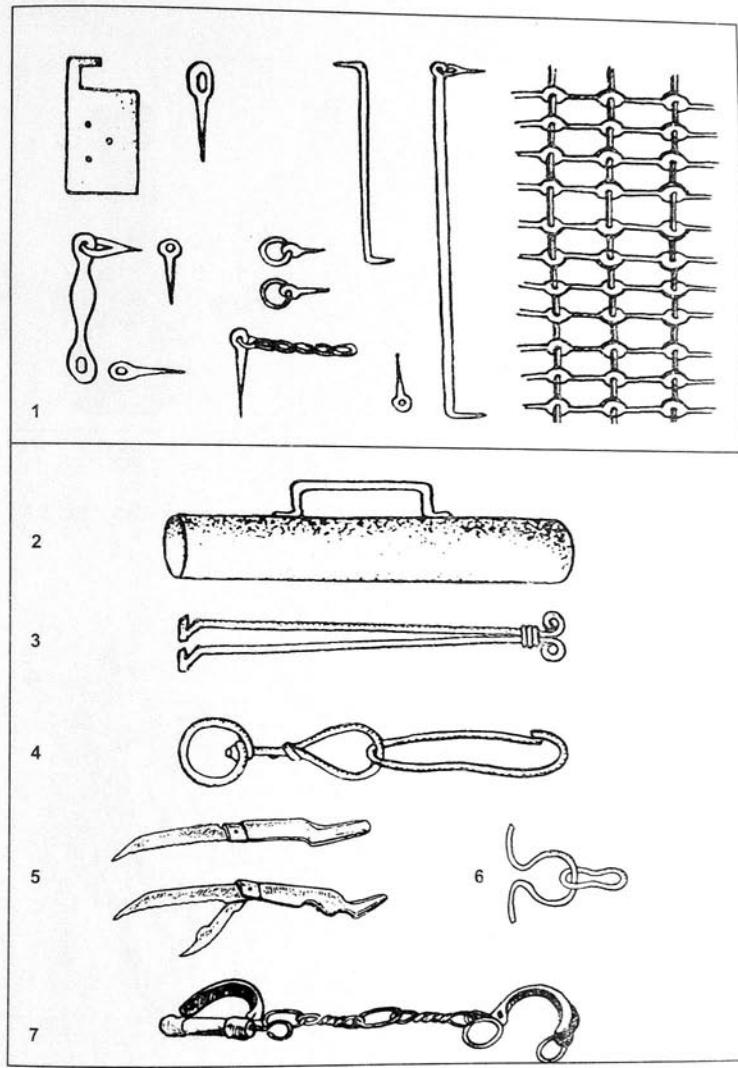
Tablo 82. Qəbirüstü xatirə kompleksləri

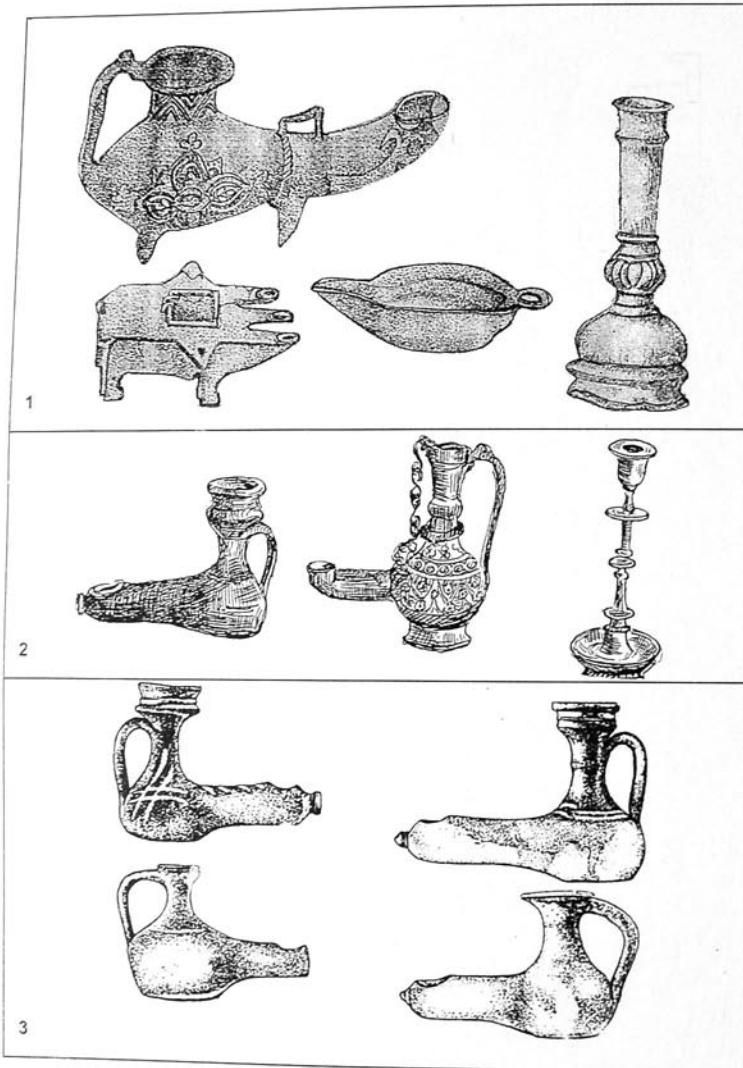
Tablo 83. Başdaşları üzerinde kitabə və nəqşlər

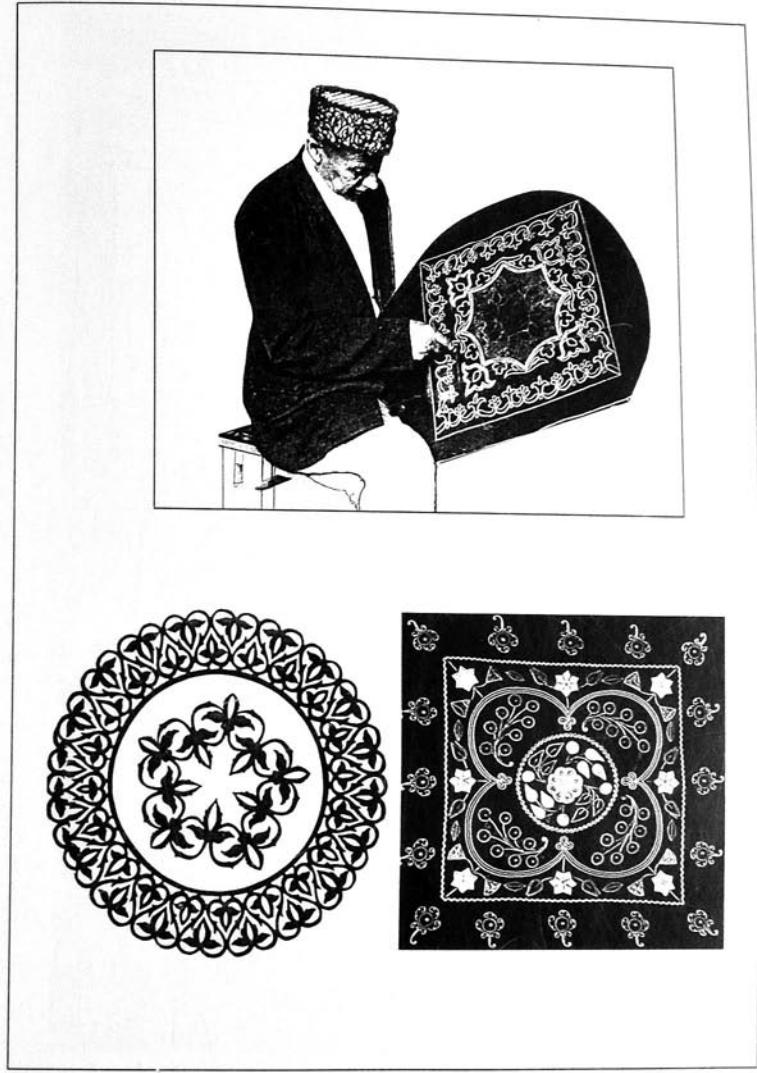
Tablo 84. Ev təsərrüfatı alətləri

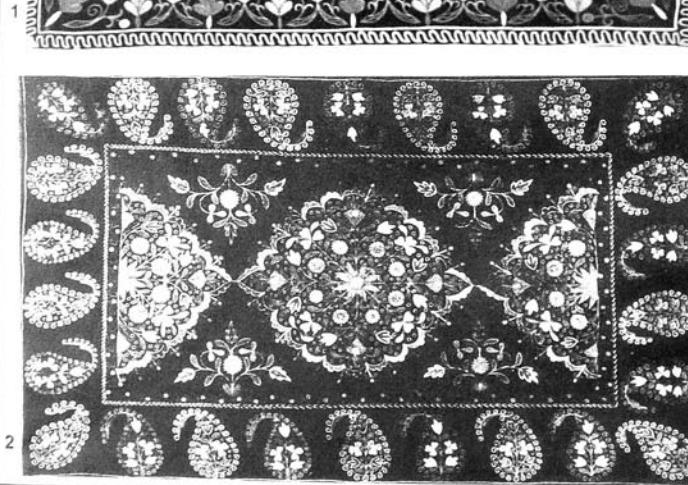
Tablo 85. Ev möişətində işlənən dəmir momulları

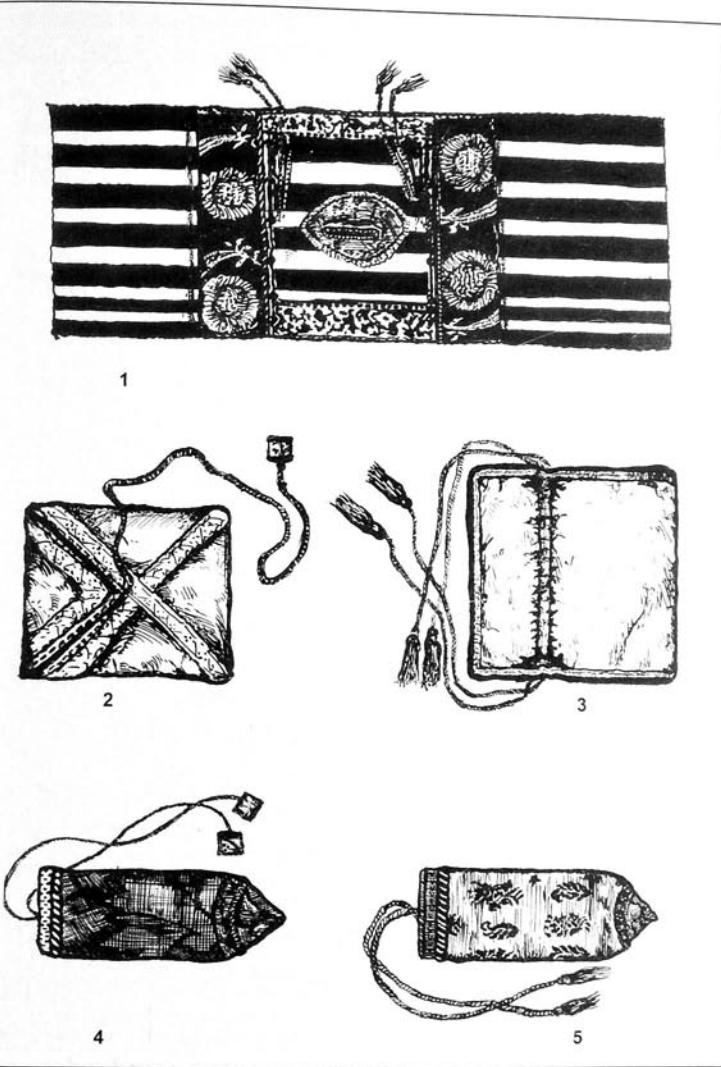
Tablo 86. Ənənəvi işıqlandırma vasitələri

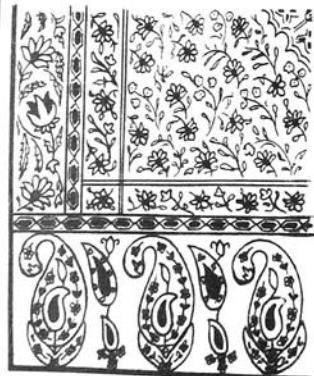
Tablo 87. Şəkinin görkəmli təkəlduz ustası A.Tağızadə və onun əl işləri

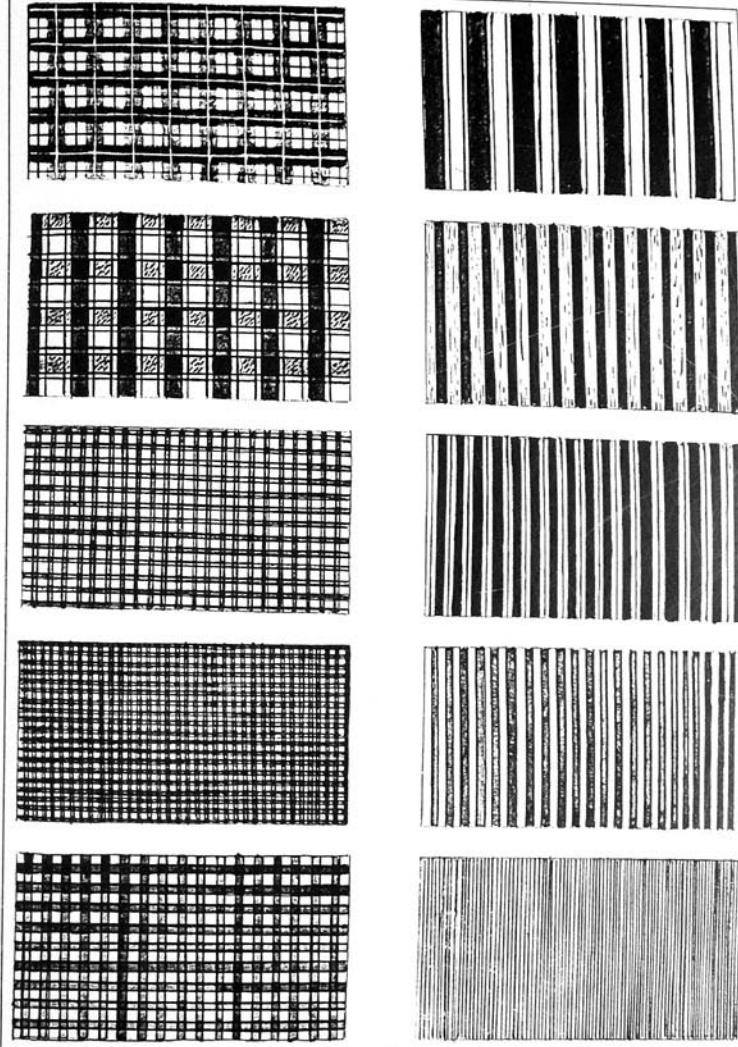
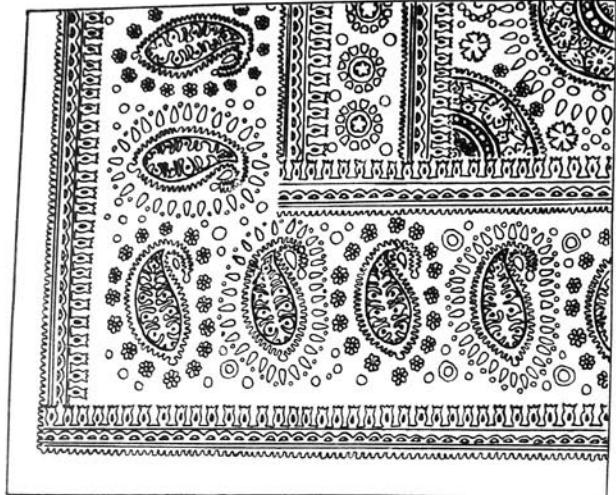
Tablo 88. Təkəlduz tikmə nümunələri

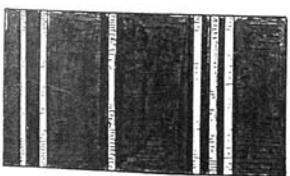
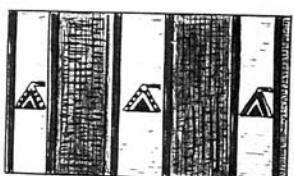
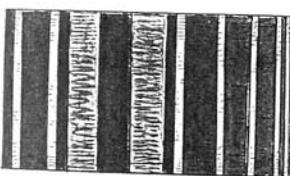
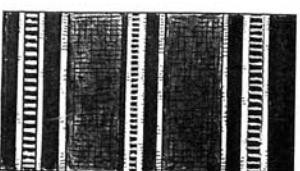
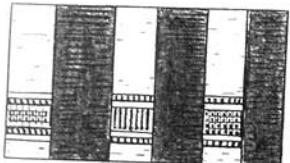
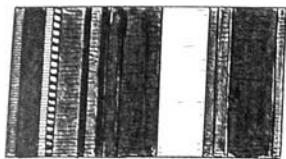
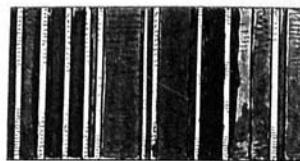
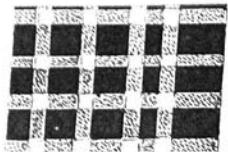
Tablo 89. Bədii tikmə nümunələri

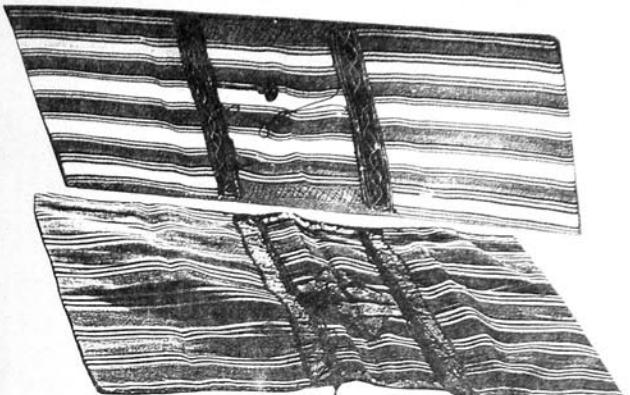
Tablo 90. Basmaqəlib məmələti: buta naxışı kəlağayı nümunələri

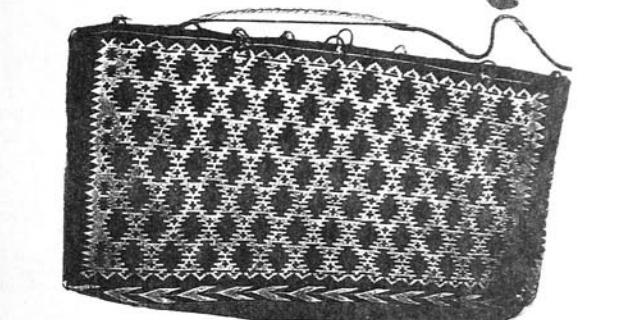
Tablo 91. Sadə naxışı cecim növleri

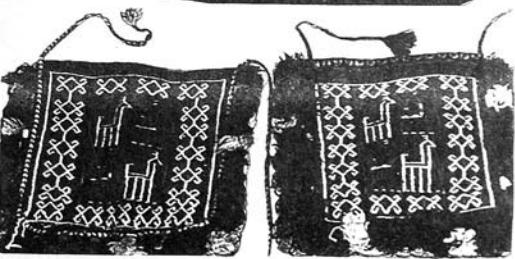
Tablo 92. Mürəkkəb naxışlı cecim növləri

1

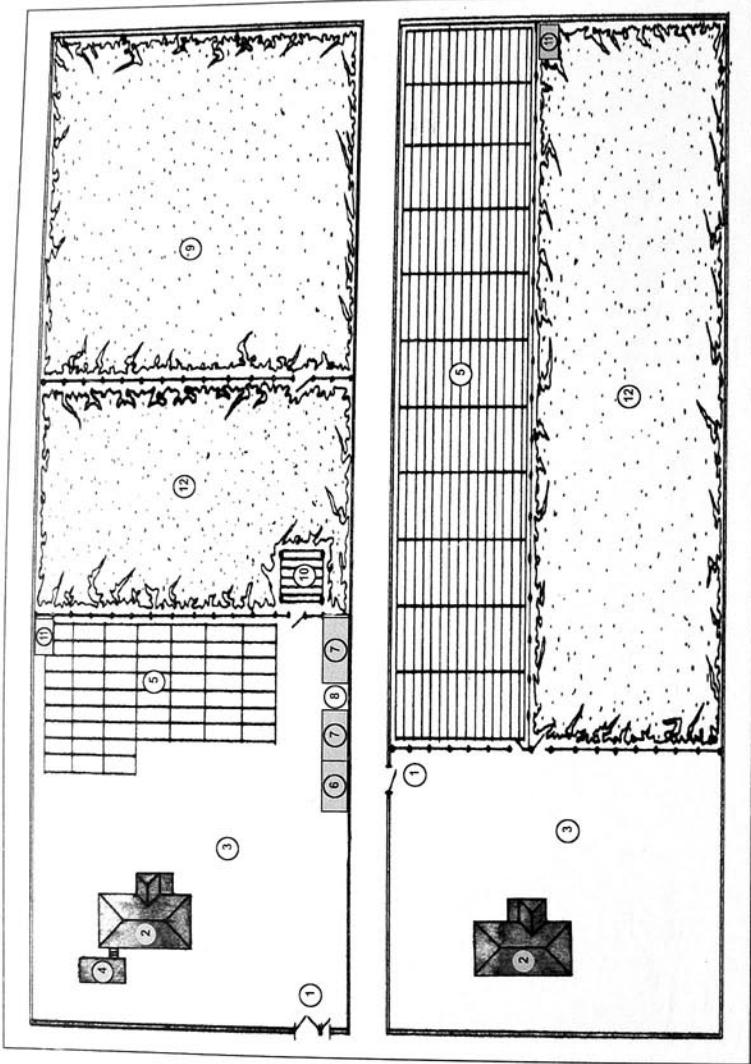

2

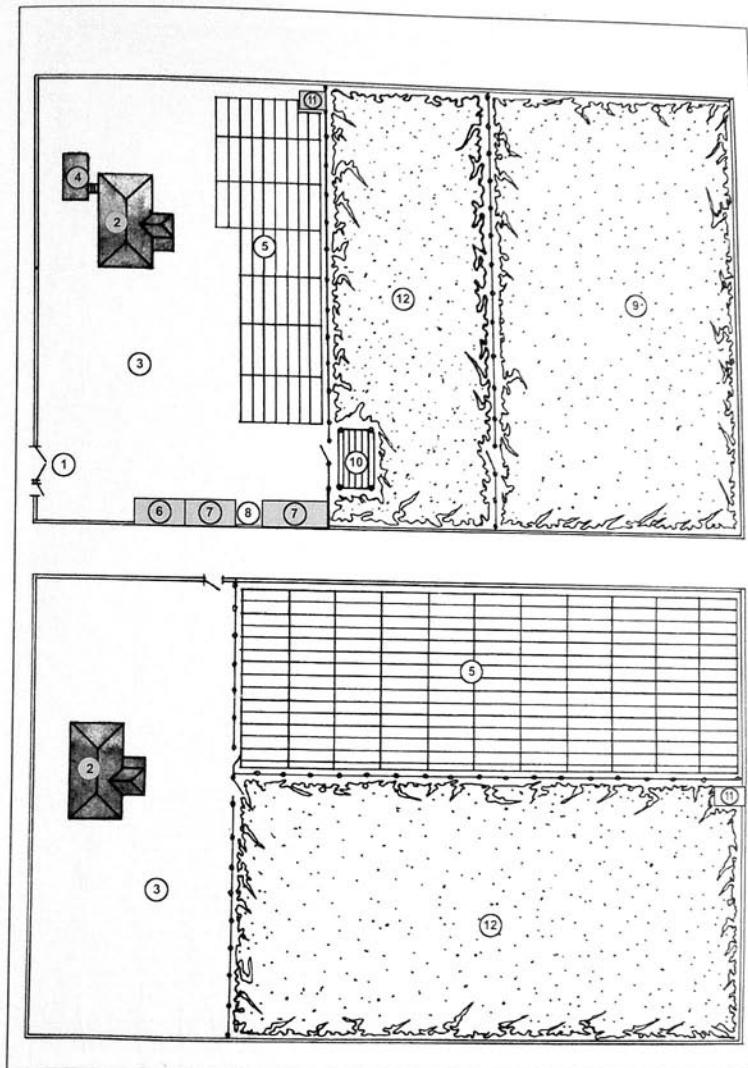

3

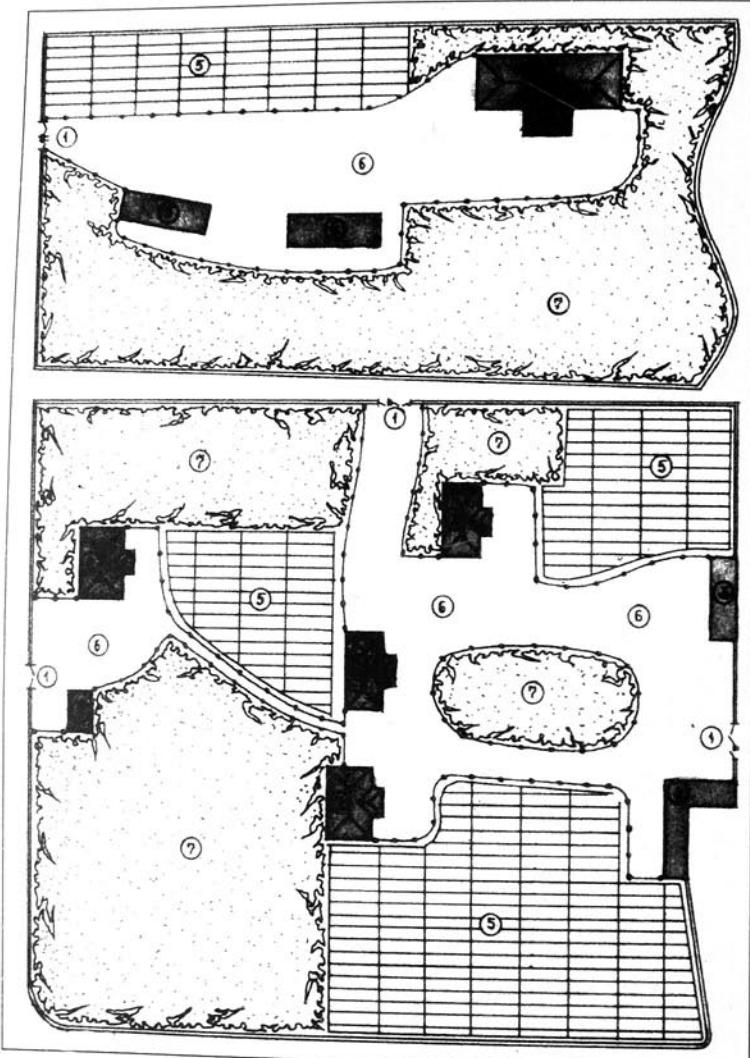
Tablo 93. Cecim məmulatı

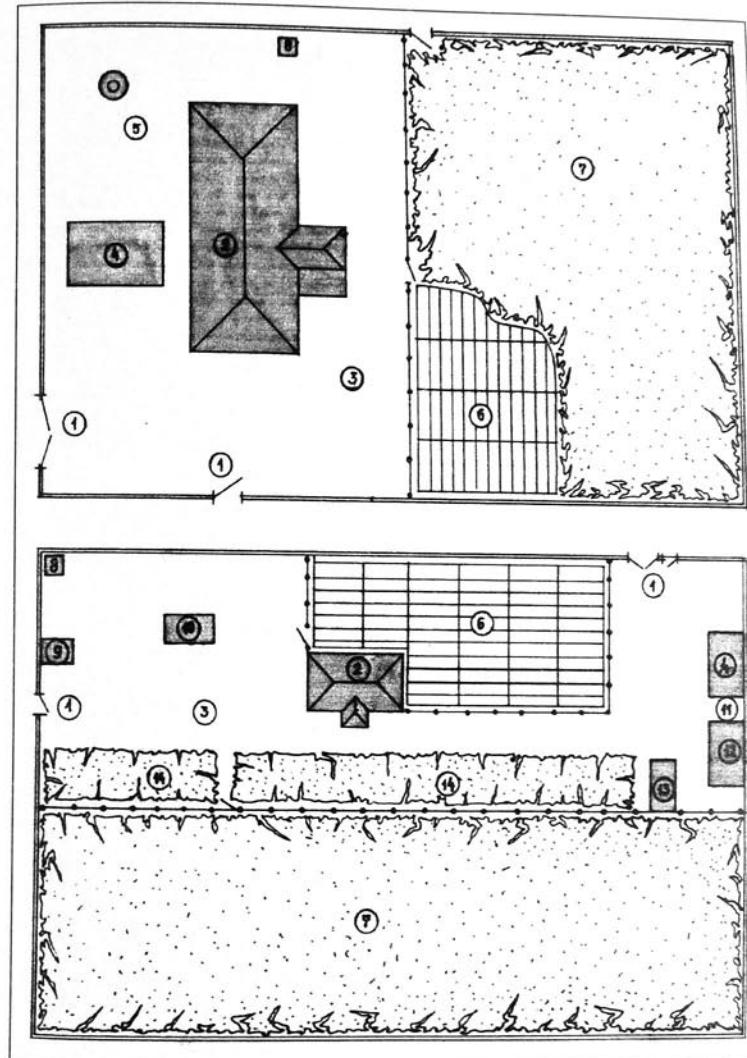
Tablo 94. Böosit törkibli fordi kändli høyatları

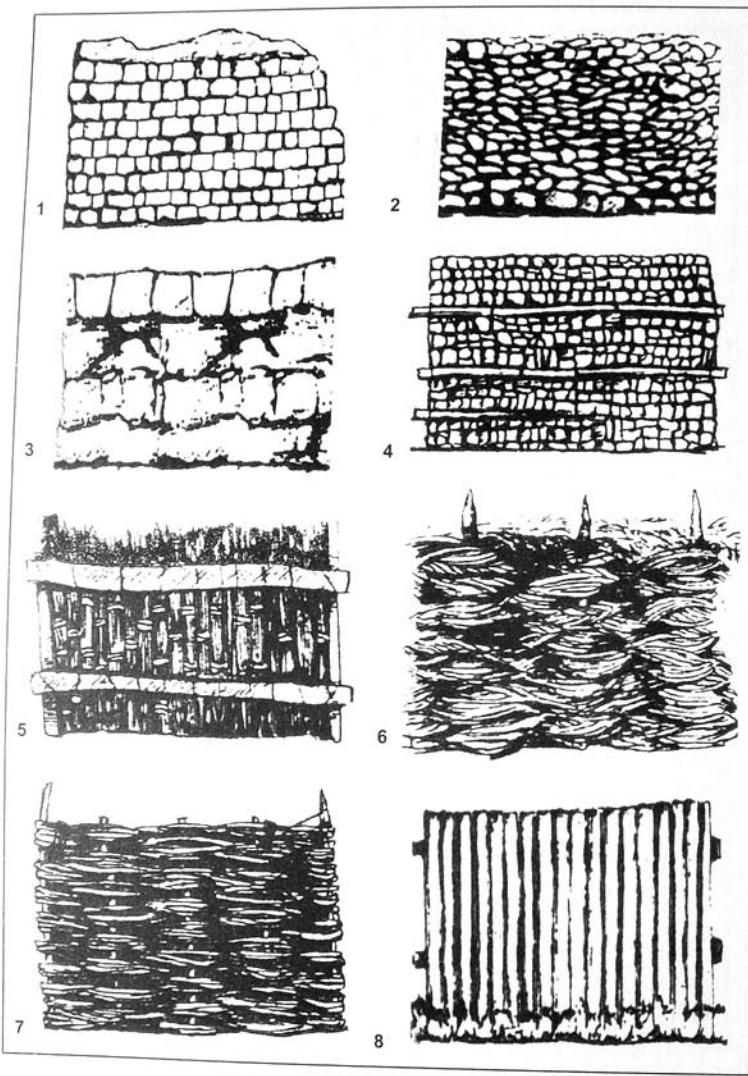
Tablo 95. Böosit törkibli fordi kändli høyatları

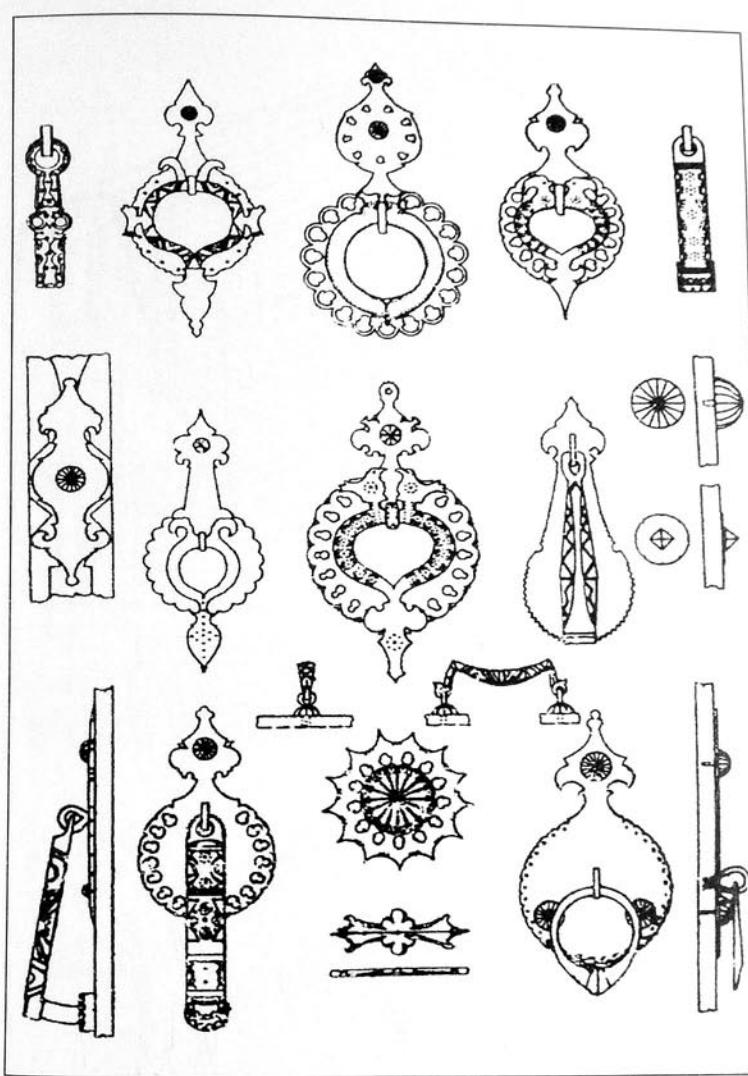
Tablo 96. Mürekkeb türkibli fərdi kəndli həyəti nümunəsi

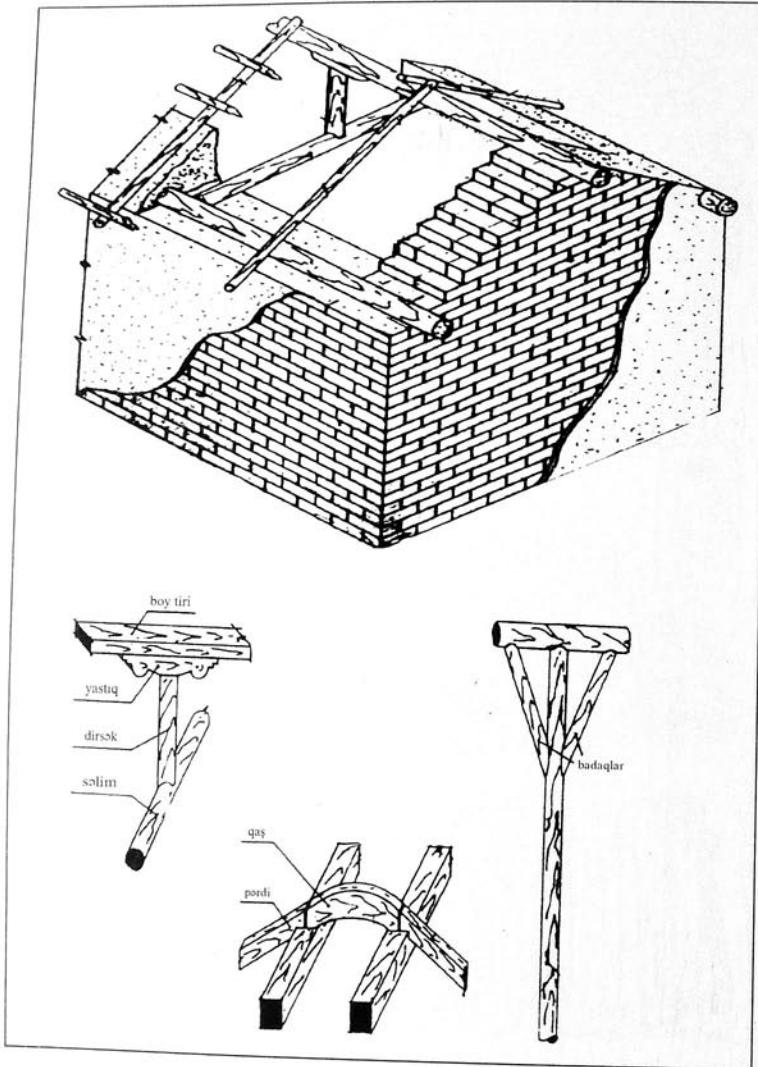
Tablo 97. Aran (düzən) tipli fərdi kəndli həyəti

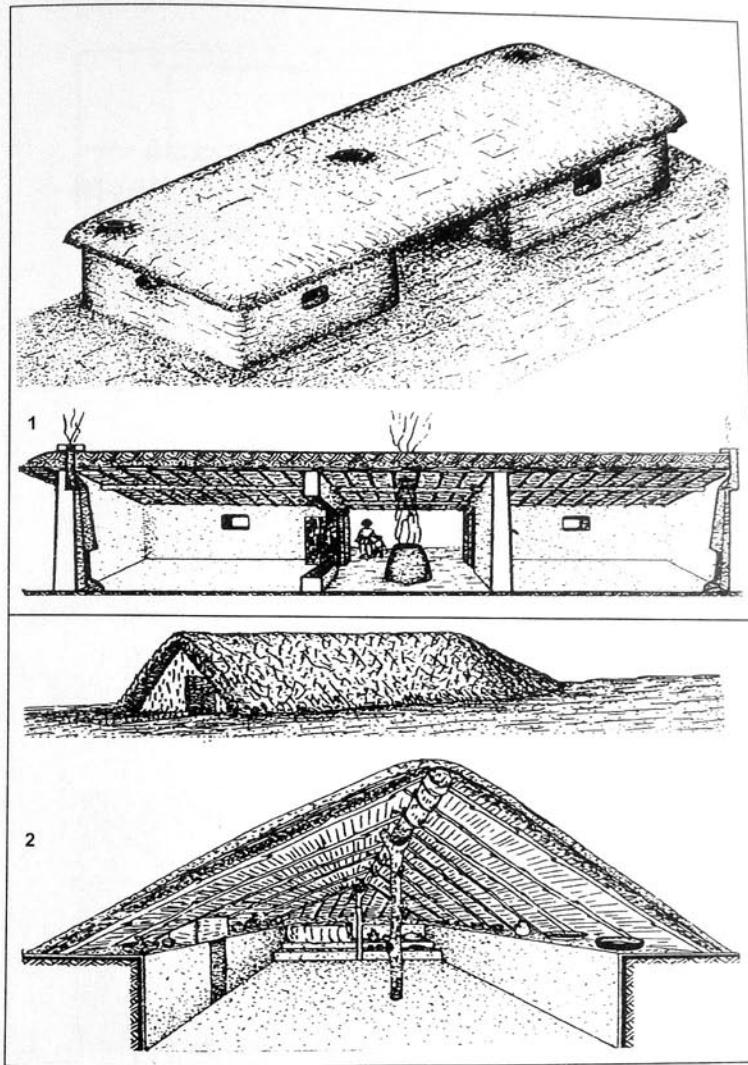
Tablo 98. Fördi höyöt bari və hasarları

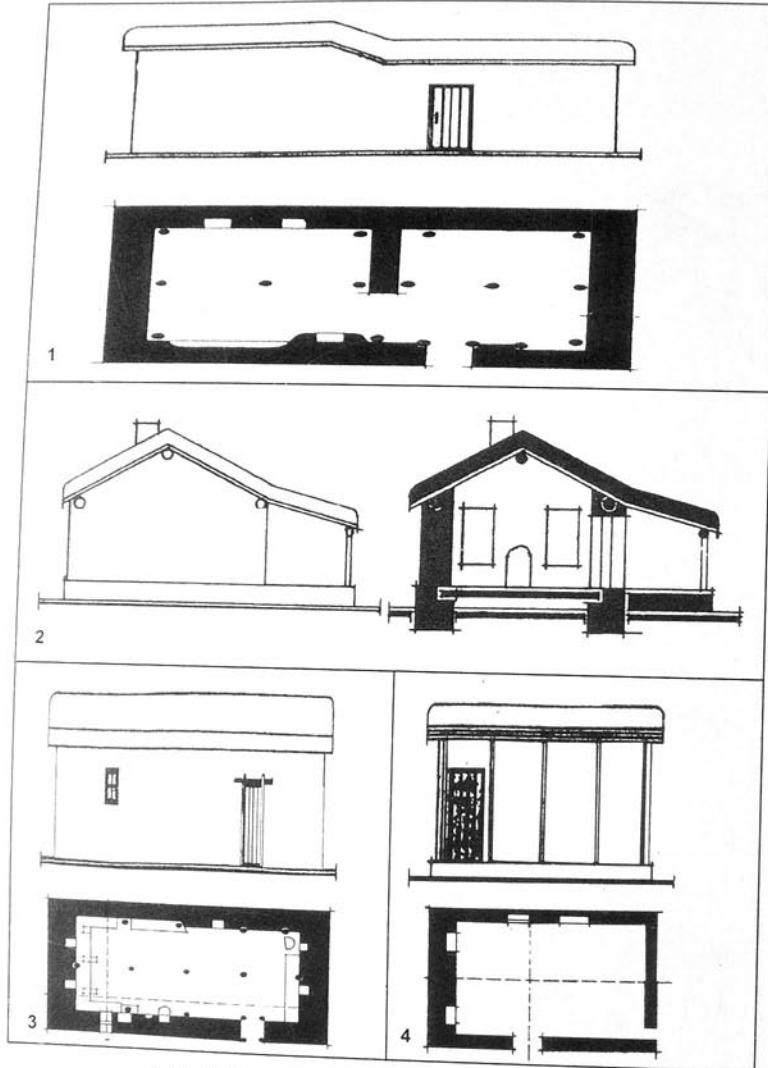
Tablo 99. Taqqilbab (çax-çax zöng) nümunələri

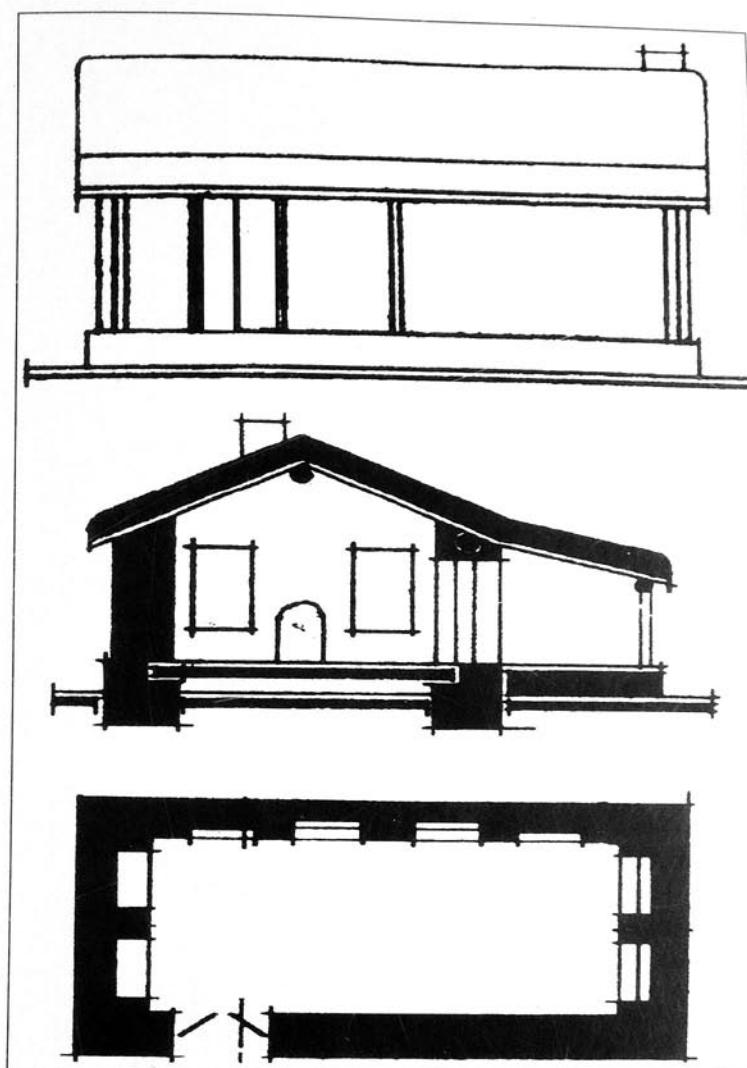
Tablo 100. Çatma damlı körpic ev və onun inşaat hissələri

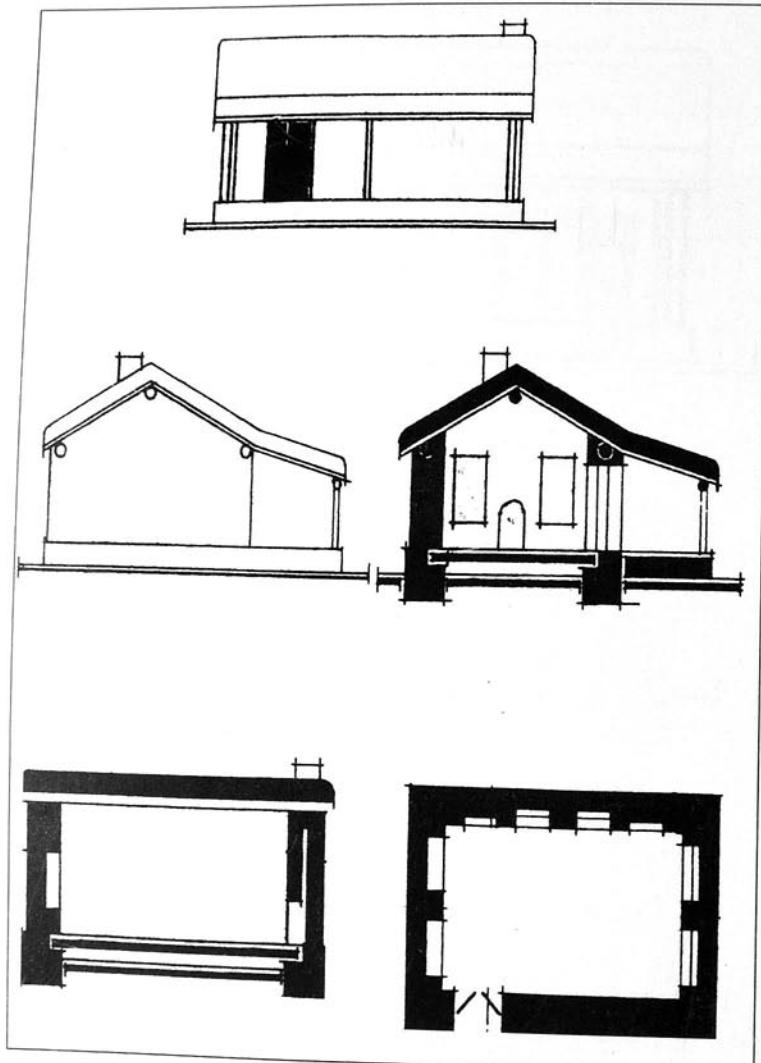
Tablo 101. Ənənəvi ev tipləri: möhrə və gəmərə

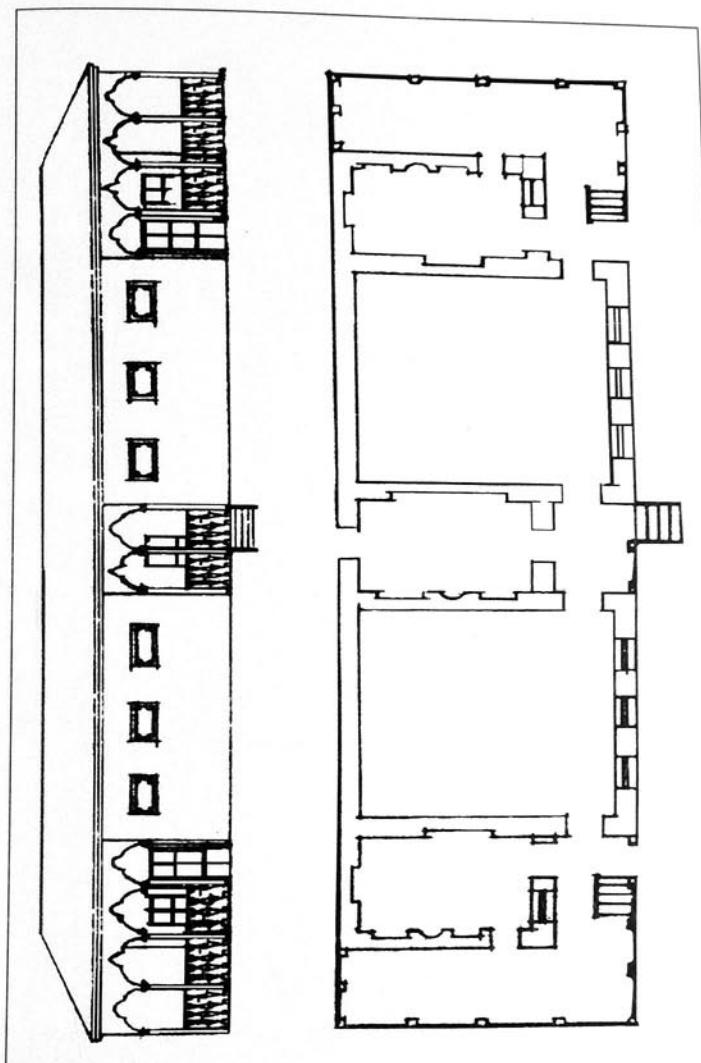
Tablo 102. Ənənəvi ev tipləri: tövlə-səki və çatma damlı ev

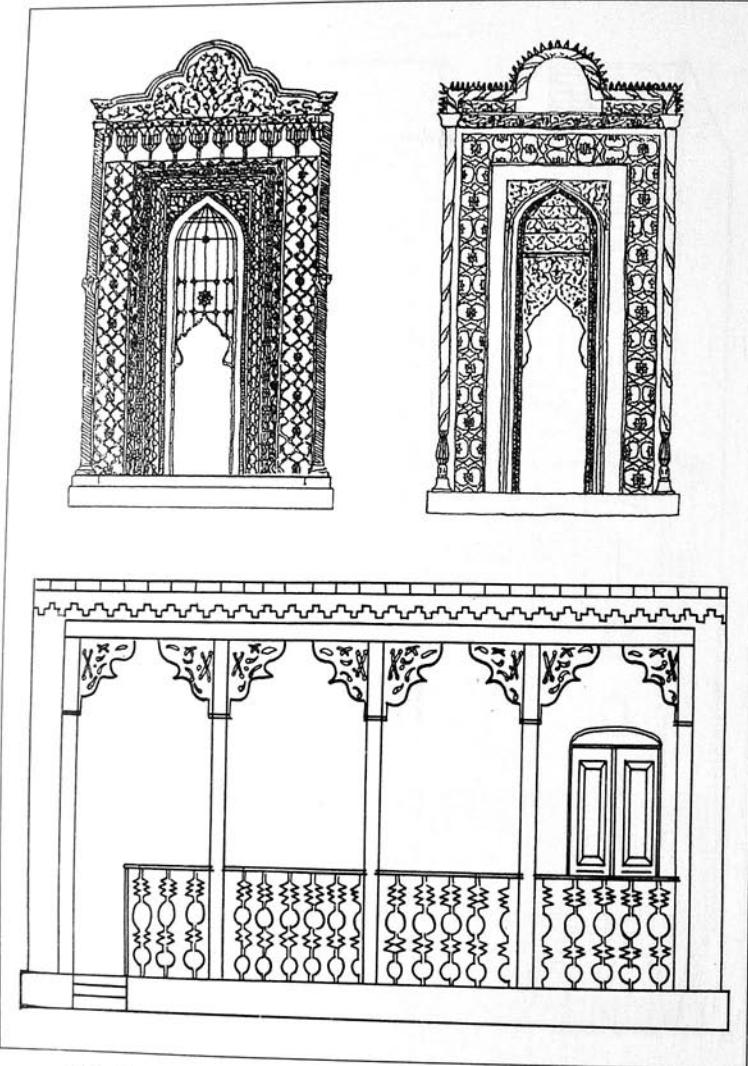
Tablo 103. Kərtmə (dərbəndi, bağdatlı) tipli ev

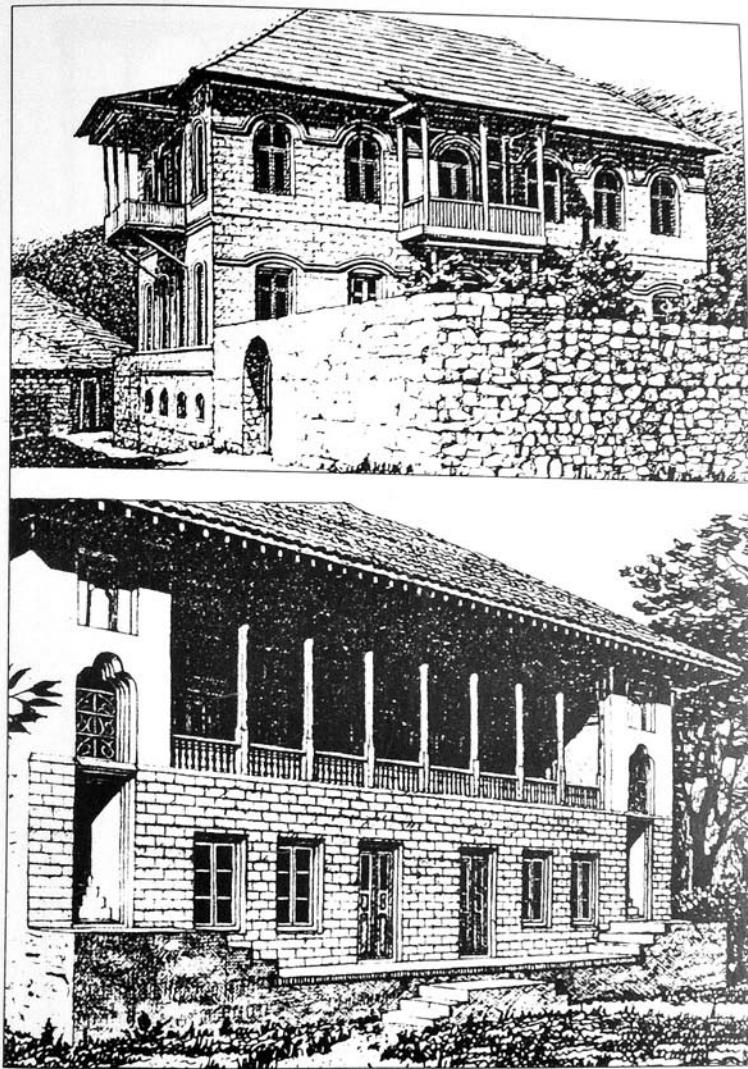
Tablo 104. Daş hörgülü, çatma damlı ev (fasadı, kəsiyi və planı)

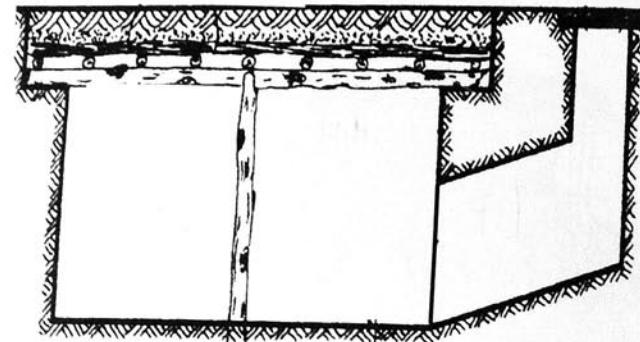
Tablo 105. Çoxöndü dəhlizli ev (fasadı və planı)

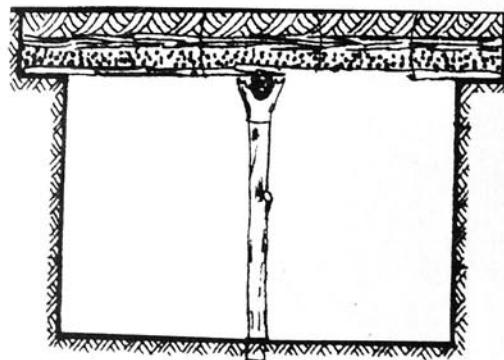
Tablo 106. Evlərin daxili bəzək tərtibatı: gəc buxarları, şəbəkə və sürahli eyvan

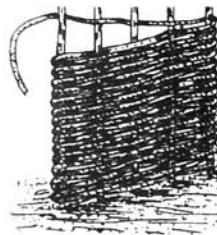
Tablo 107. Mülk tipli ikimortəbəli şəhər evləri (Şəki, XIX əsr)

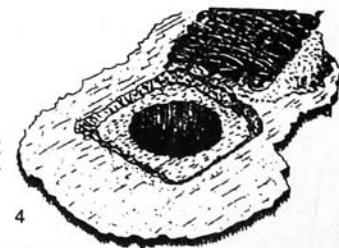
1

2

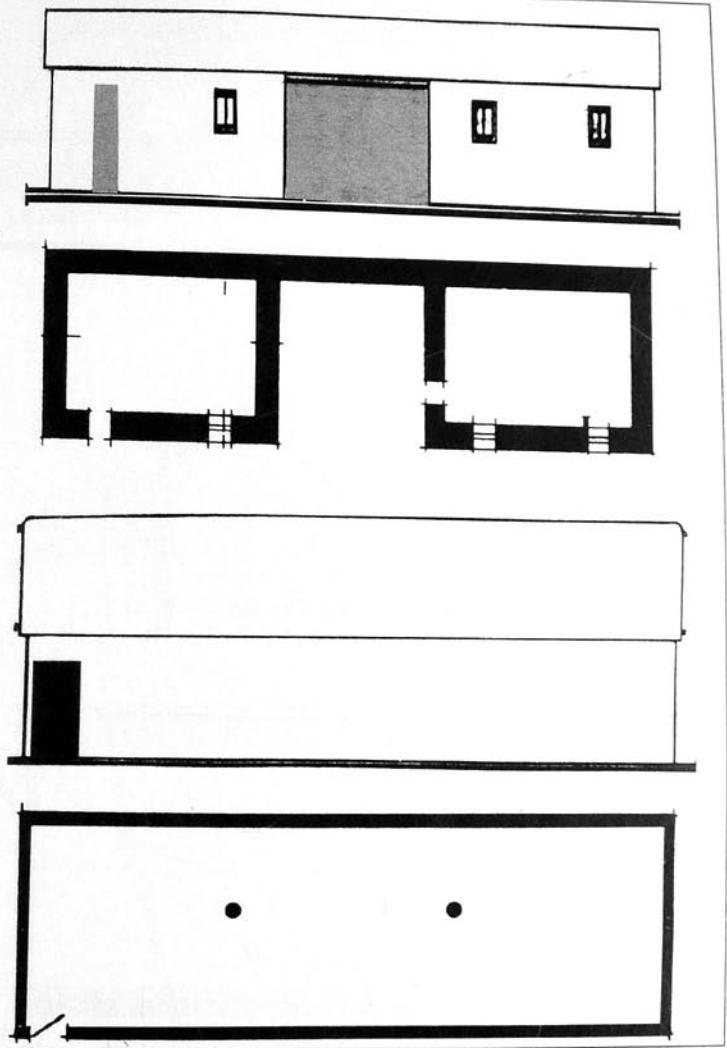

3

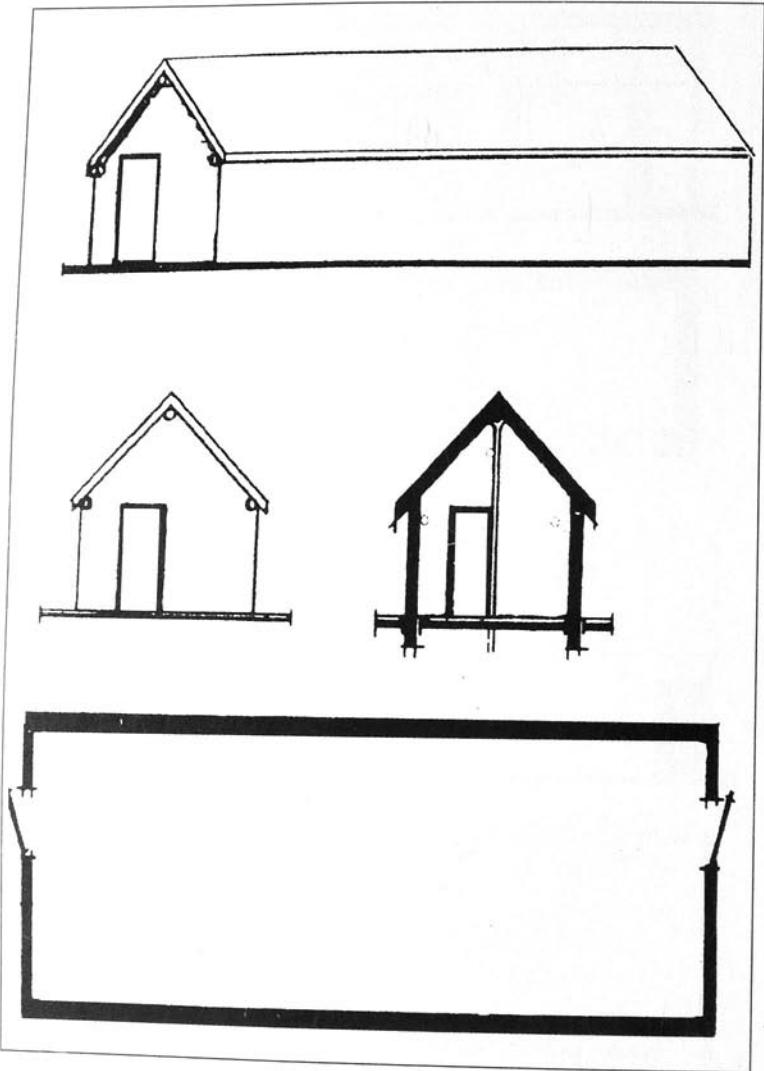

4

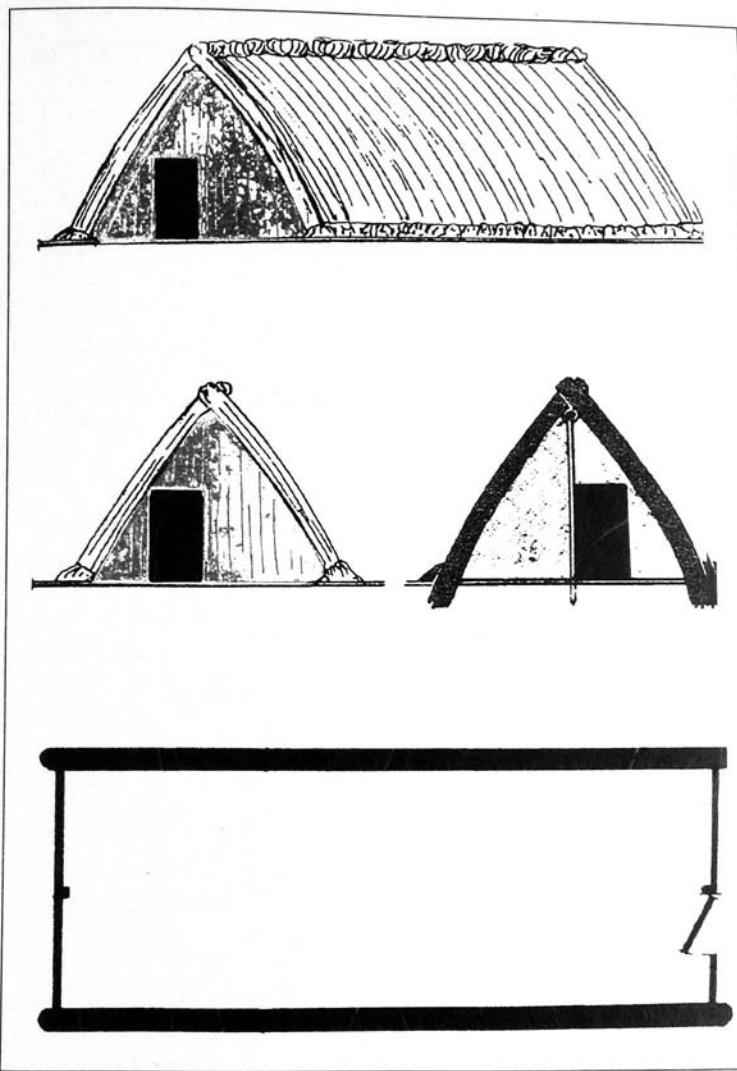
Tablo 108. Təsərrüfat tikililəri: düz qazma

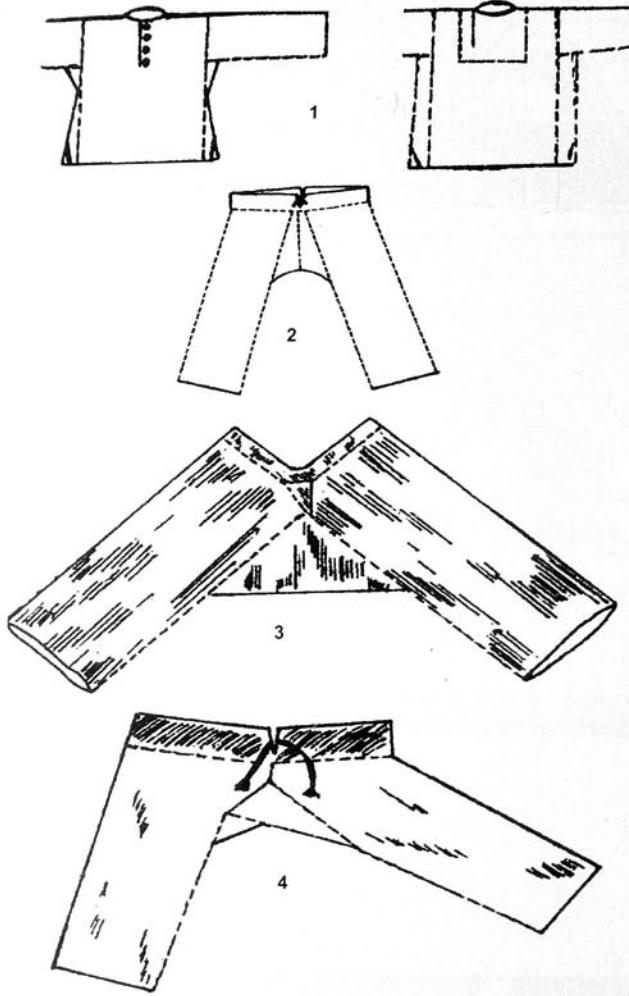
Tablo 109. Təsərrüfat tikililəri: altaçıq (quraqlıq), küməxana

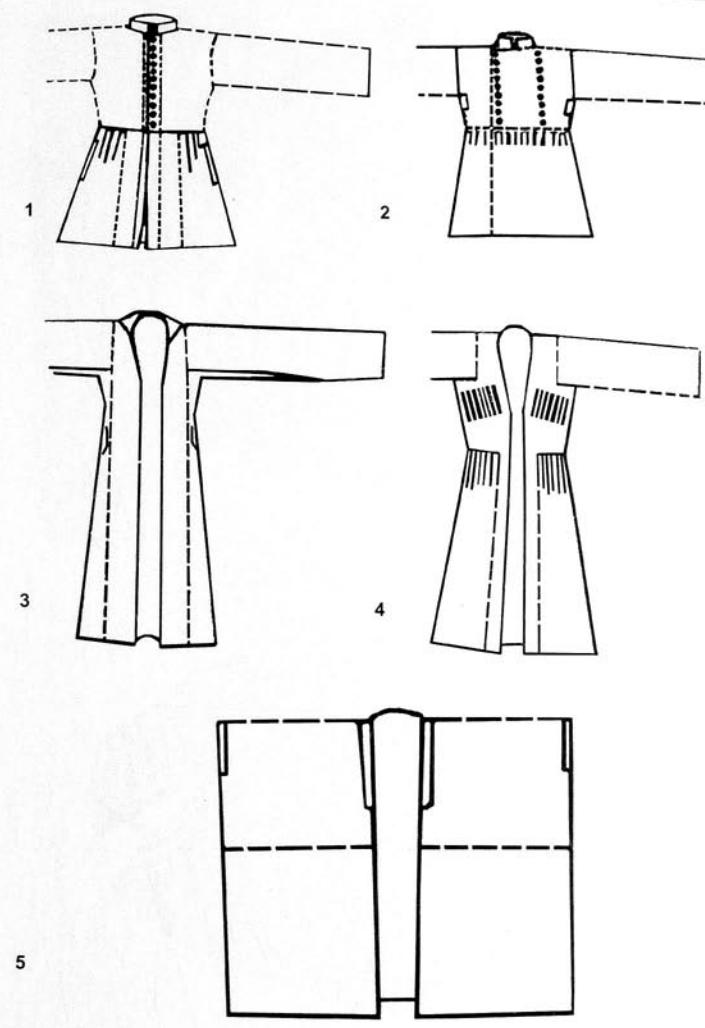
Tablo 110. Təsərrüfat tikilisi: tövlə (ağıl, pöyə, mal damı)

Tablo 111. Təsərrüfat tikilisi: banistan (fasadı, kəsikləri və planı)

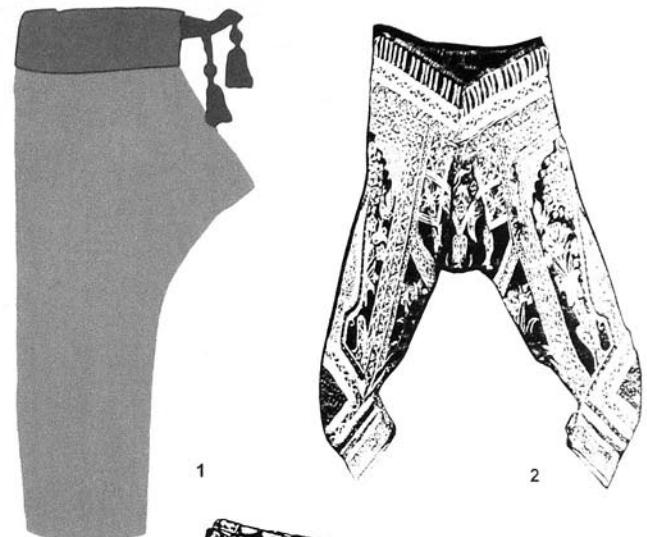
Tablo 112. Kişi geyimleri: köynök, dizlik ve şalvar nümuneleri

Tablo 113. Kişi üst geyim dəstləri

Tablo 114. Kişi üst geyimi: düzxaya arxalıq nümuneleri

1 2

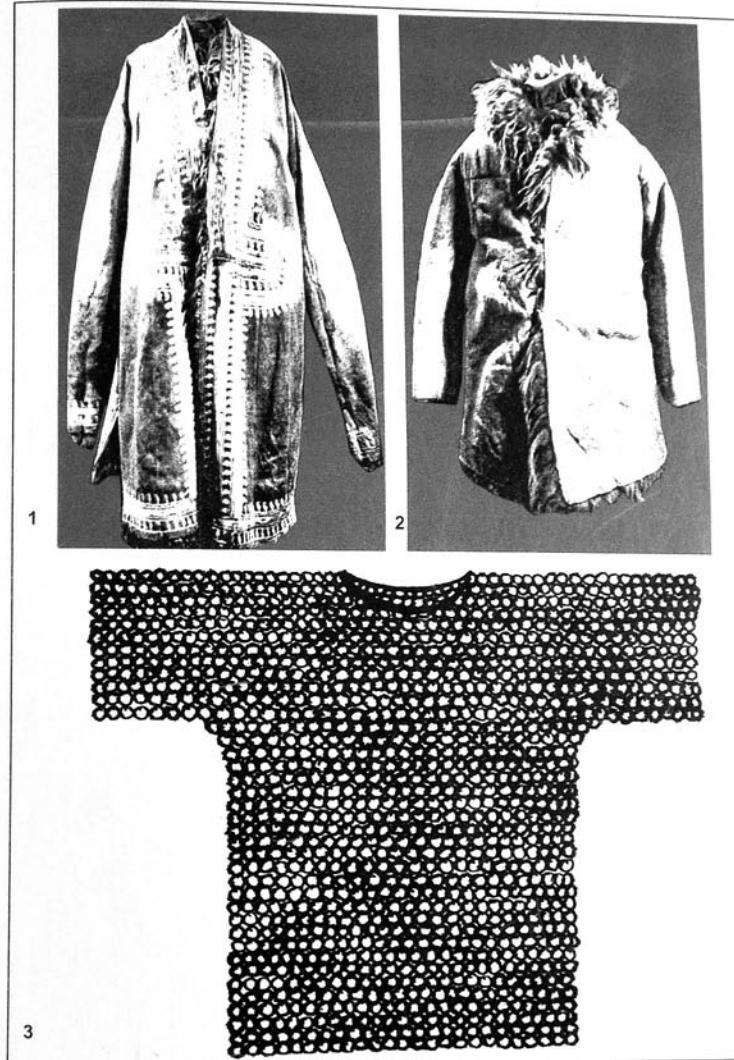

3

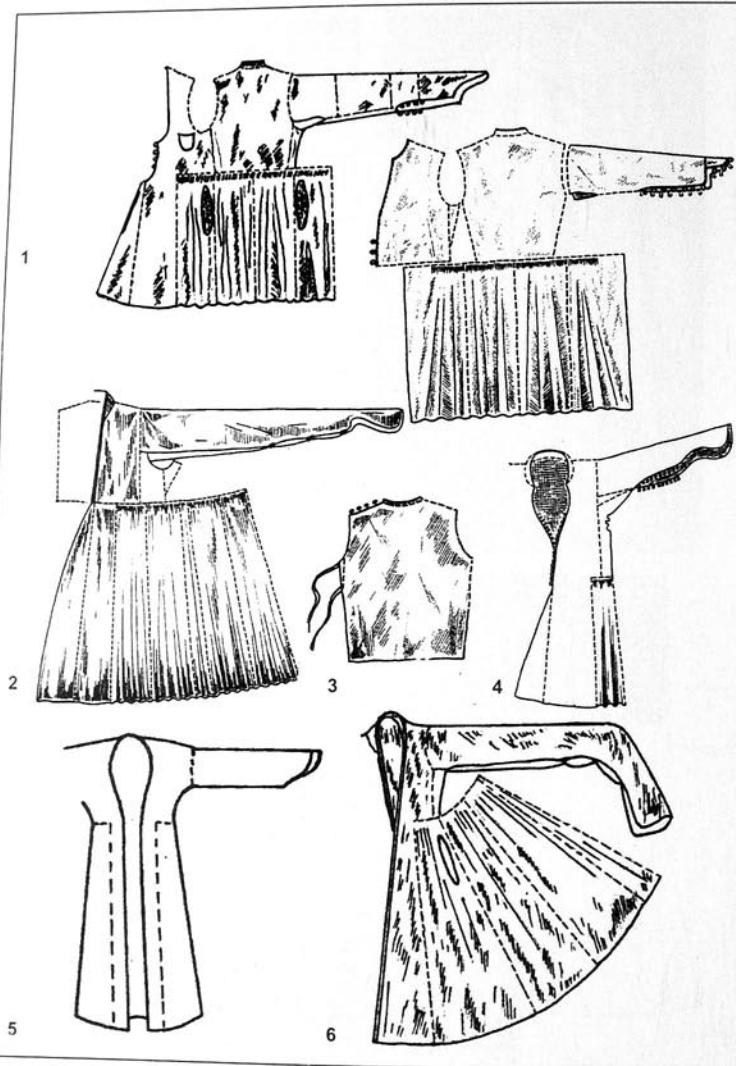
Tablo 115. Kişi şalvarları: nifoli şalvar, pohlevan şalvari

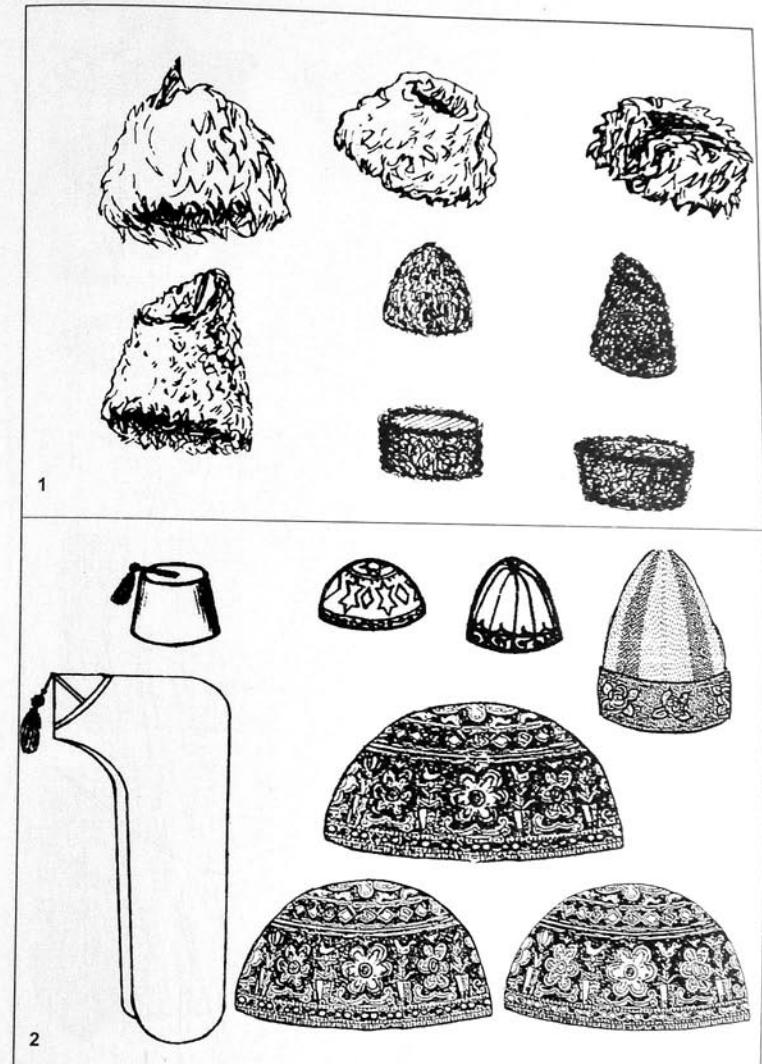
Tablo 116. Kişi üst geyimləri: atmaqol və vəznəli çuxalar

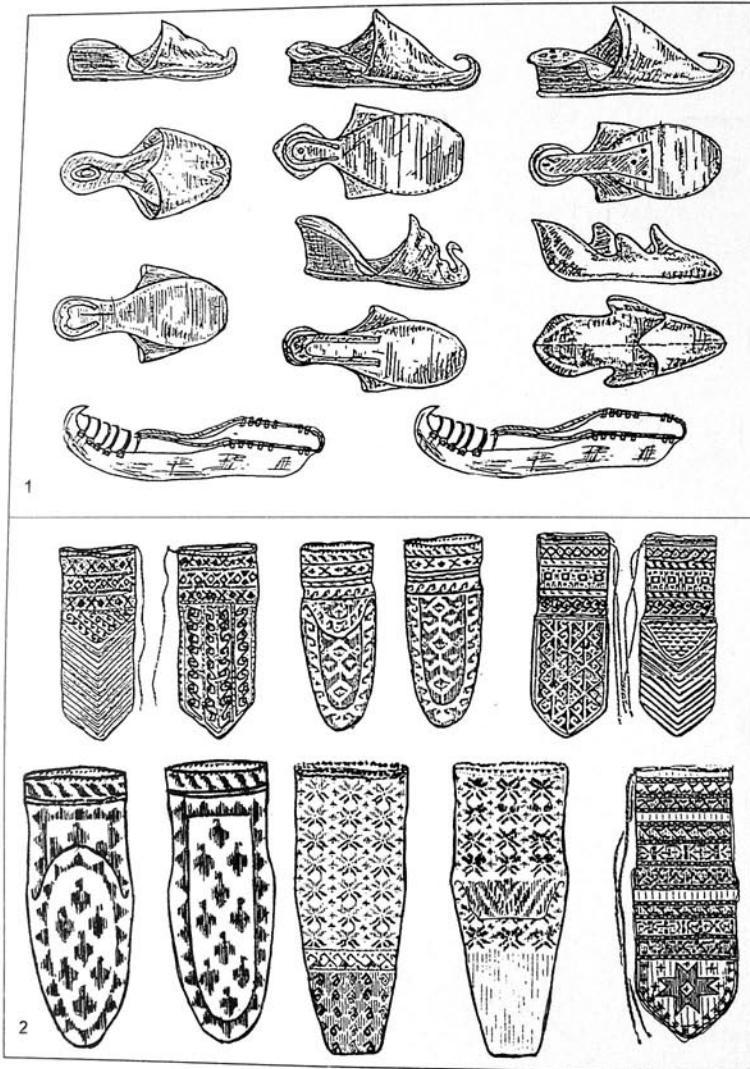
Tablo 117. Mövsümi və hərbi geyimlər: kaval kürk, geymə kürk, cövşən

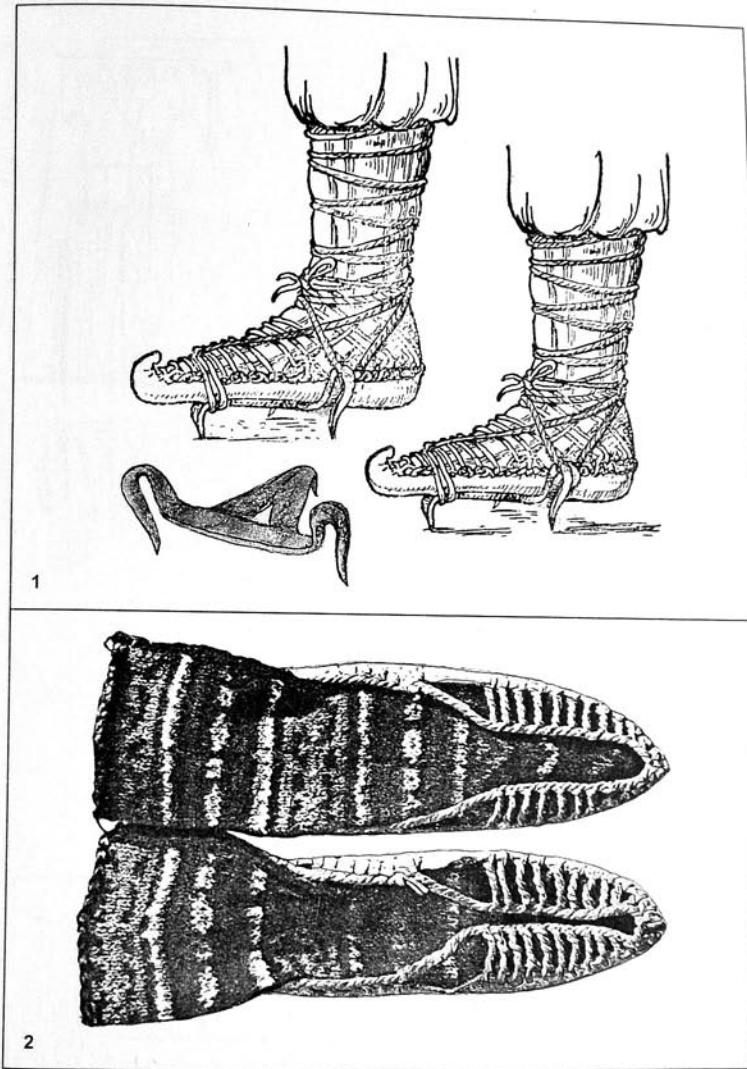
Tablo 118. Mahalli kişi üst geyimleri

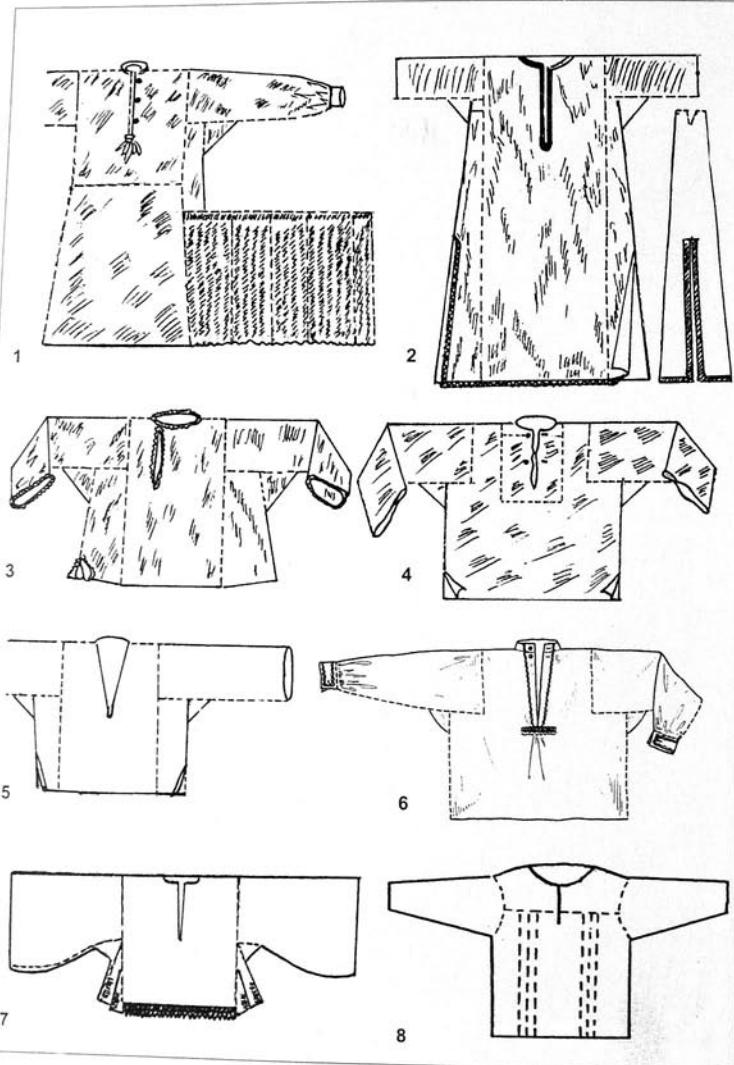
Tablo 119. Kişi baş geyimleri

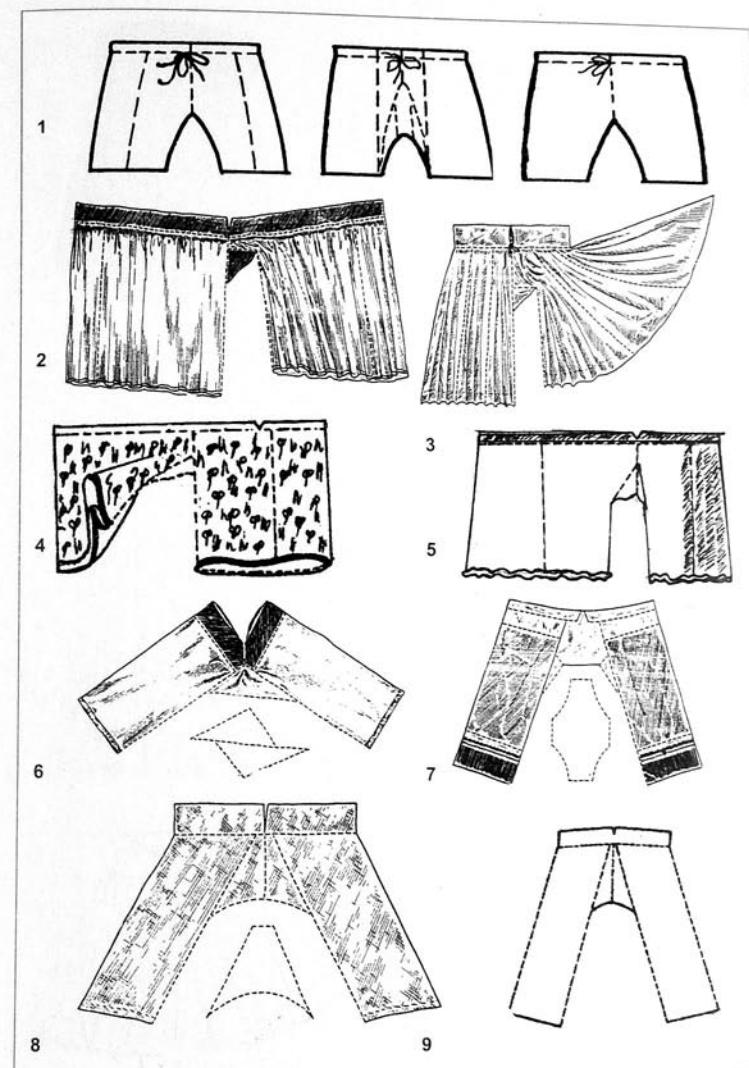
Tablo 120. Kişi ayaq geyimleri: ayaqqabı ve corablar

Tablo 121. Peşə geyimleri: dəmir caynaq, çarıq və corab

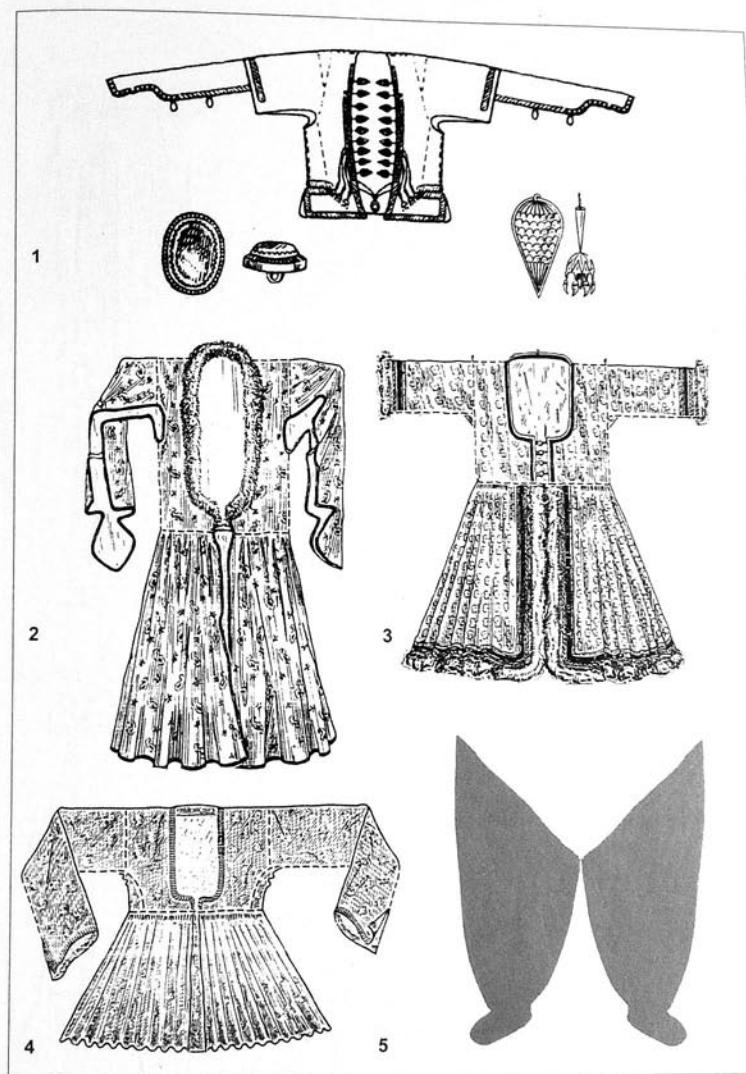
Tablo 122. Önənəvi qadın alt və ara geyimləri: köynək və bulaşa növləri

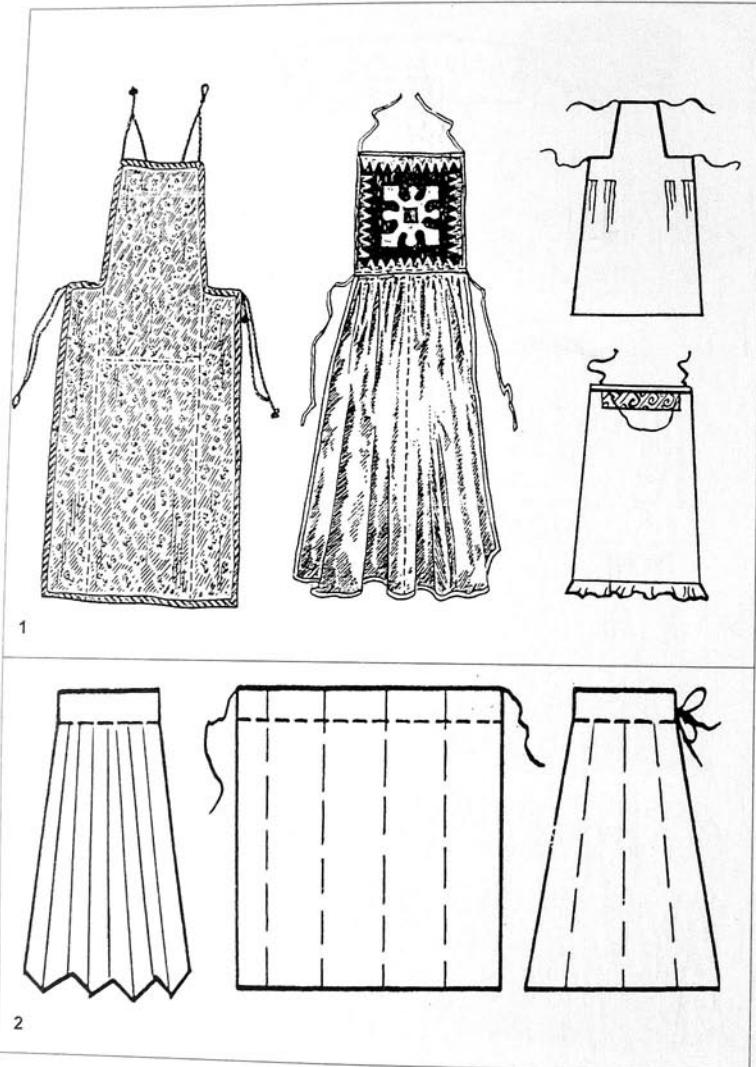
Tablo 123. Qadın kəmərbəstə alt geyimləri

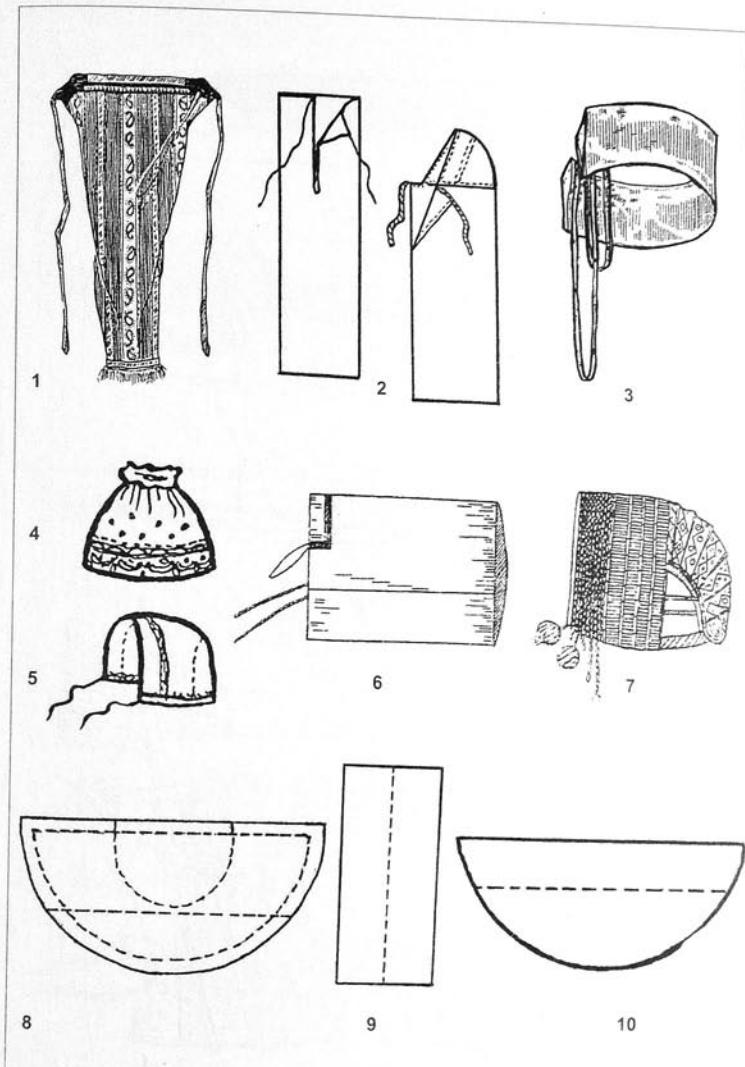
Tablo 124. Kəmərbəstə qadın geyimləri

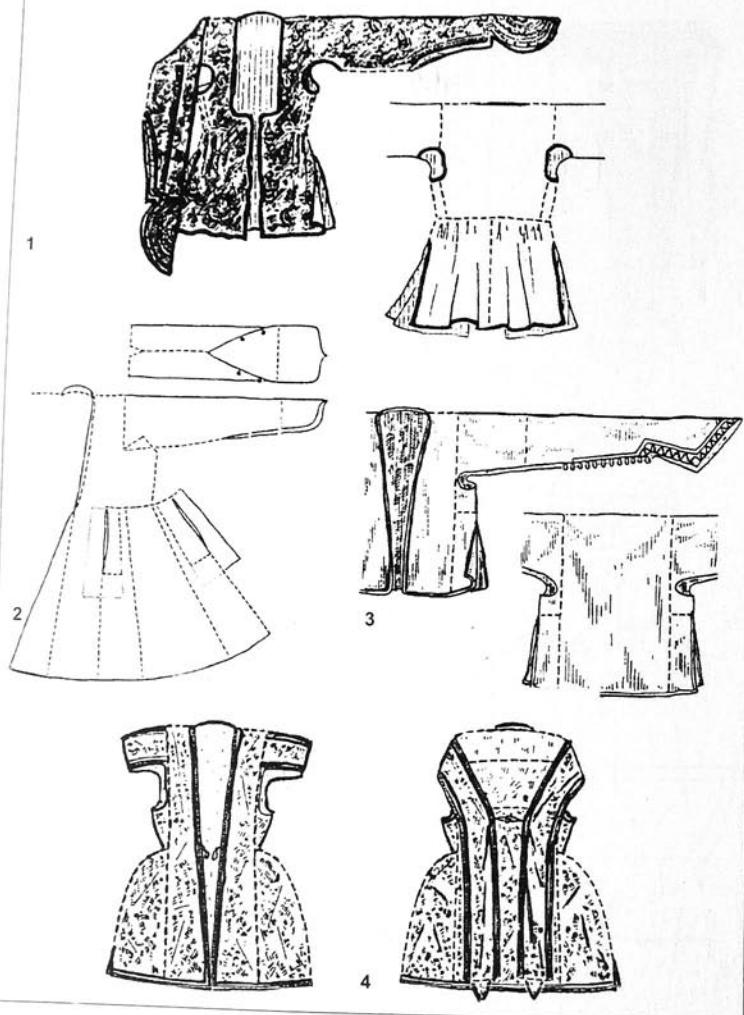
Tablo 125. Qadın üst geyimləri

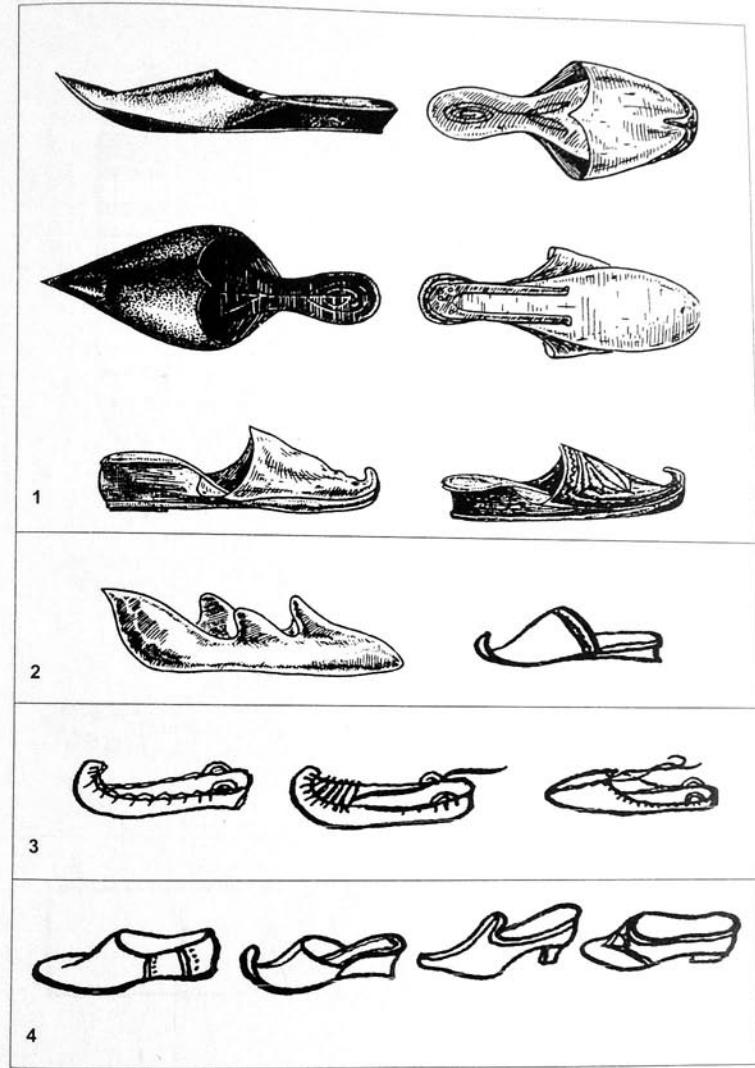
Tablo 126. Qadın üst geyimləri: döşlük (meyzər) və önlük nümunələri

Tablo 127. Qadın baş geyimləri

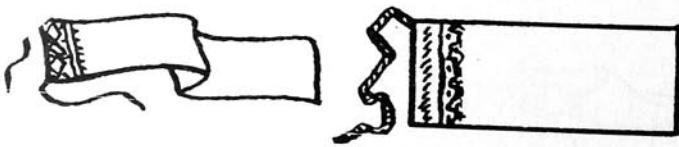
Tablo 128. Məhəlli qadın üst geyimləri

Tablo 129. Qadın ayaq geyimləri

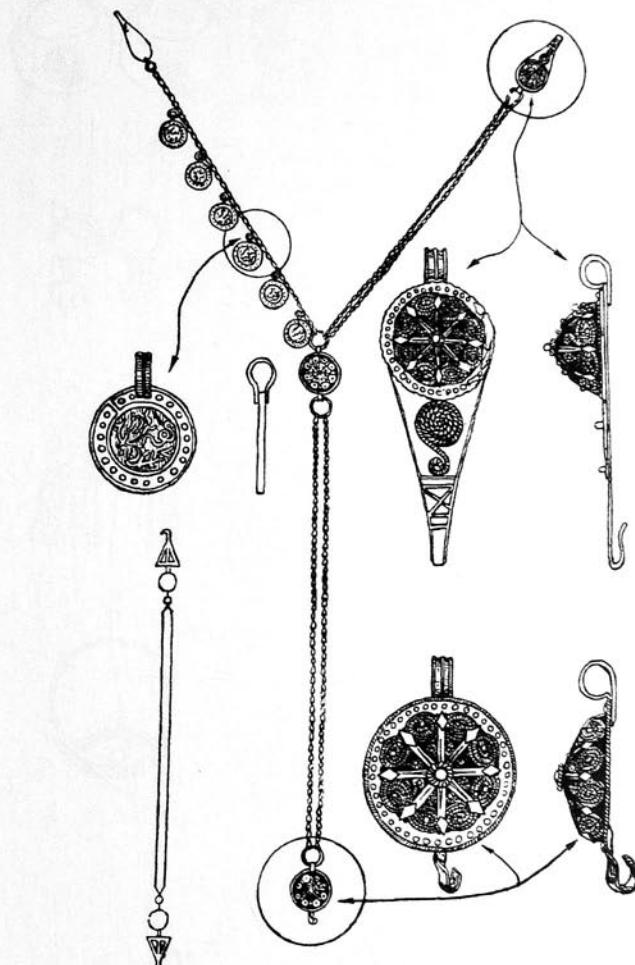

1

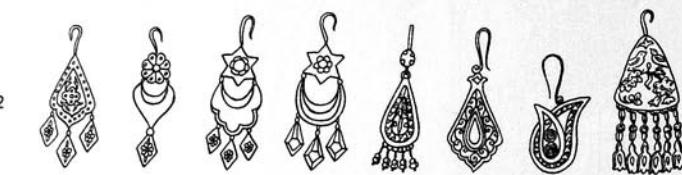
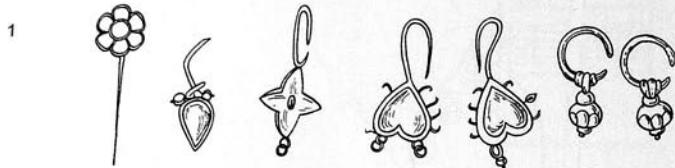
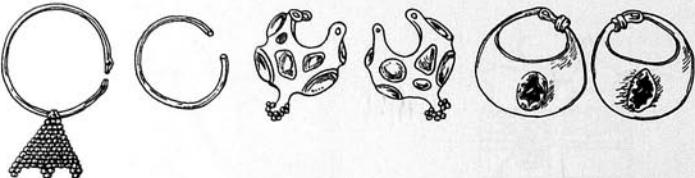

2

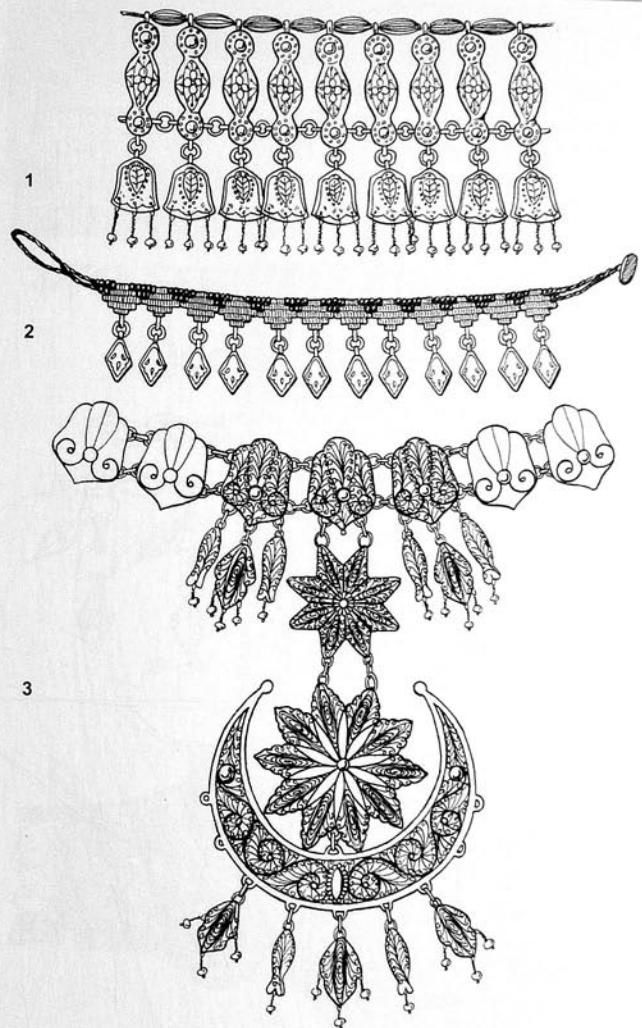
Tablo 130. Qadın ayaq geyimləri: corab və badış nümunələri

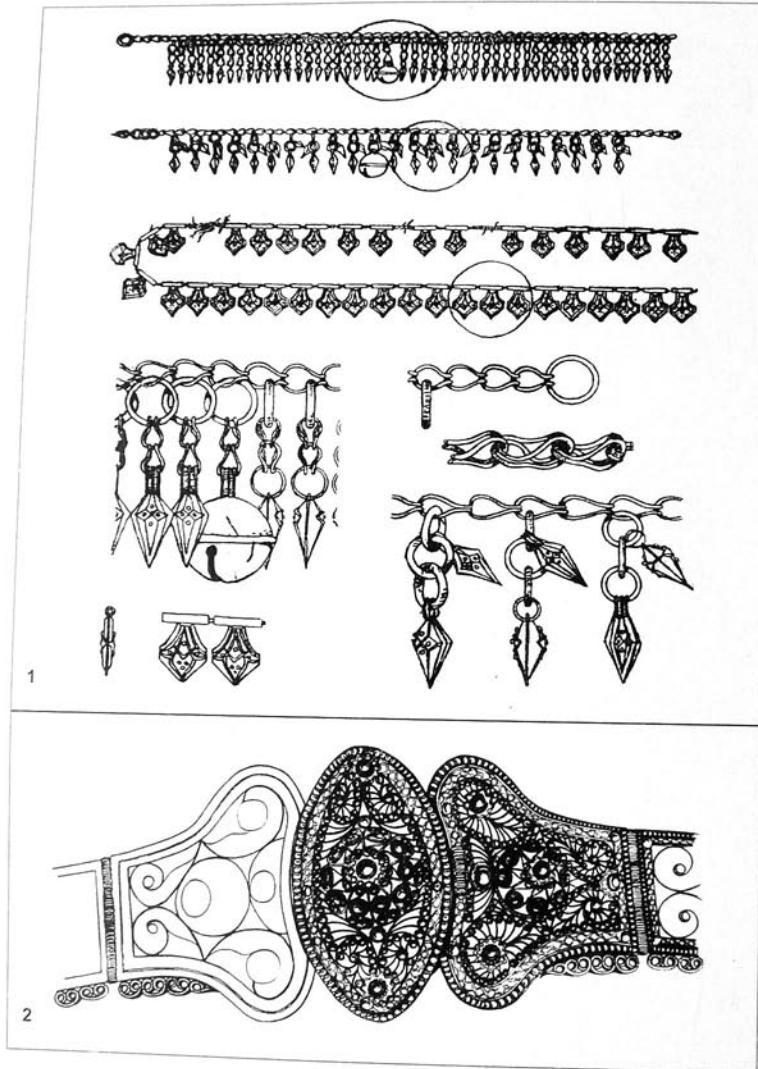
Tablo 131. Qadın zinətləri: «qarmaq» (çənəbənd)

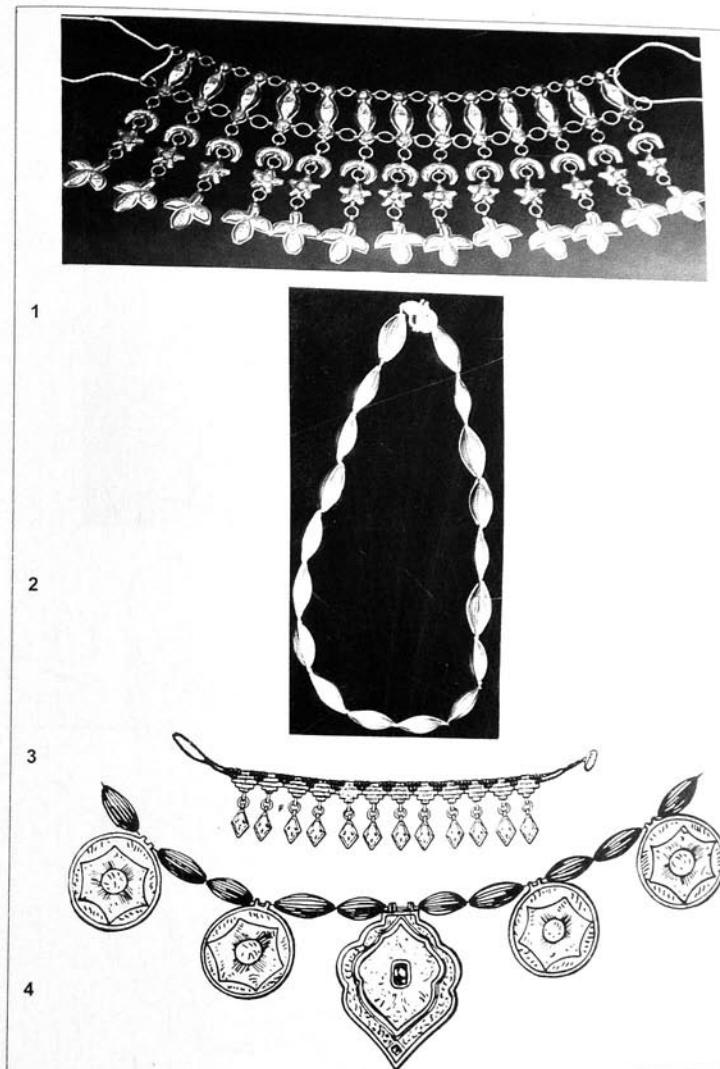
Tablo 132. Ənənəvi qadın zinətləri

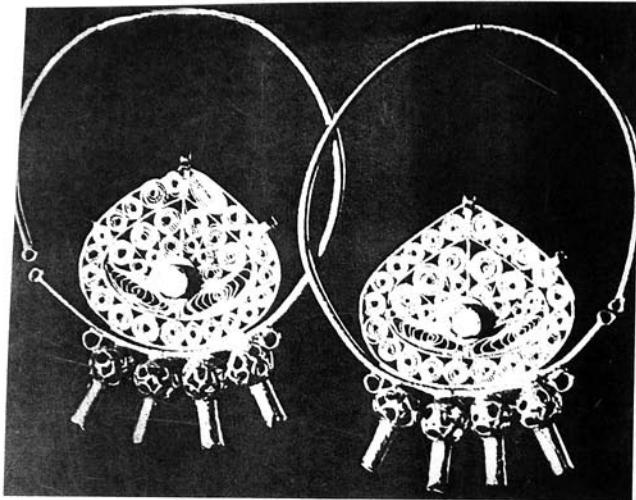
Tablo 133. Boyun və yaxa zinətləri: qarabatdaq, çəçik, sinəbənd

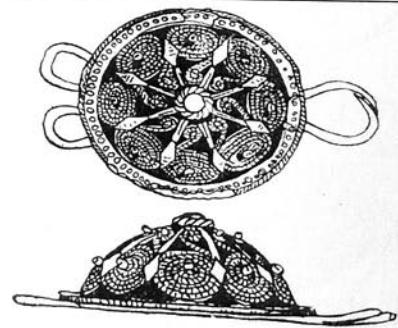
Tablo 134. Gümüşkarlıq məməlatları: alınlıq, gümüş kəmər

Tablo 135. Qadın zinətləri: boğazaltı və boyunbağılar

1

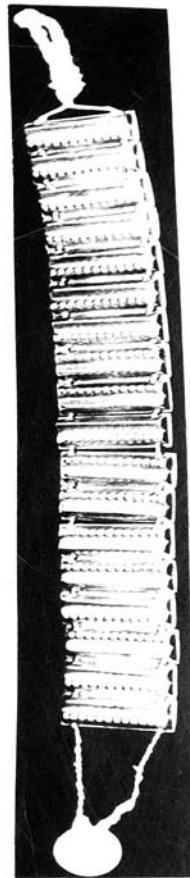

2

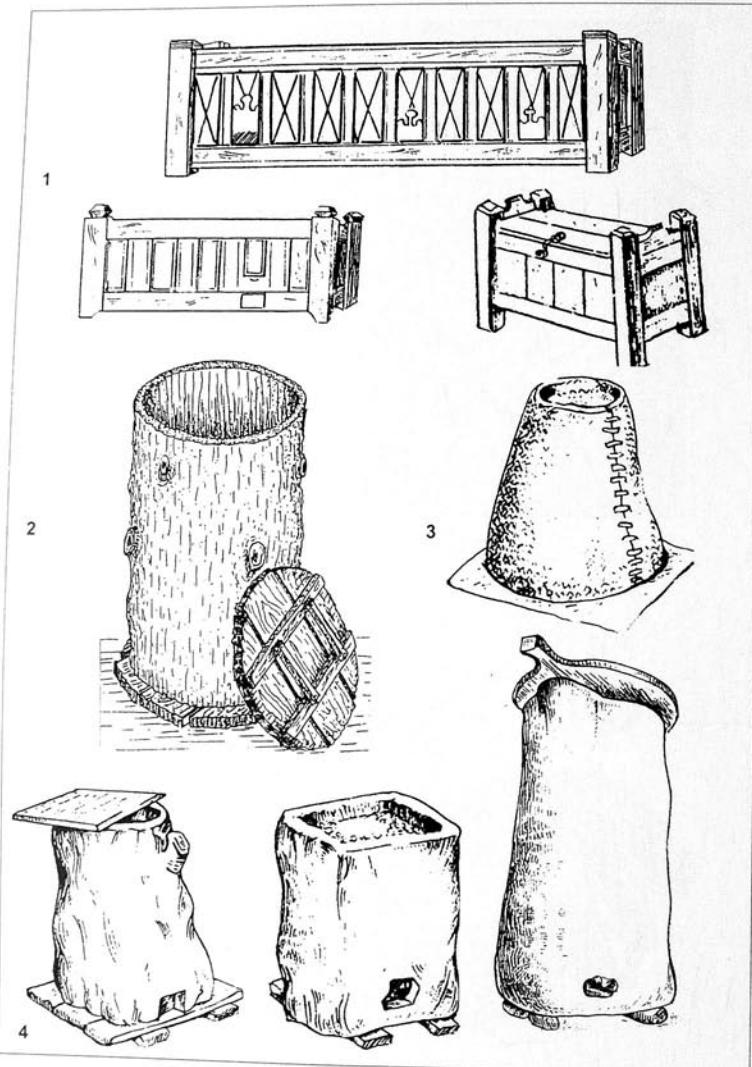
Tablo 136. Qadın zinətləri: şəbəkəli sırgalar və çarpez düymə

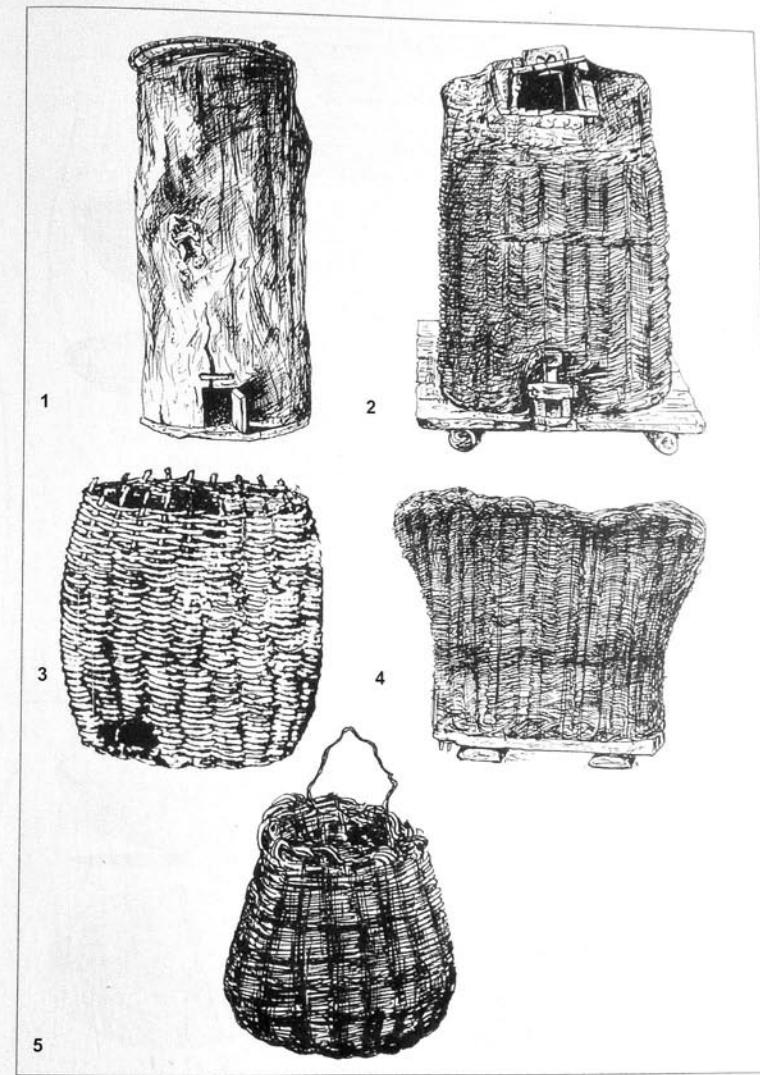
Tablo 137. Qadın bilek zinətləri: bilərzik və qolbaqlar

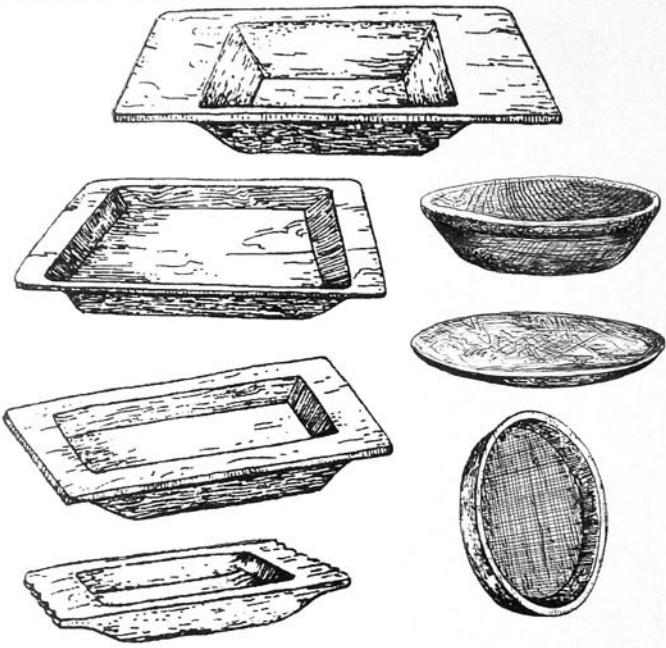
419

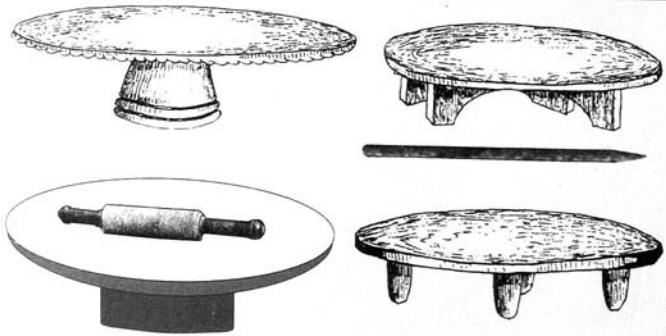
Tablo 138. Өрзәқ қаблары: taxta anbarlar, god, kövsəra, kəndi nümunələri

Tablo 139. Ağac və çubuqhörmə өrzәқ қаблары: god, sobət, dəsgirə

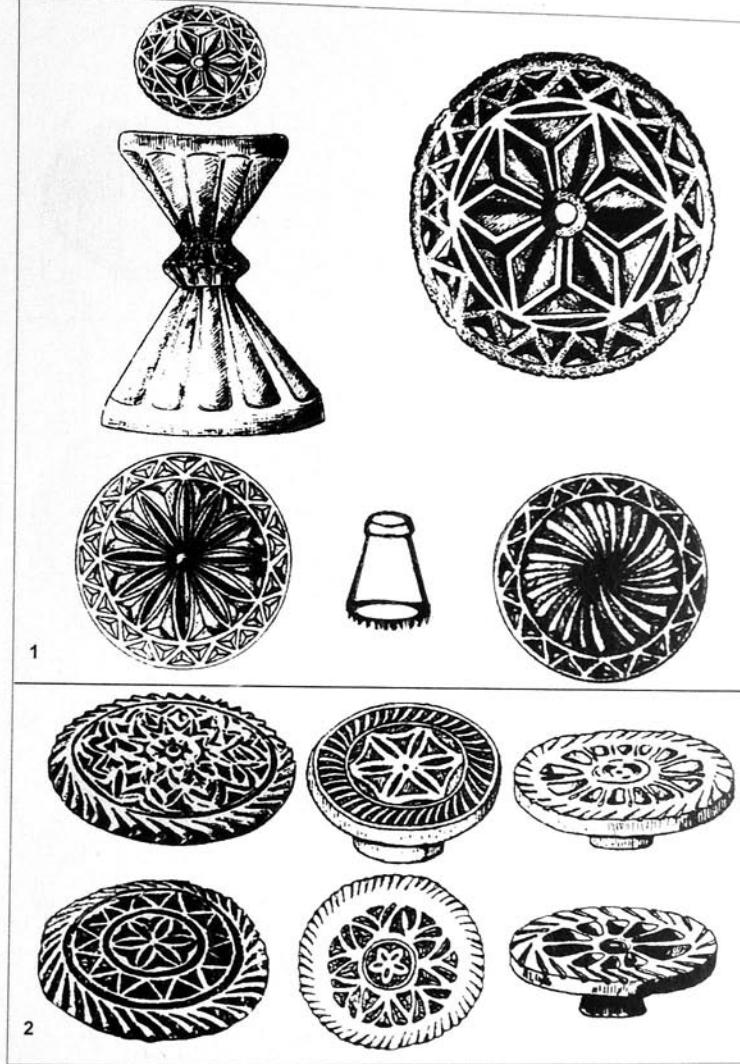

1

2

Tablo 140. Çörakbişirmə vasitələri: təknə, tabaq, hövsər, ələk, yaymakeş, oxlov və vərdəna

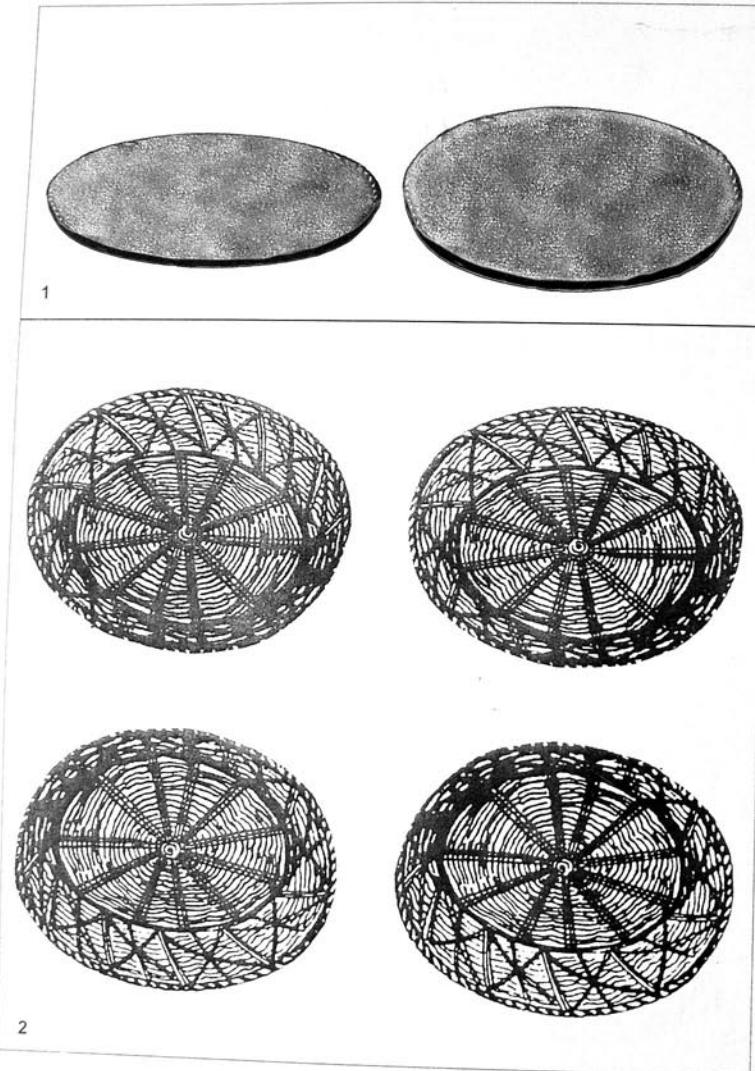

1

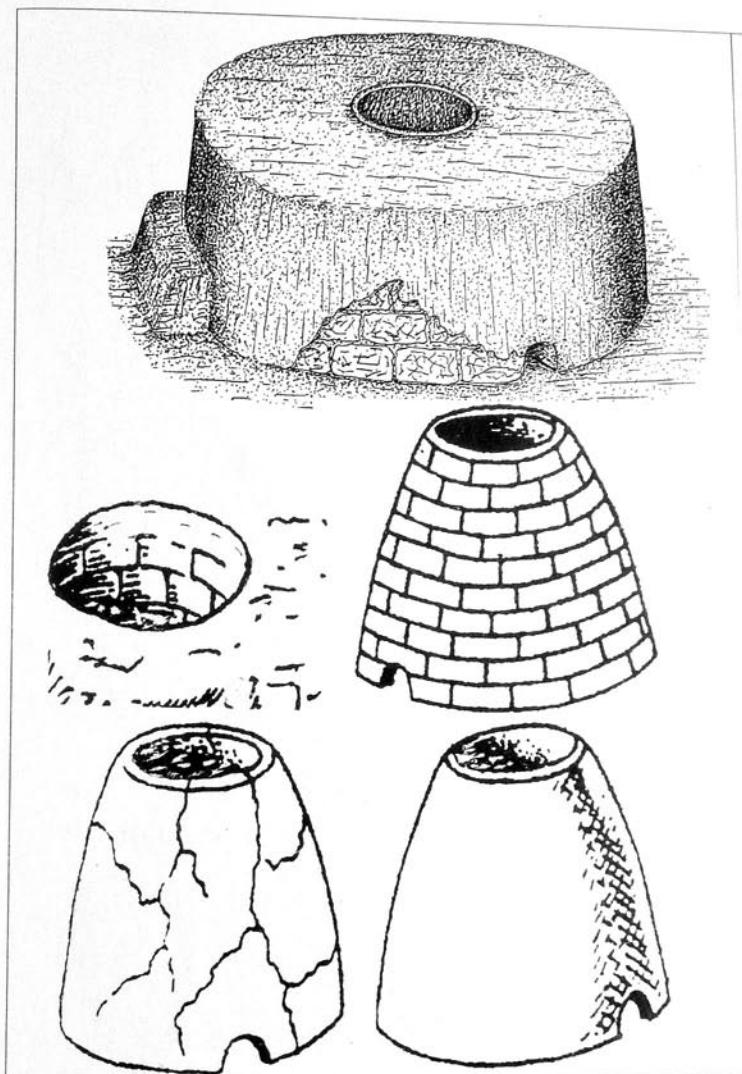

2

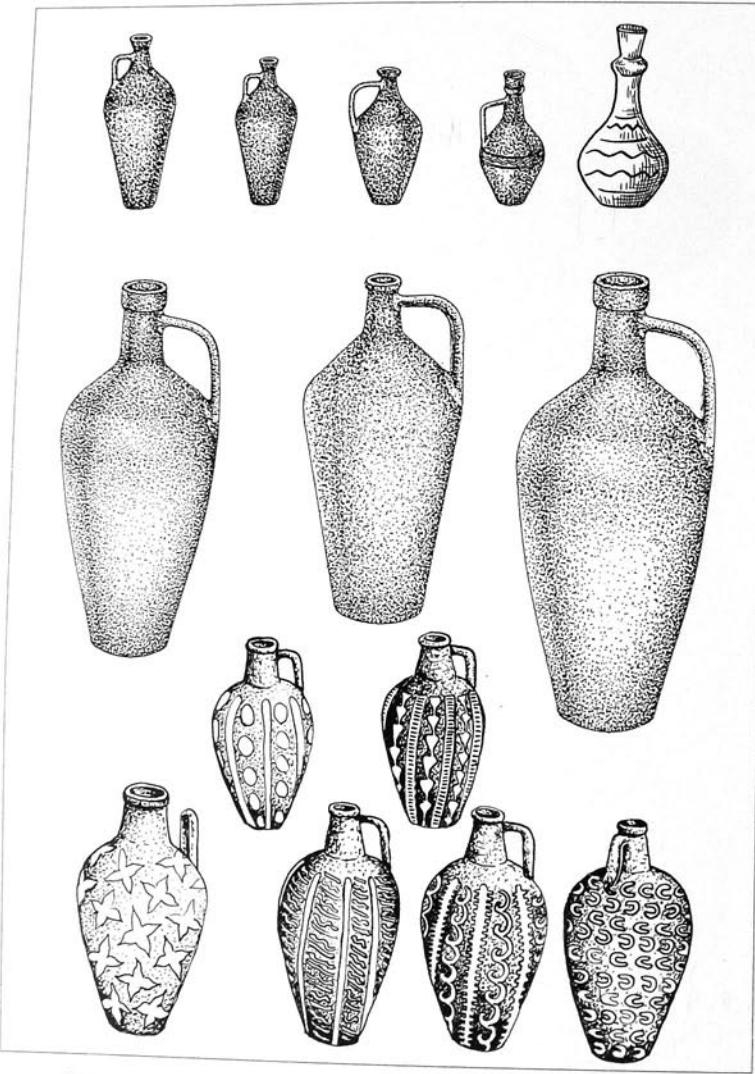
Tablo 141. Külçəbasan növləri: ağac və saxsı külçəbasanlar

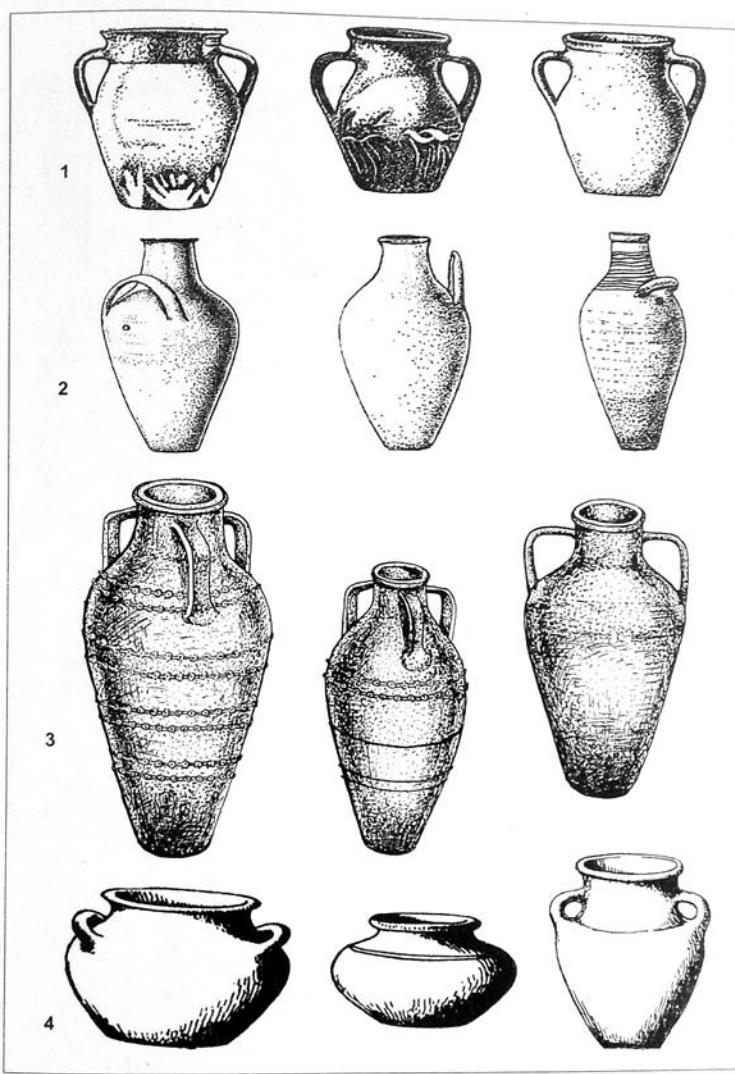
Tablo 142. Çörökypma vasiteleri

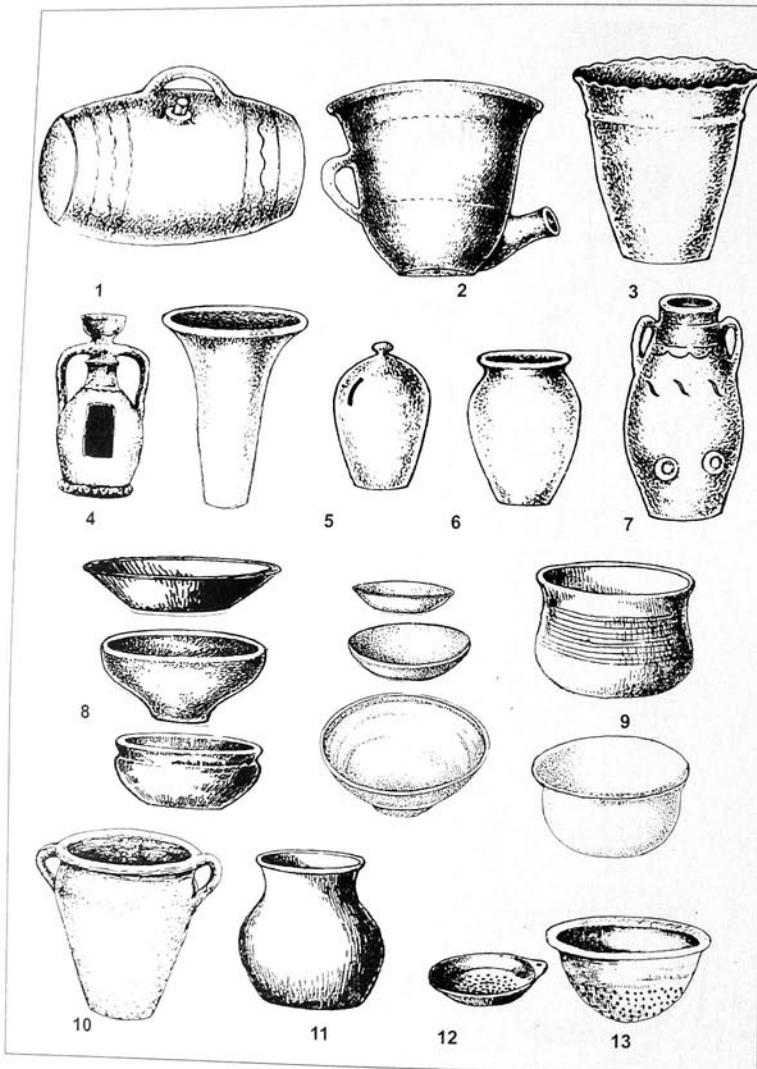
Tablo 143. Çörökbisirmə vasiteleri: yerüstü ve badlı təndir nümunələri

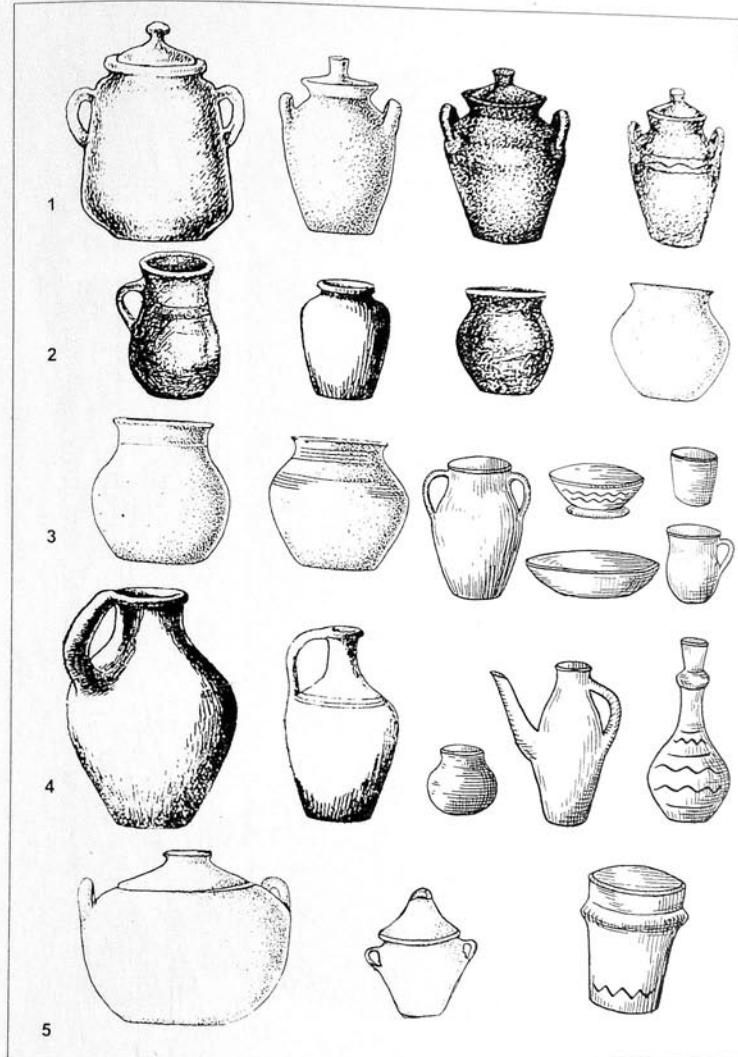
Tablo 144. Saksi məməlatı. Su qabları: bardaq, çürdək, kuzə, səhəng nümunələri

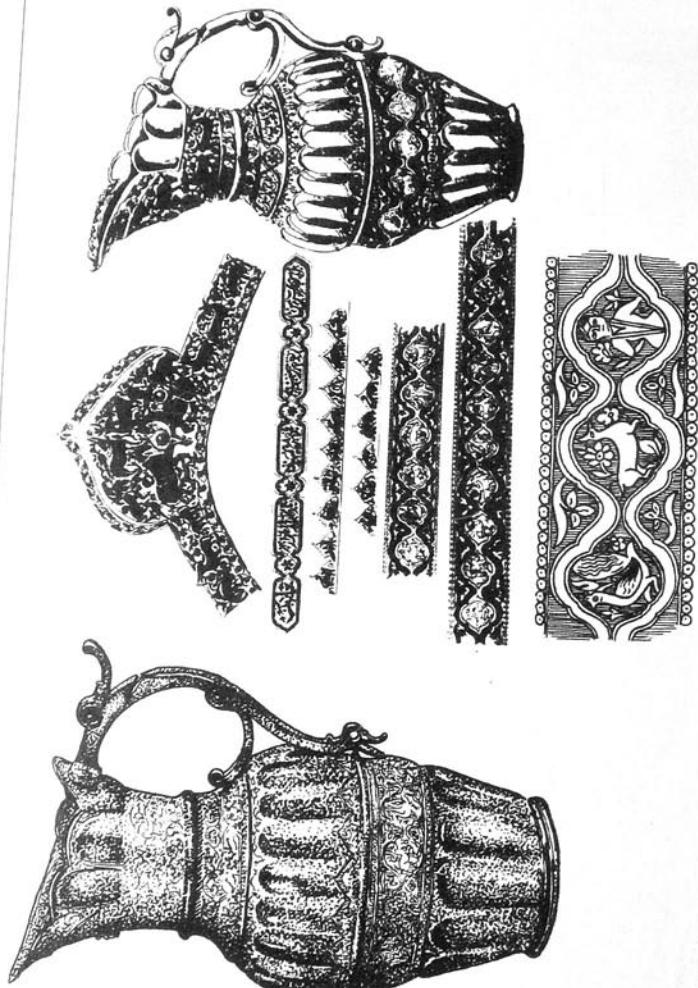
Tablo 145. Saksi qablar: godus, nehra, küp və küpo nümunələri

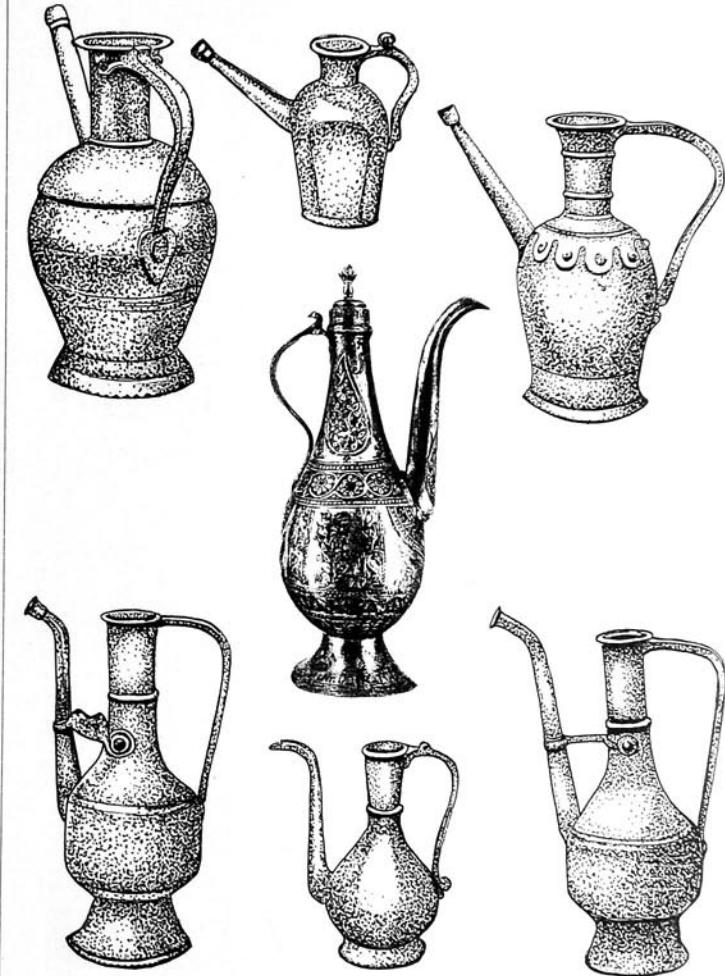
Tablo 146. Saxsı qablar: maye və xörək qabları

Tablo 147. Saxsı məmulatı. Mətbəx və süfrə qabları

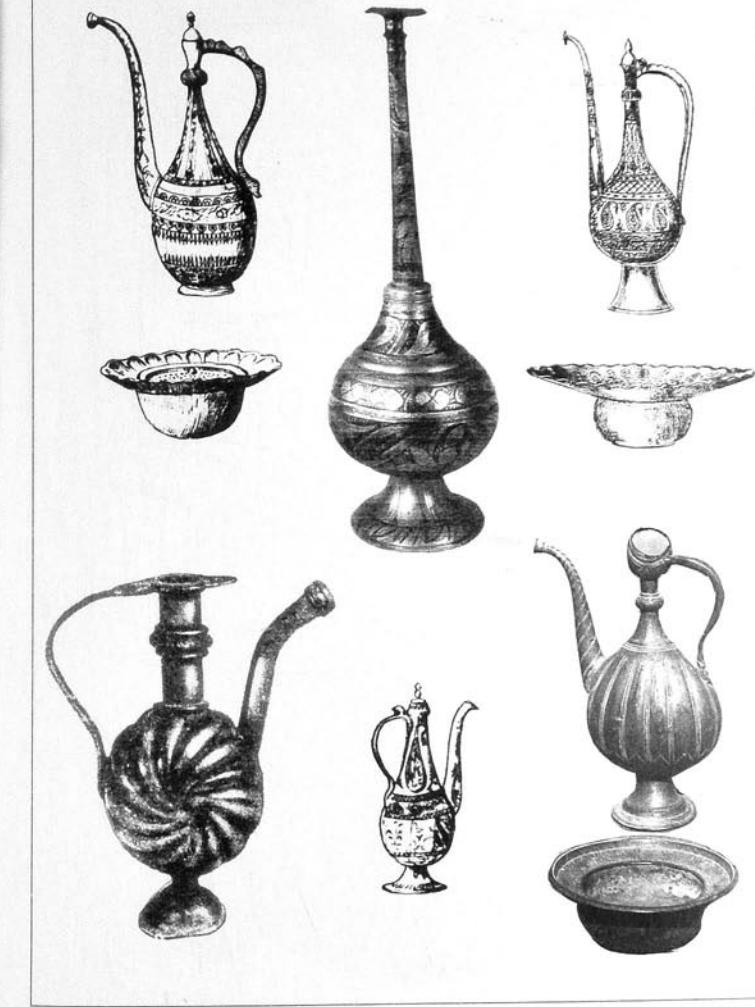
Tablo 148. Daş-qastla bəzədilmiş mis dolça

Tablo 149. Mis aftaşa nümunələri

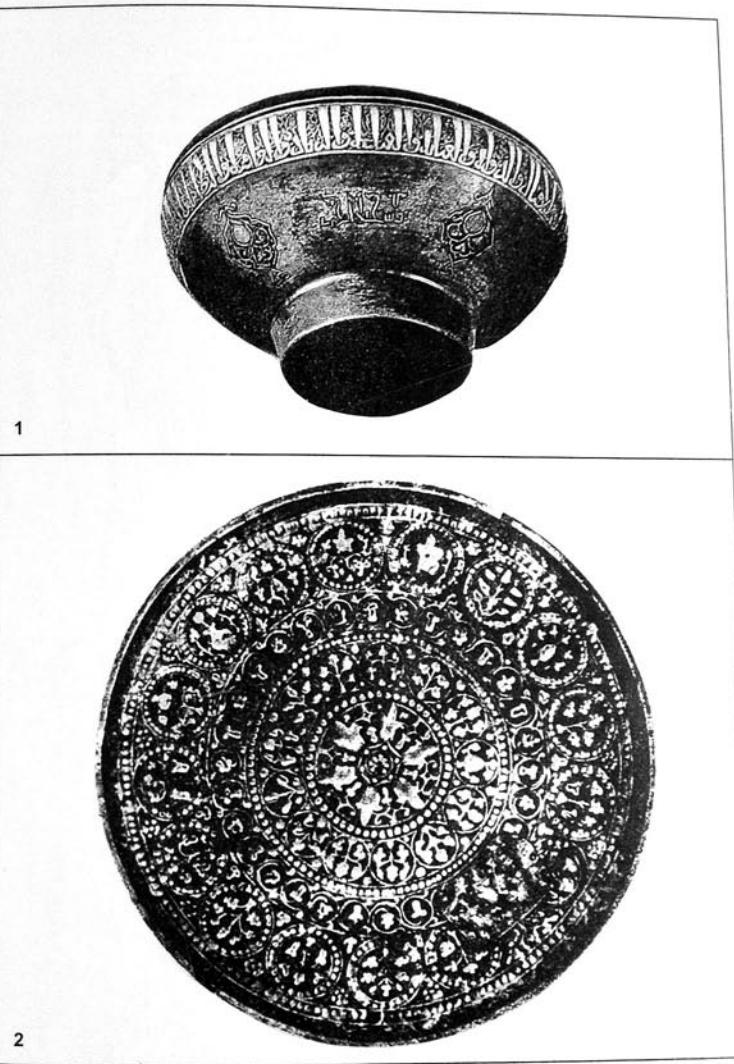
Tablo 150. Mis su qabları: güyüm və səhəng nümunələri, tayqulp

Tablo 151. Mis maye qabları: güləbdən və aftafa-loyən nümunələri

Tablo 152. Mis mətbəx qabları

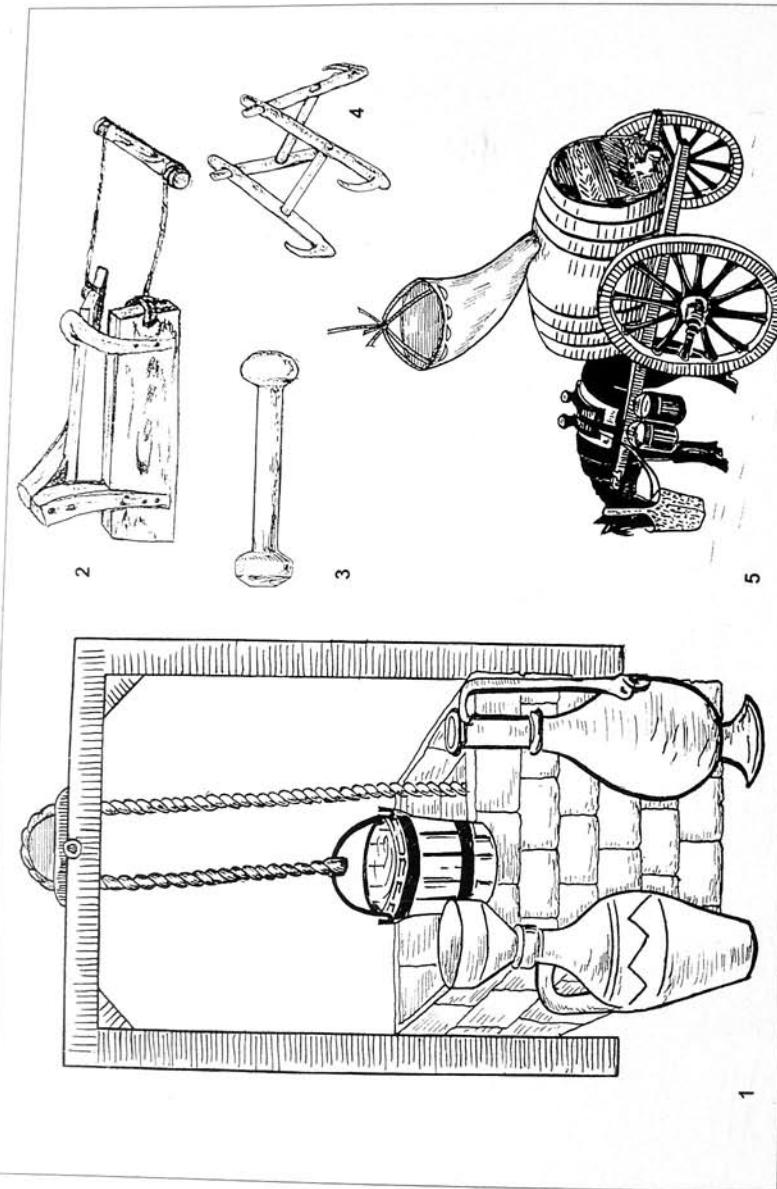
Tablo 153. Bürünç qabalar: bədii kasa və naxışlı bürünç möcmayı

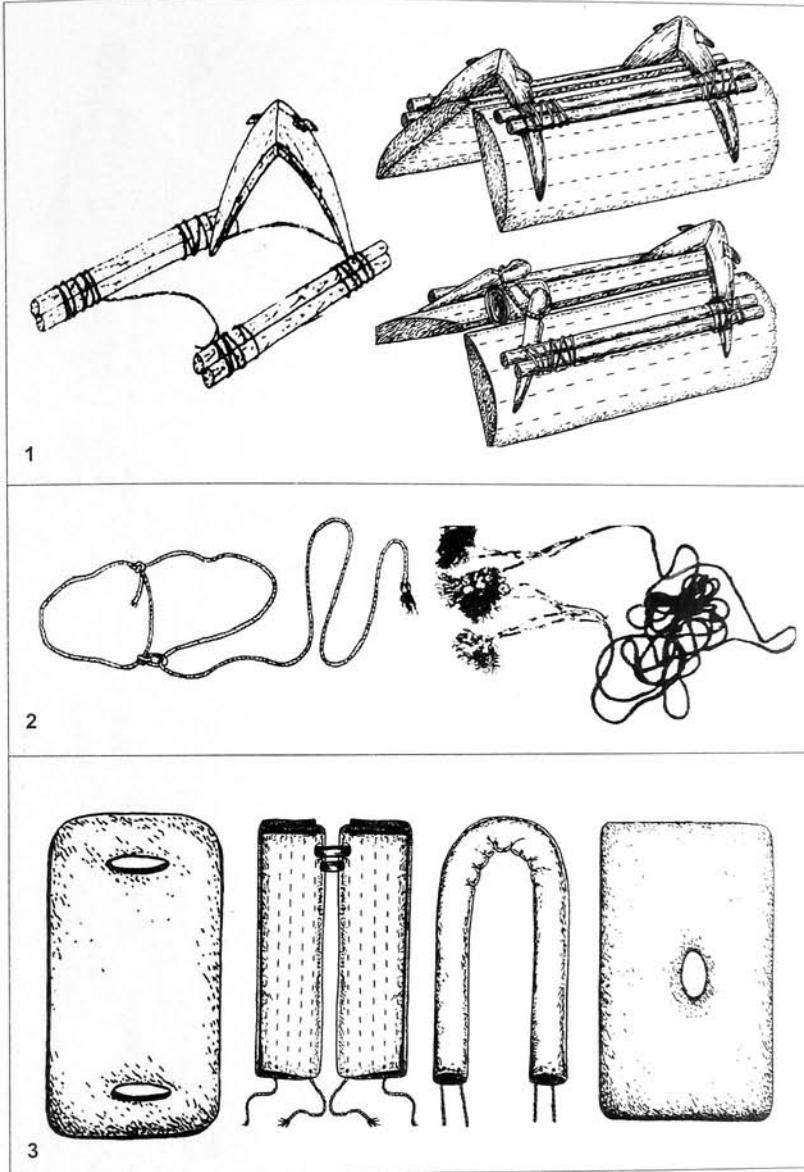
Tablo 154. Bürüncü qablar: bədii naxışlı və təsvirli tiyanlar

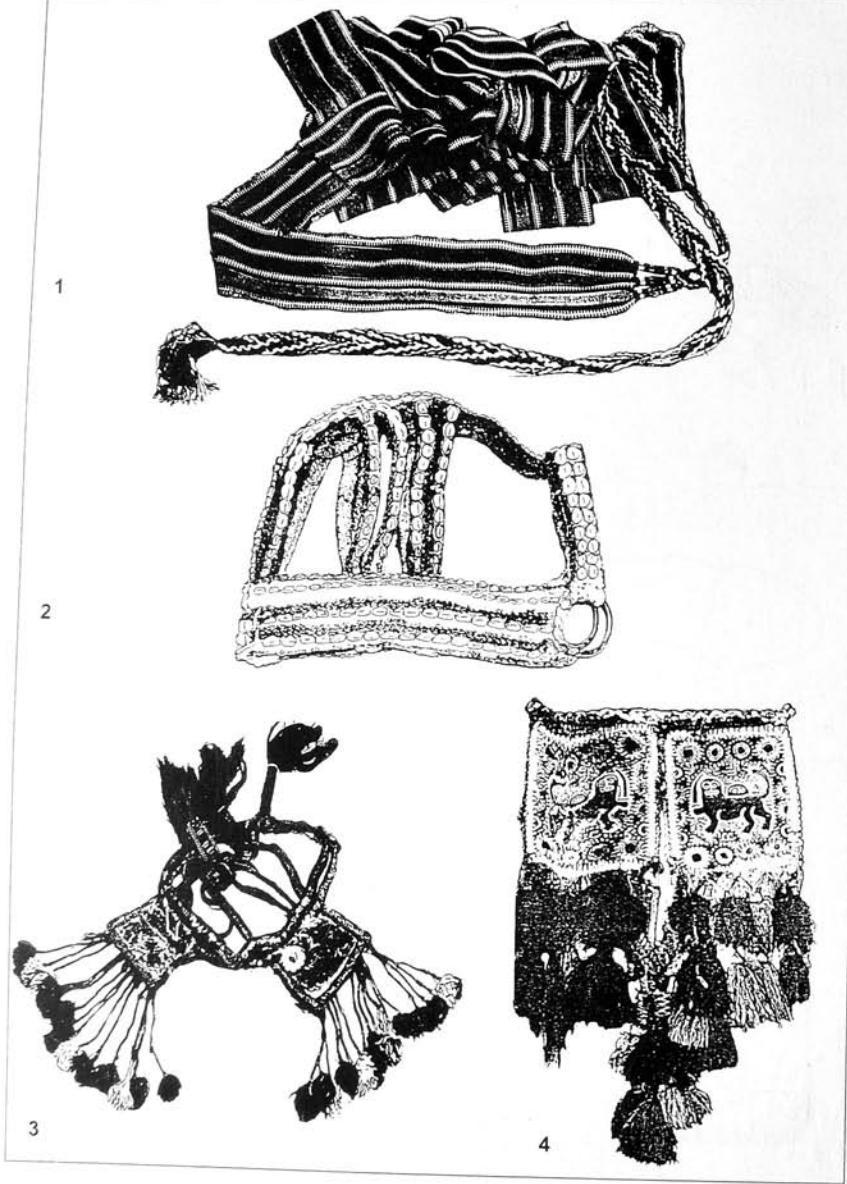
Tablo 155. Bəsət yükdaşımı üsul və vasitələri: başda, beldə, yançaqda yükdaşımı

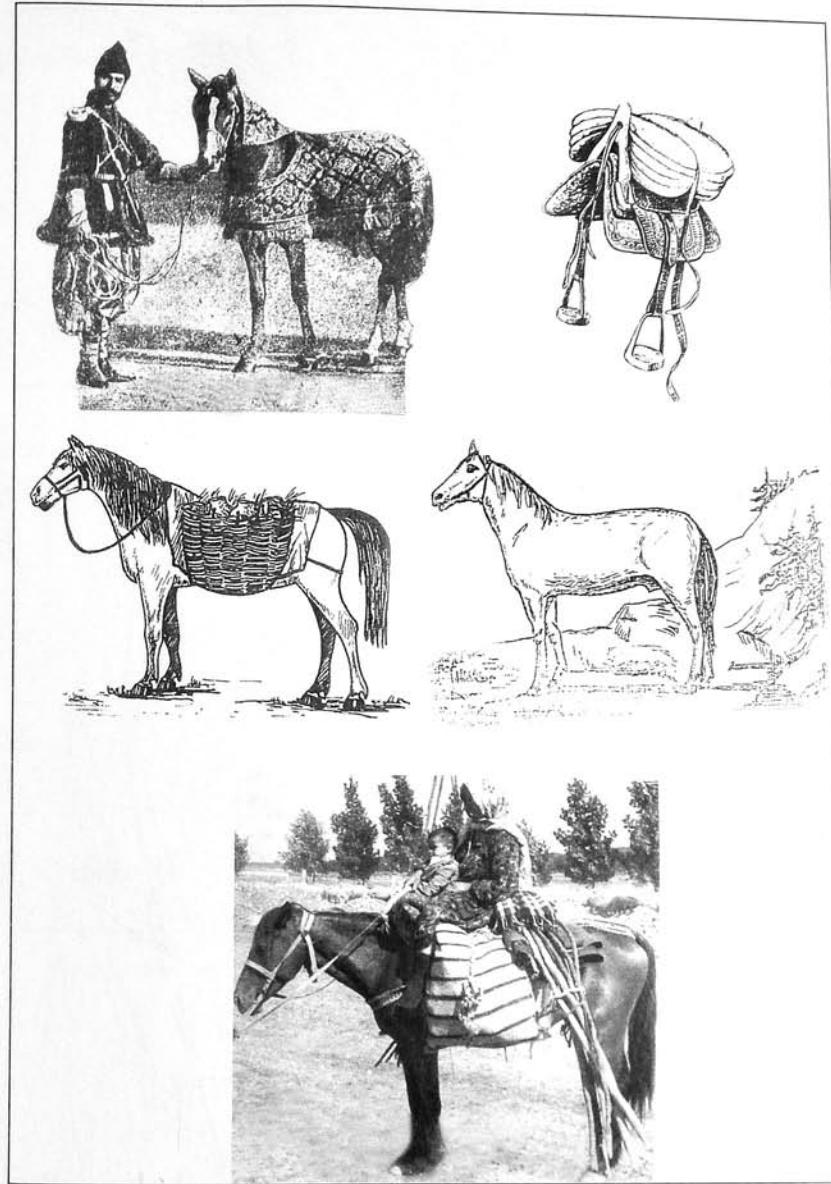
Tablo 156. Basit kaldırışma vasıteleri

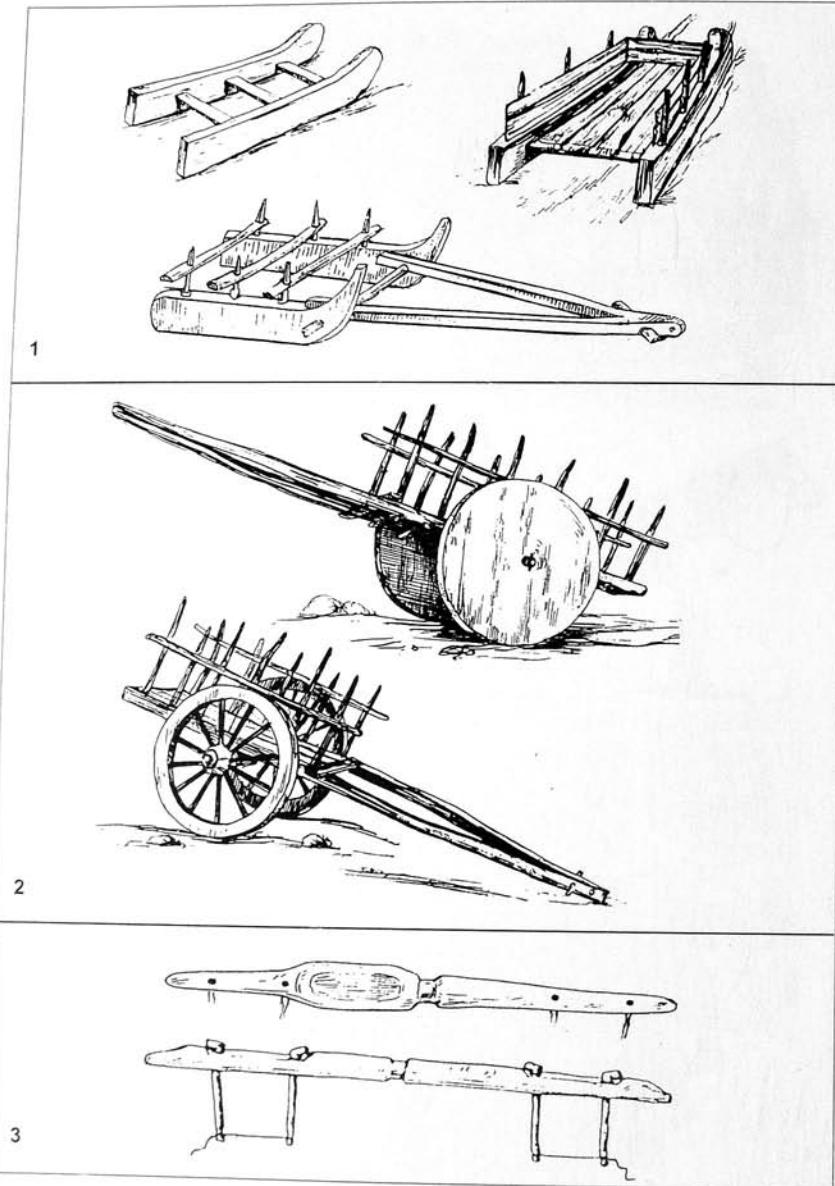
Tablo 157. Dəvənin yükləmə vasitələri

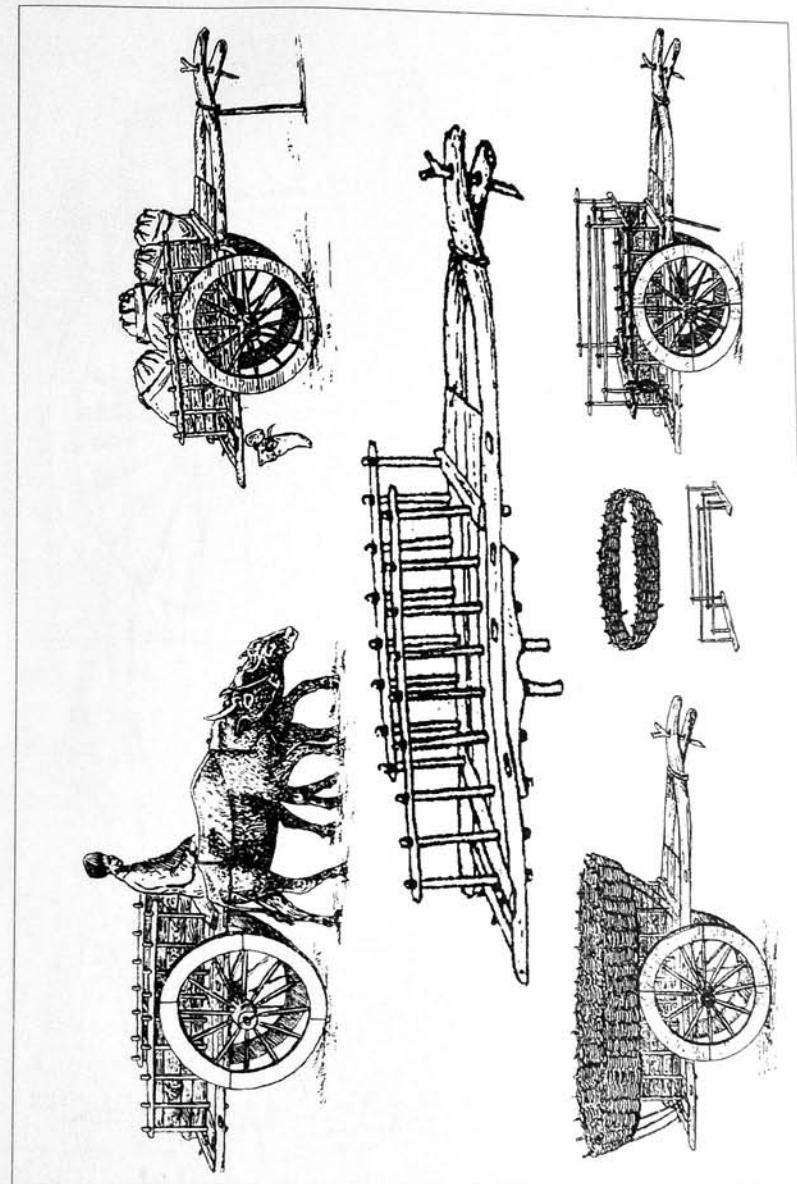
Tablo 158. Dəvə örknəi və bəzəkləri

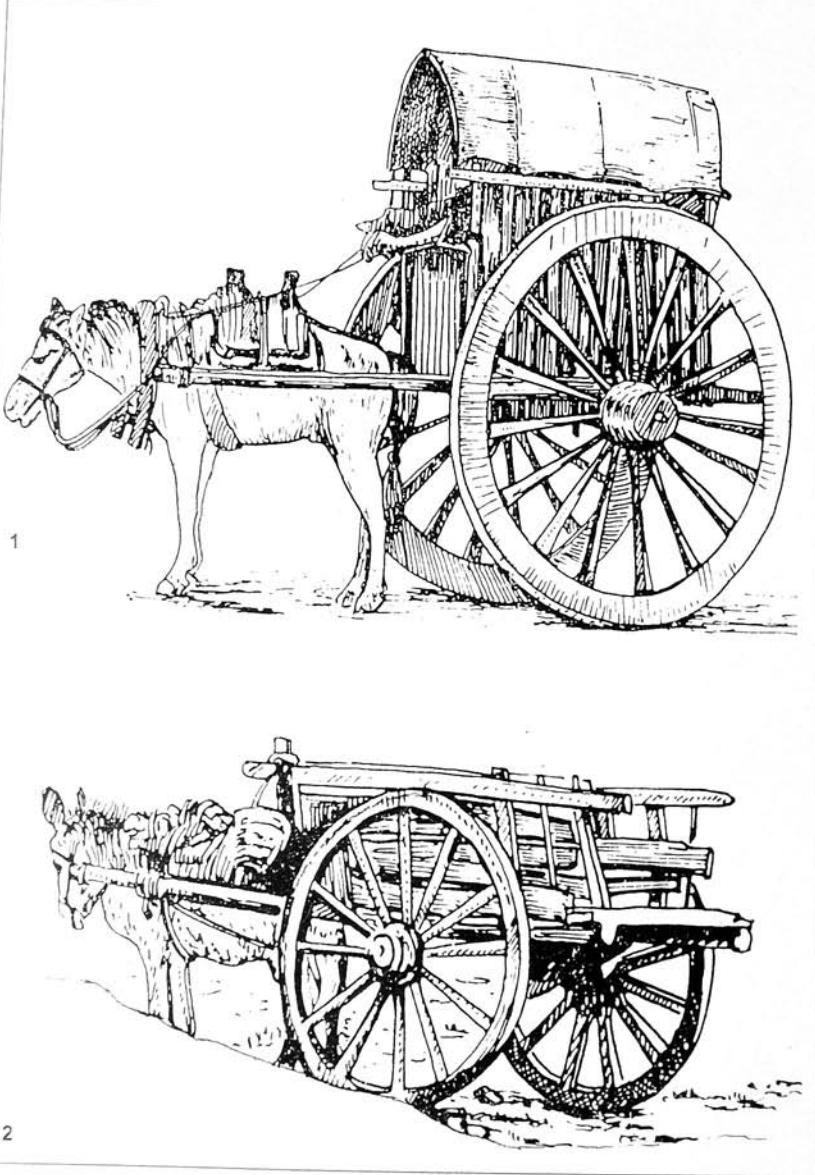
Tablo 159. Ənənəvi nəqliyyat vasitəsi: cıdır və minik-yük atları

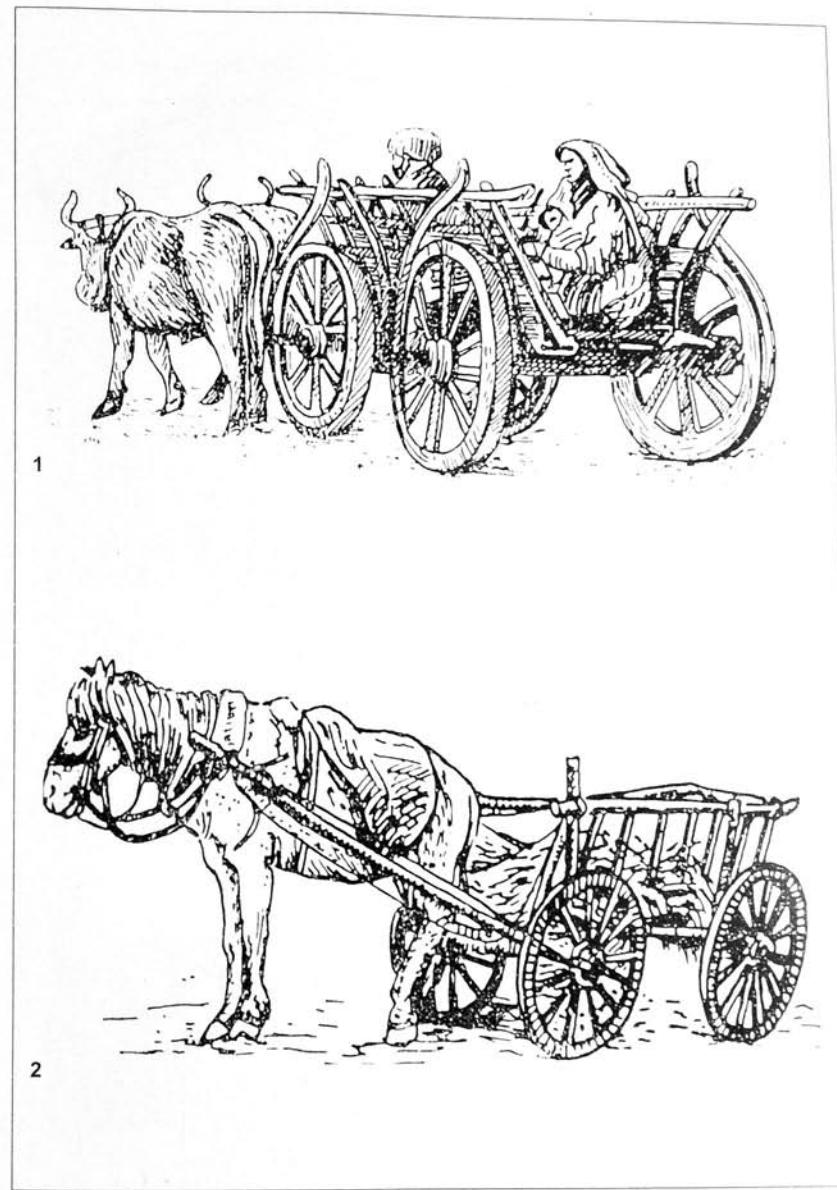
Tablo 160. Qoşqu nəqliyyatı: xizək, araba, boyunduruq

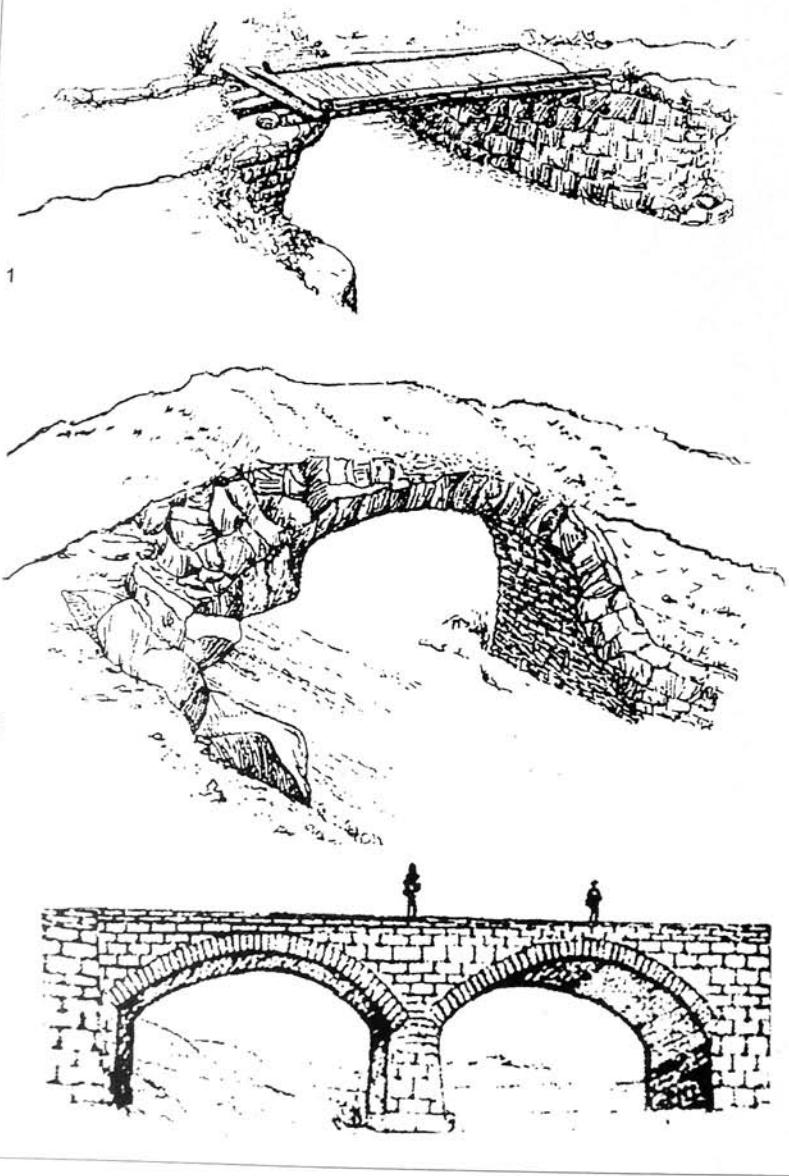
Tablo 161. İki təkərli arabalar və olavo yükləmə kavazmatları (qalı və dorz ağacı)

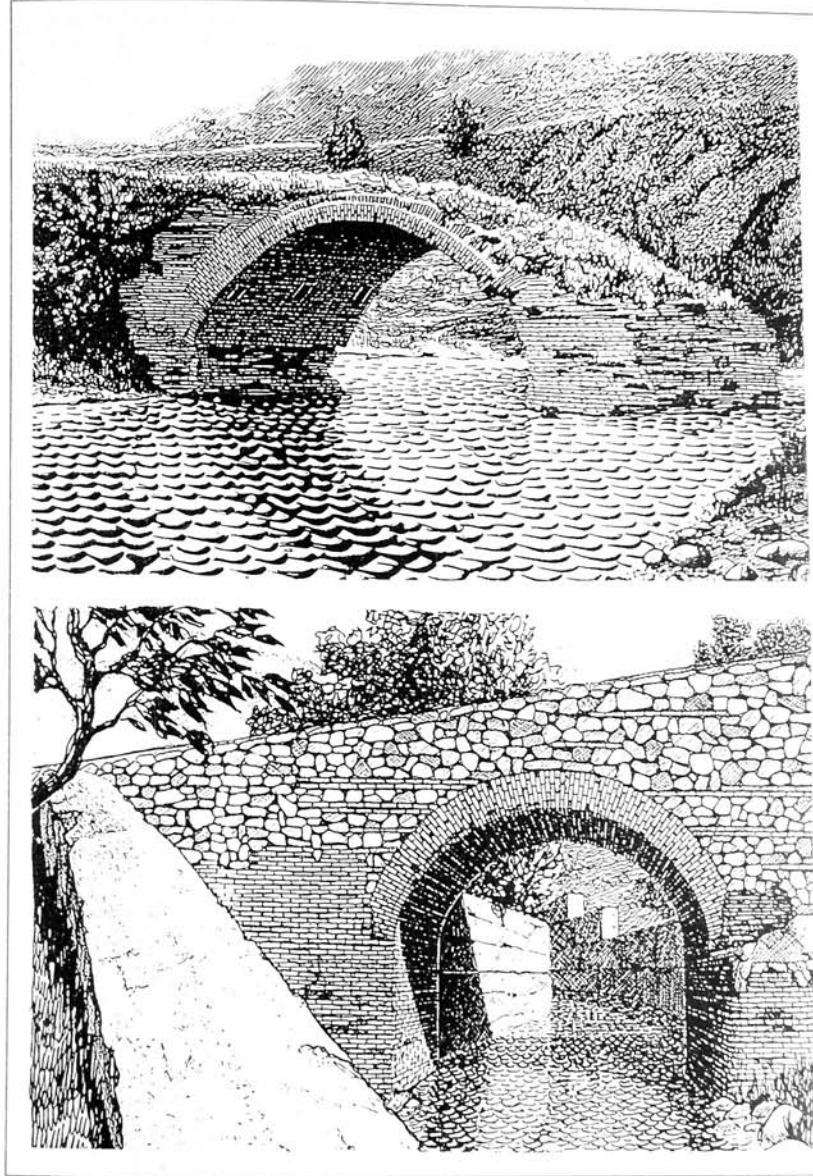
Tablo 162. İkitekörlü (əskeşli) arabalar

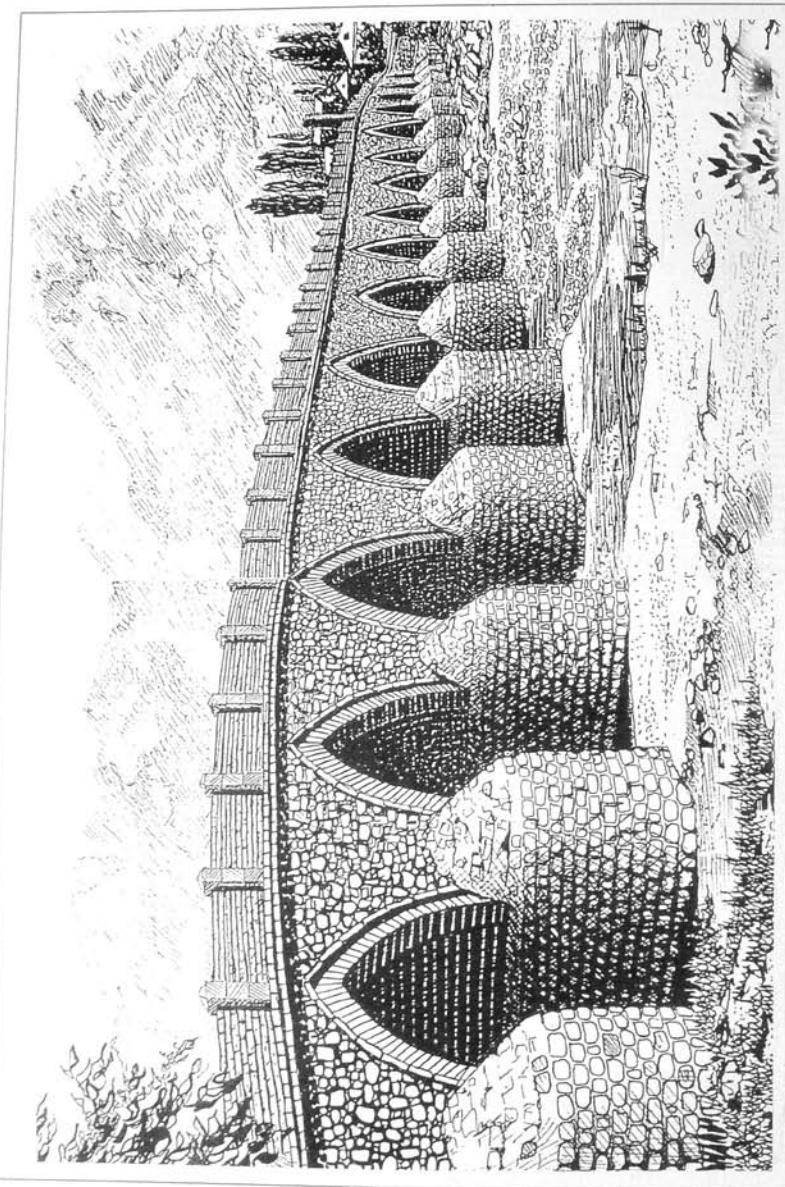
Tablo 163. Dörttekörlü arabalar

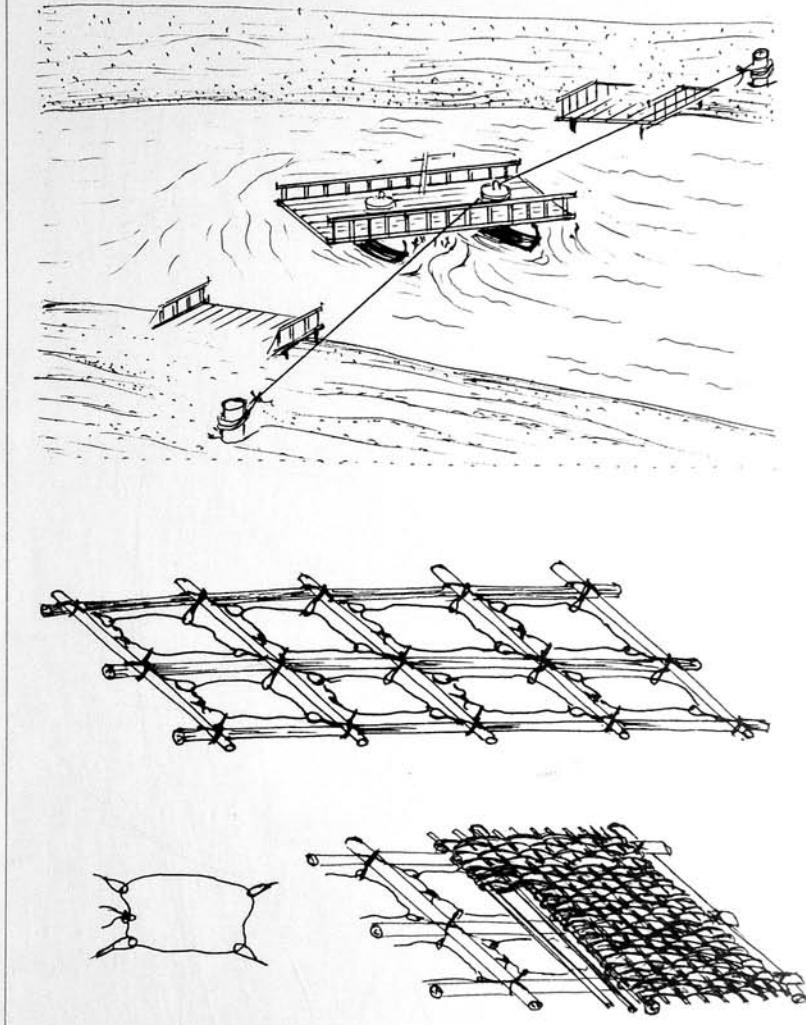
Tablo 164. Köprüler: tırlı ve tağlı köprüler

Tablo 165. Tektaaklı köprücük köprü nümuneleri

Tablo 166. Onbesaşılım Xudafərin köprüsü

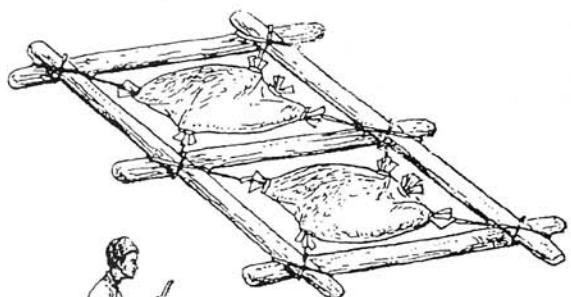

Tablo 167. Ənənəvi su nəqliyyatı vasitələri: bərə və pəla (kəlik) növləri

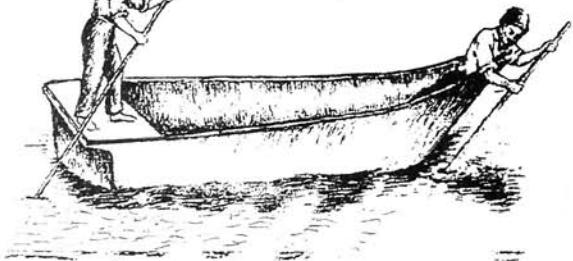
1

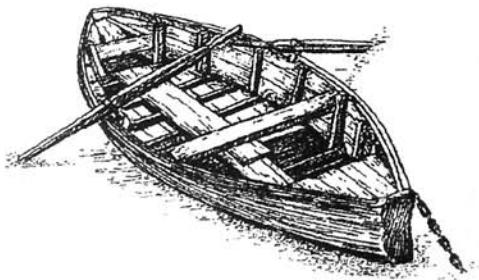
2

3

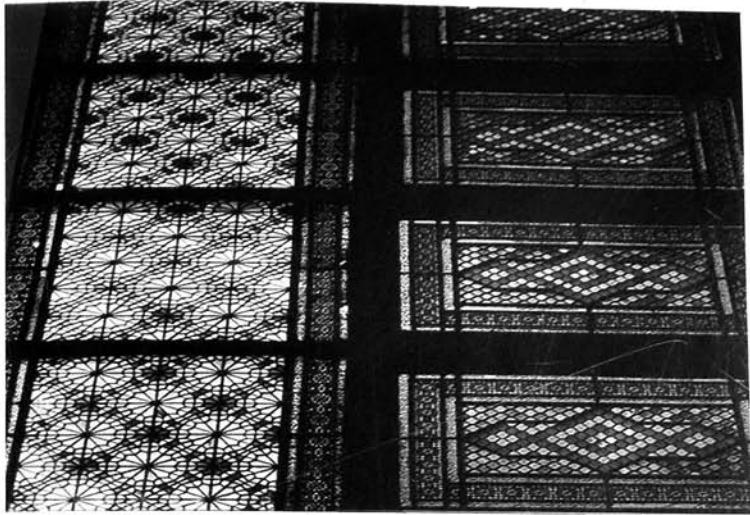

4

Tablo 168. Ənənəvi su nəqliyyatı: sal, pələ, kolaz, qayıq

1

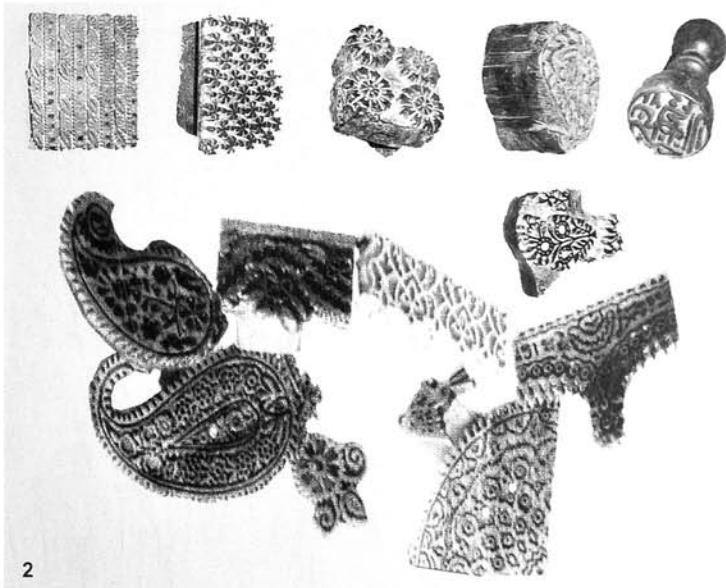
2

Tablo 169. Şəhərə emalxanası

Tablo 170. Dulus məmələti

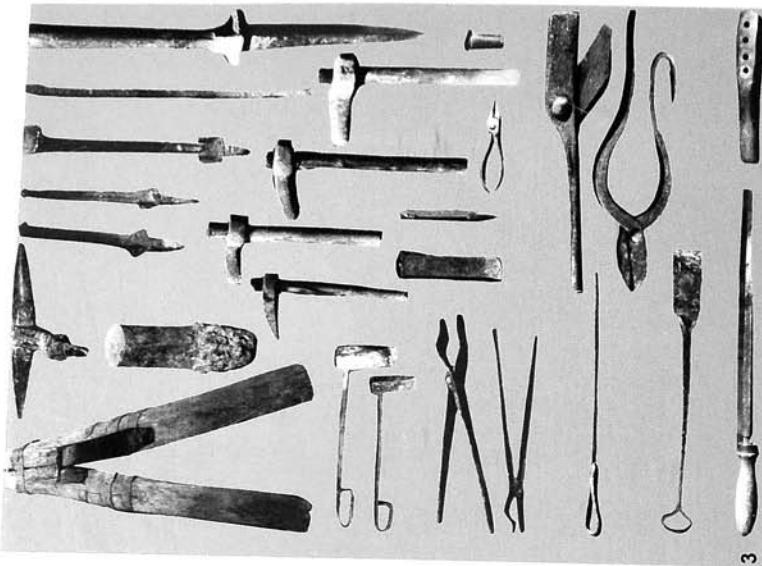
Tablo 171. Kəlağayıqının naxışlanması

1

2

3

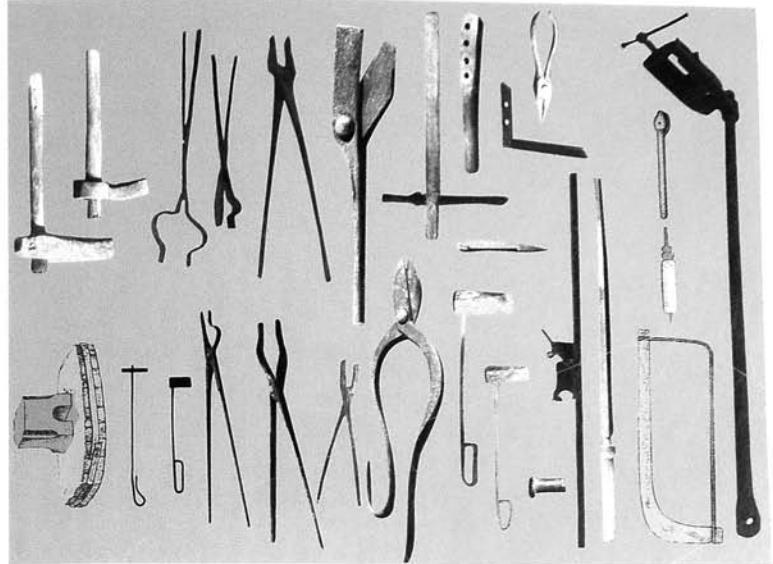
Tablo 172. Mis gürxana. Mis memullarları ve əmək aletləri

1

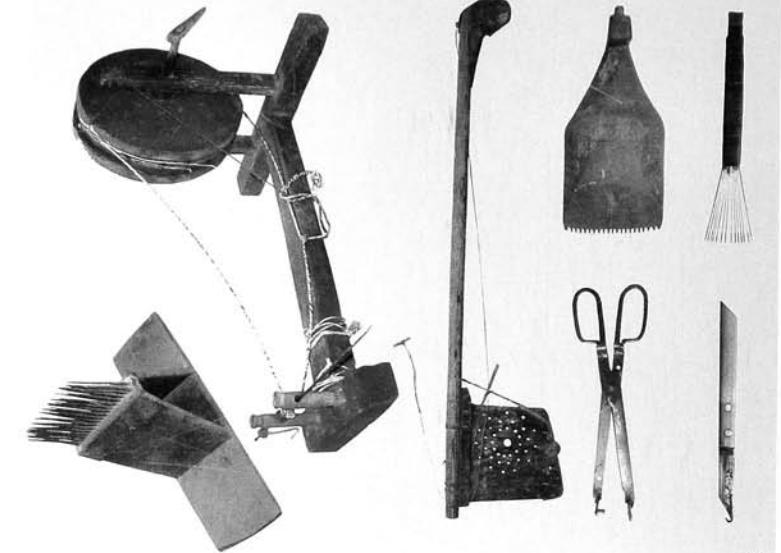

2

3

Tablo 173. Dəmirçi və tüləngsüz afdəli, dəmir inqumaları

4

Tablo 174. Toxucu, boyaqçı ve həllac aletləri

1

3

2

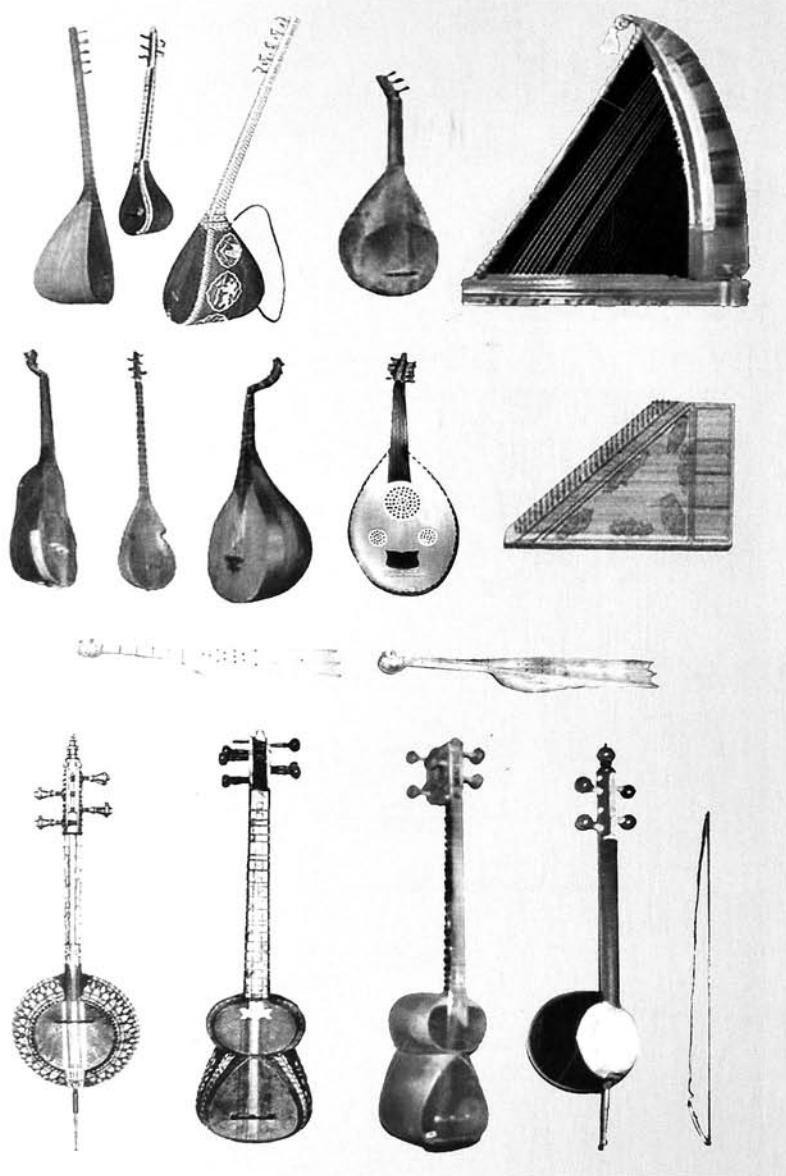

1

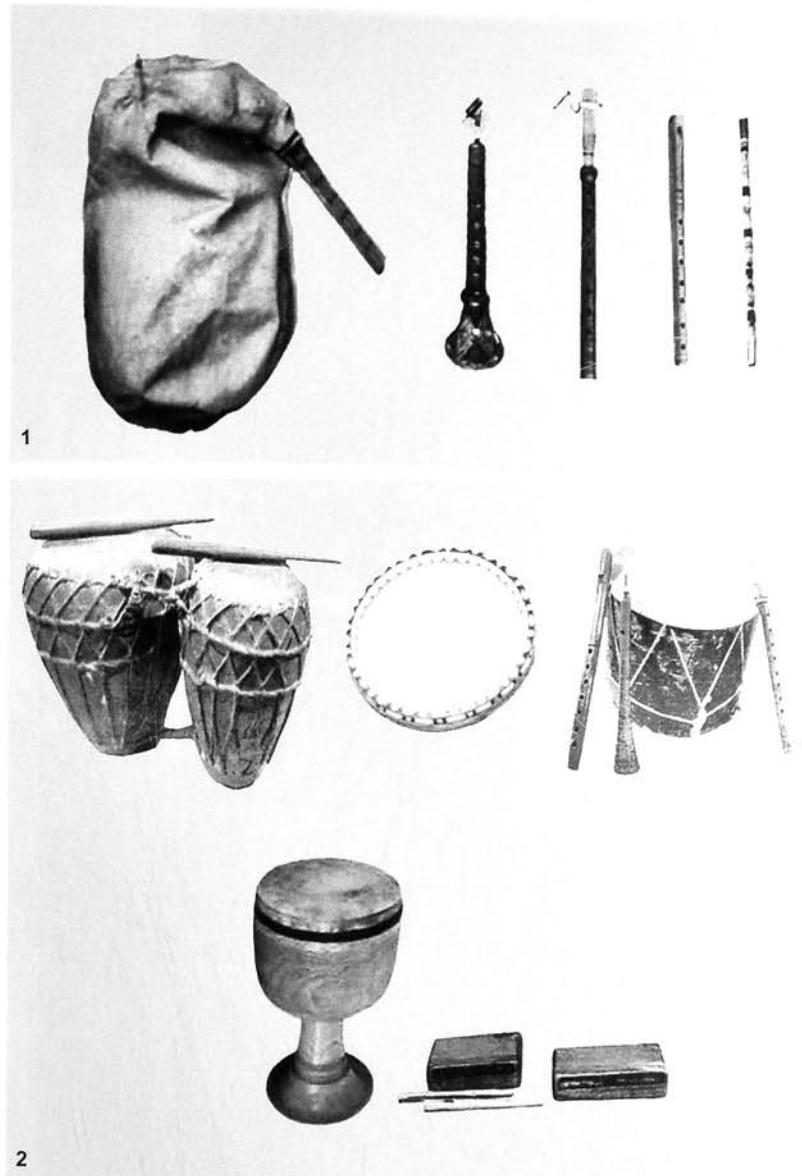

2

Tablo 175. Kababçı alet və ləvaziməti

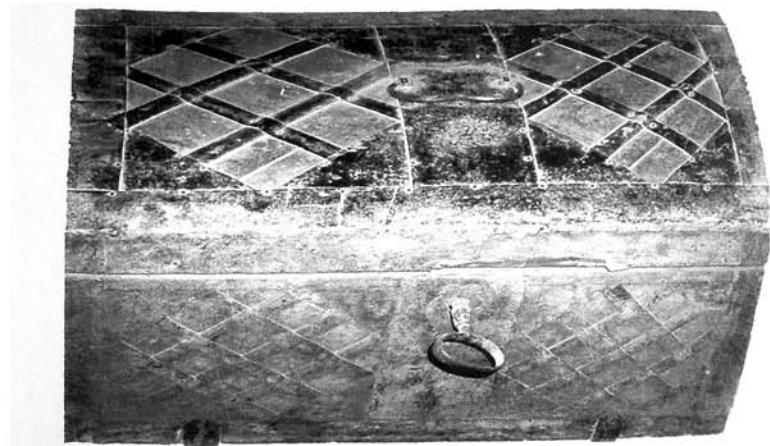
Tablo 176. Önənəvi simli çalğı alətləri

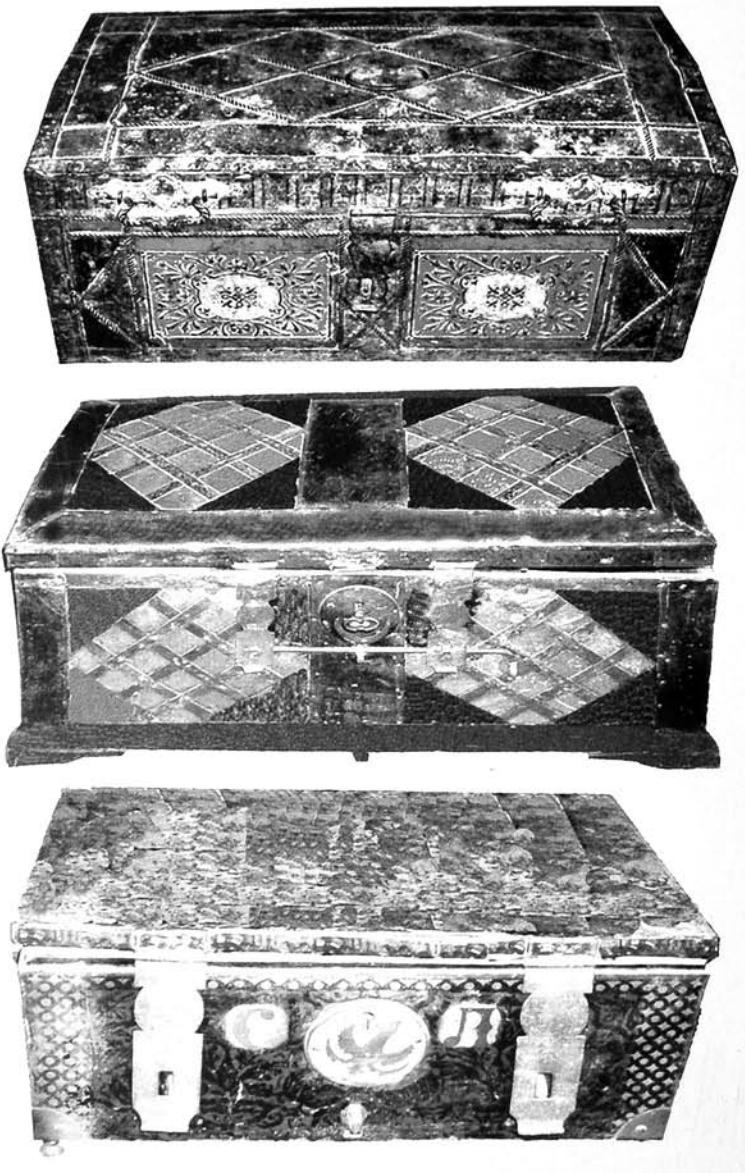
Tablo 177. Önənəvi nəfəslı və zərb musiqi alətləri

Tablo 178. Ağac məmulatları: sandıq və beşik dükənləri (Şəki şəhəri)

Tablo 179. Ev məişəti ləvaziməti: mürçü və sandıq nümunələri

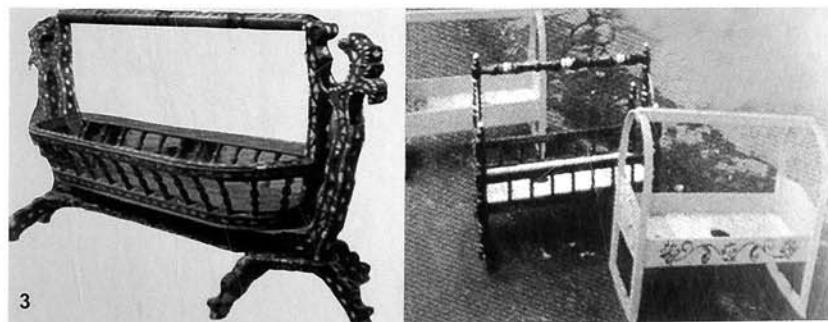
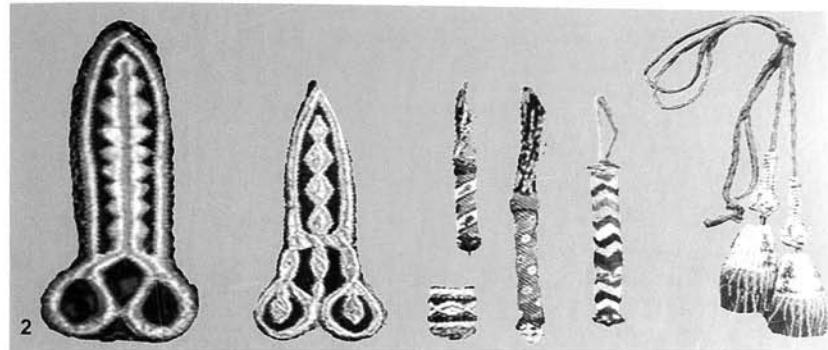
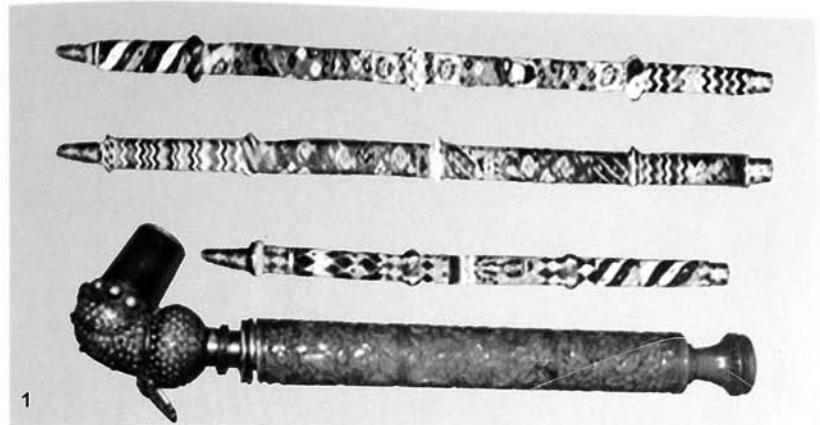
Tablo 180. Sandiq nümuneleri

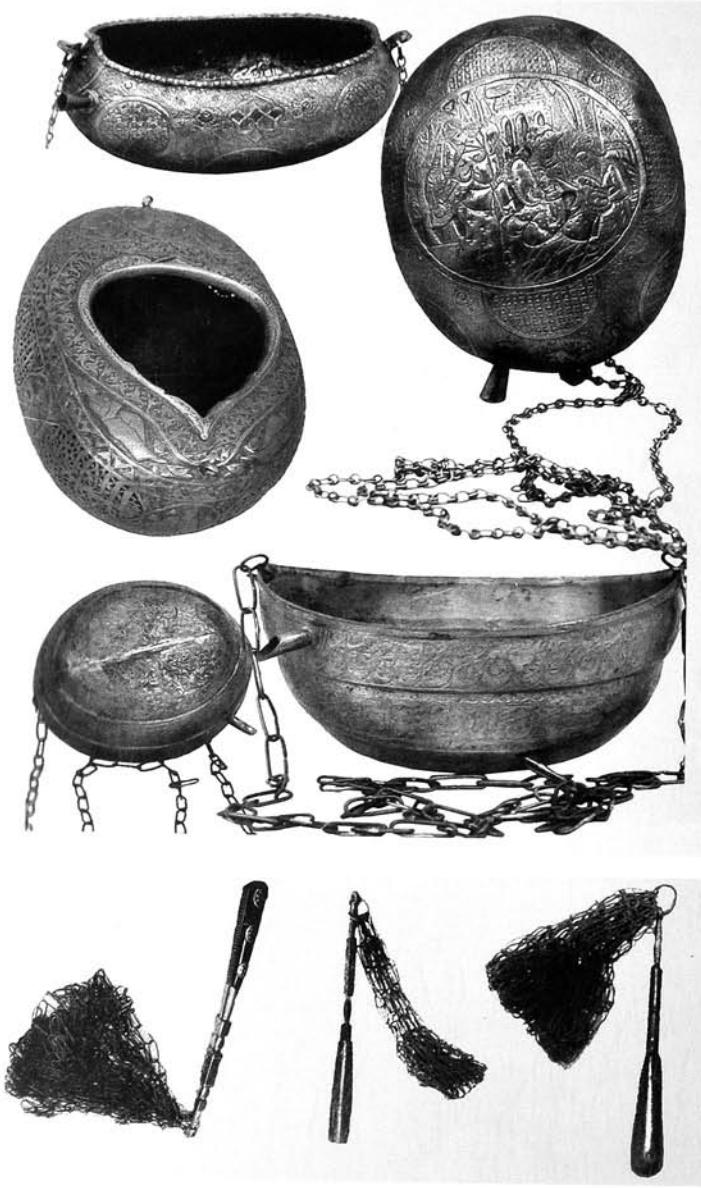
Tablo 181. Yazi ve oxu levazimati

Tablo 182. Dabbaq məmulatı

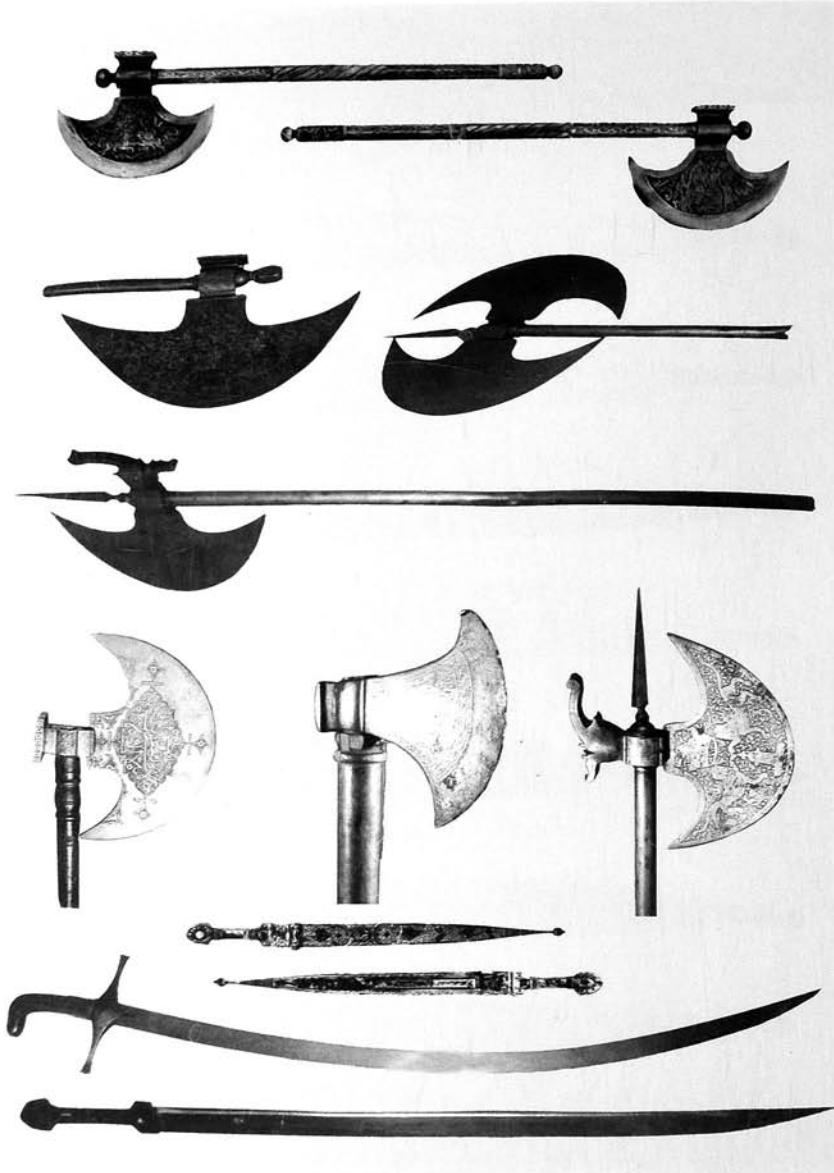
Tablo 183. Məişət ləvaziməti

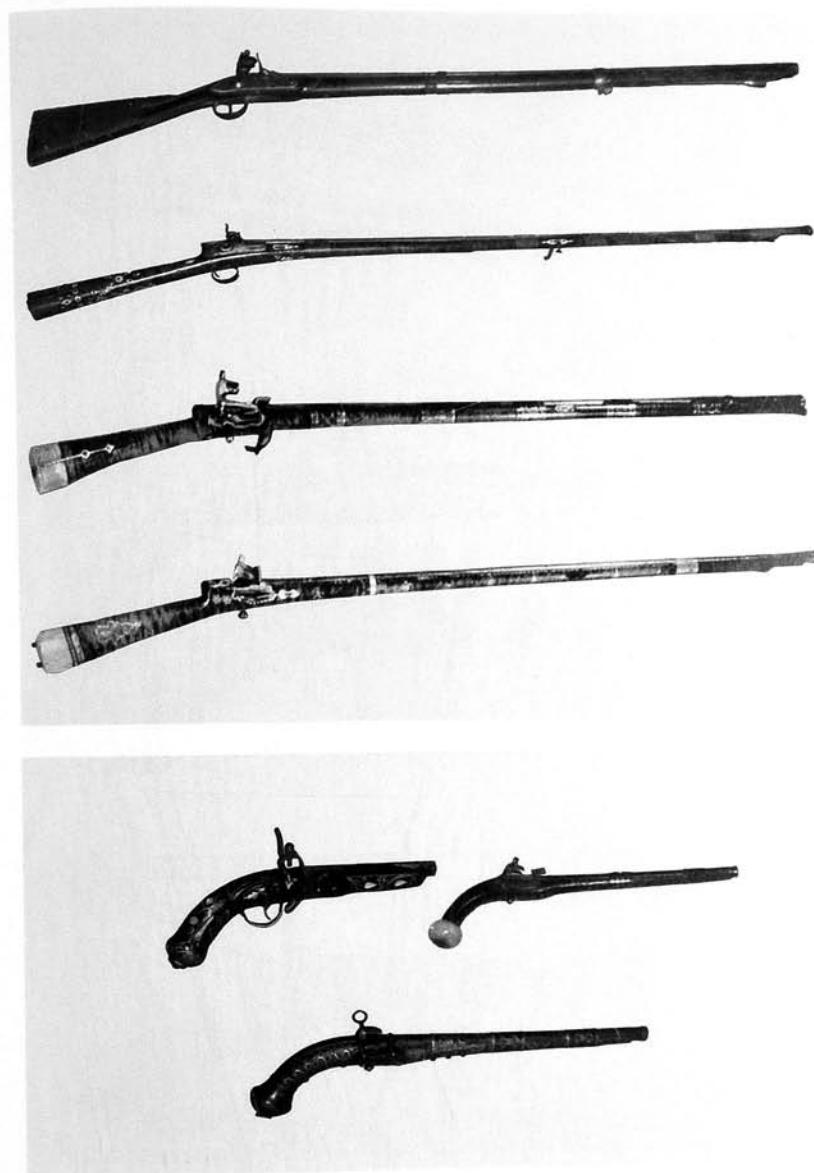
Tablo 184. Metal məişət ləvaziməti

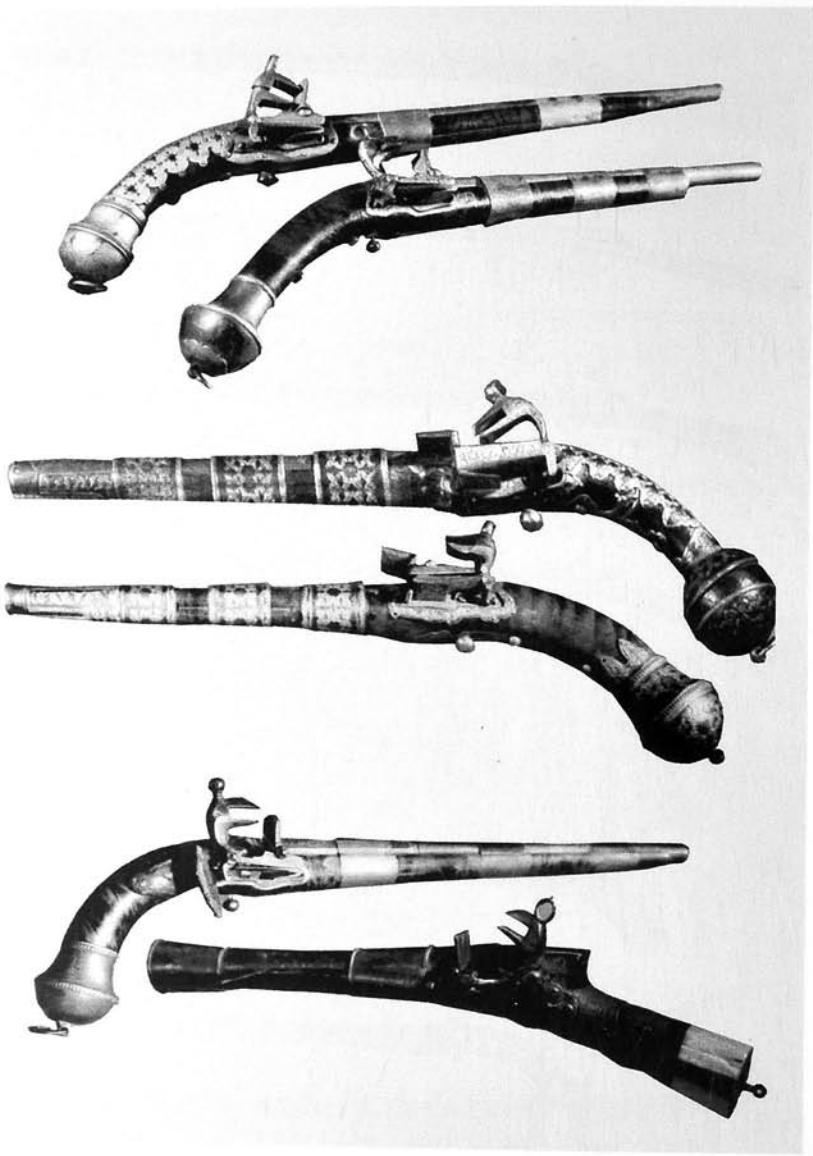
Tablo 185. Soyuq silahlər: xəncər nümunələri

Tablo 186. Soyuq silahlar: təbərzin, xəncər və qılıncalar

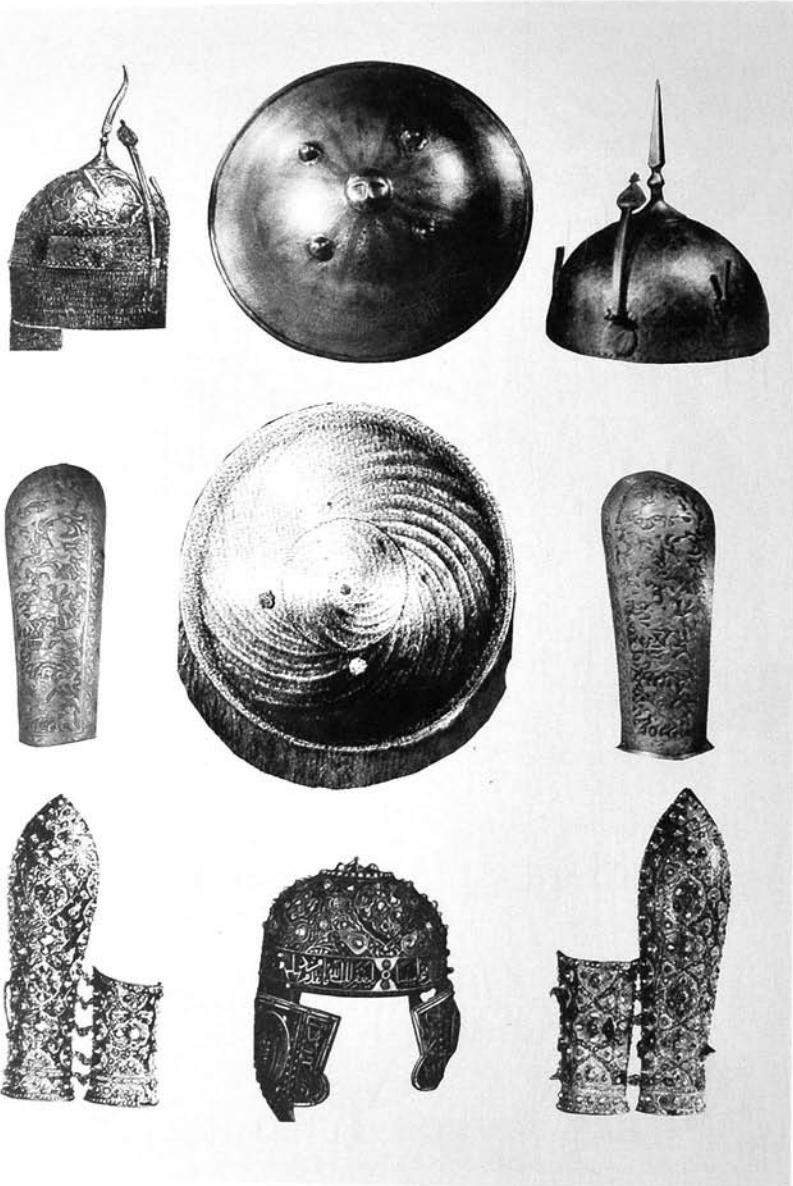
Tablo 187. Odlu silahlar: çaxmaqlı tüfəng və tapançalar

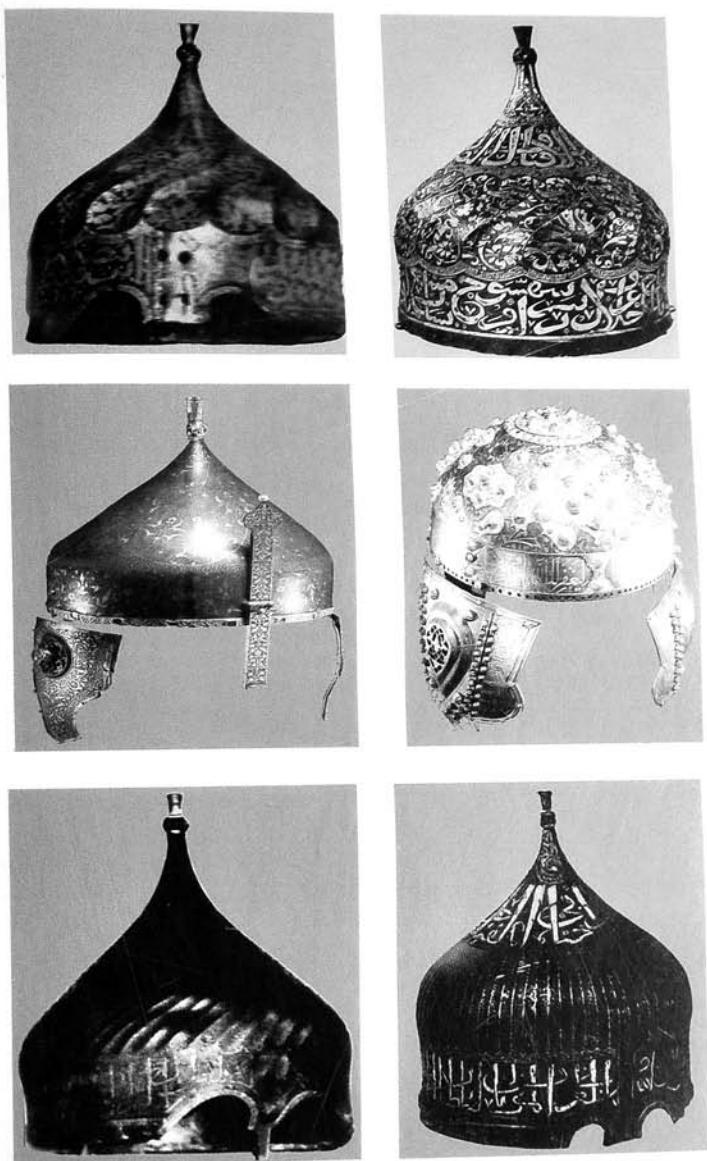
Tablo 188. Çaxmaqlı tapança nümunələri

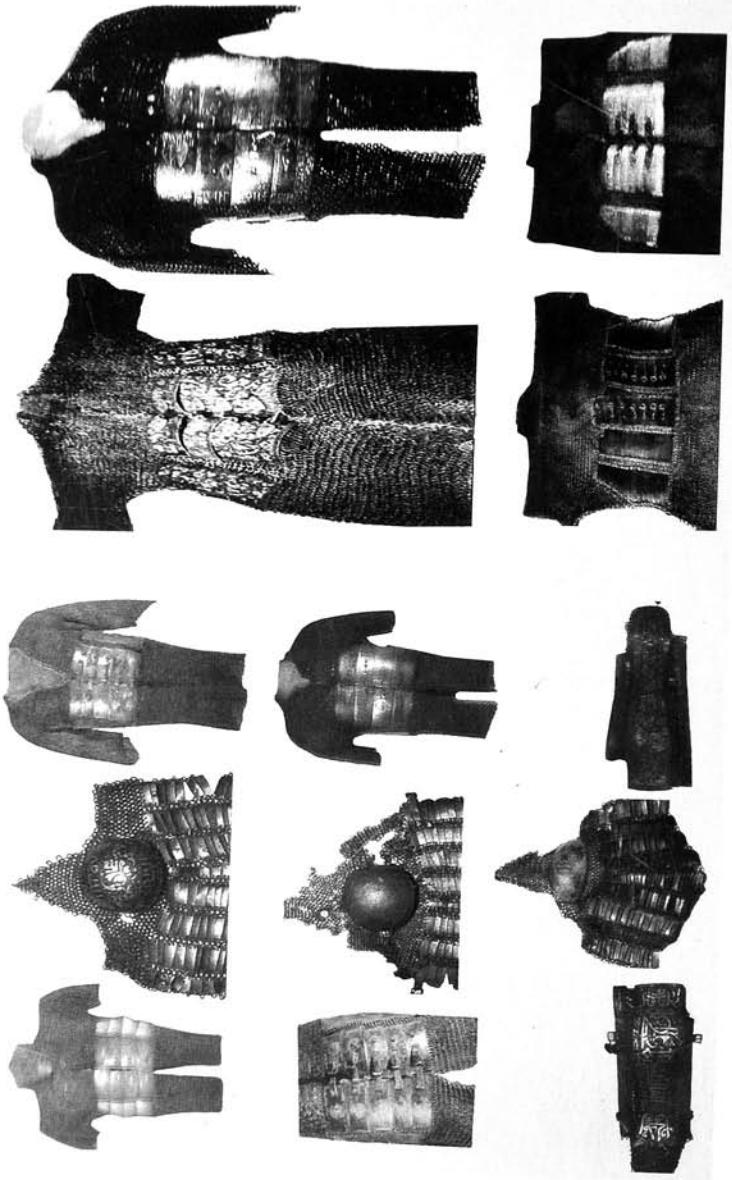
Tablo 189. Barit qabları (dəbbə) və yağdan nümunələri

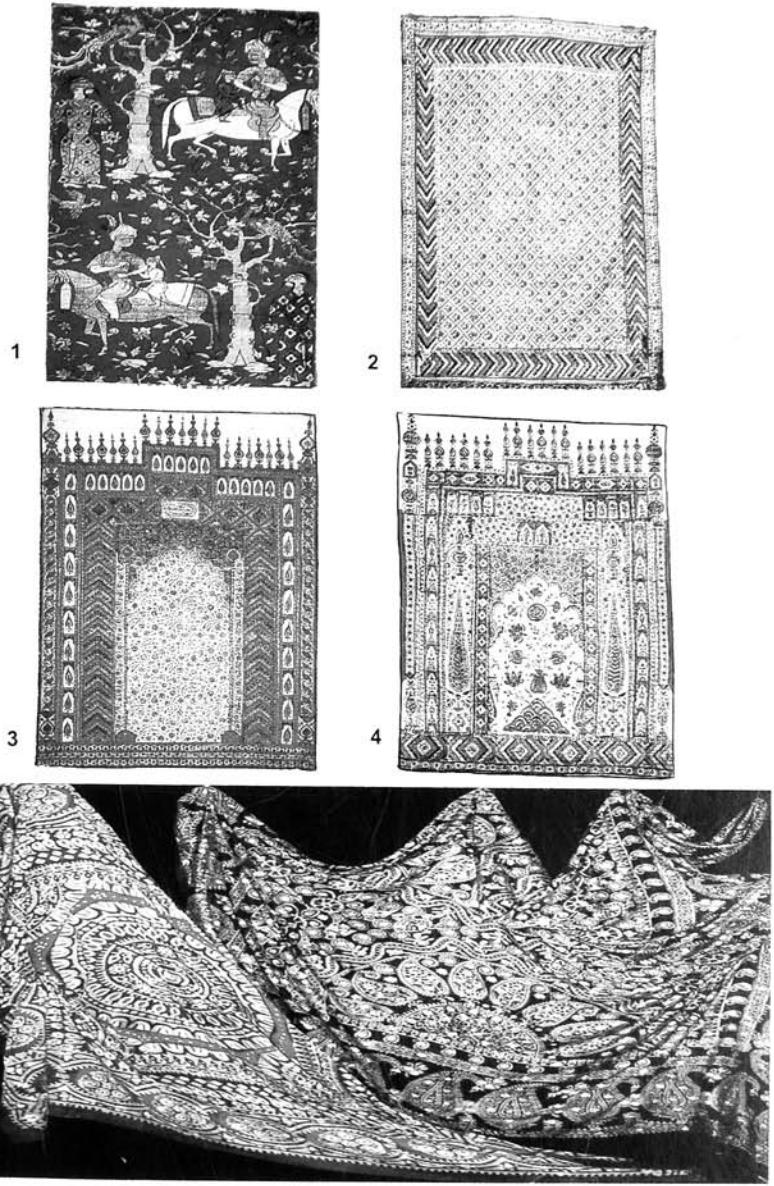
Tablo 190. Mühafizə vasitələri: dəbilqələr, qalxanlar və bazubənd nümunələri

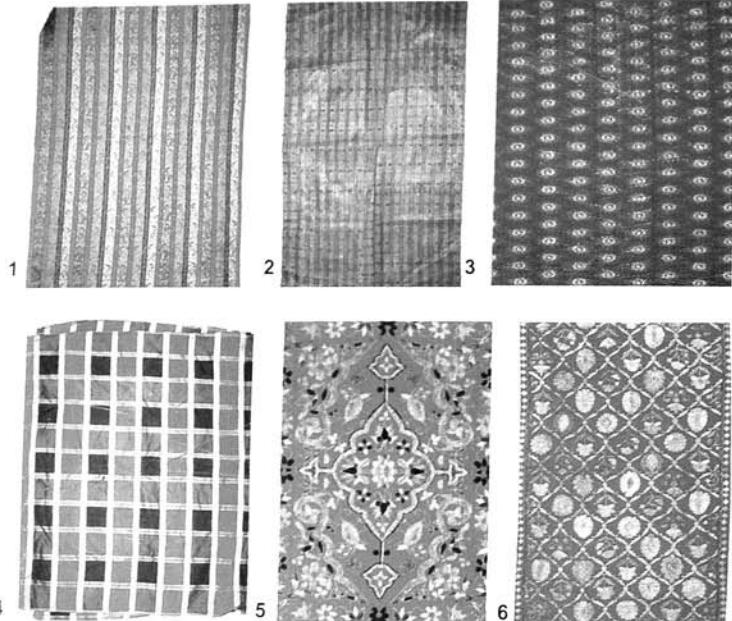
Tablo 191. Zirehli mühafizə vasitələri: dəbilqə nümunələri

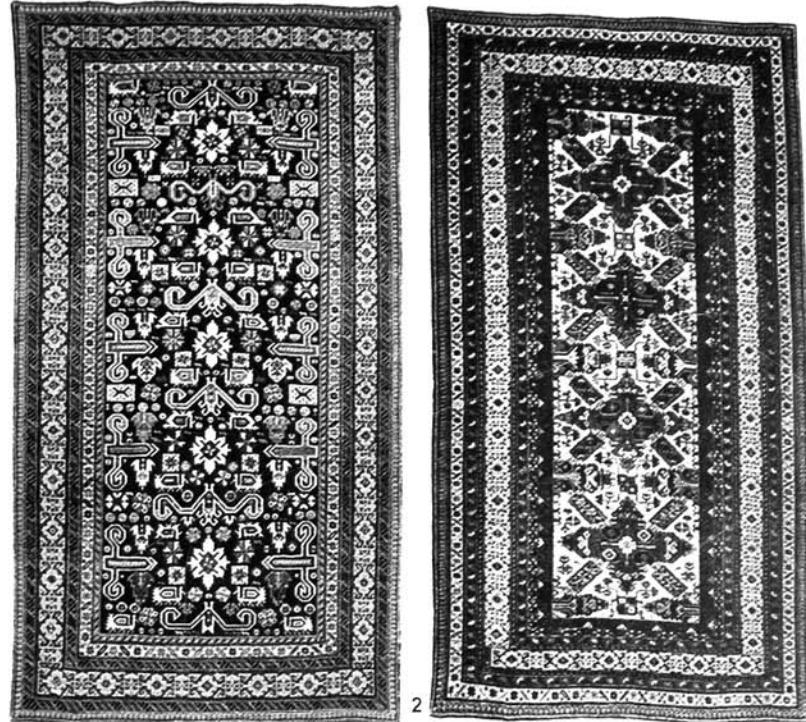
Tablo 192. Hərbi (zirehlı) geyimlər

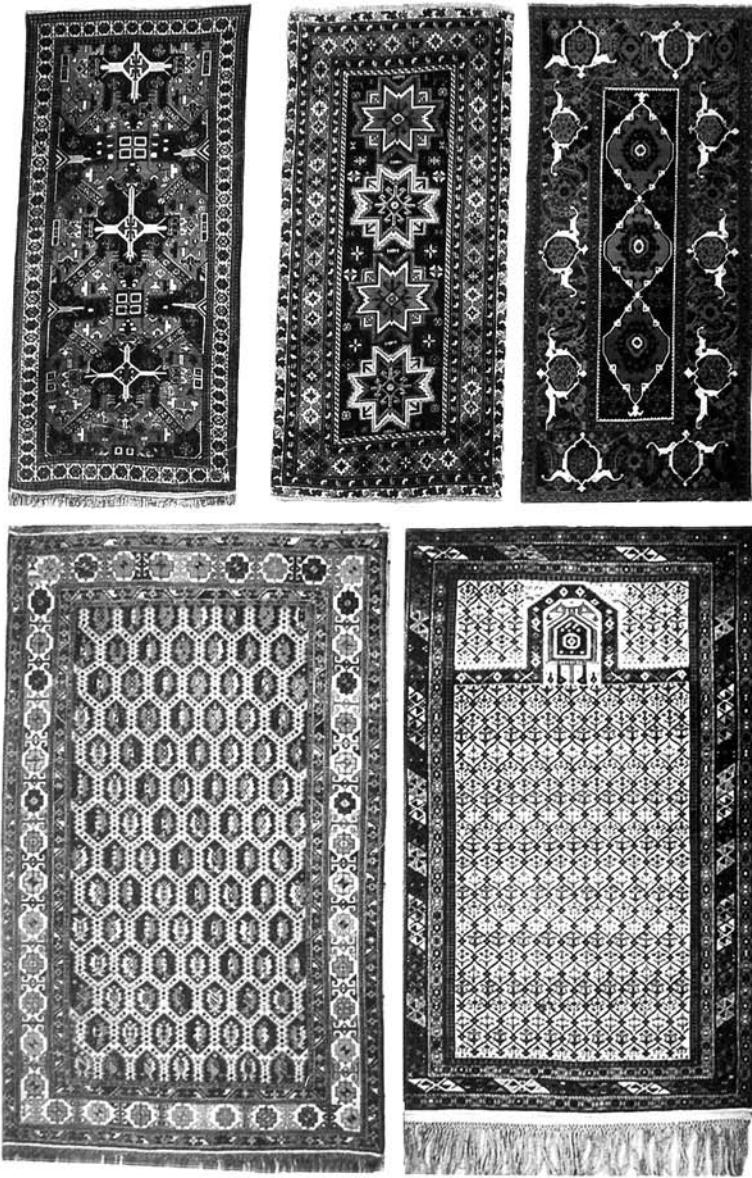
Tablo 193. Bədii parçalar

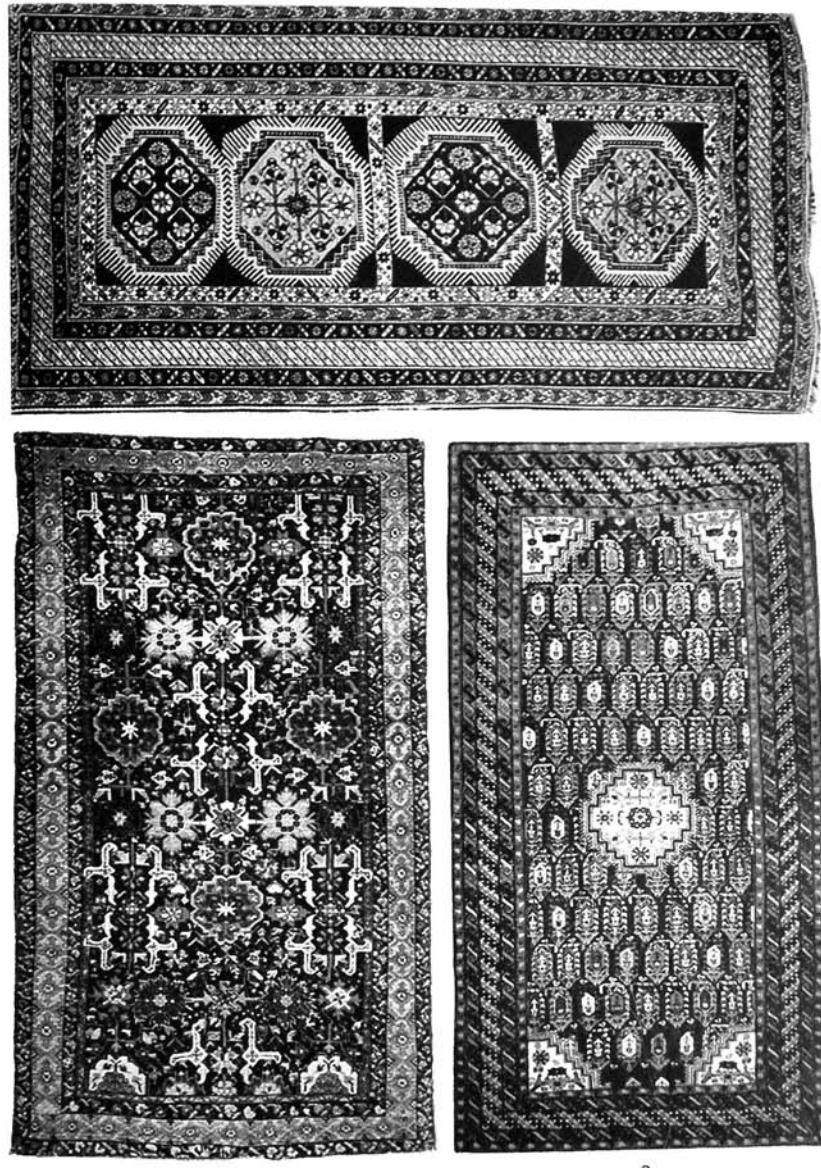
Tablo 194. İpek parçalar

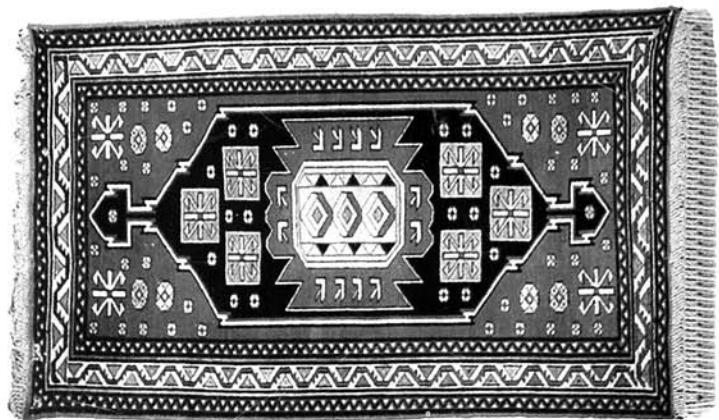
Tablo 195. Quba xalıları

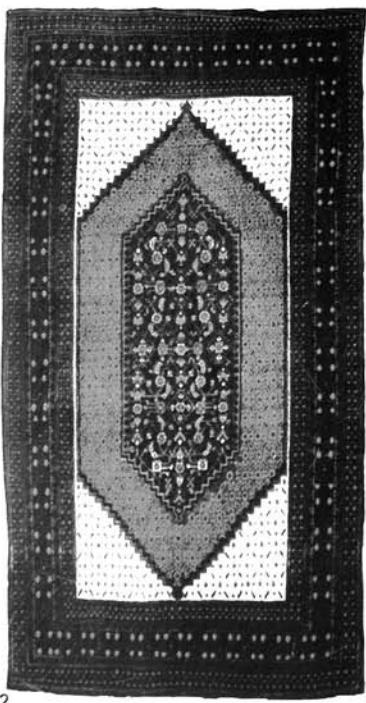
Tablo 196. Ornamental çəsnili Şirvan xalıları

Tablo 197. Ornamental çəsnili Abşeron xalıları

1

2

3

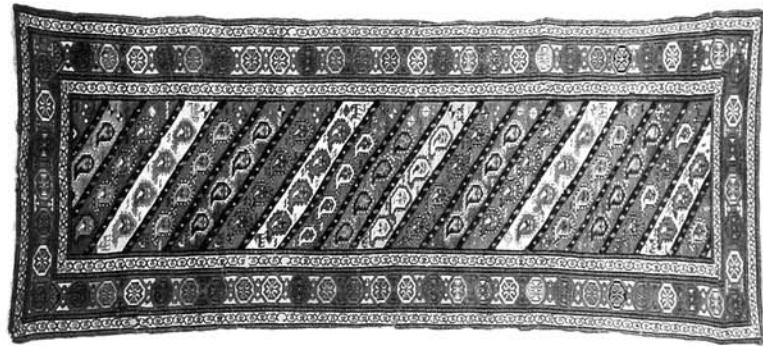
Tablo 198. Ornamental çesnili Qazax xalıları

1

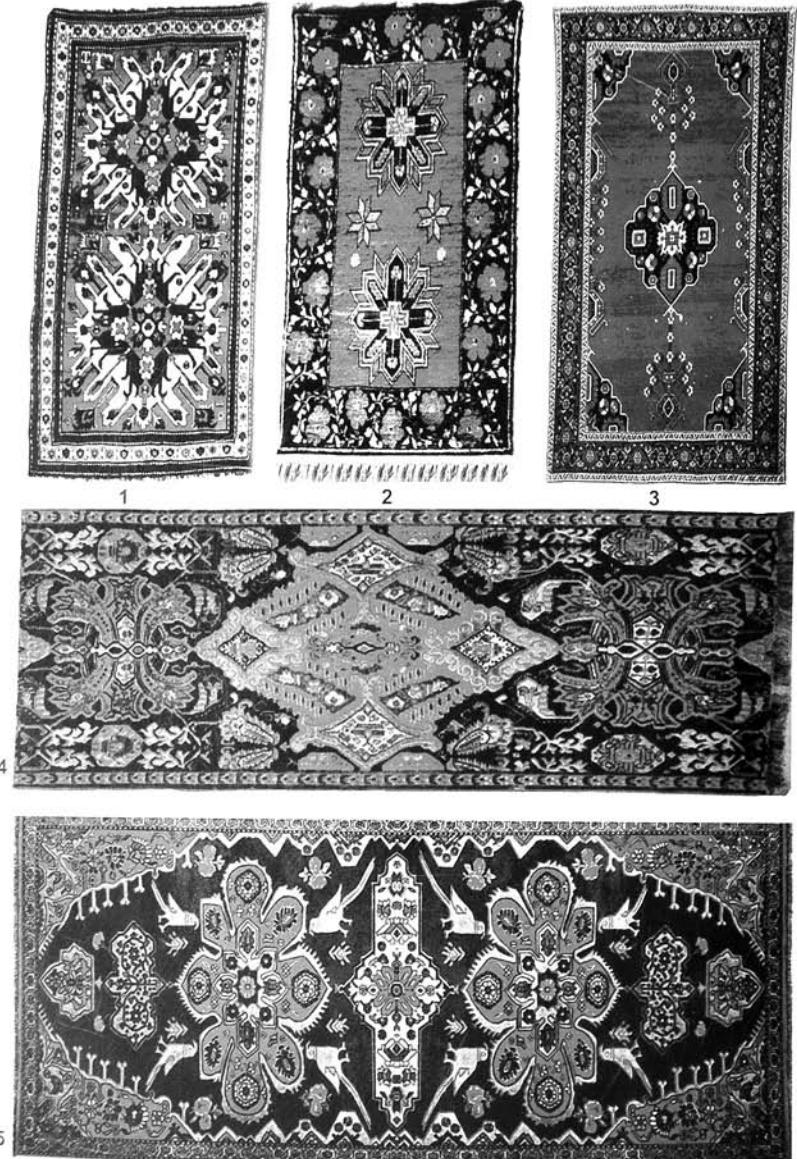
2

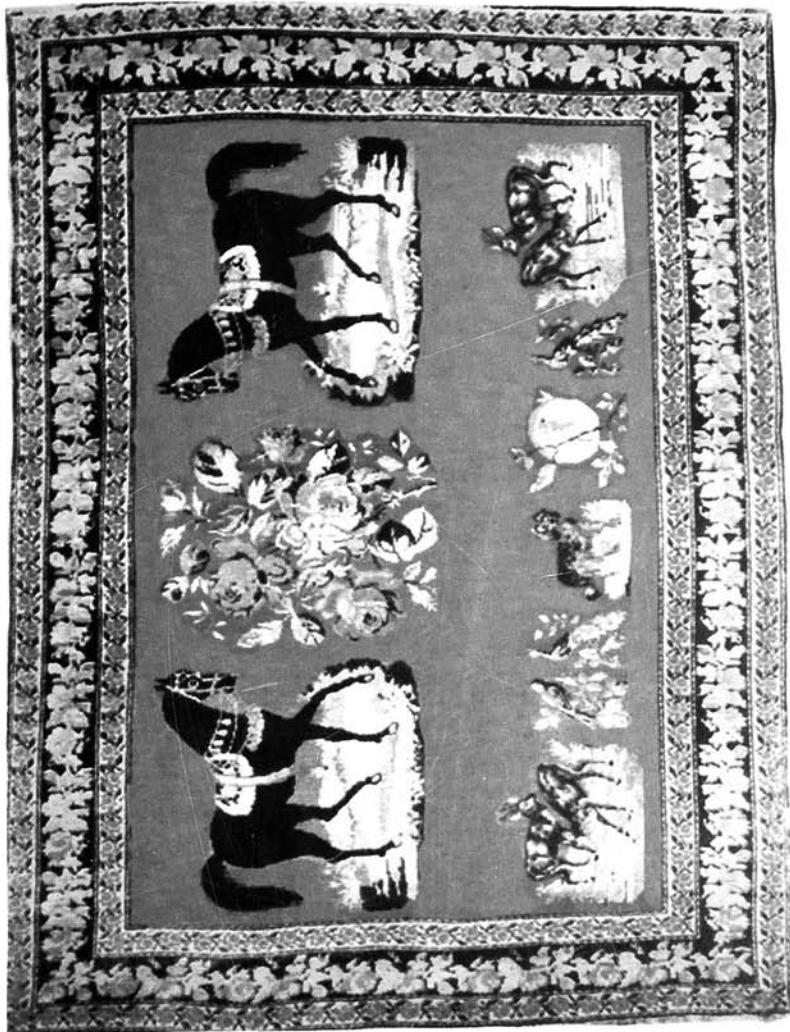
3

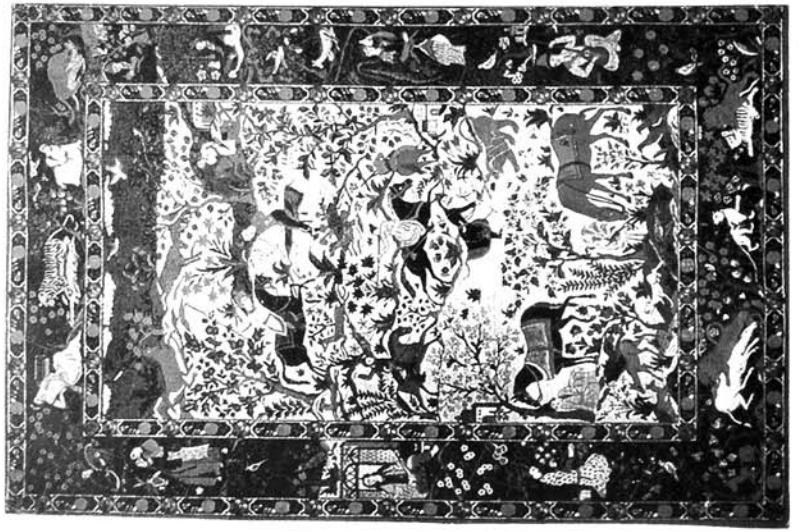
Tablo 199. Ornamental çesnili Gence xalıları və cecim nümunəsi

Tablo 201. Suijeli xalilar: «Alichutlu» (Qarabağ, XIX. əsr)

Tablo 200. Qarabağ xalıları

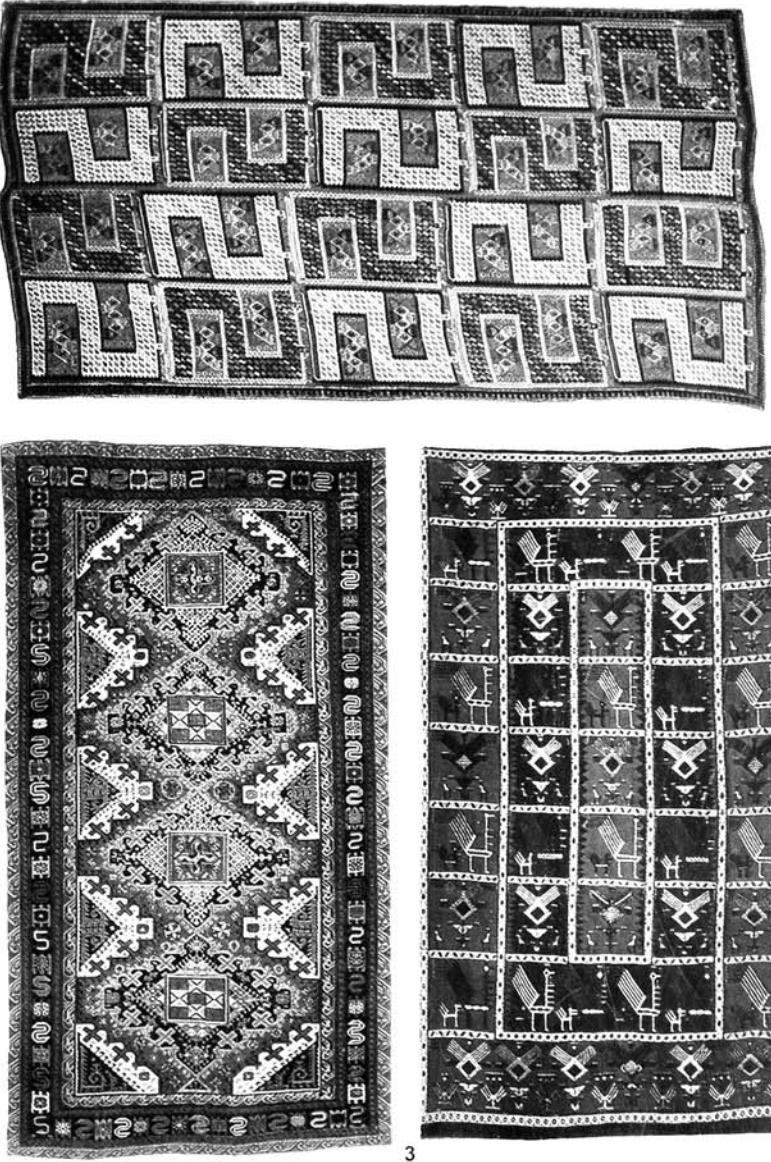
1

484

2

Tablo 202. Sijjetli xalçalarının nümuneleri

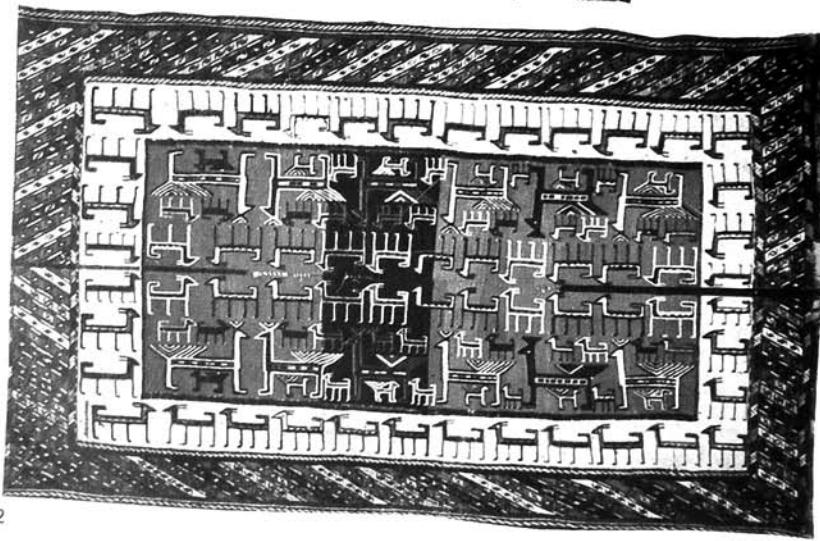

Tablo 203. Xovsuz xalça (palaz) növləri

485

1

2

Tablo 204. Çul növləri

1

2

3

Tablo 205. Yun məmulatı və onun hazırlanması

Tablo 206. Palaz məmələti: xurcun nümunələri

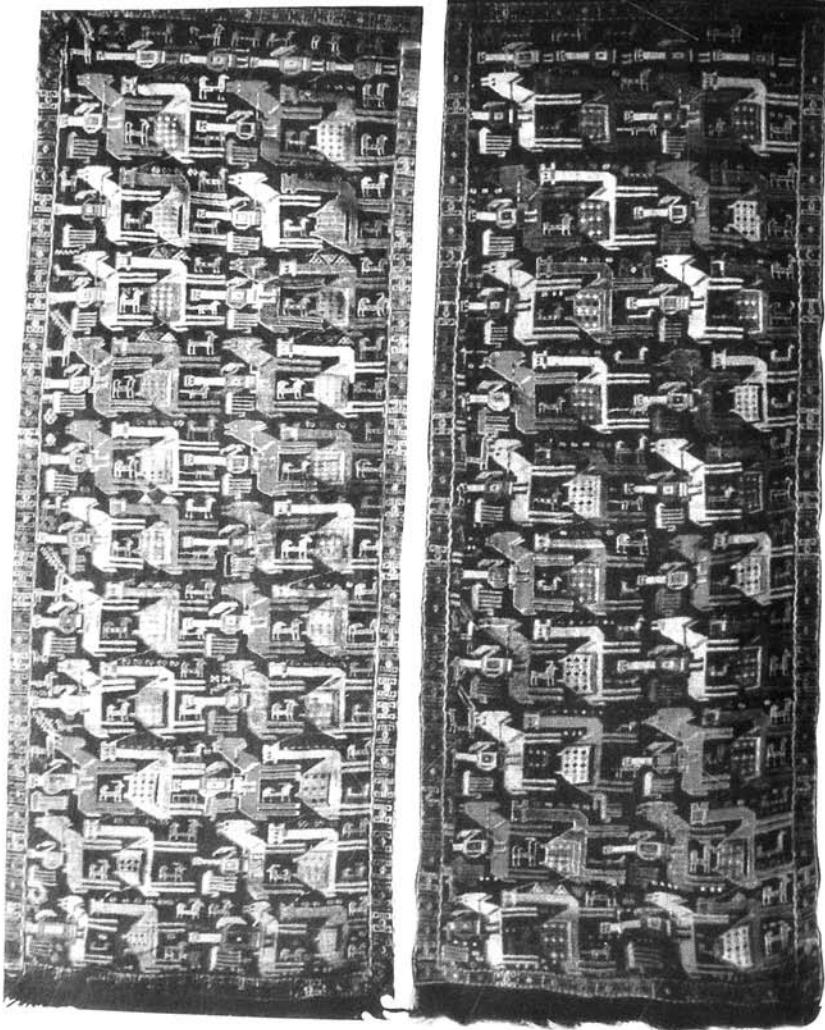
Tablo 207. Palaz məmələti: məfrəş nümunələri

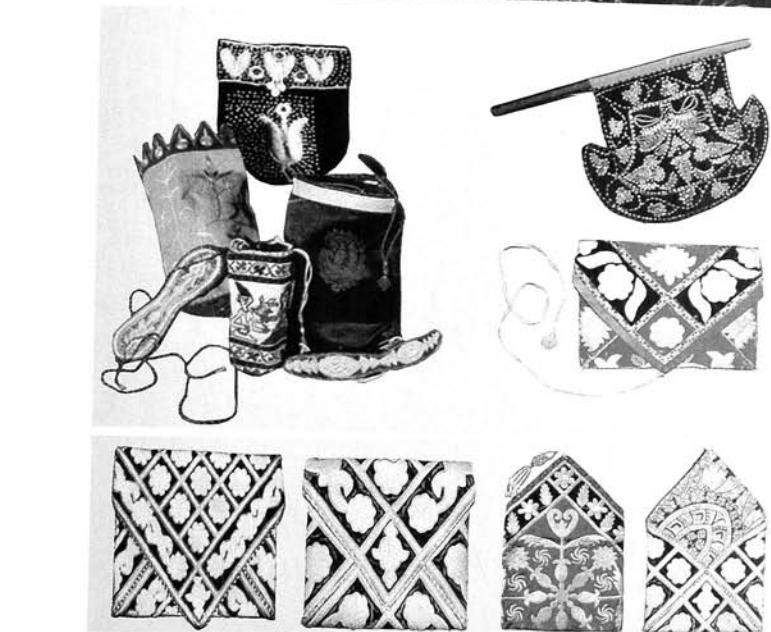
Tablo 208. Cecim məmələti

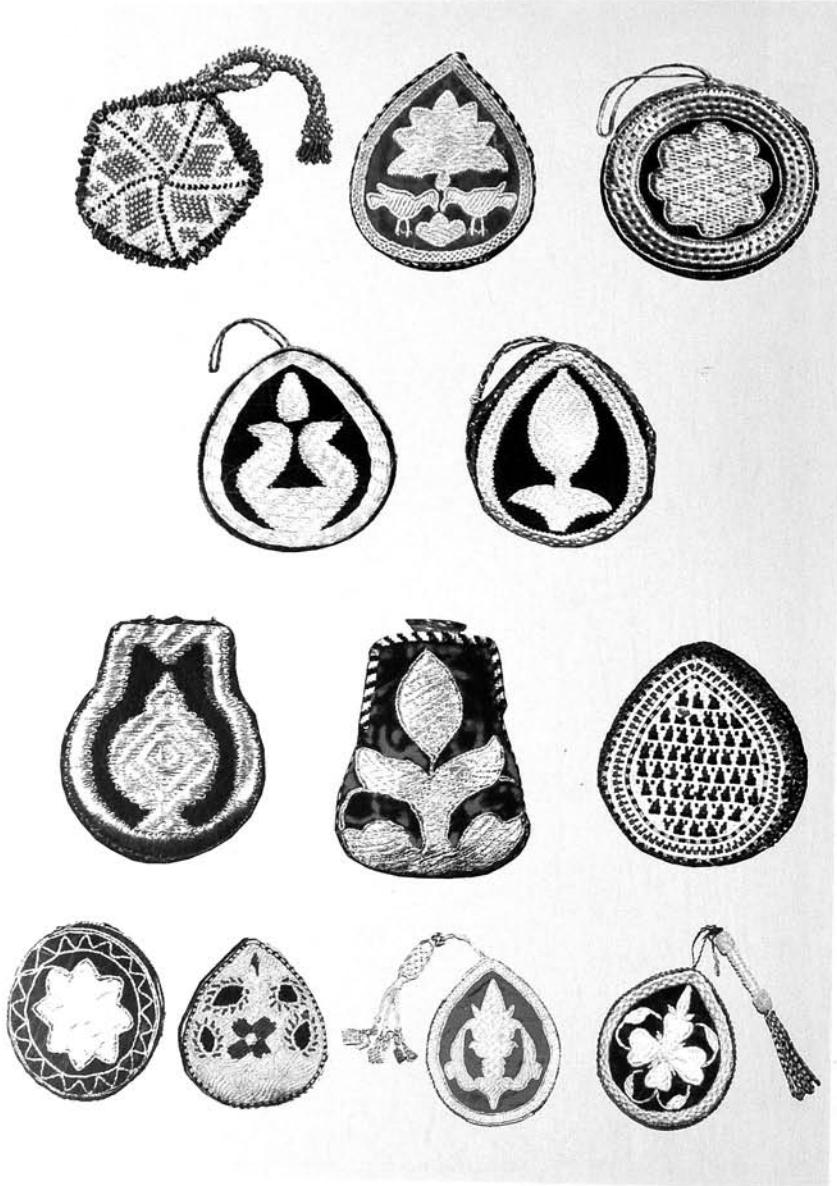
Tablo 209. Ev möşəti müxəlləfati: heybə və duzqabı nümunələri

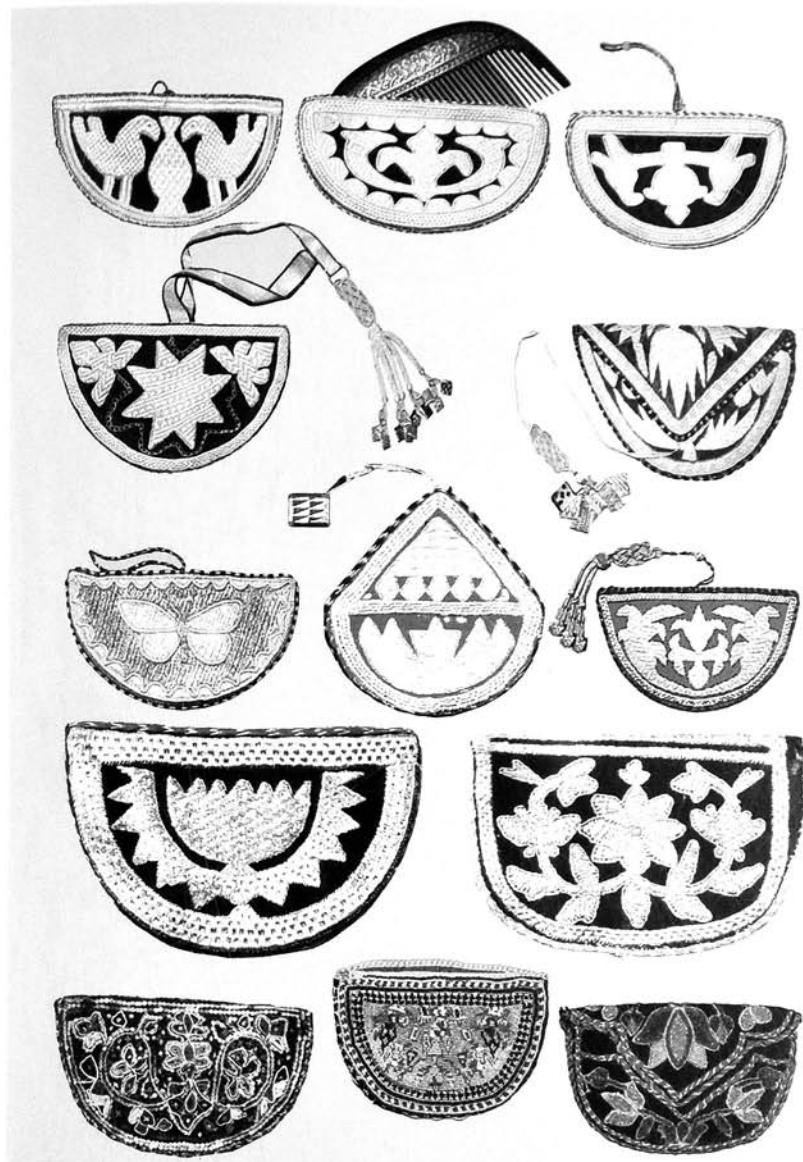
Tablo 210. Şeddə nümunələri

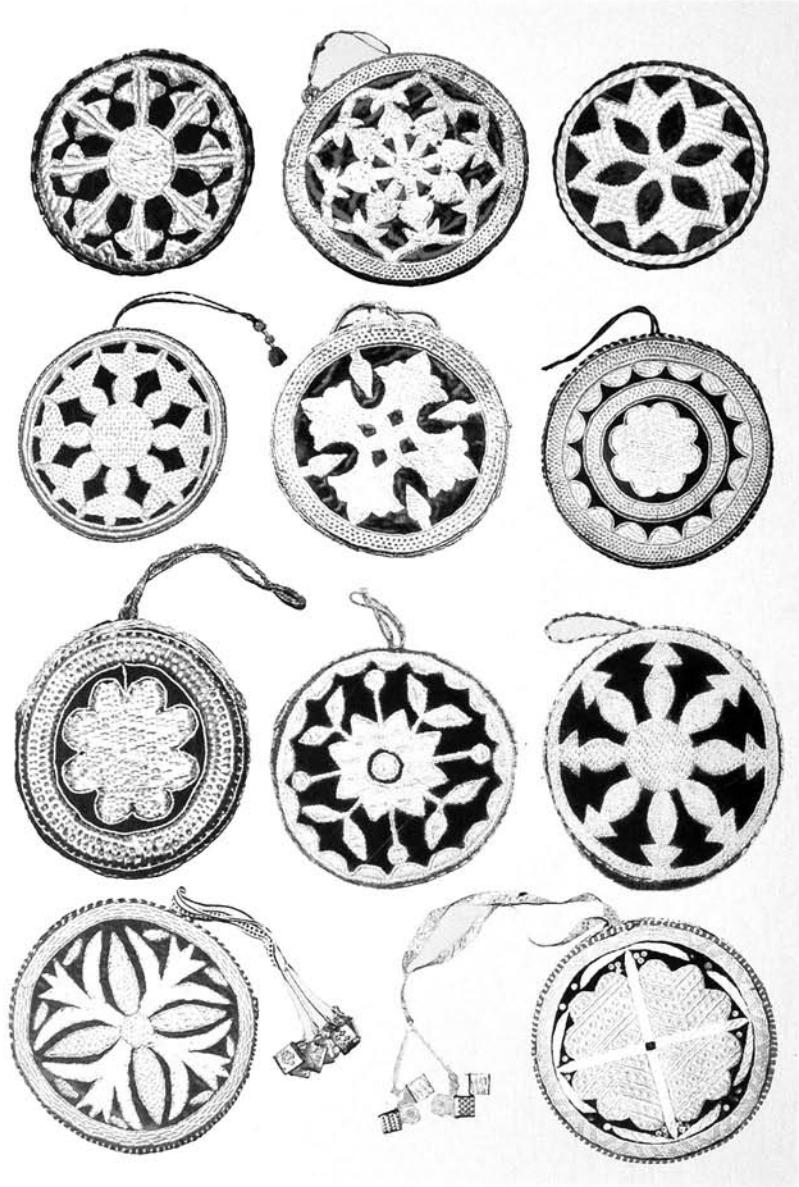
Tablo 211. Təkəlduz tikmə məmulatı: görkəmlü təkəlduz ustası Möhtərəm xanım və onun el işləri

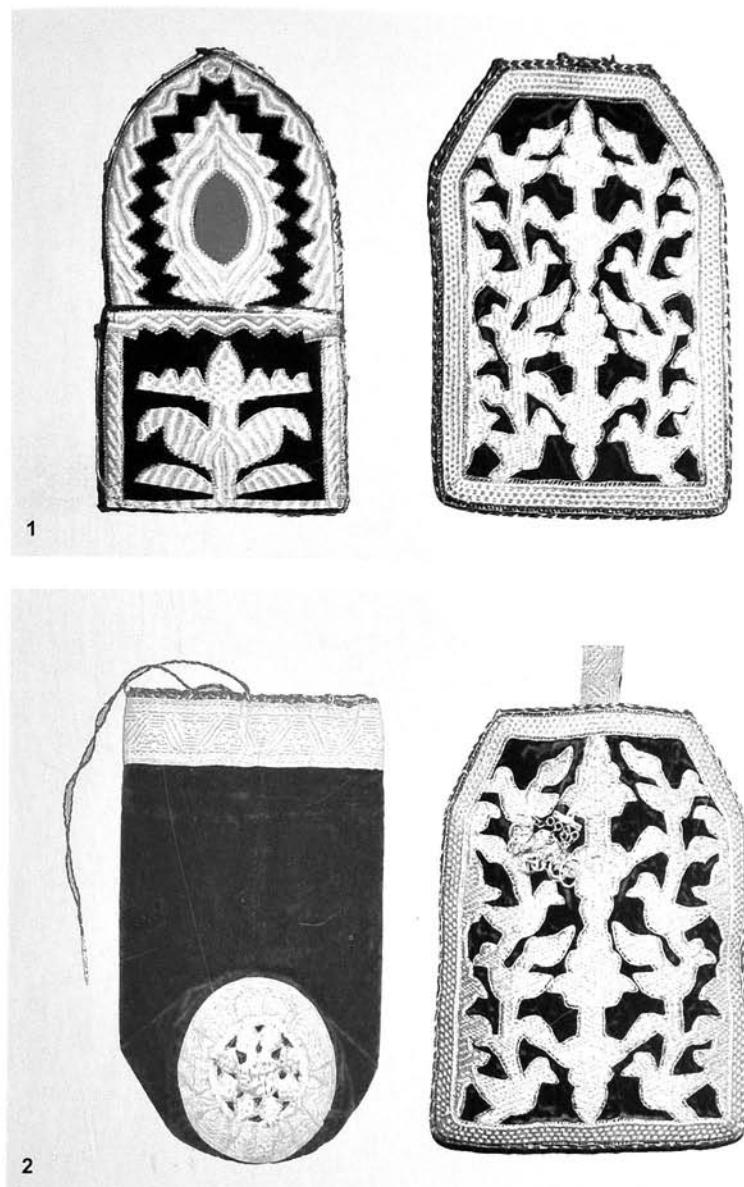
Tablo 212. Sürmədan və saat qabları

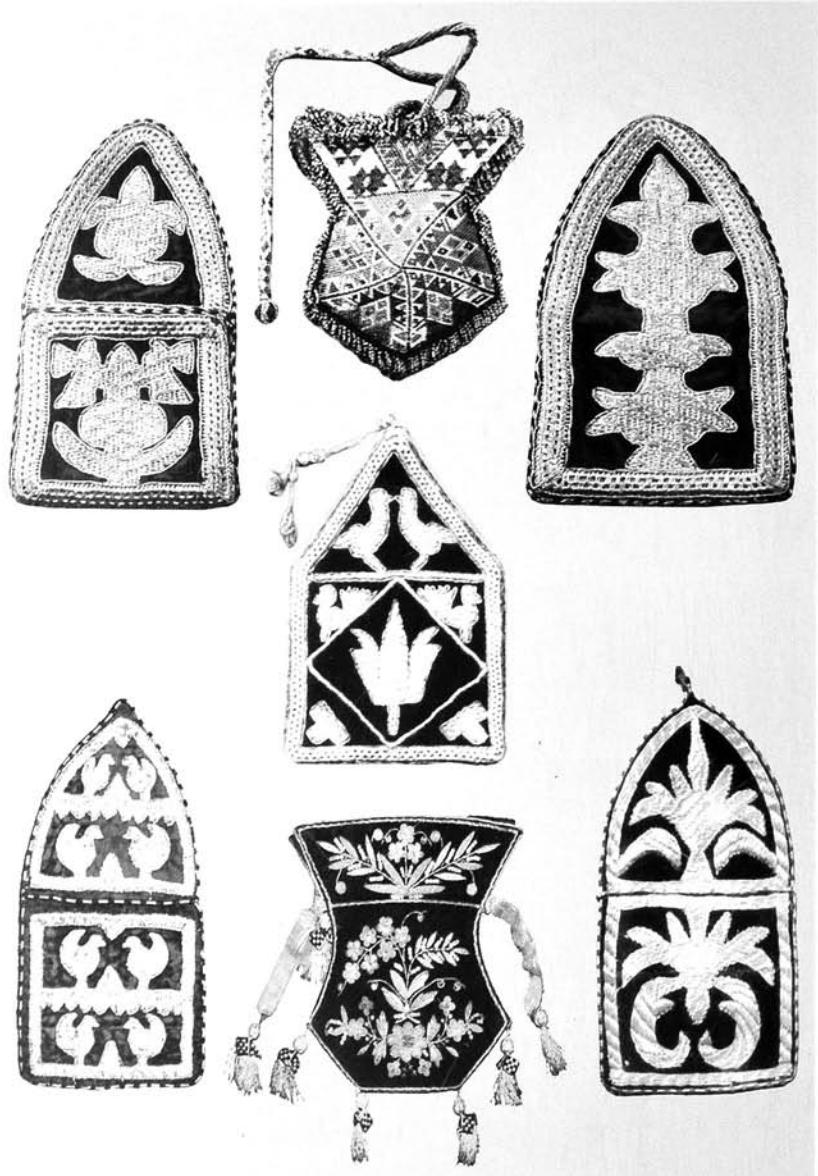
Tablo 213. Tikmə nümunələri: daraq qabları

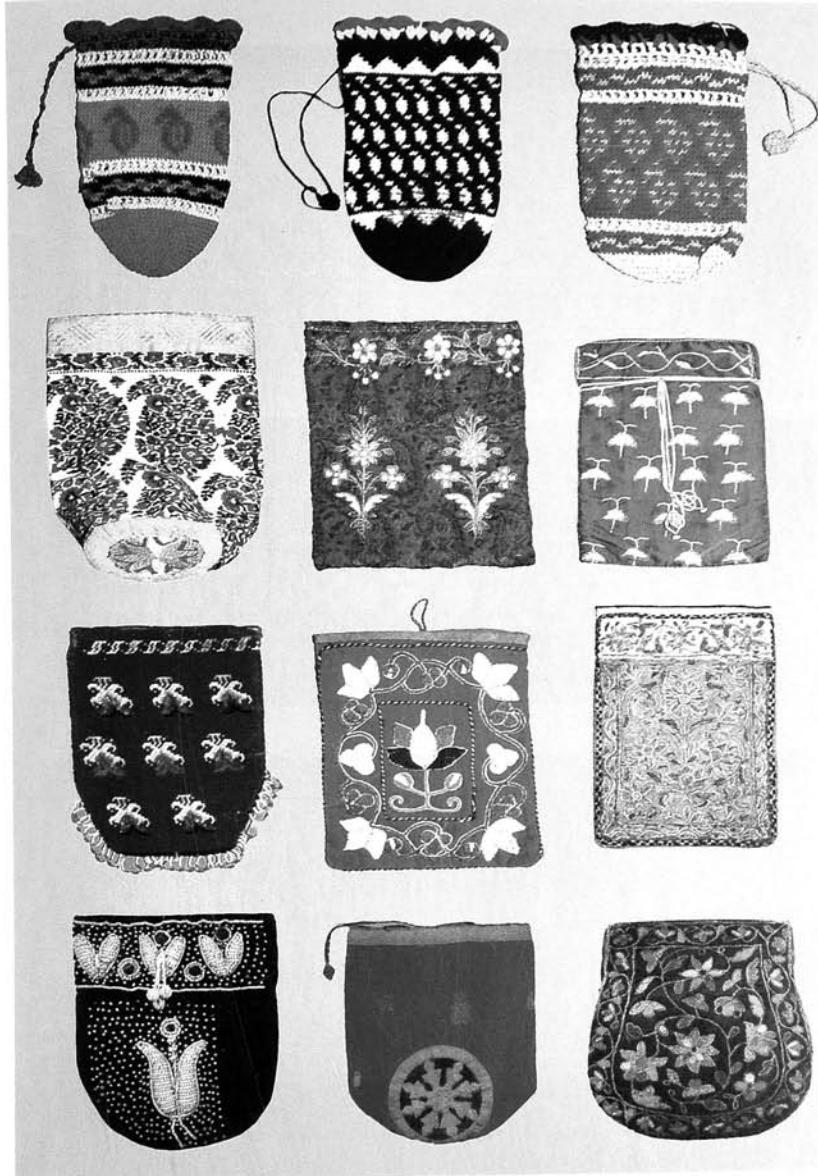
Tablo 214. Gülbətin tikmə məmulatı: möhür qabları

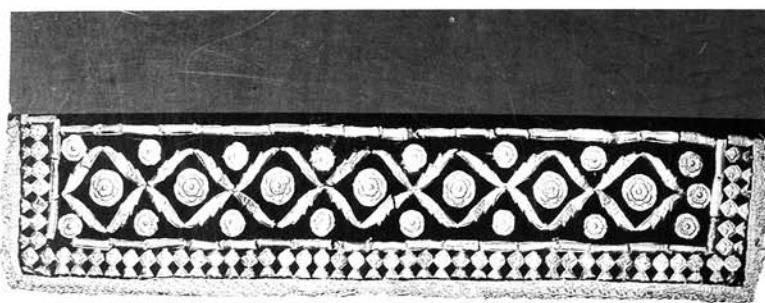
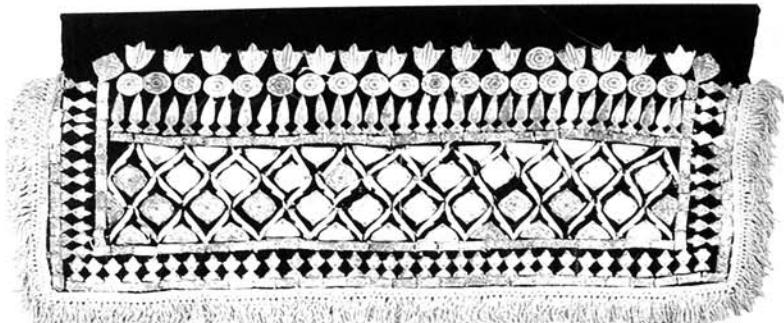
Tablo 215. Gülbətin tikmələr: qovluq və kisələr

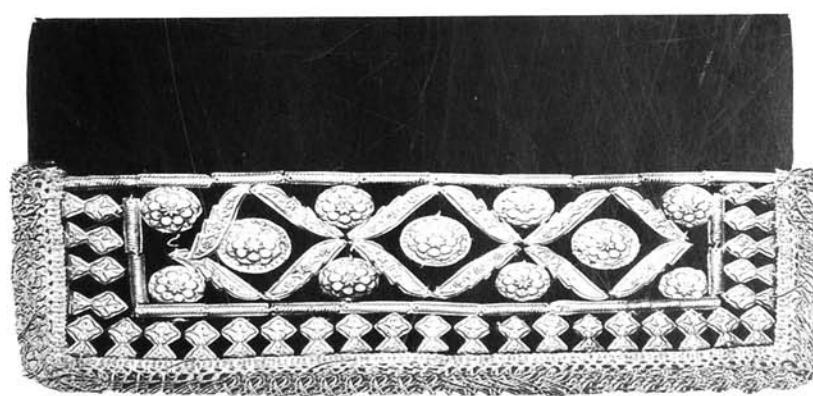
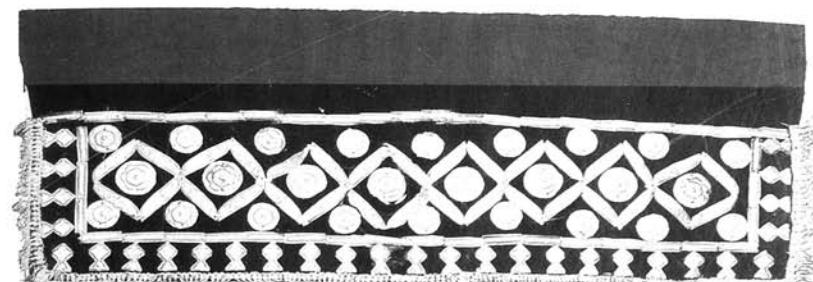
Tablo 216. Bədii tikmələr: qovluq və çantalar

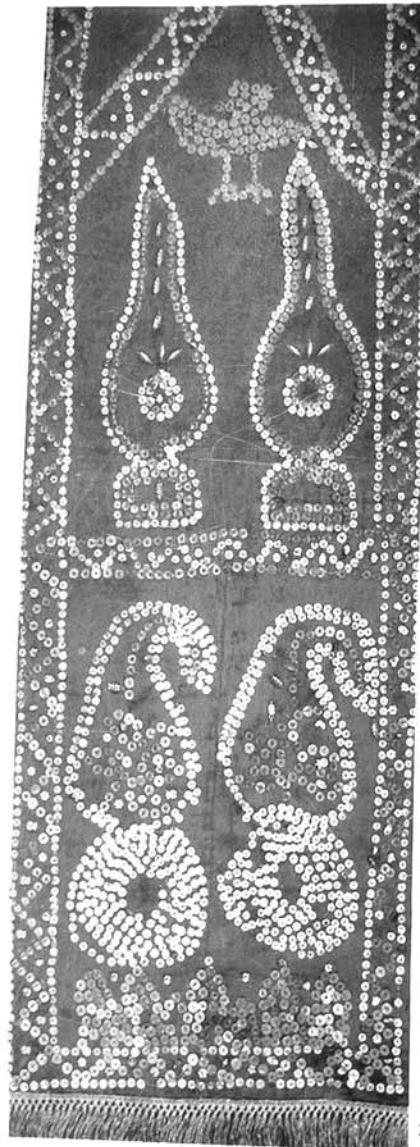
Tablo 217. Tikmə nümunələri: pul və tənbəki kisələri

Tablo 218. Zərəndaz nümunələri

Tablo 219. Zərəndaz nümunələri

Tablo 220. Tikmə ev möişeti ləvazimati

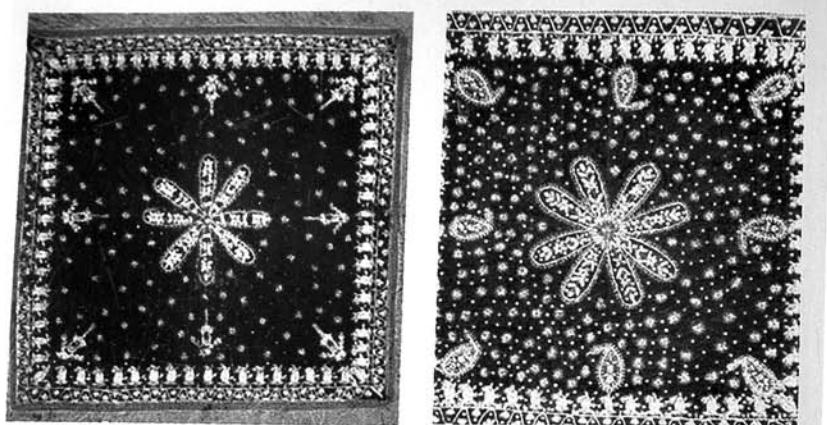

1

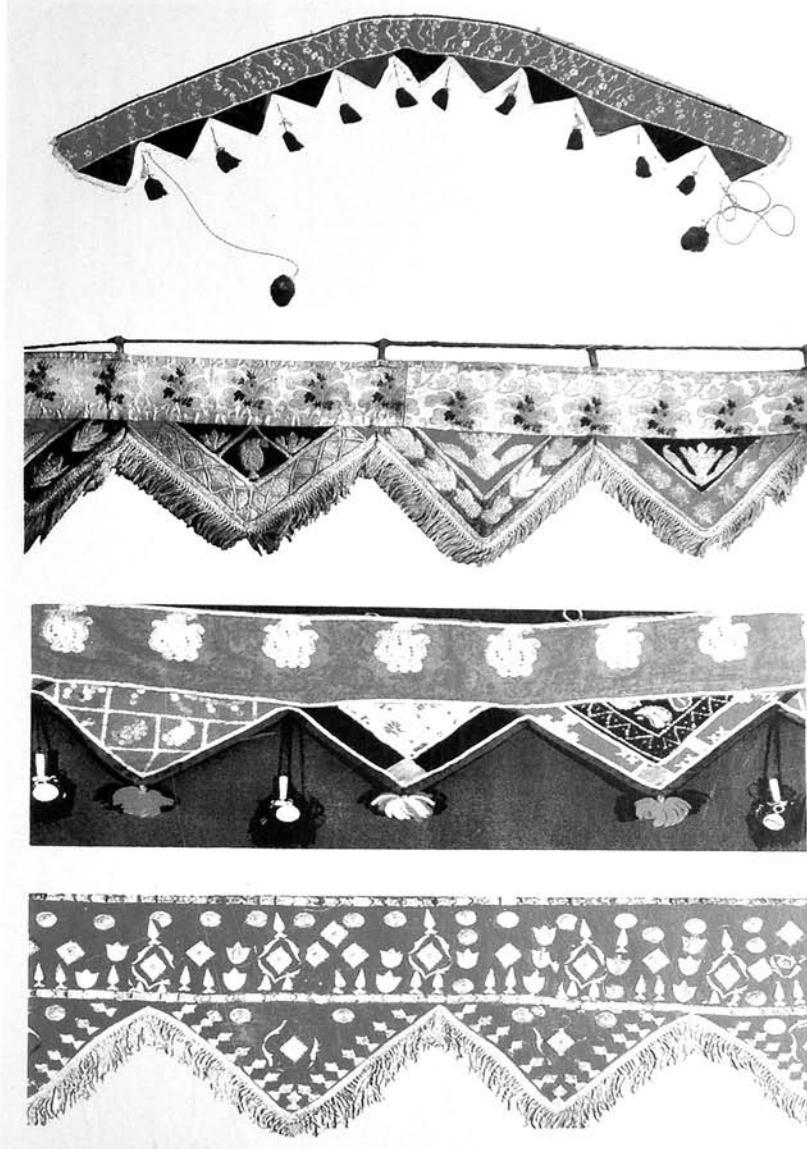
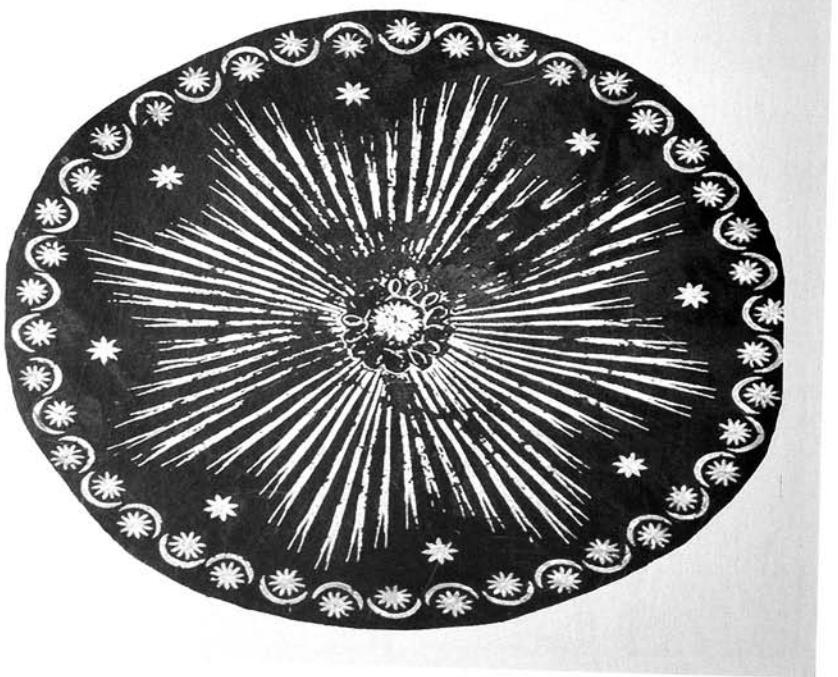

2

Tablo 221. Möşet yönlü tikmə növləri

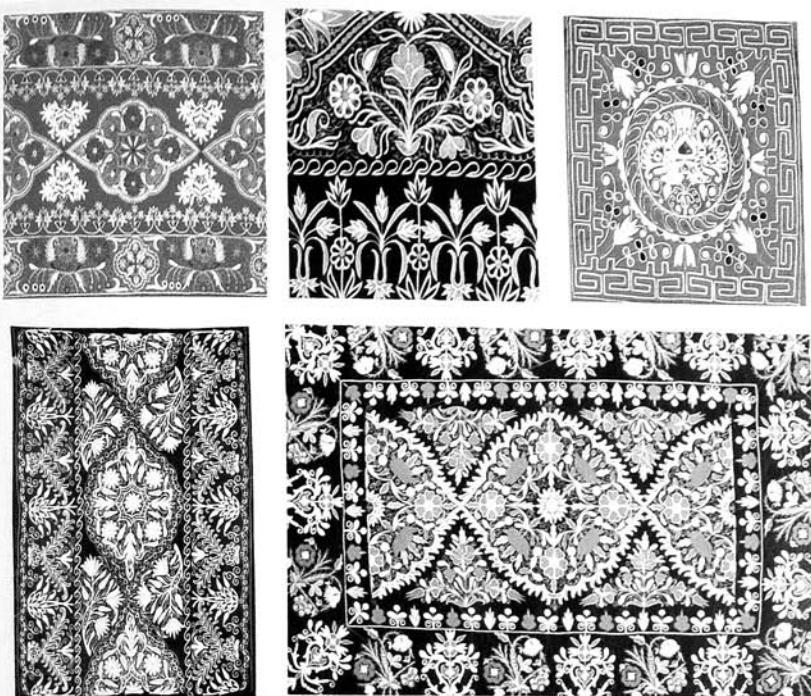
Tablo 222. Tıkmə ev möşəti vasitələri: miz örtükləri

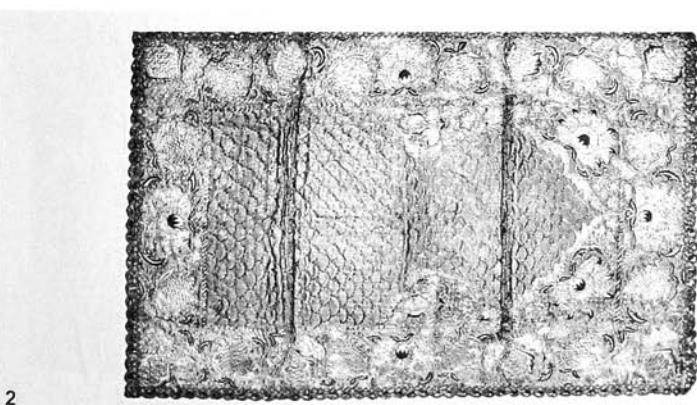
Tablo 223. Tıkmə gördək və pərdə başları

Tablo 224. Təkəlduz və pilək tikmə nümunələri: mütəkkə, balınc (nazbalınc) üzləri

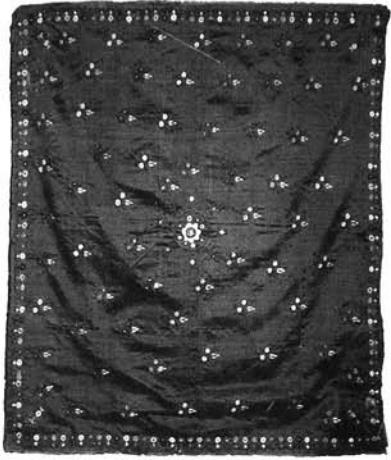

1

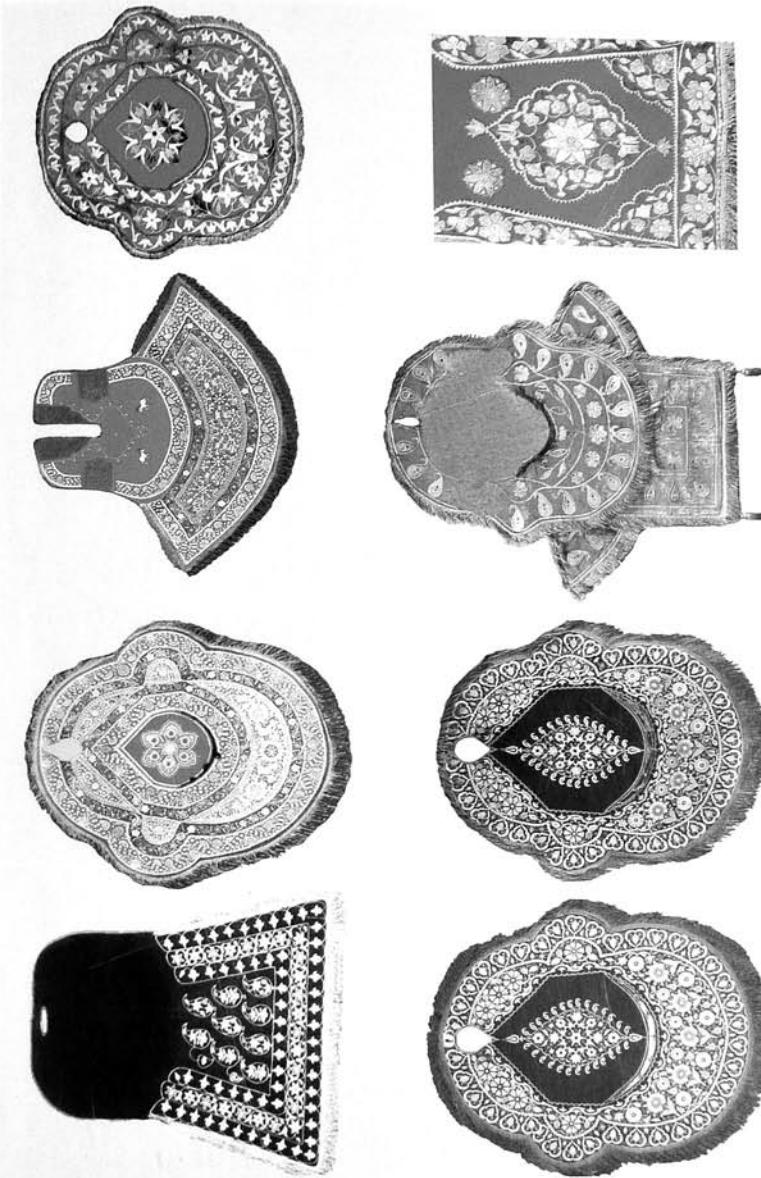

2

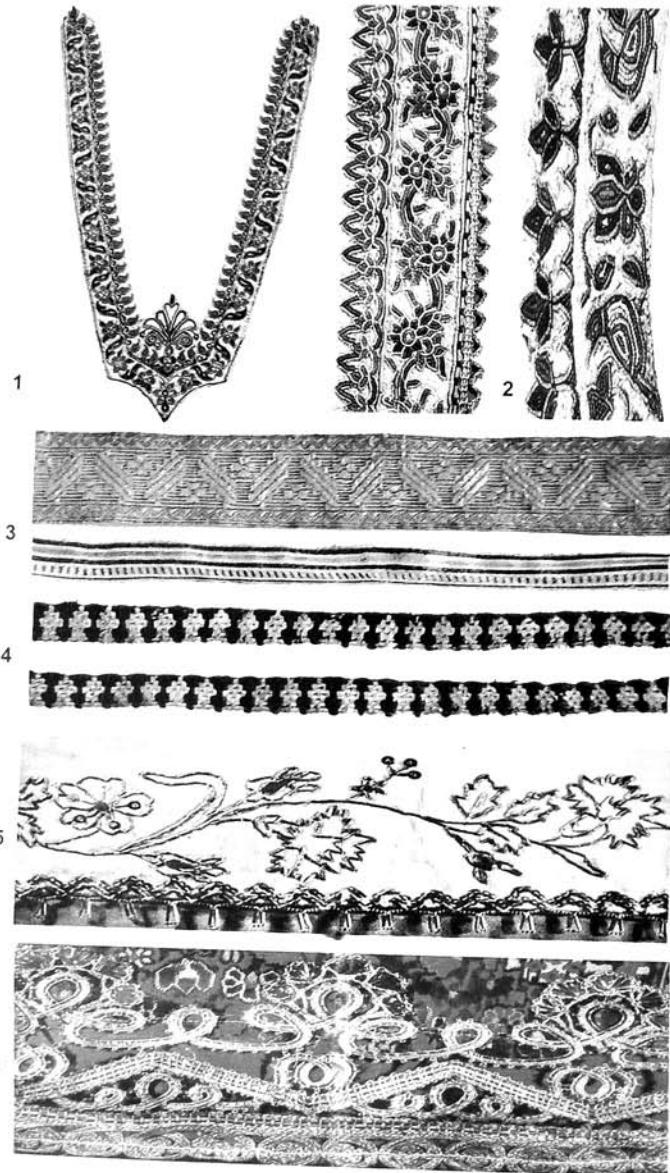
Tablo 225. Təkəlduz tikmə nümunələri

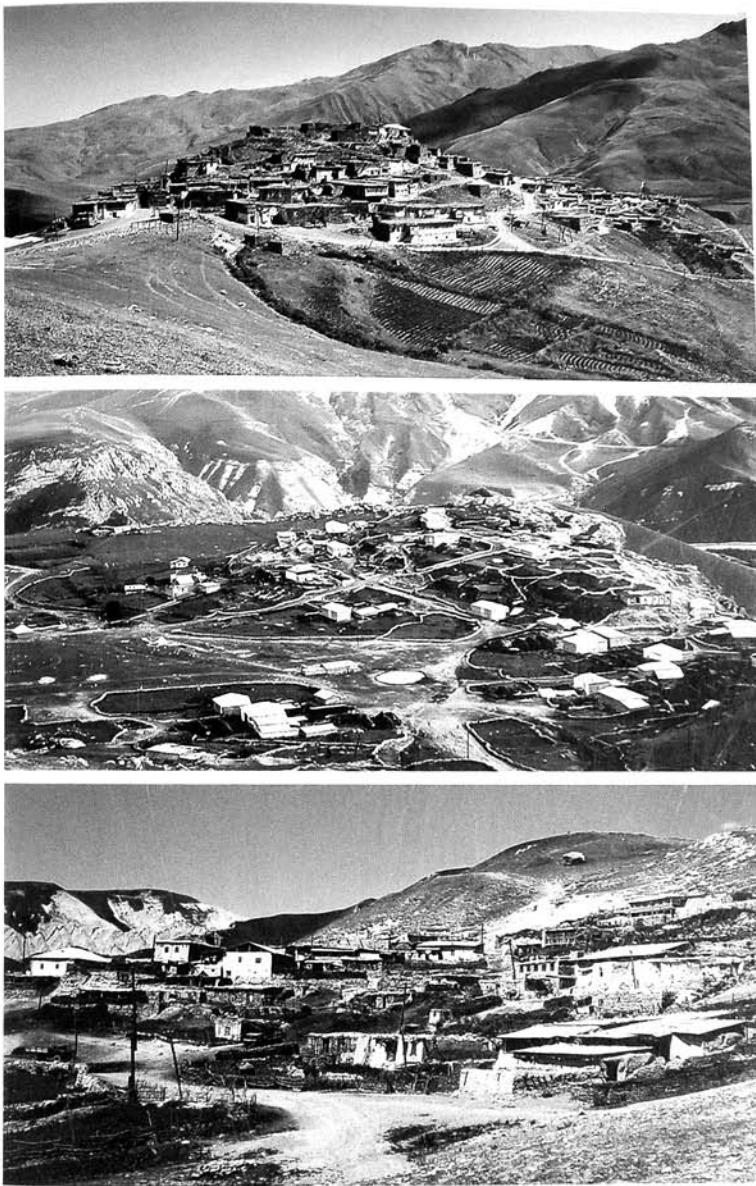
Tablo 226. Tikmə pərdə nümunələri

Tablo 227. Zimpus (Yakut) tuzün nümunələri

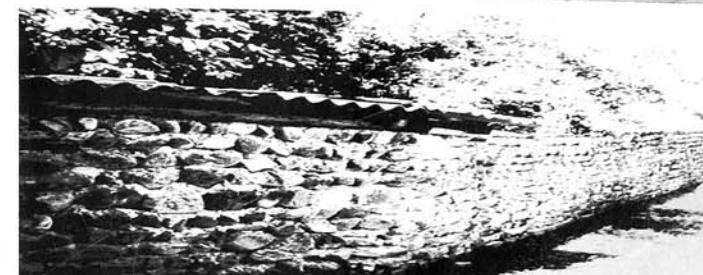
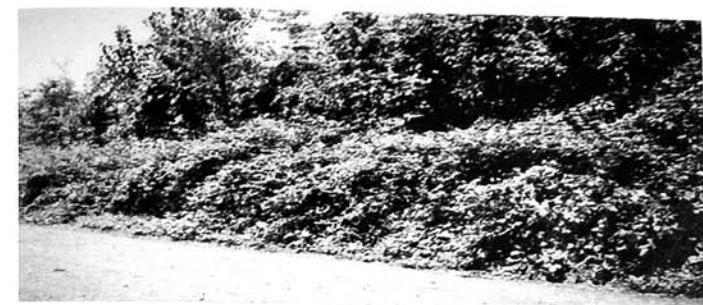
Tablo 228. Tikmə paltar bəzəkləri

Tablo 229. Kənd tipli yaşayış məskənləri: Xinalıq, Qriz, Buduq kəndlərinindən görüntülər

Tablo 230. Şehir tipi məskənlər: Şuşa və Şəki şəhərlərindən bir görüntü

Tablo 231. Fərdi həyat hasarları

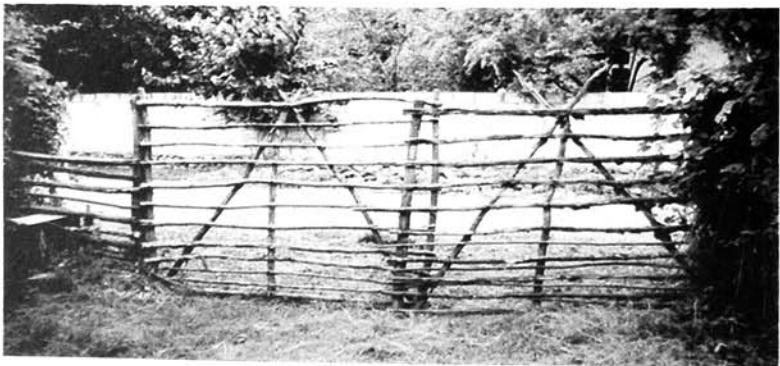
1

2

3

Tablo 232. Høyatın törkib hisseleri

1

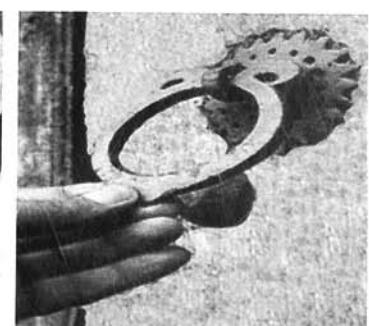
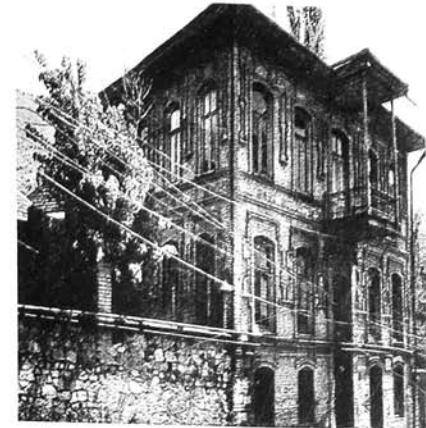

2

Tablo 233. Tikinti materialı: çiy körpic

Tablo 234. Şəhər küçələri və şəhər tipli «mülk» evləri

Tablo 235. Şəhər tipli iki-üçmərtəbəli «mülk» evləri (Şəki şəhəri), novça və taqqilbab

1

2

Tablo 236. Mülk tipli şəhər evləri

1

2

Tablo 237. Mülk tipli şəhər evləri

1

2

Tablo 238. Mülk tipi şehrə evləri

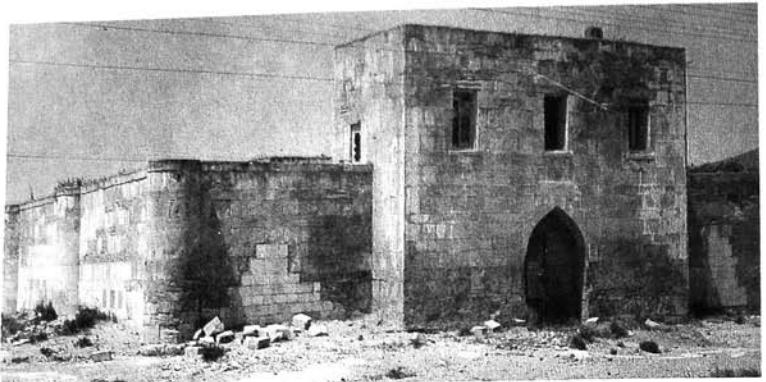

1

2

Tablo 239. Saray tipi binalar

Tablo 240. Karvansaralar

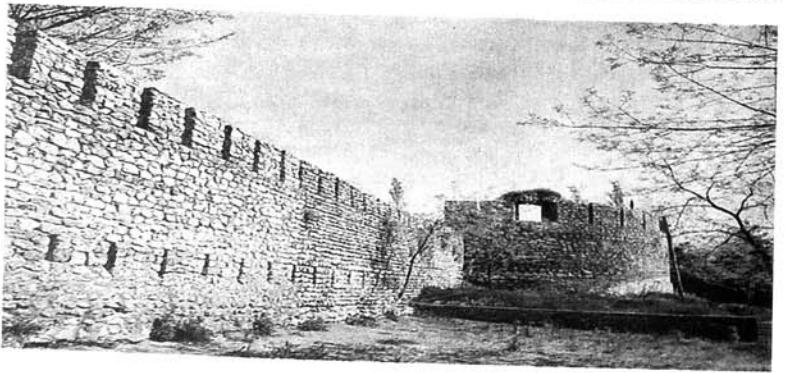
Tablo 241. İctimai binalar: gümbezli («xəznəli») hamamlar

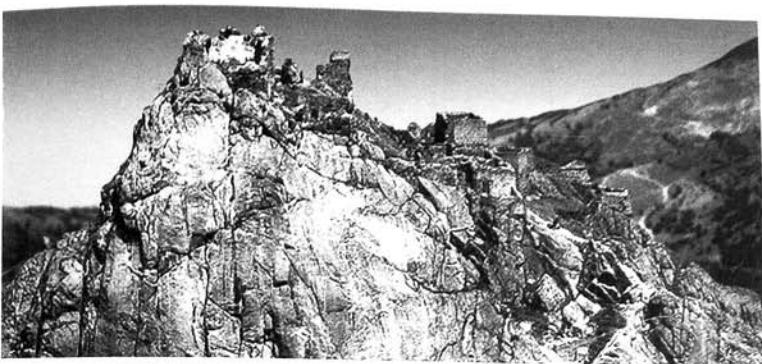
1

2

3

1

2

3

Tablo 242. İstehkamlar

Tablo 243. Qalalar

1

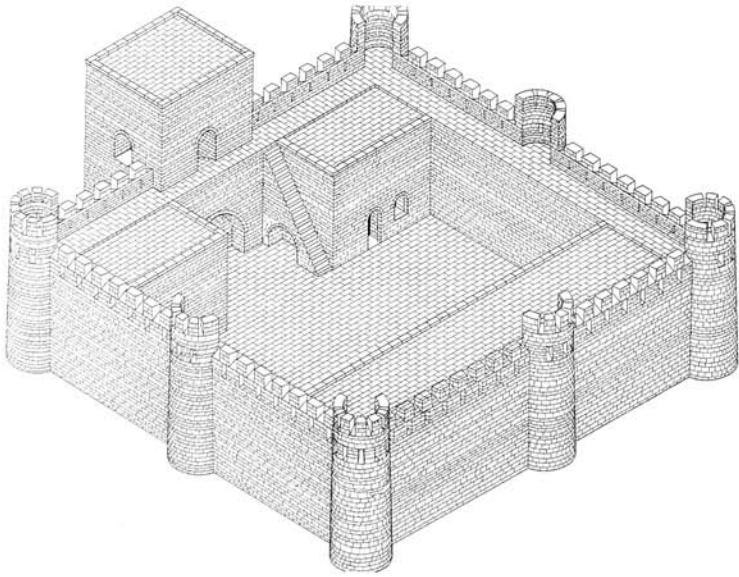

2

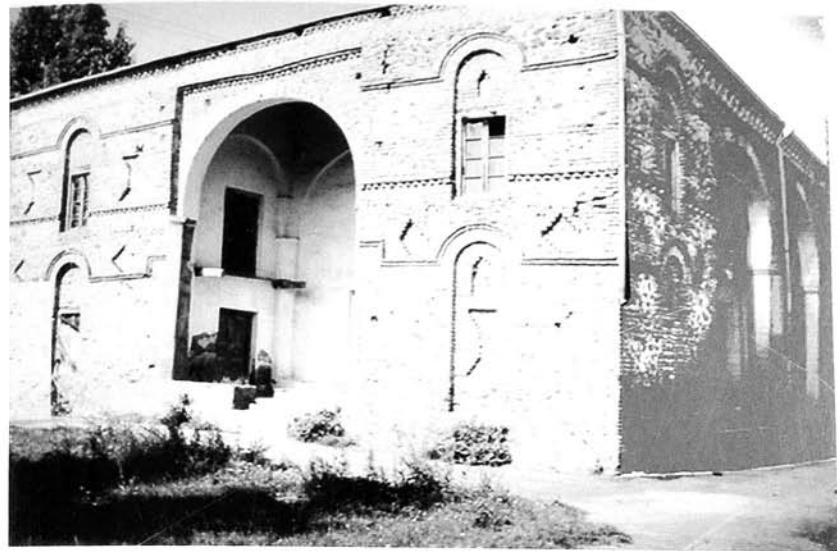
Tablo 244. Qala və qəsr tipli istehkamlar

Tablo 245. İstehkamlar: Sumuqala (İlisu) qəsrı

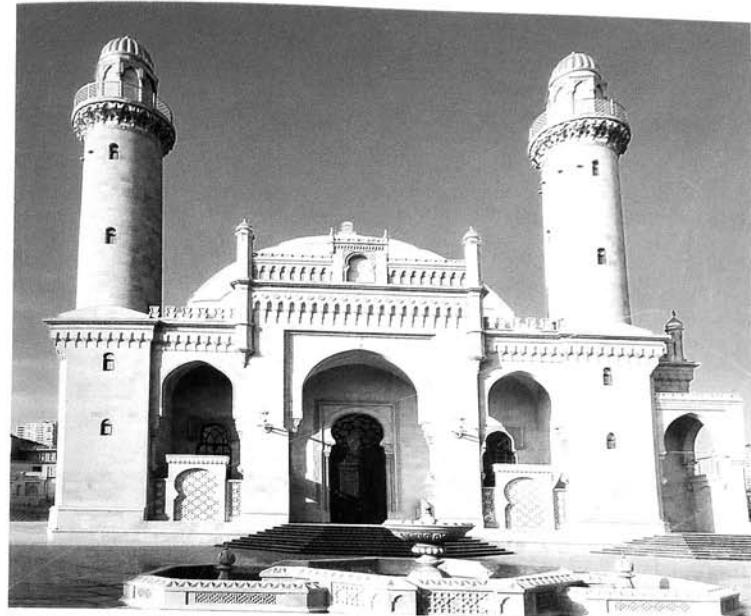
Tablo 246. İstehkamlar: Şahbulaq qalası

Tablo 247. Mosul və Tala kəndlərində cümə məscidləri

Tablo 248. Əliabad kəndində məhəllə məscidləri

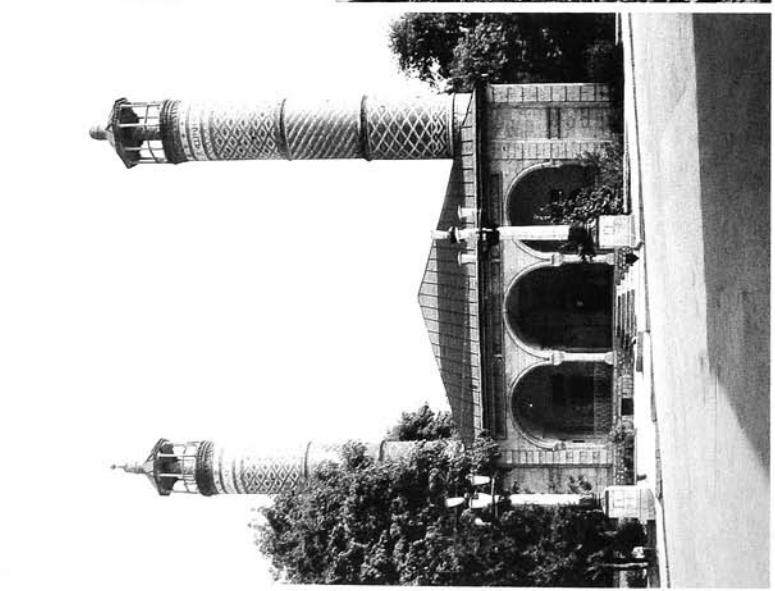

1

2

Tablo 249. İbadət binaları: Təzəpir (Bakı), Cümə məscidi (Şamaxı)

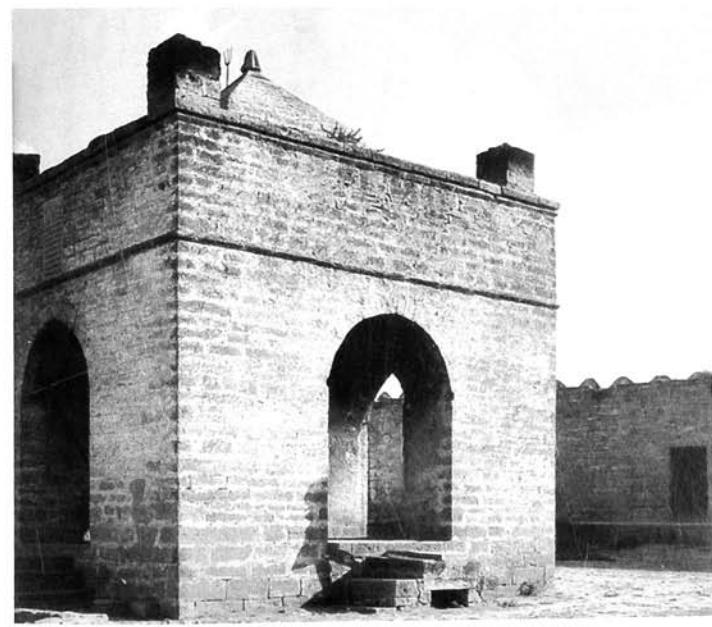
Tablo 250. İbadət xanaları: Şuşa ve Ağdamda cui me mesidələr

1

2

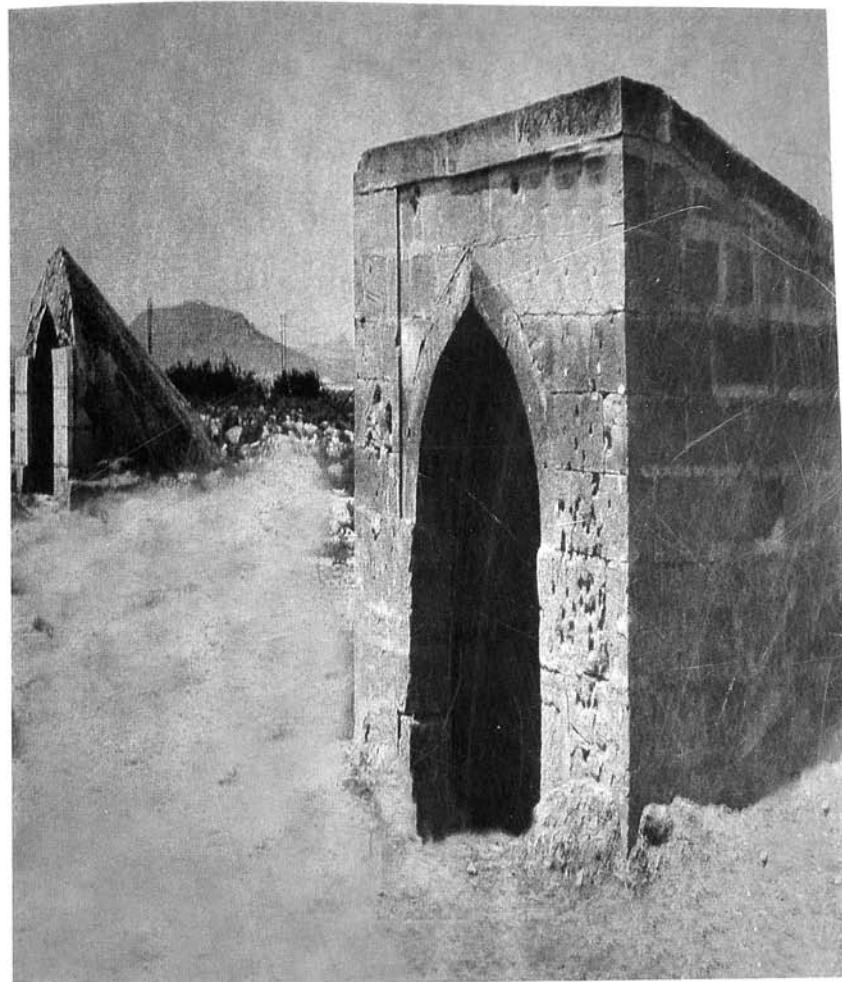

3

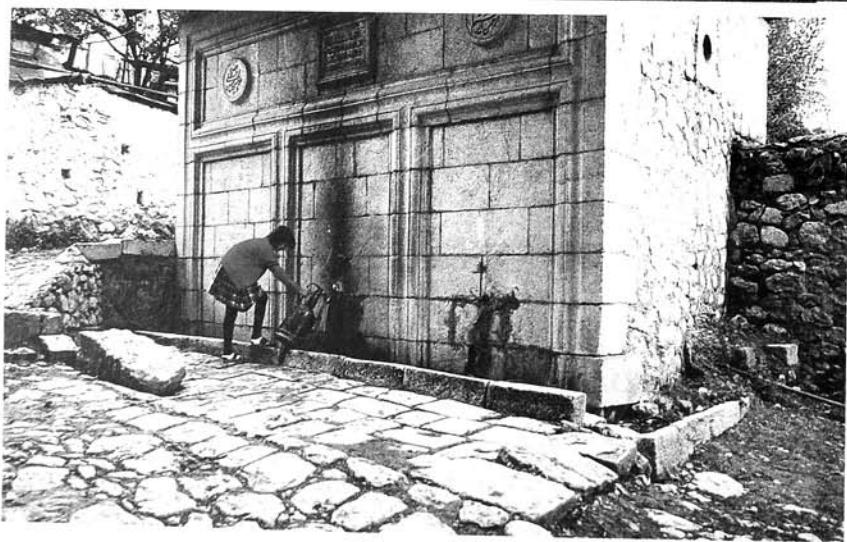
Tablo 251. İbadətgahlar: məscid, məbəd və atəşgah

Tablo 252. Su təchizatı vasitələri: mancanaqlı su quyusu

Tablo 253. Su təchizatı vasitələri: ovdanlar (Sanqaçal)

Tablo 254. Ənənəvi bulaq qurğuları (Şuşa şəhəri)

1

2

Tablo 255. Türbə tipli xatırə abidələri: Cuqa və Diribaba türbələri

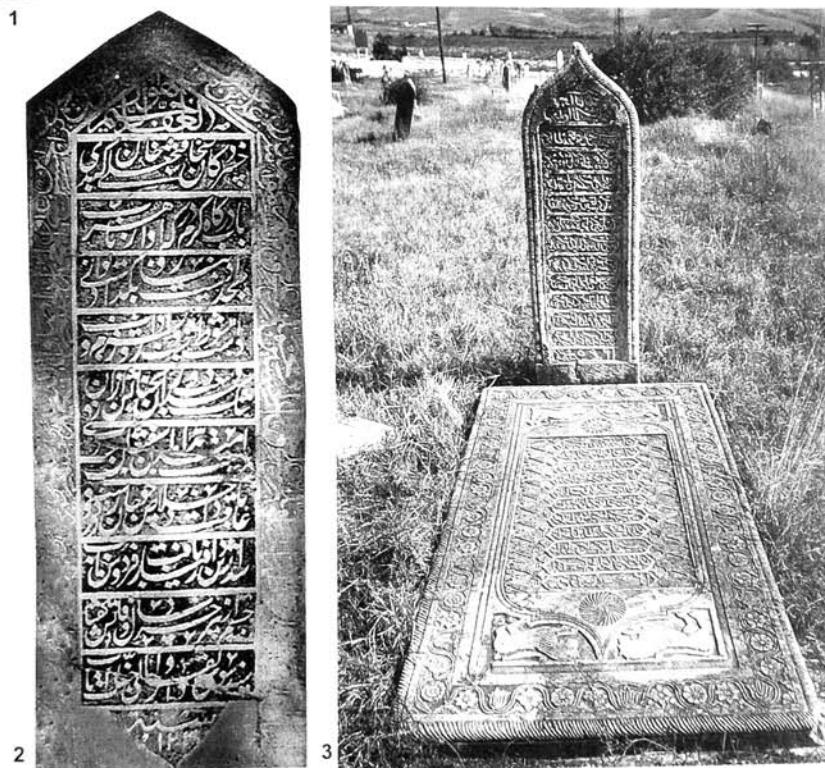
Tablo 256. Qəbirüstü abidələr

Tablo 257. Qəbirüstü abidələr: qoç heykəlləri

Tablo 258. Qəbirüstü abidələr: sənədli nümunələri

Tablo 259. Xatırə abidələri

1

2

3

Tablo 260. Ümməzərbəycan və məhəlli qadın geyim dəstləri

1

2

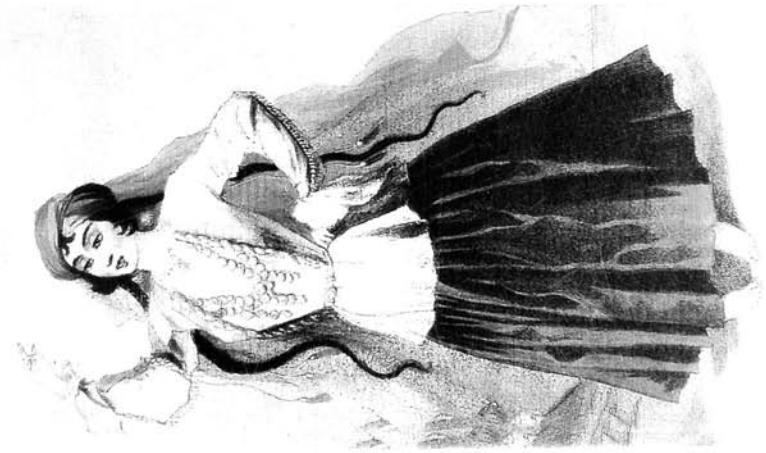

3

Tablo 261. Məhəlli qadın geyim dəstləri

Tablo 262. Məhəlli qadın libasları

Tablo 264. Məhəlli qadın geyim dəstləri

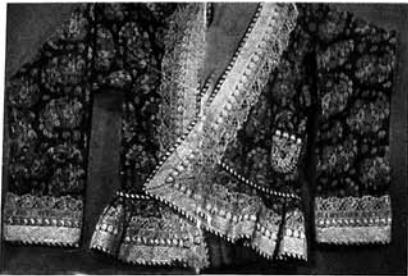
Tablo 265. Quba qadınlarına məxsus don (arkalıq) və tuman nümunələri

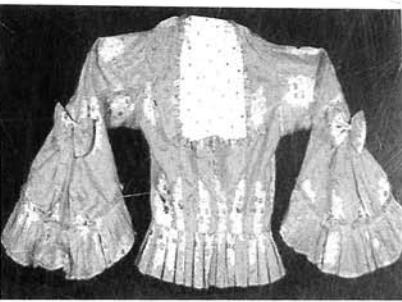
Tablo 266. Ənənəvi qadın tumanları: «büzməli» və «qırçınlı» (taybalaq) tuman növləri

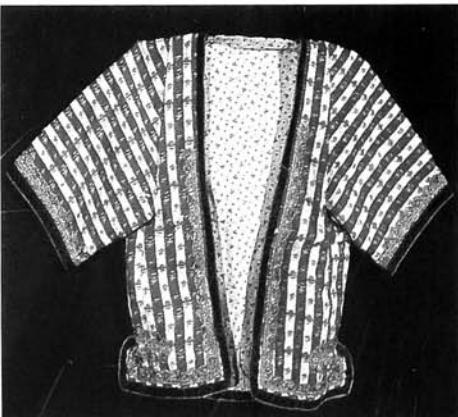
Tablo 267. Dəst qadın geyimləri: arxalıq, köynök və tuman nümunələri

Tablo 268. Qadın arxalıqları: düzyaxa, oymayaxa və atmaqol arxalıq nümunələri

Tablo 269. Mövsümi qadın arxalıqları: «yelpazə» və «genbilək» arxalıq nümunələri

Tablo 270. Çiyindirikli kadın üst geyimi: İlebbadə nümunələri

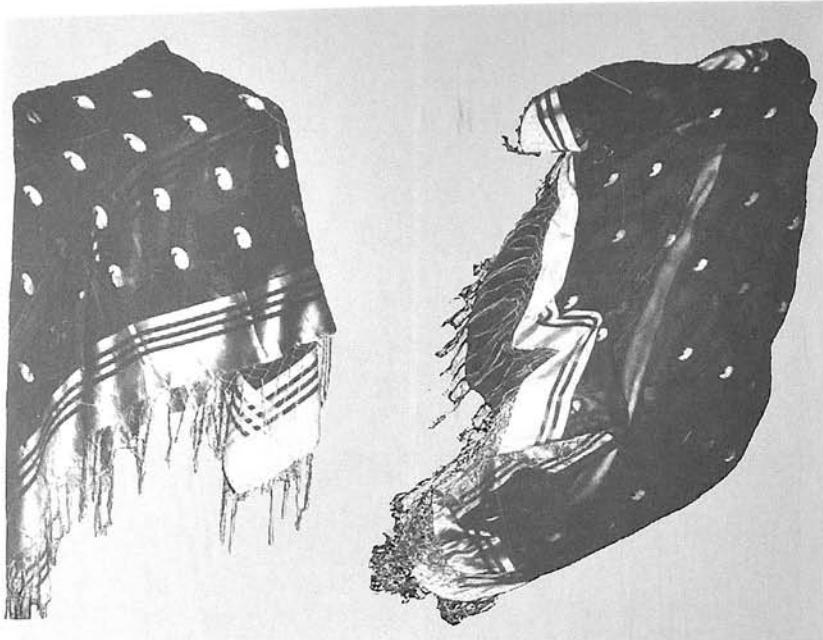
Tablo 271. Qadın üst geyimi: çəpkən nümunələri

Tablo 272. Mövsümi qadın üst geyim tipləri: kürdü və eşmək nümunələri

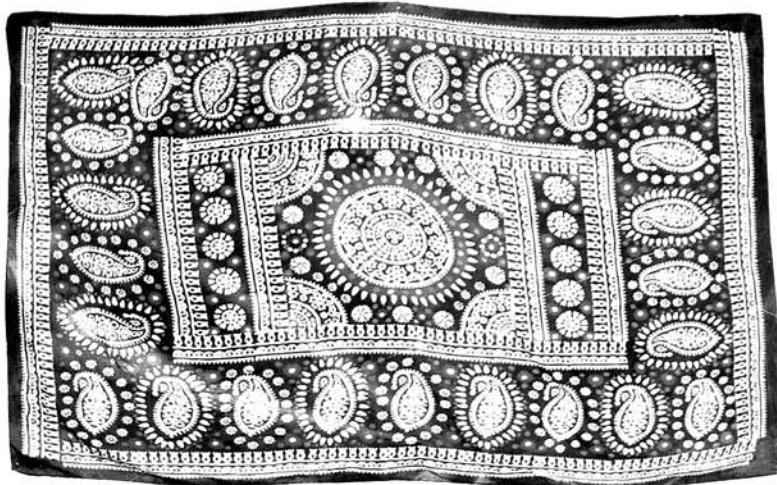
Tablo 273. Mövsümi qadın üst geyimləri: küləcə, baharı və katibi nümunələri

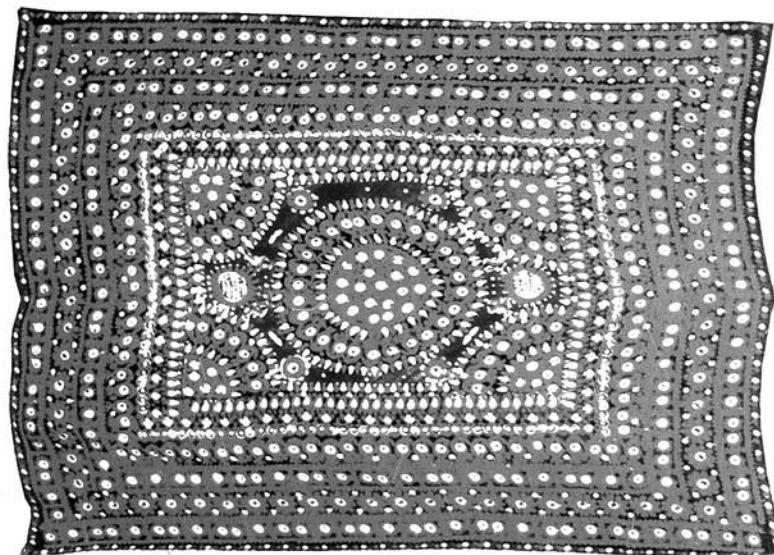
Tablo 274. Qadın baş geyimləri: örpəklər («naz», «qaz»), çutqu

556

Tablo 275. Baş örpəkləri: kələgayı nümunələri

557

Tablo 276. Qadın baş geyimi: araxçın nümunələri

Tablo 277. Qadın üz örtüyü: rübənd nümunələri

Tablo 278. Qadın corabları: yun və keci corablar

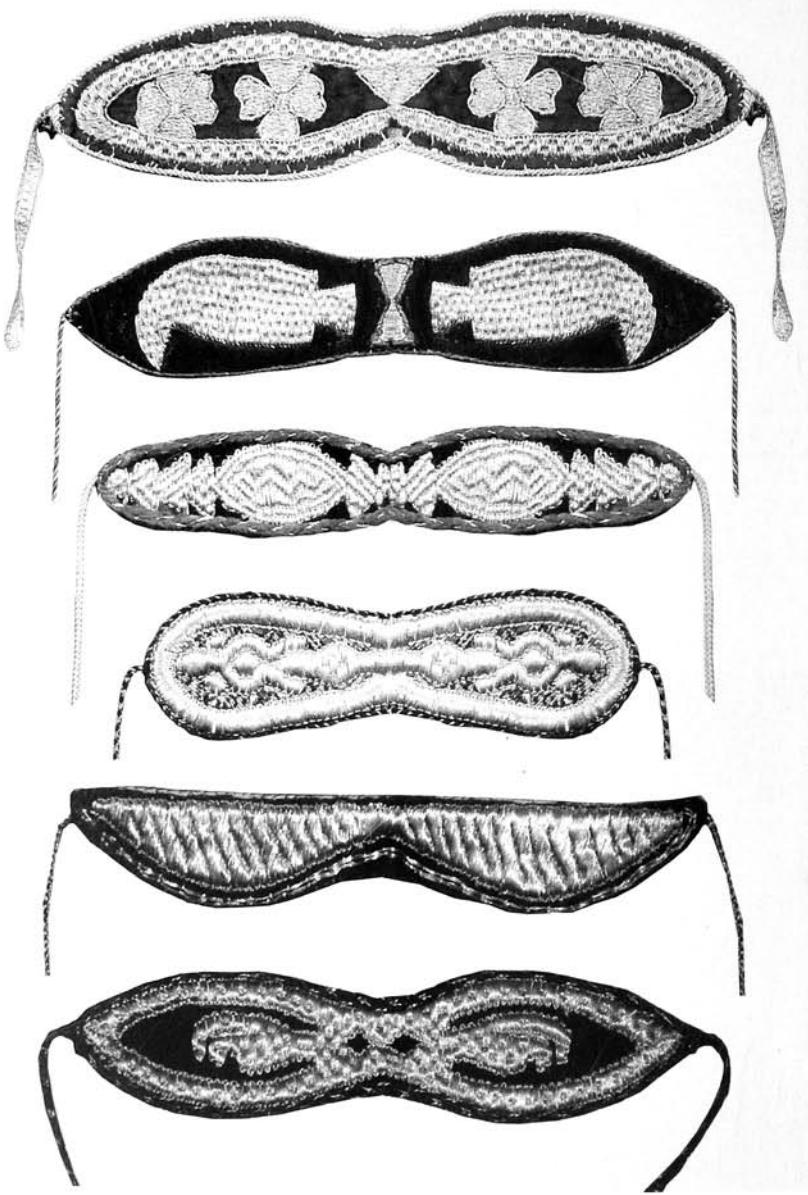
Tablo 279. Qadın ayaq geyimleri: «zənanə» (qadın) başmaqları və qunclu çəkmə

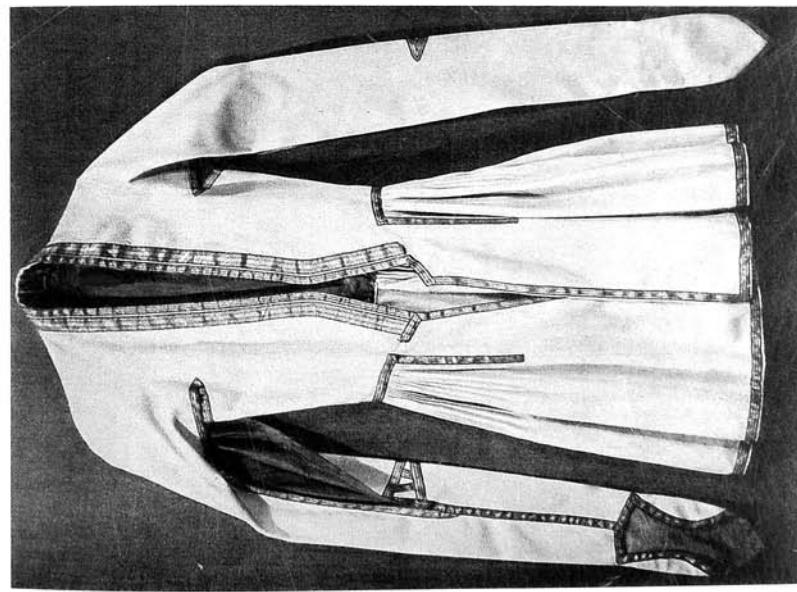
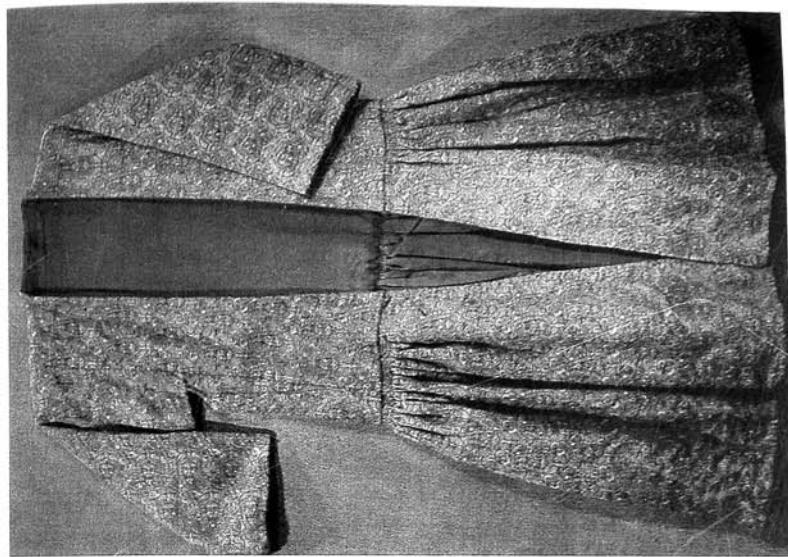
Tablo 280. Kişi geyim döştləri; zabit və bəy libasları (O.Qaqqarının çökdüyü rəsmindən)

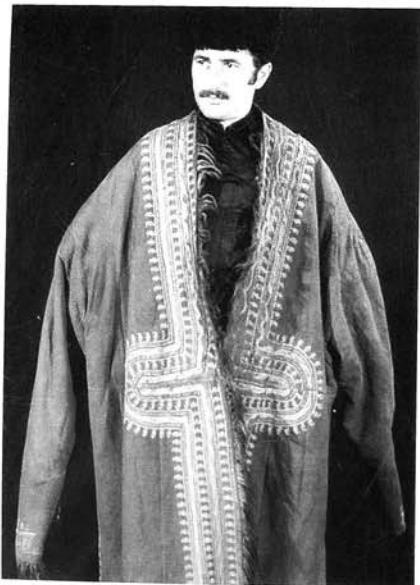
Tablo 281. Kişi geyim döştləri: ruhani və bəy geyimi (Q.Qaqqarının çökdüğü rəsmindən)

Tablo 282. Bıg qapaqları

Tablo 283. Kişi üst geyimleri: saatmaqab vo ekonomçıq cuxalar

Tablo 284. Kişi mövsümi geyim dəstləri: çuxa və kaval kürk

Tablo 285. Kişi baş geyimi: külah (şəbküləh) nümunələri

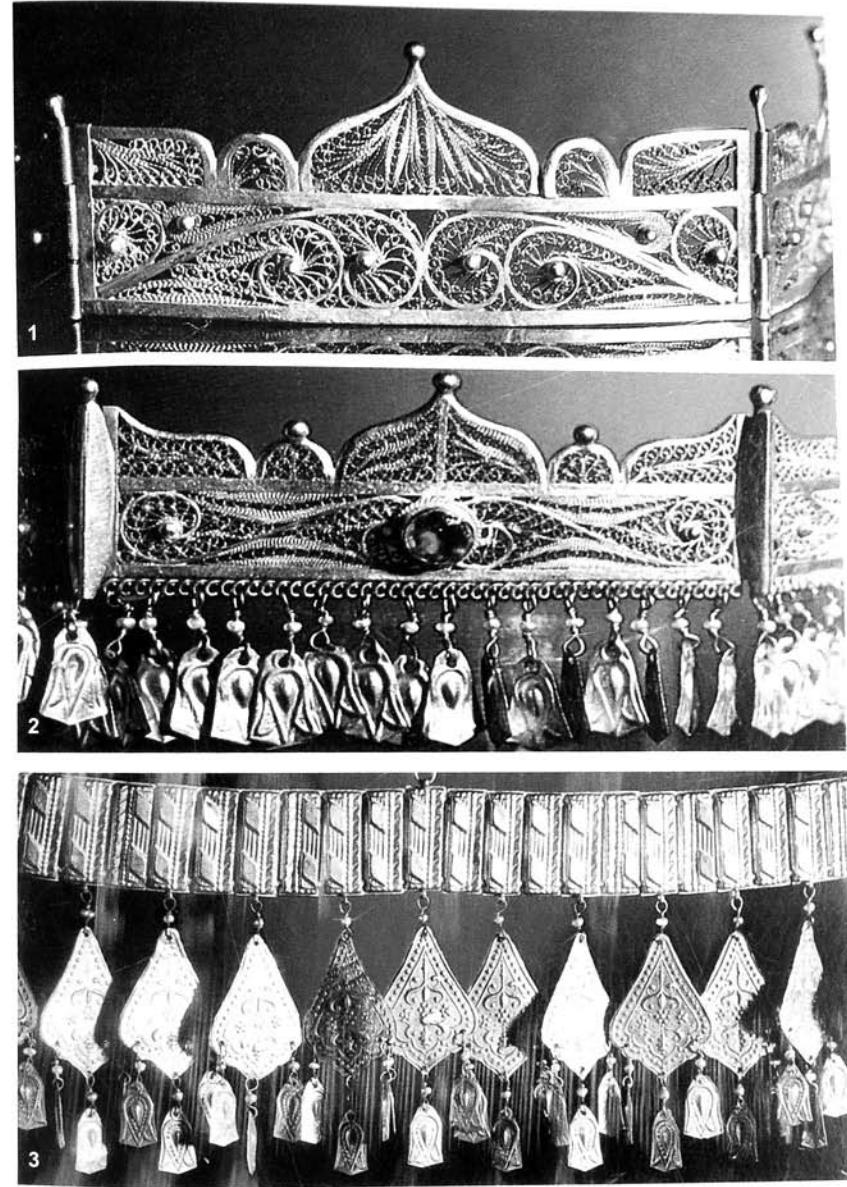
Tablo 286. Kişi ayaq geyimleri: corab, şətəl («kəməçər»), patava, çarıq

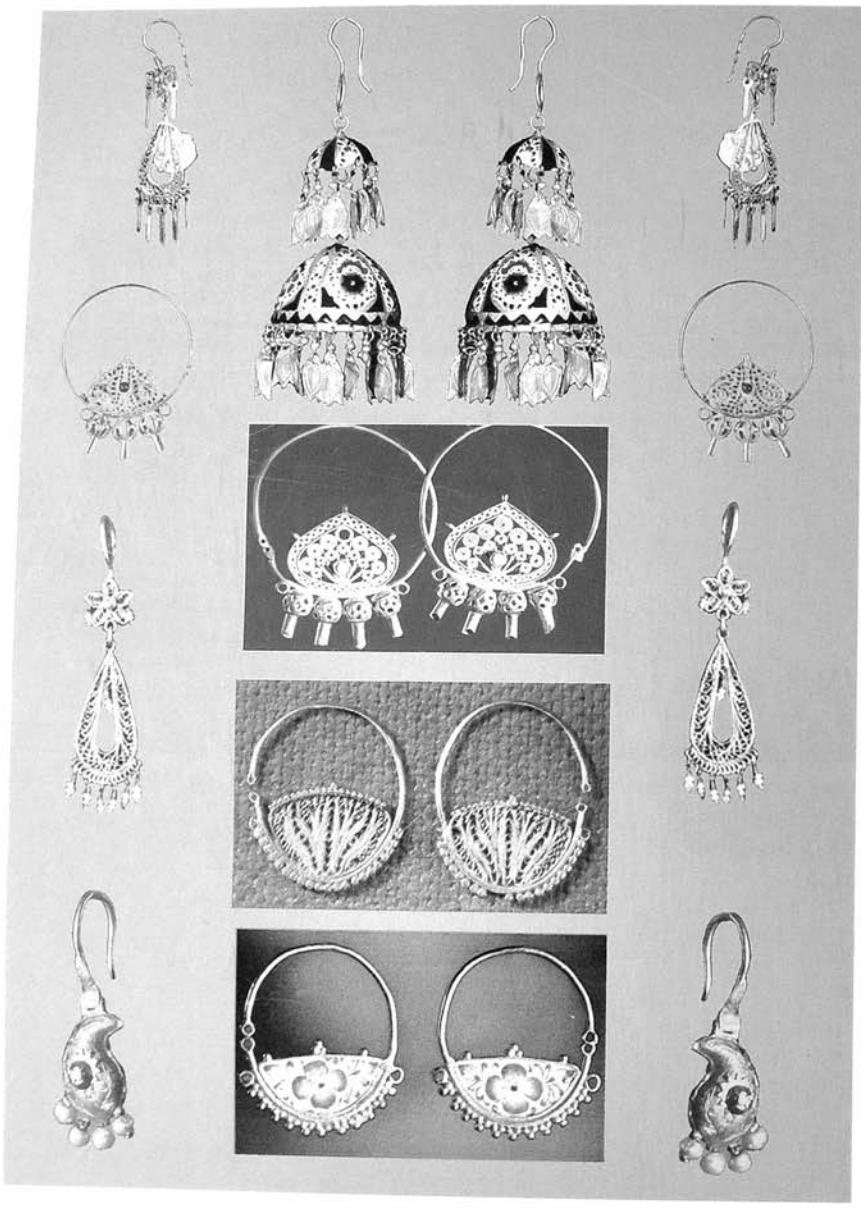
Tablo 287. Uşaq geyimləri: qız və oğlan uşaqlarının geyim dəsti

Tablo 288. Qadın baş zinətləri: tac, çutquqabağı (çeləng)

Tablo 289. Qadın baş bəzəyi

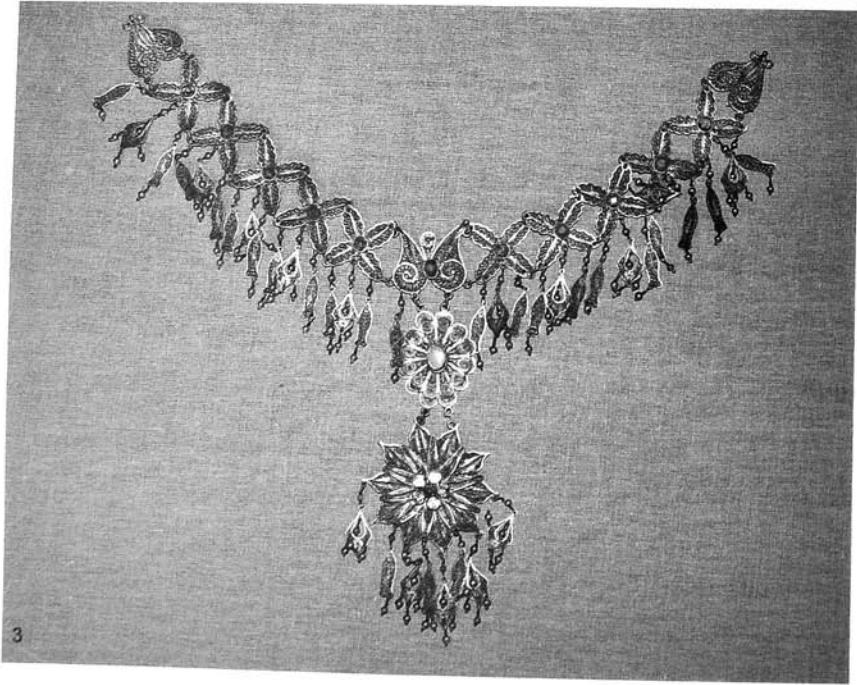

Tablo 290. Qadın sırgaları

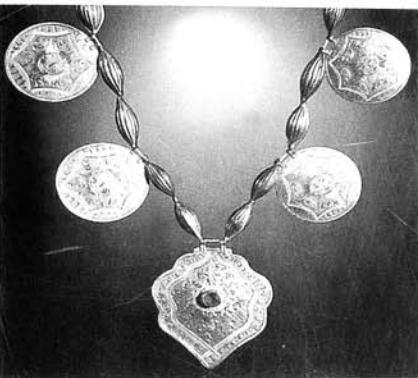
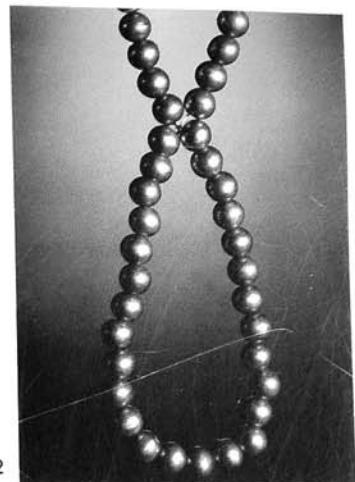
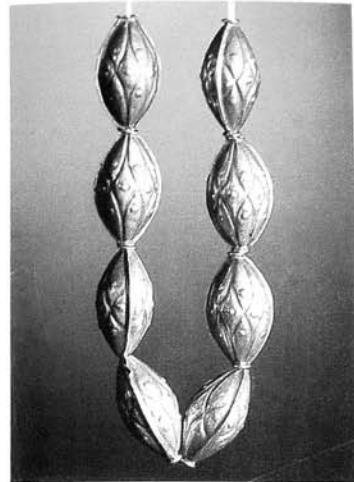

Tablo 291. Qulaq zinatları: «finəçi», «mirvari» (inci), şəbəkəli «dörddüymə» sırgalar

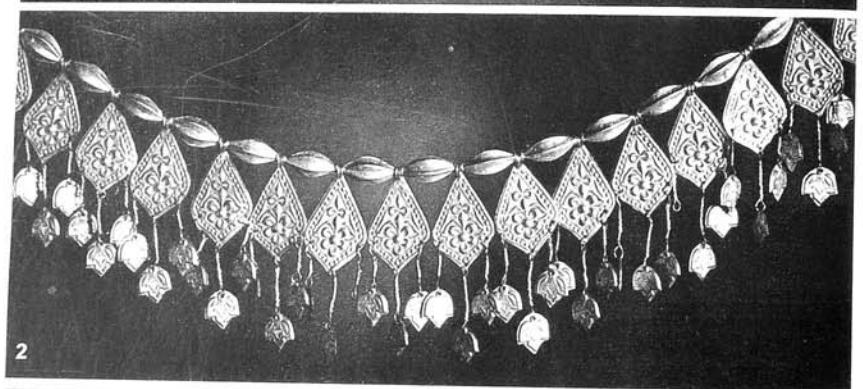
Tablo 292. Qadın zinətləri: boğazaltı (sinobənd) nümunələri

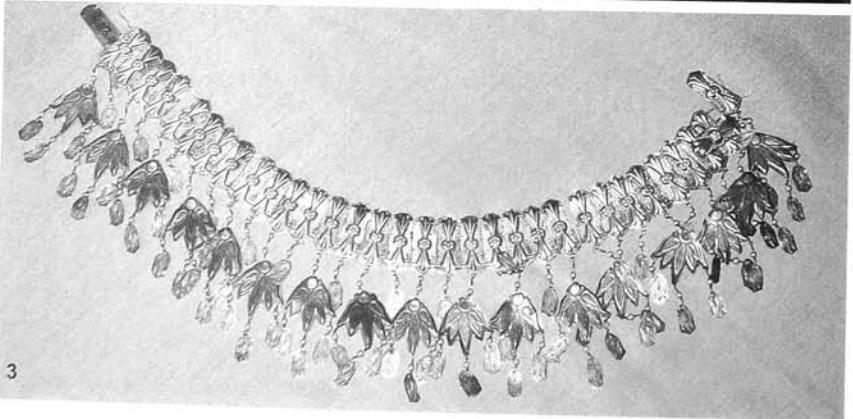
Tablo 293. Boyunbağı nümunələri

1

2

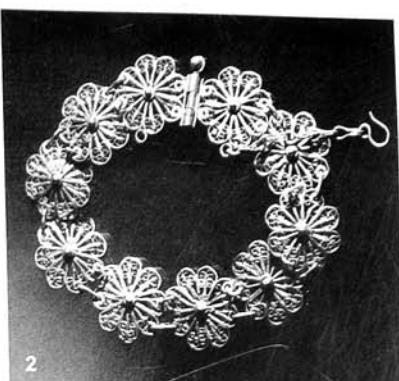

3

Tablo 294. Boyunbağılar və boğazaltı nümunələri

1

2

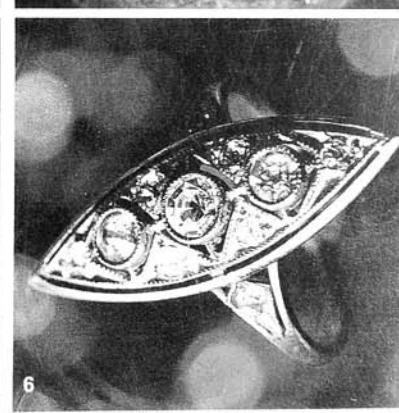
3

4

5

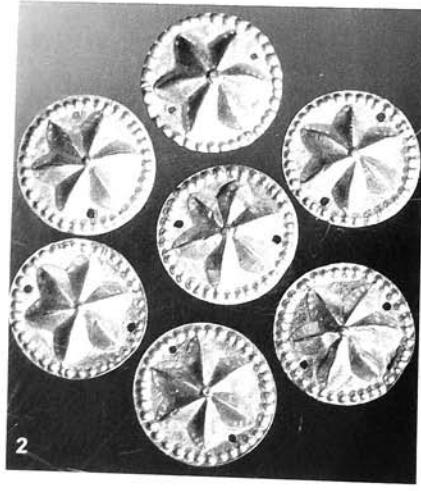

6

Tablo 295. Bilek və barmaq zinətləri

1

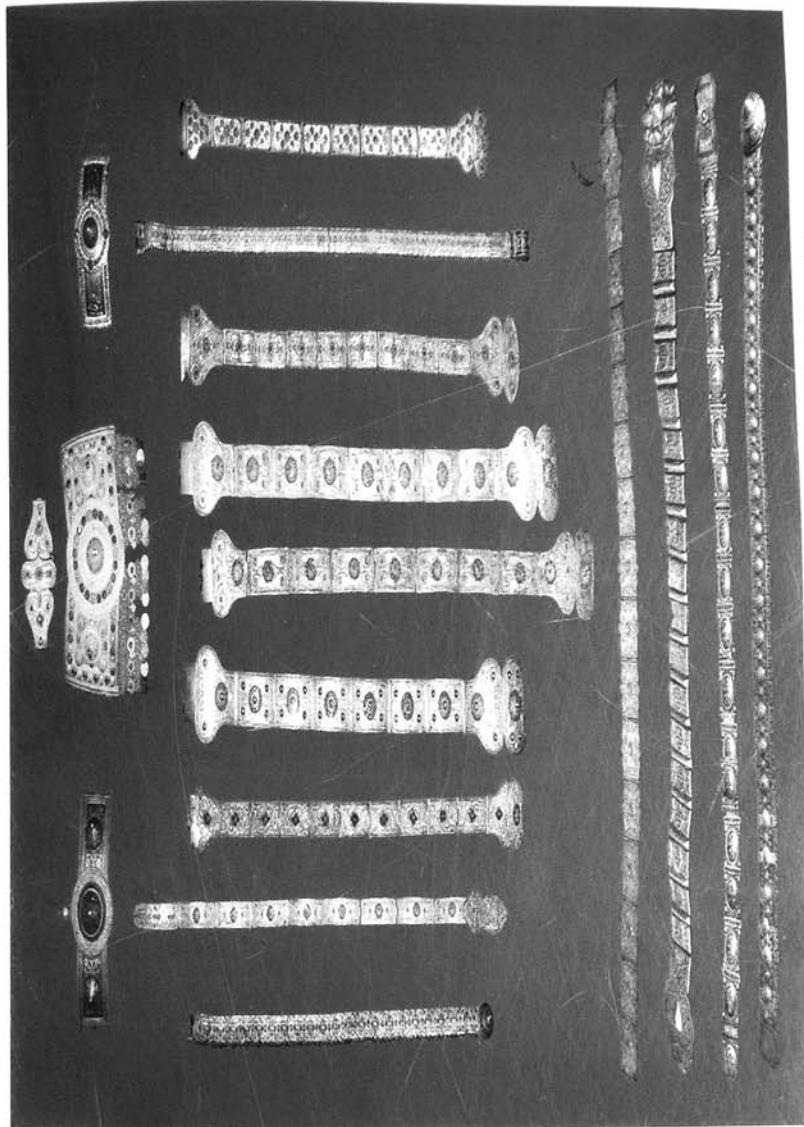

2

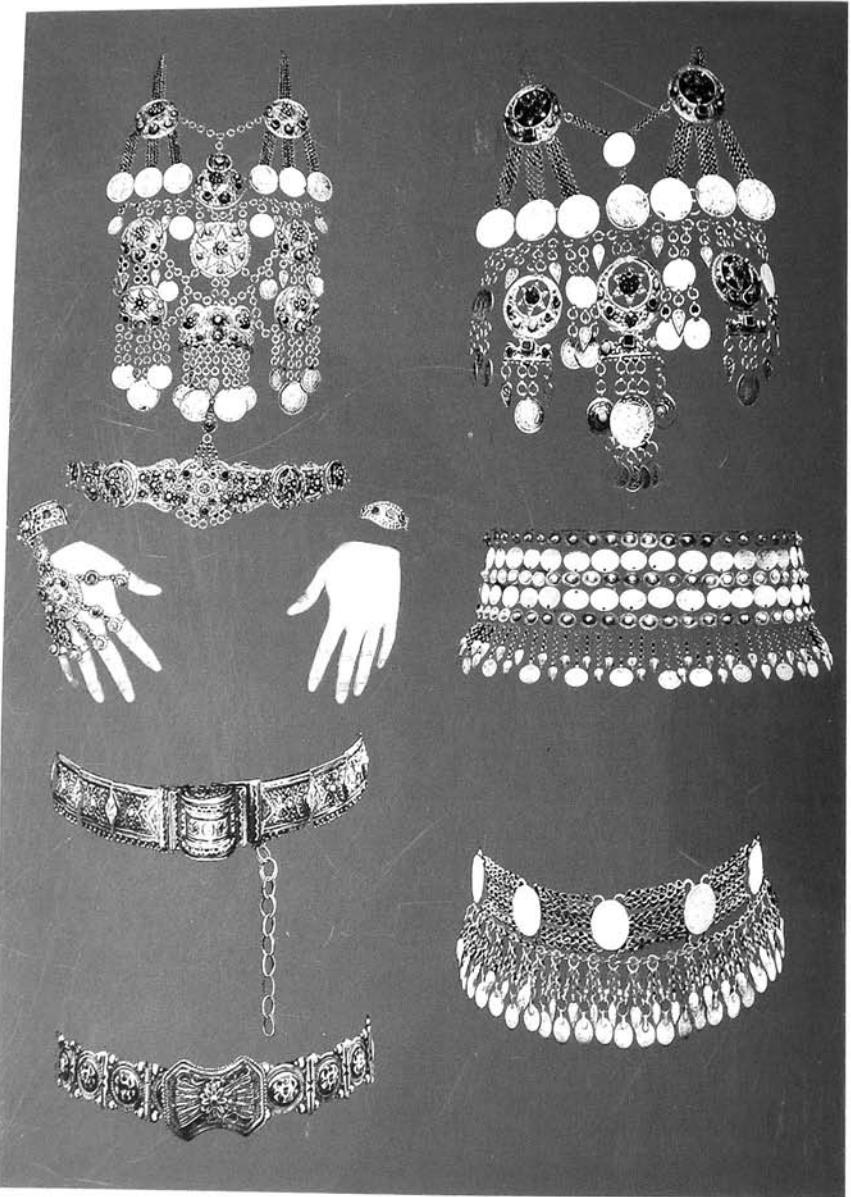

3

Tablo 296. Bəndləmə və asma zinətlər

Tablo 297. Qadın bələbzəkləri, qızıl (gümüş) konor və bəlbəğli nümunələri

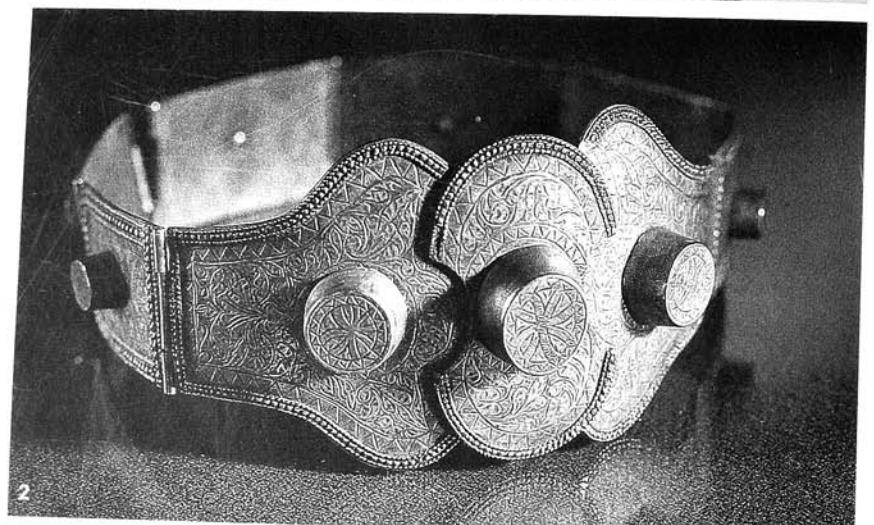
Tablo 298. Ənənəvi qadın zinəti komplekti

Tablo 299. Daş-qasıla (firuzə, yaqut, mirvari) bəzədilmiş şəbəkəli qızıl və gümüş komər nümunələri

1

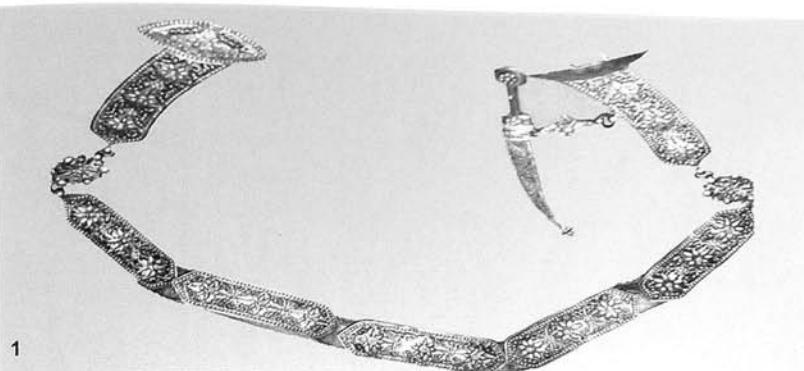

2

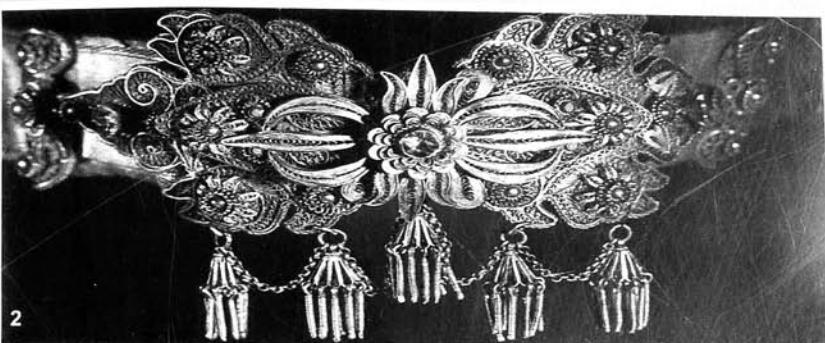

3

Tablo 300. Qadın belbağı və kəmərləri

1

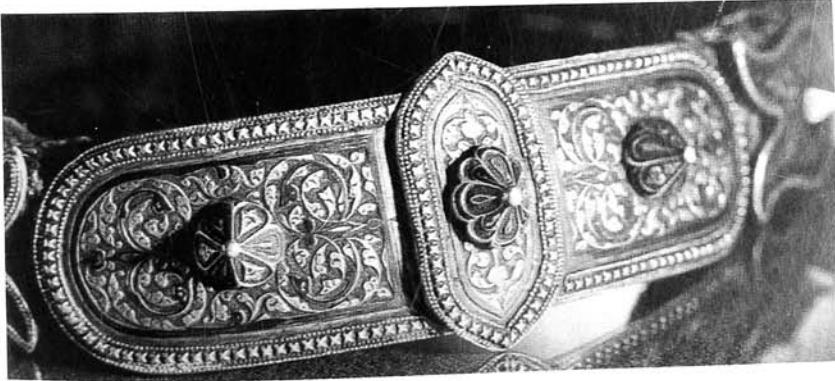
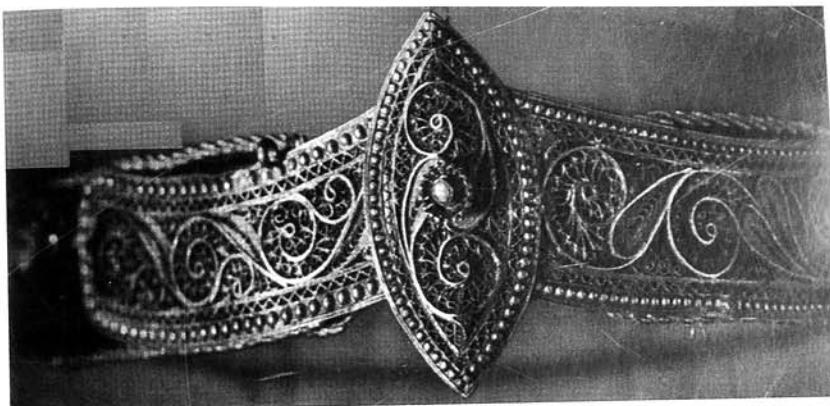
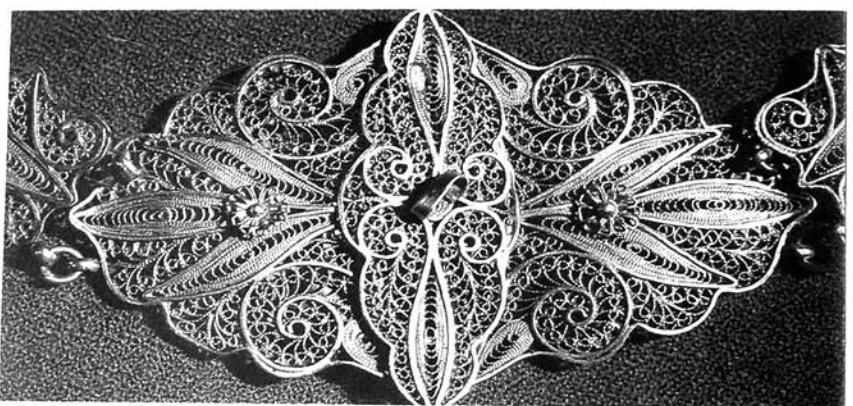

2

3

Tablo 301. Qadın kəmərləri

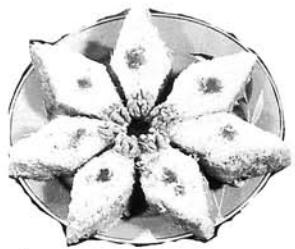

Tablo 302. Şəbəkəli və minalı qızıl (gümüş) kəmər toqqaları

Tablo 303. Şəbəkəli və minalı qızıl (gümüş) kəmər toqqaları

1

2

3

4

5

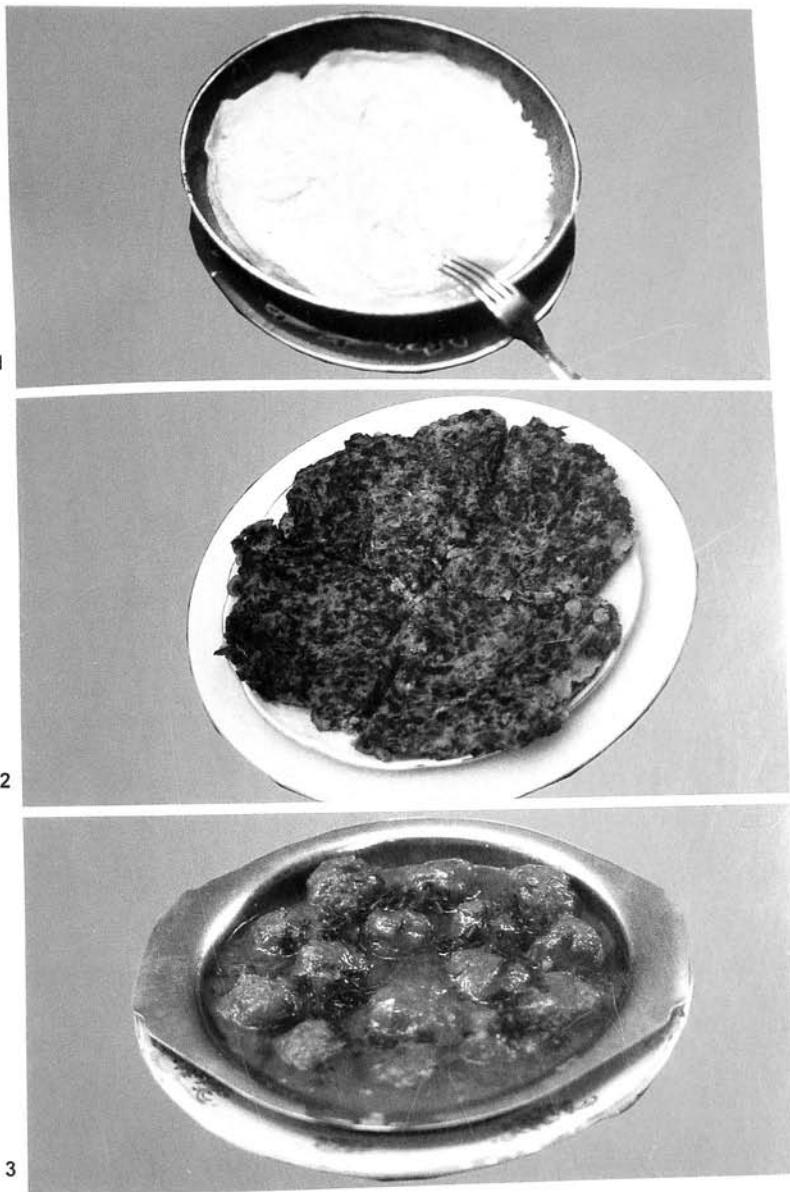
Tablo 304. Ləziz qənnadı məmələti

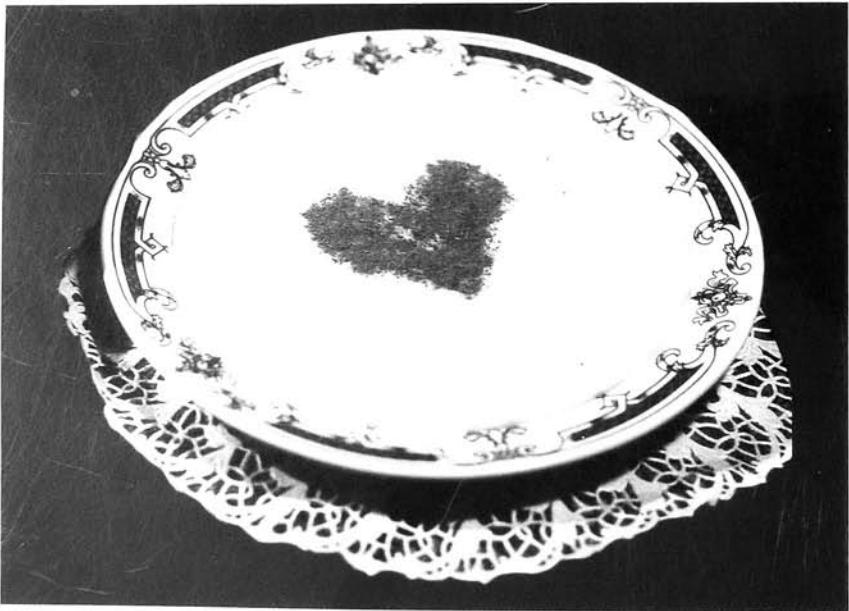
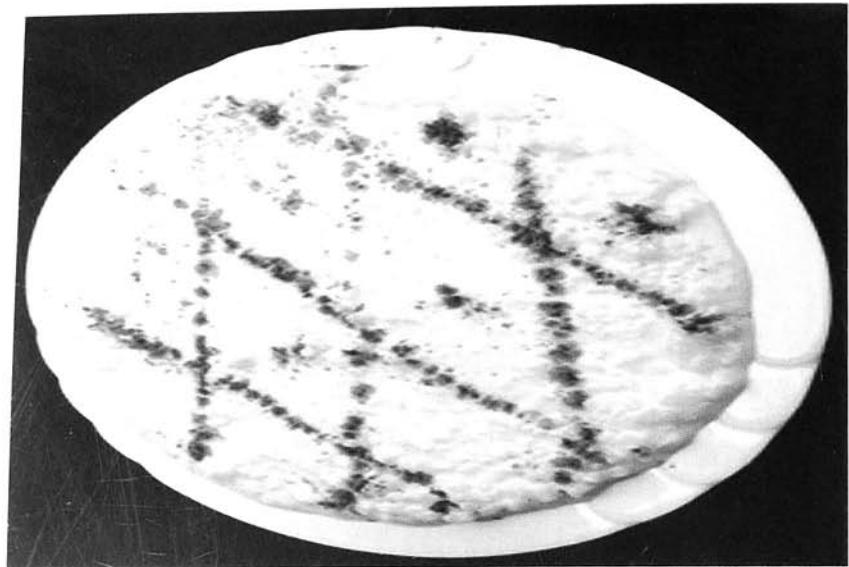
Tablo 305. Duru xörəklər: parça bozbaş, toyuq şorbası

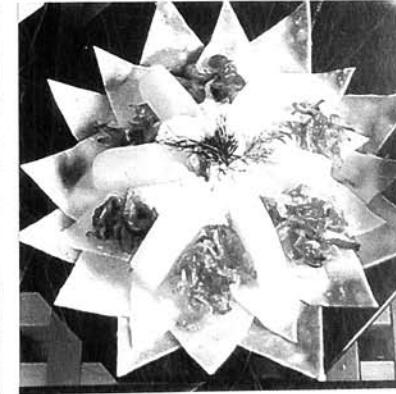
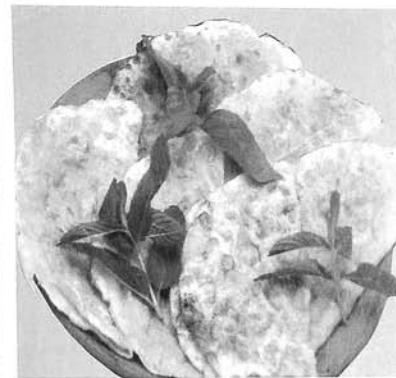
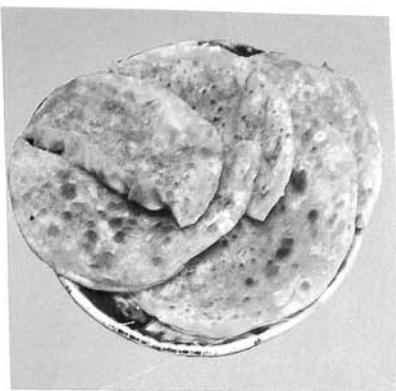
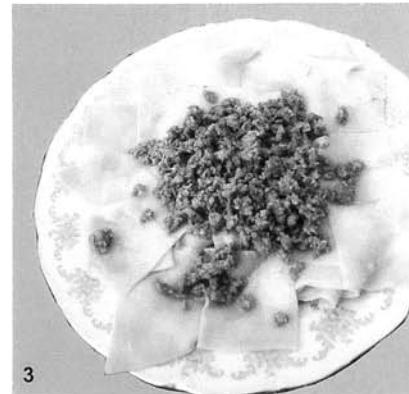
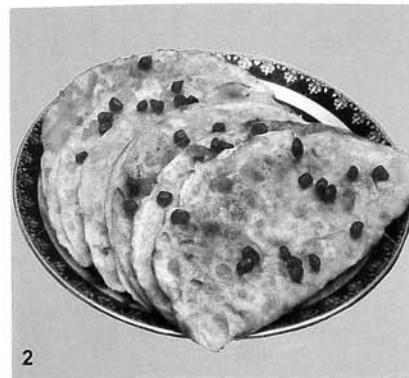
Tablo 306. Duru xörəklər: dovğa, əriştə şorbası, düşbərə, piti

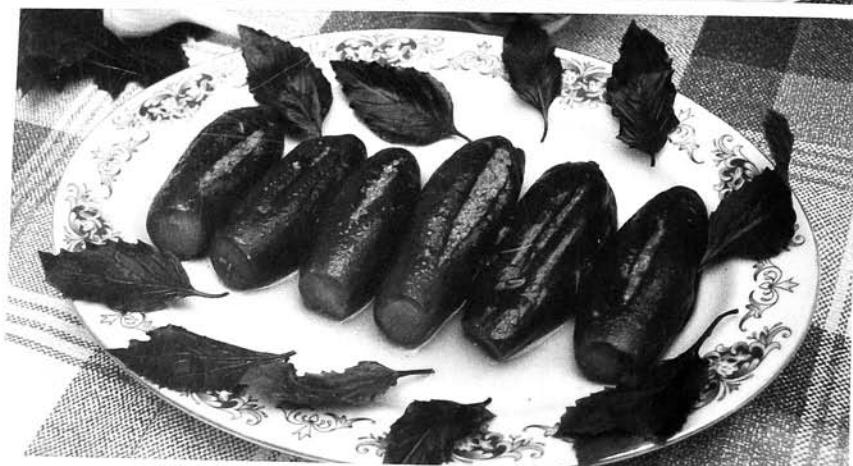
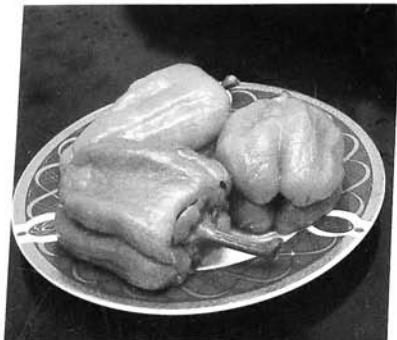
Tablo 307. Quru xörəklər: qayğanaq, kükü, riza-küftə

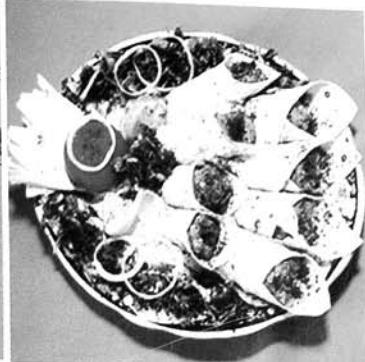
Tablo 308. Xəmir yeməkləri: siyiq, xəşil

Tablo 309. Xəmir yeməkləri: qutablar, xəngöllər

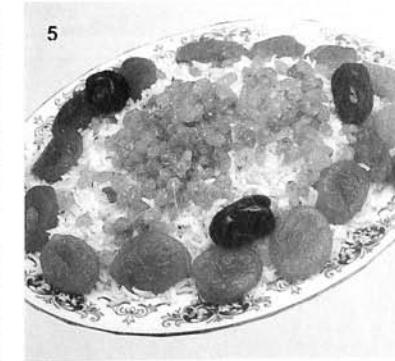
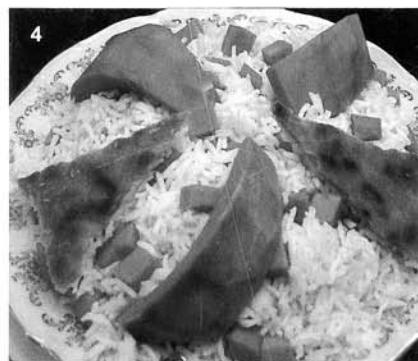
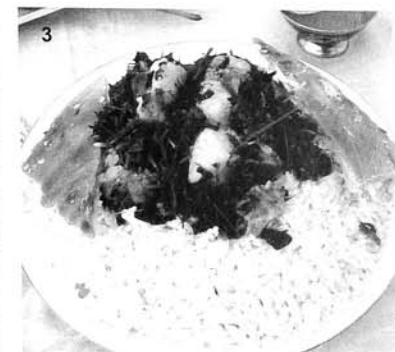
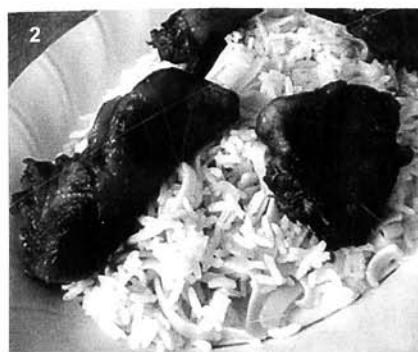
Tablo 310. Qiymələnmiş ətli xörəklər

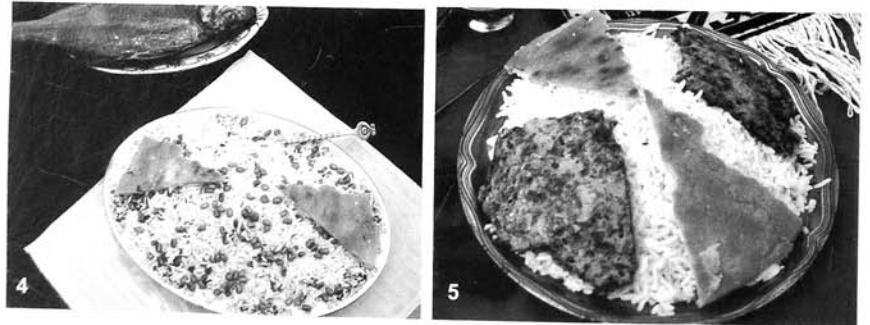
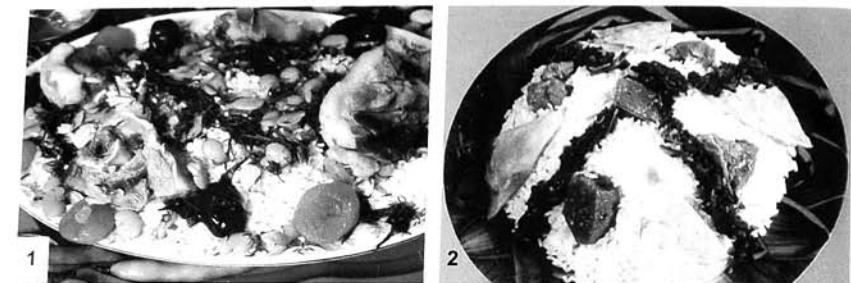
Tablo 311. Ətli xörəklər. Kabablar: tıkk, lülə, qarışq, balıq, cüçə kababları

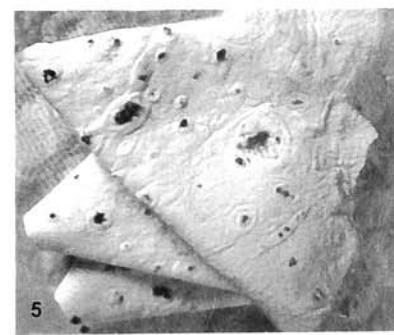
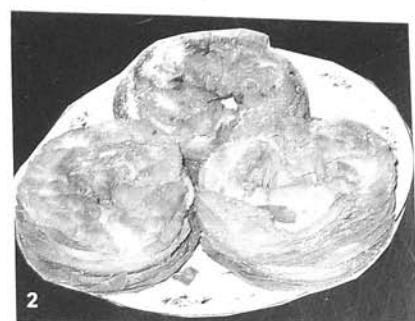
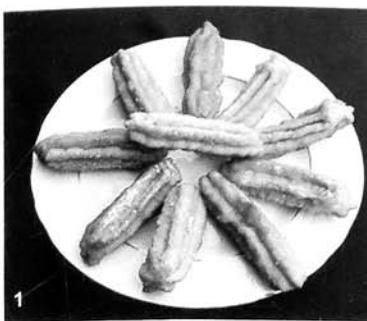
Tablo 312. Balıq xörəkləri: soyutma və ləvəngi balıq

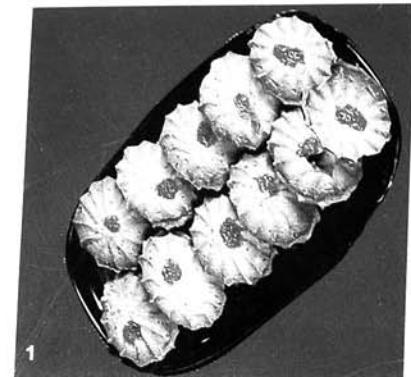
Tablo 313. Dənəvər yeməklər. Plovlar

Tablo 314. Plovlar

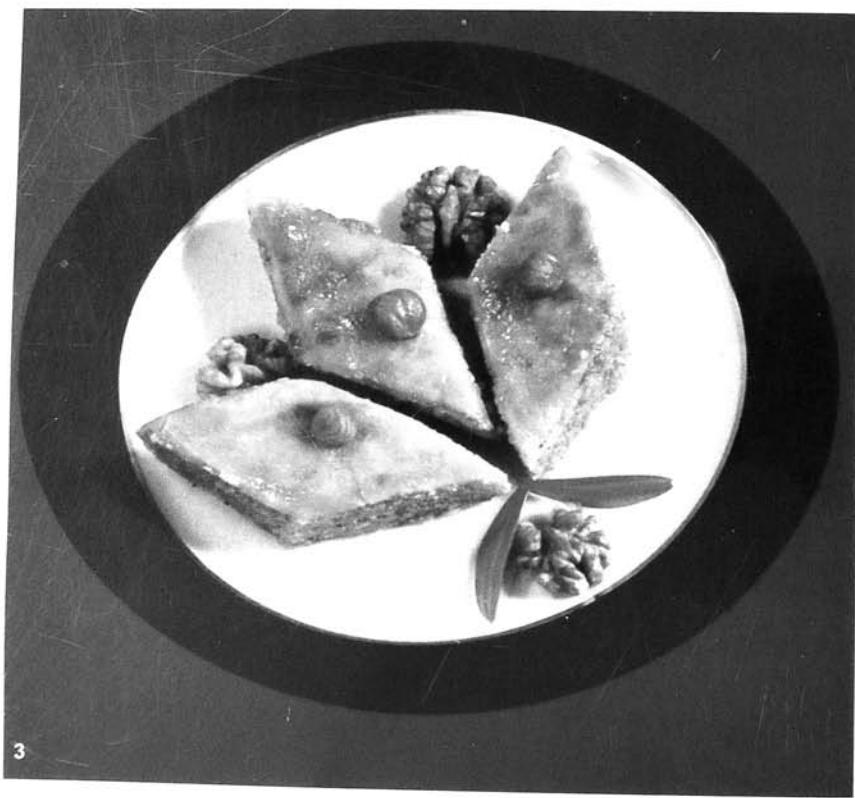
Tablo 315. Qənnadı məmulați

1

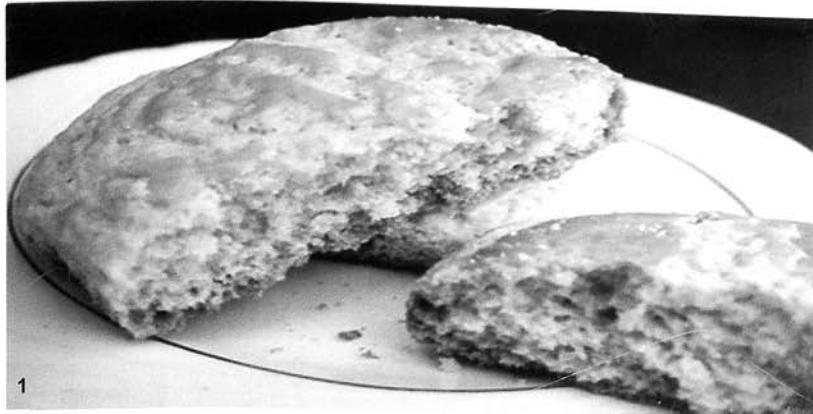

2

3

Tablo 316. Qənnadı məmulatı: qurabiye, şəkərçörəyi, paxlava

1

2

3

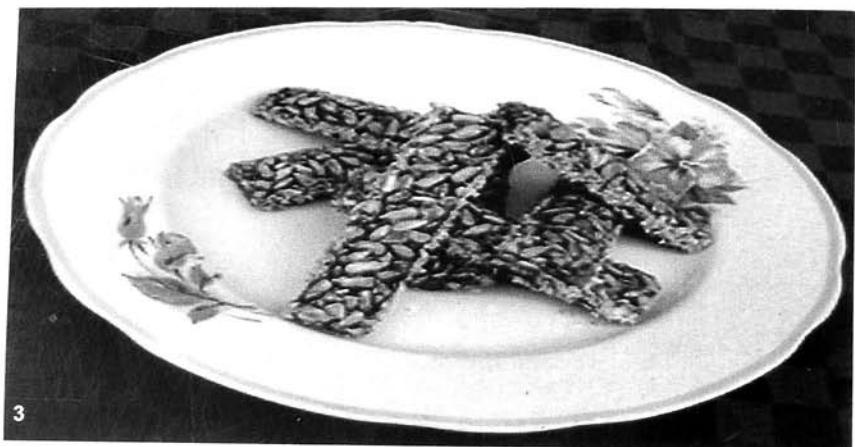
Tablo 317. Qənnadı məmulatı

1

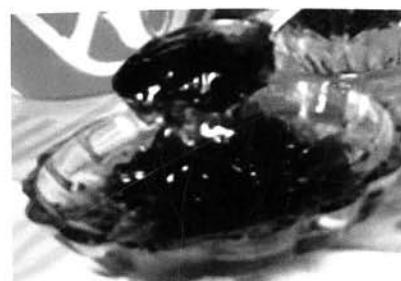
2

3

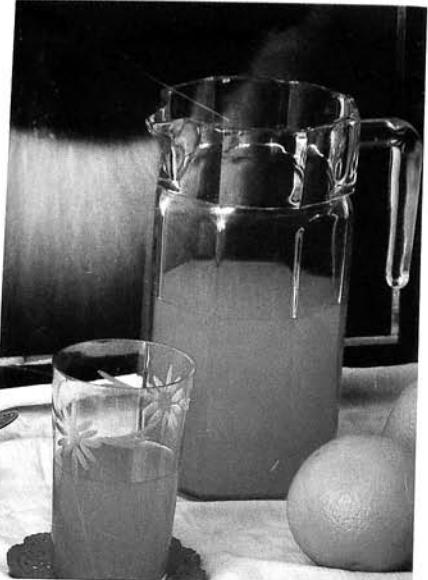
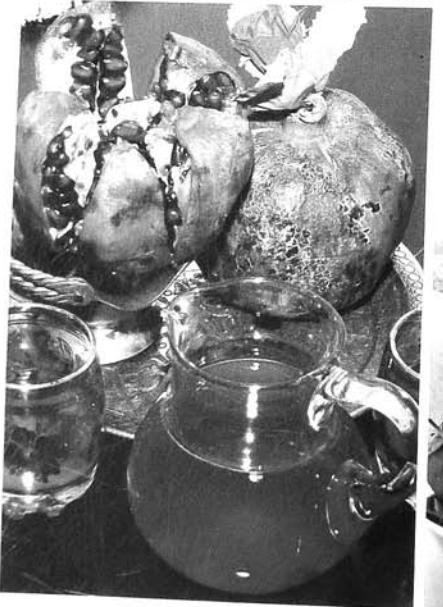

4

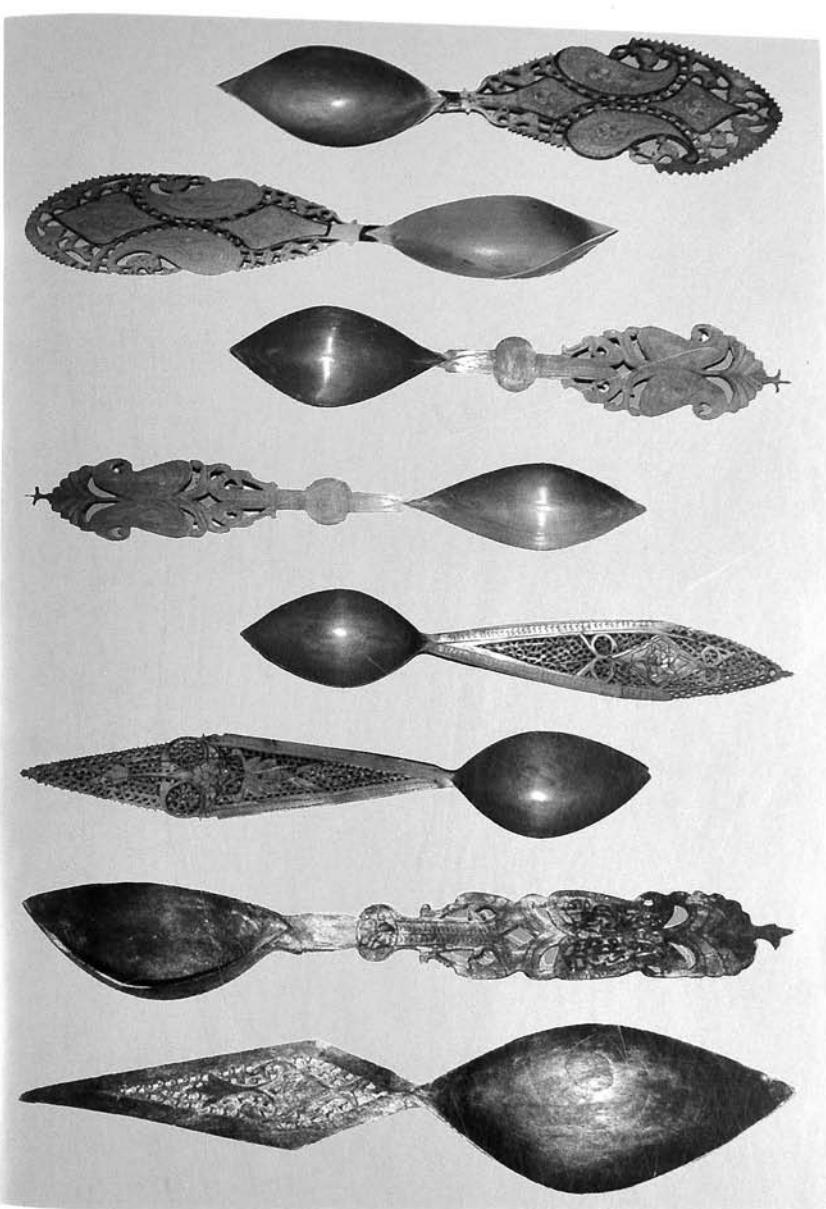

Tablo 318. Halva və çərəzlər: tör halva, dım-dım halva, sucuq

Tablo 319. Mürəbbələr

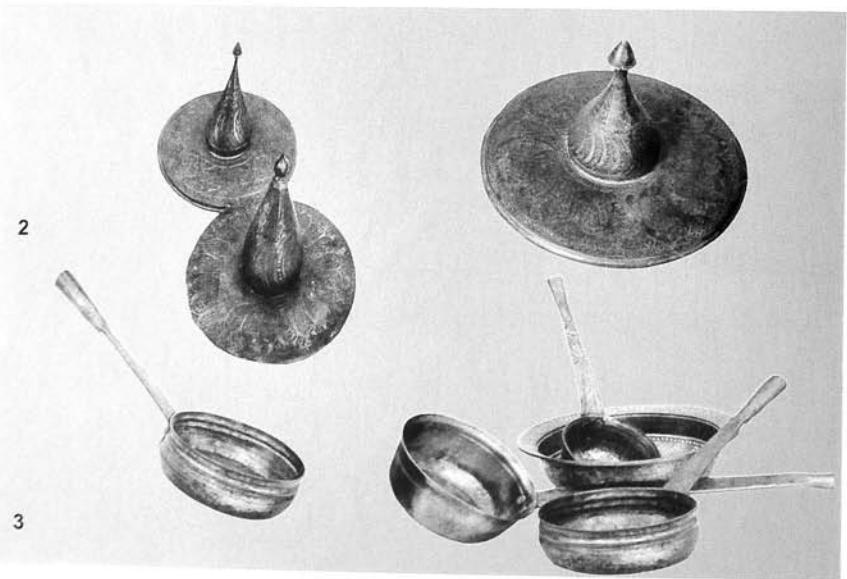
Tablo 320. Şerbətlər: limon (lumupərvərdə), portağal, nar, çiyələk şerbəti

Tablo 321. Şerbət və xörək qaşıqları

1

2

3

Tablo 322. Mis qablar

Tablo 323. Xörəkbişirmə vasitələri: aşşuzən, abgərdən və nəşkir nümunələri

Tablo 324. Mis qablama və badyalar

Tablo 325. Mis süfrə qabları: cam və kasa nümunələri

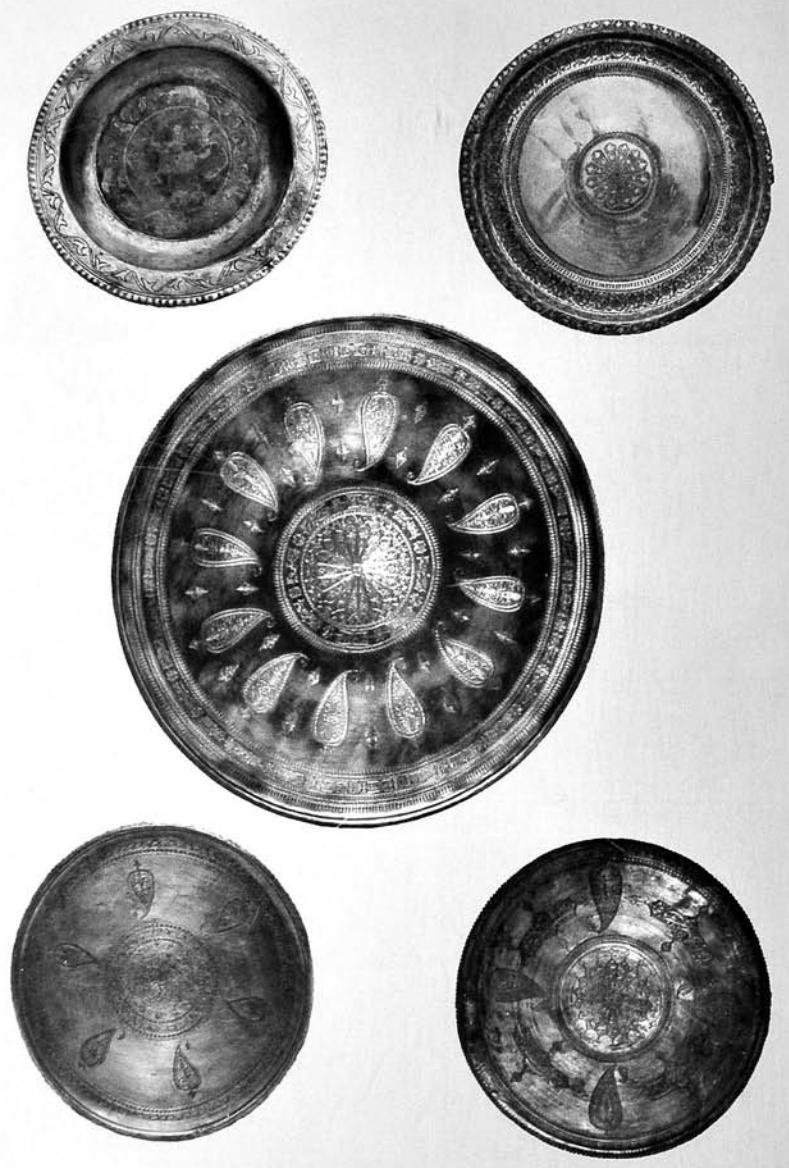

Tablo 326. Süfrə qabları: mis kasa (cam) və piyalələr

Tablo 327. Mis qablar: teşt, tiyan və qablama nümunələri

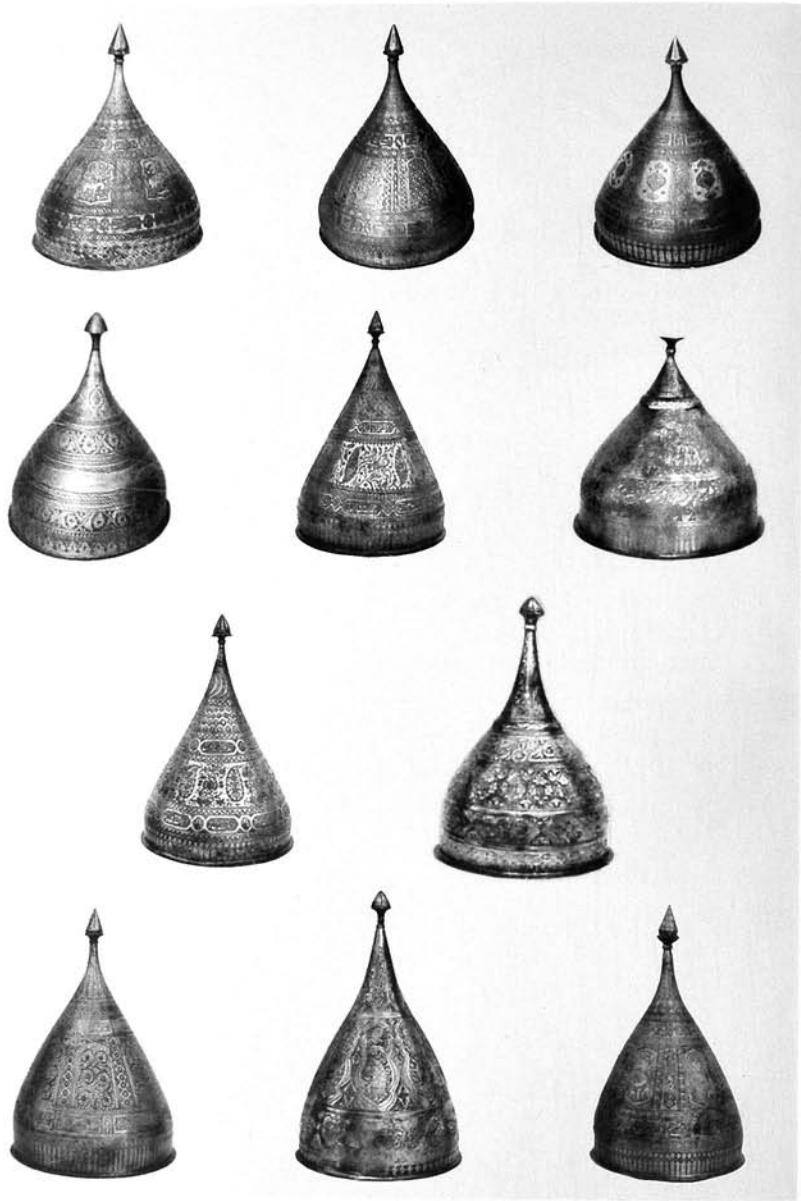

Tablo 328. Məcməyi və sini nümunələri

Tablo 329. Məcməyi nümunələri

Tablo 330. Sərpüş nümunələri

Tablo 331. Sörnic nümunələri

Tablo 332. Sərnic, satıl və tayqulp nümunələri

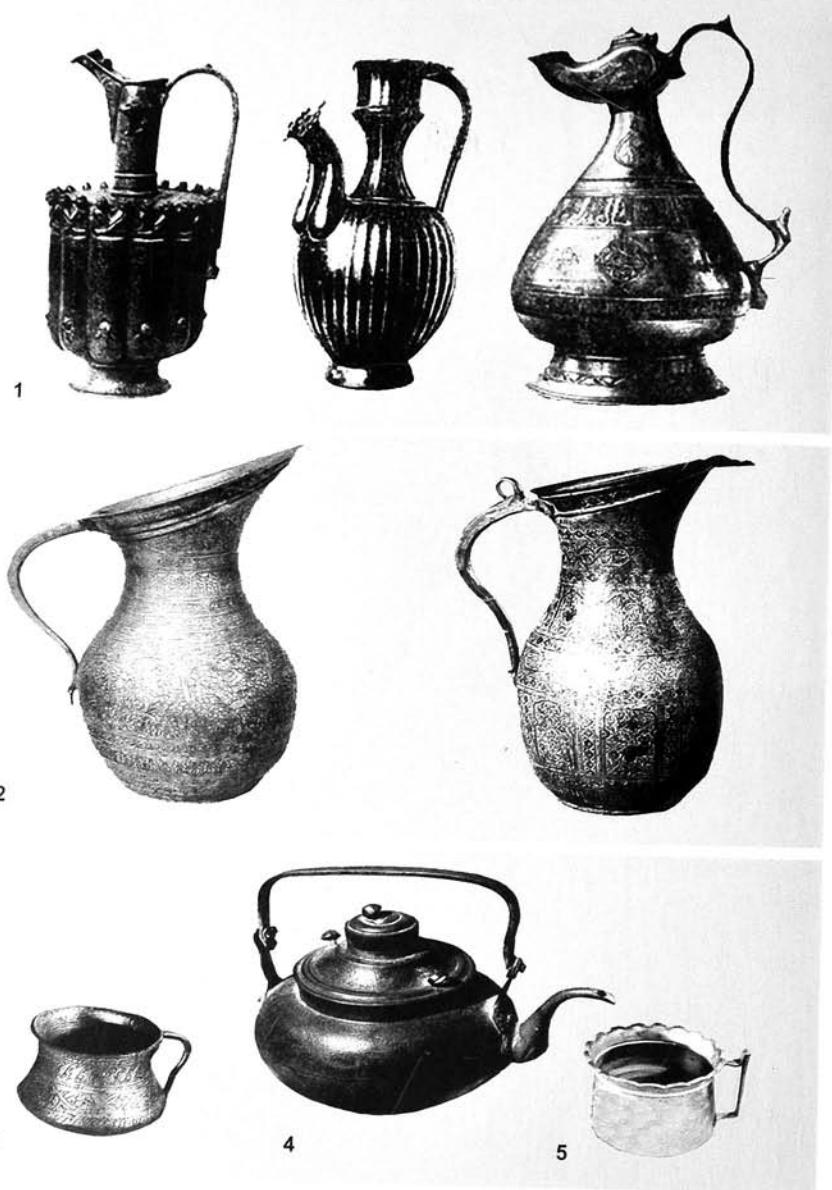
Tablo 333. Satıl nümunələri

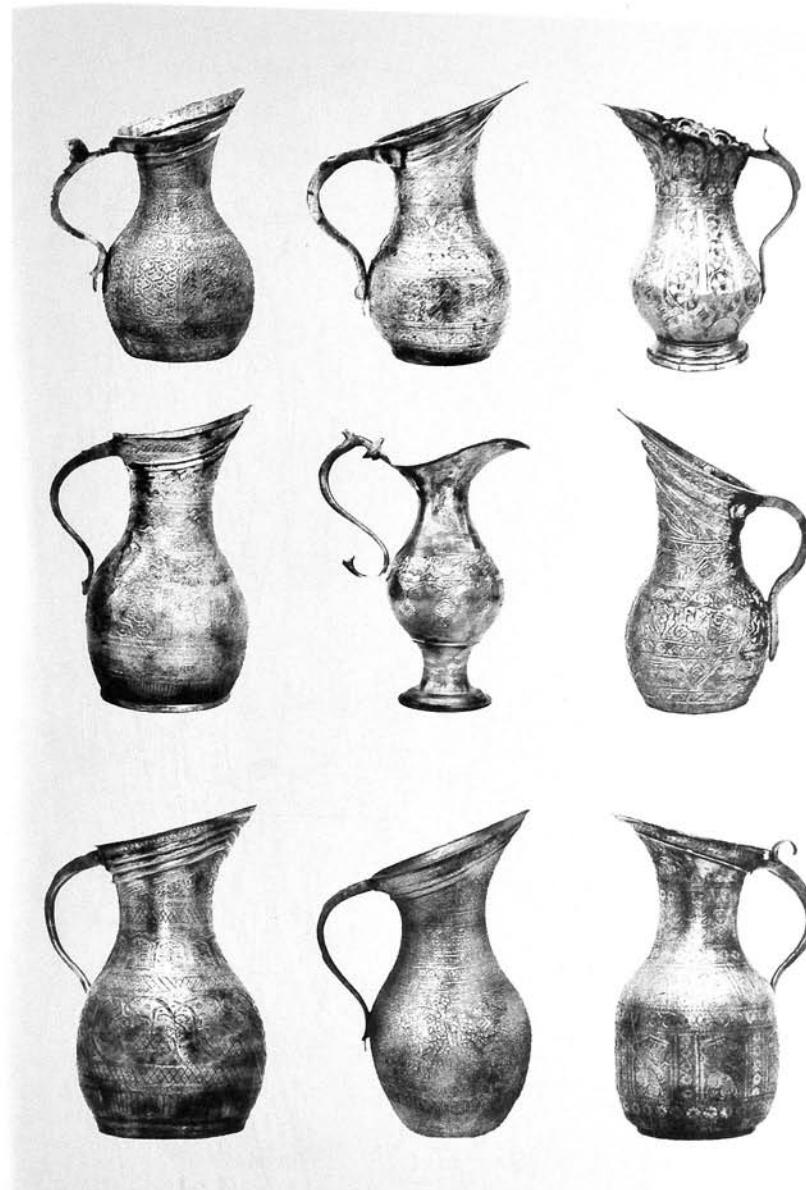
Tablo 334. Maye qabları

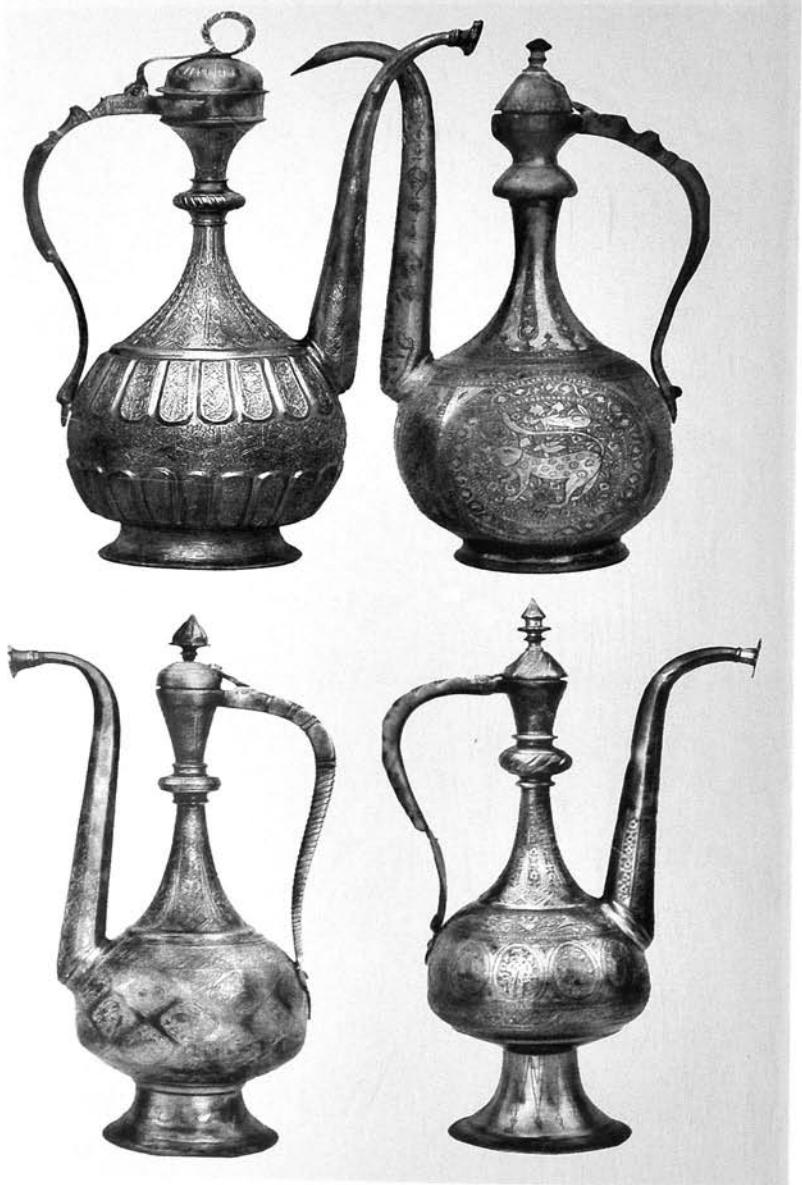
Tablo 335. Həvəngdəstə nümunələri

Tablo 336. Bürlüç və mis su qabları

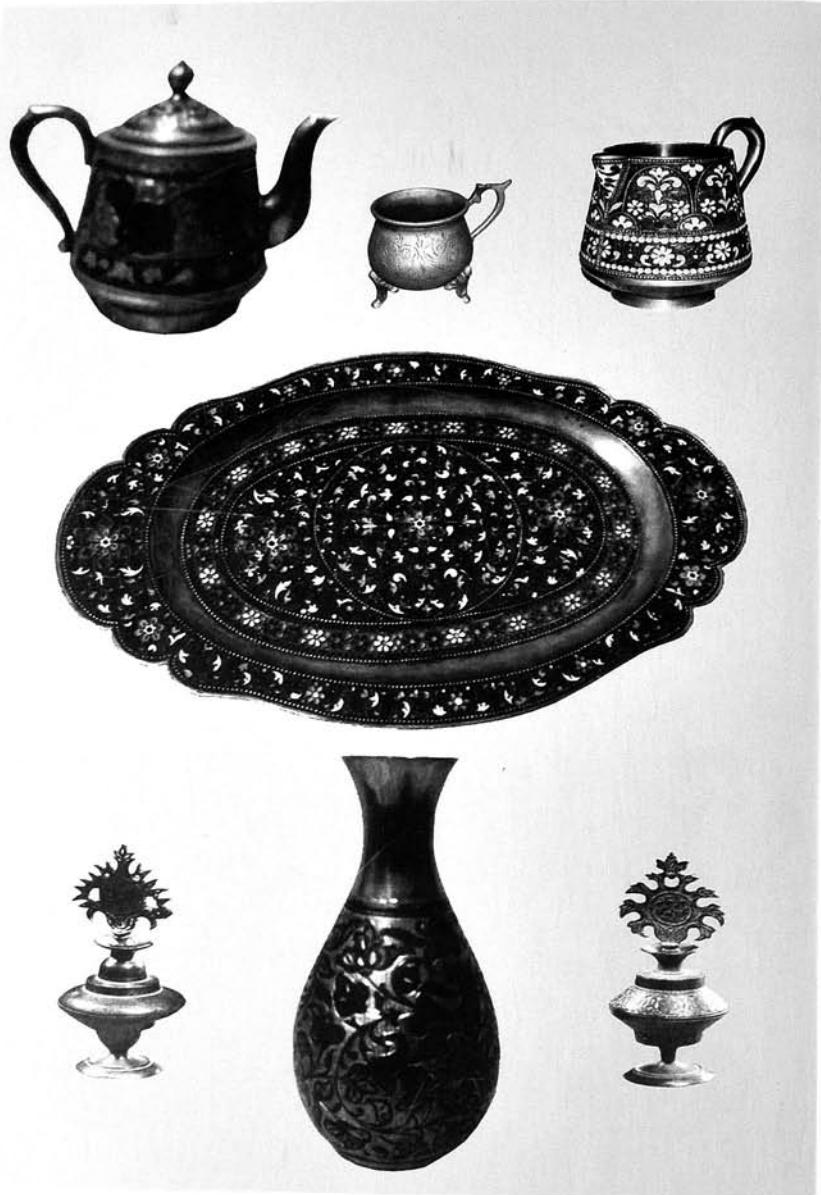
Tablo 337. Mis dolçalar

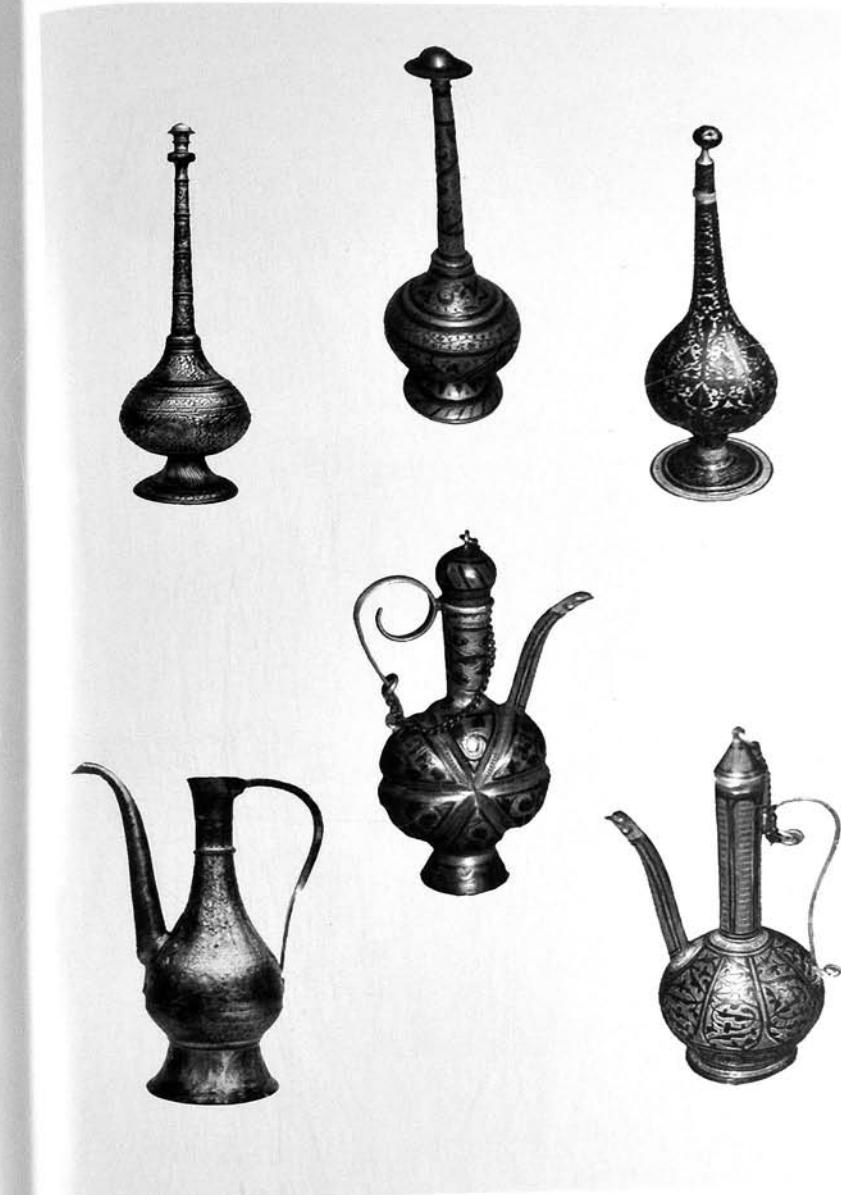
Tablo 338. Aftafa (lüləyin) nümunələri

Tablo 339. Aftafa-ləyən nümunələri

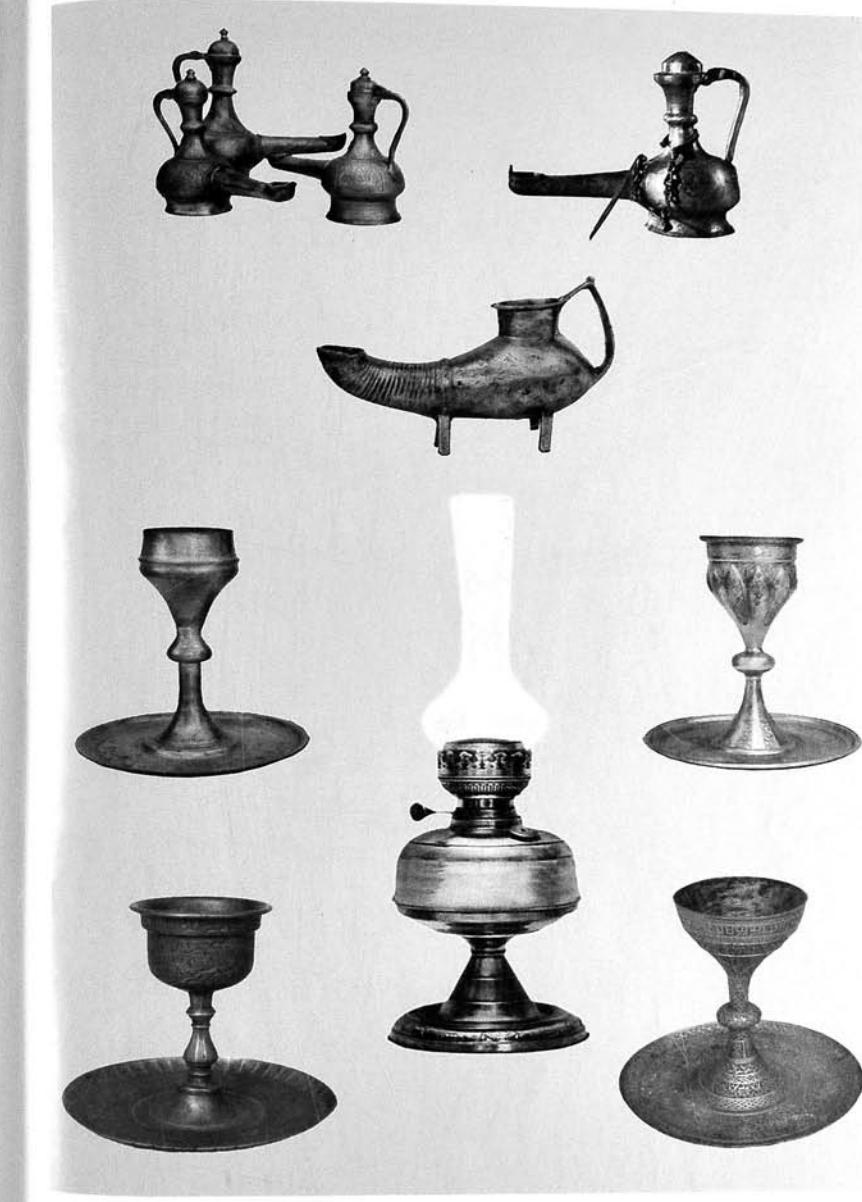
Tablo 340. Ev meşeti ləvaziməti: mis dəmkeş, duzqabı, fincan, nimçə (dövrə), sürmədan, gül qabı

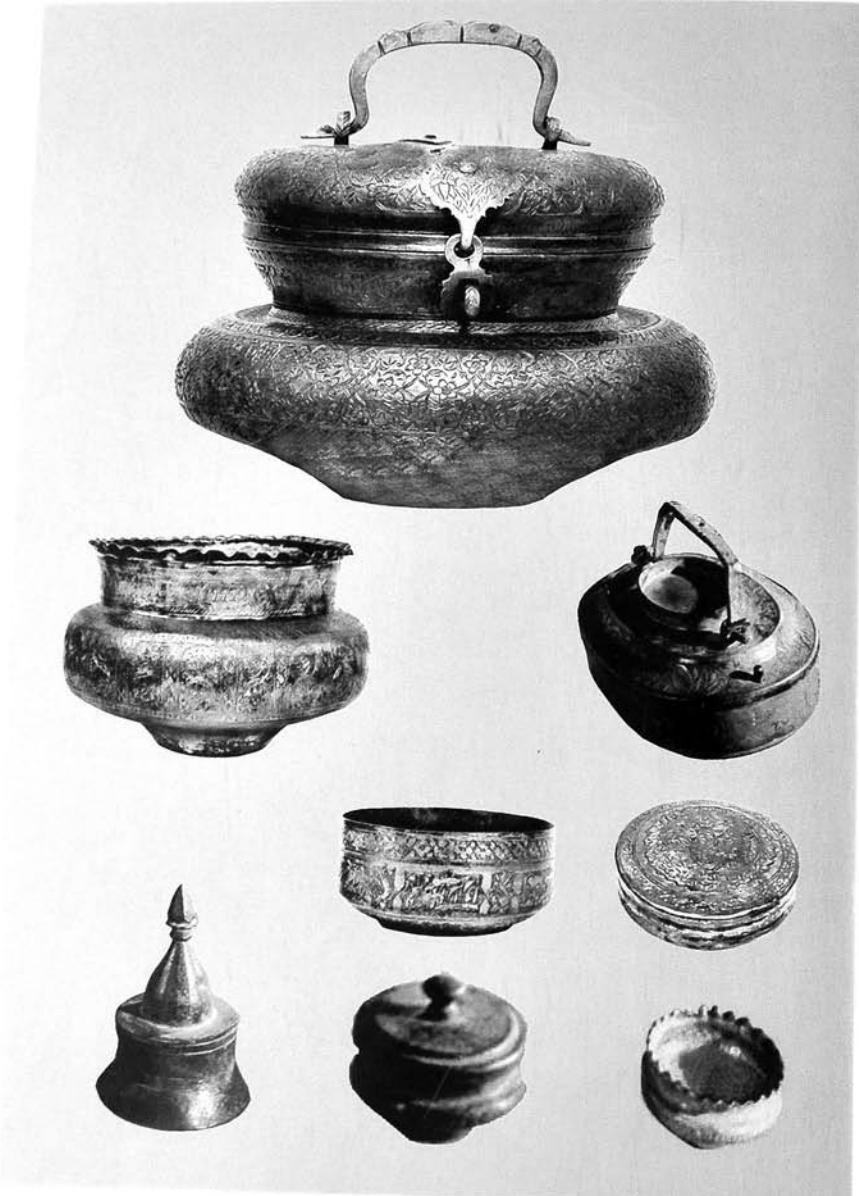
Tablo 341. Gülabdan (gülabpuş) növləri

Tablo 342. Mis süfrə qabları: meyvədan və qonddanlar

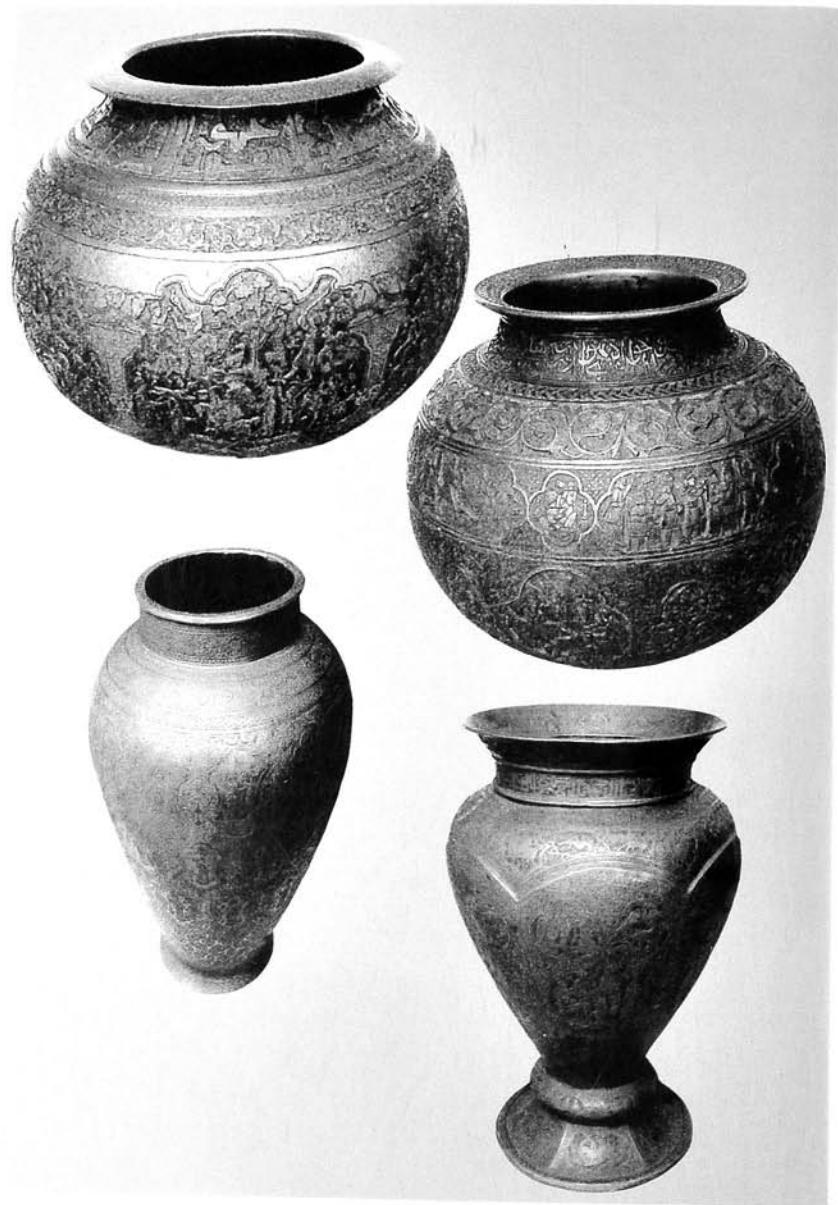
Tablo 343. İşıqlandırma vasitələri: mis çırqıq, lampa və şamdan nümunələri

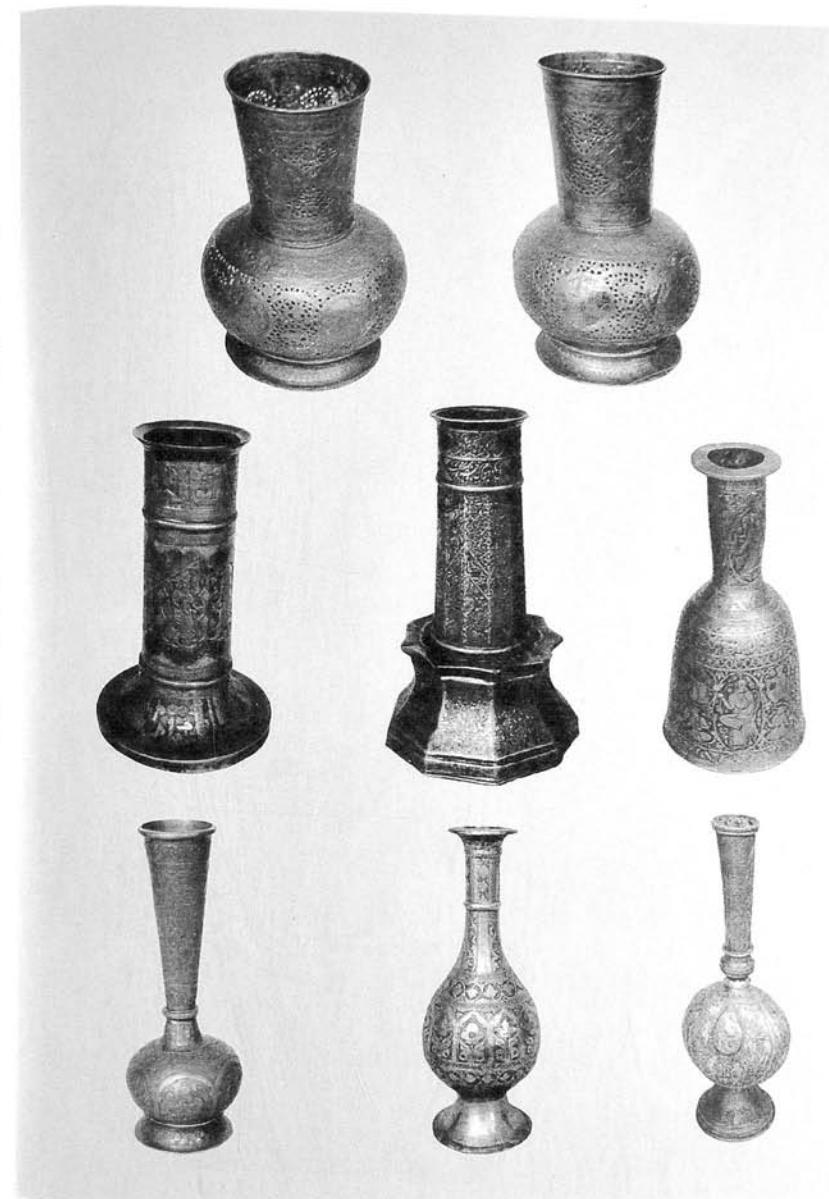
Tablo 344. Hamam ləvaziməti: hamam sandıqı, hamam taşı, çaydan, gilabı, xına və rüşul qabları

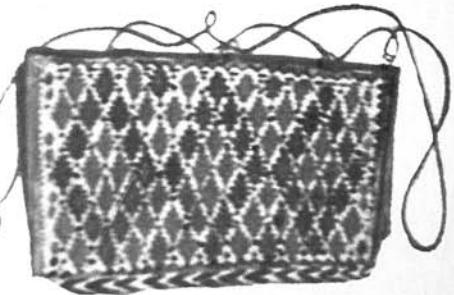
Tablo 345. Səfər qabları

Tablo 346. Bürünq məməlati: tiyan və güldan nümunələri

Tablo 347. Bürünq qablar: buxurdan nümunələri

1

2

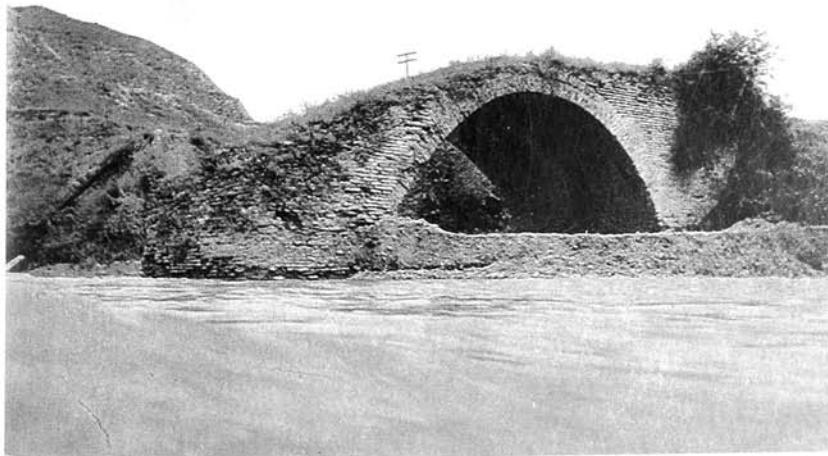
Tablo 348. Minik-yük nəqliyyatı vasitələri

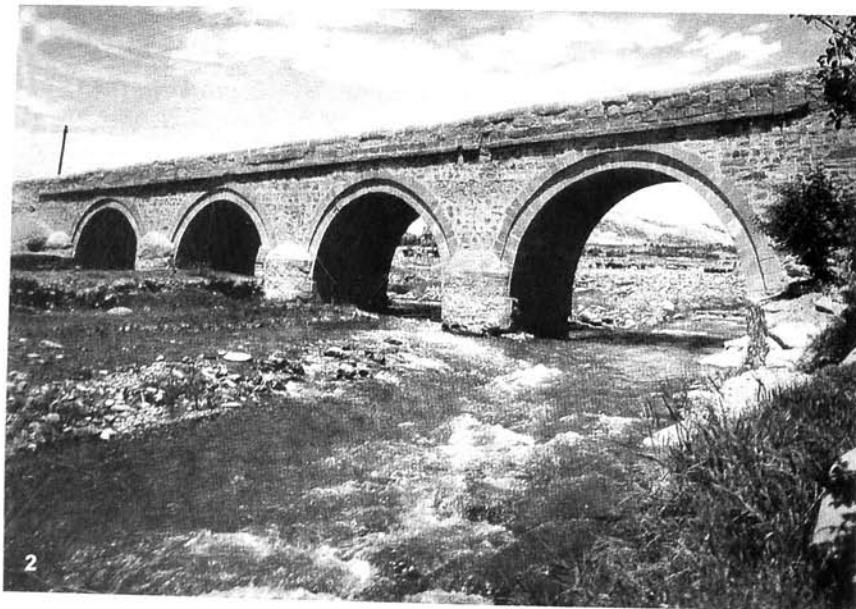
Tablo 349. İkitəkərli öküz arabaları

Tablo 350. İkitekeli ökskeşli ve yedekli at arabaları

Tablo 351. Tektaaklı köprüc köprüler

Tablo 352. Daş körpülər

Tablo 353. Daş körpülər; bir və ikiaşırımlı Minkənd körpülləri

Tablo 354. Daş dayaqlı körpic körpülər

Tablo 355. Onbir və onbeşəşirimli Xüdafərin körpüləri

MÜNDƏRİCAT

MÜƏLLİFDƏN	3
ÖN SÖZ ƏVƏZİ	6
MÜQƏDDİMƏ	9
GİRİŞ – Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin təkamül mərhələləri	13
1. Azərbaycan qədim sivilizasiya məkanıdır	13
2. Azərbaycanın maddi-madani irsinin inkişaf mərhələləri	16
3. Problemin araşdırılma vəziyyəti və başlıca mənbələri	28
 İSTEHSAL MƏDƏNİYYƏTİ	35
Əmək alətləri	35
Musiqi alətləri	42
Ev-məişət ləvazimatları	49
Yaraqlar	53
 BƏZƏK MƏDƏNİYYƏTİ: TƏTBİQİ SƏNƏT MƏMULATI	66
Hörmə məmulatı	66
Toxuma məmulatı	66
Qələmkar parçalar	89
Basma məmulatı	90
Xalça-palaz məmulatı	94
Ağlabənd məmulatı	103
Tikmələr	104
 İNŞAAT MƏDƏNİYYƏTİ: YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ VƏ EVLƏR	114
Məskənlər	114
Həyətlər	123
Yaşayış evləri	130
Təsərrüfat tikililəri və məişət qurğuları	137
 GEYİM MƏDƏNİYYƏTİ	144
Ənənəvi geyimlərin ümumi səciyyəsi	144
Geyim və bəzək materialları	146
Qadın geyim dəsti	148
Kişi geyimləri	160
Ənənəvi zinət və bəzəklər	169
 MƏTBƏX MƏDƏNİYYƏTİ: YEMƏKLƏR VƏ İÇKİLƏR	179
Qida məhsulları	179
Bitki mənşəli yeməklər	182
Heyvan mənşəli yeməklər	189
Ənənəvi içkilər	199
Qablar və mətbəx ləvəzimatı	204
 NƏQLİYYAT MƏDƏNİYYƏTİ	215
Quru naqliyyatı	215
Su naqliyyatı	226
Əlaqə yolları və rabitə vasitələri	236
 NƏTİCƏ	249
PEŞİOME	255
SUMMARY	263
QISALTMALAR	269
İLLÜSTRASIYALARIN SİYAHISI	270
TABLOLAR	281

Etnoqrafik rəsmlər Bibixanım Muradova və Fəridə Cavadovanındır.

Rəngli fotolar Hüseyn Hüseynzadə və Mübariz Dadaşovundur.

Ağ-qara fotolar Arif Mustafayevindir.

Memarlıq rəsmləri Kamil Məmmədzadə və Rəsuləğa Mirzəyevindir.

Maddi-mədəni örnəklərin təsnifatı və elmi-tipoloji tərtibatı Arif Mustafayevindir.

Nəşriyyat direktoru Hidayət Əsgərov.

Nəşriyyat redaktoru Zaur Qafarzadə.

Kömpüter tərtibçisi Zaur Qafarzadə.

Korrektoru Səadət Hənifəyeva.

ARİF MUSTAFAYEV

(Arif Nadir oğlu Mustafayev)

**AZƏRBAYCANIN
MADDİ-MƏDƏNİ İRSİ**

(etno-tipoloji tədqiqat)

Çapa imzalanmışdır: 11.10.2010
Həcmi: 80 ç.v. Formatı: 60x84 1/8
Sifariş: 006. Tiraj: 500

«ADİLOĞLU» nəşriyyatında nəşrə hazırlanmış və
«Bakı Çap Evi» MMC-nin mətbəəsində çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Şərifzadə küçəsi, 202
Tel.: 498-68-25; 418-68-25; 433-00-43

20.10
1923

